

INSTITUTE FOR BYZANTINE STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
STUDIES
No. 25

MUSEUM OF KRUŠEVAC
STUDIES AND MONOGRAPHS
No. 2

PAPERS OF THE THIRD
YUGOSLAV BYZANTINE
STUDIES CONFERENCE

Kruševac 10–13 May, 2000

Edited by

Ljubomir Maksimović, Ninoslava Radošević, Ema Radulović

Editorial Board

*Ljubomir Maksimović, Radivoj Radić, Ninoslava Radošević, Ema Radulović,
Dragan Rašković, Dušan Rašković, Gojko Subotić, Mirjana Živojinović*

Secretary

Vlada Stanković

BEOGRAD–KRUŠEVAC
2002

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 25

НАРОДНИ МУЗЕЈ КРУШЕВАЦ
СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ
Књига 2

ТРЕЋА ЈУГОСЛОВЕНСКА
КОНФЕРЕНЦИЈА
ВИЗАНТОЛОГА

Крушевац 10–13. мај 2000.

Уредници

Љубомир Максимовић, Нинослава Радошевић, Ема Радуловић

Редакцијски одбор

*Мирјана Живојиновић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Нинослава
Радошевић, Ема Радуловић, Драган Рашковић, Душан Рашковић, Гојко Суботић*

Секретар редакције

Влада Станковић

БЕОГРАД–КРУШЕВАЦ
2002

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ:
Министарства за науку, технологије и развој Републике Србије
Савезног секретаријата за развој и науку
Народног Музеја Крушевац
Атинске академије
и
Ceta Company

Ову књигу чине 33 текста проистекла из саопштења са 3. југословенске конференције византолога, одржане у Крушевцу од 10. до 13. маја 2000. године. Треће по реду окупљање (1. конференција — Задар, октобар 1990; 2. конференција — Студеница, октобар 1995) византолога и истраживача у сродним дисциплинама, покренуто настојањем Југословенског комитета за византологију, свакако већ означава одређену традицију, па је разумљиво што се одвијало у оквирима који постају препознатљиви. Два су основна обележја која у овом смислу треба истаћи. Пре свега, свака оваква конференција по правилу окупља медијевисте различитих, могло би се рећи и свих, профила — историчаре, историчаре уметности и архитектуре, историчаре књижевности, филологе, археологе, историчаре права, музикологе —, који своја истраживања посвећују византолошким темама или темама везаним за рубна подручја византијског света. Разуме се да су у нашој средини, чија је историја била тесно повезана са животом Византије, оваквим приступом обухваћени многи проучаваоци српског средњег века. Друго, свака конференција делом је посвећена једној основној теми, а делом се састоји од саопштења са слободном тематиком. И у једном и у другом случају ради се о истраживањима која се обављају у званичним научним институцијама.

Крушевачки научни скуп следио је речени приступ. Са својих 39 учесника одразио је, као и ранији такви скупови, разноврсност и богатство медијевистичких истраживања код нас, а с обзиром на учешће великог броја младих стручњака унео оптимизам у погледу будућности тих истраживања. Као и претходне византолошке конференције (Задар — „Византија на Јадрану“, Студеница — „Византија и преднемањихка Србија“), и скуп у Крушевцу имао је своју основну тему — *Византија и преношење античког наслеђа у Србију*. Све остало представљало је новину.

Трећу конференцију византолога од самог почетка заједнички су припремали Византолошки институт САНУ и Народни музеј у Крушевцу преко јединственог Организационог одбора. Основни терет одржавања скупа, логистички и материјални, поднео је Музеј, који је и обезбедио одговарајућа средства. Пратећом изложбом налаза из крушевачког краја и стручним екскурзијама у широј околини града Музеј је сјајно заокружио своју улогу

домаћина. Бригу за објављивање поднетих саопштења преузела је потом заједничка редакција, при чему су у пуном сагласју биле замењене улоге — Институт је обавио све стручне припреме за штампу, док су потребна средства за овај део посла обезбедјена напорима обеју страна.

Зборник радова који се сада ставља пред читаоце, као заједничко посебно издање Института и Музеја, најбољи је доказ да сарадња научних и културних институција и посленика може успешно да буде спроведена и исказана. То је и прилика да се оживи успомена на др Владислава Ристића, покретача идеје о овој сарадњи и идеје о месту одржавања скупа, који није доживео остварење својих замисли. Његов лик и агилност остаће у нашем сећању.

Редакција

САДРЖАЈ — CONTENTS

<i>C. Тирковић</i> , Путеви и токови рецепције античког наслеђа у средњовековној Србији	1
<i>S. Ćirković</i> , Paths and Currents of the Reception of the Antique Heritage in Medieval Serbia	8
<i>Љ. Максимовић</i> , Традиција и иновација у византијској територијалној организацији државе и цркве (IX–X век)	9
<i>Lj. Maksimović</i> , Tradition and Innovation in Byzantine Territorial Organization of the State and the Church (9 th –10 th Centuries)	20
<i>B. Кораћ</i> , Од кастрона ка полису	23
<i>V. Korać</i> , Du castrum (kastron) à la ville (polis)	28
<i>Д. Рашковић</i> , Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју	29
<i>D. Rašković</i> , Early Byzantine Archeological Sites and Roads in the Environs of Kruševac	72
<i>М. Живојиновић</i> , Евикција у Византији и средњовековној Србији	75
<i>М. Živojinović</i> , L'éviction à Byzance et en Serbie Médiévale	84
<i>C. Шаркић</i> , Појам тестаментa у римском, византијском и српском средњовековном праву	85
<i>S. Šarkić</i> , The Idea of Will in Roman, Byzantine and Serbian Mediaeval Law	90
<i>Н. Радошевић</i> , Антички научници у византијском и српском средњовековном природословљу	91
<i>N. Radošević</i> , Ancient Scientists in Byzantine and Serbian Medieval Natural Philosophy	104
<i>А. Појовић</i> , Богородица ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ: Од Мајке богова до Мајке Божје	107
<i>A. Popović</i> , The Virgin ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ: from the Mother of Gods to the Mother of God	115

<i>И. Тош, Есопов живот у античкој, византијској и средњовековној јужнословенској књижевној традицији</i>	119
<i>I. Tot, The Life of Aesop in Ancient, Byzantine and Medieval South-Slavonic Literary Traditions</i>	132
<i>С. Марјановић-Душанић, Rex imago Dei: О српској преради Агапитовог владарског огледала</i>	135
<i>S. Marjanović-Dušanić, Sur une version serbe de miroir de prince d'Agapètos</i>	147
<i>И. Шпадијер, Крајегранесија Теодора Хиландарца</i>	149
<i>I. Špadijer, Kraiegraniesie of Theodosius of Chilandar</i>	155
<i>Т. Субоћин-Голубовић, Како разумети речи „многаје олимпијскога позоришта“ у Повести о преносу моштију св. апостола Луке у Смедерево? . . .</i>	157
<i>T. Subotin-Golubović, The Meaning of the Words “množaje olimpijskagc pozorišta” in the History of the Translation of the Relics of the Holy Apostle Luke to Smederevo</i>	164
<i>Н. Зечевић, ... Usque ad Illyricum ... ubi cuncta perierunt? Илирик у писаним извештајима IV–VII века</i>	165
<i>N. Zečević, ... Usque ad Illyricum ... ubi cuncta perierunt? Illyricum in Written Reports from 4th to 7th Centuries</i>	182
<i>Б. Миљковић, Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године</i>	183
<i>B. Miljković, The Painting of the Western Entrance of the Monastery of Studenica from the Year 1208/9</i>	188
<i>Д. Појовић, Српска владарска translatio као тријумфални adventus</i>	189
<i>D. Popović, Serbian Royal Translatio as the Triumphal Adventus</i>	204
<i>Г. Милошевић, Паганско и ранохришћанско у касноантичким гробницама у Србији</i>	207
<i>G. Milošević, Pagan and Paleochristian Features in Late Roman Tombs in Serbia</i>	222
<i>М. Чанак-Медић, Светиљке и првобитни пасхални обреди у Жичкој Спасовој цркви и њихови антички извори</i>	225
<i>M. Čanak-Medić, Lanterns and Original Paschal Rituals in the Saviour's Church in Žiča and Their Antique Sources</i>	235
<i>В. Бикић, Антички узорци у средњовековном накиту XI–XII века на тлу Србије</i>	237
<i>V. Bikić, Antique Models in Medieval Jewelry of the 11th–12th Centuries on the Territory of Serbia</i>	247

<i>Д. Војводић, Укрштена дијадема и „торакион“. Две древне и неубичајене инсигније српских владара у XIV и XV веку</i>	249
<i>D. Vojvodić, The Crossed Diadem and the “Thorakion”. Two Ancient and Unusual Insignia of Serbian Rulers in the XIV and XV Centuries</i>	273
<i>В. Сџанковић, Карактер византијске границе на Балкану у IX и X веку</i>	277
<i>V. Stanković, Le caractère de la frontière byzantine dans les Balkans au IXe et Xe siècle</i>	296
<i>С. Мешановић, Говор тела у Пселовој „Хронографији“</i>	299
<i>S. Mešanović, Body Language in the “Chronography” of Psellos</i>	305
<i>С. Рајковић, Две побуне у Византији крајем седамдесетих година XI столећа</i>	307
<i>S. Rajković, Two Mutinies in Byzantium at the End of 1070s</i>	324
<i>С. Пуривајрић, Одметник Теодора Продрома. Из историје византијско-угарско-српских односа у XII веку</i>	327
<i>S. Pirivatrić, The Renegade of Theodore Prodromos. From the History of Byzantine-Hungarian-Serbian Relations in the XII Century</i>	333
<i>Р. Радић, Средњовековни писци и бројке (неколико примера)</i>	335
<i>R. Radić, Medieval Writers and Numbers (Some Examples)</i>	341
<i>М. Милинковић, Улпијана код Грачанице на Косову и Градина на Јелици код Чачка у светлу акултурационих процеса у Илирику VI века</i>	343
<i>M. Milinković, Ulpiana bei Gračanica auf Kosovo und die Gradina auf der Jelica bei Čačak im Lichte der Akkulturationsprozesse im Illyricum des 6. Jh.</i>	359
<i>Б. Тодић, Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана</i> . . .	361
<i>B. Todić, Apostle Andrew and Serbian Archbishops on the Frescoes of Sopoćani</i> . . .	378
<i>Т. Стародубцев, Представа Небеске литургије у куполи. Прилог проучавању</i>	381
<i>T. Starodubcev, Contribution à l'étude de la représentation de la liturgie céleste dans la coupole</i>	411
<i>С. Габелић, Линеарно сликарство Сисојевца. Прилог истраживањима монументалног нефигуралног сликарства</i>	417
<i>S. Gabelić, Linear Decoration of Sisojevac. On the Question of Nonfigural Fresco Painting</i>	439
<i>М. Глигоријевић-Максимовић, Чуда светитеља у српском сликарству XIV века</i>	441
<i>M. Gligorijević-Maksimović, Miracles of Saints in Serbian Painting of the XIV Century</i>	448

<i>H. M. Ђорђевић</i> , О зидном сликарству XIV века у Костурској цркви Светог Ђорђа του Βουνοῦ	451
<i>I. M. Djordjević</i> , On the XIV Century Wall Paintings from the Church of Agios Georgios του Βουνοῦ in Kastoria	460
<i>C. Смољич-Макуљевић</i> , Царски денсис и небески двор у сликарству XIV века манастира Трескавац. Иконографски програм северне куполе припрате цркве Богородичиног успења	463
<i>S. Smolčić-Makuljević</i> , The Imperial Deesis and the Heavenly Court in the XIV Century Wall Painting of Treskavac Monastery in the Church of the Dormition. Iconographic Program of the Northern Dome of the Narthex	472
<i>B. Ristić</i> – <i>Нађаша Миладиновић</i> , Првобитни изглед цркве Лазарице у Крушевцу	473
<i>B. Ristić</i> – <i>Nataša Miladinović</i> , The Original Aspect of the Lazarica Church in Kruševac	484
<i>M. Марковић</i> , Представе св. Павла Кајумског и св. Никите Гота на византијском литијском крсту из збирке Џорџа Ортиза у Женеви	487
<i>M. Marković</i> , Representations of St. Paul of Kaiouma and St. Niketas the Goth on a Byzantine Processional Cross from the George Ortiz Collection, Geneva	510

СИМА М. ЂИРКОВИЋ

ПУТЕВИ И ТОКОВИ РЕЦЕПЦИЈЕ АНТИЧКОГ НАСЛЕЂА
У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Саопштавају се методолошке напомене о стварању и преношењу „наслеђа“. Приказују се главни путеви рецепције кроз цркву и кроз државу. Оцртава се познавање Антике како се огледа у старој српској литератури.

Тему о Византији као преносиоцу античког наслеђа у средњовековну Србију, стављену на дневни ред овога скупа, није могуће целовито обрадити. Сваки од њених саставних делова: античко наслеђе, Византија, Србија, представља сам за себе преобиман и сложен предмет, уз то и предмет који се мењао током времена. *Античко наслеђе* се даје сагледати само парцијално, у виду појединих индивидуализованих појава, којима се античко порекло може беспрекорно утврдити. При томе се мора рачунати са великим разликама у природи тих појава јер једне, као списи и уметничка дела, остају у начелу непроменљиви, док су друге, као општа схватања и веровања, институције, обреди и обичаји, подложне преображавању и прилагођавању.

Оно што покушавамо да препознамо као наслеђе Антике резултат је бројних и вишестепених процеса селекције. Није то целина онога што би свет IV хришћанског столећа завештао потомству, већ део онога што се дотле столећима нагомилало и наталожило, преостало после решетања које је време извршило током каснијих векова.

Дуго искуство проучавања различитих „наслеђа“ показало је да на степен њиховог очувања не утиче само зуб времена, који линеарно нагриза и прождири, већ да у томе увелико суделује и свет кроз који се традиције преносе, који понешто присваја и прилагођава, понешто чува, а много штошта препушта пропадању.¹ Најзад, у томе препознавању наслеђа једне давне раније епохе суделује и наша селекција, избор одређених појава, којима присујемо значај по нашим мерилима, таквих које се уклапају у наше мисаоне целине.

¹ О методолошким проблемима и искуствима проучавања рецепције уп. уводне напомене у *P. Burke*, *The European Renaissance. Centres and Peripheries*, Oxford 1998, 5–9, као и илустрације у поглављу о рецепцијама и отпорима, 47–65.

Строго гледано, целокупно хришћанство у коме одрастају и развијају се и Византија и Србија средњег века, јесте античко наслеђе, али ми га ипак не перцепирамо тако, ми у концепту *античког* првенствено имамо у виду грчко-римску компоненту, и то првенствено световну сферу и претхришћанско раздобље. Из обимног и разноврсног наслеђа Антике ми бирамо и издвајамо појаве на тај начин што се оријентишемо помоћу онога што данас заокупља историјско интересовање при проучавању византијске или српске историје.

Друга компонента наше теме, *Византија*, посматрана овде као преносилац, и сама је у целини својој део наслеђа Антике. Кад би било могуће препознати и апстраховати оне структуре и трајне елементе по којима се држава може посматрати као предмет, као уметничко дело, како је то хтео Јаков Бурхард, могло би се пратити како се такав апстрактни модел до епохе Комнина и Палеолога удаљио од своје античке полазне тачке константиновског Царства. Нема сумње да се многа од карактеристичних античких обележја губе, али и да неке компоненте као цар, сенат, престоница, војска, остају трајне.

За нашу тему је важно запазити да није античко (у смислу у коме ми говоримо) све што долази из Византије. Довољно је упоредити Душанову несавршену копију Византије са двором Јустинијановог периода да се уочи како је узор који је био пред очима српском цару био далек од Антике.

Трећа компонента је *прималац* Србија, чијих је 600 година унутар византијског миленијума, испуњено динамиком сасвим друкчијом од оне коју опажамо на развоју Византије. Тек примањем хришћанства стварају се предуслови за прихватање античког наслеђа. У основним библијским и литургијским текстовима, чак у оном најмањем што је потребно за живот хришћанске заједнице, налази се као позадина римски свет са царевима и судијама, војницима и заповедницима. Истина, представе о римском свету су сумарне, недиференциране, у сенци деловања светих личности о којима текстови говоре. Важније је, међутим, то што се овим текстовима отварају путеви којима елементи Антике, више или мање преломљени кроз хришћанску призму, трајно и незауостављиво продиру у Србију. То бива постепено и у складу са потребама и прохтевима који постају све већи уколико друштво постаје јаче христијанизовано.

Извесну представу о тим путевима можемо створити посматрајући једно уско али врло карактеристично подручје: рецепцију античког права заступљеног елементима римског права. Они су издвојени и препознатљиви у литерарном наслеђу, може се пратити и њихово очување идентитета и њихово преображавање, понајвише кроз селекцију и карактеристичне парцијалне захвате (ублажавања казни итд.).² И селекција и пут којим они улазе у Србију веома су карактеристични, долазе кроз цркву и у оквиру права по коме црква живи. Закон градски „Прохирон“, сав пробран из Јустинијанове кодификације, бива

² Основу је положио С. Новаковић, *Средњовековна Србија и римско право*, Архив за правне и друштвене науке 1 (1906) и посебно; А. Solovjev, *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, Relazioni VI, X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 4–11 Settembre 1955, Firenze 1955, 599–650, где је побележена старија литература.

преведен и стиже у Србију као део Номоканона, законског зборника који мора имати сваки архиепископ да би обављао своје задатке управљања црквом.³

Међутим, потреба за писаним законима не остаје заувек нити искључиво ограничена на цркву; временом се њено интересовање све више сужава на канонске текстове. Али, зато држава у складу са својим претензијама и потребама почиње да се регулише путем општих и партикуларних правила почев од XIII века (две жичке повеље), преко приметне законодавне делатности краља Милутина, да би као Царство под Душаном дошла до општег законодавства.⁴

Упоредо с тим мења се и однос према византијским изворима у којима је садржано римско законодавство: преводе се правне компилације византијског доба у којима нема онолико чистих јустинијанских прописа као у Прохирону, али се у преводу правног приручника Матије Властара налазе и дефиниције римских правника и Речник римских правних израза. Ту се могло научити да је *stansipatus* преко *εμακρπατος* = *самовластни*, или да је *κοζφατος* *печаловник* итд.⁵ Душанови правници су преузимали начела и решења из Василика, на које су указала детаљна истраживања.⁶

Пратећи упознавање и рецепцију елемената римског права учили смо два канала: црквени и државни. Задржимо се прво на ономе што је улазило посредством државе, при чему ваља разликовати оно што српски владари бирају и пресађују из Византије од онога што је раније као господар територије сама византијска власт наметнула.

У обављању неких својих базичних функција, убирању намета на пример, државна власт има потребу да једнообразно одмерава и утврђује количине. У широком смислу за одмеравање служи и новац као мерило вредности. И баш у том уском простору имамо један од спектакуларних примера присуства античког наслеђа: *динар* као српски новац. Грош — *grossus*, упркос својој латинској етимологији није античког, него средњовековног западноевропског порекла. Чини се да је и динар дошао са западних страна а не из Византије са њеним континуитетом ковања новца.⁷

Добро је познато да је међу мерама у средњем веку владало велико шаренило, истина не онако велико како се замисља. Карактеристично је да у неким областима старе мере наслеђене из словенске културе бивају потиснуте, а негде

³ О српском Номоканону уп. М. Пејровић, *Законоправило или номоканон светога Саве*, Београд 1991.

⁴ Овде није место да се наводи литература о Душановом законодавству, главне старије радове наводи Соловјев (нап. 2). О новим погледима уп. С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1995.

⁵ С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907; С. Троицки, *Допунски чланови Властарева Синтагме*, Београд 1956.

⁶ Уп. пре свега Н. Радојчић, *Византијско право у Душановом законнику*, *Историски часопис* 2 (1949–1950) 10–17; *Историја Душанов законик и византијско право*, *Зборник у част шесте годишњице законика цара Душана I*, Београд 1951, 45–77.

⁷ О мерама уп. сада С. Ђирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, *Работници*, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 135–170.

се добро одржавају. Мере за тежину нпр. све су античке са системом: литра, унча, аксаџа. Сва је прилика да су и мере за површину прихваћене и да су античког порекла са унеколико измењеном физичком величином. Античке мере су доспевале и директним путем, преко трактата од којих су неки нашли пут у српску средину, а књишки карактер одају нарочито ситне мере без практичног значаја.⁸ Као мера вредности капитала може се сматрати и интерес, *камата*, која је несумњиво античког порекла и могла је бити примљена путем основних хришћанских текстова. Прописи о камати, слабо познати, свакако су дошли државним путем.⁹

Слично као елементи римског права, црквеним и државним каналом долазе и представе о царству, у фрагментарном виду преко новозаветних текстова, затим у виду великих историјских епоха посредством пророчанстава и дела црквене историје и византијске хронографије.¹⁰ Царство као политичка творевина није било ствар литературе већ државне политике и оно у српској варијанти (1346–1371) показује колико се јако разликовало царство Палеолога, које је послужило као узор и образац, од царства касне антике, из кога су долазиле, рецимо Новеле и законски текстови. Све установе и титуле су или славизоване (*цар*) или су млађег настанка и византизоване, рецимо тзв. царска достојанства и службе, осим августе. Тек познаваоци ће уочити ланац који од *самодрица* преко *аџиофрајора* води до *императора*.¹¹

Враћајући се сада оном најстаријем и најширем каналу који је водио кроз цркву и црквену литературу запазили смо већ да се он ширио у корак са успоном друштва и интензивирањем културног живота. Кад се настанак текстова посматра на дуге стазе може се запазити постепени прелаз од онога што је најнужније према ономе што задовољава потребе већ развијенијег духовног живота. Превођење актуелних полемичких списа као што су дела Григорија Паламе, знак је пуне верске и интелектуалне сазрелости. Са гледишта наше теме значајна је чињеница да све шири кругови онога што се преводи и преузима значе и све више елемената античког света који доспевају у видно поље оних који су читали литературу у којој је реч. Кад се то ширење посматра хронолошки могу се запазити преломни: формална христјанизација (IX век), стварно прожимање живота вером и црквом (рани XIII век), свесна византинизација у доба Милутина и Душана. Можда томе треба додати и поствизантијски период.

Док је преовлађивала едукативна литература коју најбоље репрезентују хомилије светих отаца и општа хагиографија, античка позадина збивања бивала је потпуније осветљена, али још увек споредна и потцењена. Отуда је са гледи-

⁸ С. Ђирковић, Метролошки одломак Горичког зборника, Зборник радова Византолошког института 16 (1975) 183–189.

⁹ Уп. камата, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 273–274 (С. Ђирковић).

¹⁰ Уп. С. Ђирковић, Србија и царство, Глас 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 143–153.

¹¹ Уп. прилоге са свечаног скупа поводом 650 година од прогласа царства у Србији: Б. Фрајтачић, Византија према Српском царству, и Љ. Максимовић, Српска царска титула, Глас 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 149–171, 173–188.

шта наше теме најважнији био онај спољашњи круг у коме су учена теолошка литература, филозофија и „природне науке“, које су само специјализовани изданак теологије и историографија, која се своди на изабране византијске светске хронике. Тај круг литературе посредује у упознавању античке мисли, али не кроз оригинална дела филозофа, него кроз одломке учења, или чак одломке текста, који се не преносе индивидуално већ уплетени у теолошке трактате, попут „Источника мудрости“. Репрезентативни могу бити цитати из Аристотела, али не у преводу његовог целовитог дела већ у оквиру „Дијалектике“ Јована Дамаскина.¹² У српској верзији тога списа постоје дијаграми као илустрације логичких дефиниција и релација, примењена је филозофска и логичка терминологија али у правом смислу речи као *ancilla theologiae*. Антички аутори су у прилично широком избору, било да су само навођени, било да су аутори сентенција, заступљени у збиркама као што је Пчела.¹³

Код текстова које бисмо по нашим критеријима сврстали под „природне науке“ стање је слично. Већина је у фрагментарном виду уплетена у Шестоднев и слична излагања хришћанског виђења неба и земље и постанка света. Утолико су упадљивији изузеци какав је Козма Индикоплов, познат у српском преводу, чак илустрован.¹⁴

Кад је реч о слици света, мора се запазити одсуство картографских традиција Антике, које се одржавају у крилу византијске образованости, о чему сведоче грчке верзије тзв. Птоlemeјеве карте; али и у крилу латинске, са много мање континуитета, у којој се крајем средњег века на карактеристичан начин контаминирају античке са представама савременог света. Од њих полази новековна европска картографија. Код нас има трага употреби карата у приморским градовима, међу поморцима, вероватно су то били портолани, али нема ни најмањег наговештаја о картама и картирању у српском рукописном наслеђу.¹⁵

Козмографски и природнонаучни списи су са гледишта наше теме значајни по томе што рационализују и што „теоријски“ (у недостатку погодније речи) осветљавају оно што је са хришћанским начином живота прихваћено и усађено, што чини популарно хришћанско виђење света у просторној и временској димензији.

Та врста литературе се може замислити као координатни систем у коме се сагледава и описује свет. Небо је станиште божанства и анђела, али исто тако и место где се налазе звезде и небеска тела. Византија је сачувала значајан део од античке астрономске литературе, али тога је мало нашло пут у Србију, ништа у

¹² E. Weiher, Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung, Wiesbaden 1969.

¹³ В. Јазић, Разум и филозофија из српских књижевних старина, Споменик 13 (1892) 91–99; В. Трифуновић, Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1990², 300–301; Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 606 (Т. Субојић-Голубовић).

¹⁴ Козмографски списи, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 305–309 (Н. Радошевић).

¹⁵ Уп. прилоге Г. Томовић, Ж. Шкаламере и С. Ђирковића у зборнику: Србија и суседне земље на старим географским картама, Галерија САНУ 70, Београд 1991.

виду целовитих, тек мало у кратким чланцима расејаним по зборницима мешовите садржине.¹⁶ Знало се за звјездочетне односно звјездословие, сазвезђа, зодијак, комете, знало се за помрачења, о чему сведоче летописи, читаоци су познавали и механизам како се дешавају.

Само име географије, није нашло пут у Србију, али јесте земљемјерство; тај калк од *геометрије* смео учинити у античко наслеђе. Познавање земље у античко доба постепено се шири, док је топографија јеванђеља веома ограничена, а дела апостолска имају као позорница у Малу Азију и острвље и Македонију и Грчку и Рим. Посредством посланица приближена су имена, Филибљана, Коринћана, Ефешана и азијских цркава.

Ширење хоризонта нас наводи да обратимо пажњу и на временску осовину, јер уколико је више историје утолико расте и знање о географији, па и њеном специфичном античком делу. Античка претхришћанска историјска дела нису превођена, са карактеристичним изузетком Флавија Јосифа, чији је *Јудејски рат* дошао са закашњењем.¹⁷ Имена писаца су се знала, подсетићу само на Хиландарца Григорија који је 1408. знао шта је све требало читати ради поређења и исправљања: „Ксенофона, глагољу, Иродота. Кад ли је реч о Римљанском сказанију где наћи Апијана Ритора који и римско састављеније написа и Диона Мудреца и остале римске поведетеље“.¹⁸

Није необично што се не налази на трагове античких цикличних погледа на историју, карактеристичних за неколико утицајних писаца. Српска читалачка публика је могла знати само за линеарни развој: од створења света, преко Христове жртве за искупљење људског рода, до другог доласка и страшног суда. У првом делу та историја је једноставна, чисто библијска, а од неке тачке мешовита библијска и античка ланчка: Адам испуњава прву хиљаду година, збивања до Потопа и Нојеве барке другу тисућу, до зидања Вавилонске куле трећу, а тек после тога се уз плурализам потомства Нојевих синова сусреће и плурализам 72 језика. После се смењују царства жидовско и египатско итд. све до царства грчког, христијанизованог Константиновог, које је последње.¹⁹

Константиново светско царство постаје позорница тако да са преводима светских хроника у видно поље доспевају не само егзотична имена античких владара „Птоломеј наречени Спас“, „Клеопатра“ (некад у рукописима мушко

¹⁶ Н. Ђ. Јанковић, *Астрономија у старим српским рукописима*, Београд 1989; Н. Радошевић, *Козмографски и географски одломци Горишког зборника, Зборник радова Византолошког института* 20 (1981), 171–184.

¹⁷ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 45, 260.

¹⁸ Превод према Ђ. Сп. Радојичић, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Београд 1960, 151–154.

¹⁹ У нашој литератури нема дела које би систематски осветљавало садржај историјских списа који се налазе у средњовековним кодексима. И издавачи и истраживачи интересовали су се првенствено за делове о српској историји. Утолико су драгоцени сажети прегледи: Хронике, Хронограф српски, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 781–787 (М. Бошков). Из литературе о предмету издајам: М. Бошков, *О словенској рецепцији хронике Јована Зонаре (О рукописима, редакцијам и именовању њеног жанра), Прилози проучавању српско-руских књижевних веза (X–XX век)*, Нови Сад 1993, 105–132.

„Клеопатор“) него и попришта њихових ратова и освајања, имена провинција до Еуфрата и Индије. Не могу ни подсетити на то шта се ту све може наћи.

Оно што следи после Константина већ рачунамо у Византију иако неколико столећа претходе христијанизацији Срба. Ту имамо и пример покушаја српског копчања за светску историју посредством тобожњег претка Немањиног „Ликинија Србљина“ који је интересант из другог угла, али га овде помињемо као доказ познавања Римског царства и његове историје. Преузети византијски историографски списи пружају сведочанство и о препознавању претхришћанске паганске Антике као аутономног света, не више искључиво позорнице ране хришћанске историје. Онај мали број људи који је читао ту врсту дела имао је несумњиво представу о паганској Антици.

Да ли је изван државног и црквеног канала којим су преношени делови античког наслеђа било још неких? Да ли је аристократска и дворска средина са својом културом и особеним интересовањем представљала такав један пут? То се питање поставља поводом античких мотива какви су нпр. у романима о Троји, Александру Великом, који тешко да могу бити едукативна литература а свакако нису политички трактати. Књижевноторијска истраживања су одавно осветлила изобличеност античких предмета у овој врсти литературе, али их ипак не треба занемарити због ширине утицаја на ланчке кругове. Одакле би давни преци знали о олимпијским играма?²⁰

Када су већ разне врсте преведених текстова помогле да се развију представе о античком свету по себи, не само као позорници деловања Христа, апостола и ученика, намеће се питање о односу према томе свету. Одавно је уочено да се прави разлика између хришћанског постконстантиновског света и паганског античког, у коме се неким личностима приписује позитивна функција у наговештавању Христа, признаје се извесна улога у божанском плану.

Полемичког става нема јер та паганска антика није присутна у текстовима-преносиоцима, она је већ оплемењена у хришћанском смислу. Истраживања историје књижевности одавно су указала на извесну задивљеност за „древне“ која пробија местимично у текстовима који су настали у српској средини. Нарочито су упадљива код Константина Филозофа. Кад он своје јунаке упоређује са старим: „благородни муж док са кулом не изгоре, јуначан као неко од старих“, то није сведочанство само о знању већ оно подразумева да слава окружује античке јунаке. Слично је кад се кнегиња Милица пореди са Одисејем. Неко придавање вредности Антици може се ишчитати и из покушаја да се српској династији нађу древни корени у Ликинију Србину. Не умет рећи да ли су неки писци себе видели кроз античке наочаре као Трибале, Дачане или Илире.

На ово питање о субјективном доживљају Антике надовезује се питање о особеностима хуманизма и ренесансе. У годинама после Другог светског рата питање о односу према хуманизму и ренесанси заоштрило се утолико што је

²⁰ Уп. издања и литературу наведену у чланку Роман, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 627–629 (Т. Субојић-Голубовић).

постулирана нека врста законитог ступња развоја у коме се реагује на црквени средњи век. У томе се препознаје меша еволуционизма XIX века, и наивног и једностраног занемаривања хришћанске компоненте хуманизма и, једнако неоправдано занемаривање континуитета између позног средњег и раног Новог века у концепционалној периодизацији. Престижно је било имати неки свој хуманизам и ренесансу или бар одјеке, те је о томе настала и код нас не баш обимна литература.

Потпуније упознавање Византије и сагледавање њеног утицаја на православни словенски свет упозорило је на потребу да се разликује ситуација оних који нису имали прекида у одржавању античких традиција, макар пропуштених кроз хришћански филтар, и оних који су се у наглом окретању свесно враћали и тражили узор и сами препознавали између себе и Антике „средње доба“, као што је Никола Кузански.

Српска култура свакако спада у византијску сферу и бива преузетим текстовима и другим културним елементима прожета духом континуитета, те отуда не представља плодно тле за ону врсту хуманизма коју је познавала Италија. Хуманизам се овде као и у Византији огледа првенствено у поштовању за образованост и ученост, у некој врсти култа просвећености „где нису успеле војске које су се потрудиле, и оружје многих лађа ту је успевала једино просвећеност“ (Константин Филозоф).²¹ У тој атмосфери владари настоје да буду и писци (Стефан Лазаревић) док на супротном полу, монах Светогорац, већ цитирани Григорије, процењује да је рукопис с којим ради „од грубих неких сељака био преписан“ и да је било потребно да консултује читаву библиотеку античких историчара, које смо већ цитирали, а поред њих и Евсевија Кесаријског, Памфила, Теодорита Кирског и Никиту Ритора. Окретање прошлости једнако је усмерено према античким и хришћанским ауторима. Хуманизам који отеловљује овај монах, који није ни грађанин ни принц, није супротстављен хришћанству ни средњовековним ауторима, он је суров према незнању и неписмености.

Sima M. Ćirković

PATHS AND CURRENTS OF THE RECEPTION OF THE ANTIQUE HERITAGE IN MEDIEVAL SERBIA

In this study every single concept from the title (heritage, Antiquity, Serbia) had to be precisely determined and methodologically explicated. Main paths of the reception went through the church and the state. We have also outlined important elements and rhythms in the reception in the field of law, state organization, and material civilization. An attempt was made to depict the reflection of the Antique world in the mirror of the Serbian medieval literature.

²¹ О ставу према образованости уп. С. Ћирковић, Писменост и образовање у Србији (XIII–XV век), Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 405–409.

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ТРАДИЦИЈА И ИНОВАЦИЈА У ВИЗАНТИЈСКОЈ ТЕРИТОРИЈАЛНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ (IX–X ВЕК)

У времену о коме је реч, државна и црквена структура у Византији показују различите путеве организовања. Суштински измењена увођењем тематског уређења, државна организација доживљава у другој половини X века даље битне промене које је још више удаљавају од ситуације у позноримском или рановизантијском добу. Црквена организација не познаје такав развојни пут, па је у далеко већој мери сачувала структуру тог раног доба, када је подражавала државно устројство. Ова околност биће и касније од значаја због различитих судбина државне и црквене организације после пропасти Царства.

Термине из наслова — традиција и иновација — којима се могу означити различитости у суштини историјских токова, византологија као да ређе употребљава од сродних, али не и идентичних, израза континуитет и дисконтинуитет. Дилему „континуитет или/и дисконтинуитет“ у облику питања које залази у суштину бића Византије, византолошка наука повремено поставља од свог постанка. То се чини у покушајима пружања задовољавајућег одговора, првобитно, у вези са општим токовима развоја Византије, али и приликом обраћања пажње, углавном у новије време, на поједине аспекте тог развоја.¹ При свему томе, читав проблем континуитета и дисконтинуитета исказује се у два вида.

С једне стране, и ту се дуго налазило тежиште истраживачких интересовања, поставља се питање односа византијског света према античкој цивилизацији.² У овом смислу општи одговор мора звучати у корист континуитета, због

¹ Уп. најновији општи преглед ове проблематике у *P. Schreiner*, *Byzanz, München* 21994, 1 sq., 120 sq.

² *Ibid.*, посебно и *F. Dvornik*, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, I–II, Washington 1966; *H. Hunger*, *On the Imitation (Mimesis) of Antiquity in Byzantine Literature*, *DOP* 23–24 (1969–70) 15–38; *G. Weiss*, *Antike und Byzanz. Die Kontinuität der Gesellschaftsstruktur*, *Hist. Zeitschr.* 224 (1977) 529–560; *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, *A Catalogue*, ed. *K. Weitzmann*, New York 1979, XIX–XXVI, 2–268; *A. Kazhdan — G. Constantine*, *People and Power in Byzantium*, Washington 1982, 117–139, 196–198; *I. Ševčenko*, *A Shadow*

неспорног наставка живота, у мање или више измењеном, па чак и у неизмењеном виду, неких од основних појава хеленског и римског света Антике. Византија би била незамислива, не би могла бити ни установљена као историјски феномен, без хеленске културе у најширем смислу речи или без структуре римске државе и римског схватања правног поретка.³ Ова околност је и условила да се временски распон од чак неколико векова може сматрати, и сматра се, како рановизантијском тако и позноримском епохом. Међутим, многе појаве у животу Византије, чак и у то рано доба понекад, сведоче о супротном, о новинама чија је веза са антиком, дакле, или неустановљива или крајње сумњива или и непостојећа.⁴

С друге стране, исти проблем, мада не у истом облику нити истим интензитетом, поставља се и када је реч о збивањима унутар хронолошких граница византијског света, о развоју у коме су античке традиције могле одлазити у други план или у коме, чак, уопште и није морало да се ради о античким традицијама. Како Византијско царство није представљало статичан организам, упркос некадашњим мишљењима која су га таквим видела или данашњим која му одричу оригиналну креативност (што значи да једна од других и нису нарочито удаљена),⁵ питање карактера промена које се у његовом животу дешавају је незаобилазно. Али то су промене у оквирима једне те исте цивилизације, па се готово а priori не може рачунати са могућношћу постојања цивилизацијских рутина. Зато је боље, чини ми се, за ову страну постављеног проблема употребљавати изразе традиција и иновација, и то свакако на селективан начин, пратећи

Outline of Virtue: The Classical Heritage of Greek Christian Literature, in: Age of Spirituality, A Symposium, New York 1980, 53–73 (= Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World, Variorum Reg., London 1982), као и зборници радова: Byzantium and the Classical Tradition, Birmingham 1979; From Late Antiquity to Early Byzantium, Praha 1985; The Seventh Century: Change and Continuity, Proceedings of a Joint French and British Colloquium at the Warburg Institute, edd. J. Fontaine — J. M. Hillgarth, London 1992.

³ Ово је нарочито снажно подвукао у својој анализи генезе византијске цивилизације Г. Остирогорски, Историја Византије, Београд 1959, 48 (и више фототипских издања), што је постало опште место у савременој византологији.

⁴ Овде, пре свега, треба имати у виду варварске или персијске утицаје који су се манифестовали на разне начине у свакодневном животу, било обичних људи или на нивоу који се може сматрати званичним. Многи одговарајући примери могли би се наводити, али је довољно на овом месту подсетити на најзначајнији — подизање на штит у оквиру царског проглашења. За овај обичај у рановизантијско доба уп. W. Ensslin, Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl, Klio 35 (1942) 268 sq.

⁵ „Класичне“ негативистичке оцене византијске цивилизације из XVIII века, попут оних Едварда Гибона (The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, I–VII, London 1776–1788; друго издање са допунама Ц. Б. Бјурија: London 1897–1900) и његових претеча или следбеника, одавно су формално напуштене, бар у научним разматрањима. Али, одједи које су за собом оставиле овакве оцене на ширем плану општих представа и стереотипа задржавају се још увек, укључујући и сјоративни призив апелатива „византијски“ у неким европским језицима. Нису сасвим ишчезли ни одједи теорије о дисконтинуитету између античког и модерног хеленства, што претпоставља одређену „кривцу“ византијског света, теорије коју је промовисао Јакоб Филип Фалмејер (Die Geschichte der Halbinsel Morca, I–II, München 1830, 1836) у XIX веку. Данас се оцене са негативним призвуком исказују, приликом процене појединих аспеката византијске цивилизације, настојањем на еклектичном и недовољно оригиналној страни византијског ученог или уметничког стваралаштва, у шта овом приликом не можемо залазити.

одговарајуће појаве унутар појединих аспеката византијске цивилизације. Другим речима, ако је несумњиво да је живот Византије био обележен променама дугог трајања, карактер њихов може се утврдити, као што је често већ и рађено, само конкретним истраживањима у појединим сферама тог живота.

Тешко да је потребно посебно подвлачити, било о којој епоси или цивилизацији да је реч, да тзв. институције система представљају и важан и захваљан истраживачки материјал приликом изучавања питања континуитета и дисконтинуитета или традиције и иновације. У византијском случају, наглашено место у овом смислу припада организационој мрежи како Државе тако и Цркве. То су једине две институције које прожимају свеколико друштвено ткиво Византије и које обликују његову физиономију — Држава кроз већи део, а Црква кроз читаву византијску историју.⁶ У stoleћима којима се овде бавимо изузетна улога Државе и Цркве у њиховом културном и институционалном значењу чак снажно прелази византијске границе, јасно обележавајући развитак читавог једног круга земаља.⁷

Као што је добро познато, структура обеју ових институција првобитно је била заснована на римском устројству државе, проистеклом из реформи које су спровођене у доба Диоклецијана и Константина Великог.⁸ Тражећи своје место под римским сунцем овоземаљског света, Црква је највећим делом копирала структуру Државе, са којом је нашла пут измирења.⁹ Много касније, византиј-

⁶ Евидентна је свеомој државе и цркве у животу византијског друштва и она се исказује на разне начине. Лична каријера изван ових двеју институција била је практично незамислива. Бар три феномена лепо илуструју ово стање: (1) званично високо образовање могло се стећи само на некој врсти државног универзитета и патријаршијској високој школи, при чему се до XI века латичка варијанта сводила на правне студије са којих су излазили будући државни чиновници; (2) кастрирање мушке дече, као обичај који је у пуној снази до XIII века, било је усмерено ка олакшавању стварања каријере у служби државе и цркве; (3) готово сви појединачно познати интелектуални ствараоци градили су своју каријеру у оквиру једне или друге институције, тако да појам независног интелектуалца практично није постојао. При свему томе, као што је познато, тамо где се држава временом повлачи од непосредног остваривања одређених друштвених потреба, као што су социјална или медицинска бригаа од сиромашнима, па и театар као пучка забава, појављује се црква као носилац одговарајућег деловања. Уп. Ф. Кукулес, Βυζαντινὸν Βίος καὶ Πολιτισμὸς, Атина 1948, I, 35–137; 1948, II, 64–178; 1951, IV, 419–467; 1957, VI, 110–114; Joan M. Hussey, Church and Learning in the Byzantine Empire (867–1185), Oxford 1937; Cambridge Medieval History, Cambridge 1967, IV/2, 79–95 (R. J. H. Jenkins), 249 sq. (F. Dölger). У време владавине аристократије (од XI и XII века, а нарочито у XIV и XV веку), наставља се процес одрицања државе од многих преташњих друштвених ангажмана, али приватизовање њених институција није никада добило размере које је имало у неким периодима средњег века на Западу. Cf. Lj. Maksimović, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologi, Amsterdam 1988, 10–31.

⁷ Разуме се, реч је о византијском мисионарству које се, почев од друге половине IX века, исказује у оквиру јединствене политике државе и цркве, усмерене на стварање византијског света православног земаља. Одговарајућа библиографија има данас сномне размере. Будући да ово питање није у жижи нашег интересовања, упућујем само, осим на класична, позната дела Ф. Дворника, Д. Оболенског и К. Ханика (cf. The Oxford Dictionary of Byzantium II, Oxford 1991, 1381), на зборник радова са међународног научног скупа, посвећеног хиљадугодишњици покрштавања Руса: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow, ed. A. — E. N. Tachiaos, Thessaloniki 1992.

⁸ О променама овог времена вид. A. H. M. Jones, The Later Roman Empire (284–602), Oxford 1964, I, 37–70, 93–100.

⁹ Ibid., II, 833–937.

ски средњи век несумњиво се одваја од римског модела државног устројства, пре свега кроз увођење тематске организације.¹⁰ Време највећег полета тако уређене државе, а потом и значајних, чак далекосежних промена у обликовању њене територијалне структуре наступа у IX и X веку, што је и разлог за избор хронолошких оквира теме овог прилога.

Уопштено говорећи, тематска структура у доба о коме је реч почива на темељима установљеним у VII и VIII веку. Тада, као и касније, њен развитак огледа се у повећавању броја тема, било због дељења првобитних великих тема на више мањих, као старијег прилаза,¹¹ или због задобијања нових територија, односно ширења граница Царства, па тиме и промовисања нових тема, као потоњег прилаза.¹² Управо овај новији прилаз је карактеристичан за IX и X век.¹³ Према томе, у оквирима тематског уређења време којим се бавимо део је, у основи, једног континуираног развитака, док је претходно увођење тог уређења огласило раскид са државном организацијом касноантичке епохе. Детаљније испитивање извора, међутим, показује да ова општа слика садржи и значајне нијансе које је чине сложенијом него што то изгледа на први поглед. Тачније речено, и она је била изложена даљим променама пред крај епохе. Како је малочас наговештено, радило се о далекосежним променама, далекосежнијим него што се обично сматра.

Основни изворни ослонац за реконструкцију ондашње тематске структуре чине хијерархијске листе достојанстава — тзв. тактикон — настале управо, све до једне, у IX и X веку: Тактикон Успенског (842–843), Филотејев Клиторологион (899), Тактикон Бенешевича (934–944), Ескоријалски Тактикон (971–975).¹⁴ Опцртана у њима развојна константа, као што је већ речено, огледа се у повећавању броја тема: Тактикон Успенског — 19 тема,¹⁵ Филотејев Клиторологион — 25 тема (у једном рукопису — 26),¹⁶ Тактикон Бенешевича — 31

¹⁰ Колко год се данас међусобно разликовали приступи у објашњавању генезе тематског уређења, у шта овом приликом не можемо улазити, извесно је да је процес његовог настанка започео у VII веку и да је релативно брзо довео до кључних промена у изгледу управног апарата државе. Промене су обухватиле и централну и провинцијску управу, тако да је постепено измењена целокупна физиономија тог апарата, при чему је задржан изврстан број назива достојанстава, трансcriбованих из латинског у грчки језик.

¹¹ Територијалне промене новонастале тематске организације, које се могу сматрати системском иновацијом запајају се већ у VIII веку, када долази до поделе првих великих тема у Малој Азији, тако да се отприлике утростручује број до тада постојећих тема. Уп. *Остџорогски*, *Историја* 166 сл.

¹² Византија у IX и X веку задобија и задржава стратегијску иницијативу, како на Истоку (према Арабљанима) тако и на Западу (према словенском свету на Балкану, а делом и у Италији), што се изражава и повећањем броја тема на задобијеним територијама. Уп. исто, 198 сл.

¹³ Подаци ранг-листа, тзв. тактикона (в. даље, нап. 14) довољно су јасни у овом смислу, показујући пораст броја тема са сваким новим тактиконом. В. даље у тексту о конкретним цифрама.

¹⁴ Након некадашњих издања прва три тактикона, данас је у употреби, и овде је коришћено, сводно издање које, са преводом на француски језик и одговарајућим коментаром, обухвата сва четири списка: *N. Oikonomides*, *Listes de présance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 41–63 (Успенски), 64–235 (Клиторологион), 236–253 (Бенешевич), 255–277 (Ескоријалски), 281–364 (скупни коментар).

¹⁵ *Ibid.*, 47–49.

¹⁶ *Ibid.*, 137–139.

тема,¹⁷ Ескоријалски Тактикон 91 тема.¹⁸ Последњој цифри могли би бити додати (претпостављени) катепанат Рас и (сигурно потврђена) тема Морава, настали као последица слома Бугарске 971. године.¹⁹ С друге стране, у VIII столећу, у времену почетка умножавања тема, ових управних јединица могло је бити највише једанаест до дванаест.²⁰

Као што се види, све до појаве Ескоријалског Тактикона административни систем државе обележен је постепеним развојем са уравнотеженим ритмом повећавања броја тема, и то без видљивих промена система, које би могле да буду сматране нарушавањем континуитета тематског уређења. Чак ни случај теме Крит не одудара од ове слике. То што је тема Крит, пре логичне појаве у Ескоријалском Тактикону (византијско заузимање острва 961. године), наведена искључиво и само у Тактикону Успенског није у колизији са чињеницом да су Арабљани започели освајање Крита 827/828. године. Наиме, Византинци су се на Криту дуго одупирали, а експедицијом из 843. чак привремено повратили знатан део острва, што значи да је у том периоду тема могла постојати, да би исте те, 843. ишчезла у коначном слому византијске власти на Криту.²¹ Тиме је одређен и *terminus ante quem* за настанак самог Тактикона Успенског.²² Привременост постојања ове теме услед успостављања арабљанске власти над острвом потврђена је њеним изостанком из два тактикона који у хронолошком погледу заузимају средишње место у серији ових списка.

Очевидно је, међутим, да је речени темпо, па следствено томе и карактер, општег развитака био радикално измењен пред састављање Ескоријалског Тактикона. Троструко повећање броја тема за релативно кратко време од око 30 година, колико је протекло од састављања претходног тактикона, сасвим је неуобичајено за дотадашње прилике. Ова појава мора се сматрати значајном. По природи ствари, енормно нарастање квантитета у релативно кратком временском раздобљу обично подразумева појаву новог квалитета, што се може, следствено, претпоставити и у изложеном случају. Ишчитавање ескоријалске листе достојанстава, али и сведочанства појединачних извора, потврђују такву претпоставку.

Наиме, иако су делови контура старе организационе схеме и даље живе ли, као што су, пре свега, неприкосновено прво по рангу место стратега теме

¹⁷ *Ibid.*, 245–247.

¹⁸ *Ibid.*, 263–269.

¹⁹ О овим двема темама вид. *Љ. Максимовић*, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 35 сл.; *С. Пиривајрић*, *Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 173–201.

²⁰ Вид. одговарајућу карту у *Остџорогски*, *Историја* 112–113.

²¹ О току арабљанског освајања Крита и претходном постојању истоимене теме уп. *Г. Спиридакис*, *Τὸ θέμα Κρήτης προ τῆς κατακτῆσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Αράβων*, *ΕΕΒΣτ* 21 (1951) 59–68; *Hélène Glykatzi-Ahrweiler*, *L'administration militaire de la Crète byzantine*, *Byzantion* 31 (1961) 227–228; *Y. Laurent*, *Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe*, *Κρητικά Χρονικά* 15/16 (1961/62) 382–396; *Н. Панајотакис*, *Ζητήματα τῆς κατακτῆσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Αράβων*, исто, 9–28.

²² *Oikonomides*, *op. cit.*, 46.

Анатолика или у основи сачуван поредак старих тема, структуралне промене се исказују на начин који би се могао дефинисати као радикалан за схватања Византинаца. Између водећег стратега Анатолика и, током више векова следећег по рангу, стратега Арменијака појављују се дукс Антиохије (969),²³ дукс (блискоисточне) Месопотамије (пре 971),²⁴ дукс Халдије (969),²⁵ катепан (придунавске) Месопотамије (после 971),²⁶ катепан Италије (пре 970),²⁷ дукс Солуна (971–975?; први спомен у Ескоријалском Тактикону),²⁸ дукс Једрена (око 970; први спомен у Ескор. Тактикону),²⁹ вероватно и катепан Раса (после 971),³⁰ а неколико деценија касније и катепан Бугарске (1018).³¹ Како се да закључити из појединих извора (изузев дукса Солуна, који се јавља у Ескор.), сви они, са изузетком катепана Бугарске, појављују се намах, током, неколико година које су претходиле састављању или управо у време састављања Ескоријалског Тактикона. Сви они налазе се на челу крупних агломерата који могу, али не обавезно, да обједињују више малих тема — Антиохија чак 12 у XI веку —³² тема какве раније махом нису постојале, иако њихови намесници носе традиционално достојанство стратега. Управо ова околност указује на административну, односно организациону и територијалну подлогу промена, а не само на увођење високих војних команди у надлежности дукса и катепана, као што се понекад сматра.³³ При томе, настанак ових крупних агломерата, који се у науци по правилу називају, према достојанствима њихових намесника, дукатима или катепанатима, не одвија се на један те исти, јединствени и утврђени начин.

Неки од њих, као Антиохија, Једрене, придунавска Месопотамија или Бугарска, евентуално и Рас, потпуно су нове појаве, без стварног корена у претходном времену. У неким случајевима овакав агломерат ослања се на једну претходну, дакле старију, али и надаље постојећу тему која улази у његов састав и чије име преузима: Халдија, блискоисточна Месопотамија, Солун. Најзад, у једној издвојеној регији могло је доћи до окупљања старијих тема, уз задржавање њиховог идентитета, при чему ниједна није имала истакнуто место у

²³ Ibid., 263, 28; comment., 354.

²⁴ Ibid., 263, 29; comment., 354.

²⁵ Ibid., 263, 30; comment., 354.

²⁶ Ibid., 263, 31; comment., 354.

²⁷ Ibid., 263, 32; comment., 354.

²⁸ Ibid., 263, 33; comment., 354.

²⁹ Ibid., 263, 34; comment., 354. Вероватно је да увођење достајанства пада у време одлучујућих борби са Свјатославом за господарење над Бугарском.

³⁰ Вид. гор., нап. 19.

³¹ Уп. *Острогорски*, *Историја*, 297; *История на България*, София 1982, III, 23, 105 нап. 1 (библиографија); *Максимовић*, нав. дело, 37 сл.

³² Anne Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib, Paris 1945, III, 134.25–135.9. За ову тему и просопографију вених шфова уп. *V. Laurent*, *La chronologie des gouverneurs d'Antioche sous la seconde domination byzantine*, *Mélanges de l'Université Saint Joseph* 38/10 (Weymouth 1962) 221–254.

³³ За дискусију по овом питању уп. *Максимовић*, нав. дело, 4. — *J. Haldon*, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*, London 1999, 114 sq. допушта, такође постојање обеј могућности, што се чини неизбежним прилазом с обзиром на тадашње промене у начину функционисања државног апарата.

новој творевини. Такав је катепанат Италија, са темама Лангобардија и Калабрија, у извесном тренутку и са тсмом Сицилијом.³⁴ Напоменимо и то, као важну околност за разумевање тадашњег приступа у вођењу политике промена, да дукс и катепан практично представљају синониме и никако не сугеришу постојање унапред постављених, концепцијских разлика у организацији и функционисању њима подређених регија.³⁵ Данашње одговарајуће термилошко разграничење — дукат и катепанат — мора водити рачуна о овој околности.

С друге стране, до великог и наглог повећања броја претежно мањих по пространству тема дошло је због стварања ситних управних јединица, које спадају у основне беоцуге система, сведених често на један град са његовом непосредном околином.³⁶ Извесно је да такве теме чак нису морале ни улазити у састав поменутих већих агломерата.³⁷ Међутим, обједињавајуће знаке у изворима, као што су „јерменске теме“ или „бугарске теме“, довољно јасно показују да су оне у таквим случајевима, због своје недовољне снаге, лакше окупљања војске или неког другог разлога, могле бити упућене једна на другу у регионалним оквирима.³⁸ Иако вођене стратезима, ове теме, као што је већ речено, немају преседана у дотадашњем развоју тематског уређења. Уз то, овакве теме су сада део једне опште структуре такође без преседана, у којој се појављује више врста тема чији је међусобни однос постављен на различите начине. Неке су сложене и велике, са мањим темама у својој унутрашњој структури, друге су велике, али без подручних тема, треће су мале или сасвим мале, при чему могу али не морају да улазе у састав већих тема или новостворених агломерата типа дуката и катепаната. Дуг према традицији дотадашњег тематског устројства огледа се у опстанку извесног броја „великих ромејских тема“ (μεγάλα ῥωμαϊκὰ θέματα) и у третирању знатног броја стратега као оних који су на „Истoku“ и оних који су на „Западу“.³⁹ Читав овај „систем“, иако неће опстати само привремено, јавља се и живи као један суштински провизоријум, више као одговор

³⁴ *Oikonomidēs*, op. cit., 263, 32; 265, 29–31. Comment., 351 sq., 354, 356.

³⁵ Ibid., 344; *Максимовић*, нав. дело, 33 нап. 10 (са одговарајућом библиографијом).

³⁶ *Oikonomidēs*, op. cit., 345; *Љ. Максимовић*, *Стратег Трајанупоља*, ЗРВИ 27/28 (1989) 63–68; *исти*, *Организација византијске власти* (в. горе, нап. 19), 32 сл.

³⁷ Исто.

³⁸ За „јерменске“ теме вид. *Oikonomidēs*, op. cit., 345, као и *исти*, *L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe–XIe siècles et le Taktikon d'Escorial*, Actes du XIVe Congrès international des Études byzantines I, Bucharest 1974, 285–302 (= Variorum Reprints, London 1976, Ch. XXIV); *G. Dagron — H. Mihaescu*, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969)*, Paris 1986, 239–245; *Viada Arutinova-Fidanjan*, *Sur le problème des provinces byzantines orientales*, *Revue des études arméniennes*, n. s. 14 (1980) 157–169; *W. Seibt*, *Арменскá θέματα als terminus technicus der byzantinischen Verwaltungsgeschichte des 11. Jhs.*, BSI 54 (1993) 134–141; *E. McGeer*, *The Legal Decree of Nikephoros II Phokas concerning Armenian Stratiotai*, in: *Peace and War in Byzantium*, Washington 1995, 124 sq. За „бугарске“ теме, мање значајне од јерменских у општој византијској стратегији тог времена, cf. *Hélène (Glykatzis-) Ahrweiler*, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe–XIe siècles*, Bull. Corr. Hell. 84 (1960) 80, 82 [= Variorum Reprints, London 1971, VIII, 80, 82].

³⁹ Врло слично посматра ситуацију *Oikonomidēs*, op. cit., 341 sq., 344 sq., где је наведена и старија библиографија.

на потребе које намећу околности него као део некакве опште реформе која би се заснивала на унапред постављеним, општим циљевима.

Готово да не треба посебно подвлачити да из свега што је овде речено о „реформи“ државне управе у позном X столећу произлази да смо суочени, као и у толиким другим приликама византијске свакодневице, са једним прагматичним приступом, са фамозном οίκονομία.⁴⁰ Међутим, οίκονομία као метада, као филозофија живота, није константа која подједнако обухвата све оне појаве које не подлежу строгим, доследно спроведеним правилима друштвеног понашања или организовања. Тако, на пример, са великом извесношћу се може уочити да је државна управа позног доба организована са мање униформности, као и да функционише са много више палијативних решења, него што је то био случај са управом како раног доба тако и времена успона и процвата тематског уређења.⁴¹ С обзиром на наша сазнања о распадању друштвене подлоге тематског уређења током X века и о девалвирању достојанстава високих чиновника као спољашњем знаку урушавања тог уређења у XI веку,⁴² поставља се питање нису ли промене тематског уређења у другој половини X века, са свом њиховом шароликошћу решења, представљале прави почетак урушавања једног сјајног механизма власти?

Раскид са старим тематским уређењем огледа се и у фактички паралелној промени карактера војске, до чега долази углавном шездесетих година, дакле непосредно пред састављање Ескоријалског Тактикона. Професионална, тешко наоружана ковица, организована по тагмама, од ранијег елитног постаје основни, главни род, потискујући тематску народну војску пређашњих времена у оквиру другоразредне улоге.⁴³ Истина, припадници ових ударних трупа и даље се, као и ранији тематски војници, у великој мери издржавају од својих имања. Али, обрађивање тих имања, унајмљивањем оних који раде на земљи, персонално се у потпуности одваја од војне службе.⁴⁴ То је, између осталог, била и

⁴⁰ Cf. The Oxford Dictionary of Byzantium, III, 1516 sq.

⁴¹ За управу позног доба уп. Љ. Максимовић, Генеза и карактер апанажа у Византији, ЗРВИ 14/15 (1973) 103–154; *idem*, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988, *passim*; за раније периоде вид. *Ahrweiler*, *op. cit.*, *passim*; *Д. Ζακύνθος*, Μελέται περί της διοικητικής καί της επαρχιακής διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 17 (1941) 208–274 (I), 18 (1948) 42–62 (II), 19 (1949) 3–25 (III), 21 (1951) 179–209 (IV), 22 (1952) 159–182 (V), 25 (1955) 127–157 (VI).

⁴² Уп. још увек стандардне оцене: *Осτροгорски*, *Историја* 263 сл., 312 сл., 323 сл., 346 сл., као и *J.-C. Cheynet*, Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle, *Byzantion* 53 (1983) 453–477.

⁴³ *Осτροгорски*, нав. дело, 274 сл.; *исџин*, Прнија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951, 9 (= Сабрана дела, I, Београд 1969, 137); *G. Dagron* — *H. Mihaescu*, *op. cit.*, 149 sq., 184 sq., 275 sq.; *T. Kolias*, *Byzantinische Waffen*, Wien 1988, 52 sq.; *J.-C. Cheynet*, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris 1990, 303 sq.; *Haldon*, *op. cit.*, 132.

⁴⁴ Тиме постепено престаје потреба за праксом промовисања разлике између στρατιώτης — држаоца војничког поседа који није морао обавезно и да врши војничку службу — и στρατιωτικός — лица које ту службу врши. О овој подели, али и преклапању, надлежности вид. *P. Lemerle*, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, 133 sq., 146; *Haldon*, *op. cit.*, 123.

логична последица пораста минималне вредности војничких имања на 12 фунти злата, инаугурисана за цара Нићифора II Фоке, чиме је елитни део војске трансформисан у социјалном погледу на основама које ће касније бити и даље развијане и, у крајњој линији, прерасти у основе на којима ће бити регрутована пронијарска коњица.⁴⁵

Тако се, у својеврсном преплитању традиције и иновације, открива дубок рез у историји тематског уређења. Ако је његово оснивање својевремено представљало раскид са позноантичким управним принципима и структуром, сада је дошло до раскида са традиционалним начином организовања тема и целокупног на њима заснованог уређења. Овај раскид, посматрано у најширим историјским релацијама, није био тако дубок као онај први, али са њиме такође започиње једно ново доба у организовању државе. Јер, она ће у XI веку не само задржати него и даље развијати (описана) организациона обележја која су стварана 60-их и 70-их година претходног столећа.⁴⁶ Тако ће се поменути рез, у ствари, показати као размеђе двеју епоха, са последицама чак и ширим од самог начина конституисања и функционисања државне управе.

Сасвим другачије стоје ствари са организацијом Цркве. Као што је већ речено, у овом домену је касноантичка епоха, укључујући делимично и промене из Јустинијановог доба, обележена копирањем управне структуре државе. На тај начин образована, епископијална организација Цркве не доживљава битне промене са наступањем времена изградње тематског уређења. Поодавно је већ указано на чињеницу да листе епископа са сабора из 680/81, 691/92. и 787. године сведоче о томе да структура Цркве наставља да следи модел некадашње провинцијске организације,⁴⁷ управо у време када се не само стварају прве теме, него и када тематски систем, поделом првобитних великих тема у VIII веку, доживљава своју прву трансформацију. Раскорак са тадашњом, могли бисмо рећи класичном, тематском структуром је очигледан, као што је очигледан и неугрожени традиционализам црквене организације. Питање које се сада поставља је: да ли је било могуће да у таквим околностима промене тематског уређења током IX и X века, а нарочито из друге половине X века, имају неки утицај на организацију Цркве, онако како се то дешавало почетком византијске епохе?

Основни извори који би се могли користити за евентуално решавање овог питања су хијерархијске листе црквених достојанственика, којима је наука дала сводни наслов *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Тачније ре-

⁴⁵ Најновије издање Нићифорове новеле (νομοθεσία): *Les nouvelles des empereurs macédoniens*, ed. N. Svoronos, Athènes 1994, No 10, pp. 174–176. Уп. лит. из нап. 43. Разуме се, овде је реч о основном смеру развитака, са „изузетима“ који су могли бити веома значајни. Тако, на пример, војници тзв. јерменских тема чине углавном пешадију и издржавају се од битно скромнијих имања, при чему се њихова улога никако не може сматрати другоразредном. Уп. *McGeer*, *op. cit.*, 124 sq. (са свим релевантним изворима).

⁴⁶ *Ahrweiler*, *op. cit.*, 36 sq., 78 sq.; *J.-C. Cheynet*, *Du stratège du thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 181–194.

⁴⁷ *R.-J. Lilie*, „Thrakien“ und „Thrakiesion“. Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jhs., *JÖB* 26 (1977) 14 sq.; *G. Dagron*, *Empereur et prêtre*, Paris 1996, 317.

чено, у питању је седам оваквих текстова на које треба обратити пажњу у датом контексту, јер су настали између VIII и краја X века. Односно, према издању које је 1981. године приредио Jean Darrouzès,⁴⁸ ради се о следећим листама: Notitia 2 (VIII — прва четвртина IX века),⁴⁹ Notitia 3 (IX век, можда пре средина него почетак),⁵⁰ Notitia 4 (можда између 848. и 858, свакако до 869),⁵¹ Notitia 7 (901–907),⁵² Notitia 8 (920 — око 980),⁵³ Notitia 9 (X век),⁵⁴ Notitia 10 (у основном делу — крај X века).⁵⁵

Саставни елементи црквене организације, наведени у великој већини ових notiција су митрополије, аутокефалне архиепископије и епископије у оквиру митрополија, док у последњим двома листама нису наведене аутокефалне архиепископије, а у бр. 8 недостаје списак епископија. Већ на први поглед запајају се, нарочито код епископија, значајна колебања у броју наведених дијецезалних јединица: митрополије — 41 (Notitia 2), 49 (Not. 3), 42 (Not. 4), 51 (Not. 7), 49 (Not. 8), 46 (Not. 9), 51 (Not. 10); аутокефалне архиепископије — 46 (Not. 2), 40 (Not. 3), 41 (Not. 4), 53 (Not. 8); епископије — 436 (Not. 2), 685 (Not. 3), 412 (Not. 4), 588 (Not. 7), 535 (Not. 9), 672 (Not. 10). Упоредивањем изнетих бројева може се уочити да они нису симболи неког развојног пута. Наизменично повећавање и смањивање броја организационих јединица, уз то без одговарајуће корелације између појединих њихових нивоа (док број једних расте, број других се може смањивати), не представљају најбоље сведочанство о постојању таквог пута.

С друге стране, такође на први поглед, запажа се да наведени елементи организације Цариградске патријаршије припадају појавама дугог трајања и да, остајући готово непромењени, одговарају у основи структури ранохришћанске Цркве по њеном званичном признању. Тада је готово сваки значајнији град имао епископа, док су веће црквене дијецезе представљале пандан провинцијама као основним јединицама државне управе.⁵⁶ Та је структура наставила да живи и у оном времену када су провинције престале да буду основни беокузи државне управе. Очеvidно је, при томе, да према испитиваним notiцијама кључни елемент за посматрање организационе структуре представљају митрополије и да оне чине стварну окосницу читавог система.

Колебање у броју митрополија, као уосталом и других врста дијецеза, посебно епископија, како је већ речено, није последица некаквог константног развоја црквене организације, а још мање последица наглих реформи. Јер, повећавање (или смањивање) броја дијецеза никако не представља једносмерну константу, као у случају тема, него кретање на наизменичним смеровима. Последни-

⁴⁸ Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. J. Darrouzès, Paris 1981.

⁴⁹ Ibid., 215–227; comment., 11–19.

⁵⁰ Ibid., 229–245; comment., 20–33.

⁵¹ Ibid., 247–261; comment., 34–45.

⁵² Ibid., 269–288; comment., 53–78.

⁵³ Ibid., 289–294; comment., 79–87.

⁵⁴ Ibid., 295–306; comment., 88–94.

⁵⁵ Ibid., 307–339; comment., 95–117.

⁵⁶ Jones, op. cit., II, 874–937.

ца је то, како је сам издавач notiција показао, извесних преустројавања која прате, не увек прецизно и обавезно, промене у територијалном опсегу Царства, али исто тако и последица разлика у рукописној традицији која показује знатну несигурност у овом смислу.⁵⁷ Изгледа да се ове непрецизности појављују у првом реду због постојања викарних архијереја, који чине саставни део листа достојанственика и нису из њих посебно издвајани.⁵⁸ Са овим је повезан и други разлог — постојање вакантних епископија на некадашњим територијама Царства, чији евентуални повратак значи и њихово оживљавање.⁵⁹ Ни један ни други феномен не могу бити идентификовани у лаичкој, државној администрацији.

Кроз читаво време о коме је реч, међутим, принципи црквене организације остају исти и непроменљиви. Изразита већина митрополија појављује се континуирано у свим notiцијама. Што је још важније, ради се о митрополијама чије је постојање могућно са сигурношћу утврдити још за Јустинијанове владавине.⁶⁰ Разуме се, уколико нису у питању оне балканске регије које су, после VI века, биле за Цариград изгубљене све до XI столећа.

На крају ваља указати на још један значајан моменат који доприноси разумевању различитости у развоју двају организационих система — државног и црквеног. Окосницу државне организације широм Царства, и у теоријском и у практичном смислу, чине теме са стратезима на челу. Ова чињеница не губи вредност због промена које су у другој половини X века теме и стратегије из једног, заједничког нивоа превеле у различите нивое провинцијске власти. Јер, сви они су цареви службеници и веза њихова са владарем је у принципу непосредна. Окосници црквене организације теоретски чине епископи, а епископи су у основи и сви највиши архијереји, како је то прописано тзв. јерархијом хиротоније по божанском наређењу.⁶¹ Али у стварности окосницу система чине митрополити који, будући да се избор епископа обавља у провинцији, фактички пресецају непосредну везу између патријарха и епископа, чинећи ове потоње више својим него патријаршијским службеницима.⁶² То чини битну разлику у начину функционисања двају система. Али, иста околност последично

⁵⁷ Notitiae episcopatum, ed. Darrouzès, pp. XI sq., 10 sq., 18 sq., 22 sq., 31, 34 sq., 40 sq., 57 sq., 62 sq., 72 sq., 83 sq., 91, 96 sq., 104 sq.

⁵⁸ Овде не можемо зализати у појединачне случајеве, који и не би могли бити представљени у потпуности. Довољно је подвући да се многе дијецезе које се спомину у листама не налазе на територији коју политички контролише Царство. Требало би, међутим, посебно истраживати да ли су у свим таквим случајевима њихови архијереји повучени на територију Царства и фактички претворени у викарне или су неки од њих, можда, остали на својим местима.

⁵⁹ У питању је процес који тече обрнутим токовима од претходног, али који је свакако ефемернији, јер је Византија, у крајњој линији, више губила територије него што их је враћала под своју контролу. Време којим се бавимо представља у овом смислу изузетак, али би расветљавање појединости захтевало посебна истраживања.

⁶⁰ Notitiae episcopatum, ed. Darrouzès, 14 sq., 25, 34, 38 sq.

⁶¹ Вид. Л. Муркович, Православна литургија I, Београд 21965, 60 сл.

⁶² Cf. J. Darrouzès, Documents inédits d'ecclésiologie byzantine, Paris 1966, 108 sq.; *idem*, Notitiae episcopatum (v. supra, n. 48), 54.

чини и битну разлику у концепцији двају система, односно у могућностима њиховог мењања и реформисања. Централна власт у Држави је у таквој позицији да, сходно потребама, може мењати подручну организациону структуру. Централна власт у Цркви нема такву позицију и не може предузимати у реченом смислу важније кораке без општег сабора. То што је цар имао право да се меша у организационе ствари Цркве и могао да оснива и укида црквене дијецезе, што се повремено и дешавало, није никада могло да представља вид или део системских решења.

Као што се види, проблем континуитета и дисконтинуитета, традиције и иновације, односно проблем могућности очувања античког наслеђа у разматраном периоду, не исказује се у управним структурама византијског света на јединствен начин. Државна организација била је са развојем тематског уређења подвргнута променама које су у два маха доносиле нова решења: приликом стварања и развоја тог уређења, с једне стране, и током његове реконструкције два столећа касније, с друге стране, што је значило суштинско одвајање од касноантичког „модела“. Насупрот томе, црквена организација пролази, посматрано кроз призму структура, кроз минималне промене и до краја разматраног периода задржава основну концепцију, инаугурисану још у касноантичко време. Ова разлика имаће у будућности утолико већи значај што ће Црква до краја византијске историје остати један од пресудних чинилаца у друштвеним токовима, док ће улога Државе у позним вековима осетно слабити. Тако су створене и могућности да се античко наслеђе у византијским моделима управљања само делимично сачува и, затим, исто тако само делимично пренесе земљама које су се налазиле под непосредним утицајем Византије.

Ljubomir Maksimović

TRADITION AND INNOVATION IN BYZANTINE TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE STATE AND THE CHURCH (IX–X CENTURY)

The problem of tradition and innovation is twofold. On the one hand, it is a question of the relation of the Byzantine world toward the civilization of antiquity. On the other, the same problem, although not in the same form nor with the same intensity, also appears in matters from within the Byzantine world. The organization of the State and the Church, the two institutions which permeate the social structure of Byzantium and shape its physiognomy, assume a special place in that respect.

The structure of both institutions was originally based on the Roman state structure model. Later on, the Byzantine Middle Ages break away from this model above all by introducing the thematic state organization. The period of greatest growth of that type of state organization came with the IX and X centuries, certainly on the basis established in the VII and VIII centuries. Development is reflected in the rise of the number of themes, whether as a result of division of originally larger

themes into several smaller units, as the older approach, or because of the expansion of the frontiers of the Empire and thus also of the promotion of new themes, as the subsequent approach. A more scrupulous study of the sources, however, shows that, towards the close of the epoch, this general picture was subject to further change.

The fundamental source for the reconstruction of the thematic structure of the time in question is provided by the so-called *taktika*, hierarchic lists of dignitaries drawn precisely in the IX and X centuries. The constant feature of development is an increase in the number of themes: *Taktikon Uspenskij* (842–843) — 19 themes, *Philotheos' Kletorologion* (899) — 25 themes (26 — in one manuscript), *Taktikon Benešević* (934–944) — 31 themes, *Escorial Taktikon* (971–975) — 91 themes.

As we can see, before the appearance of the *Escorial Taktikon*, the administrative system of the state was marked by a gradual development with a balanced increase in the number of themes. It is obvious, however, that the rate of overall development, and thus also its nature, was radically changed prior to the issuing of the *Escorial Taktikon* by a triple increase in the number of themes over a relatively brief period of 30 years, the time which elapsed from the issuing of the *Escorial Taktikon* and the one before it.

Namely, although parts of the framework of the old organizational scheme still survived, along with the first in the rank *strategos* of *Anatolikon* there are also seven new high ranking officials, *doukai* and *katepanoi*. They all stand at the heads of large agglomerations which could include several small themes. Moreover, these large agglomerations are not always formed in the same, universal and precisely defined manner but rather by a mixture of elements of diverse origin.

On the other hand, the great and sudden increase in the number of themes was conditioned by the formation of smaller administrative units of that name, often reduced to a single city and its immediate environs. Although headed by *strategos*, these themes had no precedents in the development of the thematic organization of the state up to that time. Moreover, such themes were a part of an overall structure also without precedent which included several different types of themes in a variety of mutual relations. Some were complex and large and included smaller themes, others were large but had no regional themes, others still were small or even minute and could, although not necessarily, have been a part of larger themes or agglomerations such as *doukates* or *katepanates*.

Things are entirely different when it comes to the organization of the Church. Its structure based on bishoprics did not undergo fundamental changes with the appearance of the thematic organization of the state. The Church abides by the model offered by the one-time provincial organization, precisely at the time not only of the appearance of the first themes but also at the time when the entire thematic system experiences its first transformation with the division of the original great themes in the VIII century. With that in mind, did the changes of the thematic organization of the IX and X centuries, and in particular of the second half of the X century, have any significant influence of the organization of the Church?

The basic sources relevant to that question are hierarchic lists of church dignitaries — *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. More precisely, there is a group of seven such texts written between the VIII and the end of the X century (according to the edition published by J. Darrouzès: *Notitia 2, Not. 3, Not. 4, Not. 7, Not. 8, Not. 9, Not. 10*).

Constituent elements of ecclesiastic organization, mentioned in a great majority of these *Notitiae* are metropolies, autocephalous archbishoprics and bishoprics. There are evident fluctuations in the number of the mentioned diocese units: metropolies — 41, 49, 42, 51, 49, 46, 51; autocephalous archbishoprics — 46, 40, 41, 53; bishoprics — 436, 685, 412, 588, 535, 672. On the other hand, it is evident that the mentioned elements of organization of the Constantinopolitan patriarchate are long duration phenomena and that, because they remain almost unchanged, they are basically correspondent to the structure of the Church as it was upon its official recognition.

Fluctuation in the number of all sorts of dioceses was not the result of a continued development of ecclesiastic organization and even less the result of abrupt reforms. For the increase (or decrease) in the number of dioceses was by no means a one-way constant, as it was in the case of themes, but rather a movement flowing in alternating directions. Throughout this time the principles of church organization remain unchanged.

As we can see, the problem of tradition and innovation in administrative structures is not exhibited in a universal manner. State organization underwent changes which in two instances resulted in new solutions: at first at the formation of the thematic organization and then in the course of its reconstruction almost three centuries later. As opposed to that, the organization of the Church experienced minimal changes and retained its basic concept, formulated in late antiquity, to the end of the period in question. Thus, circumstances were created in which the heritage of antiquity in Byzantine administrative models could be transferred only partially to countries under its direct influence.

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

ОД КАСТРОНА КА ПОЛИСУ

Увод у рад садржи осврт на пропадање византијских градова у кризи у послејустинијанском времену, симболично обележеном као пут од полиса до кастронона. Основни део текста се односи на образовање градских насеља у средњовековним српским земљама уз утврђења подизана на стратегијским местима. Теме се објашњава наслов рада: Од кастронона ка полису.

Историја градова би се готово могла сматрати за историју античке цивилизације. То се једнако односи на краћи касноантички културни слој, на коме је изграђена византијска цивилизација. Настављајући хронолошким редом стићи ћемо до средњовековних градова на широком подручју византијског света, Византије и земаља које су се укључиле у византијски свет. Град као средиште у коме се превазилази пољопривреда као основни егзистенцијални вид људске делатности нолисац је и друштвене и личне компоненте стваралаштва. Структура и лик градског насеља говоре о култури средине.

Византијска престоница, Константинополис, дограђена делима великог ктитора Јустинијана, вековима је била симбол града. Њене су јавне грађевине биле изузетних размера и значајки смишљене. Дела монументалне архитектуре и уметности, Св. Софија, царска палата, многи храмови у граду остали су за генерације ктитора и стваралаца недостижни узор. Градске улице, тргови, трговине са обиљем различитих производа трајали су као слика правог градског живота. Све је у Цариграду непосредно и уверљиво говорило о граду и животу у граду. У водећим градовима у провинцијама видљиве су у програмском смислу основне одреднице простора и архитектуре према узорима из византијске престонице. У административна и културна средишта земаља, или области, које се укључују у византијску цивилизацију на симболичан начин се уграђују особене одреднице Цариграда. Најбољи пример је Кијев. Утврђено средиште земље добило је двор, цркву Св. Софије и златна врата.¹

¹ В. Кораћ — М. Шујућ, Архитектура византијског света, Београд 1998, 27–35 и 218–223.

Византијску престоницу Јустинијановог времена чине разумљивом многи археолошки разашњени градови Грчке, Илирика, источних провинција. Најближи пут за разумевање средине, у свим занатским и уметничким видовима, представљају познати малоазијски градови. Античка традиција и хеленистички културни слој учинили су их особеним. Из непосредног увида у водеће малоазијске градове постају јасни урбанизам престонице, јавне грађевине практичне намене, свечана архитектура и њен раскошни украс. Довољно је подсетити се Ефеса и његових великих античких споменика и крупне стамбене целине. Није случајно Деметријан храм био једно од седам античких чуда, као и Св. Јован Јустинијанов. Скромнија у размерама, Пријена је веома рано (у IV веку старе ере) добила Хиподамову ортогоналну схему улица. Раскошна двојна авенија града Перге била је прави узор за свечану градску улицу. Међу појавама којима се не може приписати случајност биће и малоазијско порекло архитектата Св. Софије (Исидора из Милета и Антемија из Тралеса). Даљим набрајањем малоазијских градова и њихових кључних споменика у целини би се могла сложити подлога великог урбаног лика византијске престонице.

Инвазије у Византију у VII веку са севера (Авари, Словени) и истока (Персијанци, Арабљани) пореметиле су живот градова. У северним провинцијама градови су напуштени изузев неколико мањих при мору, који су опстали захваљујући свом положају. Он им је омогућио трајну и непосредну комуникацију са византијском државном администрацијом. Ниједан град у северним провинцијама који је затекла инвазија није наставио живот. Дотадашње становништво се повукло, а досељеници нису могли опстати у новим, њима недоступним околностима градског простора. Знатно касније покрштено словенско становништво показује велико поштовање према старијим културним местима. Многи храмови се подижу на остацима старих. У ређим случајевима боље очуване грађевине се поправљају и прилагођавају текућем култу.²

У источним провинцијама, у Малој Азији, градови настављају живот у измењеним условима. У таласима војног угрожавања била је све важнија улога акрополиса, који се утврђује да би се користио као рефугион за градско становништво. У писаним изворима све више се појављује појам кастрон.³ Мали је број градова који су остали слободни, које становништво није напустило. Пример је Никеја, која је у време династије Ласкарида добила спољна утврђења.⁴ За прилике које су завладале у такозваним мрачним временима одредница „од полиса до кастрона“ може се прихватити као синтагма за судбину градова. Природан процес у измењеним, новим, повољним околностима подразумевао је обнову градова као урбаних насеља. На њега би се односио склоп „од кастро-

² Уп. М. Шубић, *Континуитет култног места у архитектури у српским земљама и у византијском свету*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 155–162.

³ Cf. C. Mango, *Byzantium, The Empire of New Rome*, London 1980, 73; W. Müller-Wiener, *Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum von der Antike zum Mittelalter*, Gymnasium 93 № 5 (October 1986), 435–475.

⁴ Cf. A. M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Niceae*, Berlin 1943, T. 15, 17, 18.

на ка полису“. У византијском свету одговарајући ток почиње са обновом у IX веку. У земљама које се укључују у византијску цивилизацију тај ток траје до позног средњег века. Има особена обележја од подручја до подручја. Обновљени или, тачније речено, новоуспостављени полис не може се непосредно упоредити са рановизантијским полисом, јер настаје много касније у промењеним условима, а на западним рубним подручјима делимично под утицајем западно-европских области. Међутим, у односу на социјалну структуру становништва и склоп насеља као целине може се говорити о граду чије битне одреднице имају порекло у античком или византијском полису.

На византијским територијама обнова власти је донела изградњу утврђења на стратегијским местима. Постепено се уз утврђења стварају насеља. За пример се може навести град Срвија у Тесалији.⁵ На сличан су начин грађена утврђења у Италији после обнове византијске власти.⁶

Тема која нас посебно занима, подизање градова у средњовековној Србији није била у целини предмет одговарајуће научне пажње. На основу досадашњих истраживања требало би ићи даље, посебно у археолошком смислу. Нешто се може рећи о раном раздобљу, а то су последње деценије IX века. Потоње сразмерно дуго време без потпуних је сазнања. Више се може казати о градовима у позном средњем веку, мада ни они као тема нису исцрпљени.

Градови на јадранској обали под византијском влашћу непрекидног су трајања па се може у извесном смислу говорити о могућности да у неком виду пренесе античку традицију. У Котору су поуздано установљени остаци рановизантијских грађевина. О старијем градском слоју се само нагађа: може се, од најстаријег времена ставити у категорију полиса, градског насеља у ужем смислу. Утврђење града има наглашен врх, који у физичком смислу замењује акрополис. У весту о арабљанском освајању Котора помиње се доњи град, што говори да постоји и горњи град. Рановизантијски слој је откривен у Дубровнику, али су у целини скромна сазнања о почецима града. Археолошки налази показују да по размерама мала Будва постоји као град веома рано, поуздано такође у рановизантијско време. О раносредњовековној Будви сведочи сачувани натпис о грађењу цркве Св. Марије 842. године. Пут ка стварању насеља отворили су повољан положај и повољна клима.⁷

Слику о раносредњовековном граду пружа Лонтодокла Константина Порфиогенита. Утврђени град са базиликом и стамбеним склопом није доживео да се развије у полис. Вредан је пажње по компонентама насталим на византијским концепцијама, у којима је видљива продужена античка традиција. Утврђе-

⁵ A. Kсангоулоас, *Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων*, Атина 1957.

⁶ A. Pertusi, *Bisanzio e l'irradiazione della sua civiltà in occidente nell'alto medioevo*, Centri e vic di irradiazione della civiltà nell'alto medioevo XI, Spoleto 1964, 75–133. О пракси у Италији у избору положаја града в. G. Schmiedt, *Città scomparsa e di nova formazione in Italia*, Topografia urbana e vita cittadina nell'alto medioevo in occidente, Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXI, t. 2, Spoleto 1974, 501–618. Градови се најчешће образую „in corrispondenza di vicci romani lungo le arterie maggiori o minori più frequentate“.

⁷ J. Ковачевић, *Историја Црне Горе*, I, Титоград 1967, 325–332.

ња, уз обилато коришћење античких сполуја, бедеми и капије, имају најближе паралеле у граду Никеји. Базилика по архитектури између рановизантијских и раносредњовековних римских базилика упућује на време изградње града. Скупина зграда за становање, у објављеном извештају названа палатом,⁸ могла би се посматрати као акрополис. Прекинут живот града, оквирно у XII веку искључује могућност да се образује насеље на земљишту испод акрополиса. Сва је прилика да је сличан био град чији се остаци налазе у Метохији у близини Клинне. На такав закључак упућују стратешки положај, површина и конфигурација видљивих остатака. Град се може идентификовати као Порфигонитов Дреник. Он га помиње као град крштене Србије.⁹

Седиште великог жупана, Стефана Немање, у Рашкој на домаку цркве Св. Петра и Павла, идентификује се и открива у најновијим истраживањима. Немањина прва задужбина, Св. Никола код Куршумлије у концепцији и обради равна је водећим делима комнинске архитектуре у Цариграду. Пројектована је према гробном храму византијске династије у манастиру Пантократору.¹⁰ У раскошној Студеници треба такође видети ктиторов доживљај великих споменика цариградске монументалне уметности. Вероватни јужноиталијански мајстори студеничког рељефног украса преносе из јужне Италије образце византијског порекла, афирмисане у јужноиталијанској романици. Немањини наследници у XIII в. граде и украшавају према програму првих великих остварења. Мајстори градитељи су из западних српских или апулијских градова. Сликарство, водеће у тадашњој Европи, окупило је најбоље византијске сликаре. Град је основна одредница у којој се образују и трају уметници обеје грана. Не знамо да ли је и које градско средиште у Србији могло бити средиште мајстора великих остварења. Заслуга за добро позната градитељска и уметничка дела припада високообразованом слоју поручилаца. Подизање великих манастира била је у одређеном виду урбанизација земље с обзиром на њихов не само духовни и културни значај већ и економску моћ. О градовима смо необавештени, изузимајући тврђаве као седишта власти. Само из писаних извора знамо за постојање раскошних владарских двораца. При томе није јасно у каквом су се укупном окружењу налазили.¹¹

Снажан развитак рударства, заната и трговине подстакao је образовање и развитак градова. Символичан је пример Новог Брда, које је постало велико градско насеље карактеристичног архитектонског устројства. Његов ужи највиши део био је тврђава. Испод њега се налазио градски стамбени део, а по том је образован шири простор за становање у виду посебне ограђене површи-

⁸ Уп. В. Кораћ, Мартинићи, средњовековна транспозиција концепције античког града, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 170.

⁹ Видети: Византиски извори за историју народа Југославије, т. II, обрадио Б. Ферјанчић, Београд 1959, 538.

¹⁰ М. Шућућ, Цариградски извор цркве Св. Николе у Куршумлији, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање, Београд 2000, 171–181.

¹¹ Пример су владарски двори на Косову. В. С. Тирковић, Владарски двори око језера на Косову, Зборник за ликовне уметности Матице српске 20, Нови Сад 1984, 63–83.

не.¹² Тиме је у схематичном смислу остварен полис са издвојеним акрополисом. По формалним стилским обележјима Ново Брдо је блиско западном подручју земље. У основној схеми га ипак прикључујемо одредници кастропа-полиса. Призрен, недовољно проучен, биће, пре свега, важан трговачки центар уз све друге градске делатности. Два поменута града су наведена као примери вишег степена урбанизације.

Важна компонента урбанизације била је социјална структура градова. Њен је смисао наглашен у два изузетна књигама објављеним у новије време. То су Д. Ковачевић Којић, Градска насеља средњовековне босанске државе, Сарајево 1978. и Зборник радова Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век) Смедерево–Београд 1992. Опажање и закључци у поменутом књигама подсећају на општи смисао града, такође на његово касноантичко и рановизантијско порекло. Град је настао као организам одређеног друштвеног слоја. Нестајао је када се губило оно што је било битно у том организму. Поново га стварају одговарајући услови. У том смислу је записана одредница „од кастропа ка полису“.

Урбанистички лик и архитектура градова у Србији само делом су проучени. Утврђења, са највишим делом грађена у варијантама средњовековних утврђења, настављају са дугу традицију тла. Склопови зграда јавне и стамбене намене, спонтано настајали, временом се прилагођавају целини комуникација. То је постало неизбежно онда када је напуштена дрвена архитектура. Кључна зграда у плану и панорами града био је главни храм. Скорашња публикација о секуларној архитектури представила је слике познатих касносредњовековних градова.¹³

У Србији позног доба, које је познато као моравско време, две су целине, два престопа средишта, обележиле градове Крушевац и Смедерево. Крушевац је засењен Лазарицом. У изворном смислу Лазарицу треба замислити уз двор и градско окружење. Уклањањем грађевина подигнутих у новије време и откривањем средњовековних зидова сагледани су остаци целина. Од раније познати остаци куле били су део ужег одбрамбеног постројења градске целине. Његово порекло треба видети у акрополису. Као целина град је био заштићен бедемима. Изграђен је у складу с рељефом тла, што му је омогућавало већу безбедност. Површина затворена бедемима била је довољно пространа да се уз цркву и палату образује насеље. У целини треба видети језгро, уз које би се у повољним околностима образовало пространо градско насеље.¹⁴ Веома је сличан Крушевцу град Сталаћ. На сличан је начин била ограђена целина, површина слична површини Крушевца, са сличном организацијом простора. Снажна и висока кула била је кључна грађевина одбране, одступница за последњи отпор, за случај да нападач продре у град. За ту врсту постројења користимо француски

¹² Cf. М. Ђипић, Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and its Preservation, Thessaloniki 1997, 204–207, са литературом на стр. 360.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Видети: М. Ђипић, Крушевац у XIV и XV веку, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 9–24.

термин донжон. На површини оуквиреној бедемима саграђено је насеље.¹⁵ И Крушевац и Сталаћ су подигнути на стратегијски важним местима у време када је турска опасност била велика и блиска. Смедерево, други престони град Србије, подигнут на измаку самосталности, стратегијски је прилагођен северном делу деспотовине. Дунав је схваћен као стратегијски ослонац и заштита. Удео у заштити пружио је речница Језава која се на изабраном месту улива у Дунав.¹⁶ У равни изграђен, на споју двеју река, у основи приближној троуглу, Смедерево има два карактеристична дела. Мањи део, на самом ушћу Језаве у Дунав, остварен је као језгро и кључни део одбране, а већи део је намењен изградњи насеља. У мањем делу у литератури обично обележаваном као Мали град постављене су деспотска палата и донжон кула. Смедерево на измаку средњовековне Србије, у развијеној схеми, подсећа на старо решење акрополис-полис. Чини га пространа утврђена површина градског насеља и ужи, посебно утврђен део у коме је седиште власти, деспотова палата. У целину су спојена три битна архитектонска постројења. Иако увелико трансформисана очувала се замисао наследијена од позноантичких времена.

Vojislav Korać

DU CASTRUM (KASTRON) À LA VILLE (POLIS)

Ce travail offre tout d'abord une brève présentation de l'importance de la ville dans la civilisation antique tardive et byzantine, en soulignant en particulier le rôle joué par la capitale byzantine. Cette vie des villes antiques a été bouleversée par les invasions venant de l'est et du nord auxquelles a été confronté l'Empire au VIIe siècle. Nombreuses d'entre elles ont été abandonnées et n'ont jamais été relevées. D'autres n'ont subsisté qu'à l'état de fortifications d'où l'apparition d'une définition reflétant un glissement de la ville au castrum. Le redressement de l'Empire, dans les dernières décennies du IXe siècle, à l'époque de Basile Ier, a amené un renouveau des villes, avec la restauration ou d'érection de nouvelles forteresses sur les sites stratégiques. C'est en ce sens que cet travail a trouvé son titre Du castrum à la ville. Parallèlement, l'auteur y offre une description succincte des événements relatifs aux villes sur les terres serbes.

¹⁵ Остаци града представљени су у раду *Д. Милић, О. Вукадин, С. Ђорђевић*, Средњовековни град Сталаћ, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 185–198.

¹⁶ О Смедереву исцрпно пише *М. Сиремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 19992. О изградњи тврђаве 152 сл. У напмени 21, стр. 153 наведена је обимна литература о Смедереву.

ДУШАН РАШКОВИЋ

РАНОВИЗАНТИЈСКИ АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ И КОМУНИКАЦИЈЕ У ШИРЕМ КРУШЕВАЧКОМ ОКРУЖЈУ

Археолошка налазишта крушевачког окружја показују бујан и буран живот током касне антике III и IV века. То најбоље одсликавају налази остава новца. Издвајају се два периода, средина III века или 254. година, и период после 378. године, пораза римске војске код Хадријанопоља. Остава из 254. године су: остава из неутврђеног локалитета између Крушевца и Јагодине, остава из Варварина, остава из Бошњана, остава из Парцана, остава из Јабланице. Из периода слома римске власти 378. године потичу остава из Вратаре и са локалитета Конопљара у селу Читлук. Током касне антике и рановизантијског периода, у брдима, на важним превојима, на доминирајућим положајима изнад долина, подижу се снажна утврђења. Рановизантијски период карактерише престанак живота у насељима у плодним речним долинама, па чак и у најважнијим низинским путним станицама као што је Пресидијум Помпеји. Живот се наставља у ретким низинским утврђеним насељима, као што је оно на локалитету „Бедем“ у селу Маскаре.

Окружје града Крушевца чине широке речне долине централне и јужне Србије: Западна Морава, Јужна Морава, Велика Морава, Расина; затим ниско планинско побрђе: Левча, Темнића, Мојсињских и Послонских планина, Гоча и Гледићких планина, испресецано кланцима планинских речница, а посебан сегмент чине најмаркантније рељефне аномалије које окружују овај део Србије: планински масив Копоника и планински делови Великог Јастрепца, Малог Јастрепца, Буковика и Јухора.

Говорећи о археолошкој проблематици рановизантијских налазишта, а која се односи на овако задан простор, мора се приметити основна чињеница, недовољан степен археолошке истражености. Током педесетих година XX века Археолошки институт из Београда подузимао је повремена рекогносцирања, а тек у новије време Регионални завод за заштиту споменика из Краљева повремено врши ископавања на потенцијалним археолошким налазиштима, на источној страни Копоника, која се показују као рановизантијски локалитети.¹

¹ Реч је о археолошким радовима којим руководи археолог Регионалног завода за заштиту споменика из Краљева Гордана Тошић.

Ипак заинтересованост археолошке науке за овај крај сеже у другу половину XIX века, од када се рекогносцирањем, ходолошким обиласцима, путописима, бележе поред свих осталих и рановизантијски локалитети, а прикуљају се и ретки налази који се могу датовати у рановизантијски период. Открића материјалне културе из самог краја антике и почетка живота Византије, која иако нису бројна, ипак нас упућују да трасирамо и правце комуникација, али и тражимо привредне и политичке центре овог дела Србије, у немирно време половине IV до половине VII века. Најчешћа археолошка налазишта из рановизантијског периода су утврђења смештена на стратешким тачкама, углавном висовима изнад речних долина.

Још су пионери истраживања овог дела Србије уочили важност овдашњих утврђења. М. Милићевић бележи: утврђење код „Девојачке стене“, затим — „Град на сутесци више села Грабовца“, такође — „На брду Главеја више Рековца град Филипа Машарина“, па — „Град на брду више села Превешта“, а када говори о утврђењу у селу Врмиа, северно од Соко Бање, Милићевић помиње остатке акведукта — „Вода је веле била на чункове доведена једном косом из далека“. На западном улазу у Бованску клисуру Милићевић помиње Брестанско градиште где је — „Град Дели Радивоја, брата Старине Новака“, и опет — „На врху брда Бабе, више села Лешја, има стари градић који је већ скоро до темеља порушен, прича вели да га је градио Орловић Павле, баш према граду Тодора од Сталаћа“.² Незаобилазни Ф. Каниц трагом М. Милићевића помиње: „Јеринин град“ у Грабовцу, „Градиште“ у Чукојевцу, „Градиште“ у Доњем Дубичу, „Град“ у Превешту.³ У једном мањем путопису „Јеринин град“ у Грабовцу помиње Т. Ђорђевић,⁴ који пише о утврђењима Туријске реке испод Малог Јастрепца,⁵ а у једном напису помиње и утврђење „Каљаја“ у селу Гргуре у Топлици.⁶ Опширно о утврђењима овог краја почетком XX века пише Т. Бушетић.⁷ С. Мијатовић 1905. године у својој антропогеографској студији о Темнићу, за утврђења у моравској околини каже: „Ови су градови мали јер ретко захватају више површине од 1 ха. Облика су четвороугаоног, многоугаоног и округлог. Сви су ови градови зидани од камена који се налази у њиховој најближој околини“.⁸ Ј. Митровић у Темнићком зборнику 1932. године међу осталим темнићким старинама помиње утврђења: „Сви су они“ — „на висовима сем оног у Маскарама поред Мораве“.⁹ Реч је о најмаркантнијем рановизантијском утврђењу у Поморављу, смештеном на саставку Јужне Мораве и Западне Мораве, на југу Темнића, у

народу познатом као „Бедем“, који је присутан у археолошкој литератури од последње деценије XIX века, односно од извештаја првог познатог посетиоца локалитета С. Браљинца¹⁰ и пионира археологије овог краја, М. Ризнића.¹¹

Подручје Темнића и Левча

Подручјем Темнића и Левча доминирају висови и побрђе планина Јухора и Гледићких планина и долине шумадјских река: Каленићке реке, Жупањевачке реке, Риљачке реке. Природни услови разлог су густе насељености Левча и Темнића у континуитету од најстаријих праисторијских култура до данас.¹² То је разлог због којег је овај крај још од времена пионирских корака српске археологије био мета рекогносцирања и регистравања археолошких налазишта и споменика.¹³ У селу Горњем Катуну још 1900. године пронађен је тзв. Темнићки натпис,¹⁴ један од најстаријих споменика словенске писмености на Балкану, датован у IX–X век.¹⁵ Подручје атара левачког села Пољна, готово да је место почетка старосрпске археологије. Пробни археолошки радови 1905. и 1906. године, на средњовековном локалитету „Басат“, изнели су на видело знатне остатке српског касносредњовековног насеља.¹⁶

Погодности за насељавање, које нуди речна долина, разлог су што најгушћу насељеност у античкој прошлости овог краја налазимо у Темнићу, на левој обали Велике Мораве, у подножју Јухора, а када је реч о утврђењима и на самом Јухору. Управо је положај Јухора који доминира Поморављем услов смештаја низа стратешки постављених утврђења, од праисторијских, као што је онај на Великом Ветруну, до рановизантијских као што су „Момчилов град“ или „Градиште“ у Пајковцу. „Момчилов град“ доминира средњим делом Параћинске котлине. Издуженог је облика, прилагођеног терену. Археолошка истраживања показала су димензије утврђења 250 x 100 м, а појединачни археолошки налази документовали су интензивитет живота у VI веку. Поред уобичајене профане, кухињске керамике, принађени су: косир, гвоздено звоно, гвоздени ножеви, коштани чешаљ, фибула са посувраћеном стопом и одломак типичне гепидске керамике.¹⁷ Присуство германских најамника, у овом случају

¹⁰ С. Браљинац, Допис из Крушевца, Старинар 7 (1890) 57.

¹¹ М. Ризнић, Старине у планини Мојсињи и околини, Старинар 8 (1891) 71.

¹² Археолошки споменици и налазишта у Србији 2, Централна Србија, Београд 1956, 18, 19, 28, 44, 60, 74.

¹³ М. Валтровић, Бакарне и бронзане старине Србије, Старинар 7 (1890) 86–87.

¹⁴ Инвентар Народног музеја у Београду, бр. 2667. Натпис је пронашао мештанин Ж. А. Стевановић, откупно га је учитељ М. Недељковић и 21. јануара 1900. године поклонно Народног музеју у Београду.

¹⁵ Љ. Стојановић, Темнићки натпис, Јужнословенски филолог 1/1–2 (1913) 5.

¹⁶ М. М. Васић, Старосрпска налазишта у Србији, Прилог за познавање старе српске културе, Старинар н. с. 1 (1906) 39–44.

¹⁷ М. Брмболић, Рановизантијско утврђење на Јухору, Зборник радова Народног музеја у Београду 12–1 (1986) 204.

² М. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1876, 785 и 1102.

³ F. Kanitz, Römische Studien in Serbien: der Donaугrenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe 41, Wien 1892, 148–149.

⁴ Т. Ђорђевић, Ситне белешке из Жичког и Студеничког среза, Бранково коло (1898) 1210.

⁵ Т. Ђорђевић, Допис, Уз Турију, Старинар 11 (1894) 132–137.

⁶ Т. Ђорђевић, Поред Топлице, Браство 7 (1896) 44.

⁷ Т. Бушетић, Левач, Српски етнографски зборник СКА 5, Насеља српских земаља 2 (1903) 496–497.

⁸ С. Мијатовић, Темнић — Антропогеографска студија, Београд 1905, 272.

⁹ Ј. Митровић, Темнићки зборник, Београд 1932, 28.

Гспида, у складу је са начином одбране византијске државе на читавом балканском полуострву, што како видимо није заобишло ни ове просторе.¹⁸ Поред „Момчилова града“ пролази планински пут који води у долину реке Лугомир, према касноантичким и рановизантијским утврђењима на западним странама Јухора. С. Мијатовић 1905. године износи народну легенду која каже да је реч о друму цара Лазара, што јасно указује на важност овог пута у тадашњој свести људи, још увек окренутој природним законитостима комуницирања.¹⁹

Неизбежна последица ратних дешавања у време касне антике и рано византијско време, VI и прве половине VII века, било је несигурност на путевима, посебно оним који су ишли преко брдских превоја, где су деловали латрони, антички хајдуци, пљачкаши и побуњеници који се нису покоравали никаквој власти. За осигурање брдских подручја и друмских праваца и држање у покорности планинских сточара, на брдским превојима, надамак племенских брдских заједница, подизана су утврђења. Једно од утврђења које је имало такву улогу свакако је било и „Градиште“ — „Момчилов град“. Тражећи комуникацијске правце који су ишли преко Јухора, поред „Момчилова града“, то свакако морају бити правци који воде према утврђењу „Јеринин град“, на западним падинама Јухора, изнад утока једног потока у Црну Гређу, у атару села Драгошевац, или утврђењу „Градац“ у селу Секурич где се назире изглед основе утврђења кружног облика, ширине темеља од 1 м.²⁰ Једно од изходшта наставка ове комуникације даље у Шумадију јесте утврђење „Јеринин град“ у Великој Сугубини—Мишевићима, у беличком крају. Археолошка ископавања овог утврђења показала су логичан наставак две фазе живота, касноантички слој IV века и рановизантијски слој живота током VI и VII века, са бројним налазима типичне касноантичке и рановизантијске керамике, и као на „Момчилову граду“ појединачним налазима, коштаног чешља, фибуле са посувраћеном стопом, гвозденог звонцета, тробричних стрелица и одломака стаклених посуда.²¹

Положај утврђења званог „Градиште“, на самом јужном крају Јухора, у атару села Пајковац, говори да је и овуда пролазио један брдски комуникацијски правац. Т. Бушетић још 1903. пише: „Између Девојачке стене и Градишта јесте стари пут којим се ишло из Левча у Варваринско поље“.²² Данас се на вр-

¹⁸ А. Јовановић, Налаз варваризованог тремисиса из Добре Воде код Светозарева, Нумизматичар 11 (1988) 84–85.

¹⁹ С. Мијатовић, нав. дело, 272.

²⁰ Е. Чершков, Јеринин град код Драгошевца, Археолошки споменици и налазишта 2, Централна Србија, Београд 1956, 87.

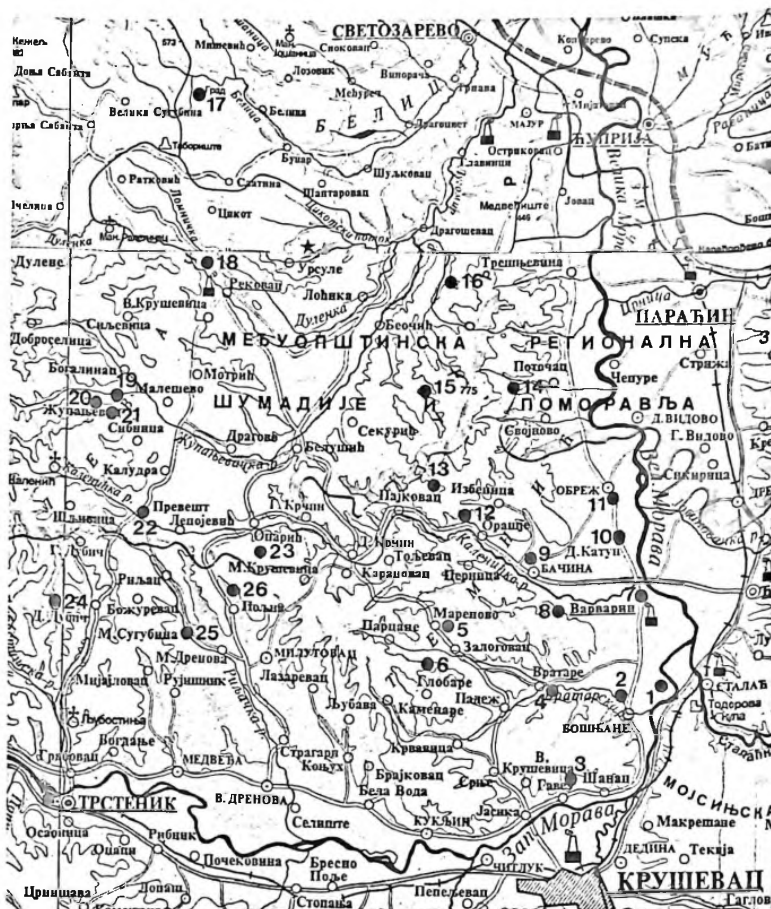
²¹ С. Дрча, Јеринин град—Белица (Истраживања 1987), Гласник Српског археолошког друштва 5 (1989) 82–83.

²² Т. Бушетић, нав. дело, 498.

КАРТА 1

Подручје Темнића и Левча

1) Утврђење „Бедем“ у Маскарарама, 2) Антички локалитет и место налаза оставе римског новца у Бошњану, 3) Локалитет „Кућиште“ у Шанцу, 4) Налаз оставе новца IV век у Вратарима, 5) Античко налазиште у Маренову, 6) Налаз римског новца у Парцанама, 7) Археолошко налази-

ште „Вински подрум“ у Варварину, 8) Античко налазиште „Под бањом“ у Бачини, 9) Античко налазиште „Орнице“ у Бачини, 10) Археолошко налазиште у Горњем Катуну, 11) Античко налазиште „Буњиште“ у Обрежу, 12) Црква Св. Никола у Орашју, 13) Утврђење „Градиште“ у Пајковцу, 14) Утврђење „Градиште“ — „Момчилов град“ у Поточју, 15) Утврђење „Градац“ у Секуричу, 16) Утврђење „Јеринин град“ у Драгошевцу, 17) Утврђење „Јеринин град“ у Великој Сугубини, 18) Утврђење „Главеја“ у Рековцу, 19) Утврђење „Градац“ у Жупањевцу, 20) Утврђење „Јеринин град“ у Жупањевцу, 21) Мање утврђење „Јеринин град“ у Жупањевцу, 22) Утврђење „Град“ у Превешту, 23) Утврђење „Градиште“ у Опарину, 24) Утврђење „Градиште“ у Доњем Дубичу, 25) Налаз оставе византијског новца у Малој Сугубини, 26) Археолошко налазиште „Басат“ у Пољни

ху „Градишта“ уочава некадашњи изглед издуженог, правоугаоног утврђења, димензија 100 x 80 м, са једном кулом на месту улаза у утврђење уз који је био прокопан шанац. Са врха „Градишта“ добра је визуална контрола према западу у долину Каленићке реке. На површини унутар и околу утврђења не могу се уочити покретни налази керамике или нечег сличног, једини налаз је одломак наруквице од стаклене пасте. Непосредно поред утврђења, до саме тзв. „Девојачке стене“, пролази планински пут, који на истоку полази од саме великоморавске обале, а на Јухор се почиње пењати недалеко од цркве у Орашју. Пролазећи уз утврђење пут одлази даље према утврђењу у атару Секурича. У инвентарским књигама Народног музеја у Београду постоје подаци о откупу предмета средњовековног порекла у селу Бачина. Реч је о остави сребрних гривни нађених како се каже на: „средњовековном граду Јухору“.²³ Како је налазач из села Бачине, тај средњовековни град може бити само „Градиште“ у Пајковцу које је најближе и гравитира Бачини.

У селима уз само источно подножје Јухора постоје бројни трагови које приписујемо старијим насељима. Тако нпр. у селу Орашје, где је црква коју је према предању зидоо краљ Милутин око 1321. године, налазимо некакве темеље које народ приписује летњиковцу краља Милутина, а што би могло бити траг неког античког објекта. Слично, у суседном селу Избеница на потезу Селиште мештани су још у прошлом веку пронашли римски новац. Вредни пионир истраживања Темнића, С. Мијатовић, каже да се око Момчилова града и села Хан и Рашевица: „највише налазе неке паре за које народ вели да су цара Костадина“.²⁴ Када говоримо о налазима новца на потезу коридора између Јухора и Велике Мораве, треба истаћи налаз оставе римског сребрног новца пронађене на непознатом локалитету. Приликом публикавања оставе, која се и данас налази у Бечу, W. Kubitschek, 1900. године наводи да је нађена у малом селу између Крушевца и Јагодине.²⁵ Како је пут између Крушевца и Јагодине у то време ишао уз леву обалу Велике Мораве налаз вероватно потиче са неког од локалитета који ће се поменути у овом раду: Обреж, Катун, Бачина, или сам Варварин. Остатак је садржавала 348 комада сребрних антонинијана од Елагабала до Требонијан Гала и Емилијана; у склопу оставе пронађен је и златан накит.

На подручју села Обреж забележено је више археолошких налазишта. С. Мијатовић помиње локалитете „Селиште“ и „Буњиште“. На истом локалитету и данас се проналази римски новац. Према сеоској легенди „Буњиште“ потиче из времена кад је поред Мораве била нека велика варош која се пружала од Јагодине до Крушевца.²⁶ Такве народне приче о великој вароши увек су сведочанство о важности комуникације и о густини распрострањања археолошких локалитета дуж комуникације. У селу Бачина, смештеном на ивици моравске долине, подно Јухора, постоји неколико археолошких налазишта. Што се антике

²³ Д. Милошевић, Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја, Београд 1990, 8.

²⁴ С. Мијатовић, нав. дело, 272.

²⁵ W. Kubitschek, Ein Fund römischer Antoninianen aus Serbien, Numismatische Zeitschrift 39 (1901) 185–194.

²⁶ С. Мијатовић, нав. дело, 375.

тиче, најзанимљивији је налаз мање статуете Венере, а из Бачине потиче налаз римске изразито профилисане фибуле и два прстена са урезаним представама, у једном случају птице, у другом грифона. Што се остатака античких насеља тиче, у Бачини бележимо вишеслојно налазиште „Под Бањом“, које помињу старији истраживачи: М. Милићевић,²⁷ Ф. Каниц,²⁸ С. Мијатовић²⁹ и локалитет „Орнице“, где се наслуђују обриси архитектуре, а на површини се налазе одломци керамике III и IV века.³⁰

На локалитету Бранково у селу Горњем Катуну још С. Мијатовић бележи „стари новац, мотике и друго“. Мора се приметити да се пољопривредно оруђе, вероватно не без разлога, показује готово као најчешћи налаз у Темнићу. На истом потезу у новије време је пронађена виминацијумска бронза Филипа I. Горњи Катун је и место налаза већ поменутог Темнићког натписа који највероватније представља четврти део камене плоче узидане у олтар. Натпис са 40 севастијских мученика изнад часне трпезе, аналогно са истовременим коптским натписима не значи да су ту узидане мошти мученика, већ је то само магична формула заштите грађевине од рушења.³¹ Након проналаска натписа током 1910. године М. М. Васић и Љ. Стојановић су подузели сондажна ископавања на месту налаза натписа, која су утврдила да је реч о старосрпском насељу, где није било знакова неке чврсте градње. Копали су унакрсан ров у коме су пронађени остаци спаљених настамби са много запеченог лепа на плетеру.³² Сасвим је, дакле, могуће да натпис не потиче са самог места налаза, већ да је ту донесен као помоћни грађевински материјал још у средњем веку. Постоје само два локалитета са којих је могао бити донесен, а то су црква у Орашју или црква у Варварину. Варваринска црква, посвећена Успењу пресвете Богородице, саграђена је 1824. године, али сигурно на темељима неке старије грађевине. У аустријским изворима XVIII века Варварин се јавља као Бела Црква, али полемике око убицације средњовековне Беле Цркве, поменуте у повељи византијског цара Василија II Бугароубице, нису укључивале Варварин.³³ Међутим, материјални остаци који дефинишу Варварин као насеље из класичног византијског периода IX–X века нису занемарљиви. Међу налазима пронађеним приликом копања винарског подрума у самом Варварину истичу се: крчаг у облику амфоре, суд с једном дршком,³⁴ као и данас

²⁷ М. Милићевић, нав. дело, 181.

²⁸ Ф. Каниц, Србија I, Београд 1991, 295.

²⁹ С. Мијатовић, нав. дело, 373.

³⁰ Д. Рашковић, Н. Ђокић, Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју Јужног Темнића, Гласник Српског археолошког друштва 13 (1997) 135–146.

³¹ С. Станојевић, О Темнићком натпису, Јужнословенски филолог 6 (1926–27) 215–216; С. Радојчић, Темнићки натпис, Зборник за ликовне уметности 3 (1969) 9; Б. Чигоја, Темнићки натпис, Анали Филолошког факултета 18 (1987) 211.

³² М. М. Васић, Историјско уметнички музеј, Извештај о раду, Годишњак СКА 24 (1910) 269.

³³ С. Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века, Глас СКА 76 (1908) 36–44; К. Јиречек, Војна цеста од Београда до Цариграда, Зборник Константина Јиречка 1, Београд 1959, 126; М. Кашанин, Бела Црква Каранска, Старијар (1926–1927) 127.

³⁴ Д. Мишић, Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, Годишњак града Београда 25 (1978) 88.

изгубљени пар наушница — „са по три висуљка — танке сковане плочице у облику делтоида“.³⁵ Континуитет насељавања у самом Варварину потврђују и налази римског новца. Реч је о 12 сребрних антонинијана, кованих за, Гордијана III, Филипа I, Отациле Севере, Етрусциле и Требонијана Гала, још једном доказу кризне 254. године.³⁶

Јужно уз претпостављену трасу античког друма, у селу Маскаре, уз леву обалу Западне Мораве, баш насупрот средњовековног Града Сталаћа, налази се „Бедем“, најважнији рановизантијски локалитет Темнића и овог дела Поморавља. Већ поменути први посетилац „Бедема“ С. Браљинац 1891. године каже:

„Развалине леже на висоравни над Моравом и стране образују квадрат коме свака страна износи од прилике 100 м. Дебљина зидова околних већа је од метра. Осим зидова који образују речени квадрат има их унутра у квадрату још а неки су са округлим ћошковима. Поред овога имају и неки засвојени канали који изгледа воде у дубину. Опеке су двојачке мале и велике. Мале су као обичне наше данашње, а велике су дугачке 32, широке 29 а дебеле 4 цм. Од ствари казаше ми да је пре неколико година нађен одломак једног гвозденог нацака и одломак сабље, а од новца један златан новац још пре 10 године и један сребрни новац који је веле послат у Београд.“³⁷

Прве археолошке наменске обиласке овог терена спровео је пионир српске археологије М. Ризнић који наводи да су димензије утврђења 156 x 132 m и да је утврђење зидано од камена и опека, са 12 истурених кула, удаљених 18 м једна од друге, дебљине зидова 1,25 m.³⁸ Димензије опека су као и код Браљинца 32 x 29 cm. Према катастарској мапи локалитета „Бедем“ димензије каструма су ипак 130 x 130 m. Најчешћи материјал који се може пронаћи на локалитету „Бедема“ су одломци цигала, међу којима неке носе украс у виду мањег крста рељефно изведеног на површини цигле.³⁹ Сличне крстове на циглама налазимо на локалитетима рановизантијских утврђења у Бреговини, у Балајци и на Царичину граду.

Локалитет „Бедем“ у селу Маскаре била је типична тврђава са задатком контроле ушћа двеју великих река, Јужне Мораве и Западне Мораве, које ту чине Велику Мораву. Овакве тврђаве свакако контролишу и комуникације које иду долинама река. Због тога је у Граду Сталаћу и било смештено једно од најснажнијих средњовековних утврђења Моравске Србије. Због тога је ту у XV и XVI веку и било место базирања турске моравске речне флоте. Каструм „Бедем“ је, захваљујући свом смештају, место сустицања свих вициналних комуникација које су се преко брдовитих шумадијских предела спуштале према Моравима. Аналогно са ситуацијом у Тракији, утврђење је могло бити део унутрашњег лимеса подигнутог за градитељске обнове Антонина Пија.⁴⁰

³⁵ Књига ствари Народног музеја, бр. 30, 6. 8. 1955.

³⁶ I. Mirnik, Coin Hoards in Yugoslavia, BAR-s, 95, 1981, 73 (бр. 241).

³⁷ С. Браљинац, нав. дело, 57.

³⁸ М. Ризнић, нав. дело, 71.

³⁹ Д. Рашковић, Н. Токић, нав. дело, 135–146.

⁴⁰ A. Jovanović, A Comment on a Bronze Medallion of Antoninus Pius, Macedonian Numismatic Journal 2 (1996) 52.

Најважнији прометни крак је свакако наставак друма од „Бедема“ узводно левом обалом Западне Мораве према селу Бошњане, одакле потиче најзначајнији појединачни налаз античког порекла у Темнићу. Реч је о суду — крчагу од бронзе датованом у I век, који се данас чува у Народног музеју у Београду. Приликом откупа претпостављало се да је реч о скупном налазу што није доказано. Са подручја села Бошњане, ужег локалитета „Гај“, потиче налаз два гвоздена раоника, а у северозападном делу села пронађена је остава бронзаног новца III века, 61 комад ковања Виминацијума и 2 комада Дакије. Распон сачуваног новца оставе, од Гордијана I до Требонијана Гала и Волусијана, још једно је сведочанство немירה који су половином III века прошли моравском долином.⁴¹

Надомак Бошњана, у атару села Шанац, на ниској али доминантној речној тераси, изнад долине Западне Мораве, индикативног назива „Кућиште“, налази се вишеслојан археолошки локалитет који, судећи по остацима керамике, има и византијску фазу. Стрми одсек „Кућишта“, изнад моравске алувијалне равни, упућује на помисао да је и овде реч о некој врсти утврђења и да су стрме стране последица неке врсте вештачког подзиђивања. Са локалитета потичу и налази два комада византијског новца, ковања Нићифора III Вотанијата. Према овом делу Темнића, где доминирају касноантичка и рановизантијска насеља: у Маскарама, у Бошњанима, у Шанцу, долинама малих речца, спуштале су се и античке комуникације. С. Мијатовић помиње да се на месту „Кованлук“ у селу Залоговцу налазе стари новци а да је на истом месту откопан калдрма „царског друма“.⁴² Уистину, на подручју које гравитира Залоговачкој, односно Вратарској реци, бележио налаз оставе римског сребрног новца III века у селу Парцане, која је садржавала стотинак комада у распону владара од Гордијана III до Валеријана, затим скупни налаз бронзаног новца IV века из Вратара са 22 примерка ковања, од Лицинија до Валентинијана I и појединачне налазе римског новца у селу Падеж. Поред тога, у издуженој долини села Мареново открити су трагови касноантичке некрополе. Гробови немају никакву архитектуру, али у њима има прилога: новац III–IV века, наруквица, керамичке посуде. Узводно уз Ђерђелинску реку, на брегу изнад села Мареново пронађена је остава пољопривредног алата. Већи број налаза пољопривредних алатки потврђују развијеност пољопривредне производње у Темнићу и скрећу пажњу на значај каструма „Бедем“ и као центра за прикуљање хране за провинцију Горњу Мезију или Мезију Приму.

Прометни краци који се извлаче уз залоговачку реку, Ђерђелинску реку или Каленићку реку, имали су своје наставке дуж траса горњошумадијских античких, односно рановизантијских друмова. Снажна рановизантијска утврђења једнако су штитила и осигуравала и ове путне правце. Тако је на брду „Главеја“ изнад Рековца место где је био град који народна традиција везује за угарског племића Филипа Мацарина. Према Ф. Каницу, на „Главеји“ су пронађени гво-

⁴¹ Б. Борић-Брешиковић, Две оставе бакарног римског новца Виминацијума и Дакије, Зборник Народног музеја 13–1 (1988) 89–101.

⁴² С. Мијатовић, нав. дело, 272.

здени и бронзани предмети, а око утврђења се налазио и одбрамбени опкоп. У Опарићу, на врху косе, над речном долином, званом „Градиште“ или „Јеринин град“, откопан је зид дебљине 1 м, зидан од ломљеног камена, везиваног малтера. Надомак узвишења распознају се и остаци пута који воде у сам кастрем. Уочавају се и остаци дубоког шанца и кула која је бранила улаз у град. Споља, цео обим зидова прати плато ширине 2 м, а у унутрашњости града се распознају трагови грађевинских остатака.⁴³

У Жупањевцу, најчувенијем античком и рановизантијском локалитету централне Србије, налазе се три утврђења. Једно у самом селу, четвороугаоног облика, дугачко око 80, широко 60 м, зидано речним каменом, спољни зид широк је 1 м, а на крајевима западног зида биле су куле чији су зидови широки 2 м. По зидовима куле 1 м од земље налазе се „неки округли олуци од 6 см у пречнику“, можда је реч о уређајима за грејање. Рупе за греде стоје на 3 м од земље. У самом утврђењу пронађен је један примерак новца, ковање цара Аркадија 383–408. године. Друга два утврђења су на сат хода од села. Народ их и у једном и у другом случају назива „Јеринин град“. Веће утврђење је на врху брда, има димензије 250 x 80 м. Са северне стране му је мање брдо звано „Стражевица“. Унутар утврђења постоје остаци који по конфигурацији темеља личе на цркве. У утврђењу постоје и куле са страницама, једне куле 10 x 3 м, друге 15 x 3 м. Куле су попођене циглом дугачком 60, широком 40, дебљине 4 см. На западној страни од утврђења налазило се подграђе. Ф. Канич доноси забелешку да је овде пронашао античке плоче, урне и новац. Овде је пронађено и средњовековно копље дужине 39 см. Мањи град је 30 м испод великог, дугачак 60, а широк 30. Између два града налази се бунар у који се улази у стени уклесаним степеницама.⁴⁴ Са подручја Жупањевца потиче налаз оруђа од гвожђа које се датије у антички период,⁴⁵ а недалеко у селу Драгово пронађен је митреје из III века.⁴⁶ У Превешту на брегу изнад Гушевачког потока и Каленићке реке, налази се утврђење зидано од речног камена које је, како се назире, имало облик круга. Реч је о локалитету „Град“ одакле се визуално контролише широко подручје, од Јухора на истоку, до Копаоника на југу. Према „Граду“ у Превешту иду комуникације које долазе из Моравске долине, Риљачком реком од Велике Дренове или Љубостињском реком од манастира Љубостиња и Трстеника.

На левој обали Дубичке реке, узводно неких 10 km северно од манастира Љубостиња, на купастом брегу стрмих страна, у селу Доњи Дубич, налази

⁴³ Е. Чериков, Градиште—Опарић, Археолошки споменици и налазишта 2, Централна Србија, Београд 1956, 94.

⁴⁴ Највише података о жупањевачким утврђењима прикупљено је захваљујући пионирском раду Т. Бушетића, учитеља у Пољни почетком XX века и рекогносцирању Археолошког института почетком педесетих година: Т. Бушетић, нав. дело, 497–498; Ђ. Бошковић, Б. Вуловић, М. Вуловић, Ј. Нешиковић, Град у Жупањевцу, Град више Жупањевца, Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, Београд 1956, 93.

⁴⁵ И. Пойовић, Античко оруђе од гвожђа у Србији, Београд 1951, 160.

⁴⁶ С. Вејшић, Археолошки преглед 9 (1967) 116–118, табле 40–41; Љ. Зојковић, Митразам на тлу Југославије, Београд 1973, 25.

се локалитет „Градиште“. Стрме стране „Градишта“ разлог су што утврђење има два нивоа, ниво на самом врху брега, четвороугаоног облика са странама дугим 15 м, и ниво у висини источног прилаза утврђењу. Унутар утврђења налазе се велике количине цигле формата 24 x 26 x 4 см. Према Т. Бушетићу, унутрашњост утврђења била је испуњена зидовима и поплочана циглама димензија 0,50 x 0,50 м. У граду су према подацима Т. Бушетића пронађени новаца, мали будак и једна половина жрвња. Данас се на површини утврђења налазе понајвише одломци цигала и тегула, али и одломци рановизантијске керамике.

Много је важнији друмски правац који до „Града“ у Превешту долази од могућег прелаза код Читлука, па Риљачком реком, преко села Кукљин, Селиште, Велика Дренова, Милутовац, Пољна. Атар села Пољна једно је од најчешће помињаних подручја у српској археологији. Као што је добро познато, овдашња налазишта имала су велику улогу у развоју српске средњовековне археологије, а чувени су и овдашњи праисторијски локалитети. Ископавања проведена на локалитету „Басат“ 1905. године, код сеоске цркве у Пољни, изнела су на видело остатке средњовековног насеља, са „остацима старих кућишта“, а у црквеној порти на истом локалитету и три гроба.⁴⁷ Приликом ископавања неолитског локалитета тзв. „Благотин“ у селу Пољна, током кампање 1996. године у слоју оранице на дубини 35 cm откривена су два римска новчића и једна бронзана стрелица лиснатог типа.⁴⁸ Пратећи рад С. Мијатовића, налазимо да он у селу Милутовац, смештеном узводно Риљачком реком, помиње локалитет Топовица, где се „пак налазе сребрни новци Ђурђа Бранковића“.⁴⁹ Негде отприлике на траси ове комуникације у селу Мала Сугубина за време Другог светског рата пронађена је остава византијског чанкастог новца који се налази у већем металном суду. Према речима мештана, бронзани новац је искориштен за справљање плавог камена. Код трстеничких колекционара остало је сачувано тек неколико комада из оставе. Колекционар Д. Зајић из Крушевца чува један примерак из исте оставе, и колико се може просудити, реч је о добро очуваном комаду Манојла I Комнина.

Поменути друмским правцем, долином Риљачке реке и великим делом долине Западне Мораве доминира „Градиште“ у Кукљину. С. Мијатовић у свом раду о Темнићу тврди да је реч о утврђењу у облику многоугаоника, а да се у граду и по падинама у његовој околини „налазе стари бронзани новци који су већ земљосани од рђе те се лако троше. Тих новаца има кажу колико и омања коњска плоча“. Због описа трошности и величине новца сасвим је могуће да је реч о фолисима VI века. У подножју „Градишта“ са Беловодске стране на равни, односно потезу званом Ивље, као да је била нека врста подграђа.

⁴⁷ М. М. Васић, Извештај о раду у археолошком одељењу Народног Музеја у год. 1906, 251–256; *исти*, Старосрпска налазишта, Годишњак СКА 19 (1906) 39–45.

⁴⁸ С. Сиванковић, М. Реџић, Ј. Зечевић, Археолошка ископавања на локалитету Благотин у 1996. години, Гласник Српског археолошког друштва 13 (1997) 95.

⁴⁹ С. Мијатовић, нав. дело, 20–21.

Западноморavsка долина на подручју од Краљева до Крушевца

Широка алувијална долина Западне Мораве, на подручју од Краљева до Крушевца, има тек неколико положаја где су се касноантичка и рановизантијска утврђења могла приближити до саме реке. Код Краљева, односно суседног села Витановац, за брдо Камницор везују се подаци о постојању некаквог утврђења.⁵⁰ То утврђење, по свему судећи, налазило се на обронцима брда Блато, изнад моста на Ибру, а уништено је током бомбардовања 1941. године. Крајем XIX века овде су били сачувани зидови „... високи преко човечије висине...“.⁵¹

Источно у трстеничком теснацу код села Грабовца постоје и данас очуванни знатни остаци средњовековног утврђења и тек се на западноморавском источном утоку у Велику Мораву налази средњовековни Сталаћ. Касноантичка и рановизантијска утврђења смештена су на ивицама Западоморавске долине, олет уз комуникације, које у правцу север–југ, пратећи долине и кањоне западоморавских притока, пресецају ово подручје. Врњачко-краљевачка котлина због планинског венца планина Озрена, Столова, Бабе, Гоча, већим делом не пружа могућности проласка комуницирања са севера на југ, тако да рановизантијска утврђења налазило тек на правцу комуницирања према ибарској долини и на упоредничком правцу уз Чукојевачку реку.

Од краљевачког чворишта речних токова и речних долина, у правцу према Ушћу у горњем току Ибра, ишло се реком Рибницом, кроз Каменицу, где је још Т. Борђевић уочио трагове „старог пута“.⁵² Управо ту, уз реку Рибницу, на положају „Градина“—Црвеник, у селу Змајевац налазе се остаци утврђења о коме пише још Р. Љ. Павловић, који наводи да се на коси Сатрвенику на левој обали речице Рибнице, налази град Рајановац.⁵³ Ту се виде темељи и остаци градског платна, зидаог од ломљеног камена са доста креча. На овом месту

⁵⁰ А. Алексић, Ибар од Рашке до Карановца, ГНЧ 30 (1879) 66.

⁵¹ С. Ненадовић, Камницор, Археолошки споменици и налазишта у Србији 2, Централна Србија, Београд 1956, 90.

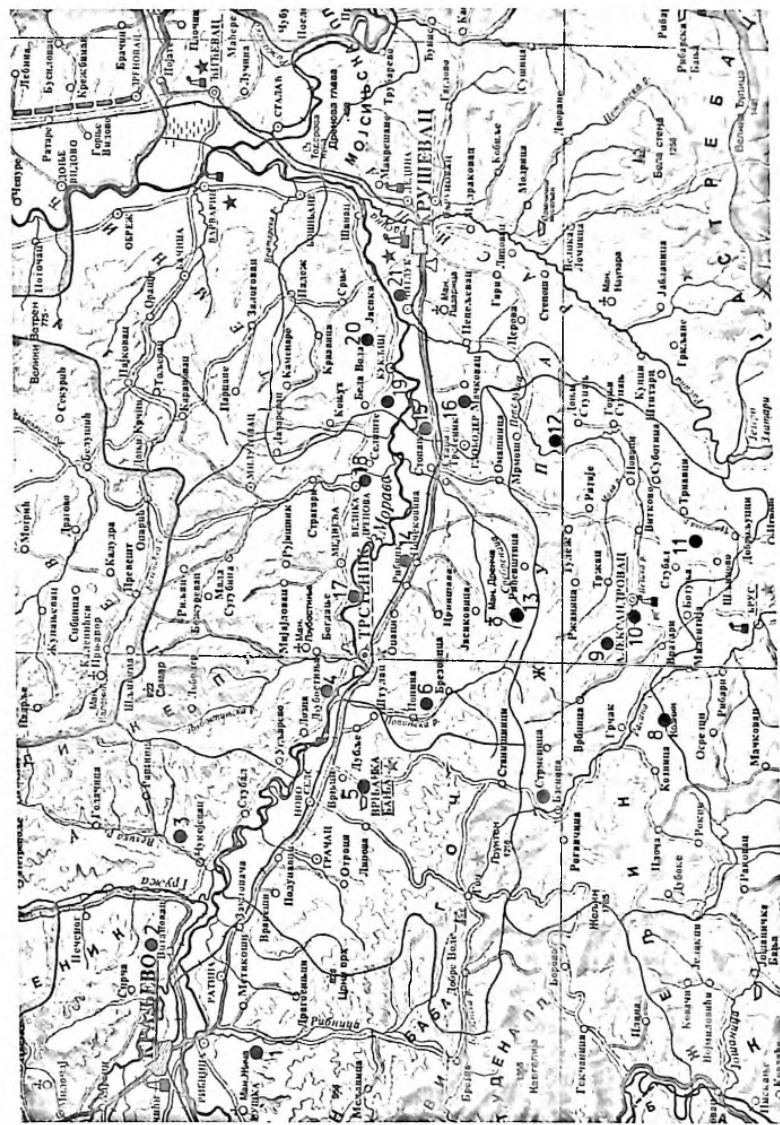
⁵² Т. Борђевић, Ситне белешке из Жичког и Студеничког среза, Бранково коло, 1898, 1214.

⁵³ Р. Љ. Павловић, Подибар и Гокчаница, Српски етнографски зборник 56, Насеља и порекло становништва 30, Београд 1948, 164.

КАРТА 2

Западноморavsка долина

- 1) Утврђење „Градина“ у селу Крушевца, 2) Утврђење „Камницор“ у Витановцу, 3) „Градиште“ у селу Чукојевац, 4) Византијско и средњовековно утврђење „Јерини град“ у Грабовцу, 5) Врњачка Бања место налаза римског купатила и скупног налаза римског новца, 6) „Градац“ у селу Брезовица, 7) „Градац“ у селу Бзеница, 8) Средњовековно утврђење Козник, 9) Утврђење „Градиште“ у Пуховцу, 10) Александровац, место налаза касноантичке појасне опреме, 11) Утврђење „Градиште“ у Љубинцима, 12) Утврђење „Градиште“ — „Милошев град“ у Лахиследу, 13) Утврђење „Градац“ у Риђевштици, 14) Античко налазиште „Грабак“ у Почковини, 15) Локалитет „Трновача“ у Старом Трстенику, 16) Локалитет „Гробљански поток“ у Мачковцу, 17) Античко налазиште „Дивље поље“ у Богдану, 18) Античко налазиште „Пањак“ у Великој Дренови, 19) Античко налазиште код чесме у Белој Води, 20) „Градиште“ у атару села Кукљин, 21) Античко налазиште „Конопљара“ у селу Читлук

налазе се гвоздене стрелице. Према резултатима рекогносцирања Археолошког института из 1951. године, зидови овог утврђења широки су 1,20 m, а по тлу се налазе фрагменти римских цигала. Према подацима Љ. Здравковића из Краљева, овде колекционари проналазе рановизантијски материјал.

У атару села Чукојевац, на брегу „Градиште“ које доминира доњим током слива река Груже и Чукојевачке реке и комуникацијама које воде на север, према срцу Шумадије, налазе се остаци утврђења. Према резултатима рекогносцирања Завода за заштиту споменика културе и Народног музеја Краљево, град је некада био сачуван до висине зидова од 2 m, док се данас може видети само расуто ломљено камење и остаци малтера. На северној стрмој страни могу се на 14 места наслутити остаци темеља кула који се налазе на размаку од 10 m. На јужној страни, где је лакши прилаз утврђењу, зидови утврђења нису јасно дефинисани, док се на источној страни налазе фрагменти црно печене керамике. Подно утврђења у подножју села Чукојевац налазимо место налаза античке цигларске пећи, а на високој речној тераси изнад леве обале Западне Мораве у њиви Белошевића налазимо трагове античког објекта, са одломцима цигала, тегула, имбрекса.

Може се казати да античка археолошка налазишта у Чукојевцу спадају у ретке такве локалитете од Краљева до Трстеника. Бележимо само случајне налазе, као што је налаз римске спатуле из Витановца, златника Анастасија I пронађеног у селу Ратина, који је данас у приватном поседу код налазача, или античког гема из Врбе.⁵⁴ бележимо и податке у литератури, нпр. када је реч о мистериозном латинском натпису пронађеном према неким посредним подацима у селу Грачац код Врњачке Бање.⁵⁵

„Јеринин град“ у селу Грабовац код самог Трстеника, у археолошкој литератури највише помињано утврђење трстеничког краја, смештено је уз саму леву обалу Западне Мораве, на једном од висова који се у овом делу издижу готово директно из саме реке. На северној приступачној страни утврђења налази се ров дубине око 4 метра, у горњем делу ширине око 8 метара. Дебљина зида на западној страни 1,80 m. Данас су на локалитету видљиве две куле, унутар утврђења могу се наслутити трагови грађевина. Плато на коме се утврђење налази и које је опасно зидом износи око 70 x 50 метара. На падинама под утврђењем често се проналази средњовековна керамика украшена таласастим линијама. Јужно од утврђења спушта се према Морави зид и данас очуван у висини до 4 m, и то неких 500 метара дужине.⁵⁶ У свом опису „Јерининог града“ Т. Бушетић помиње „басамак“ који са северозападне стране воде у само утврђење.⁵⁷ Данас се ти басамаци не могу приметити. Размишљајући о времену када је живело ово утврђење, морамо рачунати и са византијским периодом, евенту-

⁵⁴ Т. Михајловић, Антички локалитети у околини Краљева, Зборник — Археолошка налазишта Крушевца и околине, Крушевац—Београд 2001, 223–239.

⁵⁵ Р. Љ. Павловић, нав. дело, 247.

⁵⁶ А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 113.

⁵⁷ Т. Бушетић, нав. дело, 496–497.

ално до монголске провале 1241–1242. године када је тврђава могла пострадавати. Индикативан је сам назив косе — „Татарна“, на чијем је јужном изданку тврђава и наша своје место.⁵⁸ Међутим, изузетан стратешки положај, одакле се суверено контролише прелаз из данашње краљевачке у крушевачку котлину, мора да је имао значајну улогу и у каснијим временским периодима, па и у развијеном средњем веку. Контролу речне долине недвосмислено потврђује и дуги зид који попут некакве клаузуре затвара узак простор до саме реке.

Лоцирајући стратешки најважније комуникације западног Поморавља, не можемо заобићи правце које из источног дела краљевачке котлине, односно подручја Врњачке Бање, воде према жупском крају и рудничким реверима Копанника. Један друмски правац води од саме Врњачке Бање, преко локалитета „Градина“, где истина нема археолошких трагова, па локалитета занимљивог имена „Демир капија“, према потенцијално великом, али потпуно неистраженом локалитету „Градац“, на размеђи села Бзенице—Стрменица, затим локалитету средњовековног каструма „Козник“, одлазећи друмом наомак средњовековних археолошких налазишта Будиловина и Милентија за Брус, или према Александровцу и питомом жупском крају. Од Бруса су путеви лако водили даље према Копанничким рудницама. Други крак путног правца, који води из околине Врњачке Бање према југу, иде узводно уз Попинску реку, опет према жупском подручју. На почетку села Брезовица налази се локалитет „Градац“ са остацима утврђења у виду гомила расутог камења и понегде остацима кречног малтера. Нажалост, нема покретних налаза на локалитету. Утврђење је смештено на правцу комуникације која Моравску долину западно од Трстеничког теснаца спаја са жупским крајем, а која може као и паралелан друм из „Демир капију“ и Козник водити даље на југозапад према Брусу и Копаннику. На траси те комуникације наилазимо на сигурно потврђена касноантичка и рановизантијска утврђења, „Градиште“ у селу Пуховац или „Градиште“ у селу Љубунци. Овај крај, некако на средокраћу између Жупе и Врњачке Бање, задржао је прометну важност и у каснијим временима па и током турске власти, што изводи мо из чињенице да је једна од турских дербендских станица била у селу Руђинци, недалеко Врњачке Бање.⁵⁹ О античкој прошлости овог пута, можда говоре и случајни појединачни налази римског новца. Два комада новца II века из села Руђинци и један комад новца ковања Теодосија I пронађен у Станишинцима.⁶⁰ Занимљив је податак и о постојању турског дербенда Св. Никола у нахији Козник. Највероватније је реч о манастиру Св. Никола код села Ботуње, где је 1536. године био само један калуђер. Из Ботуње пут за Брус води кроз један дугачак теснац, тако да није преслободна претпоставка, да су калуђери манастира Св. Никола имали дужност обезбеђивати овај теснац. Често помињање дербенда у овом раду служи нам само за упоређивање прометних правца, двају историјски удаљених периода, у којима се ипак транспорт донекле вршио на сличан

⁵⁸ М. Милићевић, нав. дело 180–181.

⁵⁹ Г. Шкриванић, Путеви у средњовековној Србији, Београд 1974, 131.

⁶⁰ Д. Мркоброд, Ј. Боровић-Димитић, Нови археолошки споменици на северним падинама Гоча, Гласник Српског археолошког друштва 11 (1996) 256 и 259.

начин.⁶¹ Повезујући археолошке локалитете из касноантичког периода са подацима о дербендским селима, добијамо један и данас јасан, али занемарен прометни крак од Врњачке Бање и Руђинаца, преко „Граца“ у селу Стрменица—Бзеница, надомак Александровца—Кожетина, дербенда Св. Никола у Ботунји до „Градишта“ код Бруса, где се пут могао рачвати или према Копаонику или на југ низ Топлицу.

„Градиште“ у селу Пуховац налази се некако по страни ове комуникације, изнад Александровца на једном узвишењу које опкољавају обале Градачког потока. Налази с овог утврђења лепо илуструју начин живота на сличним околним градиштима. Одатле потиче скупни налаз предмета од кованог гвожђа: роника, косира, кесер, делова кантара, и добро сачуван умбо штита од кованог гвожђа, купастог облика са усправним странама и добро сачуваним ободом. Овакви типови умба штита дати су у VI век.⁶² Керамику која се проналази на утврђењу можемо датовати у V–VI век, нпр. фрагмент црвено печене амфоре с типичним рановизантијским чешљастим орнаментом. На локалитету „Градиште“ у Пуховцу чести су и налази новца IV и VI века.

„Градиште“ у селу Љубинци, на северној ивици питорескне жупске долине, смештено на размеђи села Трнавци и села Љубинци, једно је од ретких касноантичких—рановизантијских утврђења на којима се не само лепо уочава утврђење, на самом узвишењу, већ и пространо подграђе у подножју, за које народ има прикладан назив „Ограђе“.⁶³

Ипак најзанимљивији појединачни налаз који се датије у касноантичко време, тачније у половину IV века, са подручја Жупе Александровачке, јесте налаз делова појасне, карактеристичне војне опреме, пронађене случајно приликом копања темеља за кућу, у скелетном гробу, на локалитету „Ивковића куће“ у западном делу Александровца, према Кожетину. Сам смештај локалитета, отприлике између „Градишта“ у Пуховцу и „Градишта“ у Љубинцима, може донекле наводити на претпоставку да је овде сахрањени војник био припадник војне посаде неког од утврђења жупског краја. Ипак, можда је реч о делу некрополе неког касноантичког насеља у самом Александровцу. Не треба заборавити ни чињеницу друмског или боље речено путног правца, од Попинске реке, преко „Градишта“ у Пуховцу, Александровца, питоме Жупе и „Градишта“ у Љубинцима, према Јастрепцу или „Јанковој клисури“.

У јужном делу Жупе Александровачке, велику пажњу изазива и локалитет „Дуб“ код села Мала Врбница који је ископавао Регионални завод за заштитивне споменика из Краљева, а где је пронађена основа цркве и фрагменти декоративне пластике са флоралним и фигуралним мотивима. Издваја се мотив рибе и

⁶¹ *Derbend karye* (дербендско село) — турски назив за село чија је дужност била обезбеђивање заштите најважнијих путних праваца у кланцима или теснацима или брдским подручјима, која су била погодна за деловање банди друмских разбојника.

⁶² *Д. Димитријевић, Ј. Ковачевић, З. Вински, Сеоба народа, Земун 1962, 74; Д. Мркобрад, Археолошки налази сеобе народа у Југославији, Београд 1980, 53.*

⁶³ *Д. Мркобрад, Жупа Александровачка — нови археолошки споменици, Гласник Српског археолошког друштва 9 (1993) 232.*

мотив крста, а посебно место заузимају делови латинског натписа, који се због фрагментарности не може протумачити. Црква се на основу сачуваних фрагментата пластике и делова натписа датије у VI век.⁶⁴

Вратимо ли се у долину Западне Мораве видећемо да највише сигурно убицираних античких насеља, смештених на речним терасима и утврђења у моравском залеђу налазимо у Крушевачкој котлини. Сам крушевачки средњовековни каструм карактерише континуитет насељавања, од најстарије фазе неолита, до данашњих дана.⁶⁵ Најскромнији су археолошки слојеви из периода касне антике и рановизантијског периода. Током археолошких ископавања пронађена је метална статуетица која представља млађег Римљанина одевеног у тогу.⁶⁶ Из ближе околине, потиче случајан налаз источнотетске појасне копче, са споном у облику слова „S“, коју према аналогијама датијемо у V век.⁶⁷ У везу с овим налазом можемо довести и златну појасну копчу са масивним троном, пронађену негде на крушевачком подручју,⁶⁸ која се датије у V век.⁶⁹ Приликом археолошког истраживања откривен је фолис, ковање Анастасија I, „који заједно са опекама, највероватније припада контексту неке грађевине у непосредној близини“.⁷⁰

У западном делу крушевачке котлине, на правцу према Трстенику, Крушевцу најближе археолошко налазиште јесте локалитет „Конопљара“ у селу Читлук, 5 км западно од Крушевачког града. Налазиште крије археолошке остатке од периода старијег неолита до развијеног средњег века. Током ископа локалитета пронађена је мања остава римског бронзаног новца IV века, а на читавој површини захваћеној археолошким ископавањем није пронађен римски новац млађи од 378. године.⁷¹ На основу појединих керамичких налаза у првом поремећеном слоју ископа, може се претпоставити и рановизантијска односно раносредњовековна фаза живота насеља у Читлуку.

Археолошка ископавања на Конопљари обухватила су и истраживање средњовековне некрополе са 126 гробова и типичним средњовековним накитом, а између осталог и гробу бр. 83 у руци покојника пронађен је доста оштећен бронзани скифат Манојла I Комнина.⁷² Када се томе дода случајни налаз

⁶⁴ *Г. Тошић, Мала Врбница — Дуб, Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју, Каталог изложбе, Крушевац 2000, 29.*

⁶⁵ *Е. Тошић, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 2–5.*

⁶⁶ Теренски дневник археолошких ископавања средњовековног крушевачког града за 1965. годину, стр. 53, Архива Народног музеја Крушевац.

⁶⁷ *А. Јовановић, Накит у римској Дарданији, Београд 1978, 72–73.*

⁶⁸ *Д. Мркобрад, Археолошки налази сеобе народа у Југославији, Београд 1980, 18.*

⁶⁹ *З. Вински, Оков Теодорикова времена, Зборник Народног музеја 15, Београд 1954, 173.*

⁷⁰ *О. Вукадин, Археолошка истраживања Мензулане у археолошком парку у Крушевцу, Рашка баштина 3 (1988) 289.*

⁷¹ *Д. Рашиковић, Налази из касноантичког периода на локалитету Конопљара, Зборник — Археолошка налазишта Крушевца и околине, Крушевац—Београд 2001, 81–109.*

⁷² *Н. Берлић, Средњовековна некропола на локалитету Конопљара, Археолошка налазишта Крушевца и околине, Крушевац—Београд 2001, 109–116.*

златника Јована III Дукe Ватаца,⁷³ можемо лако претпоставити да је на истом положају постојало насеље XI–XII века.

Најпознатији налаз римског новца у долини Западне Мораве, на запад од Крушевца, јесте онај из Врњачке Бање.⁷⁴ Античку фазу друма који је ишао дуж Западне Мораве доказује низ археолошких налазишта у Глободеру, Велућу, Старом Трстенику, Почковини, Црнишави, које сведоче материјални остаци, али често и појединачни налази римског новца. Тако већ само публиковани налази римског републиканског денара⁷⁵ и виминацијумске бронзе ковање Филипа I из Мачковца, као и тасоске тетрадрахме из Трстеника,⁷⁶ говоре о употреби овог друма још у прво време римског присуства у Поморављу. Међутим, са тог локалитета потичу и два скупна налаза, сребрног турског новца XVII века и аустријског новца с краја XVIII века, који се чувају у сталној поставци крушевачког музеја.⁷⁷ Налази новца у овако дугачком временском распону несумњиво указују на логичан континуитет западноморавског друмског правца од историје до данашњих дана; и спомен Мачковца из развијеног средњег века, наводи се као место где су се срели краљеви Милутин и Драгутин око 1290. године.⁷⁸ Наиме, Драгутин је тражио помоћ од Милутина да сломи Дрмана и Куделина, господаре Браничева. Милутин се лично одазива и на челу своје војске „Краљевим путем“ стиже у долину Западне Мораве где се сусреће са Драгутином код Мачковца. Заједничким силама успели су да поразе Дрмана и Куделина и Браничево улази у састав српске државе.

Густ распоред античких насеља налазимо и на левој обали Западне Мораве у Крушевачкој котлини. Тако на локалитету „Дивље поље“ у селу Богдање, налазимо вишеслојни локалитет који можемо датовати у широк временски период, од старчевачке културне групе, до касне антике. На потезу Топоничка река, у доњем делу атара Велике Дренове, ближе Западној Морави, опет на терасастом моравском терену, приликом пољопривредних радова пронађено је више комада римског бронзаног новца.⁷⁹ Свакако да бројни археолошки трагови ча простору Велике Дренове сведоче о насељу са континуитетом од антике до редњег века. Најзанимљивије и најконкретније налазе бележимо на источном илазу у Велику Дренову, на потесу званом „Пањак“, где је пронађена римска зрафика. Код власника имања Д. Јаћовића налази се златник Константина I, и

⁷³ Откуп од Тихомира Јовановића из Читлука 7. 6. 1977, број улазне књиге 320, број деловног протокола 257–77.

⁷⁴ Б. Сариа, Археолошке белешке, Старинар 3 (1924–1925) 163.

⁷⁵ Д. Рашковић, Д. Ујес, Грчки новац и римски републикански денари из Народног музеја у Крушевцу, Гласник Српског археолошког друштва 11 (1996) 140–147.

⁷⁶ Б. Борић-Брежиковић, Тасос: предложак, масовни тип или копије и имитације, Радионице и ковнице сребра, Монографија 9, Београд 1995, 55–56.

⁷⁷ Књига улазног инвентара Народног музеја, бр. 1144–1149, 17. јануара 1980. године.

⁷⁸ „А господин краљ Стефан виде се у толикој беди, и не имајући друго што чинити, оставши пође ка вазљубљеном свом брату краљу Стефану Урошу (Милутину), и са њиме се састаде у држави жупе расинске на реци Морави, у месту званом Мачковици“, *Ђуро Даничић*, Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило други, Београд 1866, 115.

⁷⁹ Податке прикупио А. Цветковић, професор историје из Крушевца.

неколико бакарних новчића Константина, Лицинија, углавном IV века. Са ширег подручја локалитета Пањак потиче и 6 комада византијског новца, откупљеног од мештанина М. Посића.

Слично су смештени локалитети у селу Бела Вода, код саме Беловодске чесме у центру села и на локалитету „Буњиште“, северно у атару села уз леву обалу Западне Мораве.⁸⁰ На налазишту „Буњиште“ бележимо само богати касносредњовековни слој, док код Беловодске чесме налазимо насеља из гвозденог доба и антике. Према историјским изворима средњовековно насеље на месту „Буњиште“ некада је носило назив Јазац. Поменути низ локалитета тачно води на прелаз преко Западне Мораве код Читлука и „Конопљаре“.

Од прелаза у Читлуку један крак друма ишао је уз реку Пепељушу према планинском побрђу Жупе Александровачке у залеђе Западноморавске долине. Тај крак друма у време касне антике и у рановизантијском времену осигуравало је утврђење у селу Лаћислед, у народу познато као „Градиште“ или „Милошев град“. На „Градишту“ је пронађена касноантичка керамика, од које је најзанимљивије већим делом сачувано тело црвено печеног крчага и одломак амфоре са чешљастим орнаментом.

Отприлике у правцу жупског краја могла је ићи још једна комуникација, која је полазећи из Левча, прешавши Западно Мораву код Кукљина или Богдања, ишла уз реку према утврђењу „Градац“ смештеном у југозападном делу села Риђевштица, на источној падини невисоког брега, уз леву обалу самог извора реке Сребрнице. О утврђењу у Риђевштици говоре већ М. Милићевић⁸¹ и Ф. Каниц.⁸² Током првих рекогносцирања локалитета уочени су остаци зидова зиданих малтером и ломљеним каменом.⁸³ Утврђење је имало елипсоидан облик, дужине осе 25 m, а ширине око 10 m. На појединим местима очувани су темељи до 2 метра ширине. Изнад узвишења, са лако приступачне, западне стране, налази се вештачки ископан одбрамбени ров. Мештани чувају неколико комада бронзаног новца, очито из III века, пронађеног у кориту Сребрнице под самим „Грацем“.⁸⁴ За разлику од осталих сличних утврђења на овом подручју, плато „Граца“ доминира долином само са источне стране налазишта. Приликом мањих сондажних археолошких ископавања Народног музеја у Крушевцу, утврђена је основа утврђења неправилног елиптичног облика, по дужој оси у правцу исток–запад. Ширина откривених зидова варира од 0,90 до 2,70 m. Јасно се уочавају две фазе градње утврђења. За прву, старију фазу, карактеристично је веома квалитетно зидање каменом тесанцима, са лица педантно обрађеним и трпанцем везиваним кречним малтером. У каснијој градитељској фази, фази обнове, која у потпуности прати правац старијих зидова, техника зидања је

⁸⁰ Н. Берић, Археолошки локалитети на подручју Беле Воде, Културна баштина Беле Воде, Бела Вода 1993, 83–86.

⁸¹ М. Милићевић, нав. дело, 713–714.

⁸² Ф. Каниц, Србија 1, Београд 1991, 83.

⁸³ Ђ. Бошковић, Манастир Велућа — архитектура и скулптура, Старинар н. с. 3–4 (1952–1953) 60.

⁸⁴ В. Ристић, Феудално властелинство у Риђевштици, Саопштења 19 (1987) 178, сл. 11.

знатно слабија. У непосредној близини утврђења, али са супротне, десне стране реке Сребрнице, налази се подграђе, где се може приметити мноштво керамичких одломака које опредељујемо у касноантички период.

Мојсињско-послонско побрђе и подручје превоја Мечка

Ниски планински сплет побрђа Мојсињских и Послонских, кроз који се пробила тешко проходна јужноморавска клисура,⁸⁵ место је где се сусрећу природна левкаста сужења речних котлина: крушевачке котлине на западу, параћинско-јагодинске на северу и алексиначке котлине на југу,⁸⁶ што условљава концентрацију друмских комуникација непосредно уз или преко овог брдовитог подручја. Та неоспорна стратешка важност, разлог је настанка неколико важних утврђења, и уз све остале погодности које доноси плодно Поморавље, разлог бројности археолошких налазишта на овом простору.

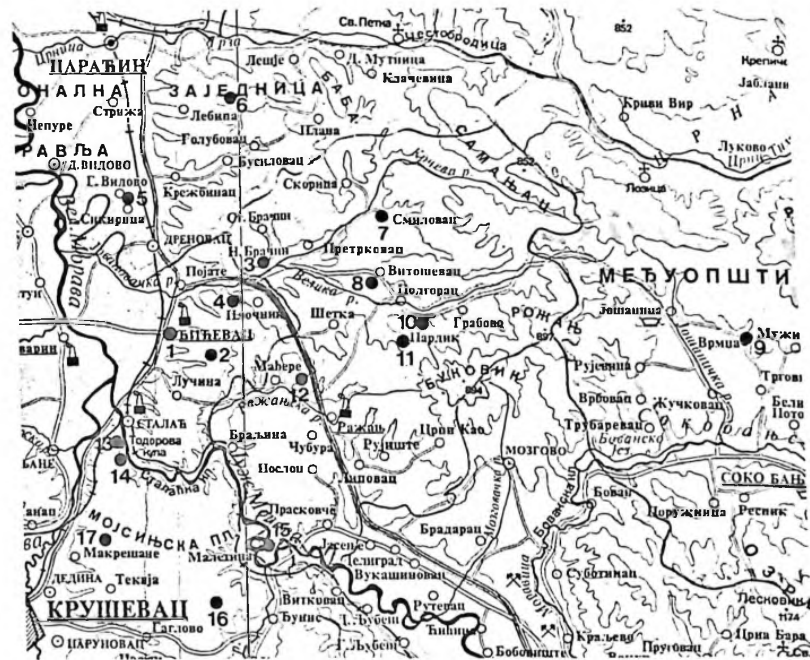
Само насеље Тишевац на јужној ивици брдовитог терена послонских планина даје највише налаза. Велика остава сребрних антонинијана III века пронађена је у самом центру Тишевца 1989. године, али је најжалост растурена од стране мештана већ приликом налаза.⁸⁷ Народни музеј у Крушевцу поседује само 48 примерака ове оставе, и то од времена Гордијана III до Требонијана Гала, а мештанка В. Игњатовић поседује 42 комада из ове оставе, од времена Каракале до Херениуса Етруска, тако да на основу новца Каракале, из збирке Игњатовић, време почетка сакупљања оставе треба померити у прве деценије III века. Последњи комад Требонијана Гала датован је 251. до 253. године, тако да претпостављамо да је ова остава једна у низу остава из 254. године, кад је Горња Мезија доживела или унутрашње немире изазване варварским упадима у Панонију и Тракију, или је чак била и изравно угрожена. Немире су користиле велике групе латрона, хајдучке дружине које су организовано пљачкале и угрожавале друмске правце на подручју централног Балкана. Сигурно је свако смањење војних посада или концентрисање трупа у неке угрожене делове провинције олакшавало посао тим разбојничким дружинама. Познато је да Карпи 244. године прелазе Дунав и да сам цар Филип I због угрожености царства лично преузима команду ушавши 246. године у Дакију. Томо он поразу Кваде, због чега је добио придев *Germanicus maximus*. Када у јулу 247. године Филип дефинитивно побеђује Карпе добија придев *Saricus maximus*. Слична је ситуација и на почетку владавине Валеријана и Галијена, када удружени Квади и Јазиги проваљују у Панонију, а 254. године ситуацију користе и Маркомани, који у свом продору стижу чак до зидина Равене. Исте 254. године Скити харају Тракијом стигавши до самог Солуна.⁸⁸

⁸⁵ Б. Ж. Милојевић, О значају Сталаћке клисуре и околних удолина за људски живот, Географски гласник 13, Београд 1951, 338–340.

⁸⁶ Б. Ж. Милојевић, Долине Западне Мораве, Мораче и Треске, Београд 1948, 5–30.

⁸⁷ Д. Рашковић, Налази римског сребрног новца у ширем окружењу града Крушевца, Радонице и ковнице сребра, Монографије 9, Београд 1995, 202.

⁸⁸ М. Васић, Остале 247. и 254. године у Народном музеју у Београду, Археолошки весник 23 (1972) 57–66.

КАРТА 3

Мојсињско-послонско побрђе и подручје превоја Мечка

- 1) Место налаза римског новца у Тишевцу, 2) Локалитет Селиште Радошевачко код Тишевца, 3) Пресидиум Дасмини — Нови Брачин, 4) Утврђење „Градац“ у Плочнику, 5) Налаз оставе римског новца у Сикирици, 6) Налаз византијског новца у Мириловцу, 7) Налаз византијског новца у Смиловцу, 8) Античко налазиште св. Марија у Витошевцу, 9) Утврђење „Граднице“ у Врми, 10) Утврђење „Градац“ у Подгорцу, 11) Античко налазиште у Пардику, 12) Античко налазиште „Гробиште“ у Мађару, 13) Средњовековно утврђење „Кула Тодора од Сталаћа“ у Граду Сталаћу, 14) Утврђење „Укоса“ у Граду Сталаћу, 15) Средњовековно утврђење „Јеринин град“ у Трубареву, 16) Античко налазиште „Кућиште“ у атару Трубарева, 17) Античко налазиште „Дуга њива“ у атару Макрешана

Немире су судећи по оставама новца захватили и средишњи део Горње Мезије у широј околини Тишевца. Остава из Сикирице, села суседног Тишевцу, на магистралном *via publica*, датује се у 247. годину, а оставе из околине Ђуприје, у Супској, Поповцу, Параћину, околини Јагодине, затим поменуте оставе из Парцана, Бошњана и Варварина у Темнићу датују се у 254. годину. Оволики број остава римског новца из истог периода не може бити игра случаја већ је јасан доказ несигурних времена која су се изузетно осетила и у околини Тишевца. О деловању латрона на овом подручју сведочи и један надгробни натпис

уграђен у цамију у селу Злокућани код Пећи који каже да је извесни Капитон погинуо од руке разбојника, на путу за Виминацијум у месту Дасминију.⁸⁹ Како је Дасмини убициран на подручје суседног села до Ћићевца, села Брачин, видимо непрестану угроженост овог краја деловањем латрона. Општа несигурност морала је изазвати појачану римску војну активност. Најефикаснији покушај неутралисања деловања латрона било је зидање утврђења, како на траси магистралног моравског друма, тако и на вициналним правцима.

На ужем подручју самог насеља Ћићевац разликујемо два античка локалитета, један већ поменути у самом центру града, везан за скупни налаз новца, и локалитет Селиште Радошевачко на тераси источно од града, одакле потичу налази три бронзане фибуле, и одломци керамике.⁹⁰ Занимљиви су налази оружја које можемо одредити у касноантички или рановизантијски период. Реч је о два копља и пет стрелица.

Магистрални моравски друм пролазио је надомак Ћићевца, али је један вицинални упореднички крак прелазио преко самог Ћићевца, па на Сталаћ, где је прелазио Јужну Мораву. Ото Дубислав Пирх у свом путопису кроз Србију из 1829. године, доноси занимљиве податке о том прометном правцу. Он наводи да је код Варварина прелаз преко Мораве, а одатле колски пут води десном обалом Мораве кроз село Лучину и за пет четвртина сата стиже се у село Сталаћ које лежи за један сат више од слива обе Мораве на десној обали реке. Ту је скела а може се и вода прегазити. Пут иде даље у јужном правцу, а после пола сата оставља блиско село Макрешане лево и састаје се са колским путем који води из Крушевца у Ниш.⁹¹ Највероватније да се истим путним правцима преко Ћићевца за Сталаћ и Град Сталаћ путовало и у античко време.

Град Сталаћ је насеље смештено на северној ивици Мојишињских планина у троуглу који чине Западна и Јужна Морава, обично се помиње као место настанка више мањих средњовековних манастира,⁹² али карактеристика Мојишиња су и средњовековна утврђења која за свој смештај користе погодне истурене планинске обронке изнад Јужне Мораве. У Сталаћкој клисури смештена су три утврђења, Кула Годора од Сталаћа, Укоса⁹³ и Трубареве.⁹⁴ Не постоје сигурни докази о постојању античког утврђења на изванредном стратешком положају тзв. „Куле Годора од Сталаћа“. Ипак, случајни налази две фибуле, познлатенске фибуле и плочасте фибуле, као и налаз оловног оквира минијатурног огледала, говоре о античкој фази живота испод сталаћке средњовековне куле. Када

⁸⁹ Н. Вулић, Антички споменици наше земље, Споменик 77 (1934) 52.

⁹⁰ Д. Рашковић, Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју Мојишињских и Послонских планина, Гласник Српског археолошког друштва 17 (1998) 187.

⁹¹ М. Димитријевић, Ћићевац са околином, Београд 1999, 114.

⁹² Р. Сјанић, Споменици културе на саставку Западне и Јужне Мораве, Багдала 15 (1973) бр. 177.

⁹³ О. Вукадин, Утврђење Укоса (Кућиште), Рашка баштина 3, Краљево 1988, 281–282.

⁹⁴ О. Вукадин, Утврђење у селу Трубареву, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 284–285; Д. Милић, Средњовековно утврђење у Трубареву, Гласник Српског археолошког друштва 6 (1990) 140–145.

томе додамо групни налаз, „37 комада разног римског новца из Града Сталаћа“, коју бележи још М. М. Васић,⁹⁵ затим свакако налаз античке цигларске пећи и у околини пећи пронађену римску керамику, указују нам се путокази о античким коренима сталаћког града.⁹⁶ Током рекогносцирања Народног музеја Крушевац, 1999. године уочено је да се уз саму цигларску пећ у Сталаћу налазе скелетни гробови, у којима су покојници положени на античке тегле. Непрекинути континуитет живота на овом изванредном стратешком положају лепо потврђује налаз пронађен приликом конзерваторских радова на цркви Св. Духа. У црквеним темељима пронађен је примерак златног новца — солидус Романа I (921–927. године).⁹⁷ Међутим, Ризнић је забележио важан податак који је добио од месног пароха, да су приликом изградње цркве у једној гробници нађени „златни чанкасти новци и две мињуше од сребра особитог облика“.⁹⁸ Помињање златног византијског новца готово столеће пре него је пронађен солидус Романа I, говори о аутентичности старог податка, потврђујући живот Сталаћа у византијском периоду. Примерци новца који потичу са утврђења „Укоса“ у Граду Сталаћу, Константина I, Јустина I и Јустинијана I, као и пентанумијум Анастасија I који се чувају у Народног музеју у Крушевцу,⁹⁹ говоре да време настанка утврђења на „Укоси“ треба тражити у IV веку, а да је највећу улогу утврђење имало у VI веку, што сведочи и рановизантијска керамика пронађена током рекогносцирања овог подручја.¹⁰⁰ Према локалним подацима на Укоси селаци су ископавали римски новац и прстење. Са овог локалитета Народног музеју у Београду продат је један римски златник.¹⁰¹ Укоса је стратешки врло добро постављена, мало увучена у кањон Јужне Мораве, одакле доминира и прелазом преко Мораве, и самим моравским гротлом. По површини ово је једно од највећих касноантичких утврђења у овом делу Србије, дужине готово 300 m а ширине 100 до 80 m. Површина утврђења је природно каскадно подељена на 4 платоа, који се и данас интензивно обрађују, тако да се на површини може пронаћи обиље рановизантијске керамике.

На јужном улазу у Сталаћку клисуру, код села Трубареве, налазе се рушевине још једног средњовековног града. Локално становништво ово утврђење назива „Јернин град“. Смештено је на завршетку једног речног рта на окуци реке, опкољеног током Јужне Мораве. Сондажна археолошка истраживања

⁹⁵ М. М. Васић, Извештај о раду у археолошком одељењу Народног музеја, Годишњак СКА 25 (1912) 200.

⁹⁶ Д. Милић, Цигларска пећ у Сталаћу, Старинар 40–41 (1988–1990) 312–313.

⁹⁷ Р. Сјанић, Средњовековне цркве у Сталаћу и околини, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980, 70, нап. 45. Истовестан примерак налази се у збирци Народног музеја у Прилепу. Уп. Културно благо Прилепа VI–XVI века (Каталог изложбе), Крушевац 1975, 163, кат. бр. 164.

⁹⁸ М. Ризнић, нав. дело, 86–87.

⁹⁹ Три примерка новца са локалитета Укоса крушевачком музеју је поклонно колекционар Т. Стефановић из Рашевце у Темнићу, док је пентанумијум Анастасија I пронашао геолог М. Трифуновић током рекогносцирања марта 2000. године.

¹⁰⁰ О. Вукадин, Утврђење Укоса (Кућиште), Рашка баштина 3, Краљево 1988, 281–282.

¹⁰¹ М. Димитријевић, нав. дело, 121.

утврдила су да је простор на коме се налазило утврђење опкољен бедемима ширине 1,5 до 2 m, местимично сачуван до 1–1,30 m висине. Налази керамике на простору утврђења упућују на развијени средњи век.¹⁰² Нажалост, нема никаквих материјалних индиција које би говориле о нешто старијим коренима утврђења. Ипак изванредан стратешки положај утврђења са којег се контролише велики део Алексиначког Поморавља и левкасто сужење котлине, које је овде стешњено, с југозападне стране Ђуниских висовима, а са североистока обронцима Послонских планина, упућује истраживача да размишља о много старијим коренима утврђења у Трубареву.

Римска магистрална цеста Виминациум–Наисус — *via publica* — пратећи долине Велике и Јужне Мораве, логично је обилазила Сталаћку клисуру као и Послонски брдовит терен и била принуђена ићи преко Ражањске преседлине и превоја Мечка, источно уз Послонске планине. На том делу римског пута између данашњих насеља Ћићевац и Ражањ налазило се неколико античких локалитета. Велики број античких насеља на овом уском подручју потврђују и антички извори, Прокопије нпр. у свом делу *De aedificiis* набраја имена 15 насеља која се лоцирају управо у подручје Ћићевца и Ражања.¹⁰³

Атничка виа публика пролази у овом делу између Послонске планине и Буковика кроз питомо плодно подручје коме је економски развој осигуравало не само постојање ове важне балканске друмске комуникације, већ и наравно и могућност развоја пољопривреде и настанак рустичних вила, римских пагуса и викуса.

На основу милијације забележене на римским итинерарима и на основу остатака на терену, можемо са сигурношћу констатовати да се насеље Praesidium Dasmini налазило у атару села Нови Брачин, делу села званом Јовановац, бивши Шупељак. Археолошка налазишта на сеоским потезима Чукар, Мале Вратнице, и на периферији села код задружног дома, речито говоре о већем античком локалитету. На потезу Мале Вратнице почетком педесетих година овог века откопан је један римски миљоказ, који је био оштећен и преломљен по дужини и тешко је било ишта прочитати на њему. Нешто раније, у периоду између два рата у Брачину је пронађен цео сачуван миљоказ датован у 250. годину.¹⁰⁴ Сачувани миљоказ говори нам не само о тачном смеру магистралног римског друма, већ и о грађевинским интервенцијама у овом крају средином III века.

Грађевинске активности половином III века, када су се многе опасности навјилале над римским провинцијама централног Балкана, сасвим сигурно су укључивале и зидање нових или бар обнову старих утврђења. Пресидијуми какав је био Пресидијум Дасмини били су сасвим сигурно добро утврђени и пружали су сигурно уточиште путницима на траси магистралне *via publica*. Време настанка ових пресидијума можемо тражити још у II веку у време сличних активности

¹⁰² Д. Мишић, Средњовековно утврђење у Трубареву, Гласник Српског археолошког друштва 6 (1990) 140–145.

¹⁰³ П. Петровић, Ниш у античко доба, Ниш 1976, 7.

¹⁰⁴ Р. Petrović, Inscriptions de la Mésie Supérieure IV, Beograd 1976, 130.

у Тракији за владавине Антонина Пија. Грађевинске активности половином III века можда су укључивале зидање утврђења-рефугија на брду изнад Пресидијума Дасмини, данас званом „Градац“. Градац се налази на венцу ниских Послонских планина, који се благо спушта и између Појата и Ћићевца губи у моравској равници. Планински венац се пружа правцем северозапад и доста стрмо пада на исток према Јовановачкој реци, али на западу према Ћићевцу прелази у благо заталасане питоме површине Ратевца и Крушара. На том правцу северно од Плочника, „Градац“ је са својих 317 m највише узвишење. Сам изванредан доминирајући положај тврђаве, изнад садашњег, али и античког и средњовековног друмског правца, одакле се визуално контролише готово цела долина Велике Мораве, на север до Ђуприје, лако објашњава зашто је утврђење подигнуто баш на овом месту. „Градац“ не само да суверено контролише друм који пролази његовим подножјем, него је он, као што је већ речено, у блиском визуалном контакту и с античким насељем *Praesidium Dasmini*, у непосредној близини. На источној страни уочљиви су трагови укопаног јарка и два реда бедема. Бедеми широкости 1,5 m грађени су од ломљеног камена и цигле са доста малтера. Остаци покретног материјала ретко се налазе на површини платоа, али се на западним стрмим падинама може извући обиље уситњених керамичких уломака за које грубо говорећи можемо констатовати да имају карактеристике рановизантијске керамике. То је мрка, готово црна керамика, средње и добре фактуре. Местимично се може пронаћи средњовековна керамика са таласастим украсима. Једини предмет који вреди појединачно поменути јесте део коштаног украса, који је део коштане оплате датоване у VI век.¹⁰⁵ Подно тврђаве са североисточне стране, у профили једне вододерине, постоје остаци веће цигларске пећи са лучним сводом, зидане од цигала и тегула. На западној страни од коте „Градац“ налажени су новци римског цара Константина,¹⁰⁶ а на самом „Грацу“ пронађен је примерак новца ковање цара Аурелијана.¹⁰⁷

Утврђење доминира питоми крајем, где остатке античке материјалне културе сусрећемо углавном као појединачне случајне налазе у селима Пардик, Витошевац, Мађаре. Важан је и скупни налаз византијског новца XII века из Смиловца.¹⁰⁸ Нажалост неиспитан је, по свом мештају и аналогји са Грацем у селу Плочник занимљив локалитет Градац у селу Подгорац, смештен у делу према суседном селу Пардик, где се према причању мештана налазе остаци утврђења, углавном разнетих за потребе зидања сеоских, пољопривредних зграда.¹⁰⁹ Највероватније је реч о још једном у низу рановизантијских утврђења у југоисточном делу Србије. У атару села Мађаре, на источној ивици По-

¹⁰⁵ С. Петковић, Римски предмети од кости и рога са територије Горње Мезије, Београд 1995, 86, Тип XX, бр. 406.

¹⁰⁶ М. Димитријевић, нав. дело, 100.

¹⁰⁷ Податак прикупила бивши кустос Народног музеја Крушевац Е. Томић, код колекционара из Ћићевца М. Бегуша.

¹⁰⁸ Д. Рашковић, Налази римског и византијског новца Народног музеја у Крушевцу, у подручју римског друма — *via publica*, Нумизматичар 20 (1997) 111–112.

¹⁰⁹ Податак прикупљен од Зорана Јанићијевића из Крушевца, заљубљеника у истраживање крушевачких старина, нарочито траса античких друмских праваца.

слонске планине, у близини локације зване „Маркове баре“, налази се потез са индикативним именом „Гробиште“. Овај локалитет судећи према фрагментима тегула, цигала, керамике, а према причама мештана и налазима римског новца, показује трагове већег насеља. Између два рата у селу Мађаре сеоски учитељ организује сакупљање археолошких предмета прикупивши више комада старог новца и једну малу бронзану вазу у виду клепетуше са алкицом.¹¹⁰ Може се поменути и бронзана фигурица, груб провинцијски рад нагг Венере пронађена у селу Пардику; статуета је висока 11,5 cm и представља Венеру у стојећем ставу, ослоњену на обе ноге, левом руком покрива гениталије а у десној испруженој руци вероватно је држала јабуку.¹¹¹ У приватном поседу код налазача у селу Витошевца налазимо и сребрну римску омега фибулу. Према архиву Градског музеја у Нишу, у Витошевцу је између два светска рата нађена сребрна гривна са змијским главама, а на локалитету „Света Марија“ пронађен је римски кључ, једно копле, гривне и новци.¹¹² Кад се зна да овде нису никада вршена систематска рекогносцирања, а још мање ископавања неког античког локалитета, ових неколико налаза довољан су индикатор великог значаја који је у антици придаван овом крају.

Сагледавајући распоред археолошких налазишта у западном делу котлине подно планине Буковик, надомак превоја „Мечка“ можемо чак и овде претпоставити постојање једног правца друмског комуницирања и у античком периоду. Повежемо ли локалитете у Пардику, Витошевцу, Смиловцу, са низом локалитета у подручју, подно планине Баба, у Голубовцу, Мириловцу, Давидовцу, па према превоју Честобродица и источној Србији, или даље на север према Мутници, Буљану, Поповцу, Стубици и Сењу, добијамо праву линију изузетно занимљиве комуникације чији правац не би требало потцењивати.

Треба обратити пажњу на правац од Мириловца, где је између два светска рата пронађена остава од 5 kg бакарног византијског чанкастог новца,¹¹³ преко Смиловца, одакле такође потиче налаз оставе византијског новца,¹¹⁴ на tzv. „бањски пут“, односно пут из Витошевачке долине уз подножје Ветрење 709 m и Вучије главе 840 m, на подручје села Врмца где су још Ф. Каниц и Ј. Мишковић пронашли остатке утврђења. Генерал Мишковић каже: „Овај је градић брашно пролаз из долине Кривовирског Тимока у Моравицу и до данас се добро очувао“.¹¹⁵ Тражило ли помоћ у тражењу траса друмских комуникација у неким другим временима, нпр. из времена турске власти, овде у селу Јошаница, баш на путу од Врмце до Смиловца, налазимо један дербенд.¹¹⁶

¹¹⁰ Д. М. Марковић, Кратак извештај, Моравски археолошки гласник 1 (1936) 15.

¹¹¹ Р. Ж. Марковић, Ж. Б. Јовановић, Пардик, Параћин 1999, 53.

¹¹² Д. и М. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 201.

¹¹³ О поменутом археолошким локалитетима у пределу источне околине Параћина видети код: С. Вейнић, Нови прилози о Петрусу, Петрушка област у средњовековној Србији, Параћин 1999, 9–47.

¹¹⁴ Д. Рашковић, нав. дело, 111–112.

¹¹⁵ Ј. Мишковић, Географско историјске слике Краљевине Србије, Београд 1904, 176.

¹¹⁶ Г. Шкриванић, нав. дело, 84.

Све комуникације било да долазе од североистока или из правца северозапада логично се састају у левкастој преседлини улазећи преко самог места Ражањ у Алексиначку котлину.

Алексиначко Поморавље

Средишњи део Алексиначке котлине, са магистралном моравском комуникацијом, релативно је честа тема у српској археолошкој литератури. Што се антике тиче, најпознатије је насеље Praesidium Pompei, смештено на локалитету код савремене цркве у селу Ћићина. Старија литература бележи низ случајних налаза на широком простору, од села Делиград, преко Вукашиновца, Рутевца до Бобовишта,¹¹⁷ тако да је овај део Алексиначке котлине добро познат српској археолошкој јавности. Посебно је занимљив потез необичног имена „Зиндан“ или „Нерића Хан“, где се налазе темељи грађевина из периода римске доминације, римске водоводне цеви, једна цистерна, римски надгробни споменици.¹¹⁸

Управо захваљујући свом смештају уз антички магистрални моравски друм, подручје Алексиначког Поморавља је присутно у касноантичким путописима-итинерарима: Tabula Peutingeriana с краја III или почетка IV века, itinerarium Antonini Augusti с почетка IV века, затим itinerarium Hierosolymitanum из 333. године, а занимљив је и важан попис утврђења код историчара Прокопија, из 553–555. године. Прокопије наводи њихов велики број — 29 утврђења у делу од Notum Margi до Наисуса, од тога 9 између Дасманиса и Нанса.¹¹⁹

У последњем попису места Алексиначког Поморавља из 553–555. године, насеље Мансио или Praesidium Pompei више не постоји. Вероватно је уништено током варварских провала IV и V века, можда већ оне из друге половине IV века, када су Готи први пут прокрстарили Поморављем.

Захваљујући знатним остацима на терену и прецизној милијацији у античким итинерарима убикација Praesidium Pompei не представља већи проблем археолошким истраживачима.¹²⁰ Надгробни натпис припадника прве кохорте Аурелије Дарданаца говори нам да је један деташман највероватније био смештен у утврђењу, пресидију, Помпеји. Назиру се остаци архитектуре, као што су нпр. остаци хипокауста. Пронађени су остаци касноантичких гробова у којима је било значајних налаза, а најзанимљивији је, свакако, налаз гвоздене столице на расклапање.¹²¹

¹¹⁷ Н. Вулић, Ф. Ладек, А. Премеришајн, Антички споменици у Србији. II, Споменик 39 (1903) 43–89.

¹¹⁸ Ч. Д. Марјановић, Ћуприја, Параћин и Јагодина, историјски и културни преглед, Темнишки зборник 3 (1936) 36–37.

¹¹⁹ П. Петровић, Ниш у античко доба, Ниш 1976, 7; О северној деонци *via publica* и уопште о изгледу великоморавске комуникације и њеним путним станицама; М. Вацућ, Г. Милошевић, Mansio Idimum, Београд 2000, 129–158.

¹²⁰ Р. Petrović, Inscriptions de la Mésie Supérieur IV, Beograd 1976, 114–116.

¹²¹ А. Јовановић, Тумули из античког периода у југоисточној Србији и на Косову, Стари нар 31 (1980) 8.

Током рекогносцирања експ. Завода за заштиту споменика културе из Београда и Народног музеја Крушевац 1997. године, на простору ниже од цркве у Ћићини, пронашла је десетак римских фибула III и IV века. Према речима месних колекционара из Крушевца и Ниша, често се на овом терену налази и новац II века, како сами колекционари кажу, Марка Аурелија. Можда је то траг интензивне брига овог цара за сигурност путева у овом делу Балкана и његовог обрачуна са латронима — *latrones Dardaniae*; у биографији Марка Аурелија стоји да је током маркоманских ратова „... наоружао и гладијаторе а далматске и дарданске разбојнике учинно војницима...“¹²² дакле покорио их и регрутовао учинивши их тако Римљанима. Појачан интерес римске централне власти за неутралисање латрона током II века и власти Марка Аурелија вероватно је био разлог подизања низа утврђења на најважнијим друмским правцима, као што је био и овај кроз Алексиначку котлину. У тој грађевинској кампањи грађена су и утврђења-пресиђија као што је био и Пресиђијум Помпеји.

Поред локалитета у Ћићини јасно се уочавају тргови античког магистралног друма, који се у целисти може пратити од делиградске цркве до „Нерића Хана“ у Вукашиновцу, док се од Нерића Хана до Ћићине трагови друма повремено виде. Испред Ћићине пут се одваја ка Соко Бањи и Бовну, преко потеза: Зелене њиве, бели Камен, Маринковске појате. Код самог локалитета Пресиђијум Помпеји пут одлази на запад према Бобовишту и Јужној Морави, где највероватније друм прелази на леву обалу реке. Ову трасу друма уочио је и Т. Ђорђевић који је претпостављао да је магистрални антички друм бар једним својим краком заобилазио сам Алексинац, и од Бобовишта па преко Јужне Мораве и атара села Прђиловице и Тешице, одлазио опет на Јужну Мораву и прелазио је код Суповца спуштао се у Ниш. Т. Ђорђевић дословно о овом делу трасе каже:

„Ђегови остаци, који су мештани назвали Стари пут, продужавао се од Зиндана код Нерића Хана, преко целе долине према Бобовишту до Мораве. Овде пут на многим местима у ширини од 5–6 метара избацује песак. Наставак је водио дуж леве обале Мораве, која је за друм много погоднија него десна. Он је још и данас паралелно са пругом између Прђиловице и Тешице изнад места Мрсоља, Нозрине и Лужана приметан по ниској сетви и лихтијој боји жита.“¹²³

Централно савремено насеље северног дела котлине јесте Ражањ — *statio Sametas*, који као важан пункт на траси античког моравског друма помиње још Ф. Каниц. У оставштини овог пионира истраживања античке археологије у Србији, чуваној у Архиву Српске академије наука и уметности, налази се скица оловком, квадратног утврђења, које би требало да се налази негде на положају самог Ражања, на источној страни уз Цариградски друм, римску — *via publica*.¹²⁴ Слично утврђење налази Ф. Каниц и у Алексинцу, на самом југу котлине, тако да су, како се чини, ове две крајње тачке долине биле добро осигуране путним

¹²² П. Пејровић, Ниш у античко доба, Ниш 1976, 91.

¹²³ Т. Ђорђевић, Остаци једног римског насеља, Наставник 5 (1894) 335–338.

¹²⁴ Архив САНУ, Оставштина Ф. Каница, 7901/XX, 238.

КАРТА 4

Алексиначка котлина

1) Пресиђијум Помпеи — Ћићина, 2) Утврђење „Градиште“ у Вакупу, 3) Античко налазиште у Глоговици, 4) Античко налазиште у Краљеву, 5) Средњовековно утврђење Бован, 6) Утврђење „Градиште“ на улазу у Бованску клисуру, 7) Касноантичка некропола у Ражању, 8) Локалитет налаза митрине иконе и оставе римског новца између Руишта и Црног Капа, 9) Касноантичко налазиште „Брег“ у Прасковчу, 10) Рановизантијско и касноантичко налазиште у Јасењу, 11) Утврђење „Градац“ у Витковцу, 12) „Градиште“ у селу Корман, 13) Средњовековно налазиште у Росци, 14) Античко налазиште у Прђиловици, 15) Античко налазиште у Мораву, 16) Античко налазиште у Нозрини, 17) Античко налазиште у Лужанима, 18) Античко налазиште у Тешици, 19) Античко налазиште у Лојки, 20) Утврђење „Градиште“ у Врћеновици, 21) Утврђење „Градиште“ у Кулини, 22) Утврђење „Градиште“ у Породини, 23) Утврђење „Кале“ у атару Вукања

станцима и, како изгледа, мањим војним постајама.¹²⁵ На положају југозападно од самог улаза у место, када се градила виноградарска задруга, радници су открили 15 скелетних гробова, са карактеристичним касноантичким прилозима.¹²⁶ Постојање некрополе и мањег утврђења у Ражњу речито говори о римској путној станици на северном излазу из Алексиначке котлине, где је током друге деценије IV века овде била стационарана једна мања војна формација, можда нека источногогалска јединица, на шта нас управо упућују карактеристична копча и окуви копче у облику пропелера, који потичу из поменуте некрополе.¹²⁷

Током последњих истраживања успело се одгонетнути и тачно место налаза познатог рељефа Митрине иконе.¹²⁸ Рељеф су пронашли сељани села Рујиште 1952. године трагајући за дукатима на западној страни локалитета „Црнокалачка бара“,¹²⁹ између села Рујиште и Црни Као. Занимљиво је да је након неколико година, 1959. године овде пронађена остава римских денара.¹³⁰ Сачуван је 81 примерак новца од доба Нерона до Александра Севера.¹³¹ Рељеф Митрине иконе може нас опет евентуално упутити на присуство римске војске и на овом zgodном природном положају на северу Алексиначке котлине. Када размишљамо о разлозима за похрањивање пронађене оставе новца морамо узети у обзир три могућности. Прво, непријатељски однос Максимиана Трачанина према светилиштима и локалним магистратима наклоњеним његовом претходнику Александру Северу, затим неки непознати варварски упад у време при крају власти Александра Севера и трећа, можда и највероватнија солуција, јесте деловање латрона. У доба Александра Севера подиже се низ станица бенефицијара за заштиту путева у јужном делу Горње Мезије. Од многих натписа бенефицијара подигнутих од времена Септимија Севера до Максимиана Трачанина, три се могу тачно датовати у време Александра Севера, иако би још неки могли бити из времена владања овог императора. На основу познавања археолошке топографије можемо претпоставити да се од Ражња одвајао и један крак пута у правцу Бованске клисуре, односно према локалитетима у подножју планине Буковик, међу којима је свакако и локалитет Црнокалачка бара.

Други крак пута којим је римска *via publica* комуницирала према западу на обалу Јужне Мораве и према западноморавској долини, помаже нам да обја-

¹²⁵ Архив САНУ, Оставштина Ф. Каница, 7901/XX, 237.

¹²⁶ А. Јуришић, Ражањ — Нишбар, Саопштења Завода за заштиту споменика културе Народне Републике Србије 1, Београд 1956, 133–135.

¹²⁷ А. Црнобрња, Појасне копче из Музеја града Београда, Гласник Српског археолошког друштва 13 (1997) 305.

¹²⁸ Љ. Зотковић-Жунковић, Р. Шалабалић, Нов споменик Митриног култа, Старинар 9–10 (1958–59) 205–209.

¹²⁹ Саопштење Станимира Николића, који је 1952. године обављао дужност Начелника за просвету ражањског среза, сада настањеног у Нишу.

¹³⁰ Н. Тасић — Е. Томић, Црнокалачка бара, насеље старчевачке и винчанске културе, Београд 1969, 3.

¹³¹ Д. Рашковић, Остава римских денара са локалитета Црнокалачка бара, Нумизматичар 18/19 (1996) 53–68.

снимо локацију римског насеља на локалитету у селу Прасковче, на делу званом „Манастирско“ и „Татарин“, у најужем смислу локалитета „Брег“. На основу конфигурације терена може се најслободније претпоставити да је реч о утврђеној рустичној вили, димензија отприлике 50 x 50 метара, смештеној на ниској тераси неколико стотина метара од десне обале Јужне Мораве, одакле потичу налази римске крстасте фибуле и 4 комада римског бронзаног новца IV века, ковања Константина I, Констанција II и Валенса. Северно изнад самог локалитета „Брег“ издижу се стрме падине Послонских планина. Пажњу привлачи истурена оштра главица стрмих падина звана „Градиште“, одакле се контролишу не само друмски правци кроз Алексиначку котлину већ се она налази на месту сужења котлине у правцу уласка Јужне Мораве у свој врлетни кањон и прелаза преко реке уз Мојсињске планине. Нажалост, током рекогносцирања нису уочени трагови из млађих периода, евентуално касне антике или рановизантијског периода VI века. Недалеко од локалитета „Брег“ у суседном селу Јасење, готово на истом положају, на тераси, изнад најнижег дела моравске долине, налазе се археолошки трагови насеља такође са траговима живота из касноантичког периода.

Друм који је ишао уз леву обалу Јужне Мораве пролазио је коридором који чини побрђе брда „Крвета“ и речна моравска обала. Централно утврђење које је контролисало овај део Алексиначке котлине које територијално одговара средњовековној жули Заглата, јесте утврђење „Градац“,¹³² смештено недалеко парохијске цркве у селу Витковац. На површини тврђаве, данас зарасле у густо шибље, уочавају се два реда бедема и централни природно нешто повишени, исто тако утврђени део, готово попут акрополе. На североисточној страни као да се у основи уочавају контуре једне веће одбрамбене куле. Осим мноштва цигала нису ретки налази керамичких одломака, мрке керамике, за које можемо уопштено казати да припадају рановизантијском периоду. Чест налаз је и керамика са украсом низова паралелних хоризонталних тзв. чешљастих уреза.

Према подацима које налазимо у познатом чланку М. Ризнића, у „Старинару“ из 1891. године „Старине у планини Мојсињу и околини“, јужно од „Граца“ у атару села Корман, са десне стране Пешченичке реке, око 200 метара далеко од обале Јужне Мораве, налазили су се остаци римског објекта, можда утврђења, смештеног на благом узвишењу изнад речене долине које има индикативно име, „Градиште“.¹³³ Ризнић је на том положају пронашао: „комаде од римских опека“, „парчади од тесаног камена пешчара“, „а гдегде и парчад од малтера и креча“. Објекат или утврђење имало је основу правоугаоника чије су дуже стране биле окренуте било истоку или западу, а уже југу или северу. Димензије утврђења према Ризнићу износе „285 корака у дужину а западна 115 корака у ширину“. Дебљина зида опет према Ризнићу износи: „два корака“, док се на угловима „виде узвишеније гомиле земље, што ће бити од

¹³² М. Костић, Алексиначка котлина, Друштвено-географска проучавања, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 22 (1969) 455–456.

¹³³ М. Ризнић, нав. дело, 45–46.

претрпаних кула“. Зидови су грађени од тесаног камена пшчара при дну, а горњи део је од римских опека и малтера, у коме је помешан био и крупни шљунак. Опеке су димензија 26 x 32 cm. Положај „Градишта“ у Корману одговарао би и путном правцу који се одвајао од моравске долине уз Пешченичку реку, а на Јужној Морави код Кормана вероватно се налазио и прелаз преко реке. Наиме, магистрални антички друм кроз Алексиначку котлину, одвајао се у правој линији готово под правим углом према западу, на подручју села Бобовиште, тако да се и данас лако уочава трака тог одвојка пута који води равно на Јужну Мораву. Према томе, тај крак пута је, прешавши Мораву, вероватно постављао даље на запад уз Пешченичку реку, према подручју Топлице.

Овом делу Алексиначке котлине уз леву обалу Јужне Мораве, што се античке прошлости тиче, понајвише сведоче остаци некропола, а у Прћиловици је пронађен и одломак римског натписа.¹³⁴ Ипак, најчешћи налази који прате замишљени правац кретања комуникације која се пружала уз Мораву јесу тумули са гробовима из античког периода. Тако је у атару села Житковац забележено постојање античких тумула које је према забелешкама В. Фјукса истражио А. Оршић-Славетић, пронашавши остатке из античког периода.¹³⁵ У суседном селу Моравцу забележено је постојање пет хумки које су биле готово повезане једна уз другу. Најпознатији су налази тумула у селу Нозрини, где су нађена два саркофага са поклопцима на две воде, од којих је један био пронађен с поклопцем, а други је служио као појило за стоку у селу.¹³⁶ Вероватно су на истом локалитету, како се каже у архиву Градског музеја у Нишу, на локалитету „Могиле“, на имању Миљивоја Миљковића, нађени судови, једна камена статуа и како се каже „корита од камена“, вероватно већ поменути саркофази. Приликом рекогносцирања 1910. године М. Васић је у селу Нозрини испитао тумул који је у средишту имао гроб израђен од опека.¹³⁷ А. Јовановић држи да је реч о кремираном покојнику и да се начин сахрањивања може везати уз аутохтоно становништво Доњег Подунавља.¹³⁸ Познат је и одломак надгробног споменика који су поред тумула у Нозрини пронашли Бора Гојковић и Адам Оршић-Славетић 1933. године. Реч је о рељефу високом 1 m, широког 63 cm, дебљине 30 cm.¹³⁹ У селу Лужане, у непосредном суседству Нозрине, још 1872. године пронађен је гроб из античког периода у коме су били налази златног ланчића, златне игле, златно дугме, бронзано дугме и једна реза од бакра.¹⁴⁰

Сагледавајући читав простор побрђа, Загрлете, видећемо да је то један од могућих путних праваца који је за прелаз у Расинску долину и Западно Поморавље користио чувени путописац Бертрандон де ла Брокијер, кад је средином XV века пролазио овим крајем идући уз Јужну Мораву у правцу Крушевца. Брокијер

дословно каже: „Затим напустих речену реку и тај раван крај и прођох кроз врло велику шуму која је у планинама не много високим ни тешким за прелаз, него пошумљеним и стигох у варош коју зову Корсебеш (Крушевац).“¹⁴¹

Брокијер је највероватније користио друмски правац уз Туријску реку или можда могући правац уз Сухотнички поток од Житковца и Прћиловице према Росици, или чак правац од Кормана уз Пешченичку реку, који као антички друм наводи М. Ризнић.¹⁴² Росица се овде посебно апострофира јер одатле, са локалитета „Киживица“, потичу налази два комада бронзаног чанкастог новца Манојла I Комнина,¹⁴³ ту је пронађена, како се каже у старој књизи инвентара музеја у Крушевцу, стрелица „са два пера“,¹⁴⁴ а на подручју истог села, односно локалитета „Киживица“, 1973. године пронађен је фрагмент средњовековне сребрне ливене јагодичасте наушнице. Занимљив је нешто севернији правац преко тзв. превоја „Кревет“, односно села Каоник, где налазимо пољски пут широк 12 метара,¹⁴⁵ који продужава уз јужни део Мојсиња на Крушевац.¹⁴⁶

Кањон Туријске реке који се пружа упоредним правцем на Јужну Мораву био је током касне антике и кроз рановизантијски период не само правац кретања друма, који је једним краком спајао топличку, а другим краком и расинску долину, са јужноморавском котлином, већ и изузетно густо насељен крај. На то нас наводе археолошки материјални остаци који се простиру дуж целог тока реке, од изворишног дела реке у Вукањи до ушћа у Јужну Мораву код Тешице. Значај Туријске реке очно је још Т. Ђорђевић који у свом раду „Уз Турију“ наводи локалитете античких утврђења у кањону реке.¹⁴⁷ Конфигурацијом тока реке доминира речни кањон који се код села Лоћика шири у пространу јужноморавску равницу. Градишта регистрована још приликом истраживања Т. Ђорђевића налазе се у кањонском делу уз саму северну ивицу планине Мали Јастребац и сасвим је могућа претпоставка да су осигуравала овај путни правац. Међутим, можда су утврђена насеља овде смештена да буду ван магистралних комуникација, али ипак надамак важних друмова. Аргумент који потврђује теорију о проласку комуникације јесу налази археолошких локалитета у „Клисури“ која пролази између Великог и Малог Јастрепа, спајајући тако Топлицу са Рибарском и Туријском реком, а у прилог иду и налази на топличком излазу из клисуре, у селима Клисурица и Цигољ. Као што је познато, из Цигоља потиче налаз мермерне Митрине иконе.¹⁴⁸

¹⁴¹ *Берірандон де ла Брокијер*, Путовање преко мора, Београд 1950, 127.

¹⁴² *М. Ризнић*, нав. дело, 90.

¹⁴³ Књига улазног инвентара Народног музеја, бр. 108, 19. новембра 1974. године.

¹⁴⁴ Инвентар Народног музеја Крушевац, књига 1, бр. 147, 5. јуна 1953. године.

¹⁴⁵ *Д. Рашковић*, Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју Мојсињских и Послонских планина, Гласник Српског археолошког друштва 14 (1998) 187.

¹⁴⁶ Археолошки записник, Рекогносцирање Археолошког института, без тачног датума 1987. године, Е. Томић — Н. Бернић.

¹⁴⁷ *Т. Ђорђевић*, Допис, Уз Турију, Старинар 11 (1894) књига 3–4, 132–137.

¹⁴⁸ *Ј. Кузмановић-Цвејковић*, Археолошка налазишта општине Прокупље, Каталог изложбе, Прокупље 1988, 25 и 33; *Ј. Кузмановић-Цвејковић*, Митрина икона из Цигоља, Нишки зборник 19 (1995) 165–170.

¹³⁴ *М. Ризнић*, нав. дело, 90; *М. и Д. Гарашанин*, нав. дело, 168; *P. Petrović*, *Inscriptions de la Mésic Supérieur IV*, Beograd 1976, 116.

¹³⁵ *М. и Д. Гарашанин*, нав. дело, 167.

¹³⁶ *А. Јовановић*, нав. дело, 5.

¹³⁷ *М. Васић*, нав. дело, 273.

¹³⁸ *А. Јовановић*, нав. дело, 7.

¹³⁹ *Н. Вулић*, Антички споменици наше земље, Споменик СКА 77 (1934) 49.

¹⁴⁰ *М. и Д. Гарашанин*, нав. дело, 167.

У равничарском делу тока реке Турије, где се спајају уздужни друм леве обале Јужне Мораве с Турнјским друмом, а и где се Турија улива у Јужну Мораву, код села Тешнице, Т. Ђорђевић бележи налазе, како он каже, римских цигала и једне римске тегуле. Из села Лоћике потиче и налаз сребрног новца Антонина.¹⁴⁹

„Градиште“ у селу Врхеновица налази се мало издвојено за нека два километра у брдском залеђу Малог Јастрепца, код сеоске цркве Св. Јована. На широкој површини овог „Градишта“ не налазимо никакве трагове који би се могли датovati у касну антику или рановизантијски период. Најконкретнији налаз типичног средњовековног прстена, јасно нас упућује да време настанка овог утврђења тражимо у развијеном средњем веку. Следеће утврђење у низу утврђења Туријске реке јесте „Градиште“ у селу Кулина, селу које кроз своје име најбоље осликава Туријску реку уз коју су начичкане куле — утврђења, а можда и сама река носи латинско име Кула — *Turges*. „Градиште“ у Кулини налази се на једном купастом узвишењу на левој обали реке. На врху купе узвишења стрмих падина налазе се скромни трагови некадашње архитектуре, а на стрмим падинама ретки налази керамике. Резултату рекогносцирања упућују нас да локалитет датујемо у касноантички период. Одатле потичу налази 4 комада римског бронзаног новца IV века, ковања Валенса и Валентинијана, ковнице Тесалоника, а том приликом пронађен је појасни језичак од ливене бронзе у облику стилизоване амфоре. Пронађена је и мала појасна копча са овалном пређницом коју можемо везати за германске федерате, који су, изгледа, крајем IV века чинили посаду утврђења. Т. Ђорђевић у свом путопису наводи да су му сељаци причали о пуно великих земљаних ћупова; реч је о великим амфорама или питосима за чување хране, који су чест налаз на касноантичким и рановизантијским утврђењима, који су вероватно служили за чување опскрбе војних посада ових тврђава.

„Градиште“ у селу Породину смештено је у истој уској долини, одмах мало више уз реку, али на десној обали Туријске реке, на месту где се поток Грачаница улива у Турију. На локалитету се јасно издваја полукружно пространо подграђе у подножју и, на оштром невисоком брегу у позадини, само утврђење. Могу се издвојити два платна зидова, једно поменутог подграђа, и друго које опасује подножје утврђења. Зидови су колико се може данас видети саграђени од камена са много малтера. Ту су пронађени бројни одломци керамике, а између осталог и велики број одломака обода питоса, од којих неки спадају у питосе највеће литарске запремине. Као и на осталим рановизантијским утврђењима овог краја, пронађени су одломци рановизантијске керамике са дубоким чешљастим наборима. Одатле потичу појединачни налази: 5 комада рановизантијског новца VI века, две бронзане изразито профилисане фибуле с једним дугметастим задебљањем на луку. Фибуле можемо сигурно датovati у II–III век, што временски одудара од осталих налаза које сасвим сигурно датујемо у VI век. Једино објашњење била би дуготрајна употреба таквих практичних

¹⁴⁹ М. и Д. Гарашанин, нав. дело, 167.

предмета као што су фибуле, које су, како нам овај налаз говори, могле досегнути и VI век. Ипак, постоји могућност настанка утврђења у неком ранијем времену, јер са локалитета Породин код Алексинца, са оградом да је највероватније реч о турјском Породину, потиче и случајан налаз златног прстена са гемом од опала и представом пегаза и наге мушке фигуре, датован у III век.¹⁵⁰ Овде је пронађена и бронзана двочлана омега фибула. У рановизантијски период можемо датovati једну зооморфну апликацију у облику зеца или мачке, и гвоздено звонце са квачицом за вешање. Пронађени су и атипични метални предмети као оловни висак, гвоздени косир, два већа гвоздена кључа, два оловна пршљенка, заковице. Оно што апсолутно одговара датовању „Градишта“ у Породину у рановизантијски период јесте пронађен рановизантијски новац: комад ковања Анастасија I и три комада Јустина II.

Тешко је разлучити каква је била улога ових утврђења смештених на малом простору уз Туријску реку. Да ли је то заштита комуникације која је ишла кроз узак речни кањон, или је можда коришћен стратешки положај лакше одбране, где се узак речни кањон користио не само као комуникација већ и као стратешка заштита од повремених варварских провала. Од „Градишта“ у Породину антички друм је улазио у плодно проширење у околини села Вукања, где се друм могао пењати према Рибарској реци или скретати на југ према „Клисури“ која спаја Топлицу и Рибарску реку. У самој клисури између Малог и Великог Јастрепца налази се утврђење звано „Кале“ где налазимо два појаса укопаних одбрамбених шанчева, уобичајених остатака бедема у виду расутог камења и фрагменте касноантичке керамике. На јужном излазу из Клисуре налазе се два античка локалитета.

Слично као што је код данашњег Ражња, на северном улазу у Алексиначку котлину, стајало античко утврђење, тако је и код Алексинца на јужном улазу или излазу из котлине било слично утврђење. Сумарну скицу овог утврђења налазимо такође у Каницовој оставштини, али данас на том месту нема трагова. На истом положају, како каже опет Каниц, налазила се турска Паланка, утврђење на фронталној страни дуго 185 m, које су Турци саградили од материјала античког утврђења.¹⁵¹ На простору самог Алексинца, колико је данас познато археолошкој науци, постојало је једно археолошко налазиште, локалитет Јелинац, где је на имању Петра Тривунца 1910. године пронађено бронзано-добно насеље.¹⁵²

Међутим, ово утврђење на месту самог данашњег Алексинца није једино античко утврђење у ближој околини, јер на североисточном излазу из самог места, према селу Вакуп, налазимо локалитет „Градиште“, где је стајало касноантичко и рановизантијско утврђење. На „Градишту“ се према архиву нишког музеја налазио зид саграђен од „великих цигала“, а по Каницу овде је било и римске опеке са жигом. Са подручја самог „Градишта“ потиче новац III и IV века,

¹⁵⁰ И. Пајовић, Прстење. Римски накит у Народном музеју у Београду, Београд 1992, 30.

¹⁵¹ F. Kanitz, op. cit., 74.

¹⁵² Ископине у Алексинцу, Самоуправа 7 (1909) бр. 146, 1. јула 1909, 3.

данас у приватним збиркама мештана Д. Гојковића и В. Станојевића. Према причи мештана, на западном делу од „Градишта“, на самој ивици узвишења, налазе се гробови са прилозима римског новца IV века. Са северне стране, између пута који пролази поред „Градишта“ и реке Моравице откопан је цигларска пећ са остацима лепа на поду и два свода са неколико отвора за ваздух. У самом селу Вакуп на старом сеоском гробљу налази се од цигле зидана античка гробница са апсидом, а на стотинак метара од ове зидане гробнице уз обалу Моравице налази се антички локалитет са доста керамике. Међу керамичким налазима током рекогносцирања 1997. године пронађена је и фибула у облику делфина.

Околина самог Алексинца, као и цело Алексиначко Поморавље привлаче такође, својим налазима, археолошку пажњу. У селу Краљево, североисточно од Алексинца, опет према неизбежном Каницу, приликом градње пута пронајачене су римске опеке. На другој страни, јужно према Нишу, у првом суседном селу Глоговица, налазимо интензивне трагове античког насеља. На локалитету „Луг“ 1934. године, налажене су опеке 37 x 24 см, фрагменти керамике, остаци зидова и римски новац. На самој површини налазе се одломци керамичких судова али и метални налази. Приликом рекогносцирања 1997. године екипа из београдског завода и крушевачког музеја пронашла је: типичан касноантички оков у облику пропелера, једну фибулу, и пет комада новца, међу којима један примерак Клаудија Готског, један примерак ковања цара Проба и три примерка из прве половине IV века.

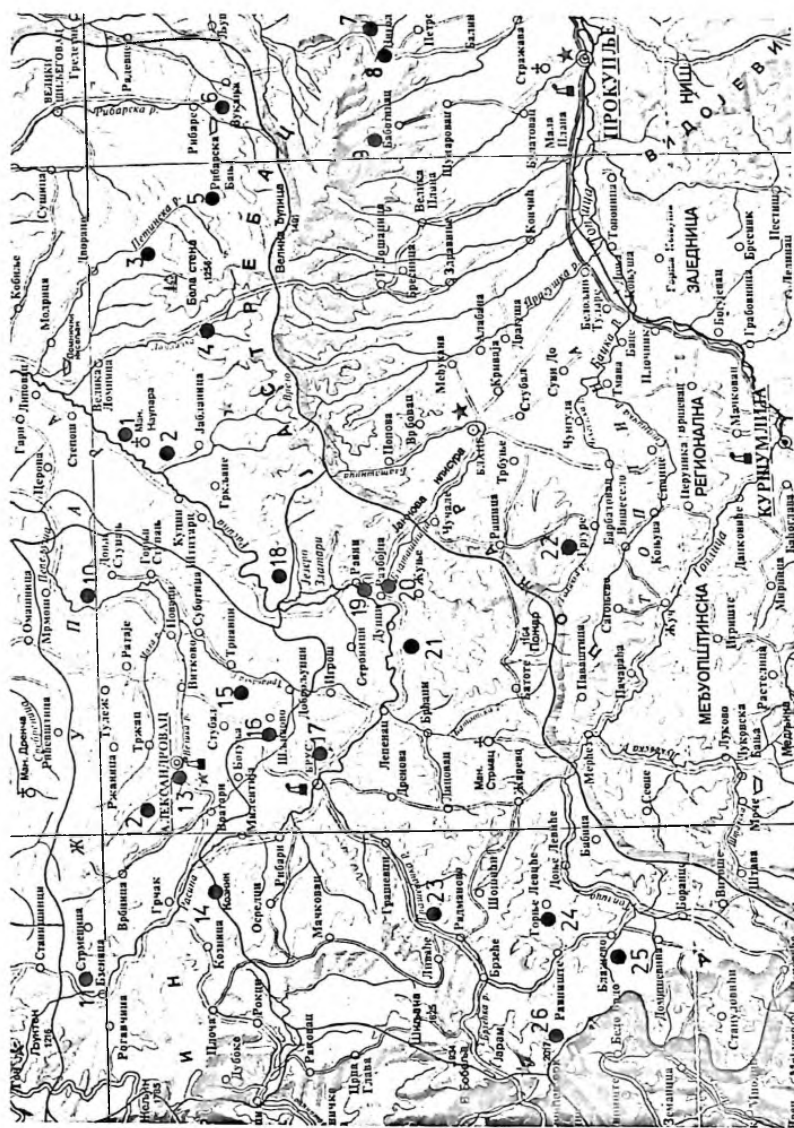
*Койаоник, Велики Јасјстребац, јодјасјстребачки крај
и средњи ток реке Расине*

Под копаоничким и подјасребачким крајем у овом чланку се подразумевају северне падине планине Јасстребац, подручје око Јанкове клисуре и источне падине Копаоника. Северне падине Великог Јасстрепаца штити низ градинских утврђења, од утврђења „Чукар“ у селу Бољевац, локалитета „Градац“ изнад Св. Петке у селу Буци, до утврђења „Градац“ уз Петинску реку.

КАРТА 5

Велики Јасстребац, подјасребачки крај и средњи ток реке Расине

1) Локалитет „Одаје“ и место налаза велике оставе новца III века у Јабланици, 2) Локалитет „Гроће“ — Наупара, 3) Утврђење „Градац“ у Петини, 4) „Градац“ изнад Св. Петке у Буцима, 5) „Градац“ и место налаза римског новца у Срнаљима, 6) Утврђење „Чукар“ у Бољевцу, 7) Античко налазиште у Клисурици, 8) Налаз митрине иконе у Дугољу, 9) Утврђење „Велико кале“ у Баботинцима, 10) Утврђење „Градиште“ — „Милошев град“ у Лахиследу, 11) „Градац“ у Бзеници, 12) Утврђење „Градиште“ у селу Пуховац, 13) Александровац, место налаза касноантичке појасне опреме, 14) Средњовековно утврђење Козник, 15) Утврђење „Градиште“ у селу Љубинци, 16) Локалитет ранохришћанске цркве VI века у селу Мала Врбница, 17) Утврђење „Градиште“ на брду Гобеља у Брусу, 18) Утврђење „Градиште“ у Златарима, 19) „Градиште“ у Разбојни, 20) „Град“ у Разбојни, 21) Утврђење „Градиште“ у Дупцима, 22) Утврђење „Каљаја“ у Гргурима, 23) Локалитет „Рапоре“ у Влаковицима, 24) Утврђење „Градац“ у Бескарима, 25) Утврђење „Градац“ у Блајеву, 26) „Дрквиња“ место налаза ранохришћанске базилике на локалитету „Небеске столице“

На источном крају Великог Јастрепца на улазу у село Бољевац, са леве стране пута који води од Рибара у Бољевац, налази се узвишење елипсоидног облика, коме је дужа страна оријентисана север–југ, дужине око 200 m, ширине 30–50 m. Са северне стране у основи уочавају се остаци бедема, са јужне стране налази се мање узвишење, делимично обрасло шипражјем, за које, према већој количини малтера, можемо рећи да је остатак куле. Локалитет доминира изнад долине Рибарске реке, шилеговачког и алексиначког краја, а ово утврђење је и надамак комуникације којој је основа кланац „Клисура“, а која води у правцу средишњег дела Топлице. Брдске стазе са „Чукара“ такође воде и преко самог Великог Јастрепца, подно врха „Капавац“, на тзв. „Краљеве воде“ и рановизантијско утврђење „Велико кале“ у Баботинцу које је сондажно ископавао музеј у Прокупљу. Утврђење димензија 100 x 150 m налази се на 750 m висине. Тешко је рећи да ли су брдске стазе преко врха планине биле само интерне комуникације између утврђења, или вициналне везе, са севера на југ Великог Јастрепца и на овом делу планине, али свакако су ископавања у Баботинцу изнела на видело остатке темеља једнобродне цркве са апсидом и нартексом, а одломци типичне керамике доказују живот у VI веку, али и средњовековну фазу утврђења. Занимљиви су налази комада прозорских стакала и одломака стаклених судова.¹⁵³

Утврђење „Градац“ изнад Св. Петке у Буцима мало је издвојено, увучено у окриље средишњег дела брдовитог Јастрепца. Због његовог изванредног стратешког положаја, одакле се визуално контролише цео крушевачки крај, претпостављамо да је реч о рефугијуму. Поред „Граца“ у селу Буци такође пролази један комуникацијски правац који брдским стазама води преко Великог Јастрепца. Пут уз село Буци води на превој „Прокоп“, одакле се поред врха „Страцимир“, „Градачком косом“ спушта на другу, топличку страну Јастрепца, односно на „Градиште“ у атару села Бресница. Реч је о уистину великом утврђењу које као да обухвата површину од неколико хектара. Утврђење прилагођено терену купастог узвишења, има облик елипсе, а уочава се и једна кула зидана каменом и малтером. На површини утврђења налазе се одломци цигала, тегула, комади малтера, као и одломци керамике, које можемо датовати у касноантички-рановизантијски период. Кад уопште размишљамо о намени и сврси постојања јастребачких утврђења, морамо размислити и о експлоатацији дрвета, које је у антици и византијском времену било незаобилазан извор енергије и основа сваке грађевинске делатности. Треба такође истаћи да је Јастребац још и данас познат као мека испирачима злата, који свој посао успешно обављају у коритима многобројних јастребачких речица, тако да се мора помислити и на ову привредну делатност, као једну од основа живота касноантичког човека на Јастрепцу. Путевни које спајају утврђења са обе стране Јастрепца вероватно су имали само локалну важност, али ипак наводе на помисао о интензивном животу на овој планини у времену касне антике или рановизантијском периоду. Можда то сведоче и бројни налази римског и византијског

¹⁵³ J. Кузмановић, Рановизантијско утврђење у Баботинцу, Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986) 213–217.

новца у подјастребачком крају. Реч је о појединачним налазима из села Трмчари, Сеземча, Беласица, Зебица, Росица, Купци. У кругу крушевачког друштва нумизматичара, као најзначајнији налаз помиње се остава од 46 златника прве половине IV века, пронађена сасвим случајно од стране мештана села Буци, недалеко кладенца код цркве Св. Петка, подно поменутог „Граца“ у селу Буци. Сав новац је распродан од стране налазача и, нажалост, нити један комад није доступан. У подручју релативно високо у планини Јастребац, изнад Срнадаља, уз обалу Срнадаљске реке, стотинак метара од тамошње воденице пронађен је и од налазача растуерн групни налаз од осамдесетак комада сребрног римског новца II века, од кога су кустоси крушевачког музеја могли да виде четири сребрна денара Септимија Севера.

Можда овај налаз има посредне везе са локалитетом „Градац“ у Срнадљима, недалеко јастребачког топонима „Рличка хиљадница“, који нажалост још нису обилазиле археолошке екипе. Преко Срнадаља иде комуникација која се у високом Јастрепцу, код „Страцимира“, спаја са путем из села Буци, дакле такође иде на „Градиште“ у Бресници, са јужне, топличке стране.¹⁵⁴

„Градац“ у селу Петина јесте утврђење на издуженом огранку Јастрепца, уз леву обалу Петинске реке, димензија 110 x 20 m. По шипражју заравњеног брега налази се много камена везаног кречним малтером. Пронађен је тек један фрагмент керамике украшен чешљастим низовима. Низводно од „Граца“ Петинском реком силази се у долину Расине и избија на друм који је пратио десну обалу реке.

Најпознатији публиковани налаз Расинске долине јесте велика остава римског сребрног новца из села Јабланице, на десној обали реке Расине.¹⁵⁵ Највећим делом остава се чува у Народном музеју у Београду, док је мањи део у Народном музеју Крушевац.¹⁵⁶ Остава је траг насељености уз античку комуникацију, било да је она пратила десну обалу реке или се овде одвајала према северним падинама Јастрепца. На делу од Крушевца до Јанкове клисуре доминирају два античка археолошка локалитета. Локалитет „Гроће“ у селу Наупаре и локалитет „Одаје“ у селу Јабланица. Оба локалитета се налазе у залеђу речне долине на избрешцима, где се благо дижу брегови подјастребачког краја, тако да су локалитети отворени према речној долини на северозападу, док су у залеђу притешњени уз почетак планинског побрђа. Локалитет „Гроће“ на западном прилазу селу Наупаре већ се по конфигурацији терена у виду нагомиланих остатака архитектуре, тегула, цигле имбрекса препознаје као занимљиво археолошко налазиште. Количина остатака грађевинског материјала и конфигурација терена из које се наслуђује да је реч о објекту правилне, готово четвороугаоне основе, упућује да је овде реч о утврђеном насељу, можда утврђеној касно-

¹⁵⁴ Велику захвалност на сугестијама о правцима јастребачких комуникација и смештајима појединих локалитета, аутор дугује сараднику Народног музеја Крушевац, аматеру археологу Зорану Јанићијевићу из Крушевца.

¹⁵⁵ M. Васић, Остава из Јабланице (Купаца), Старинар 18 (1967) 63–82.

¹⁵⁶ Књига улазног инвентара Народног музеја, бр. 209, 3. фебруара 1970. године.

античкој рустичној вили. У прилог размисљању о утврђењу у Наупару иде и лингвистичко тумачење самог имена села, које каже да је Наупара трачка сложенница која дословно значи утврђење поред реке,¹⁵⁷ што је управо реч у случају „Гроћа“. Слично је и са локалитетом „Одаје“ у селу Јабланица, смешеном на готово истом положају под брегом на ивици расинске долине. Сам извишени положај локалитета и понеки налаз тегула приликом дубљег орања, говори о античком објекту. Недалеко од „Одаја“, на локалитету „Мијајлова коса“, 1965. године пронађен је солидус Јустинијана I,¹⁵⁸ што нам може говорити да поред античке фазе живота овог локалитета документоване, поменути налазом велике оставе римског сребрног новца, „Одаје“ имају и рановизантијску фазу документовану Јустинијановим новцем. Велика остава из Јабланице још једна је потврда немира који су половином III века захватили ово подручје.

Узводно реком Расином, у атару села Златари, на једном купастом брегу званом „Градиште“, на саставку Градишког и Сувајског потока, налазе се остаци утврђења. Утврђење је неправилне елипсе, димензија 37,5 x 75 m. Дебљина зидова износи 1,85 m. Постоје два улаза, на јужној и источној страни, који су широки око 2 m. Поред јужног улаза су остаци петоугаоне куле, делимично савршени са земљом, али се свуда лепо распознају, делимично високи и до 1 m. Направљени су од ломљеног камена. Малтер је употребљен само на појединим местима, док је добар део зидова без малтера. На целом утврђењу је само једна кула, за одбрану јужног улаза, док је други улаз био незаштићен. У унутрашњости утврђења примећују се трагови неких зграда.

„Градиште“ у Златарима управо контролише место сусрета реке Расине и Јастрепца, где је римски друм, пратећи десну обалу Расине и спајајући „Гроће“, „Одаје“, „Пепелару“, негде у том делу прелазио реку, одлазећи према Јанковој клисури, односно Топлици, или се пењао према рудничкој области на Копаонику.

На стратешки најповољнијем месту за контролу природне раскрснице, једним смером узводно Расином за Копаоник и другим кроз Јанкову клисуру за Топлицу, налази се село Разбојна, где налазимо позиције двају утврђења. У самом центру села локалитет „Град“ контролише како правац за Брус тако и за Јанкову клисуру, због чега је аустроугарска војска овде 1915. године подигла утврђење које је, нажалост, вероватно уништило трагове претходних времена. На најповољнијем месту за контролу Јанкове клисуре налази се локалитет „Градиште“, опкољено са свих страна осим са источне, реком Блаташницом, која протиче кроз Јанкову клисуру. Са „Градишта“ мештани Разбојне и данас развлаче грађевински камен за градњу кућа.¹⁵⁹ Позната је чињеница да је негде у Јанковој клисури пронађен римски натпис с посветом Аполону, из III века, односно из времена цара Гордијана. Аполон би у овом случају могао бити заштитник златоносних копаоничких рудника, а Јанкова клисура би могла бити и гранична тачка између градске области Ниша и копаоничких рударских реви-

¹⁵⁷ С. Појковић, О топониму Наупара, Саопштења 28 (1995–96) 199–201.

¹⁵⁸ Књига улазног инвентара Народног музеја, бр. 133, 14. августа 1965. године.

¹⁵⁹ М. Ђорђевић, Разбојна, Библиотека Хронике села, Београд 2000, 29–30.

ра.¹⁶⁰ Значај Разбојне је дакле у томе што се овде одвајају два друмска правца, за Топлицу и за Копаоник.

У правцу Топлице једно од првих утврђења јесте утврђење „Каљаја“ у селу Гргуре, кога је уочио још Т. Ђорђевић 1896. године.¹⁶¹ Утврђење „Каљаја“ су 1955. године обишли Д. Срејовић и Н. Тасић, установивши да је реч о утврђењу зиданом у камену. Одатле потичу и два налаза рановизантијског новца од којих је један велика бронза Јустина I, а други се није могао препознати.¹⁶² Гргуре су иначе позната путна станица из средњовековних итинерара, а одавде потиче и налаз оставе сребрног накита и новца XVII века.¹⁶³

Од села Разбојна узводно Расином према Копаонику почиње руднички крај. Тамошња утврђења мора да имају одређену улогу у рударским активностима. Друм према Копаонику иде уз реку Расину, према селу Дуци, где на 2 km јужно од пута за Брус, на коти 720 m, налазимо утврђење „Градиште“. Густо растиње на врху „Градишта“ онемогућује сагледавање тачног облика утврђења, а покретни материјал, понајвише одломке керамике украшене низовима таласастих линија, налазимо по падинама брега. Једно од најважнијих утврђења уз комуникацију према Копаонику налазимо на „Градишту“, на брду Гобеља, на улазу у сам Брус. Реч је о утврђењу које је сондажно ископавао Регионални завод за заштиту споменика из Краљева. Анализа керамичког материјала пронађеног приликом ископавања упућује на три фазе живота утврђења: касноантичку друге половине IV века, рановизантијску фазу и последњу фазу средњег, IX–X века, што потврђују типични таласаста украса, такозване валовнице, на словенској керамици. Путни правац за наставак друма према Копаонику користи пријатну долину Грашевачке реке, где се у заселку Драгићи, на десној обали реке, налази локалитет „Рапоре“ и где опет налазимо остатке одломака цигла, тегула и римске керамике. Од Влајковаца почиње терен са интензивним траговима копаоничког рударства, рударских копова, пинги и шљакишта рашутих низ токове свих набројаних копаоничких речица и потока. Не постоји нити један ни минорни водени ток који се слива низ копаоничка брда а да нема трагова топоничких пећи којима је наравно вода у процесу прераде руде била неопходна. Многобројни су овде топоними „Градац“ или „Градиште“, међутим, неки, као „Градиште“ изнад Брзећа, показују се као брдо без икаквих материјалних остатака насељавања. Међутим, нека се показују као велика пространа утврђења, као нпр. „Градац“ у Блажеву, на коти 1177 m, о коме говори још Ф. Каниц,¹⁶⁴ или утврђење „Градиште“ у Марушићима, већ окренутог пре-

¹⁶⁰ P. Petrović, Inscriptions de la Mésie Supérieure IV, Beograd 1976, 27, бр. 106.

¹⁶¹ Т. Р. Ђорђевић, Поред Топлице, Браство 7 (1896) 44.

¹⁶² Археолошки записник, без тачног датума 1955. године, Н. Тасић — Д. Срејовић, Архив Народног музеја Крушевац.

¹⁶³ Б. Иванић, Остава сребра из Гргуре, Радионице ковнице сребра, Материјали 9, Београд 1995, 295–300.

¹⁶⁴ Значајне резултате у истраживању источних падина Копаоника постиже Регионални завод за заштиту споменика културе из Краљева. Реч је о рекогносцирањима и сондажним ископавањима под руководством В. Богосављевић, а у новије време истраживањем којима руководи археолог Г. Тошић.

ма западним деловима Копаоника. Највеће утврђење овог краја је „Градац“ у селу Ђерекаре, где на коти 1089 m постоје знатни остаци утврђења, димензија 215 x 160 m.¹⁶⁵ Одавде потичу налази бронзаног новца III и IV века, затим фибуле са посувраћеном стопом украшеном крстом, одломака керамике украшене једноредном валовницом.¹⁶⁶

Изнад ових касноантичких и рановизантијских утврђења, античких рудника, небројених пинги и шљакишта, на локалитету „Црквина“, под копаоничким врхом „Небеске столице“, на коти вишој од 1800 m, у августу 2000. године археолог Гордана Тошић открила је, по свему судећи, остатке већег сакралног објекта, вероватно базилике, али можда и припадајућег, цивилног, управног центра, са остацима геометријских и фигуралних подних мозаика. Овај налаз баца ново светло на интензивну касноантичку и рановизантијску рударску активност на читавом копаоничком подручју.

Уместо закључка

Анализирајући све изложене археолошке податке о касноантичким и рановизантијским локалитетима крушевачком окружја, недвосмислено уочавамо слику континуитета живота античког човека од IV до VII века, било да је реч о питомој Шумадији, долини Западне Мораве и Јужне Мораве, току Расине или да је реч о рударском подручју источних падина Копаоника. Бројни археолошки трагови доказују бујан и буран живот нарочито током касне антике, III и IV века. Налази остава новца најбоље одсликавају несигурност живота у овом времену. Издавају се два периода несигурности и страдања, средина III века или 254. година и период после 378. године, након пораза римске војске код Хадријанопоља. Најбројнији су налази остава из 254. године: остава из неутврђеног локалитета између Јагодине и Крушевца у Темнићу, остава из самог Варварина, остава из Бошњана, остава из Парцана, остава из Јабланице у долини Расине. Из периода великог слома римског оружја након 378. године, потичу оставе из Вратара и остава са локалитета Конопљара у селу Читлук. То је дакле време немира, варварских упада, деловања латрона, домаћих разбојника или побуњеника, када је само војска могла имати конкретну улогу у смиривању прилика и уопште организовању одвијања нормалног живота на подручју данашње Србије, односно римских провинција, Прве Мезије, Медитеранске Дакије и Дарданије. Античка археолошка налазишта свакако су пре рановизантијске епохе најгушће била распрострањена на речним терасама уз Велику Мораву, Западну Мораву, Јужну Мораву, на обали Расине, а бројна насеља, рустичне виле, пагуси и викуси били су распрострањени и уз магистралну комуникацију Виминациум–Наисус, где су била смештена и прва римска утврђења, пресидији Дасмини и Помпеји и где је сасвим сигурно била смештена римска војска. Не-

¹⁶⁵ F. Kanitz, op. cit., 150.

¹⁶⁶ Т. Михајловић, Нови антички локалитети на Копаонику, Гласник Српског археолошког друштва 13 (1997) 147–157.

сигурност која је током III и IV века повремено захватала подручје Србије, проузроковала је зидање нових утврђења, рефугија за склањање околних становништва, али се сасвим сигурно утврђују погодна места већ постојећих насеља. Једино утврђење које јесте морало имати и старије корене је „Бедем“ у селу Маскаре, смештен на стратешком положају ушћа Западне Мораве и Јужне Мораве. Међутим, велика страдања с краја IV века присиљавају становништво да за место свог сталног насељења тражи сигурност лако брањених стратешких положаја на брдским и планинским висовима. Због тога престаје живот у насељима у плодним речним долинама па чак и у најважнијим равничарским путним станицама као што је пресидијум Помпеји док се пресидијум Дасмини пење на већ постојеће утврђење, рефугиј „Градац“ у Плочнику. Начин живота се у потпуности прилагођава конфигурацији терена и могућностима комуницирања, где свакако одлучујућу улогу игра близина пољопривредних површина, што сигурно има највећу улогу код коначног одабирања места за већину утврђења, односно утврђених насеља. Сигурно су међутим и војне потребе, односно потребе одбране појединих подручја имале некакову улогу код подизања па и бирања места појединим утврђењима. Није случајно што се поједина утврђења подижу на улазима у стратешки осетљиве комуникацијске тачке, превоје и кланце, код Јанкове клисуре, код клисура Великог и Малог Јастрепца, на подручју прелаза, из Жупе Александровачке у Врњачку котлину, код Бованске клисуре, код Алексинца, код Плочника, на ивицама Мојињских и Послонских планина, у кањонима Јухора, Гледићких планина и брдовитог Левча, дакле тамо где су најфреквентнија, и војно-стратешки најосетљивија подручја.

Слично је свакако било и у осталим српским крајевима нарочито у западној Србији, што је документовано низом археолошких истраживања.¹⁶⁷ Живот на овим локалитетима свакако се није прекидао нити током V века, о чему најчешће имамо најмање података. Археолошка ситуација упућује на закључак да током рановизантијског периода на подручју данашње Србије преладавају насеља кастелијерског типа. Непобитна је научна чињеница да највеће бујање живота захвата читаву Србију током рановизантијске Јустинијанове реконквите у немирном и несигурном VI веку.¹⁶⁸ Довољан је податак да је само на овом подручју у

¹⁶⁷ Набројмо само неке публиковане радове: М. Појовић, Античко утврђење на Шарском Кршу код Дуге Пољане, Новопазарски зборник 7, Нови Пазар 1983, 5–15; В. Иванчијевић, Касноантичко утврђење у Ромашеву, Новопазарски зборник 11, Нови Пазар 1987, 5–13; А. Јовановић, Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, Новопазарски зборник 19, Нови Пазар 1995, 31–68; М. Милишковић, Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у тутинској области, Новопазарски зборник 9, Нови Пазар 1985, 48; М. Милишковић, Рановизантијско утврђење на Ђуровачи у Ђерекарима, Новопазарски зборник 7, 29–39; М. Милишковић, Градина на Јелици, Зборник радова Народног музеја Чачак, Чачак 1986, 47–51; М. Милишковић, Рановизантијско утврђење на Лишкој хави код Гуче, Зборник радова Народног музеја Чачак, Чачак 1986, 61–67; О. Марковић, М. Пејрашиновић, В. Михајловић, Резултати сондажних истраживања локалитета Стојковића градине у Вичи, Зборник радова Народног музеја Чачак, Чачак 1986, 67–75; Н. Лудајић, С. Појовић, М. Милишковић, Резултати истраживања вишслојног налазишта на локалитету Јеринин град Горња Црнућа код Горњег Милановца, Зборник радова Народног музеја Чачак, Чачак 1986, 81–95.

¹⁶⁸ М. Мирковић, Antistes Stefanus и грађевинска делатност Јустинијанова времена у Полиљу, ЗРВИ 18 (1978) 1–7; Љ. Максимовић, Северни Илрци у VI веку, ЗРВИ 19 (1980) 17–53; М. Мирковић, Villas et domaines dans l'Illyricum central (IV–VI siècle), ЗРВИ 35 (1996) 57–74.

крушевачком окружју лоцирано 56 касноантичких и у највећој мери рановизантијских утврђених насеља смештеним на високим кастелима, затим претпостављамо постојање 7 локација утврђених насеља из истог периода, али у равничарском делу овог подручја (Бедем—Маскаре, Лазарев град — Крушевац, Кулиште—Шанац, Одаје—Јабланица, Гроће—Наупара, пресидијум Дасмини, пресидијум Помпеји) и на крају, највероватније 6 типичних средњовековних утврђења (Козник, Јернинин град — Грабовач, Лазарев град — Крушевац, Кула Годора од Сталаћа — Град Сталаћ, Јернинин град — Трубареве, Бован).

Рановизантијско село се, можемо слободно рећи, готово искључиво налази на утврђеним високим кастелима. Основа живота је наравно и даље пољопривреда плодног Поморавља, али не замире ни рударска активност на Копаннику, где се поред бројних утврђења и рударских копова зидају чак већи ранохришћански објекти, као и црквике мањих димензија.

Dušan Rašković

EARLY BYZANTINE ARCHEOLOGICAL SITES AND ROADS IN THE ENVIRONS OF KRUŠEVAC

Archeological sites in the broader Kruševac area, and by this we mean the area stretching from Svetozarevo to the north, Soko Banja to the east, Prokuplje to the south and Kraljevo to the west, present a clear picture of equal intensity of life in ancient times in both the rolling hills of Šumadija, the river valley of the Zapadna Morava, the foothills of Mt. Bukovik and the mountainous regions of Poslon and Mojsinje or the mining district on the eastern slopes of Mt. Kopaonik. Numerous archeological remains offer unmistakable evidence of an intense and tumultuous life in these parts, in particular in late antiquity, during the III and IV centuries AD. Finds of coin repositories present a clear picture of the uncertainty of life in those days. Two periods stand out in that respect, one around the middle of the III century or, more precisely, the year 254 AD and the other following the year 378 AD and the defeat of the Roman army at Hadrianopolis. The greatest number of coin repositories date from the year 254 AD: the repository from an unidentified site located between Kruševac and Jagodina, the repository from Varvarin, repositories from Bošnjane and Parcanе and the one from Jablanica in the Rasina river valley. Other repositories, such as those from the village of Vratаре and the locality of Konopljara in the village of Čitluk, date from 378 AD, the year of the great defeat of the Romans. Insecure times of late antiquity are the main reason behind the construction of new fortifications and the fortifying of existing settlements on the territory of Serbia. The most important late antique fortification site on this territory, known among the local population under the name of „Bedem“, is located on the outskirts of the village of Maskare. In the broader environs of this fortification there are traces of smaller Roman settlements whose existence can be deduced from previously published finds or on the basis of results of latest exploration campaigns undertaken by the National Museum of Kru-

ševac. All finds indicate the importance of Roman roads leading through the Velika Morava river valley and through other river valleys connecting the northern and southern regions of present day Serbia. During the late antique and early Byzantine period, strong fortresses meant to control the non-Romanized population of livestock breeders were built on mountain ridges overlooking Roman roads leading through the valleys of the rivers Kalenička, Vratarska and Riljačka as well as by the Bedem castrum in the valley of the Morava. Of interest to this study are also the locations of late antique and early Byzantine fortresses on important mountain passes such as those in the gorges of Jankova Klisura and Bovanska Klisura near Aleksinac, in the vicinity of Mečka mountain pass. During the early Byzantine period life is dwindling in settlements located in fertile river valleys and even in the most significant road stations such as the presidium of Pompei while presidium Dasmini is being transferred to the already existing refugium of Gradac at Pločnik. Settlements look for easily defendable strategic locations of appropriate terrain configuration and communication possibilities while the vicinity of farming areas also plays a decisive role in their ubication. The most intense period of flourishing of life on the territory of Serbia dates from the period of reconquering of the Byzantine emperor Justinian in the tumultuous and insecure VI century. The function of fortresses on the slopes of Mt. Veliki Jastrebac, which may have been intended to control the exploitation of forests on this mountain, are not entirely clear. Mining activity on Mt. Kopaonik also seems to persevere where early Christian basilicas as well as smaller-scale churches were built along with fortresses and mining shafts.

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ЕВИКЦИЈА У ВИЗАНТИЈИ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Евикција, правна процедура одузимања имовине купцу и њеног враћања правом власнику, односно лицу које је имало баштинско или право прече куповине, прешла је, напре, из римског, преко Јустинијанових Дигеста, у византијско право у коме је позната као *ἐκκίκτησις*. Затим је пренесена и у средњовековно српско право, премда је термин *истџуй*, посведочен тек у XVI веку.

Наслов нашег рада показује да смо се позабавили правном процедуром предузиманом у случају отуђивања купљене или дароване имовине, а у вези са тим и одредбама гаранције и санкције, као обавезно саставних делова сваког купопродајног и уговора о поклону. Према римском, византијском и српском средњовековном праву, а по свој прилици и већини других, за ваљаност купопродаје било је потребно да се странке договоре о цени, купац плати уговорено, а продавац преда продату ствар.¹ У случају даровног уговора у Византији и средњовековној Србији уобичајено је било да се монаси обдареног манастира обавежу да у својим службама помињу дародавца и чланове његове породице.² Преносом својине на новог власника купопродаја или даровање се завршава, уколико су сви правни услови задовољени, што би значило да је отуђивање својине извршио њен прави власник и да није прекршено право прече куповине,³ јер у оба ова случаја треће лице би могло судским поступком да одузме (евинцира) предату имовину.

¹ Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V, ed. L. Burgmann, Frankfurt am Main 1983, 204; 9.1; К. Армeноулоc, 'Εξάβιβλος, редактор К. Г. Пицакис, Атина 1971, 3, 3, 1; Матије Властара Синтагмат, издао Св. Новаковић, гл. 4, 79–80.

² Archives de l'Athos XIII: Actes de Docheiariou, éd. dipl. par N. Oikonomidès, Paris 1984, n° 42, l. 24–26 (1112); Archives de l'Athos VIII: Actes de Lavra II, éd. par P. Lemerle et al., Paris 1977, n° 98, l. 27–28 (1304); Actes de l'Athos V: Actes slaves de Chilandar, publiés par B. Korablev, Виз. Врем., 19 (1915), Приложение 1, n° 26, l. 44 и n° 44 (белешка) = Законски споменици српских држава средњег века, изд. Св. Новаковић, Београд 1912, 405. III (1336/37) и 306, белешка (после 1350).

³ Уп. Г. Осипрогорски, Право првенства сељака при куповини, Сабрана дела, књ. 2, Београд 1969, 157–174.

Термин *evictio*, односно његов грчки еквивалент ἐκνίκησις, у старом српском праву, посведочен тек у XVI веку као *исѣиуи*, долазе од глагола *vincere* — ἐκνικᾶν (= победити, изборити), и „*исѣиуиѣи* пред судом против свакога ко ће да побие купчево право“. Отуда *евикција* — *екникисис* означава судску процедуру враћања имовине правом власнику, односно, одузимање стечене имовине купцу или поклонопримаоцу, због непотпуног или сасвим непостојећег власничког права продавца, односно дародавца.⁴ Онај ко отуђује имовину, а само је њен држалац, не може пренети на купца или обдареног право којим сам не располаже.

Најпре ћемо се укратко осврнути на закључке историчара римског права о *евикцији*, па затим на податке неких аката, првенствено из архива светогорских манастира, најпре, релативно малобројних судских одлука и споразума о одузимању продате имовине, или покушају да се то учини, па затим, на помен *екникисиса* међу одредбама гаранције бројних купопродајних и даровних докумената. С обзиром на то да је у пракси много ређи случај да дародавац није прави власник, а уз то, дарована имања нису подлежала праву прече куповине у корист суседа,⁵ за нашу тему, купопродајни уговор, као најважнији облигациони однос, значајнији је од уговора о поклону.

Не улазећи у веома дугу историју купопродаје довољно је подсетити се да је, још неких осамнаест векова пре нове ере, у Хамурабијев закон унет члан према коме, уколико се, уз помоћ сведока, докаже да је продана ствар украдена, има да се врати сопственику, а продавац се сматра лоповом и има да се убије.⁶ У старом римском праву *евикција* је посведочена 449. године пре нове ере, када су тзв. *Leges duodecim tabularum*, озакоњивши дотадашње обичајно право, предвидели одговорност манципанта за продају туђе ствари и утврдили обавезност судског поступка. Према томе, у случају да треће лице, стварни власник имовине пренете манципацијом,⁷ покрене тужбу за заштиту својине (*rei vindicatio*) против манципатора, требало је да купац о томе обавести продавца. Овај је био дужан да преузме на себе парницу или да доказима помогне туженом. Ако је трећи, тј. прави власник, ипак успео да добије спор, те је имовина *евинцирана* (одузета) купцу, он је посебном тужбом, казненог карактера, званом *ас-*

⁴ Уп. Г. А. Пейроуџос, *Ἱστορία καὶ εἰσπηύσεις τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου*, Атина 1944, 837; А. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Transactions of the American Philosophical Society, Vol. 43/2 (1953), Philadelphia 1980 (repr.), s. v., са најзначајнијом библиографијом; *Арменоуџос*, 398; с обзиром да српски средњовековни приватно-правни документи, осим тзв. *Иризренске шатије* (после 1348) и продајног акта извесне Радосаве у корист манастира Св. Павла (1438): А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права* (од XII до краја XV века), Београд 1926, 148–149, 205–206, нису сачувани, за термин *исѣиуи* в. А. Соловјев, *Приватно-правни уговори XVI века из поличке жупе*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXVIII (XLV), Београд 1934, 398–415; сепарат, 9.

⁵ Cf. Docheiariou, 242; И. П. Медведев, *Очерки византијской дипломатики*, Ленинград 1988, 71 и нап. 169.

⁶ Члан 9 Хамурабијевог закона, према преводу Ч. Марковића, у издању Љ. Кандић, *Одабрани извори из опште историје државе и права*, Београд 19886, 36.

⁷ О манципацији — свсаној форми преноса имовине, cf. А. Berger, *Dictionary of Roman Law*, Transactions of the American Philosophical Society, Philadelphia 1980 (repr.), s. v.

tio auctoritatis, могао захтевати да му продавац надокнади двоструку вредност купљене ствари.⁸

У периоду позне Републике, када манципација постаје све ређа, јер се пренос робе све више обавља простом предајом (*traditio*), приликом које се странке ослањају на *bona fides*, питање заштите путем тужбе није било потребно, уколико су обе странке непосредно извршавале своје обавезе. Међутим, како се трговина све више развијала, те су се склапали уговори и са грађанима на чију се *bona fides* није могло рачунати или странцима, који су у пролазу, јавила се потреба да се у купопродајни контракт унесе посебна стипулација о обавези продавца да гарантује купцу слободно и неузнемирано поседовање купљене имовине. Из ове клаузуле проистекла је и одговорност продавца у случају *евикције*. По угледу на *actio auctoritatis*, одговорност се обично утврђивала у двоструком износу куповне цене, по чему су се ове клаузуле називале *stipulationes duplae*. Оне су осигурале куповину куповних ствари, док се за мање вредне уговарала једнострука надокнада, тј. само повраћај цене. Почетком нове ере, курулски едили, надлежни за судство на трговима, посебно за продају робова и стоке, предвидели су својим едиктима⁹ могућност да купац натера продавца на склапање поменуте стипулације само помоћу *actio empti*. Класични правници су наставили у том правцу тако да се током времена код продаје куповних ствари, само на основу *bona fides* претпостављало, да су странке закључиле *stipulatio duplae*, премда то нису учиниле, док је у осталим случајевима купац могао помоћу *actio empti* натерати продавца да му надокнади целокупан имовински интерес, зато што му није обезбедио његово мирно поседовање, односно зато што му је купљена имовина била *евинцирана*.¹⁰

Са преузимањем, из римског права, правних норми које су се односиле на купопродајне споразуме, у Јустинијановој кодификацији се нашло и поглавље *De evictionibus et duplae stipulatione*, у коме су преузете сентенце најпознатијих римских правника о овом предмету.¹¹ Тако је и према византијском праву продаја, која се ослањала на *bona fides* (τὰ καλῆ πίστει ἀλετπλωλοῦμενα) била неопозива, а то се односило и на „разумно и неоспоравано учињене дарове“, како је забележено у одлуци солунског судије Самона, донетој новембра 952. године, у корист монаха Стефана, игумана манастира Св. Андреје у Перистеру.¹² Међутим, пре него што укажемо на овај и још два случаја неуспелог покушаја да се купац лиши купљеног добра, осврнућемо се на неке податке из XIV века о враћању имовине процедуром *евикције*. На први поглед најречитији акт о томе, именован као τῆς ἐκνικησεως ἔγγραφο, односно ἐκνικητήριον ἔγγραφο, сачи-

⁸ Cf. Ibidem, s. v.; М. Boras — L. Margetić, *Rimsko pravo*, Zagreb 1980, 161; А. Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb 1989, 309.

⁹ Уп. Romac, *Rimsko pravo*, 310.18.

¹⁰ J. Paulo, *Sentencije, priredio i preveo A. Romac*, Latina et Graeca, Zagreb 1989, 93.2; уп. Romac, *Rimsko pravo*, 310; Пейроуџос, *Ἱστορία*, 838.

¹¹ Digesta, recogn. Th. Mommsen, Berolini 1899, liber, 21.2.

¹² Archives de l'Athos V: Actes de Lavra I, dès origines à 1204, éd. dipl. par P. Lemerle et al., Paris 1977, n° 4, l. 1.

нио је извесни Константин Мармарас у корист манастира Ивирона, јуна 1314. године. Поменути Мармарас је, више од годину дана пре тога, дакле, у првој половини 1313, купио, у солунској четврти Ахиропиту, три зграде са три пресе, немајући са њима никаквих заједничких права, а не располагајући ни правом суседа (ἀνετόχος πάντη καὶ μηδὲ τὸν τυρόντα πλησίον κекτημένος). То што је имовина ових зграда била испреплетена (πλησίον τὲ καὶ ἀνακεκοινοσθένος μετὰ τῶν δικαίων) са добрима Ивирона, јер је кишница идући од тих кућа прелазила преко манастирског земљишта, био је главни аргуменат монаха Ивирона, који, желећи да стекну ова добра, „нису устукнули пред учињеном продајом“. У моменту када Ивириц оспоравају К. Мармарасу право на куповину, продавац зграда Георгије Цитапис више није жив, те није могао изнети разлоге због којих се монаси нису појавили као купци, нити пружити заштиту Мармарасу и дати му двоструку цену купљених, а затим евинцираних зграда, на шта се, по свој прилици, обавезао одредбама санкције купопродајног уговора, чија садржина остаје непозната. Због тога нам и измичу неки детаљи овог спора, који се завршио споразумом, према коме је Константин Мармарас примио, у присуству тројице сведока, од монаха Ивирона 70 перпера, дакле, цену плаћену продавцу Цитапису и 40 перпера за побољшања учињена у току протекле године. Мармарас се одрекао сваког права на поменути имовину, која је прешла у потпуно власништво манастира Ивирона.¹³

Нису нам познате ни појединости о враћању једног винограда у власништво угледног Солуђанина Теодора Караваса, о чему обавештава његов тестаменат, од маја 1314. године. Набрајајући своја добра, Т. Каравас спомиње да је виноград од 5 модија у околини Солуна, у месту Гавровиникији, који је стекао миразом своје прве жене, после њене смрти предао њиховом заједничком сину Ивану, а овај га је продао извесном Димитрију Калографу. Виноград је поново припао Каравасу процедуром евикције (κατὰ τρόπον ἐκνικήσεως αὐτῆς περιήλθε μοι), за коју се, без сумње, позвао на право суседства, јер је у Гавровиникији имао још један виноград од 4 модија.¹⁴

О томе како су Хиландарци одузели монасима Кутлумуша, махинацијом купљену, половину села Ахинос, а од њих је, затим, евинцирали Есфигменци, обавештени смо захваљујући саборској одлуци прота Јеремије, из децембра 1392. и пресуди суда серског митрополита Матије, из фебруара 1393. године. Поменути половина Ахиноса је најпре била у поседу Акапнијског манастира у Солуну, чији су монаси, притиснути великом оскудицом и дуговима, одлучили да је продају. Желећи да стекну поменути посед, а пошто нису имали ни право прече куповине у корист суседа, нити неку другу правну основу, монаси Кутлумуша су наговорили Димитрија Вријенија Ласкариса, који је као пронијар поседовао другу половину села да се, на основу права испреплитања имања,

¹³ Archives de l'Athos XVIII: Actes d'Iviron III, de 1204 à 1328, éd. dipl. par J. Lefort et al., Paris 1994, n° 73, и I. 1, 9, 26, 30.

¹⁴ Archives de l'Athos XX: Actes de Chilandar I, dès origines à 1319, éd. dipl. par M. Živojinović et al., Paris 1998, n° 30, I. 33–36.

појави као купац и, затим, купљено добро уступи њиховом манастиру под видом побожног даровања. Пошто нису обавестили ни митрополита Солуна, ни продавце — монахе Акапнијског манастира, нити неког другог, Кутлумушани су, дакле, уз Ласкарисову помоћ, остварили замишљени план.¹⁵ Тада су монаси Хиландара, чија су пола била суседна Ахиносу, истакли своје право првокупа, указујући да Д. В. Ласкарис није био ни по баштинском праву, ни по некој другој правној основи, сопственик друге половине села, будући само држалац проније. Ласкарис се обратио серском митрополиту Матеји и, прихвативши његово мишљење да је учинио грешку, одмах је одлучио да врати новац монасима Кутлумуша. Пошто су Кутлумушани одбили да приме новац, као и да предају Ласкарисова акта — купопродајни и даровни — Матеја је наложио проту Јеремији да оконча овај спор продајом половине Ахиноса Хиландару. О томе је протов савет донео одлуку децембра 1392. године, приморавши монахе Кутлумуша да поврате Ласкарису поменуте документе.¹⁶ И док су се обављале правне трансакције, монаси Есфигмена су се појавили пред серским митрополитом, говорећи да је њима Ласкарис учинио највећу неправду, јер они имају право ἀνακοινώσεως у Ахиносу, али га нису могли истаћи због понуђене високе продајне цене и сиромаштва њиховог манастира. Видећи, међутим, да им је право сасвим занемарено, Есфигменци указују да монаси Кутлумуша немају никакво право прече куповине у корист суседа, чак да је у питању и побожно даровање, али да добро не треба да евинцирају ни Хиландарци, јер је њихово право суседства далеко (μητέ τοῖς Χιλανταρνοῖς ἐκνεκίεσθαι οἱ Ἐσφιγμένται ἢ τῶν δικαιοτέρων ἔλεγον διὰ τὸν μακρόθεν πλησίον). Спор је изнет пред суд серског митрополита, који је, првенствено на основу исказа оних које је Матеја послао на терен да испитају тачност тврдње монаха Есфигмена, фебруара 1393. донео одлуку да они треба да држе, без права приговора, половину овог села.¹⁷

Није се, међутим, увек дешавало да се продато имање евинцира на основу права суседства и *анакиносиса*. Понекад је исход спора, обично настало кршењем права првокупа, зависио од вештине судије и његових жеља и настојања да купца не лиши стеченог поседа. Вратимо се пресуди солунског судије Самона, из новембра 952. године, у корист игумана Стефана, у вези са спором око имовине коју му је извесни свештеник Давид, делом продао, а делом даровао, а затим ју је један од моћних (δυνατοί) суседа покушао евинцирати. Да се око имања не би спорило пред судом, судија Самон, најпре, истиче да се закон првокупа не може применити, јер он даје предност у куповини сиромашним, слободним сељацима, а они нису суседи спорном добру, и затим, да сусед који оспорава продајно-даровни споразум, потражује део који не подлеже закону прече

¹⁵ Actes de l'Athos V: Actes grecs de Chilandar, éd. par L. Petit, Виз. Врем., 17 (1911), Приложение I, n° 160, I. 1–14; цит. даље, Chil. gr.; Archives de l'Athos VI: Actes d'Esphigménou, éd. dipl. par J. Lefort, Paris 1973, n° 30, I. 1–16.

¹⁶ Chil. gr., n° 160, I. 14–63; Esphigménou, n° 30, I. 16–27.

¹⁷ Esphigménou, n° 30, I. 27–48. Есфигменци су, по свој прилици, од Акапнићана купили половину Ахиноса, што остаје нејасно због оштећености документа, cf. Ibidem, I. 46: οἱ ... παρὰ τῶν Ἀκαπνιωτῶν ... 9 ... ὠήσαντο ...

куповине — даровану ораницу са пољском зградом, а не продани — циглану, дату за 3 перпера, која је са учињеним даром чинила целину.¹⁸

Приликом размене добара, вршене по налогу цара Алексија I Комнина око 1087. године, између цариградских манастира Христа Пантеопта и Мирелеа, вестарх Мацарос и неки други, покушали су да свинцирају (ἐξενίκοιν) острво Лерос, као њима припадајуће. Истрага је, међутим, показала да су њихови захтеви били неосновани.¹⁹

Неуспео је био и покушај монаха Акапнијског манастира да оспоре Дохијару поседовање каламаријског добра, званог Маријане, са свим припадајућим правима, које је Ана Кантакузина Палеологина, будући да је то био њен мираз, уз сагласност свога мужа, великог доместика, Димитрија Палеолога, и њихове деце, августа 1373. године продала овом светогорском манастиру за 600 перпера. Разлику између продајне цене и стварне вредности добра Ана је манастиру уступила за помен душе својих родитеља. Она се посебно постарала да обезбеди монахе Дохијара од могућег узнемиравања Ватопејана, који су од Аниног мужа купили, унутар Маријана, један млин, због чега су се могли појавити као суседи са пречим правом куповине.²⁰ После две године, током којих су Дохијарци у Маријанима учинили велика побољшања, монаси Акапнијског манастира су почели потраживати добро, позивајући се на своје право прече куповине и указујући да то није било даровање, него продаја, јер су монаси платили 600 перпера. Ана и њен муж су се очигледно нашли у великој неприлици, јер је Ана у свој акт унела обавезну клаузулу којом је гарантовала заштиту права својине Дохијара на Маријане, наводећи у санкцији сасвим прецизно да ће у случају потребе платити монасима дуплу цену, надокнадити све трошкове за, у међувремену, учињена унапређења, дати манастиру на име обештећења 200 перпера и, најзад, намирити део који припада фиску.²¹ Подсетимо се да је жена покретала парницу у случају свинцирања добра из свога мираза, јер „премда муж управља миразом, /мираз/ је женин“.²² Међутим, Анин муж, Д. Палеолог, упутио је писмо патријарху Филотеју образлажући да се он, када је одлучио да прода Маријане, обратио свима који су имали право прече куповине и да се нико није јавио као купац, јер је тражена цена прелазила 2000 перпера. Он је, дакле, примајући, због тешкоћа времена, само 600 перпера, Маријане дао Дохијару, не продајом, него поклоном, те се стога не може применити право прече куповине.²³ Ова тврдња о поклону уопште није одговарала Анином акту, који је окарактерисан више пута као продајни (πρατήριον ἔγγραφο),²⁴ али он очигледно није поднет патријарху на увид. Испитавши цео случај, сабор патријарха

¹⁸ Lavra I, no 4 и 99; уп. *Осјтрогорски*, Право првенства, 164–167.

¹⁹ Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτρου, Α'. Αὐτοκρατορικά, изд. *Е. Враниси*, Атина 1980, бр. 5.

²⁰ Docheiariou, no 42.

²¹ Ibidem, no 42, l. 8–9, 65–67, 76–81 sqq.

²² Армелопулос, 4, 10, 50: Εἰ καὶ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ ἀνδρός ἐστὶν ἡ προϊξ, ὁμως τῆς γυναικός ἐστιν ὄψεν ἐκδοικόμενου προικταίου ἀγροῦ ἢ γυνθ κινεῖ περὶ ἐκδικήσεως.

²³ Docheiariou, no 43, l. 1–14; види овде текст уз нап. 5.

²⁴ Ibidem, no 42, l. 7, 53, 59, 64, 75, 82, verso 15.

Филотеја је у потпуности усвојио аргументе Д. Палеолога, те одбио захтеве монаха Акапнијског манастира, а и било кога другог ко би се позвао на право прече куповине, додајући томе да велики доместик није добро продао, него га је даровао за спас своје душе и, уз то, да би себи у Дохијару обезбедио евентуално боравиште, о чему нема помена у Анином продајном акту. Најзад, узимајући у обзир могућност да је у питању била продаја, сабор истиче да је у том случају приговор требало учинити у року од шест месеци, а не после две године. Дохијару је, дакле, потврђено неопозиво власништво над Маријанима.²⁵

Двострука цена — stipulatio duplae — коју је, према римском праву, продавац био дужан да, у случају евизије скупочених ствари, надокнади купцу, прешла је, видели смо, преко Јустинијанових Дигеста²⁶ и у клаузулу санкције византијских купопродајних аката. Међутим, поред тога, акт Ане Палеологине и скоро сви остали купопродајни и даровни документи архива светогорских манастира показују да би и продавац и дародавац, у случају кршења склопљеног споразума о преносу драгоцених некретнина — првенствено зграда, винограда и земљишних парцела — губио право да се појави пред било којим судом, да би морао манастиру надокнадити евентуалне трошкове у међувремену уложене у имање и платити му новчану казну, сразмерну висини куповне цене, односно даровања, као и по закону обавезну и утврђену суму фиску.²⁷ Очигледно је да нико није желео да се ове претње реализују, те су се купац, односно дародавац, и чланови његове уже породице, а само изузетно и суседи, на почетку акта својеручним уписивањем крста, у који је обично писар бележио њихова имена, саглашавали са учињеном трансакцијом. Затим су клаузулом гаранције истицали да је власничко право купца или обдареног над предатом му имовином потпуно и неопозиво, јер претходни власник — продавац или дародавац, са својом породицом, обећава да га ни на који начин неће оспорити, и уз то се обавезује да ће пружити *οἰκίῃ* *защити* (καθολικὸν δεφευσῶνα), како би нови власник био сасвим неузнемираван у поседовању купљеног или поклоњеног добра.²⁸ Као што је у римском праву, ова клаузула је и у византијском подразумевала продавчеву и дародавчеву обавезу у случају евизије.

²⁵ Ibidem, no 43, l. 14–32. Издавач Н. Икономидис је скренуо пажњу да је рок за приговор на кршење права прече куповине био четири, а не шест месеци: Ibidem, 242.

²⁶ В. овде текст уз нап. 11

²⁷ Docheiariou, no 3, l. 64–65 (1112); no 42, l. 78–81 (1373); Archives de l'Athos III: Actes de Xéropotamou, éd. *J. Bompaire*, Paris 1964, no 12, l. 36–39 (1295); no 26, l. 60–63 (1349); Archives de l'Athos XV: Actes de Xénophon, éd. *D. Papachryssanthou*, Paris 1986, no 8, l. 45–49 (1309); no 9, l. 45–48 (1310); no 10, l. 36–38 (1315); no 24, l. 32–34 (1336); Lavra II, no 98, l. 36–37 (1304); Chilandar I, no 25, l. 38–42 (1309); no 31, l. 49–50 (1314); no 32, l. 44–48 (1314); Chil. gr., no 84, l. 96–103 (1322); no 106, l. 70–76 (1326); no 112, l. 121–128 (1327); no 125, l. 76–82 (1335); Actes de l'Athos IV: Actes de Zographou, publ. par *W. Regel, E. Kurtz, V. Korabiev*, Виз. Врем., 13 (1907), Приложение 1, no 25, l. 115–125 (1327). У купопродајном акту Ане Паксимудо и њеног брата Димитрија Карсериса (1320) не спомиње се новчана казна коју би они у случају неиспуњавања склопљеног споразума платили манастиру Ивируну: Iviron III, no 78, l. 43–45.

²⁸ Docheiariou, no 3, l. 54–64; Xéropotamou, no 12, l. 20–33; no 26, l. 42–57; Xénophon, no 8, l. 30–43; no 9, l. 29–45; no 10, l. 24–36; no 24, l. 22–32; Iviron III, no 78, l. 31–42; Lavra II, no 98, l. 24–33; Chilandar I, no 25, l. 24–36; no 31, l. 33–49; no 32, l. 27–44; Chil. gr., no 84, l. 65–96; no 106, l. 42–72; no 112, l. 94–121; no 125, l. 47–75; Zographou, no 25, l. 89–118. Детаљно о клаузули гаранције, в. *Медведев*, Очерки, 92–95.

Међутим, и поред тога, у гаранцији купопродајних и даровних аката, чија садржина показује да је постојала реална могућност да би треће лице могло покушати да евинцира предату имовину, било на основу права суседа и анакинисиса или истицањем свога наследног права, налази се и посебна клаузула којом се продавац, односно дародавац, обавезује да ће штитити купца или обдареног од узнемиравања које би могло настати покретањем процедуре евикције (καὶ διατηρεῖν τὸ μέτρος τῆς αὐτῆς μονῆς ἀζημιῶν τε καὶ ἀνενόχλητον ἀπὸ παντὸς τοῦ ἴσως εἰς ἐκνίκτησιν χωρήσαντος).²⁹ Наведимо као пример акт којим је Василије Модин са сугругом Аном, будући без деце, свој баштински посед у селу Здравнику фебруара 1320. године делом продао, а делом поклонио манастиру Хиландару. Ово позамашно имање од укупно 822 модија земљишних парцела и винограда граничило се са добрима Василијеве браће и једног њиховог зета, који нису уписали крст на овај документ, те су, због тога, претпостављамо, могли истаћи своје баштинско и право првокупа на део који је Василије отуђио у корист Хиландара.³⁰ Због постојања суседа имовине која се отуђује, клаузула екникисиса се нашла и у неким актима којима су монаси Ксенофонта (1310, 1315), Ивирина (1320), Хиландара (1322, 1326, 1335) и Зографа (1327) куповали зграде у Солуну,³¹ а Хиландарци још и куће у Серу (1325), парцеле винограда на Каламарији (1314), њиве (1332) у околини Јериса и млин на Панаку, данас реци Ангисти (1333).³²

Неки детаљи аката у којима нема клаузуле екникисиса показују исправност изнетих закључака. Тако је у купопродајни споразум од децембра 1296. између Манојла Вивлодонта и Теодора Караваса унета, колико нам је познато, јединствена одредба да ће и сусед протогот винограда Теодор Малакис бити подвргнут истој материјалној казни, као и продавац Вивлодонт, у случају да истакне своје право суседа, јер он га се, „уписивањем крста на почетку овог документа, одрекао“.³³ Одредбе о евентуалном евинцирању нема ни у акту којим су монаси Св. Јерусалима у солунској четврти Св. Парамона, 21. јануара 1309. године, купили три зграде од Јована Андронаса и његове породице. Продавци су својеручно уписали крстове на почетку овог купопродајног споразума, а како је једини сусед поменутих зграда било имање манастира купца, са чијом црквом су имале заједничко двориште, у околини није било никога ко би могао потегнути своје право прече куповине.³⁴

Најзад, указали бисмо да се могућност евикције редовно спомиње у акцима о продаји или даровању тзв. миразног (πρῆκταῖον) добра.³⁵ Вероватно је је-

²⁹ В. нап. 31; уп. *Медведев*, *Очерки*, 95–96.

³⁰ *Chil. gr.*, № 53, l. 60–61.

³¹ *Χέροφον*, № 9, l. 44; № 10, l. 34–35; *Iviron III*, № 78, l. 38–39; *Chil. gr.*, № 84, l. 94–95; № 106, l. 67–69; № 125, l. 73–74; *Zographou*, № 25, l. 116–117.

³² *Chil. gr.*, № 105, l. 29–30; *Chilandar I*, № 31, l. 47–48; № 32, l. 42–43; *Chil. gr.*, № 121, l. 35–36; № 122, l. 29–30; № 123, l. 73–74.

³³ *Chilandar I*, № 16, l. 32–33: τὸ αὐτὸ δὲ προστίτω ὑπόκειται κατὰ Θεόδωρος οἰκοδόμος ὁ Μολάκης, ὁ καὶ ἀνωθεν ὡς παρατηρήσμενος τὸ δίκαιον τοῦ πλησιασμοῦ σταυρικῆς προτάξας, ...

³⁴ *Chilandar I*, № 25, l. 16–19.

³⁵ С обзиром на то да је законом била забрањена продаја миразног добра за време трајања брака, њено отуђивање је било дозвољено једино у посебним околностима, као што су била време-

дан од разлога за то била сложеност наслеђивања имовине стечене жениним, односно мајчиним миразом, односно мајчиног мираза, због чега, понекад, продавац обећава заштиту од трећег лица и у случају када, рекло би се, не постоји за то никаква претња. Тако у продајном акту Филипе, супруге покојног Димитрија Асана, спомиње се могућност евикције, премда је Филипа једина наследница половине имања из мираза њене мајке, које, уз потребна одобрења солунског судије, продаје, јула 1349. године, манастиру Ксиропотаму, већ одавно поседнику друге половине тога добра.³⁶

Можда ће акт Марије Ангелине Дукене, којим је даровала Великој Лаври, 17. августа 1304. године, једну шестину тзв. „привилегованог поседа“ (ἀπὸ τοῦ ... χρυσοβουλλάτου Σευηλατείου) у подручју села Свете Марине на Каламарији, показати неопходност екникисиса у споразумима о миразним добрима. Марија је наследила ово имање после смрти свога мужа Михаила Дуке Ањела, коме је оно припало, као трећина мираза, покојне прве жене, ћерке севаста Фармака.³⁷ С обзиром на то да је преосталих пет шестина поменутог имања остало у поседу породице Фармака, њени чланови су могли истаћи своја права наследника и суседа који имају право првокупа, покушавајући да оспоре ово даровање. Стога је Марија Ангелина гарантовала Великој Лаври неузнемирано и неоштећено право на даровани посед, укључујући и могућност евикције.³⁸

Као што је евикција, са још неким одредбама купопродајног уговора, из римског, преко Дигеста, ушла у византијско право, тако се преко овог последњег нашла и у српском средњовековном праву. О томе, донекле, сведочи хрисовуља, којом је краљ Милутин потврдио, 1300. године, манастиру Св. Ђорђа код Скопља власништво над читавим његовим поседом. У питању је одредба према којој се црквене ствари не могу стећи одјајем, а уколико се утврди да је продата имовина — њива, виноград, коњ, или било шта друго „живо или мртво“ — манастирска, треба да се врати цркви, а купац да тужи продавца како би му овај надокнадио штету, а да се цркви не догоди никакав губитак.³⁹ Премда, како смо поменули, осим два,⁴⁰ српски средњовековни купопродајни уговори нису сачувани, термин *куљеница*, за земљу прибављену куповином,⁴¹ сведочи да су они склапани. Запажамо да се у тзв. *призренској џајци*, сачињеној у канцеларији призренске епископије после 1348. године, заштита купца од претензија продавчевих наследника и сумећника нашла на сасвим неуобичајеном месту —

на крајње оскуднице, те потреба да се прехране породица, што се у таквим актима увек посебно образлаже: *Doscheiagiu*, № 3, l. 7–13 (1112); где су (стр. 64) наведена правила византијских правних зборника која о томе говоре; № 42, l. 12–26 (1373); *Χέροпотμου*, № 26, l. 23–27 (1349); *Archives de l'Athos XII: Actes de Saint-Pantéléémon*, éd. P. Lemerle et al., Paris 1982, № 12, l. 7–11 (1358).

³⁶ *Χέροпотμου*, № 26, l. 49–50.

³⁷ *Lavra II*, № 98, l. 1–4 и l. 9–19.

³⁸ *Ibidem*, l. 35.

³⁹ Споменници на средновековната и поновата историја на Македонија I, уредник В. Мошин, Скопје 1975, 234, чл. 60.

⁴⁰ Види овде напомену 4.

⁴¹ Законски споменници, в. регистар; Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, издао и објаснио Св. Новоковић, Београд 1898, 136, чл. 174, уп. 250–252.

испред инвокације, одмах после крстова са именима продавца Доброславе, њене деце, сумањника и суседа, и уз то, још једног крста Доброславе „са сином си Првославом, за све сумањнике и сроднике; ако има шта да каже [неко од претходно наведених], Првослав да одговара, а купац да је слободан“.⁴² Премда у веома окрњеној форми у овој клаузули је исказана продавачева одговорност за евентуално свинцирање имовине купцу од стране наследника и суседа.

Можемо закључити да је евикција правна процедура стара колико и купопродаја. Са развитком трговине, она све више постаје предмет пажње римских правника, са чијим је сентенцама ушла у Јустинијанову кодификацију. Њена суштина — одговорност продавца и *stipulatio duplae* — остала је у византијском праву непромењена, али је продавац, поред двоструке цене, морао платити и обештећење купцу и глобу држави. Осим продавачеве одговорности, детаљи ове клаузуле у српским купопродајним уговорима остају непознати.

Mirjana Živojinović

L'ÉVICTION À BYZANCE ET EN SERBIE MÉDIÉVELE

L'éviction est une procédure juridique aussi ancienne que l'achat-vente. La responsabilité du vendeur pour la vente d'un bien d'autrui est déjà formulée dans le 9ème article du Code de Hammourabi. Vers le milieu du Ve siècle av. notre ère les *Leges duodecim tabularum* prévoyaient de même une responsabilité du vendeur en cas d'évincement de la chose vendue. Les historiens du droit romain ont étudié en détail, avec d'autres éléments de l'achat-vente, l'*actio auctoritatis* et la clause de *stipulatio duplae*. Reprise du droit romain, la protection de l'acheteur ou bénéficiaire d'un don en cas de tentative d'éviction du bien traduit, était sous-entendue dans la protection générale, dans une clause de garantie de la part du vendeur ou, respectivement, donateur. L'obligation de restituer une somme double du prix d'achat, en cas d'infraction du contrat de d'achat-vente, figurait elle aussi, au côté d'autres versements obligatoires, dans la clause de sanction. La mention d'une tentative d'éviction d'un bien traduit, ainsi que les cas de confiscation d'un bien sur l'acheteur, en raison du non respect de l'*anakoinōsis* et du droit des voisins, montrent que la procédure d'éviction a été appliquée chaque fois que cela était nécessaire.

La clause concernant l'obligation du vendeur d'assurer une protection de l'acheteur en cas d'éviction est passé du droit byzantin au droit serbe médiéval. Elle a été introduite dans une ordonnance du chrysobulle du roi Milutin pour le monastère de Saint-Georges à Skopje (1300), ainsi que dans un contrat d'achat-vente, connu sous le nom de *Tapija de Prizren* (après 1348). Compte tenu que, excepté les documents ci-dessus mentionnés, aucun autre document d'achat-vente serbe médiéval n'a été conservé, les détails de la procédure d'éviction en Serbie ne nous sont pas connus.

⁴² Соловјев, Одабрани споменици српског права, 148; о овом акту, уп. *Истаи*, Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији, Архив за правне и друштвене науке 15 (32)/6 (1927) 429–448; *Т. Тараповски*, Историја српског права у немањинској држави III/IV, Београд 1935, 110–111.

СРЂАН ШАРКИЋ

ПОЈАМ ТЕСТАМЕНТА У РИМСКОМ, ВИЗАНТИЈСКОМ И СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРАВУ

Мада је тестамент био познат Римљанима још од Закона XII таблица, у делима римских правника срећемо само једну дефиницију тестамена. Она је касније преузета у Прохирону и Василикама, а њиховим посредством стигла је и у средњовековно српско право (Законоправило Светог Саве, превод Властареве Синтагме). Преводни грчки текст редактори српских правних компилација су за тестамент користили изразе завет и завештаније, мада често употребљавају и грчки термин *диатас*. Поред дефиниције тестамена, српске правне збирке садрже низ поглавља која се односе како на тестаментално, тако и на законско наслеђивање. Али, није дан тестамент из средњовековне Србије није сачуван, што никако не значи да их није било. О томе сведоче формуле „за душу одати“, „за душу приложити“ и „за душу записати“, које се срећу у повељама и у Душановом законнику а које одговарају слободи тестирања. Најнепосреднији доказ о примени тестамена у средњовековној Србији јесте повеља деспота Ђурђа Бранковића великом логотету Радичу у којој се вели да Радич може додељеном му имовином слободно располагаати, укључујући и слободу тестирања (... записавши му у свои диатас).

Добро је позната чињеница да римско право, као једна од две најзначајније тековине античког света, није преношено у словенске земље непосредно, делатношћу правника школованих у Болоњи, већ посредством византијског права. Та својеврсна рецепција римског права отпочела је у Србији у XIII веку, прихватањем Законоправила Светог Саве, а свој коначни облик добила је средином XIV века Душановом законодавном делатношћу. Међутим, до данас је остало отворено питање у којој мери је грчко-римско право истински примењивано у словенским земљама, укључујући и Србију, или је можда само служило као средство да се подигне углед младих словенских држава и њихових владара. Та тежња је изражена доста јасно у Душановој повељи, вероватно из 1346. године, коју је Стојан Новаковић назвао *Цара Стефана наредба о законодавној радњи*. У њој цар вели, да сада када је држава проглашена за царство треба закони поставити якоже подоваает имети...¹ Дакле, у државу треба унети рим-

¹ С. Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354 (у даљем тексту Законик), Београд 1898, 5; *Н. Рабојчић*, Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354 (у даљем тексту За-

ске (византијске) законе, јер без сопственог законодавства царство нема никаквог угледа.² Проблем прихватања и стварне примене могао би се проучавати на примерима свих правних института, што би представљало предмет посебне, знатно шире студије. Стога ћемо се у овом случају ограничити на једну од најважнијих установа приватног права — тестамент.

Мада је тестамент био познат Римљанима још од Закона XII таблица и мада су му римски правници посветили доста пажње, у њиховим делима срећемо само једну дефиницију овог правног института, коју су Јустинијанови правници ставили на почетак I поглавља XXVIII књиге Дигеста под насловом: *Qui testamenta facere possunt et quemadmodum testamenta fiant*. То је Модестинов фрагмент из друге књиге његових *Пандекта* (*libro secundo pandectarum*) који гласи: *Testamentum est voluntatis nostrae iusta sententia de eo, quod quis post mortem suam fieri velit*,³ то јест да је тестамент ваљана изјава наше воље о ономе што треба да буде учињено после смрти оставиоца. Модестинов текст нашао је места у Прохирону и Василикама и у грчком преводу он гласи: Διαθήκη ἐστὶ δικαία βούλησις ὧν τις θέλει μετὰ θάνατον αὐτοῦ γενέσθαι.⁴ Преузимајући цео текст Прохирина (глава 55 Законоправила Свети Сава је Модестинову дефиницију ставио на почетак XXI поглавља Закона градског (оноко како су то учинили и редактори Прохирина) под називом *О завештању њунолејних (О завете самовластних, Пері διαθήκης αὐτεξουσίων)* и у српском преводу она гласи: *Заветъ тѣтъ праведнѣиъ съветѣ. имаъ же кто хошетъ по смърти его быти.*⁵ Српски преводиоци Синтагме Матије Властара унели су такође Модестинов текст (састав Д-4 насловљен *О завештању, Пері διαθήκης*), али нешто друкчије преведен: *Завѣштаніе тѣтъ правед'но воліеніе о нже аште къ хошетъ по смърти своіен оустоаніемъ быти.*⁶

Како видимо, српски преводиоци за тестамент употребљавају изразе *заветъ* и *завѣштаніе*.⁷ Али пошто ти термини означавају и сваки завет уоп-

коник), Београд 1960, 86. Мада је овај текст сачуван само у касном Раковачком препису из 1700. године, *Н. Радочић*, Законик, 145–162 је доказао његову аутентичност. На значај ове повеље у контексту српско-византијских односа недавно је указао С. Тирковић у свом реферату на научном скупу одржаном 12–14. новембра 1993. у Атини на тему Византија и Србија у XIV веку. Видети *S. Čirković*, *Between Empire and Kingdom: Dušan's State (1346–1355) Reconsidered*, „Byzantium and Serbia in the 14th Century”, Athens 1996, 115–116.

² *Сф. Т. Тарановски*, *Право државе на законодавство*, „Šišićev zbornik”, Zagreb 1929, 370–378.

³ D. XXVIII, 1, 1.

⁴ Proch XXI, 1, ed. J. et P. Zepos, *Ius graecoromanum*, vol. II, Athenis 1931 (reprint Aalen 1962), 167 = Bas. XXXV, 1, 1, *Basilicorum Libri LX*, series A, volumen V, textus librorum XXXV–XLII, ed. H. J. Scheltema et N. Van der Wal, Groningen 1967, 1559.

⁵ *Нихифор Дучић*, *Књижевни радови*, књига 4, Београд 1895, 323; *Законоправило или Номоканон Светога Саве*, Иловички препис, 1262. година, фототипија, приредио *М. Пејровић*, Горњи Милановац 1991, 294б.

⁶ *С. Новаковић*, *Матије Властара Синтагмат*, азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времсена Душанова (у даљем тексту Синтагма), Београд 1907, 217.

⁷ Изузетак представљају сачувани тестаменти сељака из околине Дубровника, као и тестамент херцег Степана Косаче од 20. маја 1466, који употребљавају израз *шестамени*. Видети *А.*

ште,⁸ редактори српских правних збирки радо користе и грчку реч *диатакс* (*διάταξις*) као адекватан превод за тестамент. Тако на пример састав Д-4 српског превода Потпуне Синтагме носи наслов, како је већ наведено, *О завештању*, док у прегледу садржаја истог поглавља наслов гласи *О завете*, *рек'ше диатак'си*.⁹ Члан 2 такозваног „Јустинијановог закона“ почиње речима: *Ише кто диатактси пишеть некому...*¹⁰ док у повељи деспота Ђурђа Бранковића, којом се потврђује баштина великог челника Радича од 1428–29, између осталог стоји: ... *записавши моу оу свои диатасъ*.¹¹

Поред саме дефиниције тестаментa српске правне збирке доста детаљно говоре и о законском и о тестаменталном наслеђивању. Закон Градски (Прохирон) садржи следећа поглавља која се односе на наследно право: гл. 21, *О завештању њунолејних (О завете самовластних, Пері διαθήκης αὐτεξουσίων)*; гл. 22, *О завештању оних који су под влашћу својих родитеља (О завете сојузних под влашћу родитеља својих, Пері διαθήκης ὑπεξουσίων)*; гл. 23, *О завештању ослобођених (О завете свободњених, Пері διαθήκης ἀπελευθέρων)*; гл. 24, *О завештању епископа и монаха (О завете епископа и мнѣхъ, Пері διαθήκης ἐπισκόπων καὶ μοναχῶν)*; гл. 25, *О обарању завештања (О превъзашеніи завета, Пері ἀνατροπῆς διαθήκης)*; гл. 29, *О кодицилу, њо јесті о доіуни завештања (О кодикелле, рекъше испльнѣннѣи завета, Пері κωδικέλλου)*; гл. 30, *О наследницима (О наследницехъ, Пері κληρονόμων)*; гл. 32, *О деоби (О раздѣленіи, Пері φιλκιδίου)*; гл. 33, *О лишеніи наследіва (О отмешеннѣи отъ наследіа, Пері ἀποκλήρων)*; гл. 35, *О поклоніи који се дају завештајем (легати), или за животоа или по смртии (О дарехъ даіемнѣхъ въ завете или въ животе или по смърти, Пері λεγάτων)*; гл. 36, *О сѣпаратіельма (О приставницехъ, Пері ἐπιτρόπων)*; гл. 37, *О шоме када шреба зајмодавци да шуже наследнике умрлих (О томъ когда*

Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 177, 220 и 225. У тестаменту Влахуше Кулашића из Јанине на Стону (март 1491) срећемо формулу: *Влахъша Кулашићъ за живота свога опорѣчѣе свою мѣрку наконъ себе...* Одабр. спом. 227.

⁸ *С. Новаковић*, Синтагма, 6: *Правила же оци своја теѣхъ именоваше завештаніа (διάτάματα)...* Исто, 16: ... *нъ на нже с презоривннѣи завештаніемъ (διαθεσει).*

⁹ *С. Новаковић*, Синтагма, 217 и 36.

¹⁰ *А. Соловјев*, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка (у даљем тексту Законодавство)*, Скопље 1928, 327 = *Класици југословенског права*, књига 16, Београд 1998, 541.

¹¹ *С. Новаковић*, *Законски споменици српских држава средњег века (у даљем тексту Зак. спом.)*, Београд 1912, 334.

¹² У римском праву кодицил је представљао посебну исправу (таблицу) у коју се уносно легат, уколико већ није био унет у сам тестамент. Међутим, Прохирон дефинише кодицил као допуну (измену) тестаментa до које долази због недовољног размислања тестагора. Proch. XXIХ, 1, ed. J. et P. Zepos II, 183: *Κωδικέλλος ἐστὶν ἑλληνοῦς ἐν διαθήκῃ γνώμης τοῦ διατιθεμένου ἀνακληρώσις.*

¹³ Грчки термин *φιλκιδίος* води порекло од *lex Falcidia*, донетог 40. године п. н. е. који је прописао да се не може легирати више од три четвртине имовине, те да наследнику мора да припадне бар четвртина наследства (*Gains*, Inst. II, 227: *Lata est itaque lex Falcidia, qua cautum est, ne plus ei legare liceat dodrantem, itaque necesse est, ut heres quartum partem hereditatis habeat*). Јустинијанова Новела XVIII, 1 од 536. године прописала је да тај део мора да износи једну трећину наследства, ако оставилац има до четири дѣтета, а половину ако има више од четири дѣтета. Прохирон је прихватио Јустинијанов пропис (XXХII, 1), али је глава 32 задржала наслов *Пері φιλκιδίου*.

подобаіеть заимодавцельм потезати наследники скончавышихъ се, Пері тоу поте деі енагъевн тоуs давнейстаs ката тѡν κληρονόμων тѡν τελευτησαντων).¹⁴

Готово све одредбе из Прохирона о тестаменталном наслеђивању унете су и у српски превод Синтагме. То су: састав Д-4, **О завештањима** (О завештањима); састав К-12, **О наследованіи и изгнаіиу отъ наследства сыновъ или родителъ** (О наследницима и искључењу из наследства синова или родитеља); састав К-38, **О кодичеле** (О кодичилима); и састав Ф-1, **О фалкидији** (О фалкидији).¹⁵

Редактори српских правних зборника прихватили су, дакле, сва основна начела тестаменталног наслеђивања грчко-римског права. Али, шта се од тога примењивало? Чињеница да нам ниједан тестамент није сачуван,¹⁶ нити да ниједан члан Душановог Законика не спомиње овај правни институт, никако не значи да је он био непознат у Србији. И „мада је вероватно велики део заоставштина остајао у неподељеном задружном власништву“¹⁷ индивидуална начела слободног располагања имовином путем тестаментa, својствена грчко-римском праву, видљива су и у српским правним споменицима.

Члан 40 Душановог Законика, регулишући право властеле да слободно располаже баштинама, спомиње и слободу тестирања изражену формулом за доушћу одати,¹⁸ што одговара праву завештања. У повељи од 28. маја 1350, којом цар Душан потврђује баштину властеличићу Иванку Пробиштитовићу, стоји да Иванко може слободно своју имовину и за доушћу под њу цркви записати.¹⁹ Готово истоветна формула среће се и у повељи цара Уроша од 10. априла 1357, којом даје острво Млет которским племићима Биволичичу и Бучичу.²⁰ Али, једини документ у коме се слобода располагања имовином путем тестаментa изричито спомиње је повеља деспота Ђурђа Бранковића великом челнику Радичу од 1428–29. године, где јасно стоји: да си ихъ имаа [поклоњена села] челникъ Радичъ оу своємъ животу, и по своои смърти комоу што оуспхокие оставити, записавши моу оу свои діатасъ, или своемоу детету, или комоу отъ своихъ сьродникъ, или цркви приложити...²¹ Право слободног завештавања изричито је наведено и у другој повељи деспота Ђурђа челнику Радичу од 1429–30. године, с тим што се тестамент (диатас) изричито не спомиње: ... а по своои смърти на кога остави, или на сьродника или инога кога, да моу господство ни не потво-

¹⁴ Нилфор Дучић, Књижевни радови, књига 4, 323, 327, 329, 330, 331, 345, 346, 353, 355, 377, 378, 379; Ј. et P. Zeros, II, 167, 170, 171, 172, 173, 183, 188, 189, 203, 204, 205; Законоправно, приредио М. Пејровић, 2946, 296а, 296б, 297а, 297б, 303а, 305б, 306б, 314б, 315а, 315б.

¹⁵ С. Новаковић, Синтагма, 217, 342, 369, 512.

¹⁶ Изузетак чини неколико тестаментa сељака из околине Дубровника, као и тестамент херцега Степана, али они строго узев не спадају у изворе средњовековног српског права.

¹⁷ А. Соловјев, Законодавство, 139 = Класици југословенског права, књ. 16, 447.

¹⁸ С. Новаковић, Законик, 36, Н. Радојчић, Законик, 50.

¹⁹ Одабр. спом., 151.

²⁰ Одабр. спом., 160–161: Како ієсть царство ми нимь властеломь и властеличникомъ записано и утвердило башини, тако и Басету Баринчелу и Трнпету Мичу Бучику и нимъ децалмъ записахъ и утвердихъ іако да нимъ ієсть тврдо до века, любе подъ црковь за доушћу подати, ч прникоу дати, продати, ханисати, заменити, куде имъ хотеніе обратити како и всакъ свою сущіюу баштинѣ.

²¹ Зак. спом., 334.

ѡи...²² Слобода тестирања, изражена формулом или комоу одъ своихъ оставити, среће се и у повељи босанског краља Стефана Томаша великом логотету Стефану Ратковићу од 14. октобра 1458.²³

Располагамо подацима, додуше малобројним, да су и припадници себарског сталежа слободно завештавали своју имовину. У свим случајевима радило се о завештавању имовине у корист црква и манастира, а сам правни посао означаван је формулама за гроб свои и за душу. Већ Скопска повеља (1300) помиње извесног Каломена који даде ... за гробъ свои цркви свѣтаго Илију съ нивоь... У уговору којим Доброслава са децом продаје свој двор у Призрену Ману, Драгичину брату (око 1346), између осталог стоји: да одњска да си овлада Мано онии двороьмъ јако и сѣши башиникъ лѣби имати ханисати, прикисати, продати, за доушћу дати али заменити.²⁴ Нешто више података налазимо у попису имања манастира Свете Богородице у Тетову (око 1346). Тако се, на пример, спомиње нива подъ Речицами междѣпѣтиіє що даде Романъ за гробъ свои и за доушћу свою. И доушга нива ниже тегеге ниве што даде Гѣвиславъ за гробъ. Слично су поступили поп Доброта и браћа Николица и Хранислав, који су дали њиву за гробъ и за поменъ. Неки од сељака су завештавали земљу цркви јер нису имали потомства (... даде Нанаіа коматъ за доушћу еге не меше порода; Іаъ Савдинъ видевъ ієге не имамъ порода ... нь давамъ нивѣ надъ светомъ Неделомъ отъ пѣти подаѣжжа ... да ме поменѣ цркви), али документ спомиње и један спор настао због тога што је извесни Срез завештао део свога имања цркви иако је имао мушког потомка. Срезов син Драгна и зет Драгослав покушали су да оспоре завештање (шо ієсть нимъ отѣцъ Стрєзо ... приложилъ за доушћу си) и затражили су повраћај имовине, али кад стѣпише предъ сѣдию Давижива и ѣмѣише се и рекоше: „що ієсть нашъ отѣцъ продалъ и приложилъ цркви, ми не потвѣрамо, нь паче потвѣждамо“.²⁵ Очигледно да је Срезово завештање обављено у складу са свим тада важећим правним правилима, те да син и зет нису имали никаквог правног основа за оспоравање тестаментa о чему сведочи израз ѣмѣише се, када су се појавили пред судом.

Нешто јачи утицај римског права видљив је у сачуваним тестаментима сељака из околине Дубровника. Слободно располагање имовином у потпуности је у духу римско-византијског права, чак срећемо и један случај лишавања наследства мушког потомка у корист женског. У тестаменту Влахе Радишевића, Стољанина, од 8. јануара 1486, стоји да ће Влахо оставити све ... ѣѣи Николе ти од мала до велика, неголи оуоѣу синѣ моу Драгоу ... оддиано се не од мене свимъ, како лѣбавю, тако и иманиемъ.²⁶

Прихватање правила грчко-римског права налазимо и у тестаменту Медоја Никулина од 23. фебруара 1392, где на самом почетку стоји: Мѣдоє синъ

²² Исто, 336.

²³ Исто, 344–345.

²⁴ Одабр. спом. 73 и 148.

²⁵ Исто, 131–132.

²⁶ Исто, 225–226.

Николина из жупе Жръновничке изъ Заѡнале, бѡдѡщи ѡ велики немощи а ѡ добри памети, ѡчини свои тесѡтаменъ.²⁷ Овде се срећемо са старим правилом римског права да је прилоком сачињавања тестаента потребан здрав разум, а не тело, што је још римски правник Лабео изразио речима: *In eo qui testatur eius temporis, quo testamentum facit, integritas mentis, non corporis sanitas exigenda est.*²⁸ Правило је прихваћено у Прохирону и Василикама и у грчком тексту гласи: 'Ο διατιθέμενος ὀφείλει τὸν νοῦν, οὐ μὴν τὸ σῶμα ἑρρῶσθαι.²⁹

Али ови тестаенти, строго узев, и не спадају у средњовековно српско право тако да се на основу њихових текстова не могу извлачити чвршћи закључци о примени правила римско-византијског права у средњовековној Србији.

Srdjan Šarkić

THE IDEA OF WILL IN ROMAN, BYZANTINE AND SERBIAN MEDIAEVAL LAW

Though the will (*testamentum*) was known by Romans from the time of the *XII Tables*, in the surviving works of Roman lawyers we can find only one definition of that institute. It is Modestinus' maxim that the will is the legal statement of a person's wishes concerning what has to be done after someone's death. The said definition was accepted in Byzantine legal documents (Procheiron and Basilika) and later on was introduced in Serbian nomokanonic miscellanies (Nomokanon of St Sabba and the Syntagma of Matheas Blastar). Translating the definition of the will from Greek, Serbian lawyers used the terms *zavet* and *zaveštanje*, but sometimes they took the Greek word *diatax*. Besides that, Serbian legal miscellanies have several chapters, taken from the Procheiron and Basilika, containing the law of wills and succession. But, there is no single will remained from mediaeval Serbia. That fact does not mean that the will was unknown to the Serbian lawyers. Tsar Dušan's Law Code and some charters contain the formulas *given for the soul* and *given for the grave*, which correspond to the capacity to make a will. But in a charter of despot Đurađ Branković, presented to the great headman (veliki čelnik) Radič (1428–29), we can read that Radič could leave his property as per his wishes, including the right to make a will.

²⁷ Исто, 177.

²⁸ D. XXVIII, 1, 2.

²⁹ Proch. XXI, 2, ed. J. et P. Zepos, II, 167; Bas XXXV, 1, 2, ed. Scheltema — Van der Wal, vol. V, 1559. У српском преводу текст гласи (*Никофор Дучић*, Књижевни радови, књига 4, 323; Законоправило, приредио М. Пејровић, 2946): *Завещавати завѣтъ дльжанъ ѣстъ оумъ здѣлавъ плетъ а не тело.*

UDC: 930.85(=75=773); 061.3.055.6(497.1)

НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ

АНТИЧКИ НАУЧНИЦИ У ВИЗАНТИЈСКОМ И СРПСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ ПРИРОДОСЛОВЉУ

Превођњем грчких егзегетских текстова у српску писменост су доспела основна учења античке науке. У позније време, Јужни Словени и Срби посебно су се заинтересовали за византијске компилације природословног и медицинског садржаја, засноване такође на начелима античких теорија.

'Ερῷ ἐμόν μὲν οὐδέν — *нишѡа шѡѡ ћу рећи није моје*, изјавио је за себе скромно Јован Дамаскин (VII–VIII век), писац знамените енциклопедије православа *Извор сазнања* којом је било обухваћено и тумачење света природе.¹ И доиста, то би се могло рећи за готово све средњовековне грчке странице посвећене природословљу. Одговарајући познати нам текстови православних Словена представљају преводе ових штива. На тај начин су до писмених Срба средњег века склоних читању стигла писанија *елинскаа* (Горички зборник, САНУ 446, 260а),² основе учења умних Хелена, имена Платона, Аристотела и Хипократа.

Козмологија

Добро је позната чињеница да су средњовековна интелектуална интересовања била у великој мери подређена духовном животу и размишљањима о односу човека и Бога. Теологија је наткрилила све друге покушаје теоретског сагледавања света и утицала да експериментална истраживања природе остану занемарена. Оно што је у односу на природу занимало средњовековног мислиоца било је пре свега усклађивање реалности света са сликом коју је о њему пружала Библија. Знања акумулирана у антици, где се козмосу и човеку у њему прилазило најчешће са других позиција, била су понекад побијана, понекад прихватана, понекад на силу уклапана у страни им систем.

¹ PG 94, coll. 789–1228. Модерно издање које води рачуна о Мињевој пагинацији: *Expositio fidei*, Die Schriften des Johannes von Damaskos, II, ed. P. B. Kotter, Berlin — New York 1973.

² *Н. Радошевић*, Козмографски и географски одломци Горичког зборника, ЗРВИ 20 (1981) 178.

Овим проблемима постојала су, у грубим цртама, два прилаза. С једне стране имамо слику света, вештачки реконструисану и нерeалну, какву нам пружају Северијан из Гавале (IV/V век)³ или Козма Индикоплов у својој *Хришћанској топографији* (VI век).⁴ Никако не треба сметнути с ума да оваква слика, колико год изгледала чудна и свакодневном искуству потпуно страна, није одраз неукости и примитивног несагледавања реалности већ резултат једне одређене филозофије и једног посебног правца у развоју патристичке теологије, правца склоног да буквално тумачи Богом надахнути библијски текст, занемарујући притом стварност видљивог света.

С друге стране, преовлађивала је космологија какву је антика завештала потомству са светом геоцентричним и сферичним, са небеским телима која се понашају сходно оваквој концепцији, са биљним и животињским врстама понекад описаним егзактном прецизношћу, понекад обдареним фантастичним особинама, и најзад, са човеком разрађених физиолошких карактеристика. Све модификације, одбацивања или прихватања релевантних компонената оваквог система били су подређени идеји о свету који је Бог створио за шест дана. То је слика какву нам пружају Василије Велики⁵ и Григорије Ниски,⁶ великани златног века патристике (IV век), песник Георгије Писиде⁷ у VII веку, или византијски интелектуалци XI и XII века, за науку заинтересовани али не и склони сопственим истраживањима, какви су били Михаило Псел,⁸ Симеон Сет⁹ или Евстатије из Никеје.¹⁰ Помињем ова имена јер су она за формирање словенског познавања природе била најзначајнија.¹¹

³ Severianus Gabalensis Oratones in mundi creationem, PG 56, coll. 429–500. Cf. J. Zellinger, Die Genesisomilien des Bischofs Severian v. Gabala, Münster 1916.

⁴ Cosmas Indicopleustēs, Topographie Chrétienne, ed. W. Wolska, SC 141, 159, 197, Paris 1968–1973. Cf. eadem, La Topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustēs, Théologie et science au VIe siècle, Paris 1962.

⁵ Basile de Césarée, Homélie sur l'Hexaéméron, ed. St. Giet, SC 26, Paris 1968² = PG 29, col. 4 sq. Cf. J. F. Callahan, Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology, DOP 12 (1958) 29–57.

⁶ Gregorius Nysseni De hominis opificio, PG 44, col. 124 sq. Cf. G. B. Ladner, The Philosophical anthropology of Saint Gregory of Nyssa, DOP 12 (1958) 59–94.

⁷ Georgij Pisisdaē Hexaemeron, PG 92, coll. 1455–1578. Уп. Н. Радошевић, Шестоднев Георгија Писиде и његов словенски превод, Београд 1979.

⁸ Michel Pselus, De omnifaria doctrina, ed. L. G. Westerink, Utrecht 1948.

⁹ Ed. A. Delatte, Anecdota Atheniensia II, Liège 1939, 1–89.

¹⁰ P. Poleoso-Schiavon, Un Trattato inedito di meteorologia di Eustrazio di Nicca, Rivista di studi bizantini e neocellenici, N. S. 2–3 (1965–66) 285–304.

¹¹ Уп. неколике прегледе природословне литературе Јужних Словена; П. Грујић, Космолошки проблеми по нашим старим рукописима, Годишњак СФФ 1 (1930) 177–204; Цв. Кристанов и И. Дујчев, Естествознание у средњовековна Бугария, София 1954; М. Д. Грнек, Les sciences dans les manuscrits slaves orientaux du moyen âge, Paris 1959; И. Грицкај, О науци у средњовековним српским списима, Археолошки прилози 1 (1979) 9–30; I. Ševčenko, Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slavs, Slavonic and East European Review 59, 3 (1981) 321–345; Цв. Чолова, Естествонаучните знања у средњовековна Бугария, София 1988; Н. Ђ. Јанковић, Астрономија у старим српским рукописима, Београд 1989; Естествознание, Стара бугарска литература т. 5, ред. А. Милетинова, София 1992; Д. Драгојловић, Историја филозофске мисли у Срба епохе феудализма, Нови Сад 1998, 177–221; Козмографски списи, Лексикон српског средњег века, ред. С. Турковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 305–309 (Н. Радошевић).

Захваљујући изванредној надарености Јована Егзарха, бугарског књижевника друге генерације словенских писмених људи, већ почетком X века преведен је избор природословних поглавља из Дамаскиновог *Тачног излагања православне вере* познат под називом *Небеса* и компилиран је *Шестоднев* на основу одговарајућих патристичких текстова али и „филозофа Аристотела“, како стоји у наслову дела. Најстарији сачувани препис Егзарховог *Шестоднева* је српске редакције и настао је 1263. године на Светој Гори залагањем знаменитог монаха и књижевника Доментијана и упорним и непоколебљивим подвизањем преписивача и редактора, Теодора Граматика – Спана.¹²

У следећем, XIV веку, поље интересовања српских учених људи се шири а дела преводне књижевности се множе. Тада је настао превод интегралног текста Дамаскиновог *Тачног излагања православне вере* (два најстарија рукописа су из шездесетих и седамдесетих година тога века).¹³ Најстарији рукопис превода Северијановог *Шестоднева*, српскословенске редакције, потиче из 1380/1390. године.¹⁴ У исто време, 1385. Димитрије Зограф је превео спев *О стварању све ствари* Георгија Писиде.¹⁵ Први од четири позната преписа целовитог превода *Шестоднева* Василија Великог налази се у кодексу манастира Хиландара 405, насталом око 1400. године.¹⁶ Непосредно за Василијевим *Шестодневом* у сва четири рукописа следи превод списа *О стварању човека* Григорија Ниског.¹⁷ Без претходног проучавања и поређења може се само претпоставити да су ова два превода настала из пера истога преводаоца.

У првој половини XV века појавило се интересовање за списе византијских учењака XI и почетка XII века који су, на основу познантичких и рановизантијских коментара на кључна дела античке филозофије, састављали компилације у облику краћих чланака. Даљим преписивањем, или можда прерадом у

¹² На основу овог рукописа сачињено је модерно издање: R. Aitzemüller, Das Hexaemeron des Exarchen Johannes, I–VI, Graz 1958–1971. Дело је преведено на савремени бугарски језик: Јоани Егзарх, Шестоднев, прев. Н. Ц. Кочев, София 1981. Уп. Н. Радошевић, О словенским преводима шестоднева у манастиру Хиландару и о рукопису Хил. 405, Хиландарски зборник 10 (1998) 182.

¹³ E. Weiher, Die Dogmatik des Johannes v. Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts, Freiburg i. Br. 1987.

¹⁴ P. P. Panaitescu, Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR, I, București 1959, N. 148. Уп. Љ. Васильев, М. Гроздановић, Б. Јовановић, Ново датирање српских рукописа у библиотеци Румунске академије наука, Археолошки прилози 2 (1980) 49. Судећи према инципитима препис идентичног превода представља тзв. *Никонов Шестодневник* манастира Савине (бр. 21) из 1440. године. Уп. Н. Радошевић, Никонов Шестодневник у рукопису манастира Савине 21 — Спис *О стварању светија* Северијана епископа Гавале у српскословенском преводу, Никон Јерусалимљанин. Личност, вријеме и дело, Цетиње, у штампи.

¹⁵ Шестоднев Георгија Писиде у славјано-рускому преводу 1385 года, изд. И. А. Шляпкин, Памятники древней письменности и искусства, С-Петербург 1882. Мада су сви сачувани рукописи рускословенске редакције, поуздано се може тврдити да је оригинални превод јужнословенског порекла. Уп. Радошевић, Шестоднев Георгија Писиде, 99 сл.

¹⁶ Д. Боздановић, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 158. Уп. Радошевић, Словенски преводи шестоднева манастира Хиландара.

¹⁷ Исаа, Григорија Ниског посланица епископу Петру „О лику човечијем“ у хиландарском рукопису 405, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, САНУ, Београд 2000, 371–380.

самом процесу превођења, ови чланци су се комбиновали и повезивали са фрагментима других природословних текстова. Као резултат оваког редиговања имамо неколико различитих словенских списа чији су стожер сачињавали било *Quaestiones naturales* Симеона Сета заједно са неколико одломака из *Omnifaria doctrina* Михаила Псела,¹⁸ било астрономско-метеоролошки спис Евстратија из Никеје,¹⁹ било један анонимни византијски приручник сличног садржаја.²⁰

У потоњим вековима имамо примере ове литературе која је дошла до наших простора преко руских, познијих превода. Чувени *Врхобрезнички рукопис* из 1649. године (Пљевља, бр. 79) садржи српску редакцију руског превода *Шестоднева* Јована Егзарха и *Хришћанске топографије* Козме Индикоплова. Некако у исто време, 1656. године, појавио се и руски превод Василијевог *Шестоднева* Епифанија Словинецког. До нас је дошао осамдесетак година касније у оквиру *Разглаголника* Гаврила Стефановића Венцловића (САНУ, бр. 135). С обзиром на позно време настанка ових превода и с обзиром на њихово порекло, овом приликом их нећу узети у обзир.

У овом прегледу покушаћу да приђем проблему хронолошким редом по времену настанка појединих хеленских теорија, задржавајући се на оним које су уградиле у ову античко-хришћанску грађевину најзначајније и носеће елементе.

Учења јонских филозофа не фигурирају као самостални видљиви чиниоци оних знања која су дошла до средњовековних Срба, али су многи њихови закључци прихваћени од потоњих научника. Сматра се да је Талес (око 600. године пре Христа) од старих источних народа прихватио став да Сунце осветљава Месец као и да је открио његов утицај на промену годишњих доба на земљи.²¹ Ова општеприхваћена гледишта присутна су и у српским природословним делима. Новаковићеви одломци, заправо Симеон Сет, изнесе да су у антици постојала различита мишљења, „велика дилема“ (многo невѣрjе), о томе да ли и звезде попут Месеца добијају своју светлост од Сунца (отъ слънца

¹⁸ St. Novaković, Odlomci srednjovekovne kosmografije i geografije, *Starine* 16 (1884) 41–56. Уп. Грујић, Космолошки проблеми; С. Giannelli, Di alcune versioni e rielaborazioni serbe delle „Solutions breves quæstionum naturalium“ attribuite a Michele Psello, *Studi bizantini e neoellenici* 5 (1939) 445–468. Ради се заправо о Сетовим *Quaestiones naturales* које су у Мињовој патрологији погрешно издати као Пселово дело *Solutiones breves*, Pg 122, coll. 783–810. Сматра се да ово дело припада преводилачкој делатности Константина Филозофа из Костенца.

¹⁹ *Архимандрит Варлаам*, Обзорение рукописей собственной библиотеки преподобного Кирилла Белозерского, Чтения в обществе ист. и древн. рос. 2 (1860) 30 (данас Санкт Петербург, РНБ, К-Б XII, 1. 226а–239б); издање одговарајућих одломака у руској транскрипцији и руски превод даје Г. М. Прохоров, Памятники литературы древней Руси. Вторая половина XV века, ред. Д. С. Лихачев, Москва 1982, 200–215, 599 сл. Уп. С. Н. Гукова, Космографический трактат Евстратия Никейского, ВВ, 47 (1986) 152 сл. Слични чланци се могу наћи и у другим руским зборницима.

²⁰ Радосевић, Козмографски и географски одломци Горичког зборника. Овај анонимни приручник, који је издао А. Delatte, Un manuel byzantin de cosmologie et de géographie, *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique* 18 (1932) 189–222, у последње време се такође приписује Евстратију из Никеје: Гукова, нав. дело.

²¹ Јанковић, Астрономија, 108, 121.

просвѣштають се) или располажу сопственом светлошћу (свои свѣтъ). Према Горичком зборнику (л. 261б, врло слично и Кирило-белозерски зборник XII) Земља само совоу стезет се (потискује) и стоитъ. На први поглед чини нам се да би то могло да буде мишљење Анаксимандрово (прва половина VI века п. Х.) који је учио да је Земља без ослонца усамљена у простору. Међутим, ако мало боље погледамо, у питању је један добро познати пасус у коме се води полемика унутар хришћанских егзегетских кругова, између црквених отаца, присталица геоцентричног система с једне стране и оних других који се држе буквално библијског текста. У вези са положајем Земље у истом зборнику даље стоји да посѣдѣт же всакихъ земљное тѣло виситъ же на въздоусѣ што би опет могло да се повезе са учењем чији је зачетник Анаксимандров ученик Анаксимен (VI век п. Х.).²² Међутим, мало даље, јасно је да је реч о централном положају Земље која виси у ваздуху а да притом ничим није подупрта. Не стоитъ земля врѣхоу много нѣкоого, ниже носима естъ кымъ, одбацује анонимни аутор различите сугестије старих научника (л. 261б). Слично се и Јован Дамаскин са одређеном скепсом правог верника осврће на разне теорије о Земљином ослонцу: било да Земља стоји сама од себе, било на ваздуху, или на водама, било да допустимо да није ни на чему утврђена, неопходно је да побожно верујемо — аще оубо wt себе, аще на въздоусѣ, аще на водахъ, аще ни на чесоумъже дами оутврѣждение ке, подоваетъ не штстоупати благовѣрjю (Dogmatik, 184). Истине ради, треба истаћи да се Јован Дамаскин за свако од ових тумачења позива на Библију, али се не може отети утиску да је овај добри познавалац античке науке могао мислити и на хеленске космолошке теорије. На ово место код Дамаскина позива се и горе поменути космолошки одломак који се у различитим варијантама чита у сва три зборника са космографским поглављима — Богишићевом, Кирило-белозерском и Горичком.²³ Анаксимандар је такође један од првих који је веровао у постојање људи и са друге стране земље (која додуше у његовом систему још није лоптаста), у антиподе, сѣрфотивоножмаа, чије се постојање у Горичком зборнику побија (л. 245б). У првој глави свог *Шестоднева* Јован Егзарх критикује празнословље углавном пресократовских научника, обраћајући се поименце Пармениду (око 500. године пре Христа), Талесу, Демокриту (470/60–380/70. године пре Христа) и Диогену (вероватно из Аполоније, друга половина V века пре Христа) с прекором што мимо Бога траже праузрок свега у неком од елемената.

Питагору (друга половина VI века пре Христа) можемо поменути као првог који је установио сферични изглед васељене и саме земље. Први *Новаковићев одломак* почиње тврђењем: О клоубномъ видѣнни овѣза земље: (лері сфариоειδους σφῆματος τῆς γῆς) многаа павления (ἀποδείξεις) соутъ, паче же како оспаваетъ сѣнце вѣсточныѣ стѣрами пѣѣжде неже ихъ на западе (*Новаковић*, 42). Међутим, за представнике антиохијске егзегетске школе, као што је био Северијан из Гавале, теорија о сферичности космоса била је резултат празног паган-

²² Јанковић, Астрономија, 57.

²³ Радосевић, Козмографски и географски одломци, 175.

ског мудровања. Небо, које је бог створио није сферично такоже моудрољубивствѣ ютъ соѣтословци. Не створи коло валающе (Савина 21, 27а). Такође, од Питагориних следбеника је Василије Велики позајмио идеју круга (κυκλικὸν σχῆμα — кроѣжни обрз) као симбола вечности којој је својствено да се сама себи враћа (въ себе оврзати се). С друге стране, Василије не прихвата питагорејско учење о хармонији сфера која превазилази всакѣ иже въ пѣснѣх сладость (Хил. 405, 26А = Bas. Hex. III 3, 24С). На учење о метемпсихози, које се по предању приписивало Питагори и његовим следбеницима Григорије Ниски се опширно и веома оштро обраћа. Ово васнотворење он подсмешљиво пореди са брбљањем жаба или птица, са бесловесијем риба и са неосетљивошћу дрвета (Хил. 405, 167 = PG 44, 232 А/В). Као један од аргумената о променљивом, дакле небожанском карактеру природе, Георгије Писида спомиње појављивање Венере и као Вечерњаче и као Зорњаче, појаву коју су утврдили још питагорејци:

или кто тѣжде звѣзду разсмотривъ различно
и дньнищѣ знаетъ и вечернищѣ вѣсть,
не развѣмѣеть еж дѣлителя двотекоуща
проповѣдника ноци и профока дни (Шляпкин, ст. 365–8).

Василије критикује Ксенофанову (око 570–460. године пре Христа) теорију о бесконачности која се простире испод Земље ограничене иначе само горњом површином. Он сматра апсурдним замишљати бесконачни број ослонаца — тако ћемо пасти у бескрај (тако въ вземѣне испадѣмъ), већ пронађеним ослонцима тражећи увек небо.

Емпедоклова (V век пре Христа) теорија четири елемента у потпуности је усвојена у хришћанској патристици. Воду, ватру, ваздух и земљу формирао је Бог из праматерије коју је првобитно створио. Северијан из Гавале, представник буквалне интерпретације антиохијске школе, тврди да је бог у оквиру неба и земље првог дана створио ни из чега вѣтры, въздоухъ, огнь, водоу (Савина 21, 3а). Јован Дамаскин је посветио сваком од елемената посебна поглавља свог трактата *Тачно излагање православне вере*.

Занимљив је пут лунарног циклуса од 19 година који је у V веку пре Христа установио астроном Метон. У хришћанско време овај циклус је коришћен за прорачунавање датума Ускрса. Без помена проналазачевог имена кроѣгъ лоуњни од 19 година са почетком од 1. јануара јавља се и у српским пасхалим приручницима као што је онај у преводу Крмчије Матије Властара или у хронолошким чланцима зборника манастира Никољац бр. 49.²⁴

Анаксагора (око 500–428. године пре Христа) може се препознати у Василијевој тврдњи да у чулном свету ништа није једноставно ни изоловано (и ни едио сѣроста естъ едио, ниже просто и чисто шт видимых и чѣвственныхъ — Хил. 405, 37а = Bas. Hex. 89С).²⁵

²⁴ Н. Радошевић, Хронолошки и космографски чланци у зборнику број 49 манастира Никољац, Зборник у част професора Ђорђа Трифуновића, у штампи.

²⁵ J. F. Callahan, Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology, DOP 12 (1958) 46.

Свакако су Платон (427–347. године пре Христа) и Аристотел (384–322. година пре Христа) двојица Хелена који су и поименце најприсутнија у природословним текстовима. Српски превод *Шестоднева* Василија Великог из XIV века познат нам је, као што је споменуто, за сада по четири рукописа од којих је најстарији хиландарски бр. 405. У свим овим рукописима постоје маргиналне белешке, како уз Василијев текст тако и уз спис *О стварању човека* Григорија Ниског, који се на *Шестоднев* наставља. У овим белешкама двојица хеленских великана често су присутна. Било да се ради о писару грчког предлошка, било о преводиоцу — писару прототипа ове серије рукописа, у питању је начитан човек који је, подстицан основним текстом, осећао потребу да користећи своје знање пружи читаоцу разна објашњења: петое тѣло Аристотела внесити, коментар је на помен петог елемента у тексту. Уз расправу о срцу или мозгу као месту из кога се управља људским организмом, о хегемоникону, белешка каже: Иппократ и Аристотел в сѣдца владичественное рѣше, Галин же и Платон в затылак.

Платонов Тимај је свакако дело које је поред почетних стихова Генезе највише утицало на хришћанску космологију. Препознајемо га пре свега у Василијевом Шестодневу као и у химничком спеву Георгија Писиде инспирисаног кападокијевим прозним делом. Свакако, никако не треба заборавити, као што то и ова двојица Византинца нису чинила, суштинске разлике између Тимаја у коме је постојала праматерија коју је митски демург обликовао и хришћанског света створеног искључиво вољом божијом. Слика и њен архетип, пар добро познат из Платонове филозофије бојеја, биће код Григорија Ниског примењен и на однос човека и Бога — одоушевљени обрз ... причешающе се прѣвошбразномѣ (Хил. 405, 111а = Gr. Nyss. de hom. opif., PG 44, 136С). Григорије преузима од Платона и представу о људском роду као средишњој спони између божанског бића и анималног живота: посѣд естъ члѣвчество, вожествнаго же и вестѣлеснаго естества и бесловесные и скотѣские жизни (Хил. 405, 138а = Gr. Nyss. de hom. opif., PG 44, 181В).²⁶

С друге стране, већина физичких закона које хришћански природословни текстови или спомињу или прећутно усвајају припадају Аристотеловом учењу. Уколико су у основи већ постављени код ранијих филозофа, Аристотелова примена им је обезбедила трајност. Григорије Ниски је ингениозно повезао Стагиритову тројну поделу душе на вегетативно-нутритивни вид (садовный, питательный видъ), сензитивно-анимални (чувственный) и разумни (оумный) са душом, телом и духом светога Павла, 1 Сол 5, 23 (Хил. 405, 116б = PG 44, 145С).²⁷ Стиче се утисак да је у свим за природословље релевантним текстовима био добро познат Аристотелов етер. Хипотеза да је пети елемент (*Новаковић*, 47, петоро тельно небо) заправо елемент неба, одбацивали су, али су за њу знали.

Метеоролошка сазнања о којима је реч и у шестодневима и у одломцима, заснована су искључиво на Аристотеловим поставкама односно на њиховој ка-

²⁶ E. Ivánka, Hellenisches u. Christliches im frühbyzantinischen Geistesleben, Wien 1945, 63.

²⁷ Ladner, Anthropologie, 70.

снијој разради и популаризацији. Аутор *Новаковићевих одломака* позива се на Аристотела објашњавајући појаву дуге (*Новаковић*, 51/52). Земљотрес, *τροϋς*, и у Кирило-белозерском и у Богшишевом зборнику се објашњава Аристотеловом теоријом о концентрацији ваздуха у унутрашњости земље, који под притиском тежи да се шири и тако доводи до мањих и већих потреса.²⁸

Бугарски научник Јордан Трифионов тачно је установио на које се главе Аристотелове *Historia animalium* односи физиологија човековог организма у Шестодневу Јована Егзарха.²⁹ Егзарх је користио некаку адаптацију Стагиристовог текста, инстинирајући на оним деловима човековог тела који су по његовом мишљењу најбоље илустровали бескрајну мудрост Творца, а то су мозак, чула и унутрашњи органи.

Изузетни зналац словенских филозофских текстова у пару *вид и образ* који се јавља у Шестодневу Јована Егзарха, препознаје Аристотелов пар *τὸ εἶδος καὶ ἡ μορφή* које треба тумачити као спрегу принципа форме и саму форму: *видъ же и образъ сьлнѣчнын и луѣннын и звѣзднын светъ есть* — светлост је принцип облика и сам облик Сунца, Месеца и звезда.³⁰

Четири *Новаковићева одломка* потичу из Пселове компилације *Omnifaria doctrina* засноване између осталог, као и дело Симеона Сета, на Олимпиодоровим коментарима Аристотела. За разлику од Платона, за кога је Сунце, састављено од четири елемента, било *топлое огњно тѣло*, Аристотел је сматрао да ово велико небеско светило није топло нити има било какав други квалитет (*πολύττα — οὐτώρα*), већ способност загревања (*ἔκκαυσα — жежение*) стиче кретањем. Пратећи стоичара Посидонија (око 135–50. године пре Христа), Василије се надувачко расправља са перипатетичарима ишчуђавајући се *оубо ниже топло бити сьлнце они гьаголють*. У песничком заносу, а са намером да противречи Аристотелу, Псида се обраћа Творцу који је створио огромно и топло Сунце: *ὃ τὸν γίγαντα τοῦτον κτίσας ... τὸ πάντροφον πῦρ — о сьлнца сего исполна сьтворив ... всепитатеьнын огнь*. Супротно великом кападокијском оцу и знаменитом песнику, Симеон Сет је веровао свом перипатетичком извору преузимајући тврђење да *сьлнце само собою нѣсть топлѣише*. Високе планине покривене снегом биле су му сасвим убедљив доказ — *ближанише во соуть къ сьлнцоу, стоуѣнѣиши же соуть паче ли нижниихъ* (*Новаковић*, 45). Кад је у питању етер, пети елемент који је, према Аристотелу сачињавао небо и сав космос изнад Месеца, Василије га прихвата, али га на стоички начин сматра ватреним: *εἰςα же кто любовити еке не бити огньноу и горещоу — зар ко сумња да је етер ватрен и горућ?* (Хил. 405, 27Бб = Bas. Нех. 29А). Симеон Сет, пак, сматра да изнад ваздуха постоји ватра која је финијег састава и има влагоуѣржаноу топлотоу у односу на земаљску (*Новаковић*, 46). Како се види из даљег одломка о огњу,

²⁸ R. Taton, *La science antique et médiévale*, Paris 1957, 278.

²⁹ Ю. Трифионов, Иоан Егзарх Български и неговото описание на човешкото тело, БП, 2 (1920) 162–202.

³⁰ E. Weither, *Studien zur philosophischen Terminologie des kirchenslavischen*, Die Welt der Slaven, 9 (1964) 154 sq. Уп. и С. Жуљвић, Развој српске филозофске терминологије, Зборник ФФ, 13, 2 (1983) 225 сл.

преузетог од Псела, овај начитани Византинац наводи и Платоново и Аристотелово мишљење о Сунчевој топлоти, али као да се приклања овом другом (*Новаковић*, 51). Позивајући се изричито на Аристотела Псел говори и о кретању звезда стајачица (*неблазние звѣзды*) од истока на запад, док се планете (*прельстније*) крећу у супротном смеру.

Наравно, и Аристотел лично, и цела његова перипатетичка школа изложени су у појединачним случајевима критици. Василије Велики, под утицајем стое, верује у постепено смањење воде у универзуму и критикује Аристотела који је сматрао да се сва вода претворена у пару враћа кроз кишу на земљу.

Стоа је свакако утицала на улогу коју је Василије признавао елементу ватре.³¹ Међутим, оно што свакако није могао да прихвати, јесте поновно рађање света после екпиросе. Посидоније, представник средње стое, извршио је веома велики утицај на хришћанске писце, нарочито на Василија Великог. Симпатија која влада у космосу стоичка је идеја коју сусрећемо код Кападокијца. *Всего же мнѣа, неким љубве сьоузом въ едно обштение и сьставление сьвеза — ὅλον δὲ τὸν κόσμον ... τινὶ φίλιᾶς δεσμῶ εἰς μίαν κοινονίαν καὶ ἀρμονίαν συνέδεσεν*. Мада, морамо рећи да овај цитат такође веома подсећа и на Тимаја. Током времена, до краја позне антике створиле су се разне идеје из интеракције посебних филозофских система. Једна од таквих је и идеја о јединству природе.³² Стоа је дала и дефинитиван облик теорији о спрези супротних сила као предуслову опстајања геоцентрично конципиране васелене. *Сьмѣшеніе соупротивныхъ и сьврѣаніе* за Григорија Ниског је природни закон који се сасвим лепо уклапа у идеју божјег стварања (Хил. 405, 107 = Greg. Nyss. de hom. orif., 129 В/С). Поређење универзума са градом присутно је и у Тимају а својствено је и стоичкој традицији. За Василија створени свет, уређен и многим лепотама украшен, представља реплику небеског нематеријалног града.³³ Григорије, пак, користи метафору града описујући како спољне сензације стижу до ума путем различитих чула као што грађани улазе у град кроз различите капије (*ниже въ градѣ сьтектѣтсе вси*, Хил. 405, 120а = PG 44, 152 C/D).

Кончане представе о свету природе и теорије о њему које су важиле на крају антике биле су у приличној мери формиране узајамним деловањем различитих филозофских праваца и пролазиле су кроз разне етапе и прераде. Тако су се захваљујући скицама пресоократоваца подигле огромне грађевине основних система антике — академија, перипатетичари и стоа, док су александријски научници хеленистичке епохе својим експерименталним методом дали дефинитиван вид многој теорији; поменимо само имена Ератостена (III век пре Христа), Хипарха (II век пре Христа) или Птолемеја (II век наше ере). Међутим, класични великани су их за потомство у ширем културном смислу сасвим наткрилили. *Ἐρατοσθένης ὁ πολύμαθης*, очигледно, српском читаоцу Деспотовине није ништа значно те је Константин Филозоф у деспотовој биографији, наводећи

³¹ Callahan, *Cappadocian Cosmology* 47.

³² Ibidem, 46.

³³ Ibidem, 50.

његов прорачун дужине Тигра и Еуфрата на основу једног позног грчког текста, помен његовог имена изоставио.³⁴ Ератостенова процена дужине земље била је прихваћена и у Горничком и у Кирило-белозерском зборнику.³⁵

Текстови позне антике анонимних и мање познатих аутора који су доносили разна географска обавештења, радо су превођени у словенској књижевности и често преписивани. Поменимо као пример Агатемеров кратки текст о морима који у различитим преводима читамо у *Догматници* Јована Дамаскина и у Новаковићевом одломку о поучинџ.

Последњу реч античке филозофије на издасају имао је свакако новоплатонизам. Развијајући у патристици омиљену тему лепоте Богом створеног звезданог неба, Василије Велики одбацује стоичку идеју о лепоти због симетрије и приклања се Платиновом (око 205–270. године наше ере) учењу о томе да лепота природе проистиче из телеолошке савршености божијег плана (Хил. 405, 196–20а = Вас. Нех. 45С–48А). Слично је и са Платиновим учењем о пореклу зла (Хил. 405, 146–16а = Вас. Нех. 36В–40В). Појам *семеног логоса*, односно *семене силе* је стоичке провенијенције; али је до Григорија Ниског у оквиру његовог објашњења човекове јединке као једне психосоматске целине врло вероватно стигао преко Плотина (Хил. 405, 169/170 = PG 44, 236).³⁶

Концепција микрокосма, својствена питагорејским, платоничарским и хеленистичким синкретистичким схватањима³⁷ одбачена је у антропологији Григорија Ниског. *Малъ миръ* као реплика универзума може се препознати и код комарца и код миша, док је за човека од битне и пресудне важности његова сличност са Богом (Хил. 405, 136а = PG 44, 177D).

Мисаони системи антике додирују често патристичке поставке у свом коначном облику на који је утицао не само развој самог система него, као што је већ речено, и међусобан утицај различитих филозофских праваца. Појам времена, ограниченог земаљског, историјског постојања, Григорије интерпретира служећи се стоичко-новоплатоничарским термином τὸ χρονικὸν διάστημα — *времењско објектум* (Хил. 405, 154а = PG 44, 109В).³⁸ Побијајући теорију о вечности материје Григорије развија новоплатоничарску идеју о материји као скупу нематеријалних особина. Уколико се ова својства једно по једно уклоне, материја ће нестати, *всакѡ тѣлесное създрѡушлетсе слово* (Хил. 405, 156а = PG 44, 213А).

На крају овог низа античких мислилаца и њиховог присуства односно одсуства у српским средњовековним текстовима поменимо још Прокла (око

³⁴ П. Појовић, Четири рајске реке, Глас СКА 171, 88 (1936) 169.

³⁵ Н. Радошевић, Козмографски и географски одломци, 175. Географски текст, састављен од два српска различита одломка, новобрдски митрополит XVI века, Никанор, је интерполирао у један препис Синтагме Матије Властара и произвољно га приписао Птолемеју. В. Ђ. Св. Радојичић, „О књиже Птолемеја“. Два стара српска географска „тлкованија“, Историски часопис, 6 (1956) 55–63.

³⁶ Н. Радошевић, Григорија Ниског посланица епископу Петру, 376.

³⁷ М. Флашар, Његош и антика, Подгорица 1997, 154 сл.

³⁸ Радошевић, Григорија Ниског посланица, 378.

410–485. године наше ере), угледног представника атинске новоплатоничарске школе V века. Оба примера која сам одабрала могу бити илустративна за неке општије закључке. Преводилац *Одломака космографије (Новаковић, 47)* преносећи, додуше не нарочито прецизно, текст Симеона Сета о саставу неба од четири, односно пет елемената, као представнике ових теорија наводи поред Аристотела, Платона и Прокла још и Василија Великог. Тако смо добили један вишеструки ланац који нам може послужити као пример приближавања античких идеја српској писмености позног средњег века. Теорије хеленских мудрих људи класичне епохе, позноантичким коментарима разрађене и тако обновљене, биле су спремне да их потоње генерације преузму. Међутим, да би биле доиста прихваћене, била је потребна и потврда знаменитог црквеног оца.

Проклово учење о вечности света, хришћанима у потпуности неприхваћљиво, изазвало је огорчено побијање Јована Филопона (V/VI век наше ере) и касније под његовим утицајем и Георгија Писиде, који се жучном инвективом од двадесет стихова обрушио на ученог новоплатоничара. У словенском преводу ових стихова нема, било да су, изгубивши временом на актуелности, изостављени током преписивања грчког оригинала, било да их је словенски преводилац 1389. године сматрао излишним.

Медицина

Античка медицина, на коју се средњовековна византијска а сходно томе и словенска медицинска дела ослањају, на неки начин представља интегрални део хеленске филозофије и хеленског погледа на свет. Хипократ (око 460 – око 370. године пре Христа), а још више његови наследници, чјим је радом формиран *Corpus hippocraticum*, полазе од многих општих поставки грчког природословља као од непобитних чињеница и, са своје стране, утичу на његов даљи развој и на коначан облик, односно облике, његове полиморфне традиције.

Као што је и теорија о четири елемента постала *conditio sine qua* поп потоњих научних разматрања, тако је свеприсутна и Хипократова теорија о четири телесне течности на којој је знаменити антички лекар засновао функционисање људског организма.

У космолошким делима о којима је досада било речи, античка медицина је присутна не само у одељцима о физиологији и антропологији него и у неким другим областима. Занимљиво је да је по свој прилици Гален (око 130–199. године наше ере) био посредник између стоичке, тачније Посидонијеве, теорије о постепеном развоју од неживе природе навише и Григоријевог „напредовања корак по корак“, *διά βαθμῶν, ἅκω же степенѣмы* (Хил. 405, 1176 = Gr. Nyss. de hom. orif., PG 44, col. 148В/С), од мањих ствари до оних савршених.³⁹ Слична је ситуација и са Григоријевим физиолошким тумачењем функционисања људског тела, тумачењем за које он дугује свакако Галену али и Посидонијевој

³⁹ Ladner, Anthropology, 71.

стон, коју препознајемо, на пример, и у равнотежи супротних својстава (равнодржанје сьпротивныхъ качества, Хил. 405, 171a = PG 44, 241C) и у изузетном значају топлоте (огньное дѣиство, Хил. 405, 177a = PG 44, 249A) на телесне процесе.⁴⁰ Не треба заборавити да ово последње учење стоа свакако гради на концепцији Хераклитове ватре. Из Галеновог изгубљеног списка *О гласу*, сматра се да је Григорије Ниски преузео акрибични опис говорних органа као музичких инструмената (Хил. 405, 1186/119a = PG 44, 149C).⁴¹

У енциклопедијским зборницима се често уз чланке космографског, астролошког и географског садржаја јављају и фрагменти из Хипократа, његових следбеника, Галена, анонимни чланци о људској природи и устројству човековог организма, о противотровима, лековима, методима дијагностике и лечења болести. Такво је стање у сачуваним грчким рукописима а и у оним словенским. Према врло примамљивој претпоставци Ихора Шевченка, порекло превода на српскословенски језик медицински релевантних текстова могао би се повезати са делатношћу чувене болнице краља Милутина у цариградском манастиру Св. Јована Продрома.⁴² Познато је да се у томе манастиру једно време налазио и раскошни зборник Диоскорида као и да је у позније време тамо био смештен *мусијон*, значајни културни центар престонице. С обзиром на знатна средства којима је манастир, захваљујући донацијама српских владара располагао, може се претпоставити да су и учени српски монаси преводили адекватне текстове за боље функционисање саме болнице.

У овом погледу је веома занимљив познати *Ходошки зборник*⁴³ прве трећине XV века као и неколико зборника насталих у Русији приближно у исто време.⁴⁴ Два текста ће нас овде занимати. Први је чешће преписиван спис *Галиново на Ийокрајџа*. Грчки предлогак овог малог трактата хипократске медицине, упркос наслову, не може се сматрати Галеновим коментаром оца медицине, већ компилацијом неког анонимног аутора. На самом почетку сусрећемо се са две теорије античког природословља, са четири основна елемента и са концепцијом човека као микроkozма, концепцијом коју, као што смо видели, Григорије Ниски не прихвата. На спреси коzmоса и човека заснива се и Хипократова хуморална теорија. Као што је миџ састављен од четири „стихије“ тако је и малии миџ, човеков организм, састављен од четири течности. Од равнотеже њихове, промена и доба старости зависи здравствено стање појединог човека. Овај компилирани спис се завршава питањима и одговорима међу којима на са-

⁴⁰ Радосевић, Григорија Ниског посланица, 379.

⁴¹ Ladner, o. c., 69, p. 35.

⁴² Ševčenko, Remarks on the Diffusion, 341 p. 52. Уп. М. Живојиновић, Болница краља Милутина у Цариграду, ЗРВИ 16 (1975) 105–117; Т. S. Miller, The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire, Baltimore and London, 1985, 158 et passim. Уп. и студије Р. Кайића, Медицина код Срба у средњем веку, Београд 1958; *исти*, Српска медицина од IX до XIX века, Београд 1967; *исти*, Погрекло српске средњовековне медицине, Београд 1981.

⁴³ Р. Кайић, *Љ. Кошарчић*, Медицински списи Ходошког зборника. Избор, Београд 1990.

⁴⁴ Н. Радосевић, Ембриолошки одломак у зборнику Кирило-белозерског манастира XII (2236–226a), ЗРВИ 32 (1993) 155–165.

мом почетку имамо Платонову троделну поделу душе на словесное, цростное и желателное.

Много ређе се јавља кратки али веома занимљиви ембриолошки текст под насловом *Александрово*.⁴⁵ О коме се Александру заправо ради, постоје различите сугестије. Сама садржина, заснована на хипократској медицини, представља кратак извод из књига „О рађању“ и „О природи детета“ у коме се могу уочити и елементи различитих утицаја, стоичке пнеуматске теорије, Емпедокловог и Аристотеловог учења о примарном настајању срца у развоју ембриона (интерполација у једном делу грчке рукописне традиције), теорије *ејикрајџа*, превладавања семена по јачини и слично. Други део садржи физиолошко тумачење обреда помена после смрти трећег, деветог и четрдесетог дана. Елементи научних теорија (поново Аристотелово мишљење о томе да се срце прво формира, одакле проистиче претпоставка да се последње и распада, Емпедоклово учење о утицају топлоте на развој ембриона и сл.), испреплетани са најстаријим веровањима и са питагорејском мистиком бројева, у функцији су хришћанског култа.

Поред ових текстова из Византије, заснованих на античкој медицини и разних зборника народне медицине, *лечбеника* и *јатрософија*, постојао је у Србији и утицај са Запада, из познатих школа Салерна и Монпељеа. Из ове традиције потиче и најзначајнији споменик српске медицине *Хиландарски медицински кодекс* бр. 517 из прве половине XVI века.⁴⁶ Тако су имена Хипократа и Галена стигла до српске читалачке публике и другачијим, заобилазним путем.

*

Девелие поџмоудрџин (*Новаковић*, 44) били су у многим случајевима равноправни са Мојсијем или Давидом. Уколико не побијају неку од античких поставки која би директно угрозила хришћанску догму, кад називају хеленске мудраце, као у Крушедолској палеји, *сујесловцима* који *љубомоудравствувјуи*,⁴⁷ Византинци су разумно прихватили много тога што им је антика пружила. Сами немоћни и у суштини незаинтересовани да сопственим снагама достигну и можда покушају да превазиђу своје претходнике у проучавању и тумачењу многовидног и пребогатог света природе, они су се задовољили да у већој или мањој мери укључе у свој поглед на свет многи драгуљ хеленске ризнице. Тако су са старим Грцима делили и ингениозна научна решења, и заблуде и примамљива memorbabilia.

Како стоји ствар са нашим природословним штивом? На први поглед може нам се чинити ова средњовековна словенска, и у оквиру ње и српска приро-

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Хиландарски медицински кодекс, изд. В. Милинчевић, фототипско издање са уводном студијом Р. Кайића, Београд 1980.

⁴⁷ Имамо небројено примера критичких опаски о паганским мудрацима, мада, стиче се утисак, да је овакав негативан одзив често само pro forma.

дословна продукција, помало јаловом и потпуно неоригиналном. Замислимо, рецимо, Константина Филозофа како преводи текст Симеона Сета или Псела који су ови уприличили читајући Олимпиодорову (VI век) компилацију великог Аристотела. Ипак, не чини ли се да је један преводилац, бирајући свој предложак и свесно га преносећи на свој језик, у књижевном погледу готово два миленијума млађи, чинио можда већи интелектуални напор него образовани Византинци XI века који је углавном преузео дајдестирану прераду класичног оригинала. Међутим, опет да подвучем, преокулације средњовековног човека су биле на другој страни.

Ninoslava Radošević

ANCIENT SCIENTISTS IN BYZANTINE AND SERBIAN MEDIEVAL NATURAL PHILOSOPHY

In the field of natural philosophy, Byzantium mostly adopted the achievements of antiquity and did so, most often, on the basis of late antique interpretations of the works of Greek thinkers. Through various florilegia, this knowledge was used by IV and V century exegetes in the writing of their texts on creation, the hexamers, as well as by John of Damascus (VII century) in his Orthodox encyclopedia *The Fountain of Knowledge*. In the following centuries, especially in the XI and XII, Byzantine scholars, such as Michael Psellos, Symeon Seth and Eustratios of Nicaea, put together collections of basic knowledge on natural philosophy, organized in brief chapters which were later copied and combined with other similar fragments in different miscellanies.

In translating these Byzantine adaptations, Slavic scholars presented to their reading public the basic postulates of Hellenic science and the most famous names of ancient natural philosophy.

Already in the second generation of Slavic literacy, the Bulgarian man of letters John the Exarch (IX/X century) focused his work as a translator and compendium maker on patristic and Byzantine scientific texts. The oldest preserved manuscript of Exarch's Hexameron, dating from 1263, is of Serbian redaction, which indicates that, by the middle of the XIII century at the latest, the Serbian reading public could also, within the structure of exegetic texts, learn of achievements of ancient natural philosophy.

The widening of cultural horizons in XIV century Serbia instigated work on new translations so that relevant texts of John of Damascus, Severianos of Gavala, George of Pisidia, Basil the Great and Gregory of Nyssa emerged in the Serbian redaction in their integral form.

In the days of the despotate of the first half of the XV century, the flowering of literature also included an interest in Greek scientific texts of the XI and XII centuri-

es which, being outside the exegetic program, were put together in the form of brief chapters.

Slavonic XV century miscellanies included chapters on cosmography, geography and astrology as well as chapters of the same type on Hippocratic medicine. Thus, achievements of ancient medical science marked by the works of two great scholars, Hippocrates and Galen, also reached Serbia. These two important names, as well as their teachings, are mentioned also in the works of western schools of medicine in Salerno and Montpellier, translations of which have been preserved in the most significant Chilandar medical codex N. 517 from the XVI century.

Christian exegesis displays a dual approach to the appearance of the created world. On one side stands the concept of the school of Antioch which adheres literally to the Biblical text and promotes the theory of a fabricated image of the world which is very far from reality. On the other side are those among the fathers of the church who, with certain reserve, adopted ancient concept on the spherical and geocentric nature of the universe.

Among presocratic theories, that of Empedocles on the four basic elements was accepted without question. However, those most present in medieval natural philosophy are Plato with his *Timaeos* and Aristotle with his scientific achievements. The influence of the stoic is also indisputable as well as the, at time crucial, influence of syncretic solutions of late antiquity which offered neoplatonism and the teachings of other schools of philosophy in the final stages of development of their systems.

In the field of medical science, Hippocrates's theory of humors, inseparable from his theory of the four elements, was the basis of both physiological writings and diagnostic postulates.

Having originated within the Byzantine cultural sphere and as a result of the work of translators over centuries, Serbian medieval literacy, and within its framework Serbian natural philosophy too, was enriched with numerous important ideas and ingenious comprehensive solutions of the most prominent thinkers of antiquity.

АЛЕКСАНДАР В. ПОПОВИЋ

БОГОРОДИЦА ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ: ОД МАЈКЕ БОГОВА
ДО МАЈКЕ БОЖИЈЕ

Иконографски тип Богорице „Извора живота“ или Ζωοδόχος πηγή може се пратити у српском сликарству од XIII до XIX века. Порекло овог Богородичиног култа везано је за истоимени цариградски манастир који је основао цар Јустинијан, а његове корене треба тражити у култу Кибеле, Мајке богова. На то указује истоветна метафорика воде везана за оба култа, као и необичан изглед самог манастира који је саграђен на месту ранијег светилишта, вероватно посвећеног Мајци богова.

Представа Богородице Ζωοδόχος πηγή, или „Извора живота“¹ у српском сликарству може се пратити у континуитету током читавих шест векова, од средине XIII века, па све до XIX века. Од строгих и једноставних средњовековних фресака, па све до раскошних барокних гравира, ова религиозна тема пружа се пред нама у свим фазама свог иконографског развоја, што је несумњиво чини занимљивом за проучавање са становишта историје уметности. Међутим, будући да је у питању култна представа, која је свој одраз доживела и у књижевности и литургици, да би се у потпуности сагледала мора јој се приступити и са становишта других научних дисциплина, историје књижевности, историје религије или историје идеја.

Ова иконографска тема одавно је прувукла пажњу страних научника. Код нас је она само спорадично проучавана, у оквиру истраживања других тема. Прву и до данас свакако најсвеобухватнију студију о њој написао је још пре четрдесет година академик Дејан Медаковић.² Полазећи, пре свега, од његових

¹ Реч ζωοδόχος је сложеница од ἡ ζωή — *живој*, и глагола δέχομαι — *примаћи*. Отуда се код нас овај иконографски тип Богородице може срести под различитим именима: *Извор живојша*, *Живоносни источник*, *Живојопрјемни источник*, *Живојодавни источник*.

² Д. Медаковић, Богородица „Живоносни источник“ у српској уметности, ЗРВИ 5 (1958) 203–218. Овде морамо, неизоставно, поменути и рад М. Татић-Ђурић, Image et message de la Theotokos „Source de vie“, Bulletin de L'association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen 19–23, 1–2 (1993), 31–47.

проучавања, покушаћемо да у најкраћим цртама читаоцима прикажемо историјат представе Богородице „Извора живота“ у српској уметности.

У свом најједноставнијем, иконографски још увек неразвијеном виду, најстарија представа Богородице „Извора живота“ сачувана је на једној фресци цркве у Бојани из 1259. године. У нартексу цркве насликана је до појаса, у некој врсти посуде, Богородица са Христом који седи на њеној десној руци. Са стране, лево и десно, стоје Јоаким и Ана који се клањају.³

Један век млађа, фреска из припрете манастира Лесново из 1349. године (табла 1), приказује Богородицу Оранту, до појаса у хексагоналном базену са два отвора из којих отиче вода.⁴ О ком типу представе Богородице је реч, недвосмислено казује натпис $\eta \lambda \eta \eta \tau \eta \varsigma \zeta \omega \eta \varsigma$, лево и десно од Богородице.

Током векова иконографија постаје све сложенија. У њој се могу утврдити неки стални елементи који се понављају на свим доцнијим представама Богородице „Извора живота“. То су два анђела изнад Богородице, који је крунису. Богородица седи у некој врсти чаше са стубићем, или у базену на стубу. У предњем плану, подно базена, налазе се две фигуре које се умивају чудотворном водом из базена. Једна од њих је слепац, а друга представља опседнутог човека из кога излази демон. Отвора за воду обично има три. Наравно, има случајева када су неки од ових елемената, па и већина њих, изостављени. На пример, на минијатури београдског преписа *Српског минхенског њсалтира*, сачињеног између 1627. и 1630. године.⁵

Култ Богородице „Извора живота“ је од XIV века постао веома популаран на Светој Гори, одакле се ширио по читавом православном свету и у такозвано „турско доба“. У Србији је свој пуни процват доживео у XVIII веку. Највећи број сачуваних икона Богородице „Извора живота“ потиче управо из овог времена. Овај тип Богородице најчешће су сликали мајстори са јужног приморја, или они који су били повезани са Светом Гором и познавали њено сликарство. Неколико познатих икона дело су бокелских зографа из породице Димитријевића-Рафајловића. У свом најразвијенијем иконографском облику представа Богородице „Извора живота“ јавља се на две бакрорезне иконе славног Христофора Жефаровића.⁶ Хронолошки завршетак ове развојне линије чине икона Теодора Крачуна из хорске капеле Св. Георгија у Сремско-карловачкој саборној цркви из 1775–1779. године⁷ и икона Петра из Дебра у цркви Св. Спаса у Скопљу из 1867. године.⁸

На барокним иконама основни иконографски елементи бивају модификовани и постају богатији и раскошнији. Базен се претвара у фонтану са водоско-

³ Види *Медаковић*, Богородица „Живоносни источник“, 205.

⁴ Види *Медаковић*, Богородица „Живоносни источник“, 205; *С. Габелић*, Манастир Лесново: Историја и сликарство, Београд 1998, 172–174.

⁵ Види *Медаковић*, Богородица „Живоносни источник“, табла 2.

⁶ *Медаковић*, Богородица „Живоносни источник“, табле 8 и 9.

⁷ *Медаковић*, Богородица „Живоносни источник“, табла 11.

⁸ *Медаковић*, Богородица „Живоносни источник“, табла 12.

ком, уносе се елементи пејзажа и архитектуре у позадини, уместо само два лика испред базена сада се појављују читаве групе људи и уносе се ликови различитих светитеља. Добрим делом, измене у иконографији у XVIII веку наступиле су под утицајем списа о Богородичиним чудесима, такозваном *Богородичнику*, који је 1640. године на грчком саставио светогорски монах Агапије, и који је убрзо преведен на словенски.⁹

Порекло култа Богородице „Извора живота“ без сумње је византијско, прецизније речено цариградско, и везано је за цариградски манастир Богородице Ζωοδόχος Πηγή. После ослобођења Цариграда од латинске власти овај манастир је крајем XIII века обновљен, под владом Андроника II Палеолога (1282–1328), а са њим и популарност истоименог култа Богородице.¹⁰ Чешће представе овог типа Богородице у српском сликарству јављају се управо од тог времена.

У византијском сликарству, односно, у ономе што је данас од њега сачувано, овај тип Богородице прилично је редак, и своди се на неколико сачуваних фресака и икона, на пример на представе из Св. Теодора у Мистри, Бронтохиону у Мистри, цркве Успења Богородице у Аливери на Еубеји¹¹ или манастира Хоре у Цариграду (табла 2, 5).¹² Иконографија је истоветна оној у доцнијем српском сликарству, па стога, да бисмо могли да проникнемо у порекло овог култа и његовог ликовног представљања морамо се, на тлу Византије, окренути другој уметности — књижевности. Нарочито ако прихватимо мишљење које је данас општеприхваћено, а које је, на пример, С. Габелић дефинисала речима да Богородица — „Живоносни источник“ представља „алегоријски мотив настао претварањем метафоричних књижевних атрибута у ликовну представу“.¹³

Пратећи у прошлост култ Богородице Ζωοδόχος Πηγή кроз књижевност византијског периода, истраживач се мора кретати на два плана. Први чине књижевни састави у којима се могу открити управо ти „метафорични књижевни атрибути“ који су довели до формирања замисли о Богородици — „Извору живота“. Други чине литерарни извори кроз које се могу пратити историјат култа и самог светилишта за које је везан. Само на овај начин може се поуздано и у потпуности објаснити како генеза култа Богородице Ζωοδόχος Πηγή, тако и његових ликовних представа.

Почећемо од трагања за атрибутима Богородице у књижевности који изражавају представу о њој као „Извору живота“. За прелаз са терена ликовних уметности на терен књижевности, најбоље нам може послужити већ споменути београдски препис *Српског минхенског њсалтира* из XVII века. Како је утврдио

⁹ *Медаковић*, Богородица „Живоносни источник“, 214.

¹⁰ *A.-M. Talbot*, Epigrams of Manuel Philes on the Teotokos tes Peges and Its Art, DOP 48 (1994) 135.

¹¹ *T. Velmans*, L'iconographie de la „Fontaine de vie“ dans la tradition byzantine à la fin du moyen âge, Synthronon 1968, 128–131.

¹² *P. A. Underwood*, The Kariye Djami, vol. 3: Plates 335–553 — The Frescoes, New York 1966, 550–551.

¹³ *Габелић*, Манастир Лесново, 174.

професор Медаковић, једна од минијатура у њему представља Богородицу Ζωοδόχος Πηγή.¹⁴ Она илуструје XI икос *Ακαΐτιστῖα*, свакако најславнијег дела византијске црквене поезије. У ликовним представама *Ακαΐτιστῖα*, чија је иконографија дефинитивно уобличена у XIV веку, употреба Богородице „Извора живота“ крајње је неуобичајена. Но, ако пажљивије прочитамо XI икос, она постаје оправдана и разумљива. У првом делу икоса преовладава светлосна симболика, да би песник у неколико завршних „херетизама“ прибегао поетским сликама везаним за сасвим супротан природни елемент — воду:

Χαῖρε, ὅτι τὸν πολύρρυτον ἀναβλύζεις ποταμόν·
 χαῖρε, τῆς κολυμβήθρας ζωγραφοῦσα τὸν τύπον·
 χαῖρε, τῆς ἀμαρτίας ἀναιροῦσα τὸν ρύπον·
 χαῖρε, λουτήρ ἐκπλύνων συνείδησιν·
 χαῖρε, κρατῆρ κερνῶν ἀγαλλίασιν·
 χαῖρε, ὁσμὴ τῆς Χριστοῦ εὐωδίας·
 χαῖρε, ζωὴ μυστικῆς εὐωχίας·
 χαῖρε, νύμφη ἀνύμφευτε.
 (251–258)¹⁵

*Радуј се, јер из тебе извире многошечна река,
 радуј се, која сликаш слику кујке,
 радуј се, која стираш греховну нечистиоу,
 радуј се, бањо која умиваш савесѝ,
 радуј се, кујо која шочиш радосѝ,
 радуј се мирисе Христѝовог миомира,
 радуј се, живоѝе ѝајинсѝвеног весеља,
 радуј се невестѝо неневеснаја.*¹⁶

Метафорика воде у култу Богородице развијена је до крајности у служби Богородици Ζωοδόχος πηγή коју је почетком XIV века саставио Нићифор Калист Ксантопул, а која се читала првог петка по Ускрсу.¹⁷ Он Богородицу назива *Извором Живоѝа*, *Извором Мудросѝи*, *Сѝасом*, *Посудом ѝуном мане која даје живоѝ*.¹⁸

Ксантопулов савременик, Манојло Фил (око 1270 — после 1330), посветио је већи број литерарних састава такође Богородици Ζωοδόχος Πηγή. У питању је шеснаест епиграма везаних за овај славни цариградски манастир, који

¹⁴ Медаковић, Богородица „Живоносни источник“, 207–208.

¹⁵ R. Santarella, *Poeti bizantini*, I, Milano 1948, 92–93.

¹⁶ *Ακαΐτιστῖ ὕμνεῖσσι τῆς Θεογονίας*, прев. Лазар Мирковић, Српски Карловци 1918, 29.

¹⁷ Talbot, *Epigrams of Manuel Philes*, 136.

¹⁸ Yeltmans, *L'iconographie de la „Fontaine de vie“*, 134.

1. Фреска из манастира Лесново. Преузето из С. Габелић, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, табла XLV.

2. Икона Византијског музеја у Атини, бр. 1147/Т.657. Преузето из А. М. Talbot, *Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art*, DOP 48 (1994) 135–165, табла 4.

3. Релеф из Так-и-Бостана. Инвеститура Хозроја II (590–628). Представа Анахите и Ахура Мазде. Преузето из *J. Teixidor, Anaëtitis, Lexicon iconographicum mythologiae classicae I-2, Zürich – München 1981, 610–611, табла 7.*

4. Релеф из храма Анахите и Митре у Бард-е-Нехандеху. Музеј у Суси. Преузето из *J. Teixidor, Anaëtitis, Lexicon iconographicum mythologiae classicae I-2, Zürich – München 1981, 610–611, табла 4.*

5. Фреска из цркве Св. Теодора у Мистри. Преузето из *A. M. Talbot, Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art, DOP 48 (1994) 135–165, табла 2.*

су били исписани на вотивним даровима Богородици постављеним у њеном храму. Сав репертоар метафорике воде који смо до сада цитирали, веома вешто поетски уклопљен, може се наћи у овим епиграмима.¹⁹

Савремени истраживачи су једнодушни у мишљењу да порекло метафорике воде у Богородичином култу лежи у *Сйаром завеју*.²⁰ Тако у *Песми над њесмала* Соломон назива своју драгу кћлос кеклеисμένος, πηγή εσφραγισμένη (извор зашворен, сйуденац зашечаћен), и нешто ниже: πηγή κήλων, φρέαρ ὑδάτος ζώντος καὶ ροιζούντος ἀπὸ τοῦ Λιβάνου (Изворе вријовима, сйуденче воде живе и која њече с Ливана!). Псалам 41, на пример, такође обилује метафориком воде. Већ у почетним стиховима можемо прочитати: Ὁν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ μου πρὸς σέ, ὁ θεός (Као шйшо кошуша шражи њошюке, шяко душа моја шражи шебе, Божје!).²¹

Опште је прихваћено мишљење да је култ Богородице Ζωοδόχος πηγή настао спајањем култа Богородице и култа чудотворне воде. При том се у науци, осим утицаја поменутих места из *Сйарог завејуа*, прилично неодређено указује и на утицај паганских источњачких култова.²²

Праћење метафорике воде води нас изван круга јудео-хришћанских представа, у круг метафора и религијско-филозофских представа позноантичког хеленства. Идући овим трагом, можемо закључити да се у стварању култа Богородице „Извора живота“ не ради о неком источњачком утицају о коме је представа прилично маглопита, већ о култу једног одређеног божанства из кога се, по нашем мишљењу, развио култ Богородице Ζωοδόχος πηγή.

Шездесетих година IV века н. е. римски император и филозоф Јулијан Апостата саставио је химну у прози посвећену древном источњачком божанству Кибели — Мајци богова. Ево како он у својој филозофској химни дефинише ову малоазијску богињу:

Ко је, дакле, Мајка Богова? Извор иншелектуалних и сйваралачких богова који уйрављају видљивим боговима, исшювермено и мајка и сйуруга великог Зевса, велика богиња која је дошла у њосшюјање (хшюсшюазирала) њосле великог шворца и заједно с њим, госшюдарица свег живошюа, узрок свег раћања, она која с највећом лакоћом чини савршеним сшюворене сшювари, која раћа без бола и сшювара бића заједно с Оцем. Она је и девица без мајке, седи шюкрај Зевса, и

¹⁹ Епиграми су публиковани и подрбно анализирани у: *Talbot, Epigrams of Manuel Philes.*

²⁰ *Медаковић, Богородица „Живоносни источник“, 204.*

²¹ *Canticum, 4,12 et 4,15. Psalmi, 41. Цитирано према: Septuaginta, Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes, edidit A. Rahlfis, vol. II, editio nona, Stuttgart 1935. Превод штирамо према: Свето писмо Старога и Новога завјета, прев. Ђ. Дашчић и Вук Сшюеф. Караџић, у Београду 19562.*

²² *Медаковић, Богородица „Живоносни источник“, 209. Tatić-Djurić, Image et message, passim, претече култа Богородице „Извора живота“ види у читавом низу источњачких женских божанстава, идући уназад све до вавилонске религије. Она такође наводи и бројна места из *Свешюг њисма* у којима се помињу вода или извор у вези са Богом-Оцем и Христом. Нажалост, у овом фактографски изузетно богатом и ученом истраживању нисмо успели да уочимо да је ауторка указала на неки одређени пагански култ као исходниште представе Богородице Ζωοδόχος Πηγή, што је управо циљ нашег рада.*

уистину је мајка свих богова. Примивши у себе узроке свих интелегибилних надкозмичких богова, постојала је извор интелектуалних богова.²³

Метафора извора се у овом кратком одломку два пута појављује. Кибела је за Јулијана извор интелектуалних и стваралачких богова који ујављају видљивим боговима (ή τῶν κυβερνῶντων τοὺς ἐμφανεῖς νοεῶν καὶ δημιουργικῶν θεῶν πηγῆ), и она је, примивши у себе узроке свих интелегибилних надкозмичких богова, постојала извор интелектуалних богова (τῶν γὰρ νοητῶν ὑπερκοσμίῶν θεῶν δεξαμένη πάντων αἰτίας ἐν ἑαυτῇ, πηγῆ τοῖς νοεοῖς ἐγένετο). Пажљиви читалац је свакако запазио да се и овде, као и у Богородичином епигрму Ζωοδόχος, појављује глагол δέχομαι — *примати*. Као што је Богородица у своју утробу примила Христа — „Живот света“, тако је Кибела *примила у себе узроке свих интелегибилних надкозмичких богова*. Кибела додуше, у Јулијановим речима, није „извор живота“, али је *господарица свег живога* (ή πάσης κυρία ζωῆς). Да би паралела са Богородицом била још потпунија, скренућемо пажњу на то да Јулијан за Кибелу каже да је *истовремено и мајка и сујруза великог Зевса* (ή καὶ τεκοῦσα καὶ συνοικοῦσα τῷ μεγάλῳ Διί). Није изостао ни хришћански парадокс о Мајци Божијој као девици. И Мајка богова је παρθένος, и то παρθένος ἀμήτωρ, *девица без мајке*, будући да је у синкретистичкој неоплатонској религији Јулијана Отпадника изједначена са хеленском богињом Атеном, рођеном без мајке — из Зевсове главе. Премда девица, она је *мајка свих богова* (μήτηρ θεῶν ... πάντων).

У завршној молитви на крају *Химне Мајци богова* Јулијан се Богињи поново обраћа са ὁ Πηγῆ τῶν νοεῶν θεῶν — *Изворе интелектуалних богова*, и са Ζωογόνε Θεᾶ — *Живојородна богиња*.²⁴ Ове две епikleзе неодолживо подсећају на слична обраћања средњовековних хришћанских песника Богородици — „Извору живота“.

Ословљавање Кибеле са ὁ Πηγῆ τῶν νοεῶν θεῶν подсећа истовремено и на стих из *Халдејских пророчанстава*, списа, најалост данас само фрагментарно сачуваног, који је знатно утицао на Јулијанове филозофске идеје. Кибела, Велика Мајка богова изједначена је током векова са многим сличним богињама како из источњачког, тако и хеленског пантеона. Међу њима и са Рејом, митском мајком Олимписких богова. О њој у једном фрагменту из такозваних *Халдејских пророчанстава*, сабраних у II веку н. е. од стране извесног Јулијана из Вавилона, можемо прочитати: Ῥεῖν τοι νοεῶν πηγῆ τε ροῆ τε.²⁵ Најалост, није сачуван континуиран текст, већ само фрагмент са овим стихом у коме је за игру речи Ῥεῖν — ροῆ употребљена, као и код Јулијана, као и у *Библији*, у *Акаџистију Богородици*, или код Нићифора Калиста Ксантопула и Манојла Фила, метафорика воде.

²³ Julianus, Or. V, 166 A–B.

²⁴ Julianus, Or. V, 179 D.

²⁵ Oracula Chaldaica, frg. 56 (Oracles Chaldaïques, avec un choix de commentaires anciens, texte établi et traduit par E. des Places, Paris 1971, 81).

Јулијан Апостата остао је забележен у историји пре свега као велики противник хришћанства и као верски реформатор. Он је покушао да реформише древну грчку и римску религију, стварајући један теолошки систем који је, у основним цртама, представљао спој традиционалних хеленских култова, источњачких култова веома популарних у Римском царству у позној антици и неоплатоничарске филозофије. Средишње место у Јулијановом пантеону заузимао је персијски бог Сунца, Митра, изједначен са грчким Хелијем. Култ овог божанства био је тесно повезан управо са култом Кибеле — Мајке богова.²⁶ То је нагнало Јулијана да једну од своје две филозофске химне посвети баш Кибели — Мајци богова. Супротстављајући свој концепт хеленске религије хришћанству, Јулијан је управо Мајку богова супротставио хришћанској представи Богородице. Апостатина замисао о Кибели као богињи-девици, која је истовремено супруга, мајка и као Пророја (Божанско провиђење), кћи Зевса, врховног бога традиционалног хеленског пантеона, пагански је покушај да се њеним култом потисне управо култ Богородице.

Ако, пратећи култ Богородице „Извора живота“ кроз византијску књижевност то чинимо кроз писане изворе који нам пружају конкретне историјске податке, стићи ћемо до истог изходшта. Већ поменути Нићифор Калист Ксантопул оставио нам је опис храма Богородице Извора живота обновљеног у његово доба. Црква је, каже Калист, била правоугаоног облика, окружена са четири портика. Најважнији део храма представљала је крипта, у коју су водила два степеништа са по двадесет пет степеника. У крипти се налазио чудотворни извор чија је вода отицала у један четвртасти базен израђен у мермеру. Зидови цркве били су осликани фрескама. Црква је имала три капеле, посвећене Богородици, светом Евстратију и светој Ани. Додајмо и то да Ксантопул у свом подужем говору посвећеном манастиру набраја и шездесет три чудесна исцељења која су се збила на том месту.²⁷

За оснивање манастира Калист Ксантопул везује једну занимљиву легенду. Наиме, како можемо прочитати код њега, будући византијски цар Лав Трачанин (457–474) дошао је, као младић, у Константинопољ као обичан војник. У близини мочвара испред Златних врата сусрео је слепца који га је замолио да га поведе и да му да воде. Док је Лав тражио воду, зачуо је глас који му је казао да је вода ту, близу њега, и рекао му где да је захвати. Тајанствени глас му је још наредио да том водом опере очи слепцу, и прорекао му је да ће једнога дана постати цар. Додао је, такође, да Лав треба на том месту да подигне цркву у којој ће људи моћи да нађу оздрављење. Лав је послушао и слепец је прогледао, а он сам је доцније заиста постао цар. Кад је ступио на престо, у близини извора је

²⁶ Споменимо и то да су Кибелини храмови грађени често уз митреуме, који су обавезно имали крипту. Тако се најстарији познати Митрин храм, откривен у Остији, из времена пре 142. године н. е., ослања на Метроон — храм Мајке богова. Види F. Cumont, Die Mysterien des Mithra: Ein Beitrag zur Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit, autorisierte deutsche Ausgabe von G. Gehrich, dritte Auflage besorgt von K. Latte, Leipzig — Berlin 1923, 168.

²⁷ Xanthopoulos, Λόγος διαλαμβάνων τὰ περὶ τῆς συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ὑπεραγίας Θεοτοκίης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἀειψύου πηγῆς, ed. A. Pampiris, Leipzig 1802. Делове говора Ксантопул је пренео и у својој *Црквеној историји* (P. G. CXLVII).

сазидао велелепну цркву. Ово чудо слављено је у Богородичиног храма на дан 16. августа.²⁸

Најстарији помен цариградског храма Богородице Ζωοδόχος πηγή налази се код Јустинијановог историчара и панегиричара Прокопија. Ево шта он у свом спису *О грађевинама* каже о оснивању Богородичиног манастира:

*А њој (sc. Богородици) подигао је други храм на месту званом Извор (Πηγή). Онда се налази густа кипарисова шума, луг у свежим пољима њеним цвећа, врћи који доноси дивне плодове, извор који њихо жубори својим благим током њихке воде, све особито њригодно за светиљилиште. Таква је простиор око светиљилишта; а сам храм се не може лако описати достојним речима, ни њи оирџаџи у мислима, ни њи се шайџавим говором може о њему њричаџи. Биће довољно рећи само њолико да лејоџом и величином надмашује већину храмова.*²⁹

Најпрецизнији податак о датовању изградње манастира Ζωοδόχος Πηγή пружа нам византијски историчар из каснијег периода, Георгије Кедрен. Он каже да је Јустинијан саградио манастир у 33. години своје владавине, дакле 559–560. године.³⁰ Легенда о Лаву Трачанину, коју је забележио Калист Ксантопул, вероватно је измишљена од стране монаха како би се храм приказао још старијим него што заиста јесте.

Из Ксантопулове беседе, баш као и из кратког Прокопијевог извештаја, може се закључити да је манастир основан на старијем култном месту. Ту се налазио извор коме су и пре оснивања манастира приписивана чудотворна својства. Крпџа са чудотворним врелом је заиста особена и несвакидашња појава у хришћанским храмовима, и наводи нас на претпоставку да је то култно место у раније доба било посвећено Кибели — Мајци богова. Зашто помишљамо управо на Кибелу, биће јасније ако погледамо историјат њеног култа.

Споменули смо поводом *Химне Мајци богова* Јулијана Апостате да је култ Мајке богова био везан за култ Митре, божанства Сунца. Наиме, у персијској религији, Митра је имао свог женског парњака, богињу Анаитис, или Анахиту. Ово древно божанство, поштовано још у периоду пре зороастризма, слављено је у заједничким храмовима са Митром. Када су Персијанци крајем VI века п. н. е. заузели Фригију и Лидију у Малој Азији, Анахита је асимилована са локалном богињом Кибелом — Мајком богова. Оно што је за нашу тему интересантно, јесте чињеница да је Анахита, између осталог, била богиња воде, што је посведочено бројним археолошким налазима. Један од њених обавезних атрибута на ликовним представама је врч, или амфора коју држи у руци (табле 3–4).³¹ Кибела, Мајка богова, преузела је и овај Анахитин божански атрибут,

²⁸ R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, première partie: Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique, tome III: Les églises et les monastères, Paris 1953, 236.

²⁹ Procopius, De aedificiis, I, 3, 6–8 (B 184–B 185).

³⁰ Georgius Cedrenus, 387 B (I, 378, ed. Niebhur, Bonnæ 1838).

³¹ J. Teixidor, Anaëtitis, Lexicon iconographicum mythologiae classicae 1–2, Zürich — München 1981, 610–611.

па је вода и у њеном култу играла значајну улогу. Она је постала богиња заштитница вода које наводњавају земљу и дају јој способност рађања.

Ако ове додамо и податак да је Мајка богова слављена у храмовима са подземним одајама, паралела са хришћанским светиљистем Богородице „Извора живота“ у Цариграду постаје још чвршћа и очигледнија.

Идеја и представа Богородице „Извора живота“ може се пратити од нашег XIX века уназад све до Јустинијана не само кроз ликовну уметност, већ и кроз литерарне изворе. Даље истраживање у прошлост води нас у круг паганске књижевности и паганских религијских представа. И на основу чисто литерарних састана, праћењем књижевних метафора, и на основу историјских извора, као и праћењем религијских идеја, чини нам се да морамо доћи до истог закључка. Порекло култа Богородице Ζωοδόχος πηγή не треба тражити у старозаветним метафорама и у неком неодређеном источњачком обожавању чудотворних лековитих извора, већ оно лежи у добро познатом древном култу малоазијске Кибеле — Мајке богова. Књижевне метафоре везане за Богородицу, а посебно за њено слављење као „Извора живота“ истоветне су са метафориком на коју наилазимо у паганским списима посвећеним Мајци богова. Сам храм Богородице Ζωοδόχος πηγή у Цариграду, из кога овај култ води порекло, саграђен је, по свему судећи, на старијем култном месту посвећеном Кибели. Можемо рећи да је појава Богородице „Извора живота“ у Византији наставак култа Мајке богова, преоденуте у ново, хришћанско рухо. На овај начин може се повући линија историјског развџка култа једног древног божанства у свим његовим метаморфозама од Персије, преко античке Грчке и Рима, и Византије, све до српског барока. Поштовање малоазијске богиње плодности, чијег су се култа због његове варварске суровости и сами Хелени гнушали, настављено је после победе хришћанства кроз поштовање Богородице, а најнепосредније, како смо покушали да докажемо, кроз цариградски култ Богородице Ζωοδόχος Πηγή. У новој, суштински потпуно промењеној, монотеистичкој хришћанској концепцији Мајка богова наставила је да живи као Мајка Божија све до нашег доба.

Aleksandar V. Popović

THE VIRGIN ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ FROM THE MOTHER OF GODS TO THE MOTHER OF GOD

Representations of the Virgin Ζωοδόχος πηγή, or the Life-receiving Source, appear in Serbian art in continuity from the middle of the XIII to the XIX century. In its simplest, iconographically as yet undeveloped form, the earliest representation of the Virgin the Life-receiving source is preserved on a fresco dating from 1259 from the Bojana church. In the narthex of this church we find a half-figure of the Virgin with Christ on her right arm depicted inside some vessel. Flanking this image, to the left and right, are Joachim and Anne bowing before her. A century later, the fresco

from the narthex of the monastery church at Lesnovo, dating from 1349 (plate 1), displays a half-figure of the Virgin of the Oranta type shown inside a hexagonal pool with water flowing out it from two openings.

From the XIV century on, the cult of the Virgin the Life-receiving source became very popular on Mt. Athos from where it spread throughout the entire Orthodox world during the so-called Turkish era. In Serbia, it flourished fully in the XVIII century. Most of the preserved icons of the Virgin the "Life-receiving Source" date from precisely that time. Several well known icons of that type are the work of members of the Dimitrijević-Rafajlović family of artists from the Bay of Kotor. In its most developed iconographic form, representations of the type of the Virgin the "Life-receiving Source" appear on two icons printed from copper plates treated in the technique of line-engraving, the work of the famous Hristofor Žefarović. Chronologically speaking, at the end of this line of development stand two icons, one the work of Teodor Kračun from the choir chapel of St. George in the cathedral of Sremski Karlovci, dating from 1775–1779, and the other the work of Petar from Debar in the church of the Holy Savior in Skoplje, dating from 1867.

The cult of the Virgin the „Life-receiving Source“ is undoubtedly of Byzantine, or, more precisely, Constantinopolitan origin, and tied to the Constantinopolitan monastery of Ζωοδόχος Πηγή. Following the liberation of Constantinople from Latin rule; this monastery was renovated at the close of the XIII century, in the time of emperor Andronikos II Palaiologos (1282–1328), and with it came an upsurge of the popularity of the homonymous cult of the Virgin. From precisely that time on, representations of this type of the Virgin become more common in Serbian painting.

In Byzantine painting, or rather in what has survived of it to this day, this type of the Virgin is relatively rare and reduced to several preserved frescoes and icons such as, for example, the images from the church of Hagioi Theodori in Mistra, the Brontochion in Mistra, the church of the Dormition of the Virgin in Alivera on Euboia or the monastery of the Chora in Constantinople (plates 2, 5). In order to discover the origins of this cult and its visualization we must, when the Byzantine Empire is in question, turn to the study of another art form — literature.

In its transfer from the domain of the visual arts to that of the written word, we should best consult the XVII century transcription of the Serbian Psalter from Munich. As it has already been established by professor Medaković, one of its miniatures represents the Virgin Ζωοδόχος Πηγή. This image illustrates the XI oikos of the Akathistos hymn, certainly the most famous work of Byzantine church poetry. The first part of the oikos is dominated by the symbolics of light while in the couple of closing chairetisms the poet resorts to poetic images tied to a natural element of utterly different substance — water (*Akathistos hymn of the Virgin*, 251–258).

The metaphors of water in the cult of the Virgin are developed to their utmost extent in the service of the Virgin Ζωοδόχος Πηγή composed at the beginning of the XIV century by Nikiphoros Kallistos Xanthopoulos and read each first Friday

following Easter. He calls the Virgin the Source of Life, the Source of Wisdom, the Redemption, the Vessel filled with life giving manna.

Xanthopoulos contemporary, Manuel Philes (circa 1270 — after 1330), devoted sixteen epigrams to the Virgin Ζωοδόχος Πηγή. The entire repertoire of water metaphors quoted so far, skillfully interwoven, is to be found in these epigrams.

Modern scholars are united in their opinion that the origins of water metaphors in the cult of the Virgin lie in the Old Testament. For example, such metaphors are to be found in Solomon's Song of Songs and Psalm 41.

Further study of water metaphors leads us out of the circle of Judeo-Christian images and into the circle of metaphors and religious-philosophic representations of late antique Hellenism.

In the seventh decade of the IV century AD the Roman emperor and philosopher Julian the Apostate composed a hymn in prose devoted to the ancient oriental deity Cybele — the Mother of Gods. From it we quote the following excerpt: Or. V, 166 A–B.

The metaphor of the source appears twice in this short excerpt. To Julian, Cybele is the source of intellectual and gods of creativity who rule the visible gods (ἡ τῶν κυβερνῶντων τοὺς ἐμφανεῖς νοερῶν καὶ δημιουργικῶν θεῶν πηγή) and, having embraced the causes of all intelligible supracosmic gods, she became the source of the intellectual gods (τῶν γὰρ νοητῶν ὑπερκοσμίων θεῶν δεξαμένη πάντων αἰτίας ἐν ἑαυτῇ, πηγή τοῖς νοεροῖς ἐγένετο). The observant reader has certainly noticed that here too, as in the Virgin's epithet Ζωοδόχος, one finds the verb δέχομαι — to receive. Just as the Virgin received in her womb Christ — the "Life of the World", thus Cybele received into herself the causes of all intelligible supracosmic gods. Equally present is the Christian paradox of the virgin Mother of God. The Mother of Gods is παρθένος, moreover she is παρθένος ἀμήτωρ, the virgin born without mother because, according to the syncretic neoplatonistic religion of Julian the Apostate, she is identified with the Hellenic goddess Athena, born without mother — from the head of Zeus.

If, in our study of the cult of the Virgin the "Life-receiving source" based on Byzantine literary heritage, we go through the written sources which offer actual historical data, we are bound to reach the same starting place. The already mentioned Nikiphoros Kallistos Xanthopoulos left us a description of the church of the Virgin the Life-receiving Source, restored in his day. The most significant part of this church was the crypt with two staircases of twenty five steps each leading down to it. The crypt housed a miracle working spring with its water flowing into a square shaped marble basin.

The Constantinopolitan church of the Virgin Ζωοδόχος πηγή is first mentioned by Procopius, Justinian's historian and panegyricist.

Based on Xanthopoulos's oration, as well as Procopius's brief report, we can conclude that the monastery was founded on the ground of an older cult site. That was the site of the spring which was assigned miraculous qualities. The presence of a crypt with a miracle working spring was truly a special and unusual phenomenon

among Christian churches and leads us to the conclusion that the mentioned cult site was earlier devoted to Cybele — the Mother of Gods.

The cult of the Mother of Gods was related to the cult of Mithras, the Sun god. Namely, in Persian religion, Mithras had a feminine counterpart, the goddess Anaitis or Anahita. This ancient deity, revered already in the pre-Zoroastrian period, was venerated in temples devoted to both Mithras and Anahita. When, at the end of the VI century BC, the Persians conquered the regions of Phrygia and Lydia in Asia Minor, Anahita was assimilated with the local goddess Cybele — the Mother of Gods. The point of interest for our story is the fact that Anahita was, among other things, a water deity, as attested by numerous archeological finds. One of her indispensable attributes in the visual arts is a water vessel or amphora which she holds in her hand (plates 3–4). Cybele, the Mother of Gods, also adopted this divine attribute of Anahita, and thus water played an important role in her cult too. She became the divine protector of waters irrigating the soil and giving it its fertility.

Should we also add the fact that the Mother of Gods was venerated in temples with underground rooms, the parallel with the Constantinopolitan Christian sanctuary of the Virgin the “Life-receiving source” becomes even more concrete and evident.

Apparently, all studies in the domains of visual imagery, literary compositions, literary metaphors, historical sources and religious ideas lead to the same conclusion. The origins of the cult of the Virgin Ζωοδόχος πηγή should not be sought among Old Testament metaphors and some undefined Oriental veneration of miraculous, healing springs but rather in the well known ancient cult from Asia Minor, that of Cybele — the Mother of Gods.

ИДА ТОТ

ЕСОПОВ ЖИВОТ У АНТИЧКОЈ, ВИЗАНТИЈСКОЈ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ КЊИЖЕВНОЈ ТРАДИЦИЈИ

Рад се бави појавом и развојем Есопове фиктивне биографије на грчком језику и указује како је ово дело у преводу доспело међу Јужне Словене средњег века. Словенски превод *Есоповог живоја* проучава се као драгоцен сведочанство о непознатој грчкој традицији списа, у великој мери различитој од свега што је до данас сачувано дуготрајном рукописном предајом повести о Есопу на грчком језику.

Есопов живој (Ὁ Βίος τοῦ Αἰσώπου) јесте скраћени назив за романирану биографију баснописца Есопа.¹ То је дело које свој извор налази у грчком свету преткласичног периода а своје непрекинуто трајање дугује подједнако хеленистичко-римској антици и византијском средњем веку. Међутим, присуство *Есоповог живоја* ни у ком погледу није ограничено на књижевности поменутих епоха. Током средњег века и касније, повест о чувеном баснописцу превазилази временске и језичке границе свога пређашњег постојања и, најпре усменом предајом, а затим и преко бројних превода и адаптација, проналази ново место у литерарним традицијама већине европских и многих азијских народа. Због свега тога, *Есопов живој* већ дуго привлачи пажњу стручњака из

¹ Пун назив дела мења се у зависности од рукописне предаје. Најстарија верзија *Есоповог живоја* доноси наслов: ΒΙΒΛΟΣ ΞΑΝΘΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΑΙΣΩΠΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΡΟΦΗΣ ΑΙΣΩΠΟΥ, док млађи рукописи показују нешто краће варијанте наслова: ΒΙΟΣ (или ΔΙΗΓΗΣΙΣ) ΑΙΣΩΠΟΥ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ (или ΤΟΥ ΜΥΘΟΠΟΙΟΥ). У већини савремених студија дело се скраћено назива *Есопов живој*, иако још, додуше све ређе, налазимо и одредницу *Роман о Есопу*. Недоследност у терминологији долази услед немогућности да се дело жанровски тачно одреди. Уз наведена, постоји и сасвим оправдано мишљење да се за Есопов животопис може употребити и средњовековни термин *повест*: М. Флашар, О романима и повестима из античке књижевности, Повести из античке књижевности: животи, путеви, подвизи, војне, уредно М. Флашар, Београд 1986, VII–XIII. Напоменимо и то да је М. Флашар наведеном студијом драгоцен допринос сагледавању процеса у којима настају и развијају се анонимне античке повести популарне и у средњем веку као романи и књиге за народ.

области историја класичне, византијске, средњовековне оријенталне као и новијих књижевности.²

Овом приликом намера нам је да укажемо на један од мало истражених путева развоја Есопове фиктивне биографије. Покушаћемо да скренемо пажњу на трајање овог дела од његовог настанка до времена када је доспело међу Јужне Словене средњег века. Надамо се да ће овај приказ бар донекле допринети разумевању начина на које је античко културно наслеђе преобработено Византијом стизало у духовну средину средњовековне Србије, као и да ће подстаћи даље напоре да се одговори на нека од још увек нерешених питања развоја и трајања повести о Есопу и сродних дела.

*

Есопов животој представља најдужи и најпотпунији писани извештај о животу и делима изумитеља басне. Друга до нас приспела историјска и фиктивна писмена сведочанства о Есоповим доживљајима, упркос својој бројности, најчешће су кратка и међусобно неусаглашена.³ Стога је веома тешко следити дугогодишња настојања истраживача *Есоповог животоја* и донети суд о аутентичности личности којој је хеленска традиција приписала изум и изузетно умеће приповедања басана. Та тешкоћа долази великим делом услед чињенице да података о самом Есопу, савремених времену VI века пре Христа, када се претпоставља да је живео, нема.⁴ Писмени извештаји о њему потичу из V века пре Христа и касније, а у сваком погледу из раздобља када је Есопова личност већ дуго припадала домену легенди и усменог предања. Херодот (II, 134), Аристотел (Rhetorica, II, 20), Аристофан (Vesp. 1444 ff.), Плутарх (Vit. Sol. 28; Sept. Sap. Conv. 150 ff.), такозвани *Краћи животоји* (Vite Minores), који су служили као увод у неке од збирки Есопових басана, као и многи други антички и, касније, средњовековни извори, о Есопу доносе различите податке. Пишу о њему као о странцу, нехелену и робу, обдареном изузетним говорничким умећем. Такође, Есоп се путем поменутих сведочанстава доводи у везу са Седморицом мудраца и сматра се једним од њих.⁵ Најзад, највећи број записа односи се на Есопов боравак и његову насилну смрт у чувеном хеленском светилишту, Делфима.⁶

² Најпотпунији прегледи библиографије *Есоповог животоја*: A. Beschorner, A Bibliography of the Aesop Romance, Der Aesop-Roman: Motivgeschichte und Erzählstruktur, ed. N. Holzberg, Classica Monacensia 6, Tübingen 1992, 165–187; I. Th. Papademetriou, Aesop as an Archetypal Hero, Athens 1997, 85–93.

³ Сва расположива античка и средњовековна писмена сведочанства о Есопу сакупио је: B. E. Perry, Aesopica: A Series of Texts Relating to Aesop or Ascribed to Him or Closely Connected with the Literary Tradition that Bears His Name, vol. I: Greek and Latin Texts, Urbana, Illinois 1952, 211–241.

⁴ Датирање је извршено према најстаријем историјском сведочанству о Есопу које припада Херодоту: Hist., II, 134.

⁵ О Есопу и Седморици мудраца види: Perry, Aesopica, 223–224; H. Zeitz, Der Aesoproman und seine Geschichte, Aegyptus 16 (1936) 242–245; S. Jedrkiewicz, Il convitato sullo sgabello: Plutarco, Esopo ed i Sette Savi, Filologia e critica 80, Pisa 1997.

⁶ Види: Perry, Aesopica, 220–223; A. Wiechers, Aesop in Delphi, Meisenheim/Gl. 1961; о Есопу као о кључној личности једног древног делфиског култа, такозваном *фармаку* (φάρμακος) ви-

Сви ти подаци, међутим, не помажу да се са сигурношћу утврди у који период античке историје и у коју област античког света треба сместити баснотворца Есопа. Они су значајни утолико што нам показују како се једна легенда постепено развијала и преплитала са њој сродним, добијајући временом нове елементе и већи обим. Исто тако, знамо да је она у једном тренутку послужила непознатом аутору као грађа приликом стварања једног сасвим новог дела посвећеног Есоповом животу и његовим доживљајима, али да је, и после појаве тог дела, наставила да постоји независно од њега.

Одлучујући моменат у развоју и предаји „Есоповог“ и есопског материјала, данас обједињеног термином *Aesopica*, био је, без сумње, онај када се Есоп у писаним изворима први пут појавио као εὑρητής, то јест, изумитељ басне и *добротворнић* људскоме роду (како касније стоји у уводу његовог животописа). Управо те Есопове особине, добро познате широм античког грчко-хеленистичког света, одлучиле су даљу судбину поменутог материјала. Само као творца и најистакнутији представник једног значајног књижевног рода античке грчке књижевности, Есоп је могао да постане саставни део хеленског усменог предања и писменог наслеђа и да такав са њима подели судбину дуговековног трајања. То трајање објашњавамо чињеницом да је писана грађа о Есопу веома рано постала део онога што се старогрчким језиком називало ἀρχαιολογία или φιλολογία, а латинским antiquitates, дакле, део области хеленске и римске учености и образовања, чије су тековине трајале дуго и оставиле неизбрисив траг у позноантичкој, средњовековној и новијој европској култури. Под окриљем тих феномена, целокупни писани материјал о Есопу, без обзира на сву његову разноликост, био је преношен, проучаван и чуван као драгоцен заоставштина античке прошлости.

Према најстаријој забележеној верзији повести о Есопу, главни јунак је рођењем био роб, сналажљив али и запуштен, ороноу, неспособан за тешке послове, а уз то такође ситан, глават, разрок, тупонос, бркат, наглув, бангав, кратких руку, једном речју, грешка природе.⁷ Најгоре од свега, он није умео да го-

ди: F. R. Adrados, The Life of Aesop and the Origins of the Novel in Antiquity, Quaderni Urbinati di Cultura Classica I (1979) 93–112; G. Nagy, The Best of the Achaeans. Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry, Baltimore/London 1980, 279–316.

⁷ Међу савременим истраживачима *Есоповог животоја* још увек нема јединственог мишљења о времену настанка овог дела, као ни о датирању његове најстарије сачуване верзије. Према једном мишљењу, спис је настао још у V веку п. н. е. или раније: A. Hausrath, Aesopische Fabeln, München 1940; затим, неки истраживачи тврде да ова повест може да се везе за хеленистички период и време снажног утицаја киничке биографије реалистичког типа: F. R. Adrados, History of the Graeco-Latin Fable, Mnemosyne Supplementum 201, Leiden, Boston, Köln 1999, 647–685; има истраживача који архетип најстарије верзије *Есоповог животоја* датирају у време између 100 г. п. н. е. и 200 г. н. е. Овај временски оквир предлаже Пери: B. E. Perry, Studies in the Text History of the Life and Fables of Aesop, Haverfort, Pennsylvania 1936, 24–26; idem, Aesopica, 5; Ла Пена сматра да *Есопов животој* може да се датира у први век после Христа: A. La Penna, Il Romanzo di Esopo, Athenaeum 40 (1962) 270–271; најзад, постоје истраживачи који тврде да повест о Есопу припада времену Римског царства: Холцберг дело датира II или III веком нове ере: N. Holzberg, Ein vergessener Schelmenroman: Die fiktionale Aesop-Vita des 2/3. Jahrhunderts, Anregung 38 (1992) 390–403; Луццато предлаже датирање *Животоја* у позноримски период: M. J. Luzzatto, Aesop-Roman, Der Neue Pauly

вори. Таквог га затичемо како ради на сеоском имању свога првог господара. Када у неко доба успешно избегне замци двојице робова да га оптуже за њихово недело, крађу господаревих смокава, задеси га још једна срећа: помаже залуталој Исидиној свештеници и Исиди га награђује способношћу говора и даром приповедања басана. Такав одмах постане претња свима који су му се немом замерили, па га господар уступа трговцу робљем и Есоп убрзо затим бива продат философу Ксанту са острва Сама. Свом новом господару он служи верно, али га истовремено надмудрује у различитим приликама, показујући се далеко умнијим од тог гласовитог учитеља и философа. Боравак на Саму Есоп завршава славно, тако што својим саветима најпре помаже Ксанту да се изуче из низа невоља у које је био запао, а затим спасава и саме Самљане од извесног ропства под Кресом. Када се све неприлике расплету на најбољи начин, Есоп напушта Сам као слободан човек, испраћен с највећим почастима. Пут га даље води у Вавилонију, на двор краља Ликурга, где служи као краљев саветник и управља његовим краљевством. Есоп тамо усваја младића по имену Ен, који му на то не узвраћа захвалношћу, него сплеткари против оца, и то тако да Ликург у једном тренутку нареди да се Есоп погуби. Ипак, као и у причама које сви знамо, Есоп не бива заправо погубљен него га његов егзекутор, али и пријатељ, сакрива, да би га ослободио у тренутку када је његова помоћ краљу најпотребнија. Египатски владар Нектанеб изазива Ликурга на опкладу која би могла да се реши у краљеву корист само саветима мудрога Есопа. У наставку, Есоп се срећно враћа на двор, потом одлази у Египат и спасава краљеву част. Неверни син у међувремену бива кажњен, а наш јунак, овенчан славом и замашно награђен, путује даље, у Грчку. Тамо се, међутим, срећа окреће против њега. Због сукоба са Делфљанима Есоп бива лажно оптужен за крађу и осуђен на смрт. Ни сва мудрост и речитост нису довољни да га тога пута сачувају од смртне казне, па знаменити баснотворац живот завршава неславно, бачен са стене у понор.

Ова прича истекла је из пера нама незнатног античког аутора који је забележио много од онога што се до његовог времена о домишљатом баснотворцу знало из усменог предања и писмених сведочанстава. Расположива писмена сведочанства, како изгледа, аутор је користио само у вези са Есоповим боравком у Грчкој, у Делфима.⁸ Поред њих, у своје дело уткао је још и прерађену познату источњачку повест о мудром Ахикару која се са Есоповим животописом стопила до неизрепознавања и постала њен неизоставни део.⁹ Што се преоста-

Enzyklopädie der Antike, Altertum, Band I, Stuttgart 1996, 359–360. О рукописној традицији и издањима најстарије верзије *Есоповог живописа* у напомене бр. 14 и 17.

⁸ О односу писаних сведочанстава о Есопу и саме повести види: *N. Holzberg, Äsop-Roman. Eine strukturanalytische Interpretation, Äsop-Roman, 33–75.*

⁹ Утицај старооријенталне повести о Ахикару очигледан је у оним поглављима *Есоповог живописа* која се односе на боравак главног јунака у Вавилонији и Египту. О повести о Ахикару уопште, види: *R. Degen, Achikar, Enzyklopädie des Märchens, I, Berlin, New York 1977, 53–59; F. C. Conybeare, J. Rendel Harris, A. Smith Lewis, The Story of Ahikar: From the Aramaic, Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Old Turkish, Greek and Slavonic Versions, London 1913; J. M. Lindenberg, Achikar. A New Translation and Introduction, The Old Testament Pseudepigrapha, II, ed. J. H. Charlesworth, London 1985, 479–507. О утицају повести о Ахикару на *Есопов живопис*, види још и: *A. Hausrath, Achikar**

лих збивања у спису тиче, она су резултат мешавине познатих легенди, анегдота и мотива о Есопу и другим сличним, углавном безименим јунацима из богате ризнице грчког приповедног предања, по упутству примењиваном и у другим анонимним повестима, увек и пре свега отвореним свакој врсти позајмница и адаптација.¹⁰ Треба, међутим, подвући да се у случају *Есоповог живописа* није радило о механичком сакупљању расположиве грађе у једну непостојану целину. Иако у спису налазимо једноставно, праволинијско приповедање које нас хронолошки води кроз Есопов живот од времена пре него што је стекао моћ говора до његове смрти у Делфима, наративна средства употребљена у најстаријој сачуваној верзији *Живописа* не указују на компилаторски него на ауторски поступак стварања једног новог и добро осмишљеног књижевног дела. Проучавањем текста најстарије верзије повести запажамо најпре пет великих, међусобно добро повезаних приповедних целина, а затим и даљу поделу тих целина на засебне јединице, епизоде, везане за поједине догађаје из Есоповог живота. Епизоде садрже оно што називамо Есоповим или есопским баснама (за које многи савремени истраживачи користе нешто општији термин *λόγοι*), или саме својим изгледом и садржајем подсећају на басне. Овакво уређење обезбеђује истовремено постојање различитих нивоа приповедања, од оквирне приче са јасно израженом поуком, до краћих прича у мањим приповедним целинама. Тако повест о Есопу представља збирку Есопових басана смештених у биографски оквир њиховог творца, на начин који је запазио и описао Н. Холцберг, један од најистакнутијих савремених истраживача *Есоповог живописа*. Овај историчар античке књижевности препознао је два основна градивна принципа на којима се заснивала првобитна композиција целог дела. У питању су доследна употреба једног од три позната типа басни, у зависности од типа наративне целине у којој се оне јављају, и тростепено грађење радње дела, подједнако и у главној причи и појединим епизодама у оквиру главне приче. Ови принципи показују да аутор *Есоповог живописа* није тек на једном месту сажео расположиву грађу о Есопу, већ је истовремено добро осмислио и до детаља уредио своје дело, пре него што га је препустио судбини вишевековног преписивања, прерађивања, скраћивања и превођења.¹¹

Језик дела најстарије редакције повести о Есоповом животу био је грчки са бројним одликама народног говора. Ова чињеница допринела је некада широко распрострањеном мишљењу да књижевни укус и образовање аутора и читалаца *Живописа* нису били посебно високи. Међутим, читање списа у свим расположивим редакцијама као и хронолошко праћење његовог развоја неизбежно

und Aesop. Das Verhältnis der orientalischen und griechischen Fabeldichtung, Heilderberg 1918; *Perry, Aesopica, 5–10; La Penna, Romanzo di Esopo, 284–290; Adrados, Life of Aesop, 98–99; C. Grotanelli, Aesop in Babylon. Mesopotamien und seine Nachbarn, Actes de XXV Rencontre Assyriologique Internationale, Berlin 1982, 555–572; M. W. Haslam, 3720. Life of Aesop (Addendum to 3331), The Oxyrhynchus Papyri 53 (1986) 153; H. Wilsdorf, Der Weise Achikaros bei Demokrit und Theophrast: Eine Kommunikationsfrage, Philologus 135 (1991) 191–206; N. Oettinger, Achikars Weisheitssprüche im Licht älterer Fabeldichtung, Äsop-Roman, 3–22.*

¹⁰ *Флашар*, О романима и повестима из античке књижевности, XLIV–LII.

¹¹ О наративним средствима и структури *Есоповог живописа*, види: *Holzberg, Äsop-Roman.*

мењају тај утисак. На основу оваквих истраживања може се запознати да се током дугог трајања *Есоповог животоја* језик дела кретао у широком распону од народног до књижевног, и понајвише зависио од намере аутора (касније редактора) да своје дело приближи одређеном читалачком типу и тако одговори укусу публике и књижевним захтевима времена у којем ствара.¹²

Жанровски, *Есопов животој* не може са сигурношћу да се смести ни у један оквир. Ова повест показује многе елементе онога што називамо античким романом али, у исто време, одаје и неке особине ране античке биографије. Најшире гледано, повест о Есопу припада групи дела која су дефинисана прилично општим појмом *античка фикција*, иако се подједнако прихватањем чине и термини *роман на граници жанра (fringe novel)*, *романескна биографија* или *фиктивна биографија са елементима комичко-реалистичког романа*. Такође, *Есопов животој* се сматра зачетником византијске хагиографије и пикареског романа.¹³

Питање жанра није једино нерешено питање везано за Есопов животопис на грчком језику. Њему треба додати већ поменуте проблеме датирања, ауторства, настанка, развоја, као и каснијег утицаја овог списа. Оно што је, међутим, неоспорно, јесте чињеница да је дело било радо читано, често преписивано, прерађивано и превеђено једнако у антици, током средњег века, као и касније.

У даљем излагању скренућемо пажњу на настанак *Есоповог животоја* на грчком језику у периоду антике, на његов развој током средњег века и, најзад, на начин на који је ова повест под непосредним духовним утицајем Византије стигла међу Јужне Словене. Овај пут пратићемо следећи богат у рукописну предају животописа која је сачувала три верзије дела на грчком језику пре него што се оно појавило у једном сасвим новом облику, преведено на стари словенски језик.¹⁴

¹² Језику и стилу *Есоповог животоја* посвећене су бројне студије: *Beschorner*, Bibliography, 169–170.

¹³ О питању жанровског одређења *Есоповог животоја* види: *B. Kytzler*, *Fiktionale Prosa, Spätantike: mit einem Panorama der byzantinischen Literatur*, edd. *L. J. Engels, H. Hofmann*, Wiesbaden 1997, 469–494; *A. Momigliano*, *The Development of Greek Biography* (expanded edition), Cambridge, Massachusetts, London 1993, 23–42; *N. Holzberg*, *Ein vergessener Schelmenroman; idem*, *A Lesser Known „Picaresque“ Novel of Greek Origin: the Aesop Romance and Its Influence*, Groningen Colloquia on the Novel 5 (1993) 1–16; *idem*, *The Ancient Novel*, London 1995, 14–19; *Adrados*, *History of the Graeco-Latin Fable*, 665–677; *L. M. Wills*, *The Quest of the Historical Gospel*, Marc, John, and the Origins of the Gospel Genre, London, New York, 1997, 23; *C. Ludwig*, *Sonderformen byzantinischer Hagiographie und ihr literarisches Vorbild: Untersuchungen zu den Viten des Äsop, des Philaretos, des Symeon Salos und des Andreas Salos*, Frankfurt am Main, Berlin, New York, Paris, Wien 1997.

¹⁴ О богатој рукописној традицији *Есоповог животоја*, види: *P. Marc*, *Die Überlieferung des Äsopromans*, BZ 19 (1910) 283–421; *B. E. Perry*, *The Text Tradition of the Greek Life of Aesop*, Transactions of the American Philological Association 64 (1933) 198–224; *idem*, *Studies in the Text History; idem*, *Some Addenda to the Life of Aesop*, BZ 59 (1966) 285–304; *Μ. Παϊταῖομολογος*, 'Ο Βίος τοῦ Αἰσώπου. Ἡ Παραλλαγή W, Атина 1999, 31–35; *исѣи*, Πέντε δεκάετες μεταφράσεις τοῦ Βίου τοῦ Αἰσώπου, Атина 1999, XII–XIX; *G. Karla*, *Die Version der Handschriften BPTsA des Äsopromans. Handschriftliche Überlieferung, Sprache und kritische Edition*, Hamburg 2000, (одбрањена докторска теза у рукопису), 9–12.

Есопов животој у антици и византијском средњем веку

Упркос чињеници да данас не може поуздано да се утврди када и где је настао *Есопов животој*, расположиви папирусни фрагменти и рукописи ове повести бар делимично дозвољавају реконструкцију историје дела у античком периоду.¹⁵

Сви сачувани рукописи *Есоповог животоја* на грчком језику потичу из средњег века. Старији од њих само су малобројни папирусни одломци биографије датирани у време између другог и седмог века после Христа. Иако садрже једино кратке делове повести, они значајно помажу откривању ране историје списа.¹⁶ Поређењем тих најранијих непотпуних текстова повести о Есопу са знатно млађим рукописима *Животоја*, закључено је да су у антици и првим вековима Византије постојале најмање две верзије дела на грчком језику.

Дужа и старија верзија повести скраћено се назива *Vita G*, по манастиру Гротоферати у којем се некада налазила, или *Perriana*, према првом издавачу.¹⁷ До нас је доспела у једном рукопису са краја X века, најстаријем од свих постојећих рукописа *Есоповог животоја*.¹⁸ Пореклом са југа Италије, овај рукопис вероватно није био популаран и често преписиван у Византији,¹⁹ и једини је сачувани представник старије редакције *Животоја* за коју се сматра да је у главним цртама задржала облик и садржај свога античког архетипа. Данас се такође верује да је управо та редакција *Есоповог животоја* најближа првобитном ан-

¹⁵ О датирању настанка *Есоповог животоја* види напомену бр. 7. Што се места настанка дела тиче, мишљења истраживача и данас су подељена између Египта (*Perry*, *Aesopica*, 2–4) и Сирије (*La Penna*, *Romanzo di Esopo*, 271–272).

¹⁶ Студије посвећене папирусним фрагментима *Есоповог животоја*: *Beschorner*, Bibliography, 165–168.

¹⁷ Данас постоје три издања ове верзије: Перујско: *Perry*, *Aesopica*, 35–77; Папатопогулово: *Μ. Παϊταῖομολογος*, 'Ο Βίος τοῦ Αἰσώπου. Ἡ Παραλλαγή G. Критикὴ ἐκδοσὴ μετ' Εἰσαγωγῆ καὶ Μετάφραση, Јањина 1990; Фераријско: *F. Ferrari*, *Romanzo di Esopo*, Milano 1997. Издањима треба додати исправке и коментаре донете у следећим радовима: *M. Paraphonopoulos*, *Aesopus Revisitatus. Recherches sur le texte des Vies Esopiques*. Volume I, *La critique textuelle*, Ioannina 1989; *J. T. Παϊταῖομολογίου*, Αἰσώπεια καὶ Αἰσωπικά, Атина 1989, 32–83; *исѣи*, Ἡ Μυθιστορία τοῦ Αἰσώπου. Προβλήματα Μεθόδου, Κριτικῆς καὶ Ἐρμηνείας, Ἀρχαιολογικὰ 7 (1991–92) 145–192. Најдужа верзија *Есоповог животоја* преведена је на савремени енглески, немачки, шпански, италијански и грчки језик. Највећи део текста ове верзије на српскохрватски је превела М. Шпановић: Повести из античке књижевности: животи, путеви, подвизи, војне, приредио *М. Флашап*, Београд 1986, 7–54.

¹⁸ Овај важан рукопис некада се чувао у Гротаферати под називом и бројем *Sturteffertensis A33 (A. Rocchi*, *Codices Sturteffertenses*, Tusculani 1883, 456), а затим је за време Наполеонових ратова у Италији одатле нестало без трага. Почетком XX века појавио се у једној париској књижари одакле је затим доспео у власништво америчког колекционара П. Моргана. Данас се рукопис налази у њујоршкој библиотеци *Πιεppтoнiј Мoргaн*, под бројем 397. О рукопису, види: *B. da Costa Greene*, *M. P. Harrsen*, *Exhibition of Illuminated Manuscripts Held at the New York Public Library*, New York 1934, 7; *E. Husselman*, *A Lost Manuscript of the Fables of Babrius*, Transactions of the American Philological Association 66 (1935) 104–126; *eadem*, *A Fragment of Kalilah and Dimnah from Ms. 397 in the Pierpont Morgan Library*, Studies and Documents 10, London 1938; *M. Avery*, *Miniatures of the Fables of Bidpai and of the Life of Aesop in the Pierpont Morgan Library*, The Art Bulletin 23 (1941) 103–116.

¹⁹ О супротном мишљењу да је ова верзија *Есоповог животоја* могла бити шире распрострањена, види: *Papademetriou*, *Aesop as an Archetypal Hero*, 51, p. 82.

тичком извору од којег се у једном тренутку кренуло у бројна каснија скраћивања и обрађивања животописа.

Краћа верзија повести о Есопу најчешће се назива *Vita Westermanniana*, по првом издавачу, Антону Вестерману. Сачувана је у неких петнаест средњовековних рукописа, од којих најстарији потиче из XI века. Рукописи вестерманске верзије подељени су у две групе према међусобно веома сродним редакцијам: *MORNL*o и *SBPThC* (Г. Карла: *BPTThSA*).²⁰

Wita W знатно је краћа од перијанске верзије и од ње се још разликује по језику, стилу и идеолошкој поруци. Док је *Perriana* писана језиком блиским народном, скраћена верзија ближа је стандардном књижевном језику. Текст *W* не чува дуге дескриптивне пасаже и, уопште, доноси нови тон и другачију атмосферу дела. *Perriana* је, како верује већина истраживача, настала ван грчке матице, негде у хеленистичко-римском Египту или Сирији, и одаје антиакадемске, антиаполонске, и посебно антихеленске особине. Ко год да је скраћивао и прерађивао текст, свакако је себи ставио у задатак да уклони те елементе. Редактор вестерманске верзије постаро се да језик дела постане ближи књижевном, и да се истовремено знатно увећа улога Аполона, правог заштитника грчке учености у доба хеленизма. Са друге стране, сразмерно је смањен број епизода у којима виспреди роб Есоп излаже руглу свога господара, филозофа Ксанта, оличење образованог Хелена. Верује се да је таква, скраћена редакција *Есоповог животоша*, могла настати убрзо по свом дужем узору и да је вероватно била намењена нешто ужем и образованијем кругу читалаца.²¹ Међу истраживачима ове повести било је мишљења да је та верзија требало да послужи као увод издању Есопових басни. Међутим, рукописна традиција нашег списка не иде у потпуности у прилог оваквој тези, јер се неки рукописи вестерманске редакције јављају и самостално, без збирки басана, док, са друге стране, једини сачувани рукопис дуже и старије верзије доноси такође једну редакцију басана, најстарију од свих данас постојећих. Будући да су сви поменути рукописи средњовековни, данас преовладава мишљење да је *Есопов животош*, који је у антици вероватно био самостално дело, тек у византијско време почео да се користи као увод баснама, а све по узору на дугу традицију, почев од александријских филолога хеленистичког периода, да се издања текстова приређују са биографијама њихових аутора.²²

²⁰ Прво савремено издање ове верзије доноси: *A. Westermann, Vita Aesopi ex Vratislaviensi ac partim Monacensi et Vindobonensi codicibus, Brunsvigae/Londini 1845*. Готово век касније, Пери је сакупио и упоредио све њему знане а Вестерману раније недоступне рукописе и припремио ново издање: *Perry, Aesopica, 81–107*. У скороје време појавила су се још два издања која имају у виду чињеницу да се рукописи вестерманске верзије састоје из две редакције: *Παλιόμοιουλος, Βίος τοῦ Αἰσώπου. Ἡ Παράλλαξις W; Karla, Version der Handschriften BPTThSA des Aesopromans*.

²¹ О разликама између верзија *G* и *W*, видети: *Perry, Aesopica, 10–15*.

²² Пери сматра да је прва збирка Есопових басана коју је саставио александријски филолог Деметрије из Фалерона у IV веку пре Христа, у свом уводу вероватно садржала и Есопову биографију: *B. E. Perry, Demetrius of Phalerum and the Aesopic Fables, Transactions of the American Philological Association 93 (1962) 332 ff*. Адрасос је мишљења да је такав *Есопов животош* морао бити кратак и писан ученим језиком, као биографије античких аутора које су некада састављали александријски филозофи, и да је вероватно био налик сачуваним *Краћим животошима (Vitae Minores)* објављеним у: *Perry, Aesopica, 211–214*. Овај аутор, међутим, верује да Есопова фиктивна биографија какву је ми данас познајемо у антици није имала везе са збиркама Есопових басни, и да је тек у византијско време почела да се користи као њихов увод: *Adrados, History of the Graeco-Latin Fable, 650–652*.

Са баснама као и без њих, скраћена верзија повести о Есопу веома је значајна за изучавање целокупне историје дела. Она је, без сумње, била најчитанија редакција животописа у Византији до краја XIII века, а затим је послужила и као основа позновизантијској обради повести. Поред тога, у другој половини XV века, понешто прерађена, вестерманска верзија је преведена на латински а убрзо потом и на друге европске језике:²³ немачки, француски (са француског на енглески) и италијански, а током следећих сто година и на готово све европске и неке азијске језике. На тај начин, *Есопов животош* је наставио да траје и изван хронолошких и географских оквира античке и средњовековне књижевности на грчком језику.²⁴

Сачувана рукописна предаја *Есоповог животоша* сведочи о томе да су вероватно целим током византијске историје, а сасвим сигурно после X века, у оптицају били мање или више бројни рукописи обеју поменутих верзија: перијанске и вестерманске. Поред њих, у позновизантијском периоду јавља се нова обрада Есопове биографије.

Почетком XIV века, учени монах и гласовити учитељ Максим Плануд уређивао је једну збирку Есопових басни за потребе наставе. Басне којима се Плануд послужио за своје издање налазиле су се у рукопису заједно са једним непотпуним и контаминираним преписом краће, вестерманске редакције *Есоповог животоша*.²⁵ Поред рада на приређивању басана, Плануд је понешто скратио и прилично слободно исправио оно што је сматрао коруптним местима у *Животошу*. По правилу, испуштао је непотребне и недовољно јасне делове текста, а тек понекад губио би стрпљење над дугим описима и знатно их сажимао. Насупрот томе, ретко је проширивао текст: само онда када се то због јасноће чинило неизбежним. Све у свему, Плануд је за собом оставио нову обраду повести о Есопу, обележену њему својственим стилем: ученим уводом, алузијама на античке теме и језиком и стилем знатно ближим атицистичком него коине који је преовладавао у старијем узору.²⁶ Ова верзија, обично звана *Planudea*

²³ Први латински превод *Есоповог животоша* (тзв. *Lolliniana*) потиче из XIV века. Сачуван је само у једном рукопису и није могао бити познат и много читан ни у своје време: *Perry, Aesopica, 29–30*; издање: *ibidem, 111–130*. Други превод, много познатији и распрострањенији, потиче из ca. 1448. године и дело је италијанског хуманисте да Кастиљонеа (Rinuccio da Castiglione): *D. P. Lockwood, De Rinuccio Aretino Graecarum litterarum interprete, Harvard Studies in Classical Philology 24 (1913) 61–72*; *B. E. Perry, The Greek Source of Rinuccio's Aesop, Classical Philology 29 (1934) 53–62*.

²⁴ *Nachleben* повести о Есопу, в. библиографију: *Beschorner, Bibliography, 179–187*.

²⁵ Ради се о једном рукопису *SBPTh* редакције вестерманске верзије: *C. C. Hower, Studies on the so-called Accursiana Recension of the Life and Fables of Aesop, Urbana, Illinois 1936*, (одбраћава на докторска теза у рукопису), 12–15.

²⁶ О Планудовим интервенцијама, види: *ibidem, 11–74*; *Perry, Studies in the Text History, 208–228*.

(*Vita Pl*) или *Accursiana* (по првом издавачу), ишла је у правцу даљег скраћивања и обрађивања античког архетипа списа.²⁷ Сачувана је у више од тридесет средњовековних рукописа, а њен превод на новогрчки био је познат и омиљен како међу Грцима византијског света тако и међу бројном и добро организованим грчком дијаспором потоњих векова.²⁸

Есопов живој међу Јужним Словенима средњег века

Најкасније у другој половини XV века, *Есопов живој* се појављује у једном сасвим новом облику, сачуван у словенском преводу под насловом **СЛОВО ПРЪМЪДРАГО ЇСОПА КИКО БЫСТЬ ЖИТЇЕ ЕГО**.²⁹ Тај превод доноси повест која се у великој мери разликује од свега што се до његове појаве могло прочитати у Есоповој фиктивној биографији на грчком језику.

Како знајемо из словенског текста, Есоп (у овом спису Јосоп) јесте нем, глуп и веома мудар. Такав помаже залуталом војнику, па му Бог заузват дарује говор и слух. Када сиђе на море, он постане плен сараценских гусара који га затим продају мудрому бољару Ксатији. Новом господару Јосоп верно служи и напослетку му помаже да одговори на два тешка питања цара Дигена. Задивљен Јосоповом мудрошћу, цар га одводи на двор и учини господарем свога царства. Међутим, и поред стечене моћи, Јосоп страда од руку својих незахвалних синоваца које је сам уздигао из сиромаштва и обогатио. Живот завршава проклињући свакога ко ради за добробит својих најближих.³⁰

Слово о Јосоју чува веома сажет и доследно христјанизован текст повести о Есопу. Упадљиво сведеног обима, спис је настао испуштањем или скраћивањем целина старијих верзија животописа, сажимањем епизода и личности, нарочито при крају текста, као и увођењем нових мотива из сличних дела или, једноставно, из усменог предања.³¹

²⁷ Editio princeps Есопових басана и Планудове верзије *Есоповог живоја* припремио је издавач Б. Акурсијус са. 1479. У Акурсијевом издању, грчки текст *Живоја* штампан је заједно са већ поменутиим латинским преводом да Кастиљонеа (види напомену бр. 23). Једино данас расположиво критичко издање ове верзије доноси: А. Eberhard, *Fabulae Romanenses Graece Conscriptae*, Lipsiae 1872, 226–305. М. Папатопоулос је најавио ново издање засновано на свим њему знаним преписима Планудове обраде *Живоја*.

²⁸ М. Папатопоулос, Πέντε διηγήσεις μεταφράσεις τοῦ Βίου τοῦ Αἰσώπου, Атина 1999. Такође, Ј. Т. Пападимитрију је најавио да ће у броју 9 часописа Ἀρχαιολογικὰ донети детаљан списак новогрчких превода *Есоповог живоја* из рукописа и штампаних књига.

²⁹ Само најстарији сачувани рукопис из друге половине XV века доноси скраћени наслов: **СЛОВО ПРЪМОУДРАГО ЇСОПА КИКО ЖИТ**, док сви остали чувају дужу варијанту: **СЛОВО ПРЪМЪДРАГО ЇСОПА КИКО БЫСТЬ ЖИТЇЕ ЕГО**. О рукописима види напомену бр. 38.

³⁰ Превод једног од постојећих издања *Слова о Јосоју* доноси: Д. Павловић, Р. Маршиковић, Из наше књижевности феудалног доба, Београд 1968, 194–197.

³¹ О развоју раније постојећих и појави нових мотива у *Слову о Јосоју*, види: Р. Сырки, Zur mittelalterlichen Erzählungsliteratur aus dem Bulgarischen, Archiv für Slavische Philologie 7 (1883) 88–90; Флашар, О романима и повестима из античке књижевности, XLIV–LXXIV; М. Йонова, Фолклорна основа и исторически идентификацији на един епизод в Разказа за Есоп, Старобългарска литература 30 (1998) 32–37.

До данас није објављен ниједан рад о односу грчког и словенског *Есоповог живоја* на основу сагледавања целокупног сачуваног грчког и словенског рукописног материјала. Сходно томе, још није одговорено на питање грчког предлошка *Слова о Јосоју*. Историја проучавања ових проблема, поред извесног напретка, већ више од једног века носи са собом и једну заблуду.

Први напор у правцу идентификавања грчког предлошка *Слова о Јосоју* уложио је Полихрониј Агапијевич Сирку.³² Упркос чињеници да је овај славест значајно допринео изучавању списа приредивши издање данег од преписа *Слова*,³³ од њега потиче и погрешан, касније често понављан суд да је ово дело скраћени и прерађени превод *Есоповог живоја* чији је аутор Максим Плануд. Додуше, у Сиркуово време рукописна традиција *Живоја* на грчком језику још није била до краја изучена. Тада се веровало да се дело први пут појавило у XIV веку, као и да је аутор дела био управо поменути учени монах. Ово је Сирку само преузео из њему тада расположиве секундарне литературе,³⁴ а његове закључке нешто касније пренео је verbatim Никола Начов, када је припремио издање још једног преписа *Слова о Јосоју*.³⁵ Отуда и данас неки истраживачи средњовековне словенске књижевности и даље без преиспитивања понављају исто, упркос чињеници да је још од 1910. године из студије П. Марка познато да је *Есопов живој* античко дело са богатом рукописном традицијом која превасиљази Плануду и његову обраду *Живоја*.³⁶ Као одговор на такве радове износимо две важне исправке:

1. *Есопов живој* на грчком језику није дело Максима Плануда. Овај учени монах јавља се само као један у низу редактора тога списа;

2. *Слово о Јосоју* није превод Планудове редакције *Живоја*. У најбољем случају, један од рукописа Планудове редакције послужио је као извор од којег се кренуло у даљу обраду животописа. Верујемо да између Планудове адаптације и словенског превода стоји најмање још једна, нама данас непозната грчка верзија *Есоповог живоја*.³⁷

³² Syрки, Zur mittelalterlichen Erzählungsliteratur aus dem Bulgarischen, 78–79, 88–90.

³³ Ibidem, 90–98.

³⁴ Као своје изворе Сирку наводи данас већ давно застареле: А. Pauly, Realencyclop. III, 411; С. J. Gerhardt, Das Rechenbuch des Max. Planudes, Halle 1865, I–XII.

³⁵ Н. А. Начов, Историско-литературни бележки, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 10 (1894) 164–172.

³⁶ О раду П. Марка и рукописној традицији *Есоповог живоја* на грчком језику, види напомену бр. 14. Међу истраживачима који понављају Сиркуове судове налазе се Josef Mail, Antike Gestalten in der slavischen literarischen und Volksüberlieferung, Saeculum 6 (1955) 429–430, и М. Murko, Geschichte der Älteren südslawischen Literaturen, München 1971, 132, чији се радови и даље често наводе у студијама на западно-европским језицима посвећеним *Есоповом живоју*. У скорје време пример оваког преузимања налазимо и у: Старобългарска литература, енциклопедичен речник, Софија 1992, с. в. Разкази за Есоп (М. Йонова).

³⁷ О овим и другим питањима средњовековног словенског превода Есопове фиктивне биографије говорили смо на конференцији *Neograeca Medii Aevi V* оджаној у Оксфорду септембра 2000. године. Рад са насловом: The Story of Iosop the Wise and How He Lived: A MEDIEVAL SLAVONIC TRANSLATION/TRADITION OF THE LIFE OF AESOP, биће штампан током 2002. године заједно са осталим радовима са поменути конференције.

Ми данас не знамо одакле је дошао и како је изгледао непознати грчки предложак текста *Слова о Јосоју*. На основу проучавања расположивог рукописног материјала, закључујемо да је тај предложак могао бити веома близак сачуваном словенском преводу. Извесно је да су у време настанка превода, најкасније у другој половини XV века, у оптицају биле поменуте три верзије дела на грчком језику: *Perriana*, вестерманска и Планудова, као и преводи неких од тих верзија на новогрчки и друге језике. Будући да смо уверења да је словенско *Слово о Јосоју* грчке провенијенције, закључујемо да је рукопис једне од грчких верзија или, могуће, њиховог превода на новогрчки, могао да послужи као извор од којег се кренуло у даље скраћивање и прерађивање текста. Нажалост, за сада морамо да се задржимо на овој тврдњи: *Слово о Јосоју* само у траговима чува *Есоповој живој* каквог га знамо из антиковизантијских обрада, па на основу расположивог материјала не постоји могућност да се тачно установи која је од тада постојећих, а нама данас знаних верзија послужила као извор. Уместо тога, словенски превод поуздано сведочи о постојању изгубљеног грчког архетипа једне нове и сасвим другачије, рекли бисмо, прве и једине праве средњовековне редакције животописа.

Слово о Јосоју сачувано је у саставу пет средњовековних словенских рукописа.³⁸ Овај спис, по правилу, увек се јавља у зборницима мешовитог садржаја.³⁹ Познато је да током XV века у састав тих зборника улазе многе повести световног карактера, међу којима и *Слово о Јосоју*, и тако постаје доступне великом броју читалаца. Међутим, док у случају неких повести знамо за њихове предлошке на грчком или другим језицима, као и то да је већина у словенском преводу постојала пре него што је била укључена у поменуте зборнике и наставила свој живот изван и после њих, такви подаци нису доступни у случају *Слова о Јосоју*. Познато нам је једино да је то дело по својој појави било

³⁸ У питању су: (1) рукопис бр. 677 из Народне библиотеке *Кирил и Методиј* у Софији датиран другом половином XV века: *Н. А. Начов*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 8 (1892) 389–418; 9 (1893) 85–113; 10 (1894) 69–193; (2) рукопис бр. 1161 ЦИАМ из XVI века, који се налази у Црквеном историјско-археолошком музеју у Софији. Опис овог рукописа доноси: *А. Л. Милтенова*, Към характеристиката на българската литература през XV–XVII век. (Сборници със сесно съдържание) София 1982, (одбрана докторска теза у рукопису), 376–379; (3) рукопис бр. I 26054 из са. 1566. године, данас у Универзитетској библиотеци у Бечу: *G. Birkfelner*, Glagolitische und kyrillische Handschriften in Osterreich, Wien 1975, 210–214; (4) рукопис бр. 740 из Државног архива у Букурешту, датиран првом половином XVI века: *V. Petriceicu-Hasdeu*, Cărtile poroapan ale Românilor în secolul XVI în legatură cu literatură poroapană cea necrisă, București 1879, 181–183; (5) рукопис из XVI века, данас у библиотеци Руске академије наука, у збирци А. И. Јацимирског, са сигнатуром 13.2.25 БАН: *Милтенова*, Към характеристиката на българската литература, 144–146.

У припреми је наше издање преписа *Слова о Јосоју* из поменутих рукописа. Рад на издању не би био могућ без великодушне помоћи Анисаве Милтенове и Ирене Шпадијер. Обема овом приликом захваљујемо.

³⁹ О зборницима мешовитог садржаја, види: *А. Л. Милтенова*, Към литературната историја и типологија на сборниците със сесно съдържание, Старобългарската литература 7 (1980) 22–36; *Иста*, Към характеристиката на българската литература; *К. Иванова*, Класификација, типологија и каталогизација на някои типови сборници в балканската славјанската ръкописна традиција, Славјанска палеографија и дипломатика 2 (1985) 173–182; Старобългарската литература, енциклопедичен речник, София 1992, s. v. Сборници (*А. Милтенова*).

продуктивно нешто више од једног века и да је затим потпуно ишчезло. Сасвим је сигурно да би откривању путева којима је *Слово о Јосоју* стигло у средњовековну јужнословенску књижевну средину помогле детаљне студије о вези словенских зборника мешовите садржине са сличним грчким саставима, као и изучавање начина на који су поједине повести улазиле у састав поменутих словенских зборника. Будући да такве судије за сада не постоје, нисмо у могућности да на овом месту о поменутих проблемима кажемо нешто више.

Пратећи традицију *Есоповој живој* током антике и византијског средњег века, уочавамо да је ово дело после свог настанка било подложно дугом низу редакторских интервенција. Међутим, и поред бројних адаптација, скраћивања постојећих и додавања нових епизода као и честог мењања стила и језика дела, повест о Есопу је током времена успевала да у најважнијим цртама сачува свој почетни изглед и карактер. Есопов лик и његови доживљаји и током средњег века углавном остају онакви какве су их давно уобличио античко предање и замисао аутора. У случају Есоповог животописа, византијски средњи век се са поштовањем односио према својој античкој заоставштини. Не само повест о Есопу, него и целокупни писани есопски материјал, били су преносени као део наслеђа једног народа који је управо у таквим случајевима тражио начине да објасни, проучи и очува поједине књижевне појаве из античке прошлости, али и да у њима пронађе потврду свом сопственом културном идентитету. У том смислу, *Слово о Јосоју* из словенског превода не следи античку и византијску традицију. Иако доноси причу која неоспорно потиче од *Есоповој живој* на грчком или византијској традицији предаји какву је ми данас познајемо, *Слово о Јосоју* не чува ни Есопов лик ни његове доживљаје у првобитном изгледу и контексту. Својом појавом и наступом Јосоп не производи некада изузетно важан комички ефекат. Јосоп није басностворац као Есоп и ни на који начин се не повезује са баснама. Басне, остало, никада ни су нашле своје место у јужнословенској литерарној традицији средњег века, ни у оквиру *Слова о Јосоју*, ни изван њега. Од свих некадашњих Есопових особина, Јосоп је сачувао једино мудрост и побожност. Те особине га, како читам у словенском тексту, уздижу до успеха, али му не помажу када на крају неправедно страда. У готово мученичкој смрти којом главни јунак завршава живот налазимо најистакнутију хришћанску поруку списа. Она нас води ка претпоставци да је *Есоповој живој* могао бити преточен у *Слово о Јосоју* само у средини која није била заинтересована за тековине прошлости и лик славног басностворца из античке легенде и повести, него за јасно изражен мотив о сујети и пролазности богатства и славе. Главни јунак списа могао је, чини нам се, да буде било ко, све док је његова судбина носила у себи снажну и упечатљиву хришћанску поуку.

Слово о Јосоју без сумње припада оним остварењима словенске преводне књижевности средњег века која могу да се назову носиоцима наслеђа античке и византијске писане речи. Иако се не убраја међу дела религиозне књижевности и није високог стила и реторског манира, као неки носиоци поменутог наслеђа, својим забавним садржајем, јасном поуком и језиком блиским народном,

овај спис је лако нашао пут до својих читалаца у средњем веку. Међутим, и поред тога, треба истаћи да трансформација дела од античког ка хришћанском и средњовековном није изведена са свесном намером да се сачувају идеје и дух античке старине, него је пратила захтеве средине у којој је настало и публике којој је било намењено.

Нагласили смо да не постоји могућност да се до краја објасни како је и када *Есопов живојѝ* постао *Слово о Јосоју*. Ипак, и поред таквог ограничења, морамо да истакнемо да словенски спис без сумње припада обимном корпусу текстова *Есоповог живојѝа*, јер у мешавини књижевног и народног, историјског и легендарног, а пре свега популарног и поучног, чува оно што према дуготрајној и непрекинутој традицији припада животопису чувеног баснописца.

Ida Tot

THE LIFE OF AESOP IN ANCIENT, BYZANTINE AND MEDIEVAL SOUTH-SLAVONIC LITERARY TRADITIONS

The *Life of Aesop* is an anonymous narrative, a product of ancient prose fiction. It concerns itself with the life and adventures of the fable-inventor and fable-teller Aesop.

This work has not been dated precisely so far. Various scholars have attached its archetype to the classical, Hellenistic, early or late Roman periods respectively, identifying its place of origin as Egypt or Syria.

Equally, there has been no agreement on the precise literary genre of the *Life of Aesop*, which has been defined as an ancient novel, a fictional biography with some elements of comical-realistic novels, a „fringe novel“, a forerunner of the Byzantine hagiography and picaresque novel, etc.

The manuscript tradition of the *Life of Aesop* testifies to a long-lasting popularity of this narrative, both in ancient and Byzantine times. The work has survived fragmentarily in half a dozen papyrus scrolls dating from the second to the seventh century AD and, in its complete form, in a number of medieval manuscripts.

Today, we do not know anything explicit about the contents and the style of the original text of the *Life of Aesop*. However, the version of the *Life* known as the *Vita G* or *Perriana*, found in a late tenth-century manuscript, is most probably closely related to the earliest written fictional biography of Aesop.

An abbreviated and revised version of the *Vita G*, named the *Westermanniana* or *Vita W* (after its first editor), has been dated to the early Byzantine period and represents the best known version of the *Life of Aesop*. One particular manuscript of the *Vita W* was the model for a very popular late Byzantine paraphrase of the work composed by the leading thirteenth-century Byzantine scholar Maximos Planoudes. In addition, a fifteenth-century Latin translation of the *Westermanniana* for many cen-

turies enjoyed great popularity among Western readers and was also translated into many European languages.

The first proof that the literate Slavonic population of the south-east Balkans was familiar with the main character of Aesop's fictional biography and some of his adventures comes from the second half of the fifteenth century. It appears in the form of a miscellany which contains a Slavonic translation of an abbreviated, greatly revised and christianised Greek version of the *Life of Aesop*. The title of the work, *The Story of Iosop the Wise and How He Lived*, introduces the text whose contents only remotely resemble Aesop's biography as preserved in the ancient and Byzantine Greek traditions. It seems that the author of the *Story of Iosop the Wise* altered a lengthy and elaborate narrative on Aesop to create a new literary work, suited to the spirit of his time and the taste of his literary public. He composed a piece of writing which was intended to be edifying and to provide spiritual guidance, rather than to imitate ancient tradition and offer literary excellence and amusement. *The Story of Iosop the Wise and How He Lived* represents an obscure and isolated development within the tradition of the *Life of Aesop*, but nevertheless it shows one of the forms which this work took during the course of its history. A critical analysis will therefore reveal not only its earlier ancient and Byzantine antecedents, but also the specific influence of the period in which it was composed, and of the readership for which it was intended.

СМИЉА МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ

REX IMAGO DEI: О СРПСКОЈ ПРЕРАДИ
АГАПИТОВОГ ВЛАДАРСКОГ ОГЛЕДАЛА

„Као што и огледала одражавају видљива лица управо онаква каква су... тако се и праведни суд Божји уподобљава нашим делима.“
(*Agap.* с. XXIV; *Sl.* 1037. fol. 232a-232b)

У раду се разматра средњовековни књижевни жанр владарских огледала и њихов развој на Западу и у византијском свету. Први пут се објављује старосрпски текст једног огледала које представља прераду познатог Агапитовог текста. Настајак ове прераде крајем треће четвртине XIV века, аутор приписује везама између монашких кругова око краља Марка и светогорских преписничких центара.

Текстови, на латинском Западу од XII века познати под називом владарска огледала (*specula regum*),¹ као књижевни жанр настају већ у предхеленистичком добу. Првим делима ове врсте сматрају се два Исократова говора (*Ad Nicoclem*, *Euagoras*) из прве половине IV века пре Хр.² Допринос развоју жанра несумњиво дају новопитагорејски трактати, попут Диотогеновог учења о цару као оживљеном закону.³ Према овом учењу, царски задаци стоје у својеврсној међусобној хармонији, према којој је владалац идеални војсковођа, судија и првосвештеник. Преко списа Филона из Александрије, Сенеке, Диона из Прусе, панегирика из пера Плинија Млађег, Елија Аристиде, Ретора Менандра, Либањевих говора, Темистијевих списа, па и списа самог цара Јулијана Апостате, у римском свету се одржала основа хеленистичке идеје о потреби постојања

¹ P. Hador, RLAC, Bd. 8, Stuttgart 1969, 556 s. v. Fürstenspiegel; E. Blum, Byzantinische Fürstenspiegel, Stuttgart 1981, (Das Wesen des Fürstenspiegels), 1; M. Senellart, Les arts de gouverner. Du „regimen“ médiéval au concept de gouvernement, Paris 1995, 47-53; S. Bagge, The Political Thought of the King's Mirror, Mediaeval Scandinavia Supplements, Odense 1987, 23-126.

² W. Blum, op. cit., 3-5.

³ О томе в. G. Dagron, Lawful Society and legitimate power: Ἐννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή, Law and Society in Byzantium (ed. D. Simon and A. Laiou), Washington 1994, 29-32; D. Simon, Princeps legibus solutus, Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel, hrsgb. von D. Nörr und D. Simon, Frankfurt am Main 1984, 449-492.

списа који говоре о задацима идеалне владавине. Већ прва хришћанска владарска огледала настају у дословном придржавању литерарним традицијама класичног и хеленистичког доба, а списи попут Исократовог служе им као директни модел. Хришћанска огледала у први план стављају сличност између актуелног владара и Христа; овакав став најбоље илуструје дело Јевсевија из Цезареје, за кога је владар „слика“ Христа, а његов задатак пре свега да оствари Христову владавину на земљи.⁴ Посебан подстицај књижевности овог жанра на западу Европе даје Августиново дело *De Civitate Dei*, али праву прекретницу представља тек *Policraticus* Јована од Солзберија написан у IX веку, у доба процвата каролиншке ренесансе.⁵ Са напредовањем хришћанства, монархијски идеал надахњује се новим узорима, посебно узорима из Старог завета.

Средњовековни идеолози у Старом завету налазе индивидуалне краљевске моделе као архетипске слике савремених монарха.⁶ У науци је много расправљано о разликама између владарских огледала на Западу и у Византији, пре свега о разликама у карактеру самих списа. Ове расправе значајне су у највећој мери због тога што огледала откривају срж схватања владарске идеологије у средњем веку. Изнесено је мишљење да је у огледалима на Западу стављан већи акценат на морални и метафизички аспект порука владару.⁷ Данас преовлађује оцена да су сва владарска огледала, како западна тако и византијска, настала из књижевних традиција IV, III и II века пре Христа, те да међу њима има више сличности него разлика.⁸

Основни задатак и сврха настанка средњовековних владарских огледала (*specula*) био је да послуже као морални савет будућем владару и упутство о узорном владању. Идеалне слике тога типа се без изузетка уобличавају око идеје да владар треба да буде слика Бога на земљи (*rex imago Dei*), односно, да се онај чији је задатак да управља другима мора и сам подвргнути одређеној дисциплини.⁹ На првом месту, од њега се очекује да досегне одређене моралне

⁴ W. Blum, op. cit., 9.

⁵ H. H. Anton, Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit, Bonn 1968, 58–59, 419–436.

⁶ При томе се у основи јединим правим краљем и даље сматра Јахве; земаљски владар који је Богозабран, не само што је Богу одан и служи га, већ на једном вишем нивоу реалности представља слику Бога на земљи. После основног задатка — службе Богу — хришћански владар има према својим поданицима обавезе, које се састоје у поштовању закона, успостављању правде и мира и заштити пастве. Обред који, према Старом завету „чини“ краља — дајући му легитимитет и *sanctitas* — јесте обред краљевског миропомазања. Уп. H. Jaeger, Les doctrines bibliques sur la royauté face aux institutions monarchiques hellénistiques et romaines, La Monarchie. Recueils de la société Jean Bodin 20 (1970) 409–423; J. Le Goff, Royauté biblique et idéal monarchique médiéval: Saint-Louis et Josias, Les Juifs au regard de l'histoire (Mélanges en l'honneur de Bernhard Blumenkranz), Paris 1985, 157–168.

⁷ P. Henry III, A Mirror for Justinian: The *Ekthesis* of Agapetus Diaconus, Greek, Roman and Byzantine Studies, vol. 8 (1967) 281–308.

⁸ P. Hadot, op. cit., 617; уп. W. Blum, op. cit., 10 et n. 35. Уп. и I. Čičurov, Gesetz und Gerichtigkeit in den byzantinischen Fürstenspiegeln des 6.–9. Jahrhunderts, in: Cupido legum, hrsgb. von L. Burgmann, Frankfurt am Main 1985, 33–45.

⁹ J. Krynen, L'Empire du roi. Idées et croyances politiques en France XIIIe–XVe siècle, Paris 1993, 167–239.

и религиозне квалитете. Стога огледала прецизно дефинишу личне вредности које владар треба да има — осећање за правду (*iustitia*), побожност (*pietas*), понизност у вери (*humilitas*), благост (*clementia*), милосрђе (*miser cordia*). Постепено, посебно од краја XII века, у владарским огледалима се афирмише и лична светост владара као део припремних процеса владарских канонизација.¹⁰

Током читавог средњег века многобројни текстови овог типа настајали су, као оригинални текстови, преводи или прераде, за потребе европских дворова. У Византији и земљама њеног културног круга несумњиво је највећу популарност имало владарско огледало ђакона цркве Св. Софије, Агапита, написано за цара Јустинијана I. За сада постоји само једна позната прерада тог огледала на српском језику. То је уједно и једини сачувани српски текст који припада овом жанру. Састав који је предмет нашег рада налази се у једном патеричном зборнику који се чува у рукописном одељењу Народне библиотеке у Софији (*Slav.* 1037, fols. 230v–233r).¹¹ На основу палеографске анализе читав патерик се са сигурношћу може датовати у последњу четвртину XIV века.¹²

Патерици или отачници су у начелу обједињавали различите саставе и изреке отаца (*apophthegmata patrum*) којима је заједничка тема био монашки живот.¹³ Постоји више врста отачника; *Slav.* 1037 припада отачницима тзв. Сводног типа, компилационим зборницима, односно збиркама извода из Синајског, Скитског и Азбучног патерика.¹⁴ Рукопис о коме је реч састоји се од тридесетак састава, међу којима бележимо житија три мученице као и слова Јована Златоустог и Јефрема Сирина.¹⁵ Сводни патерици су били популарни у словенским књижевностима и најчешће су преузимани у домаћу средину из грчког наслеђа.¹⁶ Средњовековни рукопис патерика, српске редакције, у коме је записано и *Слово о владајућим на земљи*, био је чуван у манастиру Слеччи, изнад Црне Реке, у који је могао dospети са околне територије већ у XVI веку, у време подизања манастира.¹⁷ Из записа на крају патерика сазнајемо да је у XVIII

¹⁰ K. Gorski, Le roi saint: un problème d'idéologie féodale, Annales E. S. C. 24 (1969) 370 и даље; G. Fedotov, The Russian Religious Mind I (Kievan Christianity), Cambridge Mass. 1946, 372–376; J. Le Goff, La sainteté de Saint Louis. Sa place dans la typologie et l'évolution chronologique des rois saints, Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe–XIIIe siècle), Actes du colloque organisé par l'École française de Rome avec le concours de l'Université de Rome „La Sapienza“, Rome 1991, 285–293; J. Le Goff, Saint Louis, Paris 1996, 826–857.

¹¹ Рукопис (*Slav.* 1037) су описали М. Стојанов и Х. Кодов (*М. Стојанов, Х. Кодов*, Опис на славјанските рукописи в Софийската Народна библиотека, Софија 1964, 243 + факсимил пл. XI). Захвална сам колегицима Нини Гаговой и Ирени Шпадијер које су ми помогле да добијем микрофилм овог рукописа из Народне библиотеке у Софији.

¹² Нав. дело, 240.

¹³ Словарь книжников и книжности древней Руси, I, ред. Д. С. Лихачев, Петроград 1987, 299–325.

¹⁴ С. Николова, Патеричните разкази в българската средновековна литература, Софија 1980, 52–57.

¹⁵ Нав. дело, 53.

¹⁶ Нав. дело, 84.

¹⁷ Нав. дело, 53. У нап. 86, С. Николова каже да је текст патерика српске редакције. Она, међутим, сматра да текст нема никаквих типичних српских језичких и правописних црта, тако да

веку био у употреби као служабна књига у малом манастиру посвећеном св. Јовану Крститељу повнише Слепче.¹⁸

На овај текст пажњу науке је скренуо И. Шевченко у својој анализи рецепције Агапитовог огледала у ромејском и западном свету.¹⁹ Шевченко је закључно да је *Слово о владајућим на земљи* софијске Народне библиотеке извод из овог чувеног владарског огледала које је било веома популарно штиво, посебно међу Словенима византијског културног круга. Наш патерик је рукопис мешаног састава (*miscellanea*) несумњиво српске редакције, састава уобичајеног за патерике тзв. Сводног типа. При крају рукописа додат је и текст који представља скуп извода²⁰ из Агапитовог текста, готово идентичан са словенском компилацијом Агапита из *Изборника*, зборника сачињеног за кијевског кнеза Свјатослава око 1076. године.²¹ Руски текст, под називом *Наказаније богатијима*, једно је од поглавља у *Изборнику* (фол. 24в–28). *Наказаније* није директни превод Агапита, већ адаптација начињена на основу потпуног словенског превода Агапитовог огледала.²² Разуме се, и пре ове прераде Агапита из XI века било је у словенском свету прерада овог чувеног огледала. Најпознатије и географски најближе структури нашег патерика свакако је огледало намењено бугарском цару Симеону, које се чува у Синодалној библиотеци у Москви (МС 202, фол. 33в–47в).²³ Упоредном анализом МС 202, *Наказанија богатијима* и Агапита, Шевченко је показао у којој су мери ови текстови зависни од грчког оригинала. Поређење које смо ми начинили између Агапита, *Наказанија* и српског текста *Слова о владајућим на земљи* указује да је српски текст највероватније састављен на основу неког заједничког предлошка који је био узор и тексту *Наказанија* из 1076, али који није целовит словенски превод Агапита. Разлике између *Слова* и МС 202 су знатне, тако да остаје неизвесно једино то да ли је препис кијевског текста стигао у Македонију преко монашких кругова из Свете Горе, или је, такође преко Свете Горе, до српских преписивачких центара дошао текст монашке прераде Агапита који је знатно раније послужио и као извор руској компилацији. Мора се, међутим, нагласити да је текст *Наказанија о богатијима* ушао у више руских рукописа и колекција зборничког типа (*miscellanea*), па и у неке текстове који су ушли у састав руских Крмчија.²⁴ Иако је таквих преписа и на нашем тлу могло бити више, карактеристично је да

се, када је реч о пореклу рукописа, ограничава на закључак да је текст настао у областима „Југозападне Бугарске“ (то је област јужно од средњовековног Прилепа, којом је крајем XIV века, у време настанка рукописа, управљао краљ Марко).

¹⁸ Стојанов, *Кодов*, нав. дело, 243.

¹⁹ I. Ševčenko, *Agapetus East and West: the Fate of a Byzantine Mirror of Princes*, *Revue des études sud-est européennes* XVI–1 (1978) 28.

²⁰ I. Ševčenko, *op. cit.*, n. 86.

²¹ I. Ševčenko, *On Some Sources of Prince Svjatoslav's Izbornik of the Year 1076*, *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, XVIII, 241–261. Уп. *Словарь книжников* I, 196–198.

²² I. Ševčenko, *op. cit.*, 250.

²³ А. Горски, *К. Невоструев*, *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки II*, 2 (1859) 622.

²⁴ I. Ševčenko, *On Some Sources...*, 250–254.

је, како засад изгледа, сачувана само једна српска прерада овог текста. Да је тај текст пре средине XIV века био популаран на неком од српских дворова или у манастирским срединама које су биле блиске владару, верујемо да би се траг читавог жанра барем негде сачувао. Не зна се, међутим, много о односима монашких средина и српских владара, поготово не да ли се литература типа теоретских трактата о смислу и сврси земаљске власти преводила и састављала као специфичан вид савета владару. Текст који би по идеолошкој поруци био најближи *Слову* свакако је српски превод *Романа о Варлааму и Јоасафу*, за који поуздано знамо да је био популаран већ у Савино доба.²⁵ Утицај овог штива био је толико видан да је нашао свој израз у књижевности, фреско сликарству најважнијих задужбина, као и у аренгама немањихких повеља. Оно што спаја два текста, поред општих моралних поука о идеалној владавини која је блиска начелима монашке аскезе, јесте њихов заједнички извор: и *Роман* и *Слово о владајућим на земљи* настали су као својеврсне прераде Агапитовог владарског огледала. У томе смислу су они жанровски блиски, тачније, оба састава имала су идентичан морално-поучни циљ и задатак да утичу на обликовање хришћанског карактера суверенове власти.

У анализи текста из *Изборника*, Шевченко се посебно задржао на питању коме је овај морализаторски трактат био намењен. То је и за нас важно питање, јер су сличности нашег текста и поменутог састава из *Изборника* у суштини веће него између оба та текста и Агапитовог оригинала. Оба изведена текста су састављена по принципу узимања појединих мисли из сукцесивно поређаних поглавља из Агапита, али се разликују у основном тону од свог предлошка. Они више делују као скуп поучних мисли мистичко-монашког надахнућа, које не чине међусобно нужно повезан текст. За разлику од поменутог два текста, Агапит саставља јединствен књижевни оглед који има чврсту унутрашњу структуру, са сталним понављањем обрасца „обраћања владару“. Српски текст доноси савет владару „немој се много нити дуго смејати“ којег нема ни код Агапита нити у тексту *Наказанија*. Реч је о мисли која представља опште место монашке литературе, тако да убацивање ове реченице у српски текст прераде посредно може говорити о средини у којој је састављена. О томе да је на избор текстова који су ушли у наш патерик утицао одређени монашки круг показује целина рукописа. Последња три састава у оквиру Сводног патерика су три Слова: о владајућим на земљи, од подвизавању к Богу и о нарави добрих, у којем се поучава о страху Господњем.²⁶ Ознака „слово о“ врло често се јавља у насловима дела српске преводне књижевности, као директни превод грчког λόγος перт.²⁷ Сличан је случај и са делима која се појављују под називом „огледало“ (или „зрцало“). Тако се средином или у другој половини XIV века у српској средини преписује превод дела *Диођитра Филлија Монођироја*, насталог у Византији у XI столећу. У српскословенском преводу наслов *Диођитра* се преводи

²⁵ О утицају овог текста на владарску идеологију Немањиха и њихов „монашки програм“ в. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањиха*, Београд 1997, 234–246.

²⁶ Сл. 1037, fols. 230v–233r; 233r–234r; 234r–245v (в. Стојанов, *Кодов*, нав. дело, 243).

²⁷ Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 323 (с. в. „слово“).

као *Зрцало* („нашим же језиком наричет се Зрцало“), односно као *Душезријел-ное Зрцало*.²⁸ Сачувани средњовековни отачници српске редакције, попут овог у којем је сачувано једно српско „владарско огледало“ из последње четвртине XIV столећа, неретко представљају прераде ове монашке литературе. Тим саставима српски писари су дописивали поједине текстове који су радо читани у домаћој средини. Мишљења смо да је и *Слово о владајућим на земљи* дописано на крају отачника сачуваног у Слечци на подстицај локалног преписивачког центра смештеног највероватније у Марковом манастиру или у Св. Арханђелима, крај прилепског двора Мрњавчевића.

О вероватноћи наше претпоставке говориле би у прилог две групе чињеница различите природе. Прва, литерарна, концентрише се око јединствене структуре софијског зборника: упркос исцрпној анализи свих словенских патерика из групе тзв. Сводних (којима припада и наш патерик), нисмо наишли ни на један који би у свој садржај укључио текст макар и приближно сличан *Слову о владајућим на земљи*.²⁹ Како се види на примеру вероватно најпознатијег српског патерика, поуздано датованог у другу деценију XIV века, који се данас чува у Националној библиотеци у Паризу, овом зборнику придодато је Житије Симсона Немање, које са претходним саставима чини јединствену патеричку целину с извесним политичко-идеолошким акцентима.³⁰ Стога би сличан поступак писара у случају патерика из Слечке требало тумачити као аналогно сведочанство, о политичкој теорији осмишљеној на двору Мрњавчевића. Другу групу чињеница пружа сликани програм Марковог манастира. Он с једне стране показује да (на земаљској равни) песимистичан тон *Слова* налази јасну паралелу у монашком карактеру тог програма. С друге стране, да су *Слово* и старозаветне теме програма комплементарни производи Марковог размишљања о владарским задацима који су стајали пред њиме и његовом династијом. Нема сумње да је краљ Марко имао више разлога да размишља о свом несигурном положају и својим тешким задацима него већина његових претходника на српском престолу.

* * *

Пажњу историјске науке одавно су привукли ктиторски портрети на фасади уз јужни улаз у храм Св. Димитрија код Скопља (Марков манастир).³¹ Нас посебно овде занима живопис у доњој зони уз лунету (са представом патрона

²⁸ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 292 (уп. Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, 187). Како је показао Хајнц Миклас, српскословенски преписи *Диоитре* су стари и бројни (Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, нап. 292).

²⁹ С. Николова, *нав. дело*, 422–424.

³⁰ Ђ. Veder, *La tradition slave des Apophthegmata Patrum*, Слово 24 (1974) 64. Уп. Б. Јовановић, Пећки патерик. Три језичке редакције словенског превода Скитског патерика, Слово 24 (1974) 143.

³¹ Први је о овим портретима писао К. Балабанов, *Новооткривени портрети краља Вукашина и краља Марка у Марковом манастиру*, Зограф 1 (1966) 28–29. Исцрпан преглед досадашње литературе в. код И. Ђорђевић, *Представа краља Марка на јужној фасади цркве Св. Димитрија у Марковом манастиру*, Кралот Марко. Во историјата и во традицијата, Прилеп 1997, 299, нап. 2 et passim.

храма — св. Димитрија Милостивог, Христа који благосиља и ктиторског пара насликаног на црвеној позадини) и у горњој зони у којој су приказана попрсја Богородице Страсне са Христом и арханђела Гаврила. Уз њих, лево од Богородице, на страни краља Вукашина насликан је пророк Давид, а на страни краља Марка пророк Соломон. Пророци држе свитке са текстовима (Давид: почетак стиха 10 псалма 44(45); Соломон: цитат из *Прича*, 31, 29). Сцена је била повод различитим мишљењима изреченим у модерној науци. Нама се чини вероватним да су оба текста одабрана с погледом на слављење Богородице, поготово што се текст 44(45) псалма у иконографији источног света везује за представљање сцене Благовести.³² Испред представе Соломона насликано је попрсје св. Стефана Првомученика, а изнад краља Марка насликана је општа заштитница владара света Катерина. Краљ Вукашин је у натпису уз портрет сигниран као „у Христа Бога благоверни, самодржавни, превисоки краљ“, док је покрај Марковог имена остао само део натписа са речју „ктитор“.³³ Владари у рукама држе свитке-даровне повеље манастиру. Према уверљивој анализи В. Ј. Ђурића, представа краља Марка са рогом у руци надахнута је стиховима псалма 88(89) који говоре о Давидовом миропомазану на краљевство Израиља („Нађох Давида слугу својега, светим уљем својих помазах га. Рука ће моја бити једнако с њим, и мишица моја кријепиће га... Истина је моја и милост моја с њим; и у име моје узвисих се рог његов... Сјеме ће његово трајати до вијека, и пријесто његов као сунце преда мнош...“). Иако се научници углавном слажу са тумачењем симболике старозаветног рога у Марковој руци,³⁴ различито се разуме контекст целине живописа јужног улаза у цркву Св. Димитрија, као и укупни смисао његових идеолошких порука, несумњиво надахнутог како политичким приликама тренутка тако и ученом богословском мишљењу.³⁵

³² В. Ј. Ђурић, Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству, ЗЛУ МС 4 (1968) 94 и 95.

³³ Према читању које је предложио Д. Тодоровић у: П. Иаућ, В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, *Ес-фигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд 1989, сл. 32.

³⁴ Изузетак представља тумачење З. Gavrilović, *The Portrait of King Marko at Markov manastir (1376–1381)*, ВФ XVI (1991), 415–428. Према њеном мишљењу, рог насликан у Марковој руци симболише крштење.

³⁵ Основна разлика која нас овде интересује односи се на питање политичке поруке с којом је замисљено иконографско решење јужног портала. Је ли Марков портрет слика „наде и утехе“ којом је краљ Марко, као миропомазани и легитимни богонзабраник — „нови Давид“ требало да под внишњом заштитом настави борбу против неверника? Тако сагледана, слика би се разумела кроз општу поезику Марковог манастира, „сздану на великој метафори о страдању, жртви и награди“, метафори заснованој на литургијским текстовима и песмама читаним и певаним на богослужењима током Страсне недеље (уп. В. Ј. Ђурић, *Марков манастир — Охрид*, ЗЛУ МС 8 (1972) 134 и нап. 8; В. Ј. Ђурић, *Слика и историја у средњовековној Србији*, Глас САНУ СССХХVIII (1983) 131). Или је реч о поруци која се може разумети преваходно у актуелном политичком контексту, када је, после сабора у Пећи, краљ Марко осетио неопходност подсећања на легитимитет своје власти као наследника Немањића? (уп. И. Ђорђевић, *нав. дело*, 304–305). Према трећем тумачењу, које рог у краљевој руци види као израз идеологије засноване на веровању у просветљење до којег долази кроз обред крштења, фреска наглашава, у општем смислу, Маркову улогу мудрог краља и бранноца вере (уп. З. Gavrilović, *The Portrait of King Marko*, 427).

У најдиректнијој вези са портретима ктиторског пара стоји представа патрона храма — св. Димитрија. Постоје индиције за закључак да је овај светитељ, веома популаран и у словенској средини, на првом месту у Македонији.³⁶ Био заштитник краљевске куће Мрњавчевића.³⁷ О томе нарочитом односу према овом светитељу сведочило би и друго, хришћанско име краља Вукашина. Он је, наиме, у *Поменуку свејогогорског Пројавија* с краја XIV века назван краљем Димитријем.³⁸ Остаје отворено питање у коликој мери веза са овим светитељем одражава династички концепт схватања монархијске власти у држави Мрњавчевића. Међутим, сликање Давида и Соломона у композицији јужне фасаде манастира одраз је сасвим одређених политичких порука. Иконографско решење којим се представљало двојно ктиторство, као и сплет порука о томе да наслеђе власти легитимно прелази с оца на сина, на крају, да је син попут старозавентог архетипа „други ктитор“ заједничке задужбине — „довршилац недовршеног“ — добро је познато у српској средњовековној уметности.³⁹ Оно би било директна илустрација одговарајуће формуле која се јавља у бројним немањићким повељама.⁴⁰ Богоизабраници и градитељи Божјег дома, српски владари, као и у сцени из дечанске приправе, примају од Господа знаке своје рођењем им досуђене мисије — небеску поруку — која симболише њихову владавину по милости Божјој. Захваљујући испуњењу свог земаљског задатка, они се надају Божјој милости која би им омогућила спасење на оном свету. Несумњиво је да су поменути алузије потекле из ученог богословског круга Маркових саветодаваца утицале на замисао живописаног програма јужне фасаде. Систем поређења и политичких порука које су се кроз таква поређења наметале савременицима био је, међутим, уобичајени пут убличавања и ширења владарске пропаганде, тако да је тешко поверовати да композиција јужне фасаде није носила и актуелне политичке алузије. Према нашим закључцима, оне су се концентрисале на питање легитимитета Маркове власти и установљења *нове* династије на српском престола. Стога је необично занимљиво видети како се у тај контекст уклапа представа св. Стефана Првомученика у поменутој композицији.

Сликање св. Стефана у овом контексту мора се довести у везу са више пута истакнутом чињеницом да у целокупном сликаном програму главне цркве Марковог манастира нема представе српских светитеља Симеона и Са-

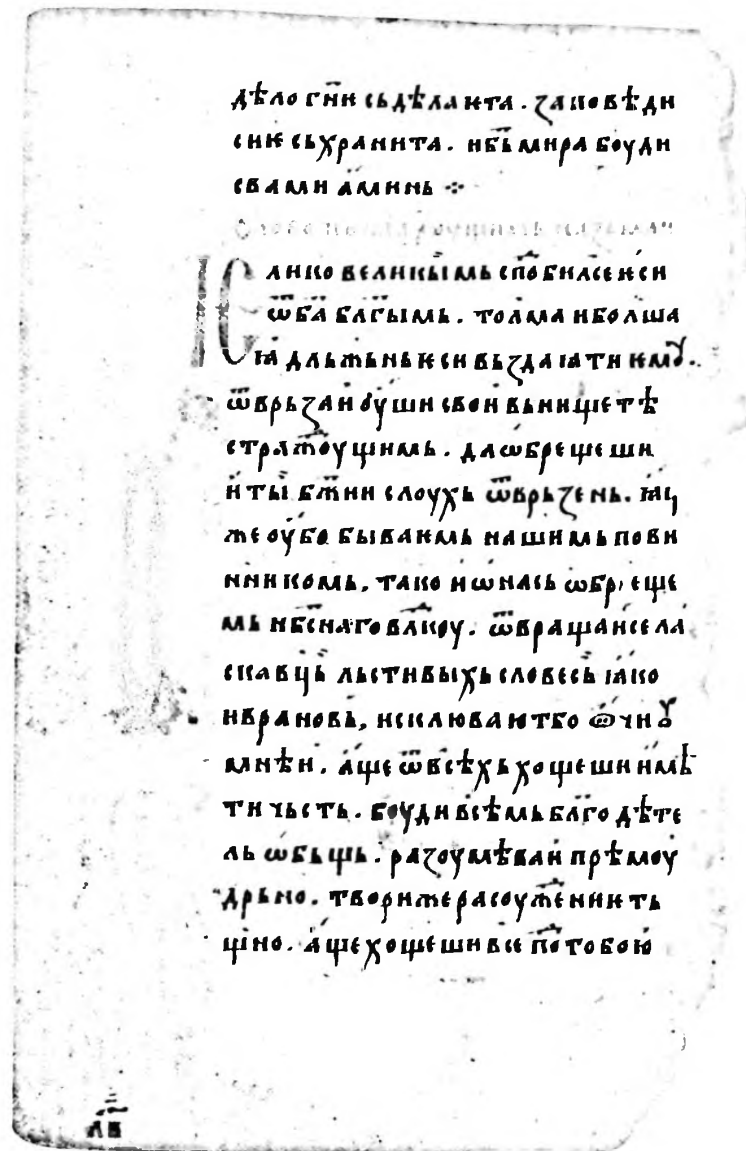
³⁶ И. Ђурић, Поменик светогорског Протата с краја XIV века, ЗРВИ 20 (1981) 160 (са нап.).

³⁷ Занимљиво је овде подсетити на мишљење Д. Оболенског (*D. Obolensky*, The Cult of St. Demetrius of Thessaloniki in the History of Byzantine-Slav relations, *Balkan Studies* 15 (1974) 3–16) према којем је популарност св. Димитрија код словенских народа обично расла у тренуцима успостављања државности, као израз политичко-династичких потреба. Ако би се могла доказати веза почетног инсистирања на култу овог светитеља код владара-оснивача династија (као што је крајње инстурктиван пример почетака заснивања култа св. Симеона — о томе в. С. Марјановић-Душанић, нав. дело, 278–279 са нап.) онда би то била још једна политичка порука која се уклапа у политичко тумачење целокупног сликаног програма јужне фасаде Марковог манастира.

³⁸ И. Ђурић, нав. дело, 154 и даље.

³⁹ С. Мандић, Древник, Београд 1975, 148; G. Babić, Les portraits de Dečani représentant ensemble Dečanski et Dušan, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 280–284.

⁴⁰ С. Марјановић-Душанић, нав. дело, 154–155.

ДЕЛО ГНИ СЪДЕЛА КТА . ЗАПОВѢДН
СИНЪ СЪХРАНИ КТА . НЕБЪ МНРА БОУДН
СВА МН АМННЬ ❖

А ИКО ВЕЛН КЪ МЪ СПОБНА СЕ МЕН
СЪБА БАГЪ МЪ . ТОЛА МН БОЛША
ТА ДЪ МЪ МЪ КСИ ВЪЗДА ТИ КМЪ .
СЪВРЪЗАН ОУШН СВОМЪ МН ЦЕ ТЪ
СТРА Т ОУ ЦИ МЪ . ДА СЪВРЕЩЕ ШН
И ТЫ БЪ МН СЛОУХЪ СЪВРЪЗЕНЪ . ТА
ТЪ ОУ БО БЫ ВА КМЪ НА ШН МЪ ПОВИ
МНН КО МЪ . ТАКО И ШНА СЪ СЪВРЕЩЕ
МЪ НЕБНАГО ВА К ОУ . СЪВРАЩАН СЕ ЛА
СКА ВЪЦЪ ЛЪ СТН ВЪХЪ СЛОВЕСЪ ІА ІКО
НБРА НОВА , НЕКА ЮВА И ТГО О ЧН О
А МЪ Н . А ЦЕ СЪВРЕЩЕ ХЪ ХОЩЕ ШН МЪ
ТИ ТЪ СЪ ТЪ . БОУДН БЪ СЪ МЪ БЛГО ДЪ ТЕ
ЛЪ СЪ БЪ ЦЪ . РАЗОУ МЪ ВА И ПРЪ М ОУ
ДРЪ М О . ТВОРИТЕ РАСОУ МЪ НИ КТЪ
ЦНО . А ЦЕ ХОЩЕ ШН ВЪ СЕ ПО ТО БО Ю

соущен исправити добро творещен
 тн. н зло творещналь запрѣшли.
 тикы оубо себѣ имѣи друугы съвѣ
 тники, н те не все глѣма т тобою
 хвалеть. нь соудомь праведныма
 тьщ. тсе шѣшатити. поспѣва
 н себѣ таѣншима потьстьма дари,
 покорнымь оумомь. творещек
 твоимъ повелѣннѣ. разоумно послѣ
 шати побакть при соудителѣ. не
 побнобо к правды. н ть сверѣсти
 скоро шѣбѣ глаюше или шѣганяюше
 тврьдо разоумѣи спсе ннѣи своко
 храннѣше. н те николитѣ люди
 на. шбидѣти. боудн своимь повн
 ннникомь страшнь самарди
 властн. а любѣ знь подающнма
 млтнню. елико силою прѣвы
 шѣши нн всѣхъ. толма ндѣлы
 добрымн, съвтѣти подвижансе

пате всѣхъ. прощениа трѣбоук
 грѣховѣ. пращансамь кь себѣ
 съгрѣшающек. е те напакврѣт
 хъ нашихъ прощенин. бѣннѣгнѣ
 ба биванть свобода. саномь свѣ
 тло стню не оумолнна биванть
 съмреть. на всѣхъ бо въ нѣзакть
 много гднык свонъ зюубы. тога
 нарѣтсе оубо кто истиннын вла
 стелннѣ. н гд самь собою шблан
 ть. н не ѣпылѣ похотемь нера
 ботанть. съмрѣ нгонникн н
 напасть. н вса внама гдла. пр
 дѣ штнматн да боутъ победнн.
 смѣхъ не много тн боудн шмозѣ.
 нн продальтѣмь тѣтннн. нн кь дрѣ
 гомь, нн кь врагомь сътварн.
 нн блго разоумннма попоущан.
 блго разоумннма ради. нн пакынъ
 протнблннсе врагѣ ради. понн

те того же и беззаконна. не шпра
 бан неправеднаго аще и другъ
 тик. ни шбиди праведнаго, аще
 и врагъ тик. такъ боудн своиа
 рабомъ: якоже мѣшише ты. те
 бѣ боубыти. якоже оуслышала.
 оуслышани боудемъ. ни како виамъ,
 тако видѣни боудемъ. бѣтвны
 мь и всевидимамъ окомъ. при
 несѣмъ оубо мнлобаниамъ млатъ,
 да побныамъ подобно въспрѣмѣ.
 аще и то штищеноу и млатъ дшоу
 штильскыи прѣлсти. и бѣтъ
 хоудость своего кѣтва. оумали
 никже, ина прасноую сьларь сего
 житиѣ. и при прѣсноую пльи
 сврьноу, въ бѣтъ грьдостны непа
 детсе, аще и въ саноу и въ соуѣ.
 якоже и рѣчала тако и влгю
 лицеамъ видимамъ, якоже соутъ

шбразомъ. свѣтлам оубо свѣтлѣ.
 тьмнѣмъ тьмнѣмъ. тако и пра
 вдыи соудѣтѣи. на шимъ дѣло
 мь оупобне. якоже соутъ и мн
 створенаи. такоже мамъ подобно
 възакъ. пате гла ни каменни дра
 глаго, млатыи кю богатство себѣ
 съверѣмъ. въ зѣтъ стѣмъ сѣца
 твенго свѣтѣ. прилетѣ рѣдъ
 мѣван соущиихъ стобомъ мравы.
 да по знаиши бѣстнмоу, любо
 вню слоутешихъ ти. и на лѣстню
 ласкающихъ. и мнотѣ бо приазию
 лице мѣрноу, вѣдмн и зѣтно
 пако стѣ твореть. грьдѣ и вѣлѣтъ
 вы и тѣмъ, яко юнѣцѣ въсокоро
 гын да не възносите. да по мн
 сѣмъ пльскоу соущѣство, и да
 прѣстанеть. сѣтъ наго възношѣнѣ.
 аще бо и кнезь бы на земан, дако

233

разоу: лѣкѣе како ѿземли сы, ѿ
 прѣсти на прѣстоле въсхадѣ. како
 по побѣнѣ бѣнѣю мѣтнѣю хотѣн
 сътворити, невѣстѣ разнѣства
 ни злоу ни доброу. ни праведни
 коу. ни неправедникоу. въ теле
 смыхъ потребахъ. невѣстѣ мѣ
 тно иже на по боу раздавактѣ.
 да не ѿскрѣниши своѣго оумла.
 помыслиши и мѣтѣ похотити
 боу. да не ѿистыи мѣтѣ испи
 дѣ. въ оумилѣ въпадешн бѣтѣ.
 како непобактѣти послушати
 каквѣтаре, сладко глѣюща. ни
 слышати на ближнѣго. да не ѿ
 стоупиши ѿ бѣтнѣ любѣе. ни въ
 зрѣтии каквѣщоущаго на другога
 въ оушнѣю тѣвою. да не коупно съ
 нимъ погыбешн :
 Слово подвѣтное къ боу :

ве.⁴¹ Стога верујемо да св. Стефан није овде приказан, како се у нашој науци углавном сматра, у првом реду као симбол везе краља Марка са светородном лозом богоизабраних Немањића.⁴² Да је то била основна сврха сликања Првомучениковог лика, у целини програма без сумње би нашли своје место св. Симеон и Сава. Св. Стефан је био светитељ који је у средњовековних Срба прослављан у непосредној вези са владарским култом. Старина ове везе често је замагљена несумњивим престижом који је св. Стефан имао као заштитник српске државе Немањића. Да је, међутим, овај светитељ изворно везан за владарски култ у Срба јасно препознајемо кроз титуларна имена старих дукљанских владара као и рашких жупана из времена пре утврђивања Немањине династије. Специфичан однос овог светитеља према владарском и посебно дворском култу веома је стар и за њега се могу наћи аналогije и другде у средњовековној Европи.⁴³ Чини се да има разлога за претпоставку да је у случају композиције из Марковог манастира реч о трансформацији функције светитељског култа. Стога се, према нашем мишљењу, св. Стефан на јужној фасади Марковог манастира слика пре свега у свом старом значењу заштитника српског владара — оног који је своју власт добио од оца, првог ктитора заједничке задужбине. Верујемо да је св. Стефан укључен у програм јужне фасаде Марковог манастира пре свега да би се тиме истакла легитимност власти *нове* династије Божјег помазаника, а не да би се неспорни легитимитет породице Мрњавчевића изводио искључиво из традиција старе владарске куће.⁴⁴ Поготово што краљ Марко никада није прибегао томе да сопствени легитимитет доказује, за разлику од низа других обласних господара, присвајањем немањићког титуларног имена.

Још један аспект Стефановог светитељског лика намеће се у покушају тумачења његовог места и улоге у композицији из Марковог манастира. Реч је поново о вези традиционалних одлика овог светитеља са владарским култом, односно, једним специфичним типом идеалног владара. Св. Стефан, овечан трновим венцем мучеништва, симболише жртву, страдалника за праву веру. Симболичне паралеле између владарског венца и венца мучеништва, као и схватање владара као оног који има примарни задатак да се жртвује за добробит својих поданика, добробит која се огледа најпре у њиховом увођењу у правоверје и у задатак очувања вере кроз бригу за цркве и оне који служе у њима, биле су у основи схватања власти у средњем веку. Сличне мисли, очекивано, излажу бројна владарска огледала и сродни морализаторски текстови популарни током читавог средњег века. С друге стране, „владарска“ симболика изводи

⁴¹ Ц. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 21; И. Ђорђевић, нав. дело, 303–304 и нап. 29, указује, међутим, на представе светих Симеона и Саве насликане у другим задужбинама Мрњавчевића.

⁴² Уп. мишљења И. Ђорђевић, нав. дело, 300 и Д. Војводић, Прилог познавању иконографике и култа светог Стефана у Византији и Србији, Зидно сликарство манастира Дечани, 544, 547.

⁴³ Е. Н. Kantorowicz, *Laudes Regiae. A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*, Los Angeles 1946, 52.

⁴⁴ Уп. о томе мишљење И. Ђорђевића (нав. дело, 303) и Д. Војводића (нав. дело, 547).

ла се и из поређења венца првомучеништва са круном победе, схваћене као победа хришћанског оружја.⁴⁵ Символично преплитање владарског венца (са асоцијацијама на крунисање и миропомазање) и, шире гледано, владарске симболике, са различитим аспектима култа св. Стефана видљиво је у идеологији краља Марка, одређеној специфичном политичком ситуацијом после пораза хришћана на Марици и гашења светородне династије 1371. године. Одјек схватања владарске дужности као жртве за хришћанску веру, непосредно угрожену надозлазећом турском опасношћу, видљив је како у намерама које су подстакле преписивање морализаторског текста „огледала“, тако и у основном надахнућу сликарства Марковог манастира. Судићи према литерарним и идеолошким узорима који су надахнули *Слово о владајућим на земљи*, главни подстицај за наставак овог дела дошао је управо из монашких кругова блиских владару. Оба досељивања (потреба за објављивањем трактата о идеалној власти инспирисаној монашким узорима и сликање портрета који најављују власт идеалног владара према узорима старозаветног *rex et sacerdos*) међусобно кореспондирају као модели који су дали основни тон типу побожности и схватању краљевске улоге који се после 1371. срећу у држави краља Марка. Преписивање трактата о идеалној владавини део је идеолошко-политичких потреба које су надахнуле и сликани програм у којем се истиче Маркова владарска функција, „оснажена“ представама св. Стефана, св. Катерине и асоцијацијама на цара Давида.

Слово о владајућим на земљи поучава владара у постизању идеалне хришћанске владавине. До ње се долази кроз угледање на неколико кључних архетипских слика. То су модел мудрог владара чија је мудрост овенчана добрим делима; потом, идеал владара-праведног судије; идеал „достојанства власти“ заснован на слици краља који је „страшан“ и у исти мах „милостив“, према заслуги поданика. Посебан акценат огледало ставља на способност да владалац, путем личног усавршавања у врлинама спозна ризницу сопственог спасења. Он досеже спасење побожношћу, подвизавањем, молитвама за опрост грехова, способношћу опраштања и милосрђа, обуздавањем гнева те владањем над својим страстима („истинским владарем назваће се само онај ко уме собом да влада“). Наглашени утицај монашке литературе препознајемо и у захтевима строгости која се огледа у свакодневним помислима на смрт, у скромности која спречава свако узношење у срцу и гордост, на крају, у забрани смеха. Такође, у подсећању владара на његову смртност („прах си...“) и молитву као једини спас од „малодушности демона“.

На више места у тексту огледала инсистира се на идеалу владара — праведног судије. „Мудро размишљање“ и „прилежно просуђивање“ које састављач *Слова* савестује владару припадају општим местима владарских огледала, која се могу сажети у познати захтев да „*rex a recte agendo*“.⁴⁶ Схватање да *caractier*

⁴⁵ J. Gagé, Σταυρός νικητοῦς: La victoire impériale dans l'empire chrétien, Revue d'histoire et de philosophie religieuses 13 (1933) 372; K. Holm & G. Vikar, The Trier Ivory, *Adventus Ceremonial and the Relics of St. Stephen*, DOP 33 (1979) 131.

⁴⁶ У политичкој мисли европског средњег века „recte“ је сматрано како моралном тако и политичком категоријом. Сам императив „*rex a recte agendo*“ потиче из пера Исидора из Севље и један

владара пресудно утиче на добробит државе (ма какве биле снаге или институције које делују на дубоке промене у историји) потиче још од св. Августина. Стога праведни владалац треба да следи предлошке из патристике о моралном у владавини. Идеје о идеалном краљевству, према обрасцима ове литературе, изводе се из старозаветних политичких структура,⁴⁷ према којима је Соломон архетип „мудрог краља“.⁴⁸ Идеал такве, праведне и мудре владавине, показује се у тексту *Слова* кроз савет владару да упозна „карактер“ оних који су уз њега, да пажљивим одабиром сарадника спречи утицај ласкаваца на сопствене одлуке („Клони се, као врана, заводљивих речи ласкаваца, јер ће ти покључати очи разума“; „У светлости свога срца, труди се прилежно да упознаш карактер оних који су уз тебе, да би распознавао ко ти истински с љубављу служи, или ко ти неискрено ласка. Добро је познато да многи лицемерном пријазношћу чине пакост“; „Не приличи ти да слушаш слаткоречивог клеветника, или да слушаш оптужбе против ближњег, да се не би удаљно од Божје љубави“).

Важан елемент „праведног суда“ је поштовање закона („И немој се успротивити злима због непријатељства, него због њиховог безакоња...“) и способност опраштања („Опраштај онима који су према теби згрешили, јер опраштањем наших клеветницама остварује се ослобођење од Божјег гнева“). Уверење да се, попут одраза видљивих лица у огледалу, праведни суд Божји уподобљава нашим делима, најважнији је путоказ у формирању идеалног моралног карактера земаљског владара. Из тог базичног уверења следе поуке о милосрђу („... милостињом ћемо стећи за себе богатство веће од злата и драгога камења“), односно савет владару да чини милостињу „с љубављу“, „по узору на Бога“. Оба идеала — праведног судије и милосрдног „оца“ пастве — своде се у основи на познати захтев који треба да испуни сваки средњовековни владалац — да буде *imitator Christi*, односно, *rex Christianissimus*. У исти мах, „кнез на земљи“ („горди и величанствени човек“) стално треба да обуздава своје страсти. Пре свега, сазнањем да се из земаљског праха попео на престо, сталним „помислима на смрт и прогоне и напасти и сва видљива зла“ и свешћу да се смрт не може умилостивити сјајем земаљских почести. На крају, идеални хришћански владар не сме се „многo ни дуго смејати“. Није овде реч само о, како је већ речено, општем месту монашке књижевности. Идеални опис двора (српски ће се читалац *Слова* најпре сетити познатог описа двора Стефана Лазаревића у Београду) подразумева слику побожног владара у којег сви гледају са страхом и дивљењем, са чијег светлог лица зраче „*sacra obtuta*“, његове „царске“ палате

је од најчешће навођених „захтева“ морализаторских трактата о владању. О томе в. E. Peters, *The Shadow King*, „Rex Inutilis“ in *Medieval Law and Literature*, New Haven & London 1970, 17–23.

⁴⁷ F. Kern, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht*, ed. R. Buchner, Darmstadt 1962, 334–338; E. Peters, нав. дело, 17.

⁴⁸ У дугој традицији угледања на Соломона, овај идеални модел различито је третиран. Негативна традиција о Соломону је византијског порекла и она временом продире и на Запад (M. Bloch, *La vic d'outremer du roi Salomon*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire 4 (1925): репринт у *Mélanges historiques II*, Paris 1963, 920–938). Соломон све време остаје симбол „градитеља храма“, пример богатства и мудрости, али се у неким средњовековним текстовима пореди и са ђаволом. После XII века поново оживљава позитивна традиција о Соломону као идеалу владарске мудрости (*sapientia*).

снјају, а, како сведочи Константин Филозоф, „вика или лупање ногама или смех... нису се могли ни поменути“.⁴⁹

Све наведене слике сведоче о кохерентном владарско-монашком програму. С једне стране инспирисан старозаветним сликама „доброг“ цара Давида, а с друге средњовековним идеалом напуштања власти зарад замонашења као савршеног завршетка сваке земаљске владавине, овај програм је несумњиво нашао свој одраз у сликарству и, вероватно, у књижевности Марковог доба. Спој сликарских и књижевних тема најбоље сведочи о томе да опредељење за „царство небеско“ које се јавља као основна идеолошка нит крајем XIV столећа у Србији није само обележје политике кнеза Лазара. То опредељење је морало стајати у извесној вези и с трагичним реалностима турске инвазије и осећањем „краја света“ које је оно донело хришћанима. Текст који смо анализирали јасно илуструје двојну природу *Слова*: античку традиционалност његовог учења о морално савршеном владаноу и везу његовог основног надахнућа с политичким тренутком у којем је настало.⁵⁰

[2306] Слово къ владоушимъ на земли·:

Јулико великимъ сп[о]добил' се еси шт в(о)га бл(а)гымъ. тол'ма и болшаа дльжьнъ еси въздапати юмоу. штврѣзан оуши свои въ нищетѣ страждоушимъ. да вѣрѣшиши и ты в(о)жини слоухъ штврѣзень. такоже оубо бываемъ нашимъ повинникомъ, тако и ш насъ обещемъ н(е)в(е)снаго бл[а]д[ы]коу. штврѣзан се ласкав'ць льстивыхъ словесъ тако и врановъ, искаювають бо очи оумниѣи. аще шт в'сѣхъ хошеши имѣти честь. боуди в'сѣмъ бл(а)годѣтель шыщѣ. разоумѣван прѣмоудрѣно. твори же расоуждение тыш'но. аще хошеши в'се под тобою [231а] соущие исправити доivotвореще чти. и злотворещимъ запоѣщан. такы оубо свѣ имѣи доууги съвѣт'ники, иже не все г(лаго)лемата тобою хвалеть. нь соудомъ правед'нымъ тышет се штвѣщати ти. поспѣван свѣтлѣишими почыстѣми дары, покуюнымъ оумомъ. твореще твоя повелѣния. разоумно послушати п[о]добають прѣ соудниамъ. неп[о]добно ес(ть) правды изъвѣрѣсти скоро штвѣгающе или штганяюще. твърдо разоумѣи сп(а)сения своего храняилице. иже николиже люди наивѣдѣти. боуди своимъ повинникомъ страшньн сана ради власти. а любѣз'нь подающимъ м(и)л(о)стынию. елико силоу прѣвишьши еси в'сѣхъ. тол'ма и дѣлаи доверыми, свѣтѣти подвизан се [231б] паче в'сѣхъ. прощения грѣвоуе гурѣховъ. пращань самъ те вѣѣ сыгрѣшаоще. еже на киевѣтѣхъ нашихъ прощение. в(о)жини гнѣва бывають свобода. саномъ светлостию неоумоленна бывають съмѣть. на в'сѣхъ' бо вьнъзаетъ многогд'ныне свое зоубы. тогда нар(е)чет' се оубо кто истин'ныи властелинъ. югда самъ собою владають. и нелѣпимъ похотемъ не работаютъ. съмр(ь)ть и гонение и напасть. и в'са в[и]димата зала. прѣдѣ очима ти да в[о]у'доутъ по в'се д(ь)ни. смѣхъ не много ти боуди ш

⁴⁹ *Константиин Филозоф*, Живот деспота Стефана Лазаревића, XIX, 47 (Стара српска књижевност III, Нови Сад — Београд 1970, превод Л. Мирковић, 21).

⁵⁰ Следи транскрипција текста *Слово о владајућим на земљи* и фотографије рукописа. Захвала сам колегиницама Зорици Витић и Татјани Суботин за помоћ у транскрипцији и преводу рукописа, а колеги Небојши Борићу за израду фотографија.

мнозѣх(ь), ни продльжень тычныи. ни къ доуугомъ, ни къ врагомъ сътвазан. ни бл(а)го разоумнимъ попоушане, бл(а)го разоумна ради. ни пакыи злым(ь) противае се вѣрѣде ради. понѣ[232а]же тогжде ес(ть) безаконна. не шправдан неправеднаго аще и доуугъ ти ес(ть). ни шбиди праведнаго, аще и врагъ ти ес(ть). такъ боуди своимъ равомъ: такоже м(о)лиши се ты. те вѣ б(ог)оу быти. такоже оуслышимъ, оуслышани боудемъ. и тако в[и]димъ, тако видѣни боудемъ. в(о)ж(ь)ствнымъ и в'свиднымъ окомъ. принесѣмъ оубо милованиемъ м(и)л(о)стѣ, да п[о]добнымъ подобное въспрѣимем(ь). аще кто шчищеноу имать д(о)ушоу шт чл(о)вѣ(ь)чскыне прѣльсти. и в[и]днѣть хоудостъ своего ес(ть)ства. оумаление же, и напасноую съмр(ь)ть сего житија. и прѣпреженоую пльти свѣрною, въ боѣгъ гурѣдот'ны не падет' се, аще и въ саноу ес(ть) высокоѣ. такоже и зрѣцала тако швапют(ь) лицемъ видимата, такоже соутъ [232б] швразомъ. свѣтлаа оубо свѣтлым(ь). тьмлаа же тьмнымъ. тако и правдивы соудъ в(о)жнѣ. нашимъ дѣломъ оуп[о]добн се. такоже соутъ нами створената. такоже намъ подобно въздають. паче зл(а)та и каменна дарагааго, м(и)л(о)стынию богатство свѣѣ съверѣмъ. въ извѣстѣнѣмъ сурѣ]ца твоего съвѣтѣ. прѣлежнѣ разоумѣван соущиихъ с тобою нравы. да познаеши въ истиноу, любовию слоужещихъ ти. или льстию лицемѣрною, велми извѣстно пакостъ твореть. гудын величавыи чл(о)вѣ(ь)къ, пакю кнѣзь высоко рогыи да не възносит' се. да помыслитъ пл(ь)тское соущество, и да прѣстанеть сурѣ]дчнаго възношенѣа. аще бо и кнѣзь быс(ть) на земли да по[233а] разоумѣиет' се тако шт земле сы, шт прѣсти на прѣстоуль въсходе. тако по п[о]добию в(о)жиню м(и)л(о)стынию хотен сътворити, не вѣсть разынства ни злоу ни доброу. или праведникоу. или неправедникоу. въ телесныхъ потоѣбахъ. нь в'сѣмъ тычно гаже на п[о]добоу раздавають. да не шскверниши своего оума, помышленниа имѣие похоти гнѣвоу. да не шт чистыне м(о)л(и)твы испадъ. въ оумнымъ выпадеши вѣсь. тако не п[о]добають ти послушати клеветаре, слад'ко г(лаго)люща. или слышати на ближнаго. да не штстоупиши шт в(о)жинѣ любве. нь въздрѣжан клеветоушцаго на доууга въ оушню твоею. да не коупно съ нимъ погывнеши·:

Smilja Marjanović-Dušanić

SUR UNE VERSION SERBE DE MIROIR DE PRINCE D'AGAPĒTOS

L'apparition des miroirs de prince médiévaux a pour tâche et but principaux de servir de recommandation morale en vue d'un gouvernement exemplaire. Les modèles idéaux de ce type s'articulent sans exception autour de l'idée qu'un souverain se doit d'être l'image de Dieu sur terre, autrement dit, que celui qui a pour devoir de gouverner les autres, doit lui-même se plier à une certaine discipline. A Byzance et dans les territoires sous son influence culturelle, le miroir de prince du diacre de l'église Sainte Sophie Agapētos, rédigé à l'intention de l'Empereur Justinien Ier, jouissait sans aucun doute de la plus grande popularité. A ce jour, il n'existe qu'une adaptation de ce miroir de prince en ancien serbe, unique texte serbe conservé de ce

genre. Sa publication dans la présente communication est une première et ce dans sa version intégrale.

Le texte qui constitue l'objet de notre analyse fait partie d'une *miscellanea* paterique conservée au département des manuscrits de la Bibliothèque Nationale de Sofia (Slav. 1037, fols. 230v-233r). Sa datation paléographique le situe à la fin du troisième quart du XIV siècle. *L'écrit sur ceux gouvernant sur terre* enseigne l'art d'atteindre l'idéal du règne chrétien. Pour y parvenir on se réfère à plusieurs archétypes cruciaux. D'abord l'image du souverain sage et dont la sagesse est prouvée par de bonnes oeuvres. Ensuite, le modèle du souverain justicier; suit l'idéal de la dignité de pouvoir qui repose sur l'image d'un roi à la fois effroyable et pieux suivant la mérite des sujets. Ce miroir de prince souligne particulièrement la capacité du souverain sur le plan du perfectionnement des vertus personnelles comprises en tant que trésor d'où il est possible de puiser le salut. Il atteint le salut en étant pieux, en s'astreignant aux épreuves, en priant pour l'absolution des péchés, en étant capable de pardon et de pitié, en contrôlant le courroux et enfin, en maîtrisant les passions. Il est aisé d'y reconnaître une influence évidente de la littérature monastique aussi bien par l'impératif de la rigueur, visibles dans les réflexions quotidiennement présentes sur la mort, que dans l'humilité qui empêche toute exaltation ou orgueil, et enfin, dans l'interdiction du rire.

Toutes les images citées témoignent d'un programme cohérent tant gouvernemental que monastique. *L'écrit sur ceux gouvernant sur terre* constitue l'annexe d'un paterique conservé dans le monastère de Slepča à l'instigation du scriptorium local situé sans doute au sein du Monastère de Marc (Markov manastir) ou celui des Saints Archanges à proximité de la cour de Prilep de la dynastie des Mrnjavčević. Ce qui nous laisse entendre que l'adaptation même était destinée au roi Marc. Inspiré d'une part par les modèles du „vertueux“ roi David tiré de l'Ancien Testament et d'autre part par l'idéal médiéval de renoncement du pouvoir pour prendre la robe — aboutissement parfait d'un gouvernement terrestre, ce programme se reflète dans l'art pictural de l'époque du roi Marc. De l'avis de l'auteur il existerait un lien entre les messages dont est porteur le présent miroir de prince et les messages de nature idéologique et politique de la composition complexe de ktitor de l'entrée sud du temple Saint-Démétrius dans les environs de Skoplje (Markov manastir). L'analyse du texte en annexe de cette communication présente une illustration claire de la double nature de cet écrit: le traditionalisme antique de ses préceptes sur un souverain moralement parfait et le lien qu'entretient son inspiration originelle avec la conjoncture politique à l'heure de son apparition.

ИРЕНА ШПАДИЈЕР

КРАЈЕГРАНЕСИЈА ТЕОДОСИЈА ХИЛАНДАРЦА

Теодосије Хиландарац први је српски књижевник који је у своја песничка дела уградио акростих. Од шест његових химнографских дела акростих се налази у три, од тога је у једном (Служба св. Симеону) оставио и своје име.

Израз *крајегранесије* (κράγιγρᾱνᾱσιῆ) дослован је словенски превод грчке сложенице *акростих* (ἀκροστιχίς).¹ Њоме се означава појава код које почетна слова стиха, строфа или прозних одељака читана одозго надоле представљају неку реч или смисаону целину или се, напосто, нижу алфабетским редом.²

Овај последњи начин заправо је и најстарији облик акростиха чије корене поједини истраживачи налазе још у књижевностима старог Истока и литератури клинастог писма. Првобитна намена била му је, вероватно, мнемотехничке природе. Сиријска традиција, као и библијска, пре свега јеврејска књижевност дале су, такође, свој допринос његовом настанку па су тако поједини старозаветни састави попут Плача Јеремијиног, Прича Соломонових или неких псалама можда најстарији познати примери алфабетског акростиха. Античка грчка литература као виртуозни облик користи га од александријског доба, потом и римска књижевност, а затим ће, преко ранохришћанске поезије и средњег века, акростих наставити своје путовање кроз готово све периоде писане уметности — ренесансу, барок, класицизам, романтизам, па све до наших дана.

Први се, изгледа, у хришћанској књижевности у прављењу акростиха, и то алфабетског, огледао Методије (умро 311) у једној својој песми посвећеној Богородици, чије 24 строфе почињу са 24 слова грчког алфавета, а затим и Григорије Назијанзин (Богослов, око 330 — око 390). Најпознатији пример алфабетског акростиха у византијској књижевности јесте онај у чувеном Акатисту Богородици. О акростиху у византијској литератури писано је доста, још од Карла Крум-

¹ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990², 136-138; у *Азбучнику* је, уз прецизно одређење појма, наведена и обимна литература о акростиху, па овом приликом упућујемо и на њу; в. такође и Кирило-Методијевска енциклопедија, том I, А-3, Софија 1985, 59-61 (са литературом).

² Реџник *književnih termina*, Београд 1992², 10.

бахера, тако да се овом приликом нећемо подробије на томе задржавати.³ Додаћемо једино то да он сасвим сигурно није био одлика само црквене поезије, јер је у једном грчком рукопису из XV века сачувана збирка световних лирских песама, позната као *Родске љубавне песме*, вероватно настала у XIV столећу.⁴ Она се састоји од циклуса срећених по алфабетском акростиху који, додуше, стиже само до слова М. Тај тзв. љубавни алфавет и иначе има велику традицију и може се наћи у готово свим збиркама грчких љубавних песама испеваних у народном духу. Ово дело, по мишљењу добрих познавалаца византијске књижевности, један је од највиших поетских домета на народном језику и представља не „почетак неку врсту завршетка у развоју наслеђа“, да наведемо констатацију Ханса Георга Бека, која није без значаја за нашу тему.⁵

Акростих који нас занима, дакле, онај који смо дефинисали као реч односно мисаону целину, заступљен је у византијској химнографији у кондацима и, највише, у канонима. Он се гради тако што почетна слова обично тропара и богородичних сваке песме канона дају име писца или представљају једну логичку целину исказану у првом лицу јединине. Она може изражавати похвалу светом или бити у облику молитве за стварање која притом такође може садржавати име писца. Понекад акростих прелази оквире канона, а катакада имамо и тзв. двоструке акростихе па ирмоси и тропари чине једну, а богородични сасвим другу целину. Тако можемо сазнати да су разне делове службе писали различити аутори или у замршеној „игри“ откривања постати примаоци веома драгоцених порука.

Који су разлози увођења овог „спољашњег песничког украса“ у црквену химнографију не зна се поуздано.⁶ Можда је у питању потреба да се поетски текст на неки начин сачува од интерполација или скраћивања. Такав разлог наводи Нићифор Калист кад објашњава да 18 књига његове *Црквене историје* акростихом свога имена и презимена жели да сачува од евентуалних мешања са стране. И заиста, велики број химнографа управо нам је и познат захваљујући именима која су оставили у почетним словима тропара својих канона. То је доста поуздан знак ауторства, мада не и прецизне идентификације због велике фреквенције одређених имена. Можда је исписивање пишчевог имена у акростиху и последица 59. правила Лаодикијског сабора — да се у цркви не смеју

³ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, 697–700; K. Krumbacher, Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie, Sitzungsberichte Bayer. Akademie der Wissenschaften 4 (1903) 551–691; D. N. Anastasijewič, Die paränetischen Alphabete in der griechischen Litteratur, München 1905; W. Weyh, Die Akrostichis in der byzantinischen Kanonesdichtung, BZ 17 (1908) 1–69; H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I–II, München 1978; A. Kazhdan, A History of Byzantine Literature (650–850), (in collaboration with Lee F. Sherry — Christine Angelidi), Athens 1999.

⁴ D. C. Hesseling — M. Pernot, Ερωτικά (Chansons d'amour), Paris 1913 (= Bibliothéque grecque vulgaire X); рукопис се налази у Британском музеју у Лондону (Brit. Museum, Add 8241).

⁵ X. G. Bek, Путеве византијске књижевности, Београд 1967, 192.

⁶ Krumbacher, Geschichte; Л. Мирковић, Православна литургика или наука о богослужењу Православне источне цркве, I, Београд 1982, 231–233; Епископ Павле, Акростих у канонима београдског Србљака, Гласник. Службени лист Српске православне цркве, 52, 6 (1971) 132–138.

певати непознате песме, па су уношењем имена оне добијале неопходну ознаку легитимности, а тиме се отклањало и подозрење у њихово могуће јеретичко порекло. Међу оним византијским ауторима који су најчешће остављали своја имена у акростиху нарочито се издвајају Јован Дамаскин, Теофан, Јосиф, Фотије, Георгије Скилица.

* * *

У словенску књижевност крајегранесије је ушло са преведеном византијском химнографијом, али само као информација у наслову, док га у тексту канона, разумљиво, није било — он, једноставно, у преводу са грчког на словенски није могао бити очуван.

Двадесетих година XX века угледни руски палеограф Јевфимиј Фјодорович Карски тврдио је да се на црквенословенском тј. стрословенском језику акростиси у канонима не употребљавају и да их ни код Јужних Словена ни код Руса нема до почетка XV столећа.⁷ Ово је, међутим, оповргнуто низом открића у последњих неколико деценија, па ствари код Словена, а тако и код Срба стоје, срећом, сасвим другачије.⁸ Климентина Иванова пронашла је Азбучне стихире на Рођење и Азбучне стихире на Богојављење (Крштење), вероватно настале у доба ученика Ђирила и Методија, а посведочене у познијим бугарским и српским преписима XIII и XIV века.⁹ Георги Попов и Стефан Кожухаров открили су каноне са именима аутора — Климента Охридског и Наума Охридског у крајегранесију.¹⁰ Име Константина Преславског, бугарског песника из истог времена још је раније посведочено у акростиху Службе светом Методију,¹¹ а доцније и у песмама триодног циклуса.¹² Константин Преславски иначе је познат као аутор Азбучне молитве, писане у азбучном (алфабетском) акростиху. Вјачеслав Михајловнич Загребин пронашао је у једном српском трбнику с краја XIII века, који се чува у Руској националној библиотеци у Санкт-Петербургу, циклус азбучних стихира намењених чину погребца попова и мирјана. Број ових стихира, укључујући и богородичан, износи 24, што упућује на грчки оригинал

⁷ E. Ф. Карский, Славянская кирилловская палеография, Ленинград 1928, 247.

⁸ В. између осталог и: В. Ст. Радојичић, Акростих у старој српској књижевности, Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 95–101; Епископ Павле, н. л.; Ch. Hamrick, Die Akrostichis in der kirchenslavischen liturgischen Dichtung, Wiener Slavistisches Jahrbuch 18 (1973) 151–162.

⁹ К. Иванова-Константинова, Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подреда на буквите у среднобугарски Празничен миней, Константин-Кирил Философ. Доклади от Симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му, София 1971, 341–365.

¹⁰ Г. Попов, Новооткрита химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски, Бугарски език 32, 1 (1982) 3–36; Г. Попов, Авторските подлини на Климент Охридски, Антени 48 (777), 4. XII 1985; С. Кожухаров, Песенното творчество на старобугарски книжовник Наум Охридски, Литературна история 12 (1984) 3–19.

¹¹ Д. Косџић, Бугарски епископ Константин — писац службе св. Методију, Byzantinoslavica 7 (1938) 187–211.

¹² Г. Попов, Новооткрита оригинална старобугарска част в текста на Триода, Бугарски език 28/6 (1978) 497–507; Г. Попов, Триодни произведения на Константин Преславски, Кирило-Методиевски студии 2 (София 1985).

са алфаветским акростихом. Почетна слова стихира следе, пак, поредак глагољске азбуке, што упућује на глагољску традицију, која је још дуго после старословенске епохе живела у српској писмености.¹³

На таквим основама, дакле, с једне стране на византијском, а с друге на заједничком словенском наслеђу, настају први познати акростиси у српској књижевности — крајегранесија Теодосија Хиландарца.

Овај писац, о коме поуздано знамо једино то да је био монах манастира Хиландара, велика је непознаница српског средњег века.¹⁴ Претпоставља се да је живео у другој половини XIII и почетком XIV столећа. О њему, међутим, сведочи богато и разноврсно уметничко дело. Теодосије је био један од најплоднијих наших средњовековних писаца. Написао је два житија — Житије светога Саве и Житије светога Петра Коришког, затим Похвалу светоме Симеону и светоме Сави и шест химнографских дела: Службу светоме Симеону, Службу светоме Сави, Заједнички канон Спасу Христу, светоме Симеону и светоме Сави, Заједничке каноне светоме Симеону и светоме Сави за осам гласова, Заједнички канон светоме Симеону и светоме Сави четвртога гласа, Службу светом Петру Коришком.

Нас на овом месту занима његова црквена поезија, пре свега службе и канони у којима је оставио скривена знамења своје индивидуалности.¹⁵

Од наведених дела акростиха нема у Служби Петру Коришком, Заједничком канону Спасу Христу, Симеону и Сави и Заједничком канону Симеону и Сави четвртог гласа. Али, Служба Петру Коришком (нека нам буде дозвољено ово мало домишљање) у рукописном наслеђу налази се заједно са житијем овог свеца па можемо претпоставити да су оба дела настајала заједно, односно непосредно једно за другим, а у житију је писац, описујући свој литерарни поступак, оставио и своје име. Заједнички канон Спасу Христу, светоме Симеону

¹³ В. М. Загребин, Заупокойные стихиры азъвоукъвиѣ в сербском Трѣбникѣ XIII века, Археолошки прилози 3 (1981) 65–91; о овој проблематици в. и Б. Јовановић-Стигичевић, Текстолошка условљеност састава и броја слова старословенске азбуке према Стихирама на Рођење и Крштење у српском препису, Археолошки прилози 3 (1981) 93–121.

¹⁴ О Теодосију в. пре свега две студије које, осим критичких разматрања, дају и преглед научних схватања о Теодосију до средине XX века, а доносе и исцрпну литературу: Ђ. Сп. Радојичић, О старом српском књижевнику Теодосију, Историски часопис 4 (Београд 1954) 13–42, и Н. Радојичић, Два Теодосија Хиландарца, Глас САН 218 (1956) 1–27; в. такође и Д. Богдановић, Теодосије, предговор књизи: Теодосије, Житије светог Саве, Београд 1984, VII–XL; И. Брајовић, Стилоско јединство у службама Теодосија Хиландарца, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 32/2 (1984) 253–265; И. Шпадијер, Трагом светогорских преписа Теодосијевих дела, Осам векова Хиландара. Историја, друковани живот, књижевност, уметност и архитектура, САНУ, Научни скупови, књ. ХСВ, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 381–386.

¹⁵ О акростиху код Теодосија в. Радојичић, Акростих у старој српској књижевности, 98; Епископ Павле, н. д. — Целокупна химнографска дела Теодосијева издата су у фонетској транскрипцији и у преводу у књизи Србљак. Службе, канони, акастисти, приредио Ђ. Трифуновић, превео Д. Богдановић. Књига прва, Београд 1970, и још једном у преводу Димитрија Богдановића у: Теодосије, Службе, канони и Похвала, Стара српска књижевност у 24 књиге, приредила Б. Јовановић-Стигичевић, Београд 1988. Како не постоји критичко издање Теодосијеве црквене поезије, наведе из дела доносимо према Србљаку (фонетска транскрипција); број уз цитат означава страницу у Србљаку.

и светоме Сави, друго дело које нема акростих, у рукописној се традицији нигде не налази самостално, већ увек у склопу или Службе Симеону или Службе Сави, које имају ову фигуру. У Заједничком канону светоме Симеону и светоме Сави четвртога гласа сваки тропар у оквиру једне песме, укључујући богородичне и ирмосе, започиње речју која не само да почиње истим словом него има и исту основу (*figura etymologica*).¹⁶

Каква су крајегранесија у преосталим канонима Теодосијевим?

У Служби светоме Симеону први канон је са акростихом и то се у његовом наслову наводи (Канон иже ва светих оца нашего Симеона новаго мироточца јемуже крајегранесије Теодосије недостојни поју те, оче Симеоне, Србљак, 166), док је други канон тематски, што се, такође, у наслову и каже (Канон други светога Симеона ва њемже о мироизлитију светих јего мошти од светије јего раки, Србљак, 184). Акростих је спроведен доследно у тексту кроз тропаре свих песама првог канона, укључујући и богородичне. Уз пишево име у крајегранесију стоји и атрибут „недостојни“, као и име светог, коме се директно обраћа.

Служба светоме Сави компонована је по истом принципу — други је канон тематски (Канон други светога Сави ва њемже о чудотворенију јего, Србљак, 264), док се у првом налази крајегранесије (Канон светога Сави јемуже зачала сију слогу савршајут: Саву похвалити разума Боже мој даруј ми, Србљак, 244). Овај је акростих сасвим другачији од претходног. У њему нема имена аутора, ту је, додуше, име светитеља, али се писац не обраћа њему. Крајегранесије је исказано у облику молитве за стварање, као тражење надахнућа у директном обраћању Богу. Песник тражи разум, у смислу знања и способности да похвали светитеља, а хришћански Бог замењује музе у овом далеком средњовековном одјеку античке инвокације.

Највеће мајсторство показао је Теодосије у Заједничким канонима Симеону и Сави на осам гласова. Реч је о веома сложеном и обимном делу које сеастоји од осам канона — сваком гласу одговара по један канон. Кроз цео састав прослављају се заједно свештена двојица и, уз прозни еквивалент — Похвалу Симеону и Сави, ово дело представља вероватно врхунац песникове намере о обједињавању њиховога култа, прво у Хиландару, а потом и ван граница Свете Горе. О томе веома јасно говори развијено крајегранесије које је Теодосије спровео кроз седам целина. Први канон (првога гласа), наиме, нема акростих, али се понавља ситуација из једног пређашњег дела, Канона Симеону и Сави четвртога гласа. И овде тропари у оквиру једне песме, укључујући богородичне, а и ирмосе, почињу истим словом односно речју са истом основом.¹⁷ Ка-

¹⁶ Тако су у првој песми овога канона почетне речи тропара (1): Отврзи..., Отврзи..., Одврг...; у трећој песми (3): Твојих..., Твоје..., Твојим...; и даље (4): Седештаго..., Седалиште..., Сел...; (5): Удиви..., Удивљен..., Удивил...; (6): Вазупита..., Вазивајем..., Вазиваје...; (7): Спасенију..., Спасенија..., Спасиј...; (8): Слиши..., Слишав..., Слишана... и (9): Јако..., Јако..., Јако... С обзиром на то да примере наводимо према Србљаку, не доносимо ирмосе и богородичне, али је истоветна фигура у њима потврђена у рукописној традицији.

¹⁷ У првој песми (1) овог канона почетне речи тропара су: Преукрашени..., Преукрашени..., Преукрашена..., Преукрашена; и даље (3): Садетель..., Садетља..., Садетель...; (4): Глаго-

нони од другог до осмог гласа, њих седам, имају сваки посебно крајеградесије, а они се сви на крају уклапају, то јест чине једну засебну песничку целину која гласи овако:

Господи, просвештаје слепци, ти ме просвети
да поју разумно и љубовију твоје угодници
мироточца же Симеона и Саву светитеља,
суштим ва настех скороје избављеније
призивајуштих тех вероју и љубовију срца,
милост подавајуште и от скрби избављајут,
помогут са Богородицеју и мојеј худости.
(Србљак, 446)

И овај акростих јесте молитва за стварање и то веома развијена и са више актера. Молитва је упућена Господу који и слепце просветљује па ће и њега, художника (опште место), просветлити да с разумом и љубављу поје *мироточца* Симеона и *свештатеља* Саву. Свети Симеон и Сава су брзо избављење у напастима за све који их призивају вером и љубављу срца. У свему томе највећи и неприкосновени посредник је, наравно, Богородица.

Да је у питању био замашан песнички подухват, добро испланиран и чврсто организован текст, види се пре свега по томе што свих седам крајеградесија једино заједно чине смисаону целину, док ниједно од њих засебно то није. Са оваквим „формалним“ обезбеђењем аутор је своје дело заиста могао мирно препустити рукописној судбини.

Ако бисмо претпоставили неку оквирну хронологију настанка Теодосијевих дела (а она је врло условна), онда бисмо могли закључити да је наш писац у свом песничком развоју у састављању крајеградесија прешао пут од поигравања речима са истом основом у Канону Симеону и Сави четвртога гласа, преко акростиха са својим именом у Служби Симеону, сажете молитве за стварање у Служби Сави па све до овог последњег наведеног примера са целом песмом на крају.

Остаје, наравно, неизбежно питање истраживача о мотивима и разлозима оваквог песничког поступка и, наравно, одговор који, опет готово неизбежно, остаје у домену хипотезе. Ништа ново не бисмо могли додати разлозима за употребу акростиха наведеним у првome делу овога рада, а који су, дакле, исти они који постоје кроз целу дугу традицију византијске химнографије. Теодосије ту не може бити никакав изузетак. Једино га издваја можда то што се први подухватио тога задатка у српској химнографији. Уосталом, он је стварањем сложених служби јерусалимскога типа постао на изврстан начин и кодификатор српске црквене поезије, најпре у Хиландару и на Светој Гори — што се потом проширило и на територију Српске цркве.

лажни..., Глаголом..., Глаголи...; (5): Божаставнују..., Божаставнују..., Божаставнују...; (6): Морских..., Мора..., Море...; (7): Бестуднаго..., Бестудному..., Бестудноју...; (8): Пламен..., Пламенем..., Пламен...; (9): Победисте..., Премењајут..., Претворише...

Овај монах живео је и стварао у таквом књижевном и писарском средишту какав је био Хиландар, у којем се и он сам, може бити, огледао у стрпљивом послу преписивања књига. За Теодосија, стога, свакако није била без значаја, уз суштинску, религиозну, и другу важну, појачку страну црквене поезије и трећа — *визуелна* страна писаног штива, која управо откривањем акростиха у тексту материјализује и ону скривену песничку поруку.

Irena Špadijer

KRAIEGRANESIE OF THEODOSIUS OF CHILANDAR

The term „kraiegranescie“ (крајеградесије) is a literal translation into Slavonic of the Greek word ἀκροστιχίς. It reached Slavonic literature through translations of works of Byzantine hymnography but only as a term limited to the titles. For obvious reasons it was missing in the text of the canons because it could not be preserved in translations from Greek into Slavonic. Ever since the times of old Slavonic literature, along with the so-called alphabetic, there are also examples of acrostics composing names of the first authors of Slavonic literature such as Clement of Ohrid, Naum of Ohrid and the Bulgarian poet Constantine of Preslav.

So far as we know, the acrostic was first introduced to Serbian literature by Theodosius of Chilandar. In the six hymns he wrote, kraiegranescie appears in the Service of St. Symeon (where he left his name in that form), the Service of St. Sava (in the form of a prayer for creation) and in the Joint Canons of St. Symeon and St. Sava in octoechos (an acrostic in the form of an entire poem, weaving through the seven canons). This paper offers an analysis of the mentioned acrostics.

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ

КАКО РАЗУМЕТИ РЕЧИ „МНОЖАЈЕ ОЛИМПИЈСКАГО
ПОЗОРИШТА“ У ПОВЕСТИ О ПРЕНОСУ МОШТИЈУ
СВ. АПОСТОЛА ЛУКЕ У СМЕДЕРЕВО?

У *Повести о преносу моштију св. апостола Луке у Смедереву* описан је догађај који се збио 1453. године. Једна алузија у тексту која се односи на „олимпијско позориште“ допринела је схватању да су средњовековни Срби познавали античко позориште. Овај рад има за циљ да покаже да реч „позориште“ у контексту догађаја који су описани у *Повести* треба схватити много шире, у складу са многоструким значењем грчке речи θέατρον.

Како је досадашњим истраживањима утврђено, непосреднији контакти са античким наслеђем (у области књижевног стварања) започињу у време владавине краља Милутина и његовог поузданог сарадника архиепископа Данила II. Позната су нам два рукописа преписана средином 14. века: Роман о Троји (у оквиру бугарског преписа Хронике Константина Манасе, чији бројни србизми у бугарском тексту указују на српски предложак) и чувена српска илустрована Александрида (рукопис бр. 757 старе Народне библиотеке).¹

До већег изражаја ови утицаји, међутим, долазе тек у делима која су настајала током друге половине 14. века, а нарочито у време трајања српске Деспотовине. Током прве половине 15. века јављају се недвосмислене алузије и поређења, која указују на познавање, бар у основним цртама, неких аспеката античке културне традиције. Овој теми посветио је пажњу Ђорђе Трифуновић, који је указао на то да се, већ раније, у препису Исајијиног превода Псеудо-Дионисија Арсопагита, појављује прецизно објашњење олимпијских игара, њихо-

¹ Бугарски рукопис се чува у Ватиканској библиотеци под сигнатуром Vat. slav. 2. О њему детаљније у: *A. Džurova, K. Stančev, M. Japundžić, Catalogo dei manoscritti slavi della Bibliotheca Vaticana, Sofia 1985, 41–51, бр. описа 2.*

О рукопису београдске Александриде: *С. Майић*, *Опис рукописа Народне библиотеке, Београд 1952, 179–180, бр. описа 226.* Рукопис је изгорео априла 1941. године. Новије студије о рукописној традицији *Александриде* и *Романа о Троји* у српској средини: *Р. Маринковић*, *Српска Александрида, Београд 1969; иста*, *Јужнословенски роман о Троји, Анали Филолошког факултета 1 (1962) 9–66.*

ве организације, и значаја у животу житеља старе Грчке.² Гилффердингов рукопис је преписан седамдесетих година 14. века и несумњиво је верменски веома близак Исаји. Приближно у исто време (1360/80) настао је и рукопис веома интересантног састава који припада збирци манастира Дечана (бр. 88).³ По своме саставу, то је зборник полемичких састава Григорија Паламе и Варлаама Калабријског; рукопис је, судећи по досад обављеним истраживањима, ауторски текст преводноца, и на његовим маргинама исписане су бројне схолије и коментари. У једној од схолија споменут је и Пиндар и то на начин који указује на то да га је преводилац читао у оригиналу.⁴

Константин Филозоф је у *Житију деспота Стефана* навео неколико изрека „мудрих Јелина“, у којима они, по његовом тумачењу, наговештавају оно што ће касније проповедати и хришћанство.⁵

О кнезу Лазару као ономе ко је примио „олимпијскога подвига венац“ говори и Андоније Рафаил Епактит у своме *Слову о кнезу Лазару*, спису насталом 1419–20. године.⁶ Овакав исказ недвосмислено указује на познавање традиције везане за олимпијска надметања па тако, посредним путем, и на сазнање да је постојао читав циклус песничких састава, у којима су се прослављали победници. Још касније, средином 15. века, у српској књижевности се опет појављује алузија на догађања на олимпијским борилиштима. Сви ови наговештаји и посредни спомени само указују на чињеницу да је у српској средини тога времена морао постојати прилично жив интерес за поједине аспекте античког наслеђа, које је упознала посредством Византије.

Прва половина 15. века била је обележена драматичним догађајима у животу српске Деспотовине. Турска освајања наговештавала су трагичан крај постојања самосталних и независних хришћанских држава на Балкану. Схвататељни да се над његовом државом надвила страшна опасност, деспот Ђурађ је успео да обезбеди моћног заступника и заштитника. Нови заштитник целе државе и престоног града Смедерева постао је свети апостол Лука, чије је мошти деспот уз много труда набавио из епирског града Рогоса. Догађаји везани за куповину моштију и њихово доношење у Смедерево описани су у два независна

² Рукопис се данас чува у Гилффердинговој збирци под бројем 46. Гилффердинг је овај рукопис узео из запустелог манастира Светог Арханђела Михаила на Тари. Упор.: *А. Гилффердинг*, Путештво по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 283. (Превео са руског Б. Чулић); *В. Мошин*, К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гилффердинга, Государственной Публичной библиотеки, ТОДРЛ XV (1958) 409–417; *Б. Трифунуовић*, Писац и преводилац иннок Исаија, Крушевац 1980; *Исти*, Стара српска књижевност, Београд 1994, 309.

³ *Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII век), Београд 1982, бр. 207; *Ioannis Kakridis*, Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert, München 1988.

⁴ *Ј. Какридис*, Византијска, античка и схоластичка традиција у српско-словенским преводима дела Григорија Паламе и Варлаама Калабријског, реферат прочитан на Међународном скупу слависта у Вукове дане, септембра 2000. године (у штампи).

⁵ *П. Пойовић*, Константин Филозоф и изреке „мудрих Јелина“, Прилози КИФ 16–2 (1936) 320.

⁶ *Б. Трифунуовић*, Слово о Светом кнезу Лазару Андонија Рафаила, Стара српска књижевност. Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности САНУ, кн. 10, Београд 1976, 159.

прозна састава, а поводом установљавања новог празника „преноса моштију св. апостола Луке у богохраними град Смедерево“ састављена је и нова служба.⁷ Нови празник имао се славити 12. јануара јер су тога дана мошти биле свечано унете у град. Тиме је заокружен комплекс литургијских и пратећих састава који се односио на овај изузетно важан догађај.

Ми ћемо се овом приликом задржати на прозном тексту који је већ одавно познат у науци. Опширну верзију описа преноса Лукиних моштију у Смедерево, из рукописа бр. 165 Патријаршијске библиотеке у Београду, објавио је још давне 1868. године Иларион Руварац.⁸ Међутим, Руварац је осакатио текст тиме што је, по сопственим речима, изоставио оне делове које је сматрао небитним. Ако овоме саставу прилазимо као историјском извору — Руварац је можда био у праву; али, ако га посматрамо као књижевни састав — Руварац нас је лишио могућности да га посматрамо као једну складну, заокружену и вешто компоновану целину. Део који нас у овом случају интересује гласи: „(...) *и во прѣздѣ(ь)никѣ свѣтѣлѣ сѣтвористѣ, мнѣжаје олимпијскога позоришта: еанко и д(оу)ховнѣ испльнѣнѣ тамо во мнѣзи текоуѣтѣ подвижающе се, единѣ же вѣнцѣ приѣмлетѣ и сѣ тѣлѣнѣ: зде же пришедши вѣси, д(оу)ха вл(а)г(о)датію вѣнцѣ нетѣлѣннѣ прѣѣмлютѣ. Тамо вѣплѣ и козлогласованіѣ слышешихѣ оуши вглашають кѣ помраченію и погнѣбѣн д(оу)шевнѣ: зде же еу(а)гг(е)лѣскаѣ и ап(о)с(то)лѣскаѣ оученіѣ, слышешихѣ вѣнимателѣнѣ оуши вглашають кѣ просвѣщенію и ползѣ д(оу)ховнѣи“.⁹ Ово је место више пута било цитирано, са тумачењем да је то доказ да су средњовековни Срби познавали грчко позориште и античку трагедију. Као прво, неопходно је тачно одредити значење сваке речи која се овде појављује, а чија су неодговарајућа тумачења изазивала забуну. Реч позорище се у старим словенским текстовима користи за означавање више ствари: *призор* (вѣатров, сретасculum), *представа*, *скуп*, а исто тако и *место збивања радње* (стаблов).¹⁰ У својој *Историји хеленске књижевности* М. Ђурић је, у поглављу у*

⁷ *Т. Суботин-Голубовић*, Смедеревска служба преносу моштију светог апостола Луке, Књижевност српске Деспотовине, Деспотовац 1998, 133–157. Служба се налази у рукопису бр. 165 Патријаршијске библиотеке у Београду.

⁸ *I. Ruvarcac*, O prijenosu tela sv. Luke u Smederevo, Rad JAZU 5 (1868) 178–186. У то време рукопис је припадао Раванци Врничкој, затим се загубио, да би се, најзад, обрео у Београду.

⁹ Ново, интегрално издање текста објављено је недавно: *Т. Суботин-Голубовић*, Свети апостол Лука, последњи заштитник српске земље, Чудо у словенским културама, Нови Сад 2000, 167–179.

Превод на савремени језик цитираног дела: (...) јер природисте свѣтао празник вѣни од олимпијског позоришта, јер је духовним испуњен. Тамо се многи труде да начине подвиг, а само један прима венац, а и тај је пропадљив (пролазан). А овде, пак, сви који су дошли, благодаћу Духа примају непропадљиве венце. Тамо вика и пировање заглашују уши слушајала и воде их помрачењу и душевној пропасти. А овде ањеоска и апостолска поука поучавају уши пажљивих слушајала и воде ка просвѣнености и користи духовној (...).

¹⁰ Сва ова значења забележена су код Срезњевског. Упор.: *И. И. Срезњевский*, Матеріалы для словаря древнерусского языка, т. II, Санктпетербург 1895, 1090–1091. Срезњевски је, на основу прикупљене грађе, претпоставио да ова реч може да означава *и појришиѣ*. Интересантно је погледати која је све значења могла имати реч вѣатров у византијском периоду. Овом питању посветио је извесну пажњу и Херберт Хунгер (*Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, 210/211) који је указао на то да она може означавати јавно наступање (или читање)

коме говори о уређењу позоришта и организацији драмских приказивања, написао и да се простор за публику, који је са три стране окруживао оркестру такође називао θεατρον.¹¹ Из првог дела наведеног исказа произишало би да се овде говори управо о олимпијским играма, о призорима који се могу видети приликом њиховог одржавања — многи се труде да остваре подвиг, а као награду добијају венац (пропадљив); према тумачењу нашег анонимног писца, учесници на олимпијским играма теже пролазној, овоземаљској слави. Насупрот њима, они који присуствују свечаностима које прате доношење Лукиних моштију добијају, кроз благодат светога Духа, непропадљиве венце, они остварују неку врсту духовног подвига и нису само пуки посматрачи, већ и лично учествују у „позоришту“. Без обзира на то, што се истиче превасходство хришћанског над паганским, већ само супротстављање ове две традиције и начин на који је то учињено, показује да је наш анонимни писац био (на изванредан начин) импресиониран антиком. Тамо, на олимпијским свечаностима, чује се „козлогласованије“. Према материјалима прикупљеним у речницима старог језика „козлогласованије“ се јавља као превод за две грчке речи: 1. κῆδος — свечани опход у славу бога Диониса; 2. опход, обилазак (уопште), 3. прен. — весела гозба или пијанка, или весела поворка која је певајући и играјући обилазила град.¹² Друга грчка реч која се код Словена преводи као „козлогласованије“ јесте τραγῳδία, а то је, као што нам је познато, првобитно *јарчија њесма*; касније се садржај овог појма проширио и донекле изменио, па је он попријмо значење — трагедије као озбиљне драме са несрећним исходом. Оба термина везују се за култ бога Диониса. Када поново погледамо овај одломак, није нам јасно зашто се, мада је дат само у назнакама — у веома сведеној форми, призор олимпијских надметања (у част Зевса) налази у истом контексту са нечим што је очигледно повезано са култом другог грчког божанства. Знамо да у Олимпији није било позоришних представа, а да је класична трагедија (онаква какву су писали Есхил, Еурипид и Софокле) везана за Атину. У Византији се античко позориште сматрало оваплоћењем неморала.¹³

У опису доношења Лукиних моштију у Смедерево поређење са античким узорима очигледно иде на њихову штету, док је код Антонија Рафаила Елактија то управо супротно. Код њега је *венац олимпијски*, заправо, синоним за победу, знаменит и величанствен догађај, који оставља трага у свести људи.

пред публиком, али и било коју јавну манифестацију. Ово друго значење посебно привлачи нашу пажњу у контексту теме коју овде разматрамо.

¹¹ Поглавље Позориште, 250. У том случају θεατρον се може превести и као *гледалиште*. Упор. и: *Theatre*, in: *The Oxford Companion to Classical Literature*. Compiled and edited by Sir P. Harvey, Oxford 1974, 422–423. О многоструким значењима ове речи у класичном грчком: *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott, Oxford 1976, 787.

¹² Скрећемо пажњу да се у словенским апостолима „комос“ преводи као „порок“, што значи да је дошло до семантичког проширења садржаја појма. Упор.: Матичин апостол (XIII век). Приредили Р. Ковачевић и Д. Стефановић, Београд 1979, 104, 165. На ово је указао и Ђ. Трифуновић, нав. дело, 310.

¹³ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, New York — Oxford 1991, 2031. Без обзира на овакав званичан став, учени Византинци су добро познавали античку драму и користили се позоришном терминологијом. То је нарочито видљиво у ери Палеолога.

(Опет можемо да се подсетимо Пиндара и његових епиникија, у којима се прослављају и овековечују подвизи олимпијских победника.) Споменимо још и *венац мученички* који је Лазар примио (исто код Антонија), па би се могло закључити да су венац олимпијски и венац мученички — синоними.¹⁴ Да бисмо ово покушали да растумачимо, морамо погледати *Повести о иреносу моштију* као целину, да би се видело да је кроз цео текст систематски спроведена одређена шема. И остала поређења, примери и алузије који се појављују у тексту, необични су управо по томе што аутор жели да истакне да се не очекује да се догоди оно за шта наведени пример треба да послужи као узор, него управо супротно. Осим овог једног, сва остала поређења потичу из Старог завета. Као илустрацију, навешћемо поређење ношења ковчега са Лукиним моштинама око Смедерева са ношењем ковчега завета око јерихонских зидина. У Јерихону је тај чин имао задатак да потпомогне освајање града, док је у случају Смедерева било потребно постићи уз правог супротан ефекат — ковчег са апостолима моштина био је ношен око градских зидина да би заштитио град и његове становнике. У деловима текста које је Руварац изоставио, постоје још неки елементи на које би требало обратити пажњу. У одељку који је, очигледно, једно кратко Лукино житије санакарског типа,¹⁵ спомиње се и беотска Теба, у којој је Лука провео део свога живота, проповедајући хришћанство у околним крајевима. Епитет који овде стоји уз Тебу је преузет из класичних текстова, и управо тиме асоцира на паганско, претхришћанско време. Писац наше повести је, очигледно, био упознат и са извесним античким традицијама које се односе на овај град — он Тебу назива седмовратом (... и κῆπτ ἔθι καὶ πορνῶν δῖαισιν ἐστὶν ὁρῶντα καὶ δολῶντι σὺν ἑσθλατῆσιν προηδῆσιν...). Из Хомера и грчких трагичара знамо да је Теба седмоврата. У неколико Лукиних пролошких житија које смо прегледали, нисмо наишли на овај епитет уз Тебу — она је свугде „виотијска“ — беотска.¹⁶ Овом приликом ћемо се присетити једног новобрдског зборника преписаног седамдесетих година 15. века — грчког рукописа који садржи Пиндарове епиникије и две Есхилове трагедије (*Окованог Прометеја* и *Седморицу против Тебе*), за који се са много основа сматра да је припадао новобрдском грађанину и познатом књижевнику Димитрију Кантакузину.¹⁷ Нажалост, овај рукопис није обрађен на начин који би нас задовољио; њиме су се бавили класични филолози, а пажњу наших историчара привукао је онај више због записа из 1536. године, из кога се види да је рукопис у то време припадао новобрдском попу Недељку, као и због већег броја других записа, који су значајни за проучавање економског живота новобрдских грађана тога времена. У литератури о овом

¹⁴ У прилог оваког тумачења *венац олимпијског* иде и један пример из цркве Свете Софије у Охриду, који је навео С. Радојичић у своме раду *Прилози за историју најстаријег охридског сликарства* (ЗРВИ 8/2 (1964) 365). Наиме, на фресци на којој је представљено четрдесет свастичких мученика, Христ је приказан као спортски судија који дели победничке венце мученицима. Упор. и: *П. Миљковић-Пејек*, Материјали за македонската средновековна уметност. Фреските во светилиштето на црквата св. Софија во Охрид, кн. 1/3, Скопје 1955, 62 (репродукција бр. 19).

¹⁵ Исти текст уметнут је и у споменутој Службу по шестој песни канона.

¹⁶ Нисмо систематски истраживали синаксарска житија апостола Луке, па не можемо дати коначан и поуздан суд о употреби ових епитета.

¹⁷ *А. Соловјев*, Новобрдски записи из почетка XVI века, ИЧ 3, св. 1–4 (1937) 313–319.

рукопису само је успут споменуто да је он крцат српским речима које су дописиване на маргинама и између редова, изнад појединих речи, па се стиче утисак да се неко припремао да преводи ове текстове. Мало ћемо скренути са наше основне теме и запитати се да ли су образовани људи из времена Деспотовине, а можда чак и раније, читали и друге зборнике сличнога састава. Нема сумње да је, ма како узак, постојао круг образованих људи, којима су била доступна и позната (на непосредан или посредан начин) и дела античких писаца. Двор српских деспота био је, без сумње, језгро културних догађања и утицаја, овога пута и у сфери тзв. лаичке књижевности каква почиње управо у то време да се формира у српској средини. У своје *Житију десијоџа Сџефана Лазаревића* Константин Костенечки као тајну саламинске победе истиче значај и снагу просвећености.¹⁸ Знано се и за Аристотела, највероватније посредно, преко византијских флорилегија и разних зборника типа „изреке мудраца“, *Пчеле* итд., мада не треба одбацити ни могућност да су се поједини одломци Аристотелових дела могли читати и на грчком језику и у интегралном виду. Можда је сувише смело тврдити, али ипак мислимо да не треба ову претпоставку ни олако одбацити, да су управо *Седморица њројив Тебе* утицали у извесној мери на концепцију и начин изражавања у нашој повести, а исто тако и на химнографске саставе којима је пропраћен овај празник. (Нисам споменула да, осим оне главне службе, постоје још два параклиса, чија суморна осећања у великој мери подсећају на *Седморицу*.) На самом почетку Есхилове трагедије хор тебанских девојака обраћа се боговима:

„Ој града, земље бози, дођ’те, сви сад дођ’те!
Дед глед’те дјева збор —
он скромно моли, ропства да га мине јад!
Око града бучи људи перјаника вал,
Аресов га шиба, диже дах.
Зевсе, оче, свега сврхо, прискочи,
раскопат град душману не дај!“¹⁹

Можда би било пригодно навести и примере из *Службе њреносу моштију*, у којима је приметно управо ово молитвено обраћање и тражење заштите, наравно транспоновано у хришћански амбијент. Тако, трећи тропар осме песме другог канона апостола гласи: *тебе ходата и молитвѣника къ Владичице поѣдлагаеть, ѡ всеблагенне апостоле съ вѣроу молеши се славне спасти христолюбивне деспоте наше и градь сѣи и вьсе люди (...)*.²⁰

¹⁸ На овај моменат указао је већ М. Ђурић у наведеном делу (стр. 277). Упор.: Старе српске биографије XV и XVII века. Превео Л. Мирковић, Београд 1936, 63 („Много пута где нису успеле војске ... ту је успевала једино просвећеност ... и Темистокле победи Персијанце лајама и натера Ксеркса у бег, комарац жестокога онога лава ...“).

¹⁹ Цитирано према преводу Коломана Раца у: *Есхил, Софокло, Еурипид*, Сабране грчке трагедије, Београд 1988, 44.

²⁰ *Т. Суботин-Голубовић*, Нав. дело, 154. Превод: О свеблагени апостоле! Тебе заступника и молителја постављамо пред Владичицу, молећи Ти се, О славни, да спасеш христољубиве деспоте наше и град овај и сав народ (...).

Када Аристотел у шестој глави своје Реторике тумачи трагедију, он каже да је трагедија подражавање, али не подражавање људима, већ догађајима и животу, срећи и несрећи; суштина сваке трагедије је догађај, а не актер; дејствујућа лица само су оруђа извршавања божанске воље.²¹ Управо такав случај имамо у *Повести* о преносу Лукиних моштију. Наравно, ово није једино преношење моштију у средњем веку, али су услови и времена у којима се овај пренос одвија посебно драматични. Важан је сам чин преноса, он код гледалаца (народа који дочекује мошти), који су уједно и учесници збивања, изазива осећај олакшања. Можда „позориште“ нашег анонимног аутора треба схватити као обједињавање гледалаца (присутног народа који је истовремено и учесник), извођача и јавног приказивања радње која је од изузетног значаја за заједницу. Главни догађај јесте управо тај пренос, и последице које он треба да има по заједницу. Појава загонетног човека који својом причом подстиче деспота да прибави Лукине мошти јесте класични мотив прерушеног путујућег божанства, које је покретач одређених збивања.

Чини нам се да је наш анонимни аутор, свесно или несвесно, применно у своје раду извесна начела која га приближавају истинском схватању трагичног. Олимпијске игре имале су обједињујући, панхеленски — свенародни значај; и пренос моштију има исти значај за народ. У хришћанском схватању света и живота, духовно има предност над овоземаљским и пролазним, па у том смислу вероватно и треба схватити „мусикијске пиштали које воде душе у ров боготрског блуда“. Можда је овде дата критика разузданог веселја и радости, потпуно непримерена тренутку у коме се налазе народ и држава.

Насупрот грчкој трагедији у којој се тачно зна да судбином одређени усуд није могуће избећи, наш писац се, можда, нада да је долазак апостолових моштију спасоносно чудо које ће изменити ток догађаја. И овде нам прикладно звуче завршни стихови из трагедије *Седморица њројив Тебе*:

„Уз богове вишње, уз Зевсову снагу,
он кадмејски град нам избави, спасе,
од пропасти пријеке,
да валовље силно — туђинска војска
не поклопи њега жестином жестоком.“²²

²¹ *Aristotel*, О pesničkoј umetnosti. S originala preveo i objašnjenja u registru imena dodao Dr Miloš N. Đurić, Београд 1966, 13–16, и даље.

²² *Есхил*, нав. дело, 56.

Tatjana Subotin-Golubović

THE MEANING OF THE WORDS "MNOŽAJE OLIMPIJSKAGO
POZORIŠTA" IN THE HISTORY OF THE TRANSLATION
OF THE RELICS OF THE HOLY APOSTLE LUKE TO SMEDEREVO

Influences of antique cultural and literal heritage are present in the Serbian milieu from the time of the reign of king Milutin. They begin to have stronger effect during the second half of the XIV and in particular during the XV century. Turkish conquests announced a tragic end of the independent Christian states on the Balkans. Desiring to secure for his state (the Despotate) a powerful defender, despotes Đurađ Branković acquired the relics of the holy apostle Luke in the Epirote city of Rogos and translated them to Serbia (1456). This event of exceptional importance was supplemented by a series of prose and liturgical texts composed for the occasion. Manuscript no. 165 from the Library of the Patriarchate of the Serbian Orthodox Church in Belgrade is a miscellany including a number of such texts. Among others, in it we find the *History of the translation of the holy apostle Luke* (the longer version). This paper devotes special attention to that particular text, or more specifically to the part in which the arrival of the relics is compared to Olympian theatre. We point out the inadequacy of older ideas which see the contents of this chapter as proof that in the Middle Ages Serbs were familiar with ancient drama precisely because it make use of the attribute „Olympian“, the Olympic games being devoted to Zeus, while the origins of *tragedy* (and drama in general) are associated with the cult of Dionysios and Athene. It is known, however, that Demetrios Kantakouzenos, a citizen of Novo Brdo of Greek origin, did indeed have in his possession a Greek manuscript containing the odes of Pindar and two tragedies by Aeschylus, *The Chained Prometheus* and *Seven Against Thebes*. Even before him, there were probably other educated men in Serbia in those days who could read works of classical Greek literature in the original. Considering the fragmentary state of preservation of contemporary book collections, it is not possible to ascertain the extent of influence this segment of literary heritage of antiquity could have exerted on the development of Serbian literature in the days of the Despotate. One thing is certain, however, that the spirit of classical Greek tragedy did influence the appearance (and/or acceptance) of the idea of „destiny“ in the thought of some educated men. The attempt to resist destiny, and precisely by acquisition of apostolic relics which were supposed to thwart the imminent downfall of the city and the state are a point of particular interest in that respect.

НАДА ЗЕЧЕВИЋ

... USQUE AD ILLYRICUM ... UBI CUNCTA PERIERUNT?¹
ИЛИРИК У ПИСАНИМ ИЗВЕШТАЈИМА IV–VII ВЕКА

Истраживање представа о Илирику из писаног изворног материјала IV–VII века указује на то да је ова област у поменутом периоду представљана — у извесном кругу публике свакако и доживљавана — различито на западу и истоку римског света. Настали на различитим политичким основама, извештаји тако показују да се на западу римског света реална представа о Илирику почела губити од IV века; слична појава уочава се на ромејском истоку од VI века. Представљање које је пак о Илирику смитовано са различитих идеолошких основа показује да је ова област била једна од омиљених тема у борби римског истока и запада. Сходно томе, садржај представа Илирика показује се као производ унутрашњих а не спољних промена које су у касноантичкој/рановизантијској епоси захватиле римски свет.

Касноантички/рановизантијски Илирик честа је тема у модерној историјској литератури. Настанак, обим, састав и статус ове области где су се граничили западни и источни делови римског света питања су која су до сада исцрпно обрађивана. Интерес за њих у великој мери свакако је узрокован неусаглашеношћу изворних исказа. Стога се не треба чудити што се мишљења савремених историчара о поменутих питањима разликују. Примера ради, док је у историографији са почетка XX века владало мишљење да се преторијска префектура под називом Илирик појавила 395. године, новија истраживања упућују да је префектура под овим именом постојала још и током друге половине IV века.² Слично, контро-

¹ Први део цитата из наслова „usque ad Illyricum“, преузет је из превода дела Јевсевија из Цезареје, *Historia ecclesiastica secundum translationem quam fecit Rufinus* (= Euseb. Ruf.), ed. *Th. Mommsen*, Corpus BeroLinense, vol. IX/2, Berlin 1908, lib. VI, cap. 25, par. 7, pg. 577, ln. 15. Cf. Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, ed. *G. Bardy*, Sources chrétiennes, vols. 31, 41, 55, Paris 1952–1958 (= Euseb.), passim, e. g. lib. VI, cap. 25, par. 7, ln. 6: „ἀπὸ Ἱερουσαλῆμ καὶ κύκλῳ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικῶν“. Други део наслова цитата, „ubi cuncta perierunt“, преузет је из Јеронимовог дела *Commentarii in prophetas minores*: in *Sophoniam*, ed. *M. Adriaen*, Corpus christianorum, series latina, vol. 76A, Turnhout, Brepols 1969–1970 (= SL), cap. 1, ln. 101 sqq.

² Следећа дела значајна су, како са аспекта питања која су обрађивана, тако и због прегледа досадашње литературе о Илирику: *J. R. Palanque*, La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle, *Byzantion* 21 (1951) 5–14; *V. Grumel*, L'Illyricum de la mort de Valentinien I (375) à la mort de Stilichon (408), *Revue des Études byzantines* 9 (1951) 5–46; *F. Papazoglu*, La Macédoine Salulaire et la

верзност исказа изворног материјала или чак недостатак детаљнијих изворних референци довели су до закључка да је Илирик, са становништва његовог положаја и састава, обухватао током VI века неодређени географски круг у коме су се налазиле области од Дунава дуж Мораве и Вардара до области данашње Албаније, Грчке и Крита.³ Даље, анализе у којима су обрађивана питања војне, социјално-економске, религијске и етничке природе указале су на то да су на живот у Илирику Јустинијанове епохе (527–565), али и раније, у великој мери утицали сукоби са варварима.⁴ Покушај кратког осврта на најважније модерне оцене Илирика епохе о којој је реч незаобилазно води и до закључака о његовом руралном карактеру, сиромаштву становништва због упропашћене економије и јакој депопулацији.⁵ Укратко, касноантички/рановизантијски Илирик данас се углавном приказује као погранична област, сурова и несигурна, војничког или варваризованог карактера, речима Т. Барнса (Th. Burns) „изгубљена за Царство“.⁶

Противно, међутим, бројним анализама функционисања и састава Илирика, шире сагледавање представе коју су РOMEЈИ онога времена могли имати о овој области не постоји. Први разлог за то је немогућност да се Илирик посматра као једнообразна целина током целе ове епохе, што је условљено административним и политичким променама које су Царство захватиле у IV веку. Наиме, како је општепознато, територија античког Илирика тада је подељена на две целине чији административни статус није био једнак. Прва од целина, префектура Илирик, са дијецезама Дакијом и Македонијом од 395. припала је истом делу римског царства, Византији. Друга целина, дијецеза Илирик, постала је пак у исто време саставни део префектуре Италије која је гравитирала западном делу царства.⁷ Други разлог недостатка оцене о колективној предста-

Macedoine Seconde, Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques, Academie royale de Belgique 42–3 (1956) 115–124; E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Amsterdam 1962, 351 sqq; P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII siècle, Revue historique 211 (1954) 265–273; M. Mirković, Sirmium: Its History From the I Century A. D. to 582. A. D., Sirmium I, Arheološki institut SAN, Beograd 1971, 41 sqq; Љ. Максимовић, Северни Илирик у VI веку, ЗРВИ 19 (1980) 17–53 (= Максимовић, Илирик); S. Ferjančič, The Praefecture of Illyricum in the 4th Century: A Chronological Note, Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou par ses élèves à l'occasion de son quatre-vingtième anniversaire, Beograd 1997, 231–241.

³ Максимовић, Илирик, 17, н. 1.

⁴ A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey, Baltimore 1992. (репринт издања из 1964) (= Jones, LRE), 1067.

⁵ Jones, LRE, 1065–1066, као критериј посматрања сиромаштва узима распоред рушевина. Сличне оцене дао је и Максимовић, Илирик, 23 и 45, н. 137 и н. 140.

⁶ Jones, LRE, 609. Максимовић, Илирик, 21–22, сиромашан и варваризован Илирик на рубовима сматра несигурним, не само у VI веку него и пре тога. Th. Burns, The Ostrogoths: Kingship and Society, Historia Einzelschriften 36 (1980) 286 (= Burns, Ostrogoths). Такође у. Ђ. Стјаричевић, Увод у испитивање унутрашњости ромејског лимеса у Илирику, у: Лимес у Југославији: Зборник радова са симпозијума о лимесу (1960) 179. О урсењу и правцима формирања дунавског лимеса у новije издање The Roman Limes from the Middle and Lower Danube, ed. P. Petrović, Beograd 1996.

⁷ Одређење термина Византија према G. Ostrogorski, History of the Byzantine State, (превод са немачког на енглески J. Hussey), New Brunswick — New Jersey 1969, 33–45. О западном делу античког Илирика в. J. J. Wilkes, History of the Provinces of the Roman Empire: Dalmatia, London 1969.

ви Илирика у касноантичкој/рановизантијској епохи у вези је са карактером изворног историјског материјала. Познато је, наиме, да писани извештаји из целокупне епохе не само да варирају према времену и месту настајања него и квалитетом свога исказа и бројношћу. Примера ради, за VI век се чини да постоји довољно историографских података који би сведочили о томе како су РOMEЈИ онога времена колективно доживљавали Илирик. У прилог овој констатацији иде и чињеница да изворни извештаји у којима је споменут Илирик, а којима се за ову епоху генерално даје највише кредибилитета — нпр. Прокопијев спис De aedificiis — углавном немају упориште у личном доживљају Илирика већ у генералном знању које је постојало о тој области. Оно што, међутим, наводи на размишљање јесте питање да ли се Илирик каквим га је описао Прокопије, и колико, подударно са доживљајем Илирика код људи који су тамо живели. Слично је и питање како су Илирик доживљавали други РOMEЈИ из различитих социо-културних средина. Уз ово иде, уобичајено када се ради о „официјелним“ историографима, и питање о њиховој мотивацији за писање изворног извештаја, а такође и питање о карактеру публике којој је била упућена информација. Још један од проблема у разумевању изворног материјала за колективну представу Илирика касноантичке/рановизантијске епохе јесте генерални недостатак извештаја из пера људи који су били, на разне начине, везани за Илирик. Тако, на пример, у Хроници Комеса Марцелина чији је писац био пореклом из Илирика, не постоји ни најмањи спомен нити његове представе нити представе коју су могли имати њему познати о овој области. Коначно, малобројност и штурост историографских извештаја о Илирику касноантичке/рановизантијске епохе додатно је потребно посматрати и у вези са општом ретрогресијом практичне перцепције простора која је, сматра се, завладала у римском свету 300–500. године.⁸

Питање, међутим, како су РOMEЈИ ове епохе доживљавали Илирик не може а да се не постави када се, макар и летимично, прегледају честа помињања Илирика забележена код писаца којима историја није била главна тема. Колективна представа о Илирику несумњиво је постојала средином IV века. То потврђује израз „држи се да је Илирик“, који се среће у Анонимном опису народа насталом средином IV столећа.⁹ Два века касније слично је забележио Факулд Хермијански говорећи о „јавном познавању Илирика“.¹⁰ Карактеристичне особине Илирика — посебно оне које се односе на његов географски и административно-политички положај у односу на центре ромејског света — у писаним извештајима целе епохе такође указују на постојање извесног заједничког систе-

⁸ M. L. W. Laistner, The Decay of Geographical Knowledge and the Decline of Exploration, A. D. 300–500, у: Travel and Travellers of the Middle Ages, ed. A. Newton, London — New York 1996 (репринт издања из 1926), 23–24.

⁹ Expositio totius mundi et gentium, eds. С. В. Полякова и И. В. Феленковская, Анонимный географический трактат „Полное описание вселенной и народов“, Византийский временник VIII (1956) (= Expositio) 277–305, cap. 5 и cap. 19.

¹⁰ Facundus Herimianensis, Pro defensione trium capitulorum lib. XII: ad Iustinianum, eds. I. M. Clement — R. Vander Plaets, у: SL. vol. 90A (1974), lib. IV, cap. III, ln. 37.

ма вредновања Илирика.¹¹ Наиме, писци из различитих центара и епоха, различитих жанровских интересовања и политичких оријентација Илирик су слично представљали као географску, административну или културну целину. Оно што, међутим, ствара особиту потешкоћу у приступу постојећој врсти изворног материјала јесу отворене и живо супротстављене политичко-идеолошке преференце писаца. Оне су свакако морале утицати на постојање незанемарљивог броја разноврсних идеолошких представа Илирика, тенденциозно пројектованих и директно у супротности са непосредним доживљавањем на масовном нивоу. Ипак, уколико се узме у обзир да је безрезервно прихватање идеолошких пројекција на масовном нивоу било својствено средњовековним епохама, посматрање чак и таквог, условно названог пропагандно-идеолошког представљања Илирика, не губи свој смисао.¹²

Један други проблем, међутим, спречава да анализа изворних референци о представљању Илирика у касноантичкој/рановизантијској епоси буде потпуна а њени резултати коначни. Наиме, изворни материјал из епохе о којој је реч често није сачуван у целости, а томе треба додати и чињеницу да се за нека сведочанства зна само преко посредних информација. Поред овога ваља узети у обзир и то да процес давања информације никад није неутралан, те стога и „најсигурнији“ извештај може да се посматра само као приказ из угла појединца, к томе и припадника одређене културне средине.¹³ Уз природу постојећег изворног материјала, ово размишљање утицало је у највећој мери на одређење приступа теми. Тако су, након уочења особина које су Илирику дате у писаном изворном материјалу, као и начина њиховог приказивања, изворни искази издвојени према сличности — наравно, никако према идентичности исказа која би указала на преписивање — у поменутих питањима. Примена хронолошког критеријума посматрања даље је довела до закључка да је према сличном представљању у различитим жанровима извора могуће утврдити извесне заједничке карактеристике колективног доживљавања Илирика за поједине периоде касноантичке/рановизантијске епохе. У најгрубљим оквирима, два од тих периода се подударају са IV и V веком, док трећи обухвата нешто дужи интервал, VI–VII век.

* * *

Једно од сведочења из друге половине IV века о постојању својеврсне административне јединице на подручју античког Илирика сусреће се у писању Сулпиција Севера. Спомињући царске чиновнике у вези са поделом аноне и целарија, а који су се запутили у „Илирик, Италију, Африку, Хиспанију и Галију“, овај писац је дао кратку вест о познавању извесног административ-

¹¹ Метод је сугерисан према А. J. Gurevich, *Categories of Medieval Culture*, London — Boston — Melbourne 1985, 4–5 и G. Duby, *Trends in Historical Research in France 1950–1980*, у: G. Duby, *Love and Marriage in the Middle Ages*, Cambridge 1994, 207–208.

¹² Gurevich, loc. cit.

¹³ Duby, op. cit., 231. Такође в. C. Geertz, *From the Native's Point of View: On the Nature of Anthropological Understanding, Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, n. m. (Basic Books), 1983, 55–70.

но-правног статуса Илирика.¹⁴ Детаљнија информација о општем виђењу Илирика као административне јединице префектуре долази из писања Амијана Марцелина. Из његовог пера искрсава и податак како је граница Илирика са осталим префектурама у IV веку пролазила територијалном линијом Епир–Норик.¹⁵ Илирик је као префектура представљен још у делима црквених писаца из IV века, Јеронима, епископа Максима и Руфина. Међу главним карактеристикама читаве области они спомињу, на пример, њеног управника, престоницу у којој је резидирао префект или порезе који су ту убирани.¹⁶ Упркос томе што назив Илирик није био заступљен међу већином писаца из грчког дела Царства IV века, Либанијеви и Темистијеви говори без дилеме показују да се северна граница ове области, линија која је уједно делила ромејски свет од варвара, налазила на Дунаву.¹⁷ Додуше, са становишта аспеката представљања, треба имати на уму да код извештача њиховог жанра територија није увек била једино одређење у разумевању границе. На ово указују Темистијеви речи: „не дели Ските од Ромеја река, мочвара или ограда, већ страх“.¹⁸

Како су пак виђене границе унутар тадашњег Илирика — између провинција које су се налазиле у његовом саставу — не може се са сигурношћу одговорити због недостатка изворних података. Међу покрајинама које су спомињали писци на грчком језику није тешко издвојити Македонију и Тесалију. Насупрот њима и упркос постојећој административној подели на Moesia Prima и Moesia Secunda, Мезија је углавном представљана као јединствена географско-етничка целина. Наговештај разграничења унутар Илирика, као и разумевања граница између осталих балканских области у ово време, можда би се могао тражити у Јерусалимском итинерару. Наиме, писац итинерара, галски ходочасник у Јерусалим, поменуо је за подручје у коме је не много времена након његовог путовања (332) настала префектура Илирик, границе између Паноније и Мезије (*mutatio ad sextum*), Мезије и „Азије“ (*mutatio sarmatorum*), те Родопа и Македоније (*mansio hercontrona*) и Македоније и Епира (*ciuitas cledo*).¹⁹

¹⁴ Sulpicius Severus, *Chronicorum libri*, ed. C. Halm, у: *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* (= CSEL), vol. 1, Vindobonae 1866, lib. II, cap. 41, par. 2, pg. 94, ln. 11–14 (= Sulpicius Severus, *Chronicorum libri*). За референцу о Илирику као административној јединици такође в. Sulpicius Severus, *Dialogorum libri duo*, ed. C. Halm, у: CSEL, vol. 1, dial. III, cap. 17, par. 1, pg. 215, ln. 8–10.

¹⁵ На пример, Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. G. P. Goold, у: Loeb Classical Library, Cambridge (USA), 1982–1986 (= Amm. Marcell.), XX, 3, 7; XX, 7, 1.

¹⁶ Eusebii Caesariensis *Chronicon: Hieronymi continuatio* (= Euseb. Hier.), ed. R. Helm, у: *Corpus Berolesense*, vol. XLVII, Berlin 1956, pg. 246, ln. 18; Maximinus episcopus, *Dissertatio contra Ambrosium*, ed. R. Gryson, у: SL, vol. 87 (1982), fol. Ms. 303r, ln. 36; Euseb. Ruf., lib. XI, cap. 12, pg. 109, ln. 6.

¹⁷ Libanios, *Opera: Libanii Orationes*, ed. A. F. Norman, vols. I–III, London — Cambridge, 1969–1976 (= Libanios, Or.), Oratio LIX, 89, 3; Themistii Orationes quae supersunt, eds. C. Schenkl, G. Downey, A. F. Norman, vols. I–III, Leipzig 1965–1974. (= Them. Or.), Oratio X, 132, c. 5. Слично Дунав границом сматра и Синесије из Кирене, Synesii De regno (Περὶ τῆς βασιλείας), ed. N. Terzaghi, у: Sinesii Cyrenensis Opuscula, Rim 1944, 15, 47–48.

¹⁸ Them. Or. X, 138, d. 2–3. Страх који је заблесен међу становницима Солуна и Епидамна од Гота крајем тог века Е. Хрисос, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς Ἠλείρου, Πνευματικὰ Χρονικά 23 (1981) 62, оценено је као претеран.

¹⁹ Itineraria et alia geographica: Itinerarium Burdigalense (Itinerarium a Burdigalae Hierusalem usque), eds. P. Geyer — O. Cuntz, у: SL, vol. 175 (1965) (= Itinerarium Burdigalense), pg. 564, ln. 1; pg.

Осим што је био представљан у изворима готово без изузетка као своје-врстан административни део Царства друге половине IV века, Илирик је у делима црквених писаца тога времена био приказиван и као област која се налазила унутар хришћанског света. Позивајући се на речи апостола Павла, црквена историја Јевсевија Цезаријског тако подсећа на успех апостоловог мисионарског деловања и ширење јеванђеља „од Јерусалима све до Илирика“ (ἀπὸ Ἱερουσαλῆμ καὶ κύκλῳ μέχρι τοῦ Ἰαλλυρικῶν / ab hierusalem in circuitu usque ad Illyricum).²⁰ Претпостављен Јерусалиму као центру, овако представљен Илирик добија своје прецизније место које се налази на границама хришћанства.²¹ Писци из латинског круга, међутим, границу хришћанске екумене стављали су и у неке друге области, на пример Јероним у Хиспанију, што је могло да потисне представу о Илирику као искључиво граничној области хришћанског света.²² Јеронимово писање о ширењу хришћанства даје још једну интересантну представу о положају Илирика. Ради се о представљању Илирика из времена проповедања хришћанства као подручја које се налази изван хришћанског света: [Господ је рекао апостолима] „идите и поучавајте све народе и крстите их у име оца и сина и светога духа; и његов дух их је сакупио и поделио им задатке да један иде Инђанима, један у Хиспанију, један у Илирик, један у Грчку, да свако у својој провинцији испитује доктрине јеванђеља“.²³

Слично виђење Илирика изван граница римског света, али не за време апостола већ за IV век, налази се и у поемама Клаудија Клаудијана. Према њему, разлог за својеврсно губљење Илирика из римског света био је тај што га је

565, In. 7; pg. 603, In. 7; pg. 607, In. 3. Итинерер је *Laistner*, op. cit., 26, оценио као „недостатан“ због одсуства детаљнијих коментара о крајевима који су споменути, али свакако као добар материјал за реконструкцију мреже царских путева.

²⁰ Cf. Римљ., 15, 19. За грчки текст в. supra, н. 1 и још Euseb. lib. II, cap. 18, par. 9, In. 2; ibid., lib. II, cap. 18, par. 9, pg. 157, In. 15; ibid., lib. III, cap. 1, par. 3, In. 1–3; ibid., lib. III, cap. 4, par. 1, In. 1–2. За латински текст cf. Euseb. Ruf., lib. III, cap. 1, par. 3, pg. 189, In. 10; ibid., lib. III, cap. 4, par. 1, pg. 193, In. 1. Израз је у истом контексту пренео и Руфин преводећи Оригенова дела, sv. Origenes secundum translationem Rufini: In numerus homiliae, ed. *W. A. Baehrens*, y: SL, vol. 20 (1961), homilia 11, par. 3, pg. 81, In. 16; ibid., homilia 17, par. 4, pg. 163, In. 2; Origenes secundum translationem Rufini: Commentarii in Canticum canticorum, ed. *W. A. Baehrens*, y: Corpus Berolinese, vol. XXXIII, Berlin 1925, lib. III, pg. 204, In. 14; Origenes secundum translationem Rufini: In Exodum homiliae, ed. *W. A. Baehrens*, y: Corpus Berolinese, vol. XXIX, Berlin 1920, homilia 1, par. 4, pg. 150, In. 10; Origenes secundum translationem Rufini: In Genesis homiliae, ed. *W. A. Baehrens*, y: Corpus Berolinese, vol. XXIX, homilia 13, par. 3, pg. 117, In. 13.

²¹ Hieronymus, Commentarii in prophetas: In Isaiam, ed. *M. Adriaen*, y: SL, vols. 73–73A (1963) (= In Isaiam), lib. VIII, cap. (s. s.) 26, par. 17+, In. 21. Такође, Ambrosius Mediolanensis, Explanatio psalmodum XII, ed. *M. Petschenig*, y: CSEL, vol. 64 (1919) (= Explanatio psalmodum), psalmus 36, cap. 43, par. 3, pg. 104, In. 9. О разумевању појмова границе и периферије у римско време в. *S. Dyson*, The Creation of the Roman Frontier, Princeton 1985. Такође в. и *Th. Burns*, The Germans and Roman Frontier Policy (350–378), Arheološki vestnik 32 (1981) 390–404.

²² Hieronymus, In Isaiam, lib. XII, cap. (s. s.) 42, par. 10+, In. 50. Слично, Hieronymus, Commentarii in prophetas: In Amos, ed. *M. Adriaen*, y: SL, vol. 76 (1969–1970), lib. II, cap. (s. s.) 5, In. 349, даје ново одређење границе која се сада налази у Хиспанији и на Црвеном мору, што се, према схватању Јеронима, простире „од океана до океана“.

²³ Hieronymus, In Isaiam, lib. X, cap. (s. s.) 34, par. 8+, In. 96 sq.

цар са римског запада, Хонорије, „напустио“.²⁴ Имајући у виду ривалство два брата владара, Хонорија (395–423) и Аркадија (395–408), односно њихових команданата Стилихона и Руфина, могло би се рећи да је за Клаудијана изузимање Илирика из римског света значило отпадање највећег дела ове области од западног дела Царства и њено припојење Византији.²⁵ Известан број изворних извештаја који такође помињу губитак Илирика и његов излазак изван ромејских граница крајем IV stoleћа — овде спадају чак и неки Клаудијанови стихови — међутим, за губитак Илирика „окупио“ је Хуне и друге варваре који су тада прелазили у Царство.²⁶ Амброзије Милански је, на пример, ламентирао како је и „Илирик такође био изгубљен за рачун варвара, а Ромејци су постали прогнаници у сопственој домовини“.²⁷ Следећа занимљива представа о Илирику и његовом положају изван граница хришћанског ромејског света долази из писања Филастрија Брешанског. Као и сваку другу „нехришћанску област“, он је Илирик повезао са појмом хладноће: „а трећем [сину], по имену Јафет, нареди да се имају дати према божјој заповести Кападокија и хладна места која се пружају од Киликије, а то су све области Јерменије, Босфора, Понта, Тракије, Панонаца, Илирика, Италије и запада“.²⁸ Неки други изворни извештаји сугеришу да Филастријево повезивање Илирика са појмом хладноће није неопходно морало реферирати на давно време Нонних синова. Хроника Сулпиција Севера, наиме, уз хладноћу веже „затраваност“ услед аријанског учења које се противило ортодоксној догми.²⁹ Евнапије, пак, својом алузиром на светле грађевине у његовом делу света наговештава да су за управљање доживљаја Илирика могли бити коришћени и појмови светла односно таме.³⁰

²⁴ Claudius Claudianus, In Rufinem libri duo (= In Ruf.), y: *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* (= MGH AA), vol. X, Berlin 1892, II, 160–163.

²⁵ Claudius Claudianus, Bellum Gildonicum I, y: *MGH AA X*, 452–453. Id., In Evtrpivm libri duo (= In Evtr.), y: *MGH AA X*, II, 214–218 и id., Bellum Polentinum (= Bell. Pol.), y: *MGH AA X*, 521–540, сугерише да се не ради о губитку за рачун источног дела царства него о губитку за рачун варвара. Сличну сугестију дао је још Amm. Marcell., XXXI, 10, 9. Насупрот сопственим референцама, Claudius Claudianus, In Ruf., II, 160–163, наговештава да је западни део римског света изгубио Илирик за рачун ромејског истока. Cf. Amm. Marcell., XXXI, 4, 4; XXXI, 4, 3; XXXI 10, 5.

²⁶ Amm. Marcell., XXVII, 4, 4; XXVII, 4, 1; XXX, 3, 1; XXX, 7, 10; XXX, 9, 1; XXXI, 3, 3; XXXI, 9, 2. Eunapios, Fragmenta, y: *Historici Graeci Minores*, vol. I (= HGM I), ed. *L. Dindorf*, Leipzig 1870, 226, 16–17 (= Eunapios), преноси максиму из времена цара Јулијана (361–363) према којој варвари „сада мирују и не мирују“. Напомене о сукобима са варварима и штети коју су области Македоније и Тесалије претрпеле од њих, ibid., 240, 4–7; 242, 18. Такође о варварским нападима, Libanios, Epistola 1200, y: *Libanii epistolae*, ed. *R. Foerster*, Libanii opera omnia, vols. X–XI, Berlin 1921–1922; repr. *Hildesheim* 1963, 4, 1–2; id., *Oratio XVIII*, 58, 3–12; ibid., 290, 1–7; Ambrosius Mediolanensis, De officiis, ed. *M. Testard*, Paris 1992 (репринт издања из 1984), vol. 2, lib. 2, cap. 15, par. 70, In. 15; Claudius Claudianus, Panegyricus de sexto consulatu Honorii, y: *MGH AA X*, 92–93.

²⁷ Ambrosius Mediolanensis, Expositio Evangelii secundum Lucam, ed. *M. Adriaen*, y: SL, vol. 14 (1957), lib. X, In. 108.

²⁸ Philastrius Brixianus, Diuersarum hereseon liber (= Diuersarum hereseon), ed. *V. Bulhart*, y: SL, vol. 9 (1957), cap. 121, In. 18.

²⁹ Sulpicius Severus, *Chronicorum libri*, lib. II, cap. 40, par. 4, pag. 93, In. 26. Слично, Sulpicius Severus, *Vita sancti Martini Turonensis*, ed. *J. Fontaine*, y: *Sources chrétiennes*, vol. 133, Paris 1967, cap. 6, par. 4, говори о аријанској јереси „која се раширила преко читавог света, а највише у Илирику“.

³⁰ Eunapios, 237, 5.

Нису, међутим, само питања религиозна природе била пресудна за повезивање Илирика са непријатним осетним појмовима. Из изворног материјала IV века, наиме, често искрсавају и вести о побунама, суровим егзекуцијама, специјалним наметима, сиромашењу градова и села, те упадима варвара.³¹ Примера ради, Амијан Марцелин је забележио сукоб цара Констанција (340–361) у Илирику са извесним *limigantes*, којима су помогли неки од Сармата или њихових робова „урођеног дивљаштва“.³² Пратећи вести о егзекуцијама у Илирику, као рецимо ону о погубљењу Симплиција због „непослушности Цару“, може се закључити да су удео у унутрашњим нестабилностима имале и побуне високих државних чиновника.³³ Даље, Амијан Марцелин и Темистије за нестабилно стање отворено су окривљавали и систем ванредних намета: [[Цар] „је знао да су неизлечиве ране оваквих аранжмана, или, говорећи истинитије, деранжмана, увек односиле провинције у екстремну беду — ствар која је (показаће се касније) била на потпуно уништење Илирика“.³⁴ Тек пред крај IV века, ако је судити према поезији Клаудија Клаудијана, дошло је до извесног побољшања у неким крајевима: „ту се поново оштре српови, и мотике које чекају да се сијају као старе; свако поново види своју колибу и родна брда; спуштају се из шума и поново почињу обрађивање земље коју су напустиле генерације пре“.³⁵

Представе о политичкој, религијској и економској нестабилности Илирика IV века праћене су више или мање детаљним освртима на свеопшту неприступачност терена и непогодности климе, без обзира на стварне теренске или климатске варијације унутар самог Илирика. Најчешће истицане непогодности на нивоу целокупне области биле су висина планина као и њихова густина, оштрина нагиба и немогућност приступа, што је често постављано као контраст равници и питомости суседне Тракије.³⁶ Висине планина и дубине река Илирика једнако су представљали и црквени писци и пагански књижевници.³⁷ Зиме Илирика истицане су због леда који је отежавао путовања, недостатка

³¹ Amm. Marcell., XXXI, 4, 3, о тескоби којом су становници области примали вести о варварским упадима.

³² Amm. Marcell., XVII, 13, 24; XXXI, 4, 4, о томе како се сматра да варвари личе на дивље звери.

³³ Amm. Marcell., XXVIII, 1, 57. Сличан случај, погубљење Диокла, бившег управитеља државне благајне, регистровао је за време владавине Валентијана, Валенса и Грацијана Amm. Marcell., XXVII, 7, 5.

³⁴ Amm. Marcell., XVII, 3, 3; Them. Or. X, 136, с, 5–9.

³⁵ Claudius Claudianus, *De sonsvlatv Stilichonis libri tres* (= Stil.), у: *MGH AA X*, II, 190–207. Клаудијан, додуше, на многим другим местима говори и о несигурности услед упада варвара, посебно када је реч о урбаним срединама Илирика. Ibid., 186–194: „Да су се две војске [Стилихонова и Аларихова] сусреле [у Тесалији] Грчка не би доживела такво пустошење какво јесте, а градови Пелопонеза би још цветали нетакнути руком рата, Аркадије и цитаделе Спарте остале би неразрушене.“

³⁶ Amm. Marcell., XXI, 10, 3–4; XXVII, 4, 5–8; Them. Or. XVI, 181, b, 4–5.

³⁷ Ambrosius Mediolanensis, *Epistulae extra collationem traditae*, ed. M. Zeller, vol. 82/3 (1982), ep. 8, par. 7, pg. 200, ln. 52; Claudius Claudianus, *Bell. Pol.*, 521–540; id., In Evt., 104–111; ibid. 206–209; id., *Panegyricus de tertio consvlatv Honorii*, у: *MGH AA X*, 111–125. Језера Македоније (Μακεδονικὰς λίμνας) споменуто је Eunapios, 251, ln. 3.

хране за људе и стоку, јаким снеговима, хладноће и кишних олуја.³⁸ Овоме ваља још придодати и референце о депопулацији које су свакако морале допринети генералном утиску о слабој насељености ове области.³⁹

Са становништва односа центра и периферије, изворни материјал овога столећа представља Илирик као област маргиналног значаја, „провинцију“ према другим деловима Царства који су културно били ближе византијској престоници. Тако је анонимни писац описа народа насупрот ученим људима Хиспаније поставио становнике провинција, које су и без присуства варвара сматране „селом“.⁴⁰ Редослед његовог излагања и начин вредновања такође указују на то да је Илирик у његовом представљању света — од легендарног ка центру, тј. римском делу, а затим ка варварима и ненасељеним областима — стајао ближе овом другом.⁴¹ Овде би ваљало придодати и „међе између РOMEЈА и МИЖАНА“, Либанијеву алузiju свакако не на географске — њих је сместио нешто даље на север — већ на етничко-културне границе које су постојале унутар балканских области Царства.⁴² Уз то иду и представе о суровости ионако ретко спомињаног становништва Илирика.⁴³ Већина писаца из овога времена, укључујући ту и оне који су у углавном бавили богобојазношћу духа, под тиме често подражавају војску.⁴⁴ Војнички карактер Илирика није, међутим, искључиво производ жанровског изражавања.⁴⁵ Његово постојање током IV века потврђује и документарни материјал — закони скупљени у кодексу цара Теодосија II (408–450), једнако као и варварски упади друге половине IV века.⁴⁶ Наглашавају суровости терена, климе и људи Илирика стоји насупрот помињању урбаних средина — градови области из овог периода остали су углавном изван фокуса извештавања, мада би се недостатак података могао објаснити и генералним недостатком интереса за њих.⁴⁷ Примера ради, поменути ходочасник из

³⁸ Amm. Marcell., XXX, 3, 3; Libanios, Or. LIX, 90, 7–8; Philastrius Brexienensis, *Diuersarum hereseon*, cap. 121, ln. 18 sq; Expositio, cap. 57; Claudius Claudianus, In Evt., II, 104–111; id., *Stil.*, I, 173–175; ibid., 184.

³⁹ Депопулацију области из ранијих епоха спомињу Them. Or. X, 140, a, 10–b, 2 и Libanios, Or. XVIII, 35, 5–7. Eunapios, 240, 22–24 пустош, ненастаљеност и непроходност области са варварима.

⁴⁰ Expositio, cap. 59.

⁴¹ Expositio, cap. 62 i cap. 65.

⁴² Libanios, Or. XII, 40, 3. О границама на Дунаву в. supra, п. 17–18.

⁴³ В. supra n. 39.

⁴⁴ Amm. Marcell., XXVI, 5, 3; XXI, 12, 22; XXVII, 10, 6; XXI, 5, 6; XXV, 8, 8; XXIX, 6, 3; Them. Or. X, 133, b, 7 sq; ibid., 138, b, 8–11; Ambrosius Mediolanensis, *Explanatio psalmodum*, psalmus 36, cap. 43, par. 3, pg. 104, ln. 9.

⁴⁵ Посебно о присутности војске на Дунаву шездесетих година IV века говори и Them. Or. X, 136, с, 5–9. Libanios, Or. XVIII, 112, 3, војнички карактер атрибуира локалном становништву.

⁴⁶ Cf. Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Simondianis, I, vol. in 2 partes, eds. Th. Mommsen — P. M. Meyer, Berlin 1905, VII, 6, 2 (18. новембар 368); VII, 6, 3 (9. август 377), VII, 6, 4 (17. јануар 396); VIII, 1, 9 (13. новембар 373? 368?); VIII, 21, 7 (11. март 373? 368?). Илирик је крајем IV века био познат и по радионицама оружја, према Claudianus, *Bell. Pol.*, 535 sq. и *Notitia Dignitatum: Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, ed. O. Seeck, Berlin 1876, X, 45.

⁴⁷ Libanios, Or. XVIII, 45, 2–4 и ibid., 62, 2–3, показујући шта значи дивљаштво спомињају како варвари живе у шумама. Ретку вест о већем броју градова, који би, додуше, углавном страдали од варвара уколико нису имали „зидине“, дао је Eunapios, 240, 20–22.

Галије у балканским провинцијама Царства — као и у свима осталима кроз које је пролазио — идентификацију области кроз које је пролазио вршио је путем *mansiones* и *mutationes*, а не према значајнијим градским насељима која су му се нашла на путу.⁴⁸

Како је IV век измицао, чини се да су представе о Илирику постајале све негативније. Јероним каже да су у овој области нестале, поред људи, и све оне врсте животиња каквих је раније било.⁴⁹ Из његовог пера крајем IV века потекла је и најмрачнија сачувана представа Илирика: „Јер, срџбу божју, осећају и тупе животиње а у градовима опустошеним од људи које сте убили настају пуштош и недостатак животиња и брзих риба, тога је Илирик сведок, сведок је Тракија, сведок је [област] у којој сам ја рођен, где је осим неба и земље, растућег трња и густих шума све друго пропало.“⁵⁰

* * *

Представе о Илирику у V веку ишле су, чини се, нешто другачијим током, али им се не могу одрећи утицаји латинске или грчке средине сада већ и политички подељеног Царства (395). Важно је напоменути још и то да се у односу на IV век представљање ове епохе веома разликује и према бројности, будући да је сачуваних изворних извештаја из V века далеко мање.

Материјал на грчком језику показује да је генерално могуће говорити о својеврсној реалистичности извештаја о Илирику, као и о релативно доброј информисаности извештача. Малх из Филаделфије тако нуди представу Илирика као једне од префектура византијског царства, са добро утврђеном престоницом у Солуну, чији је значај био већи и због резидирања епископа дијецезе у том граду.⁵¹ Описујући преговоре РOMEЈА са Теодорихом Амалијцем око насељавања Гота у Пауталији, он је неке делове Илирика, посебно оне који су се граничили са Тракијом, осветлио као „богате“. Малх је још поменуо и неколико просперитетних градских центара у Илирику, чије је постојање у изворима IV века било занемарено. Један од градова, Лихнида, где су живели „људи од ранга“, описан је као град „добро снабдевен“, посебно опскрбљен изворима воде унутар зидина и просторима за складиштење жита.⁵² Приказујући преговоре

⁴⁸ Према ретким помињањима у *Itinarium Burdigalense*, 603, 7–607, 3, рекло би се да је Македонија имала највећи број градова (4), за којом би, *ibid.*, 564, 1–565, 7, следила Мезија (3), а тек након њих би, *ibid.*, 607, 3–608, 10, долазио Епир (2).

⁴⁹ Hieronymus, *Commentarii in prophetas minores*: In Osee, ed. *M. Adriaen*, y: SL, vol. 76, lib. 1, cap. (s. s.) 4, ln. 55 sq. О карактеристикама писања црквених писаца в. *Burns, Ostrogoths*, 320–322.

⁵⁰ Hieronymus, *Commentarii in prophetas minores*: In Sophoniam, cap. (s. s.) 1, ln. 101 sq. Слично, *id.*, *Epistula in Praesidium*, ed. *G. Morin*, y: *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes* 3 (1913) 54–58, par. 4, pg. 57, ln. 144.

⁵¹ Malchos, *Fragmenta*, ed. *L. Dindorf*, y: HGM (= Malchos, fr.), fr. 18, 417 и Јован Антиохијски, *Ἰωάννου Ἀντιοχείως Ἱστορία Χρονική*, ed. *C. Müller*, y: *Fragmenta historicorum Graecorum IV*, Paris 1885, fr. 213, 485.

⁵² Malchos, fr. 18, 413, их спомиње пишући о дочеку Адамантија. Priscos, *fragmentum 1a*, ed. *L. Dindorf*, y: HGM I (= Priscos, fr.). Додуше, *ibid.*, fr. 2, говори и о важности одбрамбених функција градских средина, cf. fr. 1b, о утврђењима Наиса.

romeјског посланика Адамантија са Теодорихом Амалијцем код Епидамна, Малх је поменуо и то да, према Адамантијевом мишљењу — значи, и онеме са највиших положаја рOMEЈСКЕ државе — Теодорихови Готи треба да напусте градове Епира у којима су се дотада налазили, јер „не може се, наиме, поднети да тако велики градови буду заузети од њега [Теодориха], те да њихови становници буду истерани“. Готи би, Адамантије је тада предлагао, требало да иду у оближњу провинцију Дарданију, где „има земље, огромне у поређењу са оном где они сада живе“, и к томе „лепе и плодне и у којој нема становника; обрађујући ту земљу он би могао да издржава своју војску“.⁵³ Цртнице о стању урбаних средина у Илирику оставио је и Приск, византијски секретар у амбасади која је ишла 448. хунском поглавару Атили. Рацијарија коју је поменуо на свом путу представљена је као „веома велики и насељен град“ са тргом.⁵⁴

Византијски извештачи V stoleћа, за разлику од њихових претходника из IV века, нису оставили застрашујуће представе о нестабилности Илирика и потресима условљеним јеретичким учењима, сукобом два дела Царства или при-сутношћу варвара, иако се за Илирик V века не може рећи да је био мирна област. Присково писање указује на то да је међу РOMEЈИМА постојало извесно интересовање за детаљније упознавање Илирика, једнако као и варвара који су се ту повремено налазили. Византијским писцима V века не може се одрећи ни прилично добра обавештеност о стању области Илирика страдалих у нападима варвара. Тако су Приск и Малх приказали угроженост од варвара не само у пограничним регионима Царства, већ и областима, како руралним тако и урбаним, дубље у унутрашњости. Од Малха се зна да су Готи под вођством Теодориха Амалијца, суочавајући се 478–479. са здруженим трупама цара Занона и Теодориха Страбе, у повлачењу кроз Македонију уништили Стоби, први град ове провинције. Нешто касније, пише он, грађани Хераклеје Линкестиске напустили су град желећи да избегну исту судбину и на погодном месту поставили јако утврђење. Слично каже Малх и за становнике Скампа који су оставили град и повукли се у планинска рефугија пре самог готског напада.⁵⁵

Интересовање, реалистичнији приказ, па чак и извесна аналитичност, карактеристика су и извештаја V века који су своју пажњу усмеравали ка терену и клими Илирика. Приск је тако оставио детаљније примедбе на терен између Сердице и Наиса, те о обалском појасу на Дунаву где је његово посланство пре-

⁵³ Malchos, fr. 18, 417–418.

⁵⁴ Priscos, fr. 3 и 7. Приск је у овим одломцима оставио и податак да у време његовог проласка кроз области Илирика трговина није обављана искључиво у граничним областима поред Дунава као раније него и у градским центрима у унутрашњости Илирика. Осим Приска, неке референце о градовима „Илира“ — нпр. Сирмију — оставили су и писци црквених историја који су у V веку писали историју stoleћа пре њих, в. Socrates, *Historia ecclesiastica*, ed. *W. Bright*, Oxford 1893, V, 2: „πόλις δὲ Ἰλλυριῶν“. О градовима у Илирику, нпр. Сердики, те о административном статусу Илирика, још в. Theodoretus Cyrensis, *Historia ecclesiastica*. Kirchengeschichte, ed. *L. Parmentier*, rev., *F. Scheidweiler*, Berlin 1954, I, 8; I, 20. *Ibid.*, I, 17, описујући маскар до кога је дошло крајем IV века у Солуну, Теодорет преноси оно што он зна о Солуну свога времена — да је „веома насељен град и центар“, не само Македоније него и других околних провинција.

⁵⁵ Malchos, fr. 18, 417.

шло границу и ступило међу Атилине варваре, једнако као и опис проблема приликом оријентације са којим се на путу кроз Илирик сусрело његово посланство.⁵⁶ Детаљнију пажњу на терен и климу Илирика обратио је и Малх, остављајући прецизно одређење о стварним непогодностима, посебно запаженим за провинције Македонију и Нови Епир. Споменувши путовање ромејског посланства Теодериху Амалијуу у Епир, он је приказао да се то путовање одвијало „тешким и уским путем који води у тзв. Нови Епир“.⁵⁷ Слично је, описујући сметње које су Готи имали приликом освајања насеља, он обавестио и о тешкој проходности терена у околини Скампија.⁵⁸ Извештај о путу ромејског амбасадора Адамантија Малх је употпунио представом о кретању византијске амбасаде кроз „непроходна брда“ те „вијугавим због терена“, „уским и некорисним путем, непознатим многима“ — чак је забележио и „чуђење многих“ да је том приликом поменути путем уопште и прошла група од двеста људи на коњима.⁵⁹ Слично је тврђава у којој су се близу Епидамна сусрели Адамантије и Теодерих споменута због њеног неприступачног положаја на стрмом брду, са брзом реком која је протицала дубоко испод брда.⁶⁰ Коначно, референца о теренској непогодности остављена је приликом описа ромејског напада на готску колону која се „безбрижно“ спуштала низ обронке Кандавије. Тада је ромејски војсковођа Сабинијан запалио нешто око две хиљаде кола „јер је било незгодно да се вуку преко стрмог терена“.⁶¹

Насупрот оваквом представљању у малобројним, и уз то прилично фрагментарним вестима о Илирику међу писцима са византијског истока, стоје представе са латинског запада. У њима је Илирик описан као далека и помало нестварна област. Наиме, уместо уобичајених вести о административном положају или климатско-географским условима, западни писци углавном дају виђења Илирика као низа земаља (*terrae*) у којима живе поједини народи.⁶²

Положај Илирика у односу на остале делове Царства током V века различито је приказан у изворима ове епохе. Са једне стране стоје извештаји који као једну од важних карактеристика Илирика истичу његов погранични положај и уз то војни одбрамбени карактер. Прискови фрагменти тако представљају Илирик, посебно појас низ Дунав, као област обилату фортификацијама, те помињу граничарски дух према коме је тамошње становништво било познато, као и њихово, рекло би се не баш беспомоћно, понашање приликом суочења са варварима.

⁵⁶ Priscos, fr. 8, 291–292.

⁵⁷ Malchos, fr. 8, 416.

⁵⁸ Malchos, fr. 18, 417.

⁵⁹ Malchos, fr. 18, 416.

⁶⁰ Malchos, fr. 18, 416.

⁶¹ Malchos, fr. 18, 417–418.

⁶² Augustinus Hipponensis, *De opere monachorum*, ed. J. Zycha, y: CSEL, vol. 41 (1900), cap. 14, par. 15, pg. 556, ln. 8 и id., *Ad catholicos de secta Donatistarum*, ed. M. Petchenig, y: CSEL, vol. 52 (1909), cap. 12, par. 31, pg. 271, ln. 5, помиње као саставне делове Илирика земље у којима живе народи другачијег порекла од Ромеја. Cf. Priscos, fr. 1a: „земље Трачана и Илира“ и id., fr. 2: „Визинацијум, град Межана у Илирији“.

ма.⁶³ Насупрот овоме, црквени писци, како са ромејског истока тако и са запада, као да ништа нису знали о граничном положају Илирика. Илирик у њиховим писањима представљен као и сваки други део хришћанског царства. При томе је чак и израз који реферира на гранични положај Илирика из времена апостола Павла (*usque ad Illyricum*), и даље радо коришћен у неким делима еклезијаста овога доба, добио ново значење. Писање Августина из Хипа, наиме, указује на то да се њиме више није означавао положај Илирика на крају хришћанског света, већ на крају централне области која се у хришћанској екумени одликовала највећим бројем цркава и јаком мрежом путева.⁶⁴ Напомене које је о Илирику у свом писању стављао Августин указују такође и на то да је у V веку постојала представа о Илирику као о области која није била баријера, него место живе интеракције пагана и варвара са једне и хришћана и Ромеја са друге стране.⁶⁵ Слично се налази и код Приска. Познат је његов разговор са једним Ромејем из Виминација кога је, као хунског роба, сусрео у Атилином логору. Овај је, иако роб, више волео боравити на хунској страни границе; насупрот њему, Приск је такође споменуо, са хунског дела границе било је пребега којима је било драже боравити међу Ромејима.⁶⁶

* * *

Реалније представе о Илирику код писаца из западних области римског света у наредна два столећа која су уследила још је теже пронаћи. Овај недостатак у представљању посебно је видљив када се ради о опису административног положаја Илирика. За схватање западних писаца из VI и VII века, наиме, појмови префектура, дијецеза и провинција постају потпуно једнаки, као што уводе и нове термине, уопштене и понекад ближе варварском разумевању управних органа. У Јорданесовом писању тако се налази најопштија представа о Илирику подељеном на „*terrae*“.⁶⁷ Чини се да се овде ради о његовом поимању управне структуре области као низа мањих целина идентификованих првенствено према народима који ту живе, а све ређе према важећем ромејском административном уређењу. Како се ради о областима које су настајивали већи делови народа или чак целокупне етничке групе, изгледа јасније зашто је те

⁶³ Priscos, fr. 1. Priscos, fr. 5, говори о фортификацијама на граници једнако као и о граничарском духу становништва из насеља Асем. Priscos, fr. 7, говори о ширини граничног појаса која је ишла у дубину од 5 дана хода.

⁶⁴ Augustinus Hipponensis, *Epistulae*, ed. A. Goldbacher, y: CSEL, vol. 34/2 (1895–1898), cp. 49, vol. 34, par. 2, pg. 141, ln. 12. Cf. Id., *Ad catholicos de secta Donatistarum*, cap. 12, par. 31, pg. 271, ln. 11: „*ab hierusalem per terrena itinera in circuitu usque in illyricum quot mansiones sint: si tot ecclesias computemus*“.

Слично, Augustinus Hipponensis, *Contra Cresconium*, ed. M. Petchenig, y: CSEL, vol. 52 (1909), lib. 2, cap. 37, par. 46, pg. 406, ln. 19.

⁶⁵ Augustinus Hipponensis, *De fide et operibus*, ed. J. Zycha, y: CSEL, vol. 41 (1900), cap. 21, pg. 82, ln. 12s: „а посебно бејаху неки ожењени страним женама и жене са страним мужевима“.

Интеракција у виду трговине је, нема сумње, постојала и током IV века, али, према Темистијевом писању, *Them. Or. X*, 136, b, 4–7, рекло би се да није увек и међу свим Ромејима била једнако популарна.

⁶⁶ Priscos, fr. 8, 308–309.

⁶⁷ *Jordanses, Romana, MGH AA VI/1*, 218 (= *Jordanses*).

области Јорданес називао и термином *patria*.⁶⁸ Јорданес је затим, описујући хунске нападе у Илирику V века, изједначио ранг префектуре Илирик са рангом провинција две Дакије, Мезије и Скитије.⁶⁹ Слично је урадио и Орозије, помињући као једнаке управне јединице Илирик и Македонију, те Илирик и Мезију.⁷⁰ Илирик је и у представи Исидора Севилског имао једнак значај као провинције Хелада и Македонија.⁷¹

Закључак о потпуном замагљивању слике о Илирику у делима писаца са запада потпомогнут је, за данашње појмове конфузним, представљањем његових географских карактеристика. Тако се за Исидора Хиспанског Илирик налази „тамо где је Хелада“, „*civitas*“ Адрију, који спомиње, „Илирику са мора најближи“, није могуће са сигурношћу идентификовати, а његова публика још је обавештена да своје име Илирик дугује цвету званом *Iris caelestis* који је у тој покрајини „веома распрострањен, а и најбољег мириса је управо ту“.⁷² У виђењу света Беде Венерabila, Илирик је своје место нашао поред области као што су Каспијско море, Галата, Босфор, Бористен, Стом, „неприступачна Тракија“ и земља Трибала.⁷³ Јорданесово географско виђење Илирика нешто је разумљивије данашњем разумевању.⁷⁴ Илирик је за њега област „Романије“, земље са природним богатствима у којој живе Готи, насељени под вођством Улфиле у подножје Хемимонта, области посебно познате по узгајању жита.⁷⁵ Ипак, различити изрази којима Јорданес означава градове (*civitas*, *locus*) указују да се овде такође ради о пројекцији термина познатих према искуству на област која њему није била позната путем личног или бар сигурно пренесеног му доживљаја.⁷⁶ Стога би се осврти на теренску и климатску неприступачност Илирика и у његовом тексту лако могли протумачити као одраз постојеће уопштене представе о суровом, неприступачном и непроходном Илирику.⁷⁷

Извештаји са ромејског истока VI века углавном су задржали постојеће тенденције ка реалистичности и информативном карактеру исказа, мада се и у

⁶⁸ Ibid. 265–266.

⁶⁹ Ibid. 331.

⁷⁰ Orosius, *Historiarum adversum paganos*, ed. C. Zangemeister, Wien 1882, vol. III, lib. 7, par. 23, cap. 1, ln. 1; ibid. vol III, lib. 7, par. 25, cap. 10, ln. 3.

⁷¹ Isidorus Hispalensis *Historia Gothorum recordatio brevis*, *MGH AA XI*, 269, ln. 7. Cf. Cassiodorus, *Variarum libri duodecim*, ed. A. J. Fridh, Turnhout, Brepols 1973, lib. 11, ep. 1, ln. 65.

⁷² Isidorus Hispalensis *Etymologiae sive Originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay, Oxonii 1911, lib. 13, cap. 16, par. 6, описује Хелеспонт, Грчку и Илирик. Ibid., lib. 14, cap. 9, par. 9, за Илирик каже како заузима „целу Грчку“. О вези имена Илирика са цветом *Iris Illyrica* в. Исидор Хиспански *op. cit.*, lib. 17, cap. 9, par. 9.

⁷³ Beda Venerabilis, *De temporum ratione liber*, ed. C. W. Jones, Turnhout, Brepols 1977, cap. 33, ln. 76.

⁷⁴ Jordanes, 264.

⁷⁵ Jordanes, 267.

⁷⁶ Jordanes, 286–288. Cf. Cassiodorus, *Institutiones*, ed. R. Mynors, Oxford 1961, lib. 1, cap. 17, par. 2, pg. 56, ln. 20, даје пример идентификације људи према њиховом пореклу из Илирика, нпр. извесног Марцелина („*Marcellinus Illyricianus*“).

⁷⁷ Jordanes, 280, говори о залдџивању Дунава због јаке зиме. Ibid. 286: „нека неприступачна места Илирика“.

њима могу запазити извесне промене.⁷⁸ Тако је, на пример, у Прокопијевом делу административни положај Илирика представљен прилично збуњујуће. Из неких делова његовог излагања јасно је да је Илирик ужа административна област, која се граничи са Хеладом, а истовремено не припада „земљи Дарданаца“ (ἐν Δαρδάνοις), Старом Епиру, Македонији или, рецимо, области која се налази ὑπὸ πόλιν Σαρδικήν.⁷⁹ Прокопијев спис о грађевинским подухватима цара Јустинијана помиње и термин Ἰλλυρίν, али не за целокупну област већ за једну од обновљених тврђава Новог Епира.⁸⁰ Са друге стране, термин који означава Илирик Прокопије једнако користи за област која је, према њему, део „Европе“, док листу о Јустинијановим градитељским подухватима на Балкану завршава примедбом како су све грађевине изграђене ἐν Ἰλλυριοῦς, док већи значај од осталих области Илирику даје и када помиње и Ἰλλυριδὼν ἀρχιερέα.⁸¹ Овакве нејасноће могу се објаснити чињеницом да је Прокопијев извештај о Илирику, без упоришта у директном спознавању, био производ општих представа његовог времена.⁸² У том случају и остале карактеристике које је Прокопије спомињао у вези са Илириком могу се придодати колективном познавању ове области у VI веку. Међу њима је прво потребно издвојити представе о градским срединама, посебно истакнутим у Тесалији и Хелади. Шта је за Прокопијево схватање још представљао πόλις μεγάλη καὶ πολυάνθρωπος види се из његовог описа Iustiniana Prima.⁸³ Град ком Прокопије даје велики значај самом чињеницом да је у његовој близини рођен Цар, к коме још и важан религијски центар, обиловао је тремовима, трговима, изворима воде, путевима, купалиштима и продавницама.⁸⁴ Трагове колективног виђења носе вероватно и Прокопијеве представе о природним богатствима и благородности појединих делова Хеладе, једнако као и напомене о теренским невољностима области на које су делиле („Илирик“ и Хеладу), гребенима, горским потоцима набујалим

⁷⁸ Cf. Максимовић, Илирик, 17, н. 1. A. P. Newton, *The Conception of the World in the Middle Ages*, у: *Travel and Travellers of the Middle Ages*, ed. A. P. Newton, London – New York 1996. (репринт издања из 1926), 4–5.

⁷⁹ Procopius, Περὶ τῶν κτισμάτων, ed. J. Haury (De aedificiis), Leipzig 1963 (= Procopius, DA), IV, 2, 17, 2; IV, 1, 17, 1; IV, 4, 3, 6–7; IV, 4, 3, 238. О провинцијама Илирика у VI веку в. Максимовић, Илирик, 19.

⁸⁰ Procopius, DA, IV, 4, 3, 61.

⁸¹ Ibid., IV, 1, 33, 1; IV, 5, 1, 2; IV, 1, 25, 1. Европом је, према Византијски извори за историју народа Југославије, vol. 1, Београд 1955 (= ВИИИ), 54, Прокопије означавао византијски део Балкана. Cf. Зосимову представу о Илирику као о административној целини како источног тако и западног дела Царства, Zosimus' *New History*, превод на енглески са коментаром R. T. Ridley, *Byzantina australiensis*, Sidney 1984 (= Zosimus), I, 31, 1; I, 37, 1; II, 32, 2; II, 48, 3; IV, 3, 1. Такође в. његов помен народа Илирика (ἐν Ἰλλυριοῦς ἔθνη), ibid., V, 26, 2. О грађевинским радовима цара Јустинијана на Балкану ВИИИ, 57, н. 123 и 58, н. 127.

⁸² Procopius, DA, IV, 4, 6–22, уз попис утврђења и градова реновираних у време Јустинијана, примечује да, када би се то дало људима који станују далеко или у неком другом уређењу, прича би изгледала измишљена због великог броја дела... „сада ипак“, ту причу није тешко проверити „зато што је велики број људи који долазе одатле“.

⁸³ Ibid., IV, 1, 24, 1–2. О питању положаја Iustiniana Prima у вези са преношењем седишта префектуре Илирик в. Максимовић, Илирик, 27–28.

⁸⁴ Procopius, DA, IV, 1, 23, 3–IV, 1, 24, 1; IV, 1, 25, 1.

од снега, гудурама „које зову клисурама (κλεισούρας)“.⁸⁵ Слично се може рећи и за Прокопијеву референцу о језеру код Кастирије.⁸⁶ Колективној представи о положају Илирика ваљало би придружити и Прокопијеву географску оријентацију шире области око Јадранског мора, свакако јаснију у односу на његово познавање административног положаја Илирика.⁸⁷ Коначно, Прокопијево писање оставило је, слично извештајима из ранијих епоха, до данас прихваћену представу о Илирику као о области војничког карактера, како због природе становништва, тако и због све осетнијег и директног варварског присуства.⁸⁸

Референце о периферном месту Илирика у хришћанском свету VI века суређу се и даље у изразу *usque ad Illyricum*. Ипак, он је сада само понављан у контексту свог првобитног значења, дакле у вези са мисионарским деловањем апостола Павла у паганском Илирику.⁸⁹ Опште узевши, представа Илирика из пера црквених писаца VI века се углавном више ни на који начин нису разликовале од представа о осталим хришћанским провинцијама. Чак се може рећи да су писци ове епохе почели обраћати пажњу на његове добре стране. Једна од њих била су велика дела и доброта неких становника Илирика.⁹⁰ Представљање Илирика у позитивном светлу види се посебно у примеру његовог помињања као вредног због хришћана који су ту живели или страдали.⁹¹ Занимљиво је и то да је јерес према којој се ова област познавала у IV веку као „затрована“ сада спомињана прилично равнодушно.⁹²

⁸⁵ За грчке градове в. *ibid.*, IV, 2, 26, 4–IV, 2, 27, 1, те *ibid.*, IV, 3, 7, 2. О природним богатствима Хеладe *ibid.*, IV, 3, 18, 3–4. За непогодности терена, *ibid.*, IV, 2, 19, 1–3. Висину планине Пхолое на Пелопонезу, непроходан околни терен, као и „висове Илирика“ евоцирао је Зосим преносећи вести о њему давним борбама из времена које је претходило Адријанопољској бици (378), те сукобима између Аларихових Гота и ромејске војске вођене Стилихоном (397), *Zosimus*, IV, 34, 1 и V, 7, 1.

⁸⁶ *Procopius*, DA, IV, 3, 1, 4–6.

⁸⁷ *Ibid.*, IV, 1, 11, 1–IV, 1, 13, 1, доста прецизно говори о положају „јонског“ мора које „на десној страни“ има Епир, а „на левој“ Калабриоте. Насупрот мору „са горње стране“ Прокопије смешта реку Истер.

⁸⁸ *Ibid.*, IV, 7, 3, 1–2; *id.*, 'Υπέρ τῶν πολέμων, V–VIII (*Bellum Gothicum*), ed. *J. Haury*, Leipzig 1963 (= BG), I, 3, 15 sq; I, 15, 27 sq; II, 13, 13; III, 33, 13; III, 34, 13 sq; VII, 12, 4; VII, 31, 9, 17; VIII, 26, 10. Такође *Procopii* 'Υπέρ τῶν πολέμων, I–IV (*Bellum Vandalicum*), ed. *J. Haury*, Leipzig 1963, I, 2, 6.

⁸⁹ *Primasius Hadrumentinus, Commentarius in Apocalypsin*, ed. *A. W. Adams*, y: SL, vol. 92 (1985), lib. 5, cap. 19, ln. 191; *Cassiodorus, Expositio sancti Pauli Epistolae ad Romanos*, ed. *J. P. Migne*, y: *Patrologiae cursus completus, series latina*, vol. LXVIII (= PL), cap. 15, col. 503; *id.*, *Complexiones in Epistolas Apostolicas ad Actus apostolorum et apocalypsin: Ad Romanos*, y: *PL*, vol. LXX, par. 35, col. 1330, ln. 54; *Gregorius Magnus, Moralia in Iob*, ed. *M. Adriaen*, y: SL, vol. 143B (1981), lib. 27, par. 11, ln. 29.

⁹⁰ *Facundus Hermianensis, Liber contra Mocianum scholasticum*, eds. *M. Clément — R. Vander Plaetsse*, y: SL, vol. 90A (1974), cap. 50, ln. 421; *Gregorius Magnus, Registrum epistolarum*, ed. *D. Norberg*, y: SL, vol. 140 (1982), lib. 1, ep. 43, ln. 1. *Ibid.*, lib. 5, ep. 16, ln. 1, аутор пише Јовану, епископу „*Primaec — Iustinianaе Illyrici*“, кога држи за „*manifestum bonitatis*“.

⁹¹ *Procopius*, BG, V, 3, 30; *ВИИИ*, 57, н. 120.

⁹² *Facundus Hermianensis, Pro defensione trium capitulorum lib. XII ad Iustinianum*, lib. 5, cap. 3, ln. 96. Сличну алузију о јереси у Илирику в. *Arator, Historia apostolica*, ed. *A. P. McKinlay*, y: *CSEL*, vol. 72 (1951), pg. 96, ln. 14.

* * *

Укратко резимирано, представе које су западни писци пројектовали од IV века показују Илирик као нестабилну политичку, административну и црквену јединицу, географско-климатски неприступачнију него што је то уистину била, руралну и маргинализовану, област коју више нису сматрали за део свога света. Западне представе о Илирику током V века бивале су још непрецизније, што је коначно резултирало и тиме да је у VI и VII веку Илирик приказиван као област „са друге стране реалности“. Насупрот томе, у IV веку не претерано привлачна област за описивање, Илирик је у представама са византијског истока V века приказан као ромејска, политички релативно стабилна административна јединица, наглашеног пограничног и одбрамбеног значаја, и свакако проходнија и урбанизованија него што се то представљало на Западу. Недостатак директног посматрања Илирика — нема сумње, највише узрокован све сталнијом варварском присутношћу у неким областима — код византијских писаца VI века, ипак говори да се и њихов део света налазио на рубу суочавања са својеврсном представом о изгубљеном Илирику.

Посматрање представа о Илирику које долазе из изворног писаног материјала разноврсног карактера IV–VII века наводи на неколико закључака. Прво, без обзира на могућу непотпуност материјала и бројне разлике међу писцима, сведочанства груписана према сличности извештаја упућују на то да је у периоду о коме је реч постојало неколико представа на колективном нивоу, те да су се оне временом модификовале или чак губиле, уступајући место новима. Представе о пустом, сиромашном и неприступачном Илирику које су уочене у модерној историјској литератури нису биле једине у овој епоси, али се свакако најчешће сусрећу, посебно код писаца из латинског света. Друго, разлике у представама, биле оне фабриковане од стране појединих писаца или пак само преношене, показују се као не посебно битне са аспекта жанровских различитости писаца, колико са становништа подељености ромејског света. Стога се представљање Илирика може схватити и као својеврсно оружје у борби између ромејског Истока и Запада, али једнако и као последица те борбе. Представљање, пак, такве природе није могло допринети да Илирик IV–VII века буде, за разлику од указаних аспеката његовог административног функционисања,⁹³ доживљаван попут „спојне карике између западне и источне половине Царства“,⁹⁴ већ је морало додатно утицати на даље раздвајање поменутих половина. Закључке о утицају политике ромејских центара на истоку и западу на представе о области Илирика употпуњују и хронолошки оквири представљања. Наиме, промене у представљању показале су се и са становништа хронологије првенствено као одраз унутрашњих, најпре политичких, а затим и социјалних, економских и културних промена са којима се од IV века суочно ромејски свет. То даље наводи на закључак да су варварски напади и насељавања на територији Илирика виђени само као наставак те промене. Из тога пак даље произлази спо-

⁹³ *Максимовић, Илирик*, 19.

⁹⁴ *Ibid.*

знаја да су се писци касноантичке/рановизантијске епохе, а и њихова публика, када је реч о теми каква је био Илирик, осећали више погођенима унутрашњим догађајима него онима који су им долазили споља, чак и у време када су овима другима били прилично изложени.⁹⁵ Наравно, овакав закључак не би се смео разумети као противречење хронологији варварских упада постављеној према сведочанству материјалних налаза, већ првенствено као последица субјективности и идеолошко-политичких карактеристика извештавања.

Nada Zečević

... USQUE AD ILLYRICUM ... UBI CUNCTA PERIERUNT?
ILLYRICUM IN WRITTEN REPORTS FROM 4TH-7TH CENTURIES

The analysis of sources reporting on Illyricum from 4th-7th centuries has shown that it is difficult to present a thorough description of a collective representation of this region in the Late Antique/early Byzantine period. Apart from the scarcity of source material, one of the main reasons for it is different ideological-political orientation of writers from that epoch. Nevertheless, identified representations confirm the existence of several collective images of Illyricum, and also that their changes and disappearances were chiefly conditioned by the internal crisis shaking the Byzantine world of that time. Contrary to expectations, source information about Illyricum differ not only with regard to the genre in which they developed, but also with regard to the geographical-ideological orientation towards the Roman west or the Byzantine east. As early as the 4th century, works of “western” writers showed a tendency towards a loss of a realistic representation of Illyricum, both regarding its dissemination and tendentious fabrication. Representations partly founded on direct, partly on indirect knowledge about this early Byzantine region, appearing in the works of writers gravitating towards the Byzantine east, were somewhat more realistic. Nevertheless, in some Byzantine representations dating from the 6th century some elements of irrational depiction are discernable, for the most part on the account of the loss of links with Illyricum due to the constant presence of barbarians in this region.

⁹⁵ Супротно, Jones, LRE, 1067.

БОЈАН МИЉКОВИЋ

СЛИКАРСТВО ЗАПАДНОГ УЛАЗА
У МАНАСТИР СТУДЕНИЦУ ИЗ 1208/9. ГОДИНЕ

Ликови великог жупана Стефана, великог кнеза Вукана, светог Стефана Првомученика и, вероватно, Симсона Немање, део су првобитног сликаног програма западног студеничког улаза. Обичај представљања владара и чланова њихове породице у декорацији улаза има своје корне у позноантичкој уметности.

Током завршних радова на конзервацији и санацији студеничког западног улаза и куле у лето 1968, уклоњене су зидне испуне испод којих су на полукружним површинама првобитних ниских кула и у шуту пронађени остаци сликаног украса. Ови фрагменти највећим су делом одмах и публиковани.¹ Један њи-

¹ О новооткривеним уломцима живописа први је писао Душан Тасић у новинском чланку „Фреске у цркви Св. Николе“ објављеном у Политици 15. 09. 1968. Овде је на њих само узгред обраћена пажња. Правилно су уочене стилске аналогije са сликарством Богородичине цркве из 1208/9, у једном од ликова склопљених од пронађених фрагмената уз северну кулу препознат је Стефан Првовенчани, док се за остатке на јужној кули претпоставило да представљају делове стожје фигуре арханђела у ратничкој опреми.

Готово у потпуности, остаци овог живописа публиковани су наредне године — В. Ј. Ђурић, Портрети на капији Студенице, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 105-111 (у даљем тексту Ђурић, Портрети). Уз детаљан опис, идентификован је и лик Вукана, Стефановог старијег брата, и предложена је идеална реконструкција првобитног сликаног украса студеничког главног улаза, која би се састојала од по четири фигуре на зидовима полукружних кула и сокла украсеног сликаним орнаментом. На северној страни претпостављено је постојање ликова Симеона Немање и јеромонаха Саве уз Стефана и Вукана, а на јужној, Христа на престолу окруженом двојницом арханђела и Богородицом. У цртежу је предложена реконструкција дрвене кровне конструкције која је могла штитити овај сликани украс од атмосфериллија.

Исте године су објављени калк и предлог читања веома оштећеног натписа поред Вукановог главог:

М(О)ЛЕНЕ В[АКА]
НА КНЕЗА ВЕ[АН]
ЕРА-С(И)НА ВЕЛ[Е]
ГА ЖУПАНА[А НЕ]

М[АНЕ ...] — М. Шакоћа, Новооткривени натпис из Студенице, Саопштења 8 (Београд 1969) 87-91. Данас су видљиви само неколики остаци слова исписаних златом на плавој позадини.

хов део конзервиран је *in situ* на улазу у манастир, док су они отпали са зидова склопљени у препознатљиве целине, нанети на нову подлогу и смештени у део студеничке пластике, спремни за излагање у манастирској ризници.

Уз северну кулу пронађени су у уломцима ликови великог жупана Стефана и његовог брата Вукана.² Наслики су у трочетвртинском профилу окренути према истоку. Део леве руке једног од њих са видљивим дланом у гесту је молитвеног обраћања. На Стефановој глави виде се остаци венца са препендулијама. Преко хаљине плаве боје, српски владар носи црвени огртач, приколчан на грудима, са златним опшивом који је украшен бисерима.³ Од Вукановог лика сачувани су само горња половина главе и део одежде коју од очуваних делова Стефанове одеће разликује црвена боја доње хаљине и плава постава огртача. Лево, изнад Вуканове главе, црвена бордура се косо спушта означавајући најстаријег Немањиног сина као последњег у низу на зидној површини северне куле, гледано према западу.⁴ У исто време, бордура указује на чињеницу да је у време настанка живописа већ постојала конструкција изнад насликаних ликова, различита од данашње, којој је уметник прилагодио своју композицију.

Ликови Немањиних синова дело су најбољег међу мајсторима који су 1208/9. осликали Богородичину цркву.⁵ Изглед наручилаца најстаријег студеничког живописа свакако је био познат овом врском сликару, те има места претпостави да су у питању портрети у најужем смислу речи. У сваком случају, реч је о најстаријем Стефановом и једином сачуваном Вукановом портрету за живота.

Стефанов портрет је од значаја и за познавање инсигнија српских владара у средњем веку. Једино обележје које га, у хијерархијском смислу, језиком слике ставља изнад портрета старијег брата јесте венац са препендулијама. Сачувани делић венца прати линију обода главе и најближу би аналогију његовом изгледу требало тражити у венцу на глави светог Јоасафа из наоса Богородичине цркве.⁶ Највероватније је реч о реалној инсигнији коју је по Савиним речима (и сам ње вичавао ег⁷) добио од оца приликом смене на престоу 1196. године.⁸

У новијој литератури аутори се придржавају идентификације сачуваних ликова како су то утврдили први истраживачи, уз нове хипотетичне реконструкције целокупног сликаног програма: *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Турковић*, Студеница, Београд 1986, 62; Манастир Студеница, Београд 1986, 176 (*Б. Тодић*); Благо манастира Студенице, Београд 1988, 125, 130–134 (*С. Турпић*).

² За идентификацију в. горе наведену литературу.

³ Према истраживањима колеге Драгомира Тодоровића, Стефанов огртач је био украшен и данас тешко видљивим стилизованим љиљанима у ромбоидним пољима.

⁴ До истог закључка се дошло и раније, *Турпић*, Портрети, 106.

⁵ *Ишо*, 108.

⁶ *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Турковић*, Студеница, Београд 1986, 74; венац истог типа срећемо и касније на Стефановим портретима, после стицања краљевске титуле, у Милешеву и у јужној капели Радослављеве приправе у Студеници.

⁷ *Свети Сава*, Сабрана дела, приредио Т. Јовановић, Београд 1998, 158.14.

⁸ Необична представа Симеона Немање у великосхимничкој одежди са венцем на глави у јужној капели Радослављеве приправе у Студеници, која је највероватније настала по угледу на његов лик у ктиторској композицији из наоса Богородичине цркве, говори у прилог претпоставци да је венац био једино од обележја Немањиног владарског достојанства. О облику Немањине круне према типичној ктиторској композицији, в. *И. М. Ђорђевић*, Свети Симеон Немања као Нови Јоан

За пореклом Стефанових инсигнија може се трагати и на другој страни. Поред великожупанског, био је, као први од странаца, носилац и високог византијског дворског достојанства севастократора.⁹ Када пише о настанку ове титуле на почетку владавине Алексеја I Комнина (1081–1118), Ана Комнина од спољних обележја севастократора једино помиње венац. Описује га као круну отвореног типа, украшену бисерима и драгим камењем и знатно скромнију од царске стеме.¹⁰ Познији извори, XIV века (Манојло Фил, Псеудо-Кодин, Матија Властар, Анонимна листа титула), говоре детаљније о севастократорској одећи, чија је основна боја плава или зелена и украшена двоглавим орловима.¹¹ Фрагментарна очуваност Стефановог лика не пружа довољно података за даља закључивања у овом правцу.

Наспрам Вукановог лика, на јужној страни, насликана је стојећа фигура у ратничкој опреми. Видљиви су делови торза и ногу. Реч је о светом ратнику, а не о арханђелу како су мислили први истраживачи који су највероватније у остацима плашта препознали делове крила. Од фигуре лево очувани су само оскудни трагови на зиду, али је њу могуће идентификовати на основу уломака пронађених у шути. Овде је фронтално насликан млад светитељ, кратке косе,¹² без браде, одевен у светлоплави хитон са црвених клавусом. Иконографски тип одговара представи светог Стефана Првомученика у хитону и химатиону, како се често слика у српском средњовековном живопису.¹³ Да је заиста у питању први мученик који је пострадао за Христову веру говори и чињеница да се наспрам њега, на северној страни, налазио српски велики жупан истог имена. Свети Стефан ће се и касније сликати уз српске владаре у Старом Нагоричину, Хиландару, Дечанима, охридској Светој Софији, Матеичу, Марковом манасти-

саф, Лесковачки зборник 33 (Лесковац 1993) 159–162; *Б. Тодић*, Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници. Саопштења 29 (1997) 37. О венцу као великожупанској инсигнији уп. *С. Марјановић-Душанић*, Запис старца Симеона на „Вукановом“ јеванђељу, Старијар 43–44 (1992/3) 207–210; *Ишо*, Владарски знаци Стефана Немање, Стефан Немања — свети Симеон Мироточни, Београд 2000, 78–80.

⁹ Стефан је севастократорску титулу највероватније добио по ступању његовог таста Алксјеја III Ањела на византијски престо — *Б. Ферјанчић*, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 168–170.

¹⁰ Anne Comnène, Alexiade, I, ed. *B. Leib*, Paris 1937, 113–114 — ове се о препендулијама, нискама бисера и драгог камења, које висе са круне поред слепоочница, изричито говори као о обележју царске круне.

¹¹ Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, éd. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 147–148, 227, 319–320, 333; *Ферјанчић*, Севастократори, 144–145; *С. Габелић*, Нови податак о севастократорској титули Јована Оливера и врме осликовања лесновског наоса, Зограф 11 (1980) 58–60; *Ишо*, Манастир Лесново, Београд 1998, 114–116.

¹² Нема трагова косе око реконструисаног доњег дела лица.

¹³ За идентификацију овог лика, уп. представу овог светитеља из наоса Богородичине цркве, *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Турковић*, Студеница, Београд 1986, 70; в. и *Д. Војводић*, Прилог познавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 553; ова студија је кључна за познавање представа светог Стефана у „одећи просвећених људи антике“ и његовог култа у средњовековној Србији, као заштитника државе и владара.

Фрагмент фреске са ликом светог Стефана публикован је у каталогу изложбе Благо манастира Студенице, где је окренут наопачке и погрешно идентификован као арханђео, в. нап. 1.

ру, Рамаћи, Копорину,¹⁴ те студенички пример као најстарији сведочи о раном формирању култа и посебном односу српских владара према овом светитељу чије су име носили. У нивоу сокла на јужној кули сачувани су остаци орнаменталног украса.

Испод накнадно изведених зидних испуна се, макар и у фрагментима, сачувао првобитни сликани украс. Тамо где ове „заштите“ није било, на преосталим површинама северне и јужне куле према истоку, као и на источном зиду, данас нема остатака живописа. Према расположивом простору, на кулама је могао бити насликан још по један лик са обе стране.¹⁵ Док се са доста вероватноће може претпоставити да је на северу испред двојице својих синова био насликан оснивач манастира Симеон Немања, његов пандан на југу остаје непознат.

Како се из претходно изложеног да видети, нема довољно података за реконструкцију целокупног сликаног украса студеничког западног улаза из 1208/9. На северној страни је највероватније био зачетак композиције која се касније јавља у српском сликарству XIII столећа, позната у науци као „хоризонтална лоза Немањића“. По аналогији са временски најближим примером из Милешева, Симеон Немања је могао бити представљен фронтално, док му се Стефан и Вукан обраћају положајем својих тела и гестовима руку.¹⁶ На јужној страни највероватније су била три фронтално представљена света лика, према којима су, судећи по лику светог Стефана, први Немањићи гајили посебно поштовање. Њихов избор остаје нам непознат.

Иако се његова првобитна целина не да сагледати у потпуности, сликани ансамбл са западног студеничког улаза је од значаја и за познавање начина декорације манастирских улаза, јер је то једини сачуван пример не само на територији средњовековне Србије већ и Византије пре пада под османску власт.¹⁷ Из писаних извора познато је свега неколико кратких описа сликане декорације улаза цариградских манастира. Сви су познији од студеничког примера. Сликани украс је могла чинити само једноставна представа патрона манастира у ниши над улазном капијом, попут великог мозаика Христа из описа Пантократоровог манастира од Стефана Новгородског из 1348/9,¹⁸ или Претечиного лика такође изведеног у мозаику на улазу у манастир Светог Јована Претече у делу града званом Петра, како сазнајемо из Клавиховог путописа са почетка XV столећа.¹⁹ Улазе су

¹⁴ Д. Војводић, нав. место.

¹⁵ По мерењима колеге Драгомира Тодоровића, коме се срдечно захваљујем на љубазно уступљеним резултатима са теренских истраживања.

¹⁶ Не треба искључити могућност да је изнад улазне капије била представа манастирског патрона, Богородице, којој су се обраћала сва три лика са северне стране.

¹⁷ Приликом откопавања улаза у манастир св. Стефана у Бањској пронађени су уломци живописа. Њихова фрагментарна очуваност не дозвољава реконструкцију првобитног изгледа и тематике сликане декорације, која је од студеничког примера млађа нешто више од једног столећа — G. Kovač, Banjska, Arheološki pregled 26 (Ljubljana 1985) 168; M. Шујица, Манастир Бањска, Београд 1989, 7.

¹⁸ G. P. Majeska, Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Washington 1984, 43.

¹⁹ Ruy Gonzales de Clavijo, The Spanish Embassy to Samarkand 1403–1406, VR, London 1971, 52.

1. Велики жупан Стефан.
2. Фрагмент руке.
3. Велики кнез Вукан са остацима натписа.

4

5 6

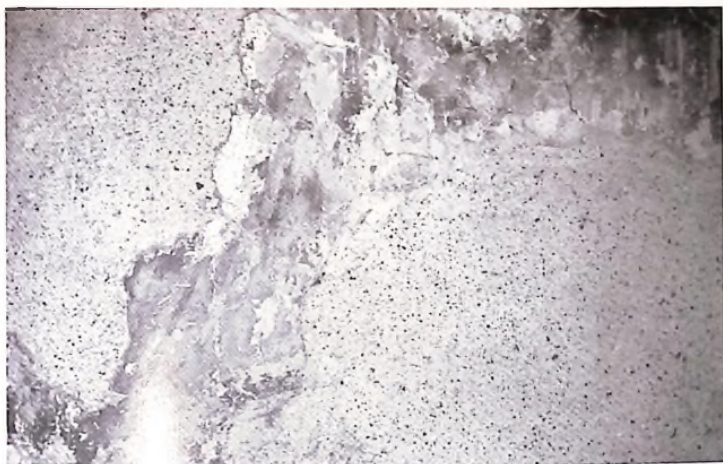

4. Детаљ слике 3.

5. Делови фигура Стефана и Вукана, северна кула.

6. Део торза светог ратника, јужна кула.

7

8 9

7. Завршетак плашта светог ратника, јужна кула.

8. Остаци живописа на северној кули.

9. Остаци живописа на јужној кули.

10. Свети Стефан Првомученик.

11. Источни зид са улазном капијом.

могле красити и представе догађаја из „хришћанске историје“, што читамо у опису манастира Богородице Перивлепте од анонимног руског ходочасника који је у Константинопољу боравио између 1389. и 1391. Ту се с једне стране говори о Распећу Христовом, а са друге о његовом Другом доласку.²⁰ У трећу категорију би спадали они са сложенијом ликовном тематиком, какав је и студенички пример. Сачуван је опис улаза (είς πύλην μονής) неког престоничког манастира непознатог имена у стиховима чији је аутор Максим Плануд. Ту се говори о представама Христа, Богородице, василевса Андроника II, његовог сина Михаила IX и двојице светитеља. Судићи по помену Михаила IX који је очев савладар постао 1294. и годинама око 1305, које се узимају за време смрти аутора ових стихова, описана декорација могла је настати у међувремену.²¹

Изложени рушењима и преправкама кроз векове, манастирски улази су ретко сачували свој првобитни архитектонски облик, а како смо видели само у студеничком примеру и свој сликани украс. Уз наведене помене у писаним изворима, студенички фрагменти бацају тек мало светла на начин њиховог украшавања. Као један од идејних средишта у целокупном сликаном програму, декорација улаза је својим порукама свакако на најјезгровитији начин уводила посетноца у сакрални простор манастира.

Обичај представљања владара и чланова њихових породица на улазима градова, палата, манастира и цркава представља дугу традицију у византијској уметности, наслеђену из позне Антикe.²² Истицање оснивачке улоге, али и покровитељства и заштите Христа, Богородице и хришћанских светитеља, паралелно се јавља са владарском идеологијом исказаном језиком слике. Студенички пример показује да су древни узорни, временом донекле трансформисани, прихваћени и у српској средини, сврставајући је на тај начин међу баштинике једне хиљадугодишње традиције.

²⁰ *Majeska*, op. cit., 147.

²¹ *C. Wendel*, *Planudea*, BZ 40 (1940) 427–429.

²² Неке од примера коментаришу истраживачи који су писали о декорацији студеничког западног улаза, *Ђурић*, *Портрети*, 110–111; *Г. Бабић*, *В. Караћ*, *С. Ђурковић*, *Студеница*, Београд 1986, 62; за већи број примера из писаних извора, cf. *C. Mango*, *The Art of the Byzantine Empire* 312–1453, Englewood Cliffs 1972, 15, 109, 226, 234, 251; декорацији Златне капије и улаза у царску палату у Константинопољу посвећене су посебне студије — *J. Strzygowski*, *Das goldene Tor in Konstantinopel*, *Jahrbuch des Kais. deutschen archäologischen Instituts* 8 (Berlin 1893) 1–39; *C. Mango*, *The Brazen House*, København 1959. За представе владара око главног црквеног улаза, које су често праћене текстовима њихових повесља в. *П. Илић*, *В. Ј. Ђурић*, *С. Ђурковић*, *Есфијменска повеља деспота Ђурђа*, Београд — Смедерево 1989. 40–43, 46–49.

Bojan Miljković

THE PAINTING OF THE WESTERN ENTRANCE
OF THE MONASTERY OF STUDENICA FROM THE YEAR 1209/9

Images of the great župan Stefan and the great prince Vukan preceded most probably by Symeon Nemanja on the north and St. Stephen the Protomartyr and a warrior saint on the south tower, are part of the original program of fresco decoration of the western entrance to the monastery of Studenica. These images are the first known portraits of Nemanide family members painted in 1208/9 by the main painter working on the decoration of the church of the Virgin in Studenica. Although only partly preserved, these paintings are a unique example of painted decoration of monastery entrances in medieval Serbia and Byzantium otherwise known from a few brief descriptions encountered in the written sources. The custom of depicting rulers on entrances has a long tradition which, in Byzantine art, can be traced back to the late antique period.

UDC: 281.961 :: 291.37 : 393(=861) „12/13“

ДАНИЦА ПОПОВИЋ

СРСКА ВЛАДАРСКА *TRANSLATIO*
КАО ТРИЈУМФАЛНИ *ADVENTUS*

Транслација моштију српских средњовековних владара могла је имати форму церемонијалног адвента. Битни елементи обреда настали су христијанизацијом античких ритуала. Као и у другим хришћанским државама, *adventus reliquiarum* је код Срба био у функцији стварања култа владара-светитеља.

Translatio, или пренос моштију, саставни је део ширег програма, обреда успостављања светитељског култа. То је етапа која следи поступку *elevatio*, подизања тела, а претходи завршном чину његовог *depositio*. *Adventus*, у овом контексту, представља нарочити тренутак транслације. Дословно, он означава долазак, приспеће реликвија на предвиђено одређиште. Суштински, то је онај тренутак у историји цркве и друштва, када се широј заједници, јавно и свечано, представља нови светитељ — а ова га, путем прописаних обреда и радњи, прихвата као свог господара и заштитника.¹

Ритуал церемонијалне промоције светитеља, до танчина разрађен у средњем веку, имао је дубоке корене у античкој традицији. Хеленистички и римски *adventus regis* означавао је тријумфални улазак цара у град, праћен одговарајућом помпом. Негде од 2. века пре наше ере, такве владарске епифаније постале су саставни, а уједно независни елемент царског тријумфа. Временом, оне су кодификоване посебним прописима и постале пуне сложеног симболизма, па је у току свечаности, цар слављен као *deus praesens*, добротинитељ и спасилац света. Та, трансцендентна димензија царског тријумфа, наглашена већ у Октавијановом *Adventus Augusti* потпуно је преовладала у свечаности *Adventus Divi* из времена Константина Великог. Након победе хришћанства, токови развоја довели су до битне промене тежишта; наслеђени обрасци се редефинишу и христијанизују, тако да носећи садржај епохе постаје *Adventus Domini*. Идеја о доласку Месије саопштavana је, текстом и сликом, на два основна начина. Прво, кроз такозвану „историјску представу“ Христовог уласка у Јерусалим, када је

¹ M. Heinzelmann, *Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes*, Brepols 1979, 66.

Исус дочекан као краљ и спасилац света, а уобличену у традицији античког адвента; и друго, као есхатолошка представа, то јест парусија Христова приликом Другог доласка. У доба Отаца, још један важан теолошки наука непосредно је уобличен према обрасцу античког *Adventus regis*. То је *adventus animae*, успињање душе праведника и њен тријумфални долазак пред капију Вишњег Јерусалима, где је свечано дочекују одабране личности небеске хијерархије.²

У раздобљу средњег века владарски *adventus* никако није изгубио на важности. Преначен је, тачније, христјанизован, само његов карактер, као резултат особеног, ревирибилног процеса приликом преузимања модела. Наиме — Христов улазак у Јерусалим, који је некада настао поступком *imitatio imperatoris*, сада сам постаје образац царског адвента, руковођен захтевом за *Imitatio Christi*. Христјанизација церемоније огледала се не само у знамењима, ношеним том приликом — какви су крстови и светитељске реликвије — већ и у избору акламација и песама, које указују да је владарски адвент попримио облик литургијског обреда. У сваком случају, тријумфалне епифаније владара постају опште место средњовековне идеологије, али и церемонијалне праксе суверена. Појединости свечаних долазака византијског василевса — нарочито улазак у Престоницу и њене важне храмове — забележили су неколики византијски хроничари. Слични обичаји неговани су и у западном свету, где је од 10. века процедура владарског *adventus*-а била прописана посебним *Ordines ad regem suscipiendum*.³

Церемонијал *adventus*-а примењен је, најзад, и на транслације реликвија, које се од 4. века упражњавају широм хришћанског света. Истраживачи су одавно указали на античке корене ове свечаности, коју извори описују као *triumphus martyrum*. Приликом преноса, нови светитељ наступао је у највећој *maiestas*, и био дочекиван, уз помпу, од стране целокупног становништва. Из репертоара царског адвента преузети су неки елементи: свечана одећа и венци, као и карактеристична знамења која прате царску епифанију, *gloria* и *virtus* — натприродна моћ светитеља, која се огледа у чудима која врши у току преноса. Не изненађује стога да средњовековни *adventus regis* и *adventus reliquiarum*

² Из веома обимне библиографије, наводимо носеће радове, који обележавају главне етапе историје истраживања овог питања: E. Peterson, Die Einholung des Kyrios, Zeitschrift für systematische Theologie 7 (1930) 682–705; O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938, 231–233, passim; E. H. Kantorowicz, The „King's Advent“ and the enigmatic panels in the doors of Santa Sabina: Selected Studies, New York 1965, 37–77 (првобитни текст, из 1944); S. Mac Cormack, Change and Continuity in Late Antiquity: The Ceremony of Adventus, Historia 21 (1972) 721–752; O. Nussbaum, Geleit, Reallexikon für Antike und Christentum, B. IX (1976) col 908–1049; K. G. Holm, G. Vikan, The Trier Ivory, Adventus Ceremonial, and the Relics of St. Stephen, DOP 33 (1979), 115–133; M. Mc Cormick, Eternal victory, Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West, Cambridge 1986; P. Dufraigne, Adventus Augusti, Adventus Christi: recherche sur l'exploitation idéologique et littéraire d'un cérémonial dans l'antiquité tardive, Paris 1994.

³ Kantorowicz, o. c., 38–58; W. Dotzauer, Die Ankunft des Herrschers. Der fürstliche „Einzug“ in die Stadt (bis zum Ende des Alten Reichs), Archiv für Kulturgeschichte, Bd. 55 (1973) 245–288; Nussbaum, o. c., 1028–1032; P. Willems, Der Herrscher 'Adventus' im Kloster des Frühmittelalters, München 1976; N. Huyghebaert, Les deux translations du roi saint Oswald à Bergues-Saint-Winoc, Revue bénédictine 86 (1976) 83–93; M. Cormick, o. c., passim; A. Niederstatter, Königseintritt und -gastung in der spätmittelalterlichen Reichsstadt, Feste un Feiern im Mittelalter, ed. D. Altenburg, J. Jarnut, H.-H. Steinhoff, Sigmaringen 1991, 501–514.

имају низ заједничких одлика, утолико пре, што већ од 4. века владари лично учествују у церемонијама преноса. Тај заједнички именитељ доћи ће до пуног изражаја приликом транслација владарских реликвија — што представља и средишњи проблем нашег рада.⁴ Пре него што изложимо српску грађу, а у циљу њеног сагледавања у довољно широком контексту, навешћемо прописане етапе транслације реликвија. Латинске називе користимо искључиво као техничке термине, општеприхваћене у савременој науци.

Прва етапа транслације је *profectio* или полазак. Светитељске мошти подижу се из првобитног гроба — понекад након чудесне визије, у којој светитељ захтева свој пренос — а затим у пратњи крећу на пут. Њихов испраћај представљао је организовану и многољудну свечаност са процесijом, праћену литургијским појањем, паљењем свећа и тамјана. Следећа етапа обреда је *adventus*, долазак светитеља. Он се обавезно збивао на одређеној, тачно утврђеној географској тачки, а најчешће на граници — државе, града или манастира. За разлику од хагиографских, уопштених и егземпларних описа, сведочења о транслацијама историјских личности по правилу садрже конкретне податке о времену и месту на којем се пренос одиграо. У неким случајевима, реалност догађаја подвучена је тврђењем писца, да је био његов очевидац или учесник. У току транслације, која је често дуго трајала, могао се одиграти низ посебних *adventus*-а, на различитим, одабраним местима. Наредна секвенца преноса непосредно произлази из претходне. То је *occursus*, или дочек реликвија. Међу личностима које им излазе у сусрет налазили су се, с једне стране, клирици и монаси, а с друге лаици, који се даље профилишу према друштвеној припадности. У сваком случају, реликвије је сачкивао *mixtum populus*, или тачније, *omnis civitas*, уз вршење одговарајућих обредних радњи. У току *occursus*-а обављао се *susceptio*, примопредаја реликвија. Завршни чин ритуала представља *ingressus* или *introductio* — уношење реликвија у град, односно цркву, и њихово полагање на коначно одређиште. У току, или непосредно након *ingressus*-а, светитељ се објављивао чудима, чиме је присутној заједници пружао доказе своје способности да јој буде *dominus* и *patronus*. Обред се завршавао свеопштим слављем, уз обдаривање цркве и народа. Овај дан обавезно се бележио, како би се светитељу установио празник.⁵

У наведеним, општим оквирима, нужно је разматрати српске владарске транслације средњег века. Њихов образац, познато је, успостављен је преносом моштију Симеона Немање у Студеницу 1207. године, а важност овог моде-

⁴ О транслацији и адвенту реликвија, H. Delehaye, Les origines du culte des martyrs, Brussels 1933; B. Köttling, Die frühchristliche Reliquien und die Bestattung im Kirchengebäude, Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein — Westfalen, Bd. 21 (1965) 15–24; Heinzelmann, o. c., 43–77; Nussbaum, o. c., 1034–1036; N. Gussone, Adventus-Zeremoniell und Translatio von Reliquien, Victricius von Rouen, De laude sanctorum, Frühmittelalterliche Studien 10 (1976) 125–132; A. Angenendt, Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart, München 1997, 172–173, passim (са обимном библиографијом).

⁵ Етапе транслације реликвија синтетично и документовано изложио је Heinzelmann, o. c., 72–75.

ла изискује да му се посвети нарочита пажња. Изложићемо најпре фактографију преноса, а затим тумачења његових битних елемената.

Обред Симеонове трансације веома је добро документован. Описали су га, најпре, његови синови Сава и Стефан Првовенчани, учесници догађаја, а потом још Доментијан и Теодосије. Ове наративне изворе значајно допуњују ликовни — сликане представе преноса из Студенице, Сопоћана и Градца. Тако знамо да је *profectio* Симеонових моштију уприличен у Хиландару, одмах након подизања тела, а пратњу, предвођењу Савом Српским, чинили су „христољубиви и изврсни старци Свете Горе“.⁶ Уследило је путовање у „отаџаство“, дуго и тегобно, због „великог метежа“, изазваног латинским нападима на Свету Гору.⁷ Следећа, важна етапа, био је *adventus* на територију српске државе. Да је он био веома пажљиво припремљен, сведочи преписка вођена између Саве и Стефана, коју помињу сви животописци.⁸ На вест о приближавању поворке са моштима, Стефан и Вукан изашли су јој у сусрет и то са великом ревношћу, односно „журно“.⁹ Адвент Симеонових реликвија, у складу са важећим обичајима, догодило се на граници, што извори нису пропустили да истакну. Према Доментијану, он се збио „још на крају земље своје“,¹⁰ а према Теодосију „на граници своје и грчке земље“.¹¹ Међу животописцима, Сава је најодредјенији, јер и географски прецизно локализује то место, као Хвосно.¹² *Adventus*-у је, непосредно, уследио *occursus*. Пада у очи, да су писани извори највише пажње посветили управо овој етапи трансације. Дочек моштију је, до танчина, следиле прописана правила. Скупина личности која им је изашла у сусретање обухватала је основне социјалне категорије, духовнике и лаике, или, према Савиним речима, „јереје и игумане са многим монасима и са бојарима свим“. Сава је најближи изворном топосу о *omnis civitas*, када каже да су Стефан и Вукан реликвије дочекали „са свом државом“.¹³ Обавезне пратеће појаве *occursus*-а — весеље, усхићење и сузе радоснице, такође су описане у свим поменутиим житијима, а такође и свештене радње убичајене у оваквим приликама. Тако Првовенчани сведочи, да „сретавши мошти свете, учинисмо обноћну молитву на том месту, са псалмима и песмама, и појући ту надгробна појања с кадилима и пријатним мирисима“.¹⁴ Славље поводом дочека Симеонових моштију имало је и

⁶ Стефан Првовенчани, Сабрани списи, Живот светог Симеона /приредила Љ. Јухас-Георгиевска/, Београд 1988, 88 (даље: Стефан Првовенчани); Доментијан, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона /приредила Р. Маринковић/, Београд 1988, 113 (даље: Доментијан); Теодосије, Житија /приредио Д. Богдановић/, Београд 1988, 161 (даље: Теодосије).

⁷ Свети Сава, Сабрани списи, Житије светог Симеона Немање /приредио Д. Богдановић/, Београд 1986, 117 (даље: Свети Сава).

⁸ Стефан Првовенчани, 88; Доментијан, 113; Теодосије, 162.

⁹ Стефан Првовенчани, 88; краљевска ревност при испуњавању дужности, као одраз Христове божанске журбе, представљала је важан садржај владарске идеологије Немањина, С. Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањина, Дипломатичка студија, Београд 1997, 254–264.

¹⁰ Доментијан, 115.

¹¹ Теодосије, 162.

¹² Свети Сава, 117.

¹³ Свети Сава, 117.

¹⁴ Стефан Првовенчани, 88.

важну, идеолошку димензију, због старозаветног узора са којим је упоређен — преносом Јаковљевог тела из Египта у обећану земљу.¹⁵ Тренутак примопредаје реликвија, односно *susceptio* у Хвосну, помиње, и то имплицитно, само Сава.¹⁶ Са више појединости животописци приповедају о кретању поворке ка коначном циљу. У том смислу, од посебне је важности сведочење да су у преносу моштију св. Симеона, „са свештеницима заједно и са свим благороднима“, лично учествовали и његови синови.¹⁷ Занимљиво је да студенички *adventus* и завршни чин *ingressus*-а наративни извори описују кратко и уопштено. Казивање им се своди на тврдњу да је Симеон са великим почастима, са псалмима и песмама, положен у гроб који је унапред припремљен у Богородичиној цркви.¹⁸ О завршној етапи ритуала нешто више каже само Теодосије. Подаци које доноси, иако оскудни, сведоче о поштовању устаљених обичаја. Писац тако каже да је након полагања моштију уприличена служба за покој душе, а затим је уследило „велико славље“. Том приликом, Стефан Првовенчани богато је даривао „и све ниште, којих је много дошло“.¹⁹ Најзад, Сава Српски није пропустио да прецизно наведе датум догађаја — 19. фебруар — који је установљен као празник св. Симеона.²⁰

Лапидарност наративних извора приликом описа студеничке церемоније у значајној мери надокнађују сликане представе Симеоновог преноса. То су добро познате композиције из циклуса посвећених св. Симеону: она у Студеници још увек је читљива, сопоћанска је одлично очувана, док је градачка слика, која је била делимично видљива тридесетих година 20. века, сада потпуно уништена. У питању су слике преноса светитељских моштију, које следе традиционалне обрасце византијске иконографије.²¹ Ове композиције, по садржају и структури готово идентичне, настале су, највећим делом, на основу Савиног житија св. Симеона. Па ипак, тежиште догађаја битно је другачије на слици него у хагиографији. Композиција не илуструје *adventus* у Хвосну, на граници српске земље, већ долазак моштију у Студеницу, тачније, тренутак *occursus*-а пред манастирским бедемима. Ту је приказана поворка са моштима које на раменима носе Немањини синови, у пратњи властеле. У сусрет им излази скупина монаха, предвођена рашким епископом, са великом иконом Богородице Агиосоритисе. Призор се збива пред зидинама манастира Студенице, који је приказан неопишно веродостојно.²² Трансацијом Симеонових моштију, у српској средини успостављена је и разрађена важна црквена и владарска церемонија, а истовре-

¹⁵ Свети Сава, 117; Доментијан, 116; Теодосије, 163.

¹⁶ Свети Сава, 117.

¹⁷ Свети Сава, 117; Стефан Првовенчани 88; Теодосије, 163.

¹⁸ Свети Сава, 117; Стефан Првовенчани 88; Доментијан, 116.

¹⁹ Теодосије, 163–164.

²⁰ Свети Сава, 117.

²¹ Holm, Vikan, o. c.; C. Walter, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, 145–151.

²² В. Ј. Ђурић, Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле, ЗРВИ 8/2 (1964) 72–90; G. Babic, Les chapelles annexes des églises byzantines, Paris 1969, 142–145.

мено је дефинисан њен идеолошки оквир. У тумачењу које следи, настојаћемо да покажемо смисао појединих елемената транслације светог Симеона, као и чињеницу да су садржаји тог ритуала представљали општу европску тековину, снажно укореењену у античкој традицији.

Почећемо од повода и разлога који су довели до преноса Симеонових моштију. Новија истраживања убедљиво су показала да је већина средњовековних владарских транслација била подстакнута политичким потребама тренутка, што, наравно, не доводи у питање њихов општи идеолошки програм, чији је циљ сакрално заснивање власти.²³ У нашем случају, те историјске прилике добро су познате,²⁴ а извори који о њима најподробније извештавају јесу Првовенчани и Теодосије. Одлука о преносу донета је у околностима грађанског рата у Србији, када је земља била „у великој невољи, као у некој тескоби, опустевши од много плећења и проливања крви, пропадајући до краја од глади због неорања, тако да су се многи разишли по туђој земљи“.²⁵ У писму упућеном Сави, Првовенчани га моли да донесе мошти, како би се „отачаство наше просветило“, а „Бог постао милосрдан према нама, и наше расеејање сабрао у једно, и противнике наше уништио“.²⁶ Транслација св. Симеона почивала је, дакле, на уверењу да су долазак светитеља и његово присуство залога одбране, мира и укупног напретка државе. То схватање, у христјанизованој варијанти, одјек је оних, које прокламује антички *felix adventus*. Приликом тријумфалних улазака, римски цар слављен је као *rex pacificus* и спасилац, а његов адвент често је тумачен као најаву Златног доба. Оновремени извори осветљавају, такође, распрострањено уверење да долазак и присуство цара већ сами по себи штите град, јер од њега отклањају непријатељске нападе.²⁷ Веома сличну функцију имао је од раног средњег века и адвент реликвија, као кључни чинилац евангелизације и друштвене консолидације Европе. Јер, *adventus* је за последицу имао *consensus*. Долазак светиње, значи, сакрализације једног до тада профаног простора, представљао је велики тренутак слава и опште солидарности, повод да се заједница испољи као хомогена целина. Новостворено свето место постајало је важно упориште мисионарских напора да се затечена *rusticitas* замени начелом *reverentia*, коју треба схватити у најширем смислу, као хришћанску просвећеност.²⁸

Још једна традиционална идеја, тријумфална и у бити сотериолошка, може се препознати у замисли српског владарског адвента. Спаситељска улога римског императора истицана је, између осталог, уз помоћ соларних, лумино-

²³ Ово питање подробно је размотрено у текстовима зборника *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, ed. J. Petersohn, Sigmaringen 1994.

²⁴ Љ. Максимовић, О години преноса Немањиних моштију у Србију, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–444.

²⁵ Теодосије, 160–161.

²⁶ Теодосије, 161.

²⁷ Kantorowicz, o. c., 39–41; Mac Cormack, o. c., 722–723 (где су наведени одговарајући извори).

²⁸ P. Brown, *Relics and Social Status in the Age of Gregory of Tours, Society and the Holy in the Late Antiquity*, London 1982, 222–249.

зних атрибута. Описи царских *adventus*-а из доба татрархије обилују сложеном симболиком везаном за мотив *Sol*-а и *Luna*-е. Идеја добија на замаху у доба Константина Великог, када својства цара и *Sol Invictus*-а постају међусобно замењива. Речита су, у том смислу, сведочанства попут оног да је приликом адвента Диоклецијана и Максимијана у Милано 291. године, *Tota Italia clarior lux diffusa*. Једнако је речит и натпис на медаљи Констанција, искованој у част адвента у Британију, где се цар означава као *Redditor lucis aeternae*.²⁹ Начелно исту мисао, разуме се христјанизовану, саопштава Доментијан, који обилато користи метафоре луминозног, када описује адвент Симеона и Саве у Србију. У једној од бројних дигресија, које уноси у основни ток нарације како би објаснио виши смисао догађаја, он каже: „... иђаху од истока ка западу, блистајући као две муње ... као две Данице разумнога сунца, просветивши се зраком разумнога сунца, Христа истинитога Бога нашега, и као два светила и звезде сијајући божаственом светлошћу, хотећи просветити своје отачаство различитим чудесима“.³⁰

Sol Invictus никако није био једини царски модел, коришћен у току сложене церемоније *adventus*-а. Римска империјална пропаганда подробно је разрадила систем поређења, па и идентификовања цара и богова. Трајанов модел, рецимо, био је Јупитер, док су у доба тетрархије нарочиту популарност уживали Јупитер и Херкул. Хришћански владари преузели су обичај, угледајући се, наравно, на актуелне небеске ауторитете.³¹ Такве узоре обавезно су истицали и Срби, када су вршили транслацију владарских реликвија. Приликом адвента Симеонових моштију, животописци доследно користе одабрану старозаветну слику — Јосифов пренос Јаковљевог тела из Египта у обећану земљу. Према смелој оцени Теодосија, Срби су, чак, превазишли свој праузор, јер, „диван беше видети од Бога људима, а мислим и анђелима, пренос светих моштију овога преподобнога оца нашега, дивнији од преноса старог Израиља, јер не беше из родства египатског и са погребатељима, простом децом, него беше ношен из Свете Горе и од светих мужава, преношен од сина анђела, а приман од сина благочастивог самодршца“.³² Разлози за избор управо оваквог узора, у науци су већ добили своје утемељено тумачење. *Adventus* моштију оснивача династије био је идеална прилика да се прокламује једна од носећих порука владарске идеологије раних Немањина. То је месијанска идеја о изабраном народу и Новом Израиљу, што је био важећи критеријум да се један народ одреди као историјски.³³

Средњовековни *adventus reliquiarum* баштинно је од античког не само укупну замисао обреда — као високо организоване церемоније, са прецизно по-

²⁹ Коришћење ових мотива приликом адвента римских царева анализирао је Mac Cormack, o. c., 731–733 (са изворима).

³⁰ Доментијан, 114.

³¹ Mac Cormack, o. c., 722–724.

³² Теодосије, 163.

³³ О старозаветним узорима српских владара, укључујући Јакова, В. Ј. Ђурић, Слика и историја у средњовековној Србији, Глас САНУ 338 (1983) 117–133; Марјановић-Душанић, o. c., 191–197.

дељеним улогама — већ и многе појединости, на пример, ритуал дочека са светлима, цвећем и миомирисима, по правилу у нарочитој, свечаној одећи.³⁴ За наше питање посебно је занимљива чињеница да су приликом царског адвента ношене слике богова, каква је *Fortuna Redux*. На тај начин, рецимо, поздрављен је Константин Велики, када је 311. тријумфално ушао у Отен, у знак признања његове божанске природе.³⁵ Уз замену, то јест христјанизацију симбола, пракса је настављена у Византији. У тренутку адвента, када је ромејски цар пролазио кроз Златна врата и кретао ка Светој Софији, уздизана је Богородичина икона, знаменити палацијум Царства.³⁶ У том светлу треба сагледавати значење и функцију Богородичине иконе, храмовне славе и заштитнице Студенице, којом је, пред манастирским бедемима, поздрављено Симеоново приспеће у отаџбину.

Римски *adventus* збивао се у атмосфери тријумфализма и славља — које се често завршавало тркама на хиподрому и циркуским играма.³⁷ Осећање радости прожимало је и хришћански адвент, који се такође окончавао великом светковином. Можда најдуже празновање, забележено у изворима — које је непрекидно трајало три дана и три ноћи — збило се у Кијевској Русији 1115. године, када су мошти Бориса и Гљеба пренете у Вишгород.³⁸ Осећање универзалне радости имало је, међутим, свој дубљи, теолошки разлог, који је разрадила егзегетска литература. Веровало се, наиме, да приликом сваког појединачног адвента долази до мистичног преображаја, како града, или манастира, тако и владара. Место адвента постајало је безвремени Сион и Нови Јерусалим, док је владар, саображавајући се Христу, симболично понављао његов месијански Улазак на празник Цвети.³⁹ Долазак Симеонових моштију у Србију држава је дочекала, према Савиним речима, „радошћу радујући се и весељем веселећи се“.⁴⁰ Тај аспект догађаја још много подробије описује Доментијан који каже да се доласком Симеонових моштију „печално изменило на велику радост, и испунише се сва чеда Светога недомислимом радошћу превеликога веселја, и тога дана сатворише богосаборно славље, двоструко веселећи се, духовно и телесно“.⁴¹ Важно је нагласити да српски идеолози Немањиног доба нису усвојили само општа места везана за церемонију адвента, већ и темељни поступак о месијанском уласку у Јерусалим. И мада ће сионско-јерусалимска идеја, у поменутом контексту и значењу, бити експлицитно исказана нешто касније, поводом адвента моштију светог Саве, она је јасно наговештена већ генерацију ра-

³⁴ Gussone, o. c., 128–129.

³⁵ Mac Cormack, o. c., 728.

³⁶ Kantorowicz, o. c., 42; Nussbau, o. c., 1030; Mc Cormick, o. c., 173; у овим радовима наведени су примери, са одговарајућим изворима.

³⁷ Mac Cormack, o. c., 723; Mc Cormick, o. c., passim.

³⁸ A. Poppe, Politik und Heiligenverehrung in der Kiever Rus. Der apostelgleiche Herrscher und seine Martyrsöhne, Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter, 414.

³⁹ Kantorowicz, o. c., 41–43.

⁴⁰ Свети Сава, 117.

⁴¹ Доментијан, 116.

није. О томе сведоче речи Првовенчаног да је Симеон Немања успео да се узнеме до „бесмртног и светог источника и да види хлад божанственога града Вишег Јерусалима, чији, уистину постаде прави грађанин“.⁴²

Најзад, коментар захтева још једна важна појединост Симеоновог преноса. То је лично учешће владара у транслацији реликвија. На такав корак први се одлучио цар Констанције, приликом чувеног преноса апостола Тимотеја, а потом Андрије и Луке у Цариград, изазвавши својим гестом велико изненађење околине.⁴³ Од 4. века, међутим, ова пракса постаје уобичајена у Византији као и на Западу, где је била нарочито популарна у средини франачких меровиншких краљева, а затим и Каролинга.⁴⁴ Неколике владарске транслације, извршене у Западној Европи током 11. и 12. века, чини се да представљају праву, функционалну аналогију *adventus*-у Симеона Немање. Реч је о случајевима када актуелни суверен учествује у преносу светог покровитеља државе, вршећи при том и такве радње, какво је ношење ковчега са моштима. Поменућемо само најславније примере, везане за места са статусом *locus regalis*. Године 1144, у блиставој инсценирацији опата Сижеа, Луј VII пренео је реликвије св. Дионисија у новосаграђени хор Сен-Денија; 1163. Хенрик II Енглески извршио је транслацију моштију Едварда Исповедника у Вестминстерску катедралу, а две године доцније, у обреду транслације и канонизације Карла Великог, активно је учествовао Фридрих Барбароса.⁴⁵ За питање којим се бавимо, нарочито је важан *adventus* из 1039. када је цар Хенрик III лично носио ковчег са моштима свога оца, приликом његовог преноса из Утрехта у Шпајер. Један савремени извор прокоментарисао је тај поступак речима да је цар, својим гестом, не само испунио обавезу сина према оцу, са љубављу, већ и дужност слуге према господару, са осећањем светог страха.⁴⁶ Тај чин побожног обављања дужности, испуњен страхопоштовањем, на суштински начин објашњава овакву владареву иницијативу. У цивилизацијама средњег века, гестови су били препознатљиви и прецизно утврђени кодови комуникације, тако да ношење терета, по природи ствари, није спадало у владарске активности.⁴⁷ Мењајући, у једном ритуалном тренутку, своју спољну појаву, како би служио светитељу, владар је указивао почасти Богу и његовом изабранику. У питању је програмско унижавање, један од облика *miseriae regum*.⁴⁸ Такав побожни став исказивао се и на друге начине. Нарочито упечатљиво у очима савременика било је одлагање царског пурпура. Један од најчувенијих таквих гестова учинио је цар Теодосије II, који је обмо-

⁴² Стефан Првовенчани, 75; cf. Д. Поповић, О настанку култа светог Симеона, Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 347–368.

⁴³ Delehaye, o. c., 54; Köttling, o. c., 18.

⁴⁴ Gussone, o. c., 130–131.

⁴⁵ J. Petersohn, Saint-Denis — Westminster — Aachen, Die Karls-Translatio von 1165 und ihre Vorbilder, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 31 (1975) 420–454.

⁴⁶ Овај извор наводи и тумачи, у ширем проблемском контексту, J. Petersohn, Kaisertum und Kultakt in der Stauferzeit, Politik und Heiligenverehrung im Hoch Mittelalter, 119–120.

⁴⁷ Супротстављен однос између „gestes du roi“ и „gestes du travail“ разматрао је J.-C. Schmitt, La raison des gestes dans l'Occident médiéval, Paris 1990, 229, 239; v. Petersohn, o. c., 120.

⁴⁸ L. Bornscheuer, Miseriae Regum. Untersuchungen zum Krisen- und Todesgedanken in den Herrschaftstheologischen Vorstellungen der ottonisch-salischen Zeit, Berlin 1968, 129, 140, passim.

тао својим пурпурним плаштом главу Јована Претече, приликом њеног адвента у Константинопољ.⁴⁹ Да је чин ношења ковчега Симеона Немање, од стране синова, укључујући владајућег краља, почивао управо на овим схватањима, недвосмислено потврђују наративни извори. Индикативно је, рецимо, што Доментијан, описујући догађај, не пропушта да истакне Симеонов двоструки статус: он је својим синовима био не само отац већ такође „добри учитељ и господар“.⁵⁰ Најексплицитнији је, ипак, Теодосије. Након исказа, да су браћа мошти понела „на својим рукама“, он каже следеће: „А опет сви се дивљаху великој љубави самодршца Стефана и његовој превеликој смерности, јер не штеђаше царске багренце, него и ту саму часну своју главу у прах земаљски подметаше пред ногама преподобних припадајући, молитве од свију и благослове да прими молећи.“⁵¹ Срби су, дакле, разумели и усвојили темељан захтев, упућен средњовековним носiocима власти — да *exaltatio* владара мора почивати на његовој хришћанској *humilitas*.⁵²

Образац *adventus*-а владарских реликвија, успостављен приликом translације светог Симеона, остао је на снази и у време његових наследника. Мада су преноси Стефана Првовенчаног релативно оскудно документовани у писаним изворима, чини се да су били целовито и прописно спроведени. Translација у Студеницу, након краљеве смрти, сигурно је имала форму свечаног адвента у којем су, осим истакнутих личности световне и духовне хијерархије, лично учествовали Сава, тада архиепископ српски, као и синови Стефана Првовенчаног. По припећу у Студеницу, обред је изведен „као што је достојно и богоугодно“, „са псалмима и песмама и милостињом према ништинама“, након чега је краљеве тело положено у Богородичиној цркви.⁵³ Сасвим је сличан по садржају и сведеној форми опис друге translације Првовенчаног у Жичу. И она је праћена „са псалмима и песмама и сваком чашћу“, а након полагања тела уследило је даривање убогих и велико славље.⁵⁴ Постоје јаки разлози за уверење да је жички адвент морао бити веома свечана церемонија, ако се имају у виду смисао и функција ове translације Првовенчаног. Она је била део укупног реликвијарног програма Архиепископије: највреднијим општехришћанским светињама, везаним за Христа, Богородицу, Јована Претечу и апостоле, том приликом су придодате реликвије првог националног краља светитеља.⁵⁵

Подробно и са много појединости, описана је translација светог Саве Српског из Трнова у Милешеву. Иако, формално, она припада категорији *adventus episcopi*,⁵⁶ обред је sledио образац преноса владара-светитеља, а имао је и суштински сличну, династичку функцију. Он је обухватао све прописане

⁴⁹ PG LXVII, 1601.

⁵⁰ Доментијан, 116.

⁵¹ Теодосије, 163.

⁵² *Bornscheuer*, о. с., 200; *J. Petersohn*, *Kaisertum und Kultart der Stauferzeit*, 120.

⁵³ Теодосије, 223.

⁵⁴ Теодосије, 230.

⁵⁵ *Д. Поповић*, *Sacrae reliquiae* Спасове цркве у Жичи, Манастир Жича, Зборник радова, Краљевско 2000, 17–33.

⁵⁶ *Nissbau*, о. с., 1032–1033.

етапе и садржаје, укључујући лично учешће владара, краља Владислава, у церемонији преноса. Translација светог Саве имала је и своје особености, условљене околностима у којима се одвијала. Обред је, рецимо, припадао категорији преноса који су извршени након чудесне „визије“.⁵⁷ У нашем случају, било је то „страшно виђење“ бугарског цара, када му је Сава, „са великим пређењем“, наложио извршење translације.⁵⁸ Ова визија збила се као последица бугарског отпора да знамениту реликвију предају српској страни. Из истих разлога, полазак из Трнова није уобличен церемонијално, као *profectio*, већ је изведен у великој брзини. У страху да Бугари не промене одлуку, Срби „са великом журбом утекоше тајно од града Трнова“, и то без краља Владислава, који је тек доцније сустигао поворку.⁵⁹

Остале етапе translације светог Саве описане су помоћу уобичајених образаца, али су такође, у односу на пренос светог Симеона, садржајно надграђене новим елементима. Изузетно је важан познати опис ношења ковчега, и краљевог учешћа у обреду, из Службе преносу моштију светог Саве: „А краљ Владислав, као некада пророк Давид, пред њивотом светога скакаше играјући и весели се, радости и весеља испуњаваше се“.⁶⁰ Слично казује и Теодосије: „Владислав краљ брзо достиже светога у ношењу, и као некада Давид пред њивотом радоваше се, излазећи и предводећи његове мошти“.⁶¹ Са идеолошке тачке гледишта, речито је поређење старозаветног цара и пророка са српским владаром, то јест, Давида и кивота заветног са једним догађајем српске историје.⁶² С друге стране, мотив личности која предводи процесују са моштима, занимљив је и са становишта наслеђених образаца: то је одјек *cursor*-а, који приликом римског царског адвента корача испред свечане поворке, по правилу са степом у руци.⁶³ Кључне тренутке Савине translације — *adventus* и *occursus* — српски наративни извори описали су посредством уобичајене топице. Дочек реликвија уприличен је након што се поворка приближила „земљи свога отачаства“, а у сусрет јој је изашао *omnis civitas* — „архиепископ Арсеније са епископима и игуманима и са многим благородним“.⁶⁴ Од суштинског је значаја, што је опис адвента Савиних моштију у Србију програмски заокружен, тако што је упоређен са Христовим уласком у Јерусалим. Идеју је, експлицитно, изложио Доментијан: „и као што јерусалимска чеда изиђоше у сусрет Христу са

⁵⁷ *Heinzelmann*, о. с., 56.

⁵⁸ Доментијан, 226; Теодосије, 252.

⁵⁹ Доментијан, 227–228; Теодосије, 254, 258.

⁶⁰ Савин ученик, Служба преносу моштију светог Саве (приредио *Б. Трифуновић*, превео *Д. Богдановић*), Србљак 1, 1970, 44–45.

⁶¹ Теодосије, 258. Представа владара који, подигнуте руке, предводи поворку са моштима, насликана је у сцени translације на јужном делу западног зида у Градцу. Она је В. Ј. Ђурићу послужила као кључни аргумент да композицију идентификује као пренос моштију светог Саве. *В. Ј. Ђурић*, *Историјске композиције у српском сликарству и њихове књижевне паралеле II*, ЗВВХ X (1967) 121–131.

⁶² *Марјановић-Душанић*, о. с., 208–209 (са старијом литературом).

⁶³ *Kantorowicz*, о. с., 49–50.

⁶⁴ Доментијан, 231; Теодосије, 258–259.

гранчицама и гранама, вапијући и говорећи: 'Благословен који греде у име Господње, цар Израилев', и чеда овог Преосвећенога сретеше га са богохвалним песмама место масличних грана⁶⁵. На имплицитнији, али недвосмислен начин, идеја је исказана и у Служби преносу моштију светог Саве: „Негда у Јерусалим и Синај путоваши, сада у отачаство своје дошао јеси“⁶⁶. Адвент Савиних моштију у Србију одиграо се у уобичајеној атмосфери слава и тријумфализма. Своје отачаству светитељ је донео „пресветлу радост“, а оно га је дочекало „са љубављу“ и „светло ликујући“. Адвент је, такође, испунио своју интегративну друштвену улогу, тако што је око истог циља окупио „сва чеда отачаства Преосвећенога“, и „сабрао их на сабор празничне љубави своје“⁶⁷. Према устаљеном обрасцу, и веома сажето, описане су завршне етапе обреда. У свечаној поворци и уз вршење прописних свештених радњи, мошти су донете у Милешеву и положене у припремљени гроб. Након тога, уследило је славље, даривање нишних и успостављање празника светоме.⁶⁸ Оно што Савину транслацију издваја међу сродним српским обредима, јесте наглашена учесталост чудотворења.⁶⁹ Различита чуда, а најчешће исцелјења, Савине мошти чиниле су у свим важним тренуцима ритуала — након *elevatio* тела, у часу *adventus*-а у српску земљу, а такође, у току кретања поворке.⁷⁰ На тај начин, он је пружао доказе свог статуса у вечности, то јест, способности да заступа своја „чеда“ и „отачаство“ — што је, судећи по сведочењима извора, и била крајња сврха Савиног адвента у Србију. Најзад, о важности ове транслације у поступку стварања култа сведочи чињеница да је обред, осим што је описан у саставима каква су житија, добио своју литургијску форму, кроз први самостални састав те врсте код Срба, а то је Служба преносу моштију светог Саве.⁷¹

У временима која су уследила, сведочења о преносима немањихких владара постају кратка и уопштена, или потпуно изостају. Тако нема података који би указивали на свечани пренос тела краљева Радослава и Владислава. Транслација краља Уроша I у Сопоћане помиње се, додуше, у његовом житију, али на начин који никако не указује на свечани адвент: „и би часно пренесено тело његово, и положише га у његовим рукама сазданом манастиру, у дому св. Тројице“⁷². Доиста, таква церемонија тешко да је била замислива у околностима насилног свргавања краља Уроша с престола, и његове смрти у прогонству.⁷³ Изузетак у овој генера-

⁶⁵ Доментијан, 231.

⁶⁶ Служба преносу моштију Светога Саве, 76–77.

⁶⁷ Доментијан, 232.

⁶⁸ Доментијан, 232; Теодосије, 259.

⁶⁹ О чудотворењу као важном елементу обреда транслације, *Heinzelmann*, о. с., 63–65.

⁷⁰ Доментијан, 226–232; Теодосије, 253–259.

⁷¹ О околностима настанка ове Службе, *Д. Богдановић*, Најстарија служба светом Сави, Београд 1980, 51–53; саставе у којима су садржани описи транслација моштију класификовао је *Heinzelmann*, о. с., 53–55.

⁷² Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских (приредили *Г. Мак Данијел, Д. Пејчковић*), Београд 1988, 55 (даље: Данило Други).

⁷³ О тим политичким околностима, *С. Ђирковић*, Српске и поморске земље краља Уроша I, Историја српског народа I, 1981, 356 (са изворима).

цији Немањића чини се да представља транслација краљице Јелене Анжујске у Градац. Иако се пренос одиграо у неповољним временским приликама, по „љутој зими“, која је условља успорено кретање и често заустављање поворке, чини се да је он уприличен као свечана церемонија. О томе понајвише сведочи чињеница да је сахрана обављена уз активно учешће највиших личности државе и цркве, краља Милутина и архиепископа Саве II, праћеног епископима и игуманима. Сама сахрана такође је изведена према препознатљивим, традиционалним обрасцима. Тело краљице мајке лично је носио њен син, краљ Милутин, уз певање псалмама и песама. Након полагања у гроб, уследило је уобичајено даривање сиромашних и велико славље, уприличено „са целим сабором отачаства“⁷⁴. Из времена Јелене Анжујске и краља Уроша потиче још један важан извор за сагледавање развоја и смисла немањихких транслација. То су две композиције преноса, насликане на западном зиду градачке цркве. Нажалост, због слабе очуваности фресака, питање њихове идентификације у науци је још увек отворено, па не дозвољава доношење ширих закључака.⁷⁵ Ипак, идентитет представљених личности не мења битно крајњи смисао композиција, насталих у функцији светитељског прослављања Немањића, и наглашавања њиховог светородног порекла. Реч је о носећој идеји владарске идеологије из епохе краља Уроша, о којој, осим дипломатичких и наративних извора, сведочи замисао владарских гробова и портрета у Сопоћанима и Градцу.⁷⁶ Најзад, треба имати на уму да је управо у доба краља Уроша I, преносом моштију Стефана Првовенчаног у Сопоћане, извршена једна програмски веома важна владарска *translatio*, која је морала укључивати и свечани *adventus*.

Ако је судити по сачуваним изворима, обред свечане владарске транслације није се више поновио у раздобљу Немањића. Мошти краља Драгутина, који је одстрањен из директне линије наслеђивања, не само да нису третиране као пред-

⁷⁴ Подробан опис церемоније доноси Данило Други, 101–103.

⁷⁵ Личности чије се мошти преносе досадашњи истраживачи идентификовали су на различит начин. *Ђ. Бошковић*, *С. Ненадовић* (Градац, Београд 1950, 6–7), помињали су на Симеона Немању, Саву и Стефана Првовенчаног, али без одлучног одређења; *М. Ђорговић-Љубићковић* (Одроз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности, Старинар и. с. XII /1961/ 53) претпоставила је да се ради о преносу Немање у Студеницу или Првовенчаног у Жичу; међу научницима је највећег одјека имало мишљење *В. Ј. Ђурића* (Историјске композиције II, 121–131, са критичким освртом на старија мишљења), да је у Градцу насликана транслација светог Саве у Милешеву; још једну хипотезу придодео је *Р. Никוליћ* (Прилози проучавању живописа 13. и 14. века у области Раса, Рашка баштина 2 /1980/ 88–89), сматрајући да је у питању пренос краља Уроша у Сопоћане. Претпоставку да је приказана транслација Симеона Немање оповргао је још *В. Ј. Ђурић*, с правом нагласивши да је ова композиција већ била насликана у јужној капели Градца, у склопу циклуса посвећеног светом Симеону. Међутим, постоје и тешкоће да се преноси идентификују као Савини: личности коју носе одевена је као монах, а не као архијереј. Уз то, одећа упокојеног другачија је на северној и јужној композицији, што значи да је у питању пренос краља Уроша у Сопоћане. У том смислу, требало би испитати могућност да су у Градцу приказани преноси Стефана Првовенчаног. Актуелност култа првог светог краља у то време потврђује одлука краља Уроша да очеве мошти пренесе у Сопоћане, *Д. Поповић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 69–70. На тај начин, лакше би се објаснило одсуство Првовенчаног, то јест монаха Симона, међу светим прецима-заступницима у склопу киторске композиције, *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1933, 27; *О. Кандић*, Манастир Градац, Београд 1982, 41 (са старијом литературом).

⁷⁶ *Поповић*, о. с., 61–88; *Марјановић-Душанић*, о. с., 111–117.

мет култа, већ је њихова *elevatio* изриком забрањена.⁷⁷ Међутим, ни легитимни наследник престола, „свети краљ“ Стефан Урош II Милутина, као да није добио прописну транслацију. Истина, његова смрт збила се у ванредним, ратним приликама. У приповедању Данила II, који је био организатор и извршилац транслације, превлађују сведочења о тешкоћама са којима се суочавао приликом извршења задатка: „... Заповедише да се спреме кола са изабраним коњима, да положиши на њих тело блаженога и превисока краља, и пренесу га ка спремљеном му гробу ... На многим местима јављали су се пукови војника, мислећи да постигну неку своју вољу и да уграбе нешто од оних који носе тело блаженога, јер у то време, као што рекосмо, беше велики метеж“.⁷⁸ Данило каже, додуше, да је по приспећу моштију у Бањску учињено „све обично што је по законском уставу“.⁷⁹ Међутим, након полагања тела у цркви Св. Стефана, уместо некад уобичајених описа радости, тријумфа и извршених чудеса, следи само кратко саопштење: „И тако предадосмо гробу часно и блажено тело овога благочастивога и христољубивога и превисокога краља Стефана Уроша. И разиђоше се сваки својој кући“.⁷⁹ Генерацију доцније, последња владарска транслација Немањића, која је забележена у изворима, поново се збила у опскурним околностима, проузрокованим насилном смрћу Стефана Дечанског.⁸⁰ Стога није случајно да је нотирана тек једним штурим исказом: „Пренесено би његово тело часно од христољубивога сина његова Стефана, и положише га часно у рукотвореном његовом манастиру у цркви Вазнесења Господњег на месту званом Дечани“.⁸¹

Изложене чињенице водиле би закључку да је у средњовековној Србији владарски *adventus reliquiarum* представљао појаву релативно кратког трајања, везану за раздобље првих Немањића. Изгледа нам неспорно да је заслуга светог Саве, што је, у тренутку стварања самосталне државе, та делотворна европска идеја постала садржај српског владарског програма. Разлози због којих је обред убрзо изгубио на важности сигурно нису једноставни. Објашњења би се могла тражити у неспособности наследника да у дело спроведу један висок, обавезујући модел, или, у међудинастичким сукобима, који су обележили смене на престолима у току више генерација Немањића. Збивања се, такође, могу тумачити општим токовима развоја српске владарске идеологије. С обзиром на то да се од времена краља Милутина Србија определила за византијски културни модел, прокламујући истовремено високе претензије у васељенском поретку Истока, почела су се користити другачија средства да би се образложила сакрална природа немањићке власти.⁸² У сваком случају, нужно је имати у виду да је и у

⁷⁷ Д. Поповић, Култ краља Драгутина – монаха Теокиста, ЗРВИ 38 (1999) 309–325 (са изворима и старијом литературом).

⁷⁸ Данило Други, 147.

⁷⁹ Л. с.

⁸⁰ Историја српског народа I, Београд 1981, 508–510 (С. Тирковић).

⁸¹ Данилови настављачи, Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника (приредио Г. Мак Данијел), Београд 1989, 65.

⁸² Марјановић-Душанић, о. с., 118–151, и *passim*; важне закључке о садржају владарске идеологије у доба краља Милутина изложио је, на основу анализе живописаних програма, Б. Тошић, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 31–74 (са старијом литературом).

Европи велика епоха владарских транслација окончана негде око средине 13. века, након чега се та пракса, изузимајући неколико Француску, наставља русински, без свежих идеја и изворног идејног формата.⁸³

Па ипак, адвент владарских реликвија обновљен је код Срба још једанпут, у пуном обиму, приликом преноса моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу. Оживљавање обреда било је узроковано потребама тренутка, односно, приликама постковске Србије, суочене са угроженом државношћу и неизвесном будућношћу. Транслација кнеза Лазара садржавала је све традиционалне етапе, које су документоване у саставима посвећеним кнезу Лазару. Нарочито подробно, описане су у Слову о кнезу Лазару патријарха Данила Бањског, саставу који је имао житијну и мартиролошко-хагиографску функцију,⁸⁴ као и Слову непознатог писца, који је био сведок Лазареве транслације.⁸⁵ Пренос тела кнеза Лазара био је веома брижљиво припремљен. Чин *elevatio* моштију збио се у приштинској цркви Вазнесења Христовог, у присуству највиших личности — кнегиње Милице, синова Стефана и Вука, као и поглавара Цркве. Након проналажења „целог“ тела, одлуку о *perfectio* донео је „богоносни сабор“, који су чинили митрополити, епископи, игумани и благородни.⁸⁶ Први *adventus* и *occursus* реликвија одиграли су се у Брвенику. Моштима је изашао у среташе Вук Бранковић са породицом, у пратњи властеле, након чега је уприличен „велики плач и ридане“.⁸⁷ Мошти су преноћиле у Павлици, задужбини браће Мусића, Лазаревих сестрића и косовских састрадалника, а затим наставиле пут.⁸⁷ Сусретање поворке пред Раваницом представљало је веома свечану церемонију. Пред множином народа, који се окупио са свих, па и далеких страна, уз паљење свећа и тамјана, и уз гласно нарицање, поворку су предводили Лазареви синови Стефан и Вук, корачајући испред ковчега. Живо и документовано казивање ових догађаја, који су смештени у конкретно одређен простор и време, треба тумачити чињеницом да их је описао очевидца. Као и у случају многих средњовековних транслација, а ради потврде веродостојности сведочења, српски Аноним није пропустио да нагласи како је „био и видео“.⁸⁸ С друге стране, у овом саставу присутна су и традиционална општа места, чија је функција била да предоче историјску и спиритуалну суштину Лазаревог преноса. Такво је позивање на старозаветног Јосифа, а пре свега идеја о Новом Израилу, која се, у контексту владарске транслације, јавља први пут након културних спласа посвећених Симеону и Сави.⁸⁹

⁸³ *Petersohn, Kaisertum und Kultakt in der Stauferzeit, passim.*

⁸⁴ Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века, изд. В. Ђоровић, Глас СКА СХХХVI (1929) 89–103. Овај, као и друге косовске списе, темељно је проучио Ђ. Трифуновић, Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју, Крушевац 1968, 40–77; в. и Д. Богдановић, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 191–193.

⁸⁵ О кнезу Лазару, изд. А. Вукомановић, Глас ДСС 11 (1959) 108–118; Трифуновић, о. с.

⁸⁶ Слово, изд. Вукомановић, 113–114; Слово, изд. Ђоровић, 94–96.

⁸⁷ Слово, изд. Ђоровић, 96.

⁸⁸ Слово, изд. Вукомановић, 116–117; о опису транслација као конкретног догађаја, *Heinzelmann*, о. с., 52, 56–57.

⁸⁹ Слово, изд. Вукомановић, 116.

Завршни чин транслације кнеза Лазара збио се у Раваници. Ту су извршени *susceptio* и *ingressus* — примопредаја моштију, њихово уношење у цркву и полагање на крајње одредиште, након чега је светитељу установљен празник. Главни протагониста раваничког адвента била је Лазарева удовица, кнегиња Милица. Њени гестови и нарицање над кивотом најбоље описују карактер церемоније. Уместо некадашњег славља и ликовања, обележили су је осећање тескобе, очаја, и изгубљеног ослонаца — литерарно предочено новом врстом жанрова, а пре свега плачем.⁹⁰ Раванички владарски *adventus*, последњи у средњовековној Србији, обновио је процедуру традиционалног обреда, али му је битно изменено смисао и функцију. Промена се можда најбоље огледа у редефинисању појма тријумфа. То је сада победа духовног начела, и свесна жртва за „царско небеско“, као темељни садржај култа првог српског владара мученика.

Danica Popović

SERBIAN ROYAL *TRANSLATIO* AS THE TRIUMPHAL *ADVENTUS*

The author discusses the advent of royal relics in Serbia as part of the entire ritual of the establishment of the cult of the ruler-saints. In this context, *adventus* denotes a special moment — *translatio* — the arrival of the relics at the desired destination. It signifies an important moment in the life of the church and the society, when a new saint is publicly and solemnly introduced to the broader community, and it accepts him by means of the prescribed rituals. This ceremony was undertaken in the Middle Ages from Antiquity. Along with the Christianization of the content, it emerged in several forms, including *adventus reliquiarum* among other. The medieval translation was a precisely organized ritual comprising several prescribed phases: the departure of the relics (*profectio*), their arrival at the previously determined destination (*adventus*), reception (*occursus*) and transfer (*susceptio*), and, finally, placing of the relics at their final resting-place (*ingressus*).

In the Serbian milieu, the ritual of the translation and advent of the relics was established on the occasion of the transfer of the body of Simeon Nemanja from Hilandar to Studenica in 1207. This act was in the function of the creation of the cult of the dynasty founder and the first Serbian ruler-saint. The details of the translation are well known, owing to the surviving sources. They are described in the *Lives of St Symeon*, and documented in the paintings in Studenica, Sopoćani and Gradac. On the basis of that, it can be concluded that the ritual, with regard to the procedure, content and function, followed the prescribed patterns of European royal translations. They are recognized in the political objectives and the soteriological dimension of the advent, in making use of luminous symbols, Old Testament motifs, such as the translation of Jacob's body to the promised land, or David with the Arc of Covenant, or the

Jerusalem-Sion idea as a metaphor of the advent of the Christian ruler. In many of these elements it is possible to discern reflections of Antique customs. An important analogy with the European royal translation is reflected in practice, abounding with complex symbolism — the current ruler personally carrying a coffin with the body of his father, who, in some instances, is a holy patron of the state.

The pattern of *adventus* of the relics established on the occasion of the translation of St Symeon, was applied to the translation of the relics of his sons, King Stefan the First Crowned, and Sava, the first Serbian Archbishop. However, in subsequent generations of the rulers from the Nemanjić dynasty the ritual gradually lost its significance or completely disappeared. It was renewed in its entirety only on the occasion of the translation of the body of Prince Lazar, killed at the battle of Kosovo in 1389.

⁹⁰ Слово, изд. Ђоровић, 96–97; Слово, изд. Вуколовић, 115–117; о књижевним жанровима заступљеним у овим саставима, Трифуновић, изд.; Богдановић, изд., 193–195.

ГОРДАНА МИЛОШЕВИЋ

ПАГАНСКО И РАНОХРИШЋАНСКО У КАСНОАНТИЧКИМ ГРОБНИЦАМА У СРБИЈИ

У овом прилогу се расправља о смењивању погребног ритуала у различитим периодима римске доминације на тлу Србије, посебно на истраженим насеобинским некрополама Виминација и Наиса. Државни прописи везани за култове и погребни ритуал нису увек доследно поштовани, те се запажа дуго поштовање појединих делова најстаријих погребних ритуала. Традиционалистичка схватања о животу после смрти тешко су се мењала и продужавала су свој век у новим религијама као што су многи оријентални култови, митраизам и хришћанство.

Смењивање ритуала везаног за погребне обичаје и загробни живот на тлу Србије у античко доба било је засновано на идеологији коју је Римско царство доследно спроводило у новоосвојеним областима почев од I века наше ере. У првим годинама колонизације на простору данашње Србије код затечених дакомизијских племена, како то археолошка истраживања показују, коришћен је биритуални начин сахрањивања,¹ тако да прихватање кремације, као прописаног облика погребног ритуала на овим просторима није наилазило на веће преке. До промене у начину сахрањивања и преласка на инхумацију дошло је током II и III века под снажним утицајем оријенталних култова у којима је била наглашена идеја да се за подземни свет очува телесни облик покојника.² Овај облик сахране, најпре прихваћен у Риму и западним провинцијама убрзо је за-

¹ В. Д. Срејовић, Римске некрополе раног царства у Југославији, Старица 13–14 (1962–1963) 49–84; В. Јовановић, Les sépultures de la nécropole Celtique de Pećine près de Kostolac, Etudes Celtiques 21, Paris 1984, 64–93; Ј. Тодоровић, Praistorijska Karaburma I, Beograd 1972; М. Гаџановић, Погребни обичаји код Илира у римско доба, Духовна култура Илира, Сарајево 1984, 153–164; А. Јовановић, Римске некрополе на територији Југославије, Београд 1984; Ј. Зойшовић, Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од I до VI века, Лесковачки зборник 10 (1970) 19–24 (Зойшовић, Промене у формама сахрањивања).

² Зойшовић, нав. дело, 21; eadem, Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure, Leiden 1966; Р. Марић, Антички култови у нашој земљи, Београд 1933. О преласку са кремације на инхумацију види и код I. Morris, Death-ritual and social structure in Classical antiquity, Cambridge 1992.

хватно читав римски свет. Процес преласка са кремације на инхумацију није остварен одједном већ се одвијао постепено.³

У периоду од I до средине III века била су заступљена два слична веровања о загробном животу. Према старијем веровању душа покојника настављала је свој живот под земљом, ту у непосредној близини живих. Смрт је схватана само као промена места новог живота. Покојницима је било допуштено да задрже добре и лоше особине. Они нису полагали рачуна о свом земаљском животу и приписиване су им божанске особине.⁴ Услед таквог веровања гроб је сматран новим домом умрлог, док су живи место гроба проглашавали светиљаштем.⁵ Према другом, млађем веровању, такође из периода раног Царства душа покојника ослобађала се после смрти телесних остатака и започињала свој пут до трајног боравишта мртвих. На том путу умрли су излазили на суд и делили се, према земаљским заслугама, на добре и зле. Два пута водила су у свет мртвих. Леви, пут у Тартар који симболизује људске недаће (жалост, болест, страх, глад, старост и смрт) и десни, пут очишћења који води преко реке Ахеронта у свет благодња.⁶

Међутим, ове промене у религији из периода раног Царства, као и прелаз са инхумације на кремацију и затим поновно враћање на инхумацију, нису утицале на однос према погребном ритуалу. У погребном ритуалу била су сажета веровања о гробу, као вечном боравишту као и она о „царству умрлих“, где се може стићи једино из гроба.⁷

Уопштено, церемонија сахране у периоду раног Царства, било да је кремација или инхумација у питању, у општим цртама је позната.⁸ Оглашавање

³ У градским срединама, где су утицаји били јачи, сахрањивање инхумацијом било је прихваћено током II века, али се обичај кремације у појединим деловима Мезије одржао до средине III века. *Зојтовић*, Промене у формама сахрањивања, 20. Археолошки је потврђено да је у Виминацију кремација коришћена до средине III века. В. Д. *Свасић*, Једна гробна целина из Виминације, Гласник Српског археолошког друштва 12 (1996) 99–106.

⁴ Душе мртвих предака Мани (*Manes*), биле су добре и чисте и изједначене са боговима. Услед таквог веровања на надгробним споменицима из доба Царства редовно се среће посвета Боговима Манима (*Dis manibus*). Д. *Срејовић*, А. *Цермановић-Кузмановић*, Речних грчке и римске митологије, Београд 1979, 143–144.

⁵ *Зојтовић*, Промене у формама сахрањивања, 21; *исџа*, Јужне некрополе Виминације и погребни обреди, *Viminacium* 1 (1986) 43 (= *Зојтовић*, Јужне некрополе Виминације).

⁶ *Зојтовић*, Промене у формама сахрањивања, 21; *исџа*, Јужне некрополе Виминације, 49, повизвајући се на Вергилија (*Vergilije*, *Eneida*, превод М. Атанасијевић, Београд 1964, IV речанице).

⁷ *Зојтовић*, Промене у формама сахрањивања, 21; *исџа*, Јужне некрополе Виминације, 49–50; *F. Cumont*, *LVX PERPETVA*, Paris 1949, 55–63.

⁸ Највише података о погребном ритуалу налазимо код *J. M. C. Toynbee*, *Death and burial in the Roman world*, London 1982. Њена су истраживања заснована на изворима и овде их преносимо посредно. Такође упореди и друге ауторе који су се бавили овим питањима. Cf. *J. Bayet*, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris 1957, 71–72; *F. Cumont*, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929, 35–36; *idem*, *Recherches sur le symbolisme Funéraire des Romains*, Paris 1966. Питањима погребног ритуала у нашој земљи у више наврата бавила се *Zotović*, *Cultes orientaux sur la tétieorie de le Mésic Supérieure*; *исџа*, Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије, *Лесковачки зборник* 8 (1968) 19–30; *исџа*, Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије, *Старинар* 9 (1968, изд. 1969) 59–74; *исџа*, Промене у формама сахрањивања, 19–24; *исџа*, Јужне некрополе Виминације,

смрти започињало је призивањем покојника именом (*conclatio*). Пошто се покојник није одазивао, проглашаван је мртвим. После тога уследило је прање и облачење тела умрлог. Три, али и до седам дана тело је посипано тамјаном, соковима, ароматичним уљима и цвећем, а кућа покојника била је обележена гранама кипариса и желе. На дан сахране образовала се поворка музичара, нарикача, играча и глумаца. Они су носили маске умрлих предака и симболично означавали да ће преци повести умрлог у царство мртвих. Тело покојника одношено је на ломачу код кремације или полагању у гроб код инхумације. После полагања тела или његових кремираних остатака, у гроб су стављани лични предмети и предмети потребни покојнику у загробном животу. На првом месту полагају се посуђе, затим светиљка и новац.⁹ Остали предмети (накит, кадионице, тоалетни прибор, кључеви, разни инструменти), везани за живот покојника на земљи и његово занимање, представљају често само део богатих прилога у гробовима овог периода.

После даривања, гроб је затрпан и вршено је прво жртвовање. Преливањем гроба вином и остављање хране били су део ритуала који је требало да задовоље потребе покојника у новом животу после смрти.¹⁰ Церемонијал сахране настављан је у кући, где су се на обеду у част покојника (*siliceranium*) окупљали најближи сродници. Гозба се обављала у ћутњи и претходило јој је ритуално прање руку присутних. Деветог дана по сахрани породица је одлазила на гроб и заједничким обедом са покојником (*Cena novendialis*) био је окончан крај велике туге.¹¹ Посмртни обеди у част покојника (даће) настављани су и у одређене дане у години, у време приватних празника,¹² као и у дане који су били прописани и означени у државном календару.¹³ Гробови су у тим данима били ограђивани

41–60. Посебно су занимљиви и ликовни прикази оплакивања покојника. В. М. *Parović*, *Recently Discovered Roman Inscription from Kosovska Kamenica*, *Старинар* 49 (1998, изд. 1999) 189–192; *S. Price*, *From noble funerals to divine cult the consecration of Roman Emperors, Rituals of Royalty, Power and Ceremonial in Traditional Societies*, ed. D. *Cannadine and S. Price*, Cambridge 1987, 66.

⁹ Светиљка је осветљавала пут покојнику, а новац му је био потребан за превоз преко реке која тече кроз свет мртвих. Харон — демон Подземља превозио је сени мртвих до врата Хада и у свој чамац примао је само оне који су били сахрањени и који су могли тај превоз да плате један обол. Породица је брижљиво водила рачуна о стављању новчића приликом сахране јер су душе несахрањених остављане да чекају stoleћима на превоз. Уп. Д. *Срејовић*, А. *Цермановић-Кузмановић*, *op. cit.*, 447.

¹⁰ *Зојтовић*, Промене у формама сахрањивања, 21.

¹¹ *Bayet*, *op. cit.*, 72; *Зојтовић*, Јужне некрополе Виминације, 48–49; *исџа*, Промене у формама сахрањивања, 21; *D. Harmon*, *IV. Funerals and Rites for the Dead, The family festivals of Rome*, *ANRW II/16.2*, 1602–1603; *Toynbee*, *op. cit.*, 50–51, 62.

¹² Породица се обично скупљала над гробовима предака и обележавала датуме рођења, смрти или неке од значајнијих датума из живота покојника. Cf. *Cumont*, *LVX PERPETVA*, 351–352.

¹³ *Bayet*, *op. cit.*, 74. Претпоставља се да је култ мртвих установно краљ Нума. Он је утемељивач највећег броја староримских култова (Јупитера Елицја) и најзначајнијих свештеничких удружења (фламини, аутури, понтифици, весталке, салијевци, фецијали). Д. *Срејовић*, А. *Цермановић-Кузмановић*, *нав. дело*, 143–144. Помислимо само неке најважније празнике када су приношене жртве Манима: *Parentalia*, *Caristia*, *Rosalia*, *Lemuria* и др. Види детаљније код: *Toynbee*, *op. cit.*, 62–64.

венцима од траве и цвећа и преливани вином, млеком, медом и понекад крвљу жртвованих животиња. Чврста храна (колачи, воће, со и др.) укопавана је у гроб или је спаљивана поред гроба. Сви покојници су имали право на ове понуде (*Mantium Iura*), односно права „блажених душа“.¹⁴ Одржавање посмртних обеда било је обавеза породице и дужност приношења хране и пића преносила се са оца на сина.¹⁵ У случају да се тело покојника није могло сахранити подизани су празни гробови и гробнице — кенотафи, у које би се уселила душа покојника. Над кенотафима била би извршена читава церемонија сахрањивања.¹⁶

Око средине III века, као последица прихватања оријенталних култова и посебно митранстичког учења, заживело је веровање о парцијалној смрти. Упрошћено, душа покојника добија примат над телом, које одлази у земљу, а Сунце одводи душу далеко од њених материјалних остатака, водећи је кроз седам планетарних зона, у којима се у свакој од њих ослобађа један део материје и напуштају склоности везане за материјални живот на земљи. Душе ослобођене тела, подељене према добрим или лошим заслугама током живота, одлазе у пагански рај или пакао.¹⁷ Гроб губи значај сталног боравишта богова Мана и постаје само место где се врши одвајање душе од тела. На том путу очишћења покојнику су били потребни само лични предмети. Соларна теологија условила је и сталну оријентацију гроба. Како је запад означавао завршну тачку пута светлости, али и полазну тачку Сунца, сви покојници се сахрањују у правцу запад–исток. Покојник положен на леђа са главом на западу означава крај његовог пута у свету светлости, а његов поглед на исток, ка Сунцу, изражава дубоку наду на поново рођење у свету мртвих.¹⁸

Напореда са митранстичким схватањима у касноантичком периоду све је више била прихваћена хришћанска религија.¹⁹ Хришћанство је прихватило позни пагански религијски обред, прилагодило га својим потребама и учењу, и дало му нова монотеистичка тумачења. У првом реду код верника је требало ојачати наду да после привременог боравка на земљи, њих очекује бољи живот у вечном рају, где владају богатство духа и врлине, а не материјална добра. Због

¹⁴ Према устаљеном веровању храна је окрепљивала душе како у тартару тако и на Месецу. О овоме су Овидије и Вергилије оставили најстарије забелешке (Ovid. *Fastes* II, 532–452). Преузето од *Зошовић*, Промене у формама сахрањивања, 21; *истиа*, Лужне некрополе Вимиација, 49–50; *Сf. Bayet*, *op. cit.*, 74.

¹⁵ Сматрало се великом кривцом ускраћивање погребца и гроба. И зато се настојало да свака породица има мушког наследника по крвном сродству или путем адопције. Преузимањем приношења хране и других погребних церемонија потомци су добијали заштиту и снагу. *Љ. Зошовић*, Промене погребних ритуала током пет векова историје Вимиација, Саопштења 30–31 (1998–1999, из. 2000) 9 (= *Зошовић*, Промене погребних ритуала Вимиација, 9); *Bayet*, *op. cit.*, 74.

¹⁶ *Зошовић*, Лужне некрополе Вимиација, 49; *истиа*, Промене у формама сахрањивања, 22.

¹⁷ О митранзму види: *Љ. Зошовић*, Митранзам на тлу Југославије, Београд 1973; *M. J. Vermaseren*, *Mithrae* de dieu mystérieux, Paris — Bruxelles, 1960.

¹⁸ *Зошовић*, Промене у формама сахрањивања, 22–23; *Bayet*, *op. cit.*, 53–54.

¹⁹ Опште је познато да су Галерије (311. год.), Константин и Лициније (313. год.) едиктима о толеранцији дозволили проповедање хришћанства у Римском царству. У време Теодосија I (380. год.) хришћанство је проглашено званично државном религијом. Једну годину раније (379. год.) у Царству је званично забрањено многобоштво и пагански култови.

тога је смрт прихватана само као пролазно стање одвајања душе од тела, која поново треба да се споји са телом и победи смрт.²⁰

Погребни ритуал и обичаје поштовали су хришћани из различитих друштвених слојева и у њима препознајемо ритуале паганске антике. Разбарушене жене певале су тужбалице и унапред припремљене песме (мирологије). Ова плаћена позоришна представа била и туге одвијала се у цркви и у њој су понекад учествовали и присутни чланови породице и поворке.²¹ Пре изношења ковчега из цркве, на позив свештеника присутни су прилазили и покојнику давали последњи пољубац.²² Античко порекло препознајемо и у другим обичајима, као што је одсецање косе, затварање куће на годину дана и др.²³ Прихваћен је и обичај окупљања рођака и пријатеља око гроба умрлог на одређени дан уз поновно подсећање на умрлог и остављање дарова на гробу.²⁴ На западу су се ти скупови одржавали трећег, седмог и четрдесетог дана, а на истоку трострука комеморација одржавала се трећег, деветог и четрдесетог дана.²⁵ Обичај троструког помена мртвих већ од краја IV века посведочавају Апостолска правила, састављена у Антиохији. Ова правила препоручују молитве, милостињу и допуштају приношење хране и пића (даће).²⁶

Како се промена прописа везаних за погребни ритуал одражавала на стамеништво које је живело на простору Србије покушајемо да сагледамо на основу истраживања на некрополама Вимиација, главног града Мезије Супериор (данас код места Костолац) и Наиса, града Дарданије. Обе некрополе биле су насеобинског, градског типа и систематски су испитиване.

²⁰ Вером у Христа, који је васкрснуо и победио смрт, верници су успевали да савладају природни страх од онога што следи после смрти. О односу религије и смрти види: *B. Jerolim*, Страх и религија, Старо и ново у хришћанству, Београд 2000, 43–73.

²¹ Изградња гробљанских грађевина — цркава у којима се обављао погребни ритуал била је у потпуности са схватањима раног хришћанства, монотеистичке религије, у којој нико не може бити раван богу. У црквама, које се подижу на некрополама, чланови породица моле се богу да прими душе покојника и буде милостив према њима. *L. Breje*, *Vizantijska civilizacija*, Beograd 1976, 30.

²² *Breje*, *nav. delo*, 30, par. 85. Последњи пољубац био је познат и у паганским обичајима и обично га је покојнику даривао најближи потомак. *Cf. Toynebe*, *op. cit.*, 43.

²³ *Breje*, *nav. delo*, 31, par. 86.

²⁴ Обично су покојнику даривани слаткиши. Међутим на гробовима у Сирији и Јерменији настало се са жртвовањем биков или оваца. *Isto*, 31, par. 88, позивајући се на *F. Cimont*, *La triple commémoration des morts. L'Église byzantine* (Académie des Inscriptions et belles-Lettres, *Comptes rendus des séances*), 1918, 281.

²⁵ Л. Бреје сматра да су дани обиласка гроба наметнути Цркви и он за њих не налази потврде у Библији. Поштовање четрдесетог дана не ослања се на Свето Писмо, нити на хеленистичке паганске обичаје. Сматра се да је обичај обиласка гроба деветог дана преузет од Јевреја. Ф. Кимон се позива на један текст Ветијуса Валенса (*Vettius Valens*) и тумачи да се он заснива на астролошкој религији Вавилона и да 3, 7 и 40, као савршени бројеви, означавају завршетак лунарног циклуса (*Breje*, *nav. delo*, 31, par. 90; *Cimont*, *op. cit.*, 278). Л. Бреје у даљем тексту користи тумачења теолога, научника и библијске текстове, који су пружили нека објашњења за ове датуме, и по којима народ верује да душа умрлог остаје на земљи до трећег дана; деветог дана јој се суди; и четрдесетог дана појављује се пред Божијим престолом, где јој се одређује боравиште до васкрсења мртвих. *Isto*, 31.

²⁶ *Isto*, 31, par. 91.

Касноантичка некропола у Јагодин мали у Нишу — Дугогодишњим археолошким ископавањима, рекогносцирањем и случајним налазима утврђено је да се античка некропола налазила на десној обали Нишаве, источно од античког утврђења, на путу према Рациарији (сл. 1).²⁷ Некропола је била распрострањена на простору дужине 2 км, у правцу исток–запад и око 0,6 км у правцу север–југ. Јужна граница је досезала до десне обале Нишаве, а северна, према неким истраживањима, до цркве Св. Пантелеја.²⁸ Откривено је 230 гробова и 30 гробница, датованих од IV до VI века.²⁹

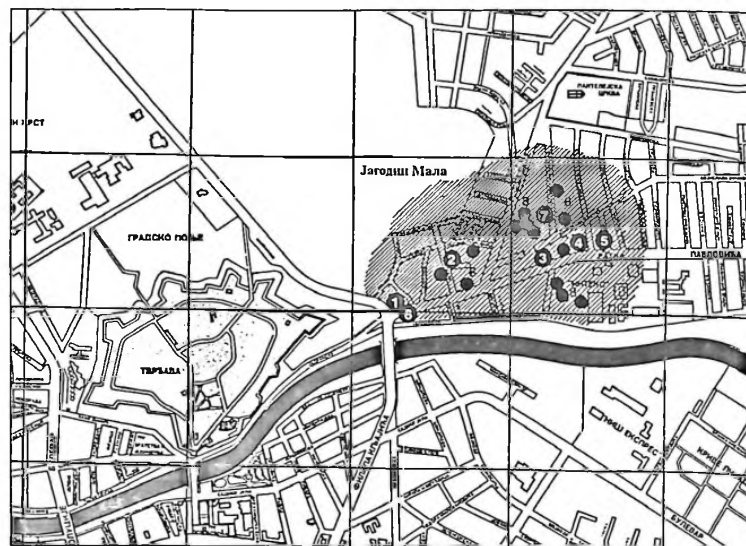
Архитектура гробова и гробница и прилози у њима одражавају религиозну политику Царства али и однос становништва Наиса према прописаним религијама и обреду у касној антици. Извесно је да се на истој некрополи сахрањивало паганско и хришћанско становништво. На основу археолошких истраживања показано је да погребни ритуал садржи у себи мешања паганских и протохришћанских схватања. Гробови и гробнице оријентисани су по правцу у правцу запад–исток и упоавани по систему редова.³⁰ Сиромаштво прилога (само предмети за личну употребу, као што су накит, фибуле, наруквнице и прстење) потврђује прихватање монотеистичких идеја касне антике и веровање о једнакости после смрти. Међутим, поједини налази у гробовима и гробницама одступају од прописаних обредних правила и показују да се нека традиционалистичка уверења нису искоренила. На првом месту то су налази стаклених балсамарија и керамичких крчага. Овакав обред приношења течне жртве покојнику није био у складу са новим веровањима позне антике, да душа напушта гроб, и представља трагове старе традиције везане за погребни ритуал либаације

²⁷ Уп. Љ. Зојковић, Н. Пејровић, Касноантичка некропола у Јагодин Мали (водич без пагинације), Ниш 1968; Љ. Зојковић, Н. Пејровић, П. Петровић, Ниш, Јагодин мала — касноантичка некропола, Арh. pregled 9 (1967) 115–116, Таб. 39; Љ. Зојковић, Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 171–175; П. Пејровић, Ниш у античко доба, Ниш 1976, 74–88; Љ. Зојковић, Погребни ритуал и схватање загробног живота у светлу касноантичке некрополе Наиса, Нишки зборник I (1974) 46–51 (= Зојковић, Погребни ритуал).

²⁸ 1909. год. откривене су гробнице на имању цркве Св. Пантелеја и датоване према налазима новца до у VII век. По свему судећи некропола се у познијим вековима ширила према северу. М. Васић, Годишњак СКА 24 (1910. изд. 1911) 269–270. На истом потезу, нешто јужније од данашње порте цркве, истражена је још једна монументална гробница. Уп. D. Slijvar, Jagodin Mala, Niš — zaštitni radovi na kasnoantičkoj nekropoli, Arh. pregled 17 (1975) 112–113.

²⁹ Подаци о броју истражених гробница су различити у појединачним извештајима. Уп. Љ. Зојковић, Н. Пејровић, нав. дело; Пејровић, нав. дело, 74–88; Љ. Зојковић, Јагодин мала, Енциклопедија Ниша, Ниш 1995, 119. Један део некрополе датован је у IV век, у време када је Ниш био на врхунцу своје моћи и када је забележен општи просперитет и развој града, посебно за време Константина и његових наследника. Уп. Зојковић, Погребни ритуал, 47.

³⁰ Старији гробови и гробнице, оријентације запад–исток, упоавани су доследно у редове права север–југ. У каснијим сахрањивањима из V и VI века долази до одступања од оваког сахрањивања услед поштовања старијих гробова. Код гробница сложених основа, са гробним нишама распоређеним око централно постављеног простора, оријентација гробова губи смисао и од значаја је само оријентација подземне грађевине. Углавном се поштује правац запад–исток. Само једна гробница одступа од ове оријентације. Она је оријентисана у правцу север–југ са прилазним степеништем на југу. Уп. Зојковић, Погребни ритуал, 50.

Сл. 1. Наис, некропола у Јагодин Мали: 1) Базилика са „мартирijем“; 2–5) Ранохришћанске цркве; 6–7) Сликане гробнице; 8) Породичне гробнице.

из раног Царства. Такође и налази новца над гробом (претежно из Константиновог доба) немају више никакво религиозно значење, већ показују да се стара представа о загробном животу није променила упркос новим прописима о сахрањивању.³¹

Трагови паганских схватања уочавају се и на другим гробницама, посебно у појединим детаљима њихове архитектуре. У гробници са две калоте сахрањивање је извршено у засвођеним и после сахрањивања зазданим нишама. Тела покојника била су положена на каменом перфорираним плочама постављеним на зиданим ступцима висине 0,80 m. Овако изведеном конструкцијом била је наглашена посебна брига да се тела што дуже сачувају од влаге и да се успори њихово распадање, што је било у супротности са новим прописима, који су инсистирали на ослобађању душе од материјалних остатака.³² У овим гробницама наилазимо на фенестелу — мали кружни отвор пречника 5–6 cm, чија је појава била у сагласности са теоријом парцијалне смрти. Запажа се двојак однос према погребном ритуалу: наглашена жеља да се тело покојника одржи

³¹ Исто, 48.

³² Исто.

што дуже, али и веровање да душа треба да се ослободи телесних остатака и напусти свет живих.³³

На јагодинмалској некрополи нађени су и гробови кенотафи, који су имали свој пун смисао у раним религијама када су тумачења загробног живота била сасвим другачија и према којима је душа покојника лутала и чинила зло живима све док није била сахрањена. Очигледно да је страх од душа предака које лутају био исувише јак, те се одржао и у време касне антике.³⁴

Један број монументалних, фрескама и мермером украшених гробних грађевина показује да слоју богатијих и угледних грађана античког Наиса није одговарало да се одрекну свог статуса у загробном животу, што је било у супротности са веровањем да су сви верници после смрти једнаки. И поједини хришћани украшавали су своје монументалне гробнице. Неке од ових гробница истраживане су и документоване, као што је она коју је још у прошлом веку открио и снимио Михаило Валтровић,³⁵ затим гробница у близини базилике са мартријем, коју је открио Адам Оришић-Славетић, датована новцем Анастасија I (491–518)³⁶ и посебно, свима добро знана, гробница са фигуралним представама, о којој је у више наврата писао Лазар Мирковић, датована у крај IV и почетак V века.³⁷

Нова ранохришћанска веровања доследно су спроведена на сликарству гробнице са фигуралним представама. На источном зиду, код улаза представљене су две фигуре, према тумачењима Л. Мирковића апостоли Петар и Павле, а над улазом Христов монограм са апокалиптичним словима алфа и омега. На западном зиду, изнад нише, осликан је други Христов монограм, а лево и десно по једна фигура. Фигура десно је приказана у ставу како благосиља. Друга, лева фигура је са пруженим рукама, у ставу молитве према монограму —

³³ Исто, 49. У нишама полублочно засвојених гробница, које припадају старијем хоризонту сахрањивања, нађене су кости мањих птица. Њихово је присуство тешко објаснити, али је извесно да се не могу довести у везу са жртвовањем. Могуће да је у питању обред у коме душа у облику птице лети према западу у вечно царство мртвих. Неки народи (Германи, Гали и др.) сматрали су да душа покојника узима облик птице, док у римској митологији птица постаје гласник бога сунца. Уп. J. Chevalier, A. Gheerbrant, Rječnik simbola, Zagreb 1983, 540–542.

³⁴ Зошевић, Погребни ритуал, 49.

³⁵ Према тумачењима М. Валтровића гробница је откопана на платоу источно од града. Израђена од опека са полукружним сводом и прилазним степеништем. Споља и изнутра била је омаљтерисана. Под гробнице је од опеке и малтера. Са унутрашње стране зида насупрот улазу насликан је крст, висине 0,63 m и ширине 0,33 m. Вероватно да представља крст искићен драгим камењем и рађен од драгоценних метала, злата или сребра. На крајевима кракова постављени су ланцили на чијим крајевима виси драги камен. Хронолошки тешко се може одредити. М. Валтровић, Бешлешке са пута (наставак и свршетак), Старинар 5 (1888) 118–119.

³⁶ Веома интересантна старохришћанска гробница откривена је на почетку леве стране друма који води према Јагодин мали, јужно од базилике са мартријем. Полуобличасто је засвојена, са прилазним степеницама на истоку. Западни и северни зид и свод су осликани фрескама црвене боје на белом пољу. Фреске су са хришћанским мотивима (крст и Христов монограм), као и са разним полукружним шарма, сликама, дрвета и др. Нађен је новац Анастасија I (491–518). А. М. Марковић, Ископавања хришћанских старина у Нишу, Преглед епархије нишке, Ниш 1933/5, 89–92.

³⁷ Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, Старинар 5–6 (1954–1955, изд. 1956) 53–72; *исти*, Ограда на сликама раја у катакомбама Рима и ранохришћанским гробницама у Печују и Нишу, Старинар 9–10 (1958–1959) 215–216; *исти*, Да ли на фрескама у нишкој гробници (крај IV века) имамо портрете сахрањених у њој?, Иконографске студије, Нови Сад 1974, 25–43.

Христу, и тражи заштиту и милост за покојнике. Према тумачењу Л. Мирковића у питању су мартири или епископи Нишки.³⁸ На бочним странама гробнице и гробних места представљен је рај. У првом плану је ограда са хермама, која представља границу између земаљског и небеског. Палме, као симбол срећног путовања у рај и птице, као душе покојника, налазе се иза ограде и у потпуности приказују пут душе и њено очишћење у рају. На гробним преградама је такође представа раја.³⁹ Једноставно тумачење ове иконографије svelo би се на објашњење да апостоли Петар и Павле дочекују душе праведних и увode их у рај. Уочава се да представа раја носи у себи дугу античку традицију и по концепцији се не разликује од паганских представа. Митску реку између света живота и света мртвих замењује рајска ограда. Такође и свет раја са бујном вегетацијом, и симболима палме и винове лозе, формиран је у време антике. Птице, душе покојника, већ су поменуте и као одраз паганске религије. Херме на рајској огради, за чије тумачење Л. Мирковић не налази неко посебно решење, чини се да су преузете без неке посебне симболике из античке религије.⁴⁰

На некрополи у Јагодин мали у Нишу откривени су остаци и четири гробљанске цркве, од којих је највећим делом истражена и презентована само базилика са мартријем, датована у крај V и почетак VI века.⁴¹ Остале цркве потичу са ископавања А. Оршић-Славетића и тешко их је данас прецизно убицирати. Датоване су у V–VI век.⁴² Извори нас упућују на постојање црквених грађевина у античком Наису средином V века. Наиме, царско посланство на путу од Константинопоља према хунској престоници 448. године, после Сердикe, свратило је у Ниш и том приликом наишло на опустошен и разрушен град. У рушевинама, које су они препознали као рушевине храма (црква), видели су неке људе.⁴³ Наис је у античко доба био познат хришћански верски центар и седиште епископије и сасвим је могуће да се у њему започело рано са подизањем гробљанских цркава и базилика.⁴⁴ Може се претпоставити да је после хун-

³⁸ Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, 53–72. Фигуре на западном зиду (мартрири или епископи) према мишљењу Ј. Зотовић само су ликовни приказ култа предака заштитника из религија раног Царства. Види: Зошевић, Погребни ритуал, 51.

³⁹ Мирковић, нав. дело, 53–72.

⁴⁰ Исто, 62–64. Ограђивање гроба оваквом оградом није усамљена појава. Среће се на фрескама у катакомбама С. Сугиаса Риму, исто, 62–64. Слична ограда нађена је у Калистовим катакомбама у Риму cf. Cabrol — Leclercq, DACHL, II–2, 1721–1723, Fig. 1937.

⁴¹ Базилика са мартријем истраживана је у више наврата. Истраживања нису у целости објављена. Уп. Р. О. Брајанућ, Ископавања у Нишу и околини, Преглед епархије нишке, Ниш 1937/5–6, 180–187; Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин-мале у Нишу, Гласник САН IV–2 (1952) 365–367; Zolović, Jagodin Mala, Niš — kasnoantička nekropola, 230–233; Lj. Zolović, N. Petrović, Kasnoantička nekropola u Jagodin mali u Nišu; Petrović, Niš u antičko doba, 85–86; Lj. Zolović, Bazilika sa martirijumom u Jagodin-mali, Enciklopedija Niša, 19–20.

⁴² А. Опшић-Славетић, Археолошка истраживања у Нишу, Старинар 8–9 (1933–1934) 305–310.

⁴³ Ф. Баршић, Приск, ВИИИ I, Београд 1955, 13.

⁴⁴ У изворима се помиње да је град имао своје мученике и да је на листи градова где су мученици чинили чуда. Petrović, Niš u antičko doba, 84, позивајући се на епископа из Руана из IV века (Sc. Viktricije, De laude sanctorum, cap. XI). Према наводима иторицара Јована Кинама у Нишу су се чували и реликвије Св. Прокопија (J. Калић, Јован Кинама, ВИИИ II, Београд 1971, 74).

ских пустошења 441. године, крајем V и почетком VI века један број цркава обновљен, а вероватно су биле изграђене и неке нове.

На основу изнете грађе може се претпоставити да је некропола у Нишу у касној антици коришћена за сахрањивање паганског и хришћанског становништва. Међутим, како видимо, у обредима се препознају поједини обичаји из погребног ритуала раноцарских религија. Такође и код ранохришћанских гробница препознају се пагански обреди. У оба случаја ови обреди понекад и немају више изворно значење у погребном ритуалу, али недвосмислено указују да нови прописи нису искоренили нека стара схватања и тумачења загробног живота.

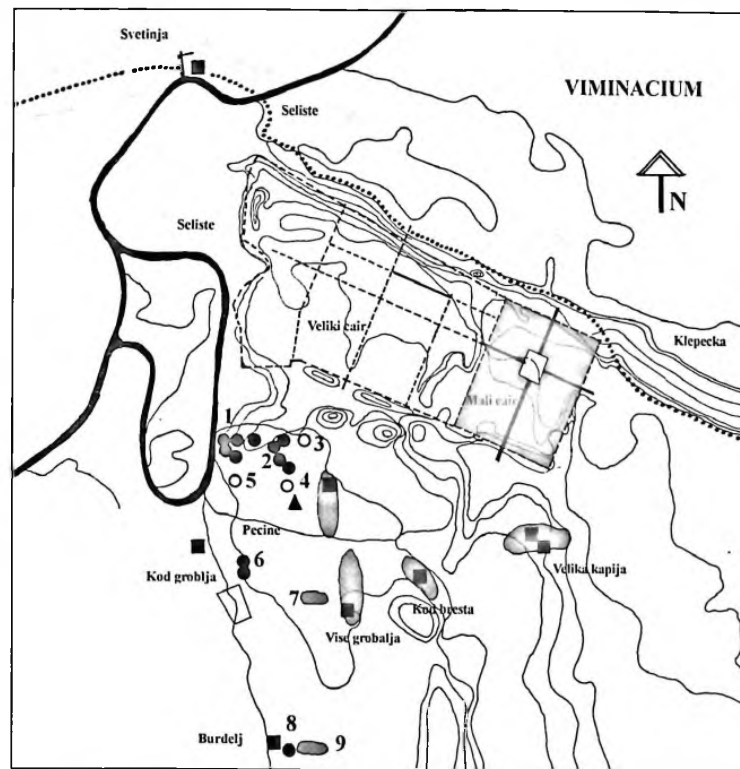
Јужне некрополе Виминација — Виминациј је био главни и највећи град Горње Мезије у коме је био смештен логор VII Клаудијеве легије. Логор, насеље и некрополе образовали су се на релативно равном терену у меандру реке Млаве, у близини њеног ушћа у рукавац Дунава. Систематска археолошка истраживања започета су 1977. године. Резултати ових радова пружили су нове податке за анализу опште урбане слике града. Посебно су била значајна испитивања на простору јужно од римског логора и цивилног насеља, где је на више различитих локалитета (Пећине, Више Гробаља, Велика Капија и др.) испитано више некропола са око 12.000 гробова и гробница у којима је било сахрањено око 30.000 особа. (Сл. 2).⁴⁵ Ова истраживања показала су да се у агери града налазило седам некропола датованих од средине I до средине V века.⁴⁶

На основу великог броја истражених гробова утврђено је да је становништво поштовало опште прописе о сахрањивању, који су у појединим периодима важили у целом Римском царству. У раном периоду од I до III века код становништва, како то истраживања показују, било да је у питању кремација или инхумација, гроб је био ново боравиште умрлог и непосредна веза породице са

Као први нишки епископ помиње се Киријак (*Cyriacus a Naiso*), чије се име налази у Актима Сабора у Сердици 343. године. У истом извору помиње се његов наследник Гауденцијс, један од ортодоксних потписника сабора и учесника у изради саборских канона. У V и VI веку наводе се Боносије (*Bonostus*), Марцијан (*Marctanus episcopus Naissitanus* — 409–411) и Гаијан (516. године). Листа епископа се закључује Пројектом (Protectus) из 553. године који се после Сабора у Константинопољу није вратио у Ниш. *P. Petrović*, *IMS IV*, Београд 1979, 43. Cf. *J. Zeiler*, *Les origines chrétiennes des provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918, 158–159, 599.

⁴⁵ *Зойтовић*, Промене погребних ритуала, 30–31. Систематским истраживањима Виминација испитане су само некрополе јужно од утврђења и утврђеног цивилног насеља. О распрострањености некропола источно и северно од војног логора и насеља, као и о гробовима на левој обали Млаве постоје подаци са археолошких рекогносцирања и спорадичних истраживања. Укупна истраживања нису публикована.

⁴⁶ Три некрополе, испитане на локалитетима Пећине, Више Гробаља, датоване од средине I до средине III века. (*Зойтовић*, *Јужне некрополе Виминација*, 41–60; *Љ. Зойтовић, Ч. Јордовић, Виминацијум 1*, Некропола Више Гробаља, Београд 1990). Две некрополе (лок. Пећине и Бурдељ) припадају касноантичком периоду и датоване су од средине III до средине V века. Истражене су и две некрополе из времена сеобе народа. Некропола из позног V века, откривена је на локалитету Бурдељ, приписана је Остроготима, док је Гепидска некропола из VI века испитана на лок. Више Гробаља (*Љ. Зойтовић*, Некропола из времена сеобе народа са уже градске територије Виминација, *Старинар* 30 (1980, изд. 1981) 96–115; *eadem*, *Die Gepidische Nekropole bei Viminacium*, *Старинар* 43–44 (1992–1993, изд. 1994) 183–190). Испитана је и једна некропола на западном делу лок. Пећине (*Д. Стануш*, Средњовековна некропола „Код гробља“ у Старом Костолцу, *Viminacium* 4–5 (1990) 157–175).

Сл. 2. Виминациј. Логор, цивилно насеље и јужне некрополе; 1–2) Породичне гробнице — маузолеји; 3) Хришћански сликани гроб; 4) Пагански сликани гроб; 5) Дечији гроб са опеком са Христовим монограмом; 6) Надземне триконхалне гробнице; 7) Гепидска некропола, средина VI века; 8) Базилика (?) и гробница; 9) Остроготска некропола, крај V века.

њим. Гробови су различите оријентације и конструкције, а сахрањивање је биритуално. Гробови кремираних покојника по својој величини понекад премашују димензије гробова са инхумираним покојницима.⁴⁷ Забележене су и истовремене сахране кремираног и инхумираниг покојника у једној гробној раци.⁴⁸

⁴⁷ *Зойтовић*, *Јужне некрополе Виминација*, 41–60.

⁴⁸ Грб је припремљен за кремираниг покојника. По редоследу сахрана инхумираниг покојника је обично секундарна. Уп. *Зойтовић*, *Јужне некрополе Виминација*, 44; *иста*, Промене погребних ритуала, 9.

Тешко је утврдити да ли је у овом периоду било више присталица старијег веровања о проужетку живота у гробу, у близини куће, или су становници Виминација били склони веровању о загробном животу у коме се душа одваја од тела и одлази у пагански рај.⁴⁹ У оба случаја погребни ритуал се није битно разликовао или је био исти. Као потврду ових веровања налазимо велики број гробова богатих бројним прилозима. Новац и лампе обавезно су предмети у гробовима. Либационе цеви и жртвене површине изнад гробова потврђују одржавање загробних свечаности — даћа. Нађено је више колективних жртвених површина и кулина на којима се овај процес одвијао. Луксузно посуђе доношено је на одређена места и по завршеном обреду ломљено. Либационе цеви указују на приношење течности покојнику, а многобројне кости животиња (овца, коза, говече, свиња, ређе јелен) указују на приношење чврсте хране. Приликом ових свечаности поново су остављани новац и светиљке на жртвеним површинама.⁵⁰

Од III века, на јужним некрополама Виминација, под утицајем идеологије оријенталних култова и веровања у парцијалну смрт, а посебно под утицајем митранстичких схватања уочавају се промена у организацији некрополе и разноликост гробне архитектуре. Напушта се кремација и сахрањивање се обавља у редовима у слободно-укопаним и зиданим гробовима и гробницама, оријентисаним у правцу запад–исток.⁵¹ Могуће је да је унапред била извршена парцелација некрополе и да се сахрањивање покојника вршило по утврђеном редоследу. На основу археолошких истраживања и топографске слике односа логора, насеља и некрополе може се закључити да се у позним годинама IV и на почетку V века некропола приближавала бедемима цивилног насеља.⁵²

Према прихваћеној соларној идеологији гробни прилози су сиромашни и обично су у питању метални делови одеће.⁵³ Новац је чест али не и обавезан прилог, док лампе нису више саставни део гробне целине. Уочава се одсуство жртвених површина и даћа над гробом.⁵⁴ Па ипак, место и начин сахране и прилози у гробу одвајају богате од сиромашних. Овакав однос према загробном животу археолошки је и документован; добро зидане, монументалне, надземне и подземне гробнице, породични маузолеји, трајно обележавају припадност вишем социјалном статусу становништва. Концентрисане су на северном делу истражене некрополе у врло густом распореду, поштују једна другу и образују на тај начин заштићени сакрални простор. Унутар гробница тела покојника била су положена у камене и оловне саркофаге, у зидане гробове и у полуобличасто засвојене нише. Поједине гробнице биле су богато декориса-

не.⁵⁵ Прилоге у гробовима чинили су само лични предмети покојника и у складу су са идејом о једнакости у загробном животу. Сталешка припадност огледа се више у монументалности и декорацији гробница. Међутим, унутар ових гробница археолошки су потврђени остаци погребног ритуала, као што су приношење хране и пића и остављање новца и који се везују за веровања и поштовања мртвих из раног периода.⁵⁶ Очигледно је да верски прописи нису били строго контролисани и да су многи делови ранијих обреда остали сачувани у свести становништва Виминација.

На основу досадашњих резултата археолошких ископавања може се препоставити да на јужним некрополама у Виминацију преовлађују пагански погребни ритуали.⁵⁷ Број сахрана са хришћанским обележјем веома је мали. Гробови хришћана нису били издвојени као посебна парцела или независна некропола и сасвим је извесно да они прате ток и редослед укуповања. Хришћанској популацији припадају три дечија гроба, оријентисана север–југ, у којима су нађени опека са христовим монограмом,⁵⁸ хришћански натпис⁵⁹ и прстен са христовим монограмом.⁶⁰ Један фреско декорисани зидани гроб такође је припадао хришћанској породици.⁶¹ Овај зидани гроб нађен је на северозападном делу некрополе и није издвојен у односу на паганске гробове. Оријентисан је у правцу запад–исток. На његовом западном зиду приказан је Христов монограм у венцу. На источном зиду је представа раја насликана са два пауна, кантаросом између и расстињем, док су на бочним, подужним странама приказане сцене лова. Према налазима новца Констанција II Цезара (330–335) гроб је датован у средину IV века.⁶² У иконографији ове гробнице уочава се симболика која је прихваћена и пренета из паганства.

На истраженим површинама касноантичке некрополе у Виминацију до сада нису откривени остаци гробљанских цркава. Према тумачењима Љ. Зотовић ову функцију су преузимале гробнице типа хипогеума, и посебно две надземне гробнице триконхалног облика.⁶³ Покретни налази и налази архитектуре

⁵⁵ *Zoišović*, Промене погребних ритуала Виминација, 13–14; Уп. *M. Korać*, Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium, Старинар 42 (1991, изд. 1993) 107–122; *idem*, The Paintings in the Late Classical Tombs in Viminacium, The Age of Tetrarch, ed. *D. Srejić*, Belgrade 1995, 169–172.

⁵⁶ *Zoišović*, Промене погребних ритуала Виминација, 13–14.

⁵⁷ Љ. *Zoišović*, Рано хришћанство у Виминацијуму кроз изворе и археолошке споменике, Viminacium 8–9 (1994) 70–71 (= *eadem*, Early Christianity in Viminacium, The Age of Tetrarch, Belgrade 1995, 336–348; у даљем тексту *Zoišović*, Рано хришћанство у Виминацијуму).

⁵⁸ *Zoišović*, Рано хришћанство у Виминацијуму, 64.

⁵⁹ Исто, 64–65; *M. Mirković*, Viminacium et Margum, IMS II, Beograd 1986, 179, no 222; *eadem*, Die christliche Kirche und das Christentum in den zentralillyrischen Provinzen im 4. und 6. Jahrhundert, Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century A. D., International Conference Poznan, Poland 15–17 November 1995, ed. *A. B. Biernacki and P. Pawlik*, Poznan 1997, 46 (= *Mirković*, Die christliche Kirche).

⁶⁰ *Zoišović*, нав. дело, 65.

⁶¹ Сахрањене су четири особе; три мушкарца и једна жена. Исто, 64.

⁶² Исто. У гробу је нађен и новац Септимија Севера (193–211). Његово присуство у гробу може се тумачити као део породичног блага стављеног у гроб.

⁶³ *Zoišović*, Лужне некрополе Виминација, 54; *исти*, Рано хришћанство у Виминацијуму, 62.

⁴⁹ Према великом броју налаза новца у гробовима могло би се претпоставити да је већи број становника био наклоњен млађем веровању по коме душа напушта тело и да је умрлом на том путу био потребан новац. *Zoišović*, Промене погребних ритуала Виминација, 11.

⁵⁰ *Zoišović*, Лужне некрополе Виминација, 43–44; *исти*, Промене погребних ритуала Виминација, 11.

⁵¹ В. нап. 3.

⁵² За сада је ван домена истраживања остао појас ширине око 200 m према бедуму цивилног насеља.

⁵³ *Zoišović*, Лужне некрополе Виминација, 53–44.

⁵⁴ *Zoišović*, Лужне некрополе Виминација, 53; *исти*, Промене погребних ритуала, 13.

непосредно не потврђују ову тезу. Извесно је да су се погребни обреди одржавали унутар појединих гробница, о чему сведоче обнове подова, излизаност прилазних степеника, налази ломљеног посуђа и делови светилки; нема, међутим, поузданих података да се ти обреди могу везати за хришћанску заједницу у Виминацију.

Овом приликом треба поменути веома занимљив налаз једне грађевине, испитане на локалитету Бурдељ, 1,2 km јужно од насеља и 800 m јужно од простора са касноантичким гробницама и ранохришћанским гробовима. О овој грађевини је делимично расправљано.⁶⁴ Археолошки налази упућују на то да се на овом месту средњом III века образовала насеобинска некропола. Над некрополом је средином IV века подигнута једна „рурална грађевина“, тробродне основе, оријентисана у правцу североисток–југозапад, са улазом на западној страни.⁶⁵ Грађевина, димензија 24,69 x 17,20 m, на источном крају није у целости истражена. Унутар грађевине налази се правоугаона гробница, лучно засвођена, са прилазним степеништем на западној страни. Новац Констанција II Цезара (317–337) кован у Сисцији 334–335. године, указује да је ова гробница подигнута током друге четвртине IV века. Анализа новца нађеног у слоју грађевине недвосмислено указује да је грађевина изграђена у то време а коришћена и у V веку.⁶⁶ Са правом се може претпоставити да су објекат и гробница, а можда и неки други зидани гробови исте оријентације, једновремени. Грађевина је подигнута над остацима старије некрополе из средине III века, али је након изградње, током IV века настављено са сахрањивањем у њеној унутрашњости. Објекат је страдао у хунским пустошењима 441. године. У позним годинама V века у њеној непосредној близини (око 38,00 m југоисточно) образовала се Остроготска некропола.⁶⁷

За сада остаје отворено питање да ли је овај објекат тробродне основе могао да представља гробљанску базилику, али је нејасно и зашто је у том случају био удаљен и изолован од осталих хришћанских гробова, који су лоцирани на горњем северном делу касноантичке некрополе.

На основу досадашњих археолошких истраживања Љ. Зотовић је претпоставила да се идеологија паганских веровања у Виминацију задржала веома дуго. Богати слојеви градског становништва више су били наклоњени државним култовима и соларној теологији. Идеологија соларног монотеизма дуго је доминирала над другим касноантичким веровањима, и у оквиру њега посебно Митрин култ.⁶⁸ Нада да ће сви бити једнаки после смрти била је општеприхва-

⁶⁴ М. Јеретић, *Viminacium — Kostolac, Arhitektura na lokalitetu „Više burdelja“*, *Arh. pregled* 19 (1977) 55–57; *isti*, *Viminacium — Kostolac, Grobne konstrukcije nekropole na lokalitetu „Više burdelja“*, *Arh. pregled* 19, Beograd 1977, 57–60; *Зотовић*, *Јужне некрополе Виминација*, 41–60.

⁶⁵ *Зотовић*, *Јужне некрополе Виминација*, 51.

⁶⁶ Прелиминарно читање новца нађеног приликом истраживања овог локалитета учинио је Н. Црнобрња, саветник Музеја града Београда и овом му се приликом на тој помоћи срдечно захваљујем.

⁶⁷ Љ. *Зотовић*, *Некропола из времена сеобе народа са уже градске територије Виминација*, *Старинар* 30 (1980, изд. 1981) 96–155.

⁶⁸ *Зотовић*, *Рано хришћанство у Виминацијуму*, 68–71. Извесно је да је Виминациј био јак митраистички центар, што је и посведочено налазима олтара и великим бројем икона посвећених

ћена и сваком се пружала могућност да се очисти и да оде у блажени свет богова, за разлику од идеологије хришћанства која је инсистирала на једнакости у оноземалском животу, али и у скромности и у време краткотрајног боравка хришћана на земљи.⁶⁹

Тешко је, међутим, поверовати да се у једном тако великом граду као што је Виминациј, у коме је живео знатан број становника различитог етничког састава, посебно са Оријента,⁷⁰ није образовала јака заједница хришћана. Једна тегула са хришћанским натписом „Христ бог, божији син нека чува све занатлије које су сачиниле ово дело у знаку божјем“ датована је, према М. Мирковић, у IV век и указује на постојање хришћанске заједнице у Виминацију.⁷¹ Овој заједници, осим неколико, налазима посведочених гробова, вероватно је припадао и један број касноантичких гробова без прилога. Може се закључити да је заједница хришћана у Виминацију имала присталице у различитим друштвеним слојевима и да се сахрањивање обављало унутар паганских некропола.

Средином V века на простору јужних некропола Виминација престаје сахрањивање. Могуће је да је после хунских разарања града 441. године дошло до измештања некрополе, и настављено сахрањивање и током VI века.⁷² Да ли је у VI веку, у оквирима градског бедема била изграђена црква, око које се могла образовати и некропола, за сада није познато јер археолошка истраживања на овом простору нису вршена.

У касноантичком периоду на тлу Србије изразити су различити култови соларне теологије у односу на официјалну римску религију са врховним богом Јупитером. У оваквим околностима продори хришћанства били су спори, тако да крајем III и IV века у српском Подунављу, изузимајући Сирмијум, није ни могла бити развијена јака црквена организација. Масовније прихватање и развој хришћанства у овим крајевима пада у време владавине Галерија и Лицинија који су били осведочени као велики противници ове религије, али и у време великих христолошких сукоба, који су потресали хришћанску цркву у време Константина и његових наследника.⁷³ Паганска монотеистичка схватања, посебно

овом божанству. Из прегледа епиграфских завета уочава се да су у граду постојала најмање два митроја. Већи број портала икона сведочи о знатном броју верника који су у кућама имали мале породичне олтаре. Митрин култ у Виминацију одржавао се од II до IV века, а верници су припадали различитим друштвеним слојевима. В. детаљније код *Љ. Зотовић*, Да ли је на Виминацијуму постојала заједница митранста? *ANTIΔΩΡΟΝ*, ед. М. *Лазих*, Београд 1997, 411–415; *иста*, *Митранста на тлу Југославије; иста*, *Керамичка икона Митриног култа*, *Старинар* 40–41 (1989–1990, изд. 1991) 197–201.

⁶⁹ *Зотовић*, *Рано хришћанство у Виминацијуму*, 70–71.

⁷⁰ Оријенталне култове и хришћанство донели су са истока у Подунавље војници и трговци. Уп. М. *Мирковић*, Централне балканске области у доба позног Царства, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 99–100.

⁷¹ *Mirković*, *IMS II*, 177, No 216; *eadem*, *Die christliche Kirche*, 46.

⁷² Може се учити да се у позним годинама IV и почетком V века некропола све више приближавала бедемима цивилног насеља. Један број зиданих гробова у редовима, без прилога, отворених у близини монументалних гробница могао би се без чврстих доказа одредити и у VI век.

⁷³ Иако је Виминациј забележен као епископско седиште, епископи који су у њему столували нису имали неку значајнију улогу током IV и V века. Епископ Амантинус био је уписан у

изражена у Минтраистичком учењу, била су блиска појединим ставовима хришћанства, посебно она која су се односила на изједначавање богатих и сиромашних у вечном рају после смрти. Оваква идеологија одговарала је и државној политици, али и свештенству, јер је могла да контролише и умири незадовољство великог броја сиромашног становништва. Међутим, супротности у идејама ових религија биле су велике и непомирљиве и резултирале су коначном победом хришћанства у време Теодосија I.⁷⁴

Претпоставку истраживача обеју некропола, Ј. Зотовић, да је нишка некропола више хришћанска, док на некрополама у Виминацију више превлађује пагански погребни ритуал, тешко је оправдати. Археолошка истраживања су показала да се на обема некрополама у дужем периоду сахрањивало и паганско и хришћанско становништво истовремено, што је било у супротности са препорукама Тертулијана који каже: „Иако допуштамо живети заједно са незнабошцима, то ипак не можемо имати истога удела са њима после њихове смрти“.⁷⁵ Запажа се, такође, и дуго поштовање најстаријих погребних ритуала. Може се закључити да државни прописи, који су се током римске доминације на тлу Србије мењали, и које је Царство покушавало да спроведе и у погребном ритуалу, нису увек доследно поштовани. Нека традиционалистичка схватања о животу после смрти тешко су се мењала и продужавала свој век у новим религијама често само као део обреда без великих теолошких тумачења, а поједине делове тих церемонија препознајемо у погребном обреду и данас.

Gordana Milošević

PAGAN AND PALEOCHRISTIAN FEATURES IN LATE ROMAN TOMBS IN SERBIA

Changes in funerary customs and rituals related to the afterlife registered on the territory of Serbia in the Roman period were a matter of ideology imposed consistently by the Roman Empire on all its newly conquered territories beginning with the I century AD. As attested by the results of archeological investigations, during the first years of colonization of the territory of present day Serbia the native Dacomyesian tribes practiced biritual interment. Changes in burial customs and the transition to inhumation took place during the II and III centuries under strong influence of Oriental cults which emphasized the idea of protection of the body of the deceased

актима концила у Сердици 343. или 344. године. У изворима се помиње и Киријакус, епископ Меције Приме. Посебно је живот епископије током друге половине V века, после хунских освајања био непознат. Епископија је у време Јустинијана, како нас о томе обавештава Прокопије била обновљена. *Mirković, IMS II, 25. Cf. Zeiler, Origines chrétiennes des provinces danubiennes de l'Empire romain, 148–149, 598.*

⁷⁴ В. нап. 19.

⁷⁵ *Л. Мирковић, Православна литургија, Београд 1965, 113.*

for the underworld. The process of transition from cremation to inhumation was not abrupt but gradual.

In the period between the I and the middle of the III century two similar beliefs regarding the afterlife existed side by side. According to the older of the two beliefs, the spirit of the deceased continued to live under ground. The grave was regarded as a new domicile of the deceased while his burial place was proclaimed a shrine. According to the other belief, also from the time of early Empire, after death the spirit of the deceased freed itself of physical remains and set off on its journey to the permanent residence of the dead. In the course of that journey, the deceased stood judgement and, based on his deeds, joined the ranks of either the good or the evil.

However, such changes in the religious approach to death and the afterlife from the period of the early Empire had no bearing on the funerary ritual. All in all, the early Empire burial ceremony, whether in the form of cremation or inhumation, is known to us in general terms. It began with the announcement of death by calling of the deceased by his name (conclamatio), the washing and the dressing of the body followed by organizing a farewell funerary procession with musicians, dancers and actors. The bringing of offerings to the grave is also a part of this funerary ritual. This ceremony also includes a feast given in honor of the deceased (silicinarium) followed by the feast of the ninth day (Cena novemdialis) and a number of subsequent funerary feasts held on certain days of the year, on the occasion of personal holidays as well as at times set and defined by the state calendar.

Around the middle of the III century, as a result of adoption of Oriental cults and Mithraic teachings in particular, belief in partial death became common. The grave was no longer regarded as the permanent residence of the manes but rather as a place where the separation of soul from the body took place. Parallel with Mithraic concepts, Christian beliefs became more and more widespread in the Late Roman period. Christianity had adopted the religious rite of late pagan antiquity and adapted it to its own needs and teachings, endowing it with new monotheistic explanation. Death was seen as just a transitional state of separation of the soul from the body to be reunited with it and finally triumph over death itself. Funerary rituals and customs were observed by Christians from all the different social classes and elements of rituals of pagan antiquity are easily recognized in them. Even the custom of gathering of friends and relatives of the deceased at his grave on certain days of the year continued to commemorate the dead and leave offerings at the grave site.

The changing of regulations related to the funerary ritual which can be observed on the necropolises of Viminacium, the capital of Moesia Superior (in the vicinity of present-day village of Kostolac), and those of Naissus, a city in Dardania, is rather interesting.

Long-range archeological excavations, reconnaissance and chance finds confirmed that the Roman necropolis at Jagodin Mala in Niš was located on the right bank of the river Nišava, to the east of the Roman fortification, on the road leading to Ratiaria (fig. 1). The necropolis covered an area of 2 km on the east–west axis and 0,6 km on the north–south axis. A total of 230 graves and 30 tombs dating from the IV

to the VI century were discovered. The architecture of these graves and tombs as well as the offerings found inside them reflect imperial religious policies as much as they disclose the attitude of the population of Naissus to the prescribed religious beliefs and ritual practices of Late Roman times. It is certain that in pagan and Christian inhabitants of Naissus were buried side by side in the same necropolis. Archeological investigations have established that the funerary ritual observed at this burial site comprised a mixture of pagan and proto-Christian beliefs.

Viminacium, the camp of VII Claudia legion was the capital and the largest city of Upper Moesia (fig. 2). The camp, settlement and necropolises were situated on the relatively flat terrain of the meander in the flow of the river Mlava, located in the vicinity of its confluence with one of rivulets of the Danube. Archeological investigations revealed that within the city ager there were seven necropolises dating from the middle of the I to the middle of the V century. Based on a large number of investigated graves, it was established that the local population observed general burial regulations which, at certain periods, were endorsed in all parts of the Roman Empire.

Based on the results of archeological excavations conducted so far, Lj. Zotović assumed that the ideology of pagan beliefs lasted for a very long time in Viminacium. The wealthier classes of its citizens were more partial to state cults and solar theology. The ideology of solar monotheism, and within its framework the cult of Mithras in particular, was for quite a long period of time predominant over other Late Roman beliefs. However, it is hard to believe that a more significant Christian community had not been formed in such a large city as Viminacium with a sizeable population of which a considerable number came from the Orient. We assume that the Christian community of Viminacium was made up of members from different social groups and that they buried their dead within pagan necropolises.

The assumption offered by Lj. Zotović, who investigated both necropolises, that, in terms of funerary ritual, the necropolis of Niš (IV–VI century) is more Christian while that of Viminacium (first half of I–first half of V century) is predominantly pagan is hard to justify. Archeological investigations confirm the fact that pagans and Christians alike were buried simultaneously at both necropolises over a long period of time. We should also note the long life of observance of the most ancient funerary rituals. We could, thus, conclude that government regulations, themselves subject to change during the period of Roman rule on the territory of Serbia, those which the Empire attempted to impose even on the funerary ritual, did not always meet with strict observance. Certain traditional concepts of the afterlife could not be easily changed and continued to live within the framework of new religious beliefs, often only as a part of the ritual devoid of deeper theological meaning, and some elements of such ceremonies are recognized in the funerary ritual even today.

МИЛКА ЧАНАК-МЕДИЋ

СВЕТИЉКЕ И ПРВОБИТНИ ПАСХАЛНИ ОБРЕДИ У ЖИЧКОЈ СПАСОВОЈ ЦРКВИ И ЊИХОВИ АНТИЧКИ ИЗВОРИ

Аутор посматра светиљке као материјални извор светла и испитује начин њиховог распоређивања у православним црквама, али исто тако настоји да пронађе у симболичан смисао и идејну садржину њиховог светла. Циљ тих разматрања је што тачнија реконструкција светла у Спасовој цркви у Жичи. Посебну пажњу аутор посвећује жичким каменним свећњацима од којих је један био веома висок. Он је могао бити реконструисан на основу познатих делова, после чега је идентификован као пасхални свећњак.

У хришћанским обредима светиљке су имале различиту употребу и значење, поред тога што су доприносиле свечаном и раскошном дејству унутрашњег простора цркава. О томе сведочи Јован Мавропод (XI век) када описује цркву Светог Ђорђа у Мангани и са усхићењем говори о њеном чудесном осветљењу са безброј светиљки и лампи.¹ Смисао и коришћење светиљки могу се осветлити истраживањима у две равни. У првој, посматрањем светиљки као материјалног извора светла и испитивањем начина њиховог распоређивања у православним црквама, а у другој, утврђивањем симболичног смисла и идејне садржине њиховог светла.

О распореду светиљки постоји рано сведочанство Павла Силенцијарија у опису вештачког осветљења цариградске Свете Софије. Према њему и другим изворима, Светој Софији је већ цар Јустинијан даровао две стотине светиљки тешких 40 литри и шест хиљада златних поликандила,² што је, вероватно преувеличано, али ипак дочарава богатство вештачког осветљења у најславнијој источнохришћанској цркви. У свом спису Силенцијарије је полијелеј видео као круну од поликандила коју носе дупли ланци обешени о камени венац куполе.

¹ Cf. *Johannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt*, ed. P. de Lagarde, *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Göttingen 1882, Or. 181, 139–140, Or. 182, 142–143. На овај извор скренула ми је пажњу Нинослава Радошевић, на чему јој се захваљујем.

² Cf. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312–1453*, New Jersey 1972, 98–91, 100.

Помену је и бројне појединачне светиљке на многим местима у цркви.³ Извесне међу њима биле су концентрисане код олтарске преграде и иза ње, а остале су биле равномерно распоређене по целом унутрашњем простору осветљавајући цркву уједначено. Тежило се, при томе, да се постигну што упечатљивији приказ стављањем више светиљки испод лукова на галеријама тако да прате њихову лучну кривину.⁴ На одабраним местима постављено је заједно више светиљки. Те групе Силенцијарије назива „дрвеном светиљки“.⁵ Галерије су биле осветљене не само висећим светиљкама постављеним у њихове аркаде, већ и светиљкама на венцима. Од таквих светиљки Силенцијарије је посебно издвојио оне на венцу куполе. Највећу важност имало је светло пред олтарском преградом и у олтарском простору. Тамо су паљене воштанице над часном трпезом и у проскомидији и на неким другим местима међу којима су била и кандила пред најпоштованијим иконама.

Светлост је од најстаријих времена имала преносно значење, или је представљала метафору одређене појаве или личности. У најстаријим цивилизацијама светлост је симболизовала обнову и поновно рађање. Она је означавала божанску и духовну светлост и просветљење — светлост сазнања, а једнако су Платон, стоици и неоплатоничари величали лепоту светлости приписујући јој божанску природу.⁶ У јудејској традицији сматрано је да Месија доноси светлост и да је сам светлост, што је преузето у хришћанској симболици по којој је Исус Христос светло света.⁷ Значење светла светиљки исходи из изложених тумачења општег светла, а добијало је специфична објашњења увек зависно од места светиљке у цркви и њеног облика. Из антике је хришћанска црква преузела постављање светиљки испред многопоштованих икона. Већ се код Римљана усталио обичај паљења светиљки испред портрета личности високог рода. Хришћанска црква је преузела тај, као и неке сличне обичаје из јеврејске традиције.⁸ Пламен воштанице или кандила у најранијем хришћанском веровању симболизовала је светлост вере, што исказује већ Софроније Јерусалимски (VII век) кад каже: „кандило и воштанице су симболи светлости, а откривају и светлост коју ће зрачити праведници приликом свог васкрсења“.⁹ Њихов пламен је имао одређену симболичну улогу у литургијским обредима тумачећи догму. Свеће су, на пример, паљене приликом читања из Јеванђеља: „Тако да се свијетли ваше видјело пред људима, да виде ваша добра дјела, и славе оца нашега који је на небо-

5. Место дела стабла каменог свећњака до 1925. године, по средњи прозора на апсиди (фот. А. Хофман).

³ L. E. Butler, *The Illumination of Hagia Sophia, The Nave Cornices of Hagia Sophia in Istanbul*, P. H. D., University of Pennsylvania 1989 = *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15 (1989–1990), 71.

⁴ Loc. cit., где је наведен извор.

⁵ G. Galavaris, *Some Aspects of Symbolic Use of Lights in the Eastern Church. Candles, Lamps and Ostrich Eggs*, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 4 (Birmingham 1978) 69.

⁶ J. Chevalier, *A. Gheerbrant*, *Rječnik simbola*, Zagreb 1989³, 269–273.

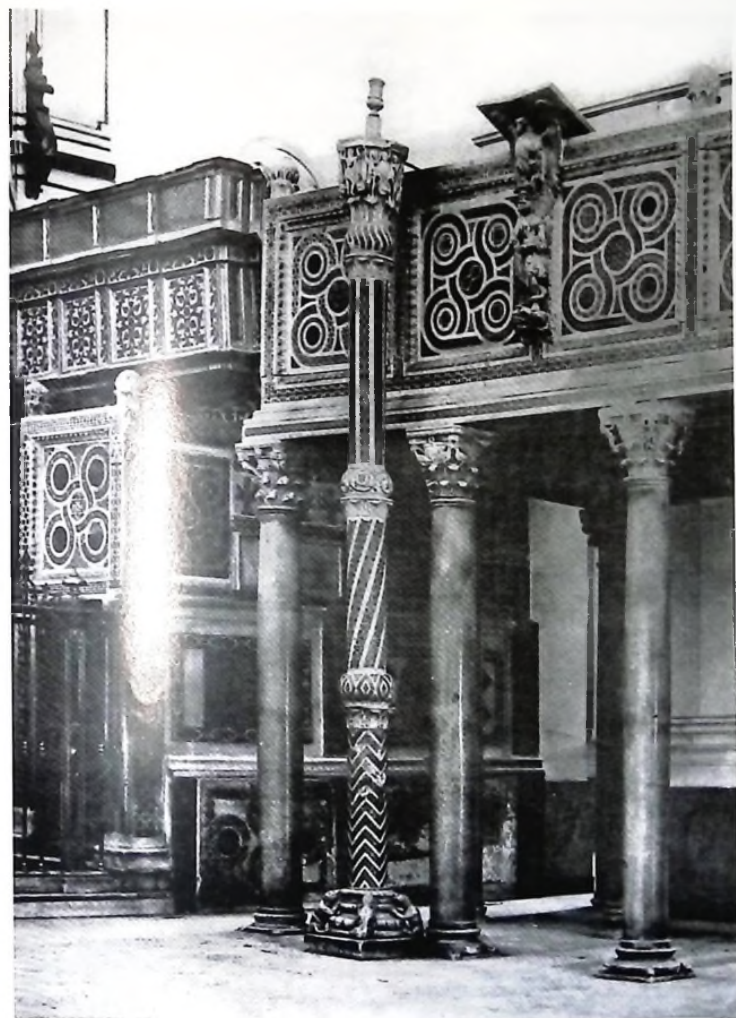
⁷ A. Stojaković, *Jésus – Christ, source de la lumière dans la peinture byzantine*, *Cahiers de civilisation médiévale X^e–XIIe siècles*, 18, No 3–4, Juillet–décembre 1975, 269–273; M. Тимошиневић, *Светлост као симбол на представама Христовог рођења у српској уметности XVIII века*, *Свеске*, год. IX, св. 17 (1986) 28–39.

⁸ Galavaris, op. cit., 69.

⁹ Ibid., 71 и нап. 8, где је наведен извор.

6. Део секундарно искоришћен за колонету северне бифоре у капели куле
пред ексонартексом.

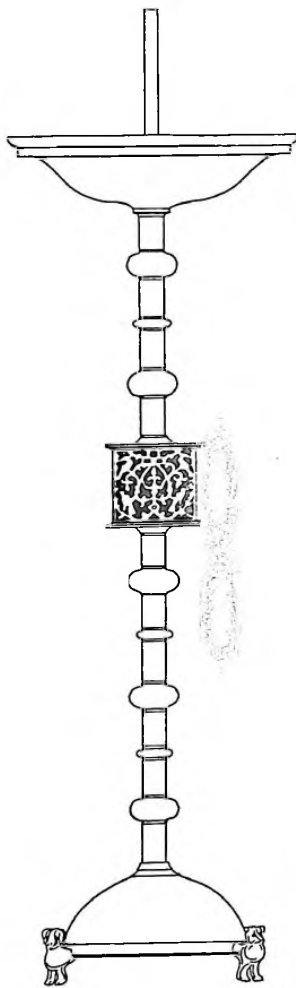

7. Пасхални свећњак катедрале у Салерну из 1175. године (фот. Е. Vertaux).

8

8. Бронзани свећњак из манастира Свете Катарине на Синају, из XII века (фот. L. Bouras).

9

9. Бронзани свећњак из Дечана, XIV век, према М. Шакота.

сима.¹⁰ Упаљене свеће носе се са јеванђењем у Малом входу и при неким другим обредима за време литургије.¹¹ Њихова светлост симболизује просветљење људских душа у сусрету са Богом, венчање душе са Христом, или се држи да пламен свеће обасјава пут ка Христу.¹² Најпотпунија тумачења хришћанске симболике светиљки потичу из познијег доба и записао их је у свом опису Светог храма Симеон Солунски (†1429). Он светиљке у храму тумачи пре свега као средство просветљења и стицања унутрашње светлости,¹³ али неке међу њима су за њега као звезде у видљивом свету, док је полијелеј у цркви симболизовао стаменост (земљу) и круг планета. Светиљка изнад часне трпезе означава, опет, да је црква Христова светиљка.¹⁴ Трикирије обележавају свету Тројицу, а оне са седам светиљки одговарају броју дарова светог Духа, док су са дванаест симболизовале дванаест апостола. У њиховом средишту постављана је већа свећа која је обележавала Исуса Христа, док су дикирије означавале његове две природе. Симеон Солунски није пропустио да помене ни viseће светиљке и светиљке у виду огњеног стуба и купине.¹⁵ То су, вероватно, оне скупине светиљки које Силенцијарије назива „дрвештом светиљки које је поштит јелке која расије у иланцини“. Број упаљених светиљки у храму није био устаљен, али их је најчешће било 24 и њихов број је увек имао одређено преносно значење.¹⁶

Светиљке у жичкој Спасовој цркви биле су распоређене по истом начелу. Нема сумње да су кандила висила у проскинитарима уз олтарску преграду, испред свечаних слика Христа и Богородице, а на првобитној олтарској прегради бар једна је била спуштена изнад царских двери. У интерколумнијама олтарске преграде у прво време су, вероватно, висиле тканине са извезеним хришћанским симболима, или фигуралним представама.¹⁷ Пред њима су, по свој прилици, светлела кандила обешена о горњу греду — космитис. Поуздано знамо да су у прво време и две нише на бочним странама простора пред олтарском преградом биле искоришћене за кандила.¹⁸ Тиме је пред олтарском преградом било упаљено седам светиљки.¹⁹

¹⁰ Свето писмо старог и новог завета, прев. Ђ. Даничић, Вук Стефановић Караџић, Београд 1870, Свето Јеванђеље по Матеју, гл. 5/16.

¹¹ Велики типик, саставио В. Николајевић, Београд 19844, 2, 3.

¹² Galavaris, op. cit., 71.

¹³ То се закључује по речима Симеона Солунског у опису Светог Храма: „Видевши свеце и њихову лепоћу и кроз светлости божанске свећилке, наш вид постојаје јасан и ми сијало излућра“, cf. Galavaris, op. cit., 72 и нап. 13 где је наведен извор.

¹⁴ Galavaris, op. cit., 73.

¹⁵ Сочинения блаженног Симеона архиепископа Фессалоникийског, Москва 19912, гл. 108, стр. 193.

¹⁶ D. R. Dendy, The Use of Lights in Christian Worship, Chap. IX, The Ceremonies of Holy Week, Alcuin Club Collection, No XLI, London 1959, 144, 145.

¹⁷ О сведочењу патријарха Никифора да су у његово време (VIII/IX век) на завесама олтарских преграда били извезени разни украсни мотиви, cf. Г. Бабих, О живописном украсу олтарских преграда, Зборник за ликовне уметности Матице српске 11 (1975) 8.

¹⁸ О тим нишама и њиховој могућој намени cf. М. Чанак-Медић, Дело мраморника Светог Саве у Жичи, Спаљивање моштију Светог Саве 1594–1994. Зборник радова, Београд 1997, 126 и нап. 37.

¹⁹ Тај број светиљки се у црквама прво палио и остајао најдуже упаљен судећи по пракси у католичким црквама, за које постоје потпунији подаци, cf. D. R. Dendy, op. cit., 134, 138, 143.

Воштаница је увек горела на часној трпези и у проскомидији, како је наведено, док су трикирије и дикирије, када нису биле у обреду, могле бити одлагане у Жичи у бочне нише у средишњем делу олтарског простора, или су држане у протезису, јер ту одају Симеон Солунски назива сасудохранилницом.²⁰

Ако се закључује по примеру цариградске Свете Софије, у наосу жичке цркве висила су кандила на ланцима спуштена из темена прислоњених лукова, обасјавајући светлошћу насликане светачке ликове. Полазећи од истог примера у жичкој спољној припрати може се замислити дванаест светиљки размештених у средишта интерколумнија и у средишта бочних прислоњених лукова. Тако је било и у Дечанима. Дечански католикон пружа податак да су кандила била спуштена и испред најпоштованијих сликаних представа на бочним странама уз портал у припрати и да су осветљавала слику патрона храма у тимпанону портала.²¹ Такве представе и светиљке пред њима могу се замислити и у жичком ексонартексу, као и у другим деловима цркве где су били приказани важни догађаји из Христовог и Богородичиног живота и најпоштованији светитељи. Највећи број таквих светиљки била су висећа кандила, али у цркви су на одређеним местима паљене и воштанице. То се закључује по познатом делу хороса и по остацима стабала камених свећњака налажених у Жичи.

Најјачи извор вештачког светла у наосу жичке Спасове цркве био је полијелеј, где су биле упаљене најмање 4 воштанице и исти број кандила. Његова је целина претпостављена на основу нађеног медаљона са двоглавим орлом, који се чува и Народном музеју у Београду.²² Може се претпоставити да је Спасова црква имала мале металне свећњаке, иако нису сачувани. Поред њих у Жичи су постојала бар два камена свећњака, од којих један веома висок и по томе јединствен, те је њему и обредима којима је служио посвећено подробно разматрање.

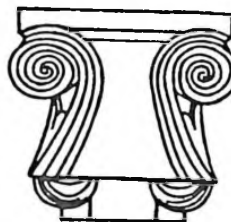
Једном свећњаку могу се приписати два фрагмента стубића исклесана од првеног бречастиг кречњака, дужине 22 и 24 cm, која су у хоризонталном пресеку осмоугаона, а имају пречник 9,5 и 10,5 cm. Судићи по мерама стубића није припадао олтарској прегради, а врста камена од којег је исклесан говори да не потиче ни са неке бифоре. Зато је готово извесно да су ти фрагменти били део стабла свећњака који се одоздо навеше сужавао. Камени свећњак, којем су могли припадати, вероватно је имао масивну базу и међучланове на стаблу и равну завршну плочу, као познати млађи примерци свећњака.²³ Могао је имати висину

²⁰ Сочинения блаженног Симеона, гл. 105, стр. 191, 192.

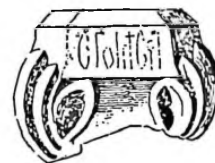
²¹ На више таквих места постоје метални држачи и дрвени катури уз помоћ којих су кандила вешана, или подизана. О великом броју таквих светиљки у дечанском католикону посредно сведочи и 95 металних кандила која се чувају у тамошњој ризници. Многа су још висила у цркви средином прошлог века када их је видео Гедсон Јуришић записавши да се само кандило над часном трпезом и још 12 кандила нису никада гасила, сф. М. Шакоша, Дечанска ризница, Студије и монографије 3, Београд-Приштина 1984, 184-187.

²² Д. Тодоровић, Полијелеј у Марковом манастиру, Зограф 9 (1978) нап. 2.

²³ Они потичу, углавном, из XVI и XVII века, али врло вероватно понављају старије облике истоврсног литургијског намештаја, уп. М. Чанак-Медић, Неки примерци црквеног каменог намештаја, амвонских плоча и прозорских транзена, Зборник Народног музеја 9-10, посв. М. Ђоровић-Љубинковић (Београд 1979) 535, сл. 15.

1. Капител који се чувао у Жичи тридесетих година овог века, према Ђ. Бошковићу

2. Фрагмент из Жиче који је забележио Ф. Каниц

око 1,5 m. Тај свећњак је могао стајати поред гроба уз северни зид унутрашње припрате чији је камени сандук исклесан од исте врсте камена. У том гробу био је, како је претпостављено, сахрањен архиепископ Јевстатије I.²⁴ Исто је тако могуће да је свећњак, о којем је реч, стајао испред сталка са празничном иконом.

Други високи свећњак могао се реконструисати на основу постојећих фрагмената и неких комада који су изгубљени, тако да се данас о њима може судити само на основу документације Феликса Каница и Ђурђа Бошковића.

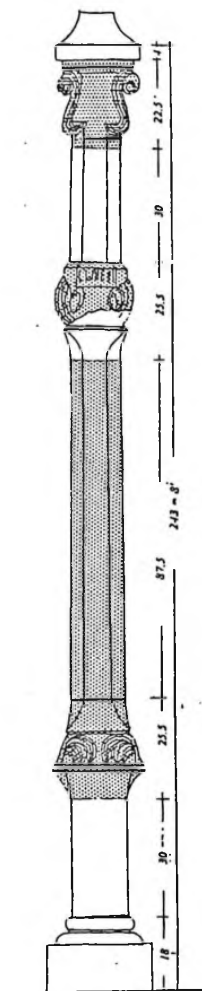
Полазиште у покушају реституције целине другог свећњака био је комад искоришћен за базу и колонету северне бифоре у капели куле пред ексонартексом (сл. 6). На место где је био уграђен доспео је приликом заштитних радова на жичкој Спасовој цркви, вршених после 1925. године. Комад је извађен из средишта олтарског прозора, где му, такође, није било првобитно место. У прозору је колонета била висока колико и прозор (2,31 m), спојена по средини висине са комадом колонете који је носио капител (сл. 5). Када је Бошковић обишао Жичу 1931. године, колонета је већ била извађена из тог прозора и подељена. Заједно је остао само део пренет на бифору у кули.²⁵ Бошковић је нашао и један капител који би тектоником одговарао комаду који је био над колонетом у темну прозора на апсиди (сл. 1).²⁶

Део искоришћен уместо базе и колонете у северној бифори куле, састоји се од главнице и стубића дужине 87,5 cm. Главница, која је имала улогу базе, особене је тектонике. Састоји се од два појаса, од којих се доњи, у облику зарубљене пирамиде, спајао са осмостраним колонетом. Изнад њега је део украшен повијеним листовима на углавима који се, такође, завршава појасом у облику зарубљене пирамиде, али он је чинио прелаз ка следећем члану целине стабла квадратног облика у хоризонталном пресеку, а не осмоугаоног као постојећи део колонете над њим. Осмострана колонета представља, судећи по обради ње-

²⁴ Уп. М. Чанак-Медић, О. Кандић, Архитектура прве половине XIII века, Споменници српске архитектуре средњег века, Београд 1995, 61, 62, са старијом литературом (М. Чанак-Медић).

²⁵ Уп. М. Кашианин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, Жича, Београд 1969, фотографија на стр. 80 (доле) и на стр. 96 (Ђ. Бошковић).

²⁶ Исто, цртеж на стр. 81, под њ.

3. Претпостављена целина жичког високог каменог свећњака, сивим су обележени делови о којима постоје подаци

не горње и доње равни, цео комад. За главицу се могло закључити да је била међучлан између осмостране колонете и ступчића правоугаоне основе. Пошто мерама постојећа осмострана колонета одговара затеженој доњој равни међучлана, могло је бити закључено да је он првобитно био у обрнутом положају. Главница као међучлан, спајала је, према томе, горњу осмострану колонету дужине 87,5 cm са доњим ступчићем квадратног пресека чија висина није позната. Овој целини могао се приписати још један комад специфичне тектонике, који је Каниц забележио. Има исто моделоване повијене листове на угловима као описани међучлан. Листовима је обухваћена горња плоча која чини прелаз ка следећем осмостраном члану целине (сл. 2).²⁷ На челу горњег појаса постојао је натпис који се не може раззнати, али његова слова омогућују закључак да је комад био окренут првобитно тако да се на њега одозго ослањала колонета осмоугаоног хоризонталног пресека. На доњој страни тог комада морао је постојати слично обликован појас као на познатом међучлану, који је чинио прелаз ка нижем члану целине. Постоји основа за претпоставку да је овај комад био горњи међучлан између познатог дела стабла стубића и вишег појаса. Ако је реконструкција другог међучлана тачна, стичу се подаци о делу високог стабла висине преко 1,4 m. Њему треба додати најнижи део стабла и највиши, сваки висине најмање 30 cm и масивну базу. Судећи по познатим високим каменним свећњацима, стабло се завршавало капителом и горњом плочом. Зато се капител о којем је било речи, може замислити на врху жичког високог свећњака (сл. 3).

Време настанка жичког високог свећњака могло се одредити на основу обележја клесаног украса у тридесете године XIII века, а израда приписати истим клесарима који су извајали капителе и колонете за бифоре капеле у кули пред ексонартексом.

Поводом предложене реконструкције треба приметити да стабло без базе са описаним међучлановима висине 2,25 m, није могло бити део архитек-

²⁷ Уп. Ф. Каниц, Србија, земља и становништво, II, прев. Г. Ерњаковић, Београд 1985, 15.

4. Обред паљења пасхалне свеће уз читање молитви са свитка Exultet

туре цркве и да његову идентификацију са стаблом свећњака оправдавају истовремени високи каменни свећњаци.

Високи каменни свећњаци конциповани са међучлановима украшеним биљним и фигуралним мотивима и са деловима одговарајућих геометријских

облика између делова стабла, познати су по примерцима сачуваним у црквама средње Италије из XII и XIII века, где су могли бити идентификовани као пасхални свећњаци. За најрепрезентативнији примерак пасхалног свећњака може се узети свећњак из Капуе (Carpoue) из времена Фридриха II (око 1255. године), а међу најстарије убрајају се свећњак катедрале у Салерну из око 1175. (сл. 7) и свећњак у Боминако (Bominaco) из 1180. године.²⁸ Примерци из Салерна и Капуе имају на стаблу више међучланова, а оба су завршена капителима украшеним низом фигура које, на исти начин као фигуралне представе на стаблу свећњака из Капуе, илуструју текстове који се читају на Велику суботу са свитка *Exultet*. На њима су у рељефу приказане сцене из Библије, а из јеванђеља догађаји који су се збили у дане Велике страсне седмице, почев од сцене на Маслиновој гори.²⁹ Свици *Exultet* су добро проучени и познати. На њима су исписане и илустроване молитве са одговарајућим неумским знацима, које се читају и певају приликом различитих обреда. Међу њима су и примерци са молитвама којима се слави победа Христова над смрћу на Велику суботу.³⁰

Повезаност високих свећњака и поменутих свитака могла је бити поуздано утврђена, јер је обред паљења пасхалне свеће приликом читања молитви са свитка приказан на неким минијатурама (сл. 4).³¹ Обред церемонијалног паљења пасхалне свеће је, међутим, старији од свитака који потичу из раздобља од почетка XI до средине XIII века. Свечано паљење и благосиљање воштанице познато је из ранохришћанског доба, а води порекло од многих старијих јеврејских обичаја.³² О томе сазнајемо из писма Јеронима једном ђакону 384. године, у којем описује разлоге због којих не може да напише песму у славу воштанице, чиме посредно сведочи да је слављење воштанице било познато од раније.³³ Претпоставља се да је неке песме такве садржине написао свети Августин.³⁴ Слављење воштанице се, међутим, не може одвојити од обичаја паљења великог броја свећа у најсвечанијим литургијским обредима, рано уведеним у јерусалимске цркве. Према сведочењу Етерије, која је описала богослужење у Јерусалиму крајем IV века, тамо је паљено на стотине свећа, али на Велики петак.³⁵ Еузебије, опет, бележи паљење мноштва свећа у пасхалној ноћи,³⁶ а постоје исто тако рани описи паљења светог огња на Христовом гробу на Велику

суботу.³⁷ Са тог огња паљено је мноштво свећа као чин обзнањивања Христовог васкрсења, те су паљење воштаница и светог огња били у Јерусалиму спојени у један обред, али треба рећи да постоји опис благосиљања воштанице у Јерусалиму из V и VI века,³⁸ из којег би се могао извести закључак да су слављење воштанице и паљење свете ватре некад били одвојени.

Сазнања о обредима у западнохришћанским и јерусалимским црквама омогућају идентификацију жичког високог каменог свећњака као пасхалног. Таквој атрибуцији иду у прилог и неки високи бронзани свећњаци из византијских и рашких цркава, који сведоче да је исти обред и тамо одржаван, а са њим се могу довести у везу и две високе воштане свеће из Дечана.

Познати високи бронзани свећњаци имају подножје са ножицама у виду лављих протома и стабла које чине више профилисаних, углавном валкастих делова међусобно повезаних међучлановима лоптастог и вишестраног облика. Један свећњак тога типа, висине 141 cm, постоји у светогорском манастиру Лаври, где је донесен из Амалфитског манастира. Датовање у раздобље од краја XI до почетка XII века. Други свећњак, висине 134 cm, чува се у манастиру Свете Катарине на Синају (сл. 8). Потиче из XII столећа.³⁹ Постоје на оба примерка на горњој плочи—тасу по ободу клинови или лежишта за дванаест свећа, а у средишту кружно поље за кандило или већу свећу. Бронзани свећњак, висине 130 cm, нешто једноставнијег облика, чува се у ризници манастира Дечани (сл. 9).⁴⁰ Он има изнад горњег таса низ рупа у којима су некада били углављени клинови за ободне свеће и у средини један цестасти део, који је држао средишњу велику свећу.⁴¹

Са три свећњака бројем упалених свећа симболизовала су дванаест апостола и Христа Спаситеља. Разложно је претпоставити да су њихове свеће паљене у пасхалној ноћи у тренутку оглашавања васкрсења Христовог.

Дечански свећњак потиче из прве половине XIV века, а крајем тога столећа поклонила је, према предању, кнегиња Милица Дечанима две воштанице високе преко два метра.⁴² Исто тако високе, чак више, воштанице постоје у неким црквама на Западу и коришћене су на исти начин као воштанице на високим каме-

²⁸ E. Bertaux, *L'art dans l'Italie méridionale*, II, Paris 1903, 568, 607, fig. 273, pl. XXIII.

²⁹ Ibid., 602, 607, nap. 2.

³⁰ Bertaux, op. cit., I, 214–232. Постоји мишљење да се свитак *Exultet* развио из византијских литургијских свитака, од којих су неки били илустровани, cf. B. J. Зурић, Икона светог краља Стефана Дечанског, Београд 1985, 29, nap. 42, где је и новија литература о свитцима *Exultet*.

³¹ Репродукована минијатура је према Leo Marsicanus, *Cronicon Cossinense*, bib. III cap. XXXIII, ed. Wattenbach, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, VII, p. 723., I, Pl. XI/1.

³² Galavaris, op. cit., 69.

³³ Dendy, op. cit., 128, 129.

³⁴ Ibid., 129.

³⁵ Cf. Peregrinatio Aetheriae ad loca sancta, прев. Л. Мирковић, Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника Православне источне цркве, Београд 1961, 300. Исти обичај ставаља у Велики петак и С. Булгаков (Православље, прев. М. Ђорђевић, Будава 1991, 153).

³⁶ Л. Мирковић, Православна литургија I, Београд 1982³, 320 и nap. 2 где је наведен извор.

³⁷ Л. Мирковић, Хеортологија, 170, 171.

³⁸ Dendy, op. cit., 131 са изворима у nap. 3 и 4.

³⁹ L. Bouras, Three Byzantine Bronze Candelabra from the Grand Lavra Monastery and Saint Catherine's Monastery in Sinai, Silver from Early Byzantium, ed. M. Mundell-Mango, Baltimore, Maryland 1986, 19–26. Репродукован свећњак са Синаја, ibid., Fig. 8.

⁴⁰ Уп. М. Шакоџа, нав. дело, 184, 185, 209, 256.

⁴¹ Мирјана Шакоџа је помишљала да је постојао још један виши део на свећњаку који недостаје, на основу високог цестастиг дела. Он је, међутим, служио као лежиште високе свеће у средишту.

⁴² По једној другој традицији ове су свеће паљене на сахрани ктитора манастира Стефана Дечанског, а у XIX веку и све до 1941. оне су стајале лево и десно од камених саркофага (краља Стефана Уроша III и краљице Марије Палеологине) у јужном броду цркве. Cf. М. Шакоџа, нав. дело, 300; иста, О једној мало познатој дечанској старини. Крст старца Нестора. Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 14 (1982) nap. 87, где је изнета претпоставка да ове свеће потичу из средине XVI века.

ним свећњацима о којима је напред била реч.⁴³ Те су свеће тамо остајале испред олтара да горе целе године током служби, или су остављане неупаљене до следећег пасхалног празника. У неким црквама су, после благосиљања пасхалне свеће, гашене све ватре по кућама и паљене нове,⁴⁴ што се поклапа са поменути јерусалимским обичајем паљења светог огња и прослављања нове ватре.

Прослављање нове свете ватре веома је поштован пасхални обред, који води порекло из паганске и старе јудејске религије. Једном годишње на острву Лемносу гасиле су се све ватре, после чега је нова ватра доношена са Делоса.⁴⁵ Нова ватра паљена је на свечан начин и у Риму у Вестином храму сваке године 1. марта.⁴⁶ Исти обичај постојао је и у старој јудејској традицији, чак у сложенијем виду, јер је света ватра из јерусалимског Соломоновог храма разношена по свим кућама у Палестини.⁴⁷ У Јерусалиму је тај обичај преузела хришћанска црква, после чега је дуго одржаван. У тамошњем типичу из 1122. године прописано је за Велику суботу одржавање вечерња и улазак патријарха у Христов гроб, одакле је излазило са упаљеном светом ватром,⁴⁸ са које је пламен разношен по свим кућама.

Кад знамо намену и начин коришћења високих камених свећњака у италским црквама, а познати су нам и старији обреди одржавани у Јерусалиму на Христовом гробу на Велику суботу, смемо високе свећњаке — жички камени и дечански бронзани, као и високе дечанске воштанице довести у везу са истим обредима одржаваним у та два рашка духовна средишта. То тим више што се из дечанског манастира разносила по свим кућама света ватра и то не само у околна насеља, већ и у удаљене црногорске домове, који обичај још увек траје.⁴⁹ Обичај свечаног паљења воштанице у Жичи установио је, судећи по времену из којег потиче њен високи камени свећњак, већ Свети Сава, имајући, вероватно, у виду јерусалимске обичаје. Може се отуда претпоставити да је и обичај паљења нове свете ватре и њено разношење по свим кућама у Рашкој уведено већ у то време и да се одјек тога обреда одржао у Дечанима.

⁴³ D. R. Dendy наводи податке о необично високим ускршњим свећама међу којима су неке биле чак и једанаест метара, као воштаница у Солзберију из XVI века, док су у Вестминстеру и Кентерберју биле тешке по око 150 кг. (op. cit., 139).

⁴⁴ Dendy, op. cit., 138.

⁴⁵ Ibid., 148.

⁴⁶ Ibid., 149.

⁴⁷ Л. Мирковић, Хеортологије, 170.

⁴⁸ Исто, 171.

⁴⁹ Вл. Влаховић, Ватра у гатању и веровању, Записи III (Цетиње 1928) 93.

Milka Čanak-Medić

LANTERNS AND ORIGINAL PASCHAL RITUALS IN THE SAVIOUR'S CHURCH IN ŽIČA AND THEIR ANTIQUE SOURCES

The author examines lanterns as a material source of light and investigates their layout in Orthodox churches. Besides this, she has also made an attempt to grasp the symbolical sense and the ideological content of the light they emit.

The author begins her research with the layout of lanterns in the church of St Sophia in Constantinople on the basis of the testimony of Paul Sylentiarios. After that, she outlines most important interpretations of the figurative meaning of light, comprehended as a metaphor of particular phenomena or personalities. Depending on their number and position, lanterns were invested with a symbolic sense, which was interpreted on the basis of sources.

Starting from the knowledge about the layout of lanterns in east-Christian churches, the author attempts to reconstruct the position of icon lamps and candles in the church of the Saviour in Žiča. In that, she focuses special attention on stone candlesticks surviving in fragments. At least two candlesticks must have existed in Žiča, one of which was very tall and unique in that aspect. That candlestick and rituals in which it was utilized were subjected to a thorough analysis. On the basis of the carved ornaments it could be dated to the 1230s. It was reconstructed in its entirety on the basis of the surviving fragments and parts previously existing in the monastery.

Tall stone candlesticks of the same type, with segments adorned with vegetative and figural motifs and parts of corresponding geometric forms between the segments of the base of the candlestick, are known after the samples surviving in churches in central Italy from 12th and 13th centuries, where they were identified as Paschal candlesticks. However, the ritual of the ceremonial lighting of a Paschal candle is older and was performed in the early Christian period. Its origin can be brought into connection with old Jewish customs, when a wax candle was venerated. This ritual cannot be separated from the custom of lighting a large number of candles in the most solemn liturgical rituals, introduced at an early time in Jerusalem churches. According to the testimony of Etheria, who described a liturgical service in Jerusalem at the end of the 4th century, hundreds of candles were lit there, but on Good Friday. Eusebios notes down lighting numerous candles during the Easter night. Besides this, there are also early descriptions of lighting of the holy fire on Christ's tomb on Easter Saturday. Many candles were lit on that flame, as an act of announcing Christ's resurrection, after which the holy fire was carried from the Jerusalem church to all houses in Palestine.

The presented facts rendered possible the identification of the tall stone candlestick in Žiča as a Paschal candlestick. Such an attribution is supported by tall bronze candlesticks from Byzantine and Raška churches and wax candles from Dečani, measuring more than 2.5 m in height. In Žiča, the ritual of lighting a holy fire seems to have been connected with the lighting of the Paschal candlestick. For there are gro-

unds for the assumption that from Žiĉa this ritual was transferred to Deĉani monastery from which fire was carried to all houses not only in neighbouring settlements, but also in faraway homes in Montenegro. This custom is still practiced there.

Judging by the epoch from which the tall stone candlestick originates, the custom of the solemn lighting of a wax candle in Žiĉa was established by St Sava, in all probability having in mind the previously described Jerusalem customs.

ВЕСНА БИКИЋ

АНТИЧКИ УЗОРИ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ НАКИТУ XI–XII ВЕКА НА ТЛУ СРБИЈЕ

У раду је анализирано неколико врста наушница и прстења за које постоје директни узори у римском златарству, при чему су поједини типови у оквиру врста модификовани у складу са занатским токовима у назначеном раздобљу.

Слом античке цивилизације донео је велике промене, али није истовремено означио и прекид са традицијама у култури и уметности. Античко наслеђе остало је, напротив, веома заступљено и у епохи средњег века, посредством држава-цивилизација које су настале на тековинама срушеног Римског царства. Континуитет прихватања античких тековина присутан је у Византији у значајном обиму, мада не и у једнаком интензитету у свим делатностима. У области уметничких заната те црте су веома изражене, што се запажа и у изради накита. Овај несумњиви узор — у врстама и облицима накита, као и у техникама рада — истицан је у доста наврата; од прилога и студија домаћих истраживача до данас је најпотпунија остала анализа у студији Б. Радојковић *Накит код Срба*.¹ Специфичност византијског накита огледа се управо у прихватању античког наслеђа у континуитету, у вишеструким обновама у којима су, почев од времена владавине цара Јустинијана, а потом за време царева из династија Македонаца, Комнина и Палеолога, прерађивани стари типови, односно, прилагођавани према ондашњим модним правцима.²

На подручју Србије, које је након слома Римског царства било изложено продорима варварских, а потом и словенских племена, није се у пуној мери разликала непрекинутост античког наслеђа ни у време ране (прве) Византије, а у наредном раздобљу, од готово пуна три столећа, прекид са античким тековинама био је готово потпун. Тек на почетку 11. века успостављена је чвршћа веза са античком баштином, овај пут посредно — византијским освајајима. И развој накита остваривао се у истом контексту — био је условљен уметничким струја-

¹ Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969.

² Greek Jewellery, 6.000 Years of Tradition, Exhibition Catalogue, Ministry of Culture, Athens 1997, 151–159.

њима у занатству и култури уопште, а импулси су углавном долазили из Византије. Већ од средине 13. века, међутим, почињу да се запажају извесне специфичности развоја српског накита, на који ће, поред поменутих уметничких, добрим делом утицати и економске околности.³ Од истог раздобља у српском накиту, као и у византијском, почињу да се јављају утицаји украса и из других подручја — из Италије и средње Европе.

Најизразитије сличности са античким накитом запажају се на тлу Србије у раздобљу 11–12. столећа, током којег је ово подручје и у културним токовима чинило део византијског комонвелта. Мада археолошка евиденција налаза, заснована преважно на накиту из некропола, пружа податке о веома скромној количини увезених, луксузних примерака рађених у високој златарској техници, укупна разноврсност накита је сразмерно велика, посебно у току 12. и на почетку 13. века. Поред врста за које паралеле налазимо у скупоценим савременом или у ранијем византијском украсу из времена династије Македонаца, запажена је и једна група налаза за коју се може истаћи изразита сличност са античким. За ову прилику издвојили смо неколико врста наушница и прстења који и облицима и примењеним техникама рада у највећој мери упућују на античке прототипове.

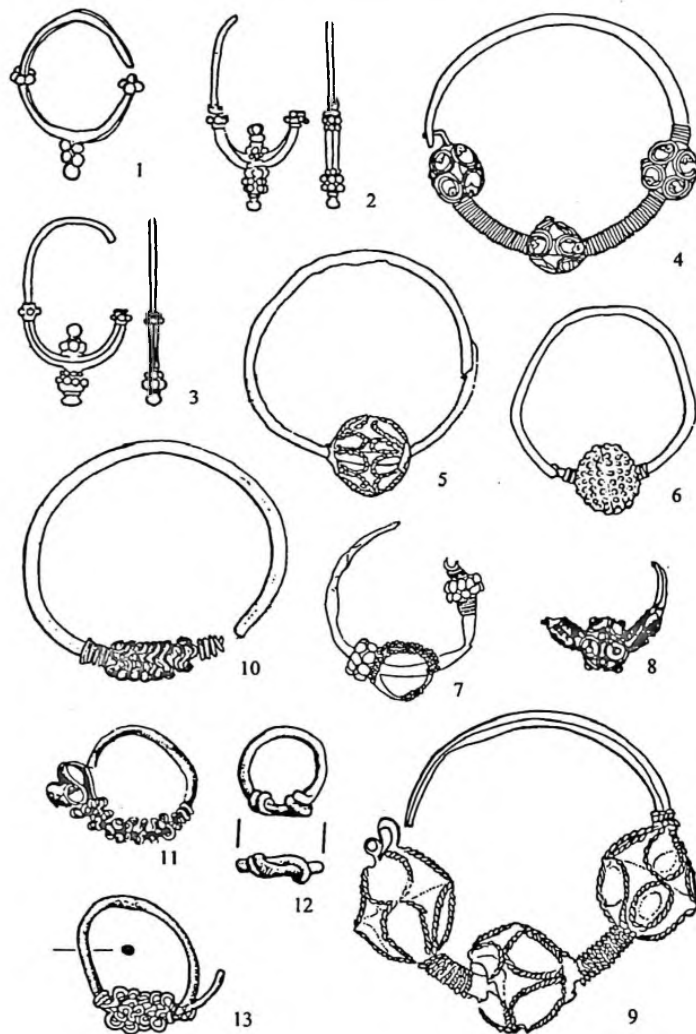
Гроздолике наушнице несумњиво представљају најпознатију врсту међу украсима из ове етапе, при чему је потребно нагласити да је 11. столеће последње раздобље њихове бројније појаве. Античко порекло овог типа није спорно, међутим, највећи број средњовековних варијанти је у већој мери различит од основног — полазног облика. Ипак, у материјалу са подручја Србије постоје две за које се сматра да су представљале одреднице за настанак стила ове врсте наушница у средњем веку. Једноставна глатка карика са малим гроздом апликацираним у доњем делу (сл. 1/1) представља тип украса који од појаве у микенском накиту траје до 2. века наше ере, односно, у донекле измењеном облику и до касноримског накита 4. века.⁴ Неколико блиских варијанти овог раног облика присутно је у средњовековном материјалу на великоморавским налазиштима, у културним слојевима из раздобља друге половине 9. и почетка 10. века.⁵ Касније, у току 11. столећа, њихова спорадична појава забележена је у Подунављу, при чему је један примерак, овде илустрован, откривен и у некрополи истраженој у Доњем граду Београдске тврђаве.⁶ Развијен облик гроздолике нау-

³ Б. Радојковић, нав. дело, 68–73.

⁴ F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities British Museum, The Trustees of the British Museum 1911, London 1969 (Photolithographic reprint), Pls. IV/470, LIII/2501, LV/2683; R. A. Higgins, Greek and Roman Jewellery, London 1961, Pl. 12/F; Lj. Ruseva-Skokaska, Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum—Sofia (Cromwell Edition London) Sofia 1991, Cat. No. 7; Greek Jewellery, op. cit., Cat. No. 189.

⁵ B. Dostal, Slovenska pohrebšice ze středni doby hradištni na Morave, Praha 1966, 35, Obr. 8/2–4.

⁶ D. Gh. Teodor, Romanitatea carpato-dunareana si bizantul in veacurile V–XI e. n., Jași 1981, Figs. 9, 16, 17; Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX–XV века, Каталог изложбе Народног музеја у Београду, Београд 1982, кат. бр. 21; Г. Марјановић-Вујовић, Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске тврђаве, Годишњак града Београда 36 (1989) 22, 39, Т. I/41.

Сл. 1

шнице појављује се, мада ретко, већ у римском накиту 3. века,⁷ а од скупа елемената који представљају специфичност овог украса у средњем веку, на хронолошки најмлађем, из 11. столећа, недостају грануле на горњем делу алке, што илуструју и сребрни примерци из гамзиградске некрополе (сл. 2, 3).⁸

Другу групу налаза чине наушнице са јагодама (сл. 1/4–9). Античке облике, који су рађени у високој златарској техници и претежно од злата, преузели су византијски златари, заједно са декоративним техникама филигранна, гранулације и ажурирања, пореклом са Истока, вероватно из Персије.⁹ Мале наушнице, украшене најчешће мотивима латица и медаљона (сл. 1/8), у културним слојевима из тзв. средњег византијског периода јављају се сразмерно ретко, за разлику од великих са једном или са три јагоде нанизане на правилном размаку на доњем делу карике (сл. 1/5–7, 9), који и на налазиштима на подручју Србије представљају веома омиљен вид украса.¹⁰

Занимљиву и још увек недовољно објашњену групу средњовековног накита представљају наушнице облика алке са украсом направљеним од спирално увијене филигранске жице (сл. 1/10–13). Ово је, такође, веома стара техника која се у декорацији накита задржала веома дуго — јавља се најпре у грчко-италском из 5–3. века п. н. е., а заступљена је и у римском накиту, пре свега, у источномедитеранским областима.¹¹ У истом раздобљу, међутим, поред израде самосталних украса на нискама (огрлицама и нарукувицама), појавила се и група накита са појединим деловима направљеним обмотавањем жице на особен начин, који упућује на сасвим одређено значење. Оно је у вези са једним од најраширенијих античких митова, са митом о грчком хероју Хераклу, односно римском Херкулу, са чијим се једним атрибутом — чвором, облици направљени преплитањем жице могу упоредити.¹² Поменути мотив имао је вели-

⁷ F. H. Marshall, op. cit., Pl. LV/2683.

⁸ С. Јовановић, Средњовековна некропола на Гамзиграду, Уздарје Драгославу Срејовићу, ред. М. Лазућ, Филозофски факултет — Центар за археолошка истраживања, Београд 1997, 503, Т. I/1.

⁹ F. H. Marshall, op. cit., Pls. XXXII/1844, LIII/2565, 2567–2568, p. 296–297.

¹⁰ М. Гарашић, Д. Гарашић, Средњовековно српско гробље у Добраци, Старинар 5–6/1954–1955 (1955), сл. 11/в; М. Гарашић, Д. Гарашић, Ископавања тумула у Белотићу и Белој цркви (западна Србија), Зборник Народног музеја у Београду 1 (1958), сл. 11с; Д. Милошевић, Заштитна ископавања у Поповцу, Зборник Народног музеја у Београду 2 (1959), сл. 2, стр. 118; Г. Маријановић-Вујковић, Средњовековни гроб из околине Пожаревца, Старинар 18 (1967), Т. I/5, стр. 217; Г. Маријановић-Вујковић, Nécropoles médiévales Vinča, Inventaria Archaeologica fasc. 22, Belgrade 1979, Y217/1–2; Накит на тлу Србије, нав. дело, кат. бр. 287; Г. Маријановић-Вујковић, Трпљане — српска некропола (крај XI — почетак XIII века), Народни музеј Београд, монографије, књ. 4, Београд 1984, Т. XVI/284.1,2, XIX/275.1–4, XXI/278.1; S. Radosavljević-Krumić, Une nécropole médiévale à Ljubičevac, Beldarske sveske 3 (1986), Fig. 4/3 (tombe 10), 333; Д. Сивачић, Средњовековна некропола Код гробља у Старом Костоцу, Viminašium 4–5/1989–90, Т. I/6, 160, 167; Н. Сивановић, Некрополе X–XV века у Војводини, Каталог 1 (Археолошко друштво Војводине) Нови Сад 1989, кат. бр. 205, 379, 380, 428; Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века, Каталог изложбе, Галерија САНУ 90, Београд 1998, кат. бр. 385, 421.

¹¹ F. Henkel, Die gömischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete, Berlin 1913, Taf. II/28, Taf. XXVIII/699–709; F. H. Marshall, op. cit., Pl. XLV/2277; G. R. Davidson, The Minor Objects, Corinth, Vol. XII, The American School of Classical Studies in Athens–Princeton, New Jersey 1952, 252.

¹² I. Popović, Roman Jewelry in the Form of Hercules Symbols in the Central Balkans, Starinar XLIX/1998 (1999), 77–92.

ку примену у 4. веку п. н. е. и од тог времена постао је широко распрострањен у читавом хеленском свету. Највећу популарност имао је у периоду хеленизма, односно, у областима источног Медитерана, док се у римском златарству јавља знатно слабије. Метални накит у облику Херкуловог чвора у областима централног Балкана појавио се пред крај 1. века и остао је у употреби веома дуго, при чему се за раздобље 3–4. и све до 6. века везују бројније варијанте истог украса.¹³ Предмет нашег интересовања представљају оне средњовековне наушнице, које због стила украса веома подсећају на античке узоре.¹⁴ Поред примерака на којима је жица преплетена тако да не оставља место сумњи да је у питању поменути симбол, као што је изведено на наушници откривеној на локалитету Напреље, на периферији Новог Пазара (сл. 1/12),¹⁵ постоје и упрошћене варијанте истог мотива, код којих је обмотавање жице изведено лабаво, тако да подсећа на спојене *ослице*. Управо са овим варијантама стил украса на средњовековним наушницама има изразите сличности (сл. 1/10, 11, 13).

У епохи средњег века украс од увијене жице појавио се на накиту кетлашке културне групе, а потом је од 10. столећа био присутан у источној Далмацији, као и на широком подручју средње и источне Европе, мада не у једнаком броју у свим областима.¹⁶ У матичним областима Византије наушнице истог стила датоване су у раздобље 11–12. века,¹⁷ док у другим подручјима на Балканском полуострву ове врсте нема у већем броју пре 12. столећа.¹⁸ У сличном временском оквиру је појава спирално увијене жице за украшавање различитих облика накита и у Србији, мада се шира примена везује за 12. и прве деценије 13. столећа, при чему је највећи број налаза регистрован у Подунављу.¹⁹ Сви наведени подаци, у вези са пореклом узора, потом и ареалом распрострањености и хронологијом налаза у раздобљу средњег века, усмеравају на претпоставку о копирању античког прототипа, који се због изразите магијске и религијске компоненте задржао у накиту дуго, и онда када је одавно изгубио основно обележје.²⁰ Исти подаци, такође, истичу улогу словенског елемента у преноше-

¹³ I. Popović, op. cit., 82.

¹⁴ I. Popović, op. cit., Figs. 1/type II, 3/type III.

¹⁵ Д. Премовић-Алексић, Напреље — остаци средњовековне цркве и некрополе, Новопазарски зборник 12 (1988), 33, Т. II/5.

¹⁶ М. Ђорђевић-Љубинковић, La nécropole slave de Brestovik, Rapport préliminaire des fouilles en 1953–1954, Archaeologia Jugoslavica 2 (1956), 136; Д. Јеловина, Starohrvatske neкрополе на подручју između гјека Zrmanje и Cetine, Split 1976, Т. XL/8, 9, LXII/8, 9; Д. Милић, Спирално увијена жица на средњовековном накиту из Србије, Старинар 38/1987 (1988), 75–79.

¹⁷ G. R. Davidson, op. cit., Pl. 108/2025, 2026, 2028, 2029, pp. 252–253.

¹⁸ Е. Манева, Средновековен накит од Македонија, Скопје 1992, Т. 18/1.2, 31.139, 57.25, 57.30, 57.37, 59.1; В. Јовановић, Разматрања о средњовековној некрополи Луковит-Мушат код Ловеча у Бугарској, Старинар 38/1987 (1988), 111–132, Т. II/6, III/26, 27, V/97–98. P. Diaconu, S. Vargasi, Pascuul lui Soare, asezarea medievals (secolele XII–XIV), Vol. II, București 1977, Fig. 97/25, 28, p. 124; Д. Милић, нав. дело, 75–78.

¹⁹ Д. Милић, нав. дело, 73, 75–78, сл. 1.

²⁰ Поред апотропејског карактера, Херкулов чвор је био и симбол плодности, што је потврђено обичајем одвезивања чвора испред брачне постеље. I. Popović, Roman Jewelry, 77.

њу овог стила накита, који је због једноставности технике био прихваћен на широком простору као једна од врста народног украса.

Поред поменутих, антички узор запажа се и на наушницама облика полумесеца, а паралеле се могу повући и са појединим типовима из скупине наушница са коленима. Откривени примерци наушница ових врста из раздобља 11–12. века, међутим, показују знатне различитости у односу на полазни антички облик, односно, у типолошком и декоративном погледу представљају производе особене за средњи век, због чега нису укључене у овај преглед.

У развојној линији, међу врстама накита, облик прстена се најмање променио од антике до краја средњег века. У тако дугом трајању велике већине врста прстења, хронолошку одредницу веома често је представљао избор мотива и тема у декорацији главе. Четири типа прстена, међутим, у већој мери од осталих и обликом и стилем декорације слични су античким узорима.

Међу бројним варијантама пуно ливеног прстења са плочастом главом изузетну појаву представља обликовање у виду две мале спојене главе, као што је то на прстену откривеном у утврђењу Велики Градац код Доњег Милановца, у хоризонту становања из 11. века (сл. 2/3).²¹ Овај прстен, посматран у целисти, подсећа на два типа римског прстења, међу којима свакако треба тражити узор за порекло. Први могући узор обухвата једноставно прстење од жице које на глави има чворове различитих форми или навоје — понато је од предримског времена, а у употреби је све до 4. stoleћа.²² Овакво решење главе прстена има, такође, сличности и са раније поменутих обликом Херкуловог чвора.²³ Други могући узор представља прстење са касетама за камен или пасту, односно, једна од варијанти која има две хоризонтално постављене касете.²⁴ Тип прстена са две касете специфичан је и за античко златарство, али његово временско опредељење у оквирима те продукције није сасвим поуздано, с обзиром на то да се појављује у хеленистичком периоду, а потом тек крајем 3. века.²⁵ Сличан облик луксузног прстена израђује се и у рановизантијском раздобљу, када се око касета јавља фини украс од гранула које се спуштају и на рамена.²⁶ Ипак, ако се посматра украс урезан на глави прстена из Великог Градца, утисак је да би се пре могао довести у везу са групом прстења са малим главама начињеним од жице, односно, њиховим у бронзи ливеним варијантама.

У другој бројној скупини пуно ливеног прстења, која обухвата примерке са испупченом плочастом главом, тип прстена са алком удвојеном са предње

²¹ М. Јанковић, Средњовековно насеље на Великом Градцу у X–XI веку, Филозофски факултет — Центар за археолошко истраживања, књ. 1, Београд 1981, т. IX/16.

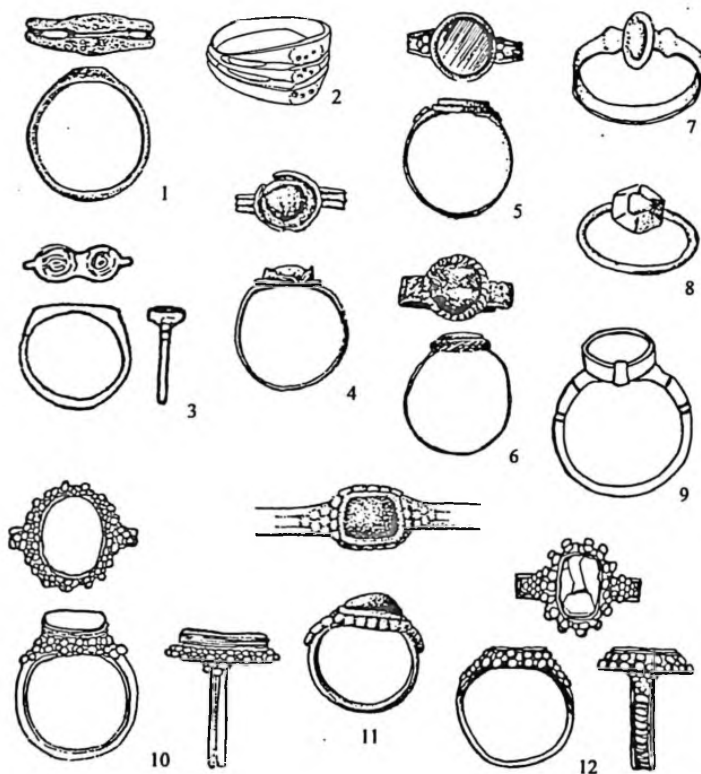
²² F. Henkel, op. cit., Taf. 2/28, 42, 43, Taf. XXIX/721–735; Lj. Ruseva-Skokoska, op. cit., Cat. No. 265; И. Пойовић, Римски накит у Народном музеју у Београду, кат. бр. 4, 63, 69, стр. 14.

²³ I. Popović, Roman Jewelry, Fig. 3.

²⁴ F. Henkel, op. cit., Taf. LI/1329; И. Пойовић, Римски накит у Народном музеју у Београду, 11, кат. бр. 47.

²⁵ Ibid.

²⁶ M. C. Ross, Catalogue of the Byzantine Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Vol. Two: Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period, Washington, D. C. 1965, Pl. XLVI/No. 74, p. 62.

Сл. 2

стране и две мале елипсоидне главе такође представља изразито ретку појаву. Један прстен је откривен у тврђави Рас, у слоју другог средњовековног хоризонта, чији је хронолошки оквир 11. и прве деценије 12. века (сл. 2/1).²⁷ Други, исте стилизације али са три мале главе, нађен је у близини Призрена, у некрополи истраженој на локалитету Врбница (сл. 2/2).²⁸ Узор за овај тип постоји у римском златном прстењу облика уске алке са проширеном главом, чије се

²⁷ М. Пойовић, Тврђава Рас, Београд 1999, сл. 203/5, кат. бр. 375.

²⁸ Археолошко благо Косова и Метохије, кат. бр. 389.

бројне варијанте развијају од средине 1. до средине 3. века.²⁹ Раније прстење овог типа, до почетка 2. века, има алку удвојену на рамену проламањем и главе спојене на средини.³⁰ У наредном раздобљу прстење постаје масивније, алка је удвојена дубоким урезом, а главе су веће, елипсоидног облика, најчешће са натписима вотивног карактера.³¹ Рановизантијски златари су преузели овај облик римског прстена, међутим, променили су његову симболику — начинили су га типом вереничког прстена.³² Да ли и у познијем раздобљу средњег века ношење ове врсте прстена има исто значење тешко је утврдити, а мали број од свега девет откривених примерака из Грчке, Бугарске, Македоније и Србије не доприноси решењу овог проблема.³³

Прстење са уметнутим каменом, стаклом или пастом део је античког наслеђа које се до средњег века одржало у готово неизмењеном облику. У материјалу са подручја Србије издвојене су две у стилу различите групе овог прстења, а код обе се касета за камен налази изнад линије алке. Прстење са касетом уоквиреном обручем од жице (сл. 2/4–6, 9) јавља се на читавом подручју Србије, у јужним областима на почетку 11. века, а у Подунављу касније, од средине истог и у току прве половине наредног столећа.³⁴ Поред сребрног, и примерке рађене у бронзи одликује веома квалитетна израда, а у истом периоду присутно је и ливено прстење, које обликом у великој мери подражава поменуте, али и неке друге римске типове (сл. 2/7, 8).³⁵ Римско прстење овог типа је често луксузно, рађено је у бројним варијантама и дуго је било у употреби. Једноставнији облици се појављују још у 1. веку (најсличније им је ливено прстење), док су примерци израђени у техникама филиграна и гранулатије датовани претежно у 3. век.³⁶ Исти тип прстена, са свим варијантама познатим из римског накита, израђује се у источномедитеранским областима и након овог времена, у 4–5. и

²⁹ F. Henkel, op. cit., Taf. III/45, 46; И. Појковић, Римски накит у Народном музеју у Београду, 10 (тип II).

³⁰ И. Појковић, нав. дело, кат. бр. 3.

³¹ Lj. Ruseva-Slokoska, op. cit., Cat. No. 180.

³² M. Chazidakis, Autres bijoux byzantins, Collection Helene Stathatos II: Les objets byzantins and post-byzantins, Strasbourg 1957, Pl. V/Cat. No. 40, p. 58.

³³ G. R. Davidson, op. cit., Pl. 105/1905–1907; B. D. Borisov, Djadovo, Vol. 1, Mediaeval Settlements and Necropolis (11th–12th Century), Tokai (Tokyo) 1989, Fig. 330; E. Манева, нав. дело, 84, Т. 75/86.24, 95.4.

³⁴ V. Jovanović, Lj. Vuksanović, Maticane, necropole sud-slave de Xe et XIe siècle, Inventaria Archaeologica fasc. 25, Musée de Kosovo de Pristina — L'association des Sociétés archéologiques de Yougoslavie 1981, Y239/3, Y245/7, 8, 10, 11, Y245/12; Накит на тлу Србије, кат. бр. 234; Д. Мишић, Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца, Старинар 20 (1969), 243, сл. 21; S. Ercegović-Pavlović, Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium XII, Beograd 1980, Pl. XX/tombe 51; С. Ерцеговић-Павловић, Средњовековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдуčkoј Воденици, Вердапске свеске, Пос. издања 1, Београд 1986, сл. 7/1, стр. 29; Археолошко благо Косова и Метохије, кат. бр. 356, 357, 361, 373, 396.

³⁵ С. Ерцеговић-Павловић, Средњовековна некропола у Нишу, Старинар 27/1976 (1977), Т. IX/G–54/7, Т. X/G–67/7; S. Ercegović-Pavlović, Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Pls. XX/tombe 41, XXI/tombe 193; Накит на тлу Србије, кат. бр. 266.

³⁶ Lj. Ruseva-Slokoska, op. cit. Cat. Nos. 219, 220, 222, 234; И. Појковић, Римски накит у Народном музеју у Београду, кат. бр. 6, 16, 37, 44, 50, стр. 11.

до 7. века.³⁷ Рановизантијско прстење има додаток у виду венца од ситних гранула око касете, а понекад и са украсом од гранула на раменима, што се објашњава јачим утицајем источњачког златарства, који се јаче испољавао на накиту почев од друге половине 3. века.³⁸ У раздобљу од 10–12. века налази прстење овог облика и стила јављају се на читавом подручју Балкана, мада ређе у северним областима.³⁹

Луксузно прстење са богатим украсом који уоквирује касету (сл. 2/10–12) има запажено место у средњовековном накиту 11–12. века. Већи број до сада познатих примерака овог прстења са подручја Србије откривен је на налазиштима у Подунављу — 7 од 12 откривених комада. Занимљиво је истаћи да је у готово свим истраженим некрополама нађен само по један овакав прстен, осим у Нишу, на локалитету Гласија, где су откривена два примерка.⁴⁰ Овај тип прстена представља развијену варијанту прстодно поменутог, која се огледа у укрупњавању главе прстена, као и у стилу украса изведеног у техници гранулатије и филиграна — особинама које су одликовале прстење 3–4. века.⁴¹ За раздобље између 6. и 10. века карактеристичне су грацилније варијанте украса, док је крупан луксузни накит, чини се, почео да улази у моду од 11. века, да би у 12. и на почетку наредног столећа сасвим преовладао.⁴²

Засебну, сразмерно бројну скупину накита са изразитим античким традицијама представљају наруквике од стаклене пасте, које у великој мери остају непромењене све до 17. века. Ширина проблема у вези са овим наруквицама, међутим, превазилази оквире овог прилога, јер представља сасвим специфично поље истраживања.

Скроман број врста накита из раздобља 11–12. века, који је одабран овом приликом због изразитих сличности са украсима античког доба, недовољан је за шира разматрања о античком наслеђу у области уметничких заната. Ипак, време појаве и ареал распрострањености појединих разматраних врста подсти-

³⁷ Greek Jewellery, Cat. Nos. 153, 154; M. C. Ross, op. cit., Cat. Nos. 48, 6, 73, 179/Q, p. 48, 10–12, 62, 138; G. R. Davidson, op. cit., 228.

³⁸ И. Појковић, Римски накит у Народном музеју у Београду, 11.

³⁹ G. R. Davidson, op. cit., Pl. 102/1822, 1823, 1826, 1830–1833; E. Манева, нав. дело, Т. 82/86.37, 2.11, 2.6, 83/57.29; П. Гајев, Накити от погребенија от XI–XII в., Археологија 1977.1 (Софија), тип VI, VII–1, стр. 42; B. D. Borisov, op. cit., Fig. 331/a–i; D. Gh. Teodor, op. cit., Fig. 20/23; Археолошко благо Косова и Метохије, кат. бр. 381.

⁴⁰ Д. Петровић, Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца), Старинар 13–14/1962–1963 (1963), сл. 30/3; С. Ерцеговић-Павловић, Гроздолике византијске наруквике у Србији, Т. I/1; С. Ерцеговић-Павловић, Средњовековна некропола у Нишу, Т. VI/5, Т. VIII/G–34/3; Г. Марјановић-Вујковић, Средњовековни гроб из околине Пожаревца, Т. I/4, стр. 217; G. Marjanović-Vujović, Nécropole médiévale Vinča, Y210/2; Накит на тлу Србије, кат. бр. 15, 225, 278, 448; М. Гарашанин, М. Васић, Г. Марјановић-Вујковић, Трајанов мост — Castrum Pontes, Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, Вердапске свеске II, Београд 1984, сл. 34; Г. Марјановић-Вујковић, Грњане, Т. VIII/126; Г. Марјановић-Вујковић, Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске тврђаве, Т. I/11; Д. Сијачић, нав. дело, Т. I/7, 160, 166.

⁴¹ Lj. Ruseva-Slokoska, op. cit., Cat. No. 221.

⁴² L. Niederle, Príspevky k vyvoji byzantských šperku e IV.–X. století, Praha 1930, Obr. 61/1, 5, p. 124; M. C. Ross, op. cit., Cat. No. 115, p. 84.

че на размишљање о начинима и правцима уплива традиција античког златарства на подручје Србије, у области јужно од Саве и Дунава. Најстарија врста — гроздолике наушнице — јавља се већ од 9. столећа, и то претежно у Подунављу, што их доводи у везу са истим налазима на широком подручју Европе, од Русије, Пољске, Чешке, Словачке и Мађарске, односно областима насељеним словенским становништвом, чијем су укусу оне у великој мери и прилагођаване. На овој великој територији, од 9. до 11. столећа познати су сви типови гроздолких наушница, како луксузних тако и једноставних ливених,⁴³ што упућује на веома рано преузимање античког прототипа, можда већ у 6. веку. У вези са местима израде и дистрибуције овог накита, склони смо мишљењу да као најзначајнију област истакнемо Крим, где су постојали активни занатски и трговачки центри још у античко доба. Крим је, такође, представљао зону која је била на правцу продора номадских народа са Истока, односно, место прожимања разноврсних културних утицаја, што је створило предуслове и за настанак специфичног стила накита.

Недоумице око појаве наушница са украсом од спирално увијене жице, које представљају запажену врсту у накиту 12. века, постоје због немогућности да се пружи аргументовано објашњење за њихову појаву, а такође и већу примену истог украса на различитим врстама накита. Утисак је да представљају један од изразитих примера на који начин другачија стремљења у моди украшавања у различитим областима утичу на настанак разноврсних варијанти накита. Распрострањеност ове врсте украса у вези је, делимично, и са једноставношћу технике којом су могли бити направљени различити украси, на различитим облицима накита, а сразмерно велики број налаза открива значајну делатност мајстора-златара у 12. и на почетку 13. века на нашем простору.⁴⁴

За разлику од претходно поменутих врста, за прстење са касетом за пасту може се са већом сигурношћу претпоставити директан уплив стила из истовременог византијског накита, који почиње да се јавља упоредо са војним освајањима. У јужним областима, које су биле ближе матичном подручју Царства, прстење се јавља раније и слично је једноставнијем византијском из раздобља 10–11. столећа. Крупан украс, који одликује прстење откривено у Подунављу, претежно из стратиграфског контекста 12. века, одраз је модних промена, а можда и специфичног укуса становништва у овој области. Не би требало занемарити ни постојање извесних разлика у накиту из некропола у урбаним срединама, у односу на онај који је откривен у гробљима сеоског становништва, односно, у насељима у близини тврђава. Накит из некропола у Нишу је профиљенији — ситнији и складнији — за разлику од примерака из истовремених подунавских некропола, код којих је украс некако предимензиониран, што би упућивало на мишљење о различитим економским могућностима поручилаца. Несрећна је околност, међутим, што гробља других урбаних средина (пре свега Браничева и Маргума) нису истражена у обиму који би омогућио шире анализе накита и, евентуално, допринео решењу овог проблема.

⁴³ B. Dostal, *op. cit.*, 35–37.

⁴⁴ Д. Мунџ, Спирално увијена жица, 78–79.

На накиту са изразитом античком традицијом у изради и стилу украса — наушницама са јагодама, као и на прстењу са уметнутом пастом — примећује се удаљавање од старих узора, утолико што је овај накит крупнији, китџастији. Ово представља једну од карактеристика накита у целини са подручја Србије из раздобља 12. и првих деценија 13. столећа, која се јасније запажа на наушницама. У коликој мери то представља тенденцију у развоју украса, а колико је у питању захтев тржишта тешко је утврдити на малом и овако специфичном узорку. Целовитост накита, међутим, показује доста уједначену типологију, на основу које се може говорити о постојању одређеног (формираниог) стила у украшавању становништва на подручју Србије, а делом наслутити и правац у којем ће се у потоњим временима развијати српски накит.

Vesna Bikić

ANTIQUÉ MODELS IN MEDIEVAL JEWELRY OF THE 11TH–12TH CENTURIES ON THE TERRITORY OF SERBIA

Several samples of earrings and rings, analyzed on this occasion, make up a solid starting point for the discussion of the emergence of Antique patterns on medieval jewels on the territory of Serbia, which reached this region via Byzantium. The number of imported samples is modest, in contrast to the less valuable adornments, so that it is assumed that the majority of these jewels were copied in regional centres after the model of contemporary products from advanced workshops on the territory of Byzantium. The jewelry displaying the conspicuous influence of Antique tradition regarding forms, the techniques of execution and ornamentation, emerged at the turn of the 10th into the 11th century, first in southern regions, to have become accepted as a favourite type of ornaments in the 11th and the 12th centuries. In that, Antique motifs on earrings and rings experienced certain alterations in the Middle Ages, primarily in size, which could have been a reflection either of insufficient technical knowledge of local goldsmiths or demand for large, conspicuous jewels.

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

УКРШТЕНА ДИЈАДИМА И „ТОРАКИОН“
ДВЕ ДРЕВНЕ И НЕУОБИЧАЈЕНЕ ИНСИГНИЈЕ
СРПСКИХ ВЛАДАРА У XIV И XV ВЕКУ

Расправа је посвећена анахроној појави укрштене дијадине (укрштеног лороса) и тзв. „торакциона“ на портретима српских владара XIV и XV века. Укрштена дијадина се најпре јавила на представама краља Стефана III Дечанског (1321–1331), да би изузетну популарност стекла у време краља и цара Стефана Душана (1331–1355), када се на неким портретима Душанове жене Јелене приказује и тзв. „торакцион“. Ове две инсигније античког порекла биле су у доба Палеолога потиснуте са портрета византијских царева и других православних владара у суседству Србије. По свему судећи, укрштена дијадина и „торакцион“ требало је да покажу како су српски владари захваљујући Божијем провиђењу били повезани са древним православним царевима, пре свега са светим Константином и његовом мајком, и да српске суверене на изврстан начин издвоје од сувремених владара у суседним земљама.

У својој изузетно значајној и још увек подстицајној књизи о средњовековним портретима српских владара, Светозар Радојчић је пре готово седам деценија забележио да се „као најизразитија новост на инсигнијама“ српског владара Стефана Душана „јавља укрштена дијадема“.¹ Он није био сигуран да ли је та појава била повезана с царским крунисањем из 1346. године или с променама дворске моде. Приметио је, ипак, да је чудновато што укрштене дијадине, то јест укрштеног лороса,² нема на портретима византијских и бугарских владара из друге половине XIV века. Потоњи истраживачи сасвим су се ретко и летимично враћали овим Радојчићевим запажањима, па се наша медијевистика деценијама задовољавала само узгредним размишљањима о појави неуобичајених инсигнија на српском двору. Но, такво стање у науци све је теже одрживо. У међувремену се, рецимо, показало да владари хришћанског Истока нису носили укрштену дијадину ни током прве половине XIV столе-

¹ С. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Београд 1996², 85 (прво издање књиге појавило се у Скопљу 1934).

² О различитим називима за ову инсигнију в. доле.

на,³ а да се неким владарским знацима, какав је тзв. „торакион“, од својих савременица издвајала и Душанова жена Јелена.⁴ Изгледа нам, стога, сасвим оправдан покушај да се овом приликом подробније размотре порекло и историјат поменутих инсигнија, односно да се утврде право време и разлози њиховог анахроног појављивања и трајања у српској средини.

Укрштена дијадема и „торакион“ потичу, како је то већ сасвим поуздано утврђено, од римске тоге, заправо од њеног најсвечанијег вида, познатог под називом — *toga picta*, или *toga palmata*.⁵ Ова богато украшена горња хаљина у једном од својих последњих облика, дакле као *trabea triumphalis*, пренета је из римског царства у рану Византију, где задржава пре свега значење свечаног конзулског орната.⁶ Римски конзули су је одевали само у нарочитим приликама, каква је била церемонија њиховог увођења у дужност (*processus consularis*), обављана 1. јануара у години и праћена циркуским играма.⁷ Упркос томе што је стварни политички значај конзулата у доба позног царства све више опадао, традиција и још увек неприкосновени сјај конзулског достојанства, наводили су и саме царе да се прихватају овог угледног звања. Развојни пут који је у IV, V и VI веку прошла *trabea triumphalis*, може се стога пратити како на представама редовних „грађанских“ конзула, тако и на конзулским портретима царева. Византијски владари и владарке већ су од времена Константина Великог носили ову тријумфалну ешарпу,⁸ у којој се јављају на „конзуларним“ новчаним смисли-

³ Ц. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 55–56; Д. Војводић, Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 288–290.

⁴ З. Расолкоска-Николовска, О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевшту, Зограф 16 (Београд 1985) 43–44; Војводић, Портрети владара, црквених достојанственика и племића, 285, 288, 292.

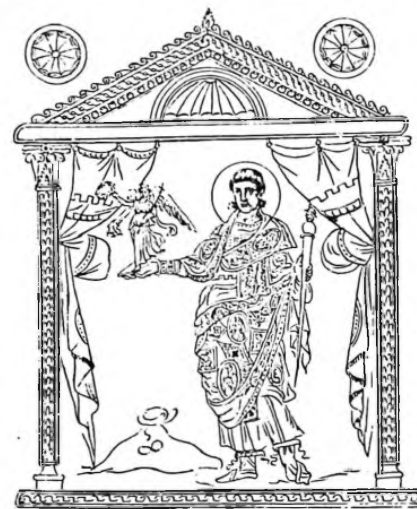
⁵ Порекло и развој укрштене дијадеме, којој ћемо прво посветити пажњу, најбоље разматрају: Д. Ф. Белев, Byzantina. Очерки, материјали и замјетки по византијским дрвностјам. Книга II, Ежедневне и воскресне пријеме византијских царей и празничне изходи их в Храму св. Софии в IX–X в., С.-Петербург 1893, 212–215, 284–285, 299–301; С. Albizzati, L'ultima toga, Rivista italiana di numismatica, anno XXXV, I S., t. V (1923) 69–92; E. Condurachi, Sur l'origine et l'évolution du loros impérial, Arta și Archeologia 11–12 (Jasy 1935–36) 37–45; P. E. Schramm, Von der Trabea Triumphalis des römischen Kaisers über das byzantinische Loros zur Stola der abendländischen Herrscher, in: idem, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik, Stuttgart 1955, 25–38; E. Piltz, Loros — ein bysantinskes insignium, Kunsthistorisk Tidskrift 41 (1972) 55–62; eadem, Trabea triumphalis und Loros, in RbK III, Lieferung 19, Stuttgart 1973, 428–444.

⁶ У касноантичком периоду су само високи достојанственици конзуларног и сенаторског ранга могли да носе тогу. Cf. C. F. Foss, Stephanus, Proconsul of Asia, and Related Statues, in: Okeanos. Essays presented to I. Sevcenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, Harvard Ukrainian Studies 7 (1983) 196–217.

⁷ О римским конзулима, њиховим инсигнијама и церемонији увођења у дужност в.: G. Bloch, Consul, in: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments, T. I, p. II, sous la direction de Ch. Daremberg et E. Saglio, Paris s. a., 1455–1481; R. Delbrueck, Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler, Berlin — Leipzig 1929, 43–66; A. Lippold, Consul, in: Reallexikon für Antike und Christentum, Band III (Lieferung 19), Stuttgart 1956, col. 390–404; R. Bag-nall et al., Consuls of the Later Roman Empire, Atlanta 1987.

⁸ R. Delbrueck, Der spätantike Kaiserornat, Die Antike 8 (Berlin — Leipzig 1932) 1, 20–21. О тријумфалном карактеру конзулског орната в. Bloch, op. cit., 1469–1470, 1481; A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, 18, 19, n. 1.

јама,⁹ али и на портретима забележеним у другим медијумима. Посебно су у том смислу занимљиви цртежи илустрованог календара из 354. године с ликовима цара Констанција II и цезара Констанција Галуса (црт. 1).¹⁰ Ипак, промене које је временом претрпела *trabea triumphalis* најбоље се могу уочити на представама с конзулских диптиха израђиваних обично од слоноваче.¹¹ Док нам, рецимо, диптих Флавије Феликса из 428. године показује да се *trabea* у то време још увек опасивала готово истоветно као стара римска тога (црт. 2),¹² диптих конзула Боетнуса (487) пружа сведочанство о занимљивим новинама.¹³ Најзад, портрет Феликса Ареобиндуса на диптиху из 506. године предочава већ поодмаклу фазу развоја инсигније (сл. 1).¹⁴ *Trabea* се од масивног одевног предмета временом преобразила

Цртеж 1. Цар Констанције II и цезар Констанције Галус, Календар из 354 (копија Peiresc-a)

⁹ R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreich, Berlin — Leipzig 1933, 31, 72 (no. 9), 73 (no. 14), 74 (no. 24), 78 (no. 4), 80 (no. 2), 84 (no. 5), 85 (no. 12), 87 (no. 2), 88 (no. 1, 2), 90 (no. 4, 5), 90 (no. 3, 4), 91 (no. 6), 95 (no. 5, Leo I), 97 (no. 8), 99 (no. 6–8), 99 (no. 1, 2), 103 (no. 6); Taf. 5/4, 7/2–2, 9/5, 10/12, 12/1, 12/2, 13/4, 13/5, 13/4–4 (Valens), 14/6, 17/5, 17 (Leo), 19/8, 21/6–8, 22/2, 24/6.

¹⁰ H. Stern, Le calendrier de 354. Étude sur son texte et ses illustrations, Paris 1953, 166–168, Pls. XIV, CV.

¹¹ Намену ових диптиха изнова разматра A. Cameron, New eastern diptychs in their social context: new eastern evidence, Journal of Roman Archaeology 11 (1998) 398–402.

¹² Cf. Delbrueck, Die Consulardiptychen, 93, Nr. 3, Taf. 3.

¹³ Ibidem, 103, Nr. 7, Taf. 7.

¹⁴ Ibidem, 114, Nr. 12, Taf. 12.

Цртеж 2. Конзул Флавије Феликс, дигитал од слоноваче, Национална библиотека у Паризу, Кабинет медаља (према: Dictionnaire des antiquités I/II)

у сасвим танку, али богато искићену траку, обавијену око конзуловог торза тако да на грудима образује укрсницу у облику латинског слова „Y“.¹⁵ Важно је приметити да ће се овај начин опасавања инсигније касније сасвим усталити, али његово појаву не би требало везивати за почетак VI века. Исти, или бар сасвим сличан начин опасавања трабеје запажа се још на царским ликовима с новца Јулијана Апостате и неких потоњих владара.¹⁶ Поред тога, на представама поменутих императора инсигнија је украшена низовима бисера и драгог камења, по чему су се цареви изгледа разликовали од других конзула.¹⁷ Из средине VI столећа имамо сведочанство да је овај стари знак конзулског достојанства добио ново име. Јован Лидијски у спису *De magistratibus* истиче да је цар Јустинијан I, тај *consul perpetuus*,¹⁸ приликом прославе тријумфа над Вандалима, био одевен попут римских императора у златни лорос (λῶρος), односно *lorum* (ремен, појас).¹⁹ Сам изглед инсигније на царским портретима у периоду од VI до друге половине IX века није, међутим, лако следити. Као једини извор за то доба служе нам сачувани нумизматички материјал. Он показује да је лорос у појединим периодима губио своју популар-

ност па се уопште, или готово уопште не среће на новцу с ликовима Анастасија I, Јустина I и Јустина II, односно цара Ираклија, Констанса II, Константина IV и Тиберија III.²⁰ На царским портретима инсигнија ће се коначно усталити тек од времена друге владе Јустинијана II (сл. 2, 3).²¹ Ово је утолико занимљивије што је у доба непосредних претходника поменутог владара опадање угледа конзулског звања у Византији ушло у своју завршну фазу. Од средине VII века, вероватно после владавине Констанса II, то звање ишчезава из царске титулатуре, пошто се цареви више не прихватају конзулата у званичној форми.²² Лорос је, дакле, заједно с осталим знацима древног конзулског достојанства (скиптар, *trappa*, итд.) почео све одређеније да добија нову смисао и ново значење.²³ мада се успомена на његово порекло, као што ћемо видети, није лако изгубила. У сваком случају, инсигнија крајем VII столећа већ има форму која ће је обележавати и почетком средњовизантијског периода.

Кључна прекретница у развоју лороса догодила се негде током друге половине IX века, управо у оно доба када лорос стиче углед једне од најсвечанијих и на владарским представама најчешће приказиваних царских ознака. О томе сведочи новац Василија I на којем се, поред традиционалне, појављује и нова форма ове инсигније, у литератури означена као „модификовани“ или „поједностављени“ лорос.²⁴ Тај нови, за ношење практичнији облик лороса јасно се може сагледати на основу чувене слоноваче с ликовима цара Романа II и царице Евдокије из Националне библиотеке у Паризу.²⁵ Иако је овакав лорос (у виду широке, слободно висеће траке) током последње четвртине IX века и у X столећу стигао све већу популарност, класични облик инсигније још увек није био потиснут. Додуше, он од тог доба, тачније негде током друге четвртине X века, заувек престаје да чини део орната византијских царица,²⁶ али ће василев-

¹⁵ О начинима на који су се опасивале тога и трабеја в. *Белаяв*, *Byzantina*, 284, 299–300; *Albizzati*, op. cit.; *M. G. Houston*, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and Decoration*, London 1966, 87–96, 122–126, figs. 98–104, 138a–c. Својевремено је било изнето мишљење да се у позном периоду римског царства трабеја састојала из два дела (*W. Meyer*, *Zwei antike Elfenbeintafeln der Kgl. Staatsbibliothek in München, Abhandlungen der phil.-philol. Classe der Kgl. bayerischen Akademie der Wissenschaften* 15, 1, München 1879, 24–25). То мишљење, прихваћено од једног броја истраживача (cf. решмо *Bloch*, op. cit., 1479; *Delbrueck*, *Die Consulardiptychen*, 51–54; *Condurachi*, op. cit., 38), с правом је одбацио још *Белаяв* (*Byzantina*, 212–213 n. 2).

¹⁶ *Delbrueck*, *Spätantike Kaiserporträts*, Taf. 9/5 (*Julianus*), 13/3–4 (*Valens*), 17/5 (*Theodosius II*), 17 (*Leo*), 19/8 (*Honorius*), 21/6–8 (*Valentinianus III*), etc. Cf. *Albizzati*, op. cit.; *Delbrueck*, *Die Consulardiptychen*, 46–50; *Stern*, op. cit., 166, 222–223.

¹⁷ *Stern*, op. cit., 153, 166, са старијом литературом. Оваквом виђењу ствари без убедљивих аргумената супротставља се *Ph. Grierson*, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. II, III, V, Washington 1968, 1973, 1999, Vol. II/1, 78 n. 146.

¹⁸ Као „стални конзул“ цар се помиње већ у 105. новели Јустинијана I, да би Јустин II укључио звање „сталног конзула“ у своју титулатуру, што је било повезано с променама у карактеру конзулског звања. О овоме в. *R. Guillard*, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le consul, ὁ ὑπάτος*, *Byzantion* 24/2 (Bruxelles 1954) 548–550. Cf. et *A. Cameron*, *D. Schauer*, *The Last Consul: Basilius and his Diptych*, *JRS* 72 (1982) 137–152.

¹⁹ *Ioannes Lydus*, *On Powers or the Magistracies of the Roman State*, Introduction, Critical Text, Translation, Commentary, and Indices by A. C. Bandy, Philadelphia 1983, 82–83, 84–85 (lib. II, 2); *Condurachi*, op. cit., 37. Према Јовану Лидијском конзулско достојанство било је само једно од високих достојанстава која је симболизовала златна царска одећа названа *triumphalia*, а у њу је спадао и лорос.

²⁰ *Grierson*, op. cit., Vol. II/1, 79; *W. Hahn*, *Moneta Imperii Byzantini*, Band 1–3, Wien 1973–1981, Band 1, T. 1–13; Band 2, T. 1–10; Band 3, T. 1–37, 43–45.

²¹ *Grierson*, op. cit., Vol. II/1, 79, Pl XXXVII, XLIII; *G. Zacos* — *A. Vegler*, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I, part I–III, Basel 1972, no. 26 a, b, pl. 13. *Hahn*, op. cit., Band 3, T. 38a–9, 20; 39/38, 40; 46/26–27, 33–4, 39, 40; 48/2, 44, 47.

²² *E. Stein*, *Post-consulat et AUTOKRATORIA*, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales*, t. II (Bruxelles 1934) 894–896; *L. Bréhier*, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, 104–105; *Chr. Courtois*, *Exconsul. Observations sur l'histoire du consulat à l'époque byzantine*, *Byzantion* 19 (Bruxelles 1949) 38. Рачунање година на основу царског „пост-конзулата“ одржаће се, међутим, све до почетка IX века. Конзулска даривања на први Васкрс по ступају на власт, византијски цареви су вршили још у VIII веку (cf. *Theophanis chronographia*, ed. C. de Boor, vol. I, Leipzig 1883, 444, 474; *Никофора патриарха Константинопољског краткај историја со времени после царствования Маврикия*, *перевод Е. Э. Лунинца*, ВВ 3 /1950/ 382).

²³ Cf. *G. P. Galavaris*, *The Symbolism of the Imperial Costume as Displayed on Byzantine Coins*, *Museum Notes* 8 (New York 1958) 106–108.

²⁴ *Grierson*, op. cit., Vol. III/1, 120–122; *Grierson*, op. cit., Vol. III/2, 494, 499, 500, pl. XXXI, 9a–d; XXII, 11.1–17; XXXIII, 12.1–6; *M. F. Hendy*, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. IV, Washington 1999, Vol. IV/1, 154–156.

²⁵ *A. Goldschmidt* — *K. Weitzmann*, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des IX. — X. Jahrhunderts*, Band I–II, Berlin 1930–1934, Band II, 35, no. 34, T. XIV.

²⁶ Да су у ранијим епохама *trabea triumphalis* и укрштени лорос представљали део сачетаних одежди царица постоје многобројна сведочанства. Cf. *Delbrueck*, *Spätantike Kaiserporträts*, 31,

си наставити да га носе. Поред царских представа на новцу и печатима,²⁷ то лако могу да покажу портрети византијских владара у минијатурном и монументалном сликарству, или они изведени у ситној пластици.²⁸ Исто тако ни успомена на порекло и првобитно значење ове инсигније није била изгубљена. У спису Константина VII „О церемонијама“ јасно се указује на древну традицију и стари, конзуларно-тријумфални карактер ове инсигније,²⁹ али се нагласак ставља на њену нову, хришћанску симболику. На дан Васкрса, цар и дванаест високих достојанственика појављивали су се у Светој Софији одевени у лоросе, представљајући Христа и његове ученике.³⁰ С обзиром на то да је опасивао њихова тела, лорос је подсећао на погребне повоје Господње, симболизујући смрт Богочовека. Пошто је инсигнија била начињена од златне тканине она је призивала у сећање и сјај Христа-Сунца приликом Васкрсења.³¹ На тај начин, стара конзуларна инаугурација и тријумфална помпа преобратиле су се кроз процес христјанизације у Васкршу свечаност, један од најсветијих црквених празника, заправо глорификацију тријумфа Исуса Христа над адом и смрћу.³²

У другој половини X века „модификовани“ лорос доживљава даље преображаје: његова предња и задња трака све се више сужавају, а владари их сада редовно носе заједно са широким оковратником, у науци идентификованим као „маниакион“, односно „контоманикион“.³³ Описани облик лороса, какав види-

Цртеж 3. Цар Нићифор II Фока, царица Теофано и њихови дворани, Велики голубарник у Чавушину (према: *Thierry, Haut Moyen-âge en Cappadoce*)

85 (no. 12), 103 (no. 6), Abb. 13, Taf. 10/12, 24/6; idem, *Der spätantike Kaiserornat*, 20–21, Abb. 15; *Grierson*, op. cit., Vol. III/1, 340–341, 344–345, 349–351, 428, 461, pls. XIII, 1–2; XIV, 3, 5–7, XV, 1–4; XXII, 4; XXVIII, 1–2; *Grierson*, op. cit., Vol. III/2, 489, 490, 541, pls. XXX, 3–4; XXXVI, 1–2; *Zacos – Vegler*, op. cit., no. 40a–b, 55b–c, 62a–c, 63, 64a–b. I. *Spatharakis*, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 97, fig. 63. Последња византијска владарка која је приказивана с укрштеним лоросом била је царица Зоја (печати и новац из 914/919. и 918/919), а прва коју сачувани споменици показују с једноставнијим формама инсигније јесте Теофано (959–969). Cf. *Zacos – Vegler*, op. cit., no. 72a–b и наш црт. 3.

²⁷ *Grierson*, op. cit., Vol. III/2, pl. XXX, 1–6; XXXI, 10; XXXII, 10; XXXIII, 13a–b; XXXIV, 2; XXXV, 2; XXXVI, 3–8; XXXVII, 14–15; XXXVIII, 22–23; XXXIX, 27; XLI, 1–3; XLIII, 2; XLV, 8, 11 (12); *Zacos – Vegler*, op. cit., no. 58, 59a–b, 60a–c, 62a–c, 63, 65, 67, 68a–c, 70a.

²⁸ *Spatharakis*, *The Portrait*, 96–99, figs. 62–64; *J. Beckwith*, *Early Christian and Byzantine Art*, London 1970, Pls. 159, 166; *Goldschmidt – Weitzmann*, op. cit., Band I, 63–64, no. 123a, T. LXX; Band II, 35, 36, 47, 52–53, no. 34, 35, 37, 75, 88, T. XIV, XXIX, XXXV; *K. Weitzmann*, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Vol. III, Washington 1972, 56–57, 59, Pls. 5, XXXIV, XXXVI.

²⁹ *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, ed. I. I. Reiske, Vol. I, Bonnæ 1829, Cap. 40, p. 638–639; *Белаяев*, *Byzantina*, 211–212, 219.

³⁰ *De Cerimoniis*, Cap. 40, p. 638. Према Књизи о церемонијама, цар се одевео у лорос и на празник Силаска Светог Духа. (*Const. VII Porphyrogenete*, *Le Livre des cérémonies*, ed. Vogt, t. I, Paris 1935, cap. 9, p. 57).

³¹ *De Cerimoniis*, Cap. 40, p. 638. О лоросу као симболу Христових погребних завоја говори и Филотејев Клитерологион (в. *N. Oikonomides*, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 200, 201).

³² Јасну тријумфалну симболику садрже описи царево појаве на прослави Васкрса у Филотејевом Клитерологиону и Порфирогенитовој Књизи о церемонијама (в. *Oikonomides*, *Les listes*, 200, 201; *De Cerimoniis*, Cap. 40, p. 638–639). Преображаје и нови смисао античке конзуларне процесње у Византији разматрају *Bloch*, op. cit., 1470–1472; *Galavaris*, op. cit., 107, 111; *M. Ross*, *A. Byzantine Imperial Scepter for Easter and Pectoral Cross*, *JÖB Gesellschaft* 9 (Graz – Köln 1960) 94–95.

³³ О основном значењу речи *μανίκιον* и о проблему повезивања поменутог оковратника са неким од потенцијално одговарајућих термина из византијских списа cf. *Grierson*, op. cit., Vol.

мо већ на портретима цара Нићифора Фоке, царице Теофано и њихових дворана у „Великом голубарнику“ у Чавушину (Кападокија) (црт. 3),³⁴ убрзо ће постати убедљиво најпопуларнији на цариградском двору. Некако у исто време и задњи крај лороса царица почиње да се везује у висини струка посебним опасачем, односно да се фиксира на десном бедру, добијајући постепено облик штита.³⁵ Већ је у неколико наврата доказивано да се овде никако не ради о *θώρακιону* (θώρακιον) којег помињу Филотејев Клитерологион и Књига о церемонијама Константина VII.³⁶ Предложено је, међутим, да се због прихваћености у науци, термин „торакцион“, стављен под наводнике, задржи при опису ове инсигније, заправо завршног дела лороса византијских владарки.³⁷ Најстарији нама познати пример тог *наводног θώρακιона* сачувао се на представи свете царице Јелене у кападокијској Токале Килисе — Новој (сл. 9), осликаној изгледа среди-

III/2, 122–123; *E. Piltz*, *Middle Byzantine Court Costume*, in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. by H. Maguire, Washington 1997, 47; *Hendy*, *Catalogue*, Vol. IV/1, 161–163.

³⁴ *N. Thierry*, *Haut Moyen-âge en Cappadoce. Les églises de la région de Çavuşin*, Tome I, Paris 1983, 43–49, fig. 22.

³⁵ *Белаяев*, *Byzantina*, 302–304; *M. Comnène*, *Τὸ λεγόμενον Θώρακιον τῆς γυναικείας αὐτοκρατορικῆς στολῆς*, *ΕΕΒΣ* 23 (Атина 1953) 524–530; *W. H. Rudt de Collenberg*, *Le „Thorakion“*. *Recherches iconographiques*, *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age – Temps Modernes* 83/2 (Rome 1971) 263–356 (нарочито 268–286).

³⁶ Cf. *Le Livre des cérémonies*, I, chap. 46 (37), p. 175; II, chap. 59 (50), p. 63; *Oikonomides*, *Les listes*, 200, 201; *Белаяев*, *Byzantina*, 197–198 n. 2; *Rudt de Collenberg*, *Le „Thorakion“*, 263–268; *Hendy*, *Catalogue*, Vol. IV/1, 156–157. Поједини аутори и данас штитолики нашивак на дивитисиону царица поистовешују с торакионом (cf. *Piltz*, *Middle Byzantine Court Costume*, 46, 48).

³⁷ *Rudt de Collenberg*, *Le „Thorakion“*, 265, 268.

ном X столећа, свакако пре 969,³⁸ да би постао редовна појава на портретима византијских владарки XI и XII века. Осим сачуваних представа у монументалном и минијатурном сликарству (сл. 5), о томе сведоче и прилично бројни портрети царица на новцу и печатима (сл. 4).³⁹

У исто време, укрштени лорос се све ређе приказивао на портретима ромејских царева. Током XI века нове, удобније форме инсигније биле су стекле знатну превагу, мада се класични облик лороса још увек јављао на грудима појединих василевса, као рецимо Михаила VII Дуке (сл. 5).⁴⁰ И за владавине првог цара из династије Комнина он је могао задржати извесну улогу у дворском церемонијалу,⁴¹ да би већ Јован II као аутократор био приказан с укрштеним лоросом изгледа само на једној реткој провинцијској врсти новца.⁴² Од доба Манојла I Комнина и његових наследника, па до краја владе династије Анђела, овакав лорос се потпуно губи с византијских царских портрета, сачуваних углавном на печатима и монетама.⁴³ Као преовлађујући и најлоштованији облик инсигније, укрштени лорос ће током XII и у првим деценијама XIII века наставити да живи једино на дворовима Цариграду културно подређених држава. С владарском идеологијом и дворским обичајима у разне делове византијског културног света из престонице је одвајкада стизала и свест о значају и значењу царских инсигнија. Зато су те инсигније владари у суседству ромејске државе радо прихватили. Када је средњовизантијски период у питању, ваља истаћи да је већ бугарски владар Симеон, пошто је у Цариграду крунисан за цара, био представљан с византијским царским знацима највишег ранга, међу које је спадао и укрштени лорос.⁴⁴ Ту инсигнију ће наставити да носе и његови наследни-

³⁸ A. Wharton Epstein, Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, Washington 1986, fig. 119 (за датовање живописа Нове цркве cf. ibidem, 29–32). Као најстарији пример „торакциона“ у науци је раније истицана представа свете царице Теодоре у Менологу Василија II из око 980. године (cf. G. de Jerphanion, Le „Thorakion“, caractéristique iconographique du XIe siècle, in: Mélanges Charles Diehl, II, Paris 1930, 77, 79; Rudt de Collenberg, Le „Thorakion“, 279, fig. 11).

³⁹ Rudt de Collenberg, Le „Thorakion“, 286–287, figs. 20–35; Spatharakis, The Portrait, figs. 7, 9, 11, 66–68, 70, 155; C. Mango, Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington 1962, figs. 14, 17; Grierson, op. cit., Vol. III/2, 750, 783, 789, pl. LXII, 1; LXV, 1 (Eudocia); LXV, 1–2 (Romanus IV); M. F. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261, Washington 1969, 84, 85, Pls. 6.1, 6.10; Zacos — Vegler, op. cit., 80, 81, 82–83, 94; no. 89, 91, 92–93d, 106; pl. 24, 27; H. П. Лихачев, Моливодоулы греческого Востока, Москва 1991, Таб. LXXIX/2.

⁴⁰ Grierson, op. cit., Vol. III/2, pl. LVIII, 1a–2c; Spatharakis, Portrait, figs. 7, 9, 12, 70, 174. За портрете Михаила VII карактеристична је управо наизменична појава обе врсте лороса (уп. Војводић, Портрети владара, црковних достојанственика и племића, n. 169).

⁴¹ Hendy, Coinage, 88, 89, Pls. 8.10–12, 8.13–15. Не може се сматрати неопозивим препознатљиве Александрије I и његовог савладара Јована (II) у ликовима царева приказаним с укрштеним лоросима на два камена тонда која се сада налазе у Вашингтону и Венецији, односно на минијатури у рукопису Barberini gr. 372, fol. 5. Cf. G. Vikan, Catalogue of the Sculpture in the Dumbarton Oaks Collection from the Ptolemaic Period to the Renaissance, Washington 1995, 104–107, figs. 40A, 40.1; Hendy, Catalogue, Vol. IV/1, 145–150; J. C. Anderson, The Date and Purpose of Barberini Psalter, CA 31 (Paris 1983) 35–67, fig. 2.

⁴² Hendy, Coinage, 105, Pl. 11.3, 4; idem, Catalogue, Vol. IV/1, 153.

⁴³ За један само на први поглед проблематичан случај приказивања инсигнија на овим портретима cf. Hendy, Catalogue, Vol. IV/1, 153–154, 347; idem, Coinage, 132, Pl. 18.11–12.

⁴⁴ И. Јурукова – В. Пенчев, Бугарски средновековни печати и монети, Софија 1990, 30–31, T. 1, 76; Г. Атанасов, Инсигниите на средновековните бугарски владетели, Плевен 1999, обр. 26,

ци, усвајајући касније, колико се то на основу нумизматичке и сигилографске грађе може судити, и њене новије облике, све у складу с развојем цариградске дворске моде.⁴⁵ Из једанаестог века потичу потврде да су укрштени лорос прихватили и владари Грузије.⁴⁶ Међутим, они ће наставити да га носе све до првих деценија XIII столећа.⁴⁷ У XII веку с укрштеним лоросом су портретисани и нормански владари Сицилије и јужне Италије, Рожер и Вилем II.⁴⁸ Ови последњи, грузијски и нормански примери јасно показују да на периферији византијског света цариградска дворска мода крајем средњовизантијског периода није била доследно праћена. Питање је да ли се такво стање заснивало на незаинтересованости Грузина и Нормана да у свему следе узоре из престонице, или на неким посебним, знатно дубљим разлозима.⁴⁹

Нумизматички и сфрагистички материјал као и портрети у монументалној уметности показују да су у првим деценијама по паду Цариграда у руке Латина грчки цареви у државима изниклим на рушевинама великог царства наставили да носе лорос с оковратником, према престоничкој моди XII века.⁵⁰ Но, већ на новцу Теодора Комнина Дуке (1224–1230) и његових наследника у Солуну, а по преузимању власти над овим градом и Јована III Ватаца, јавља се поново класични укрштени лорос (сл. 6, 7).⁵¹ Вероватно су тада оживљавале успонене на древне темеље царства, па је један од старих симбола римске власти стекао нову популарност. У монументалном сликарству такав лорос срећемо на портретима цара Михаила VIII у Панатјији Мавриотиси близу Костура и Светом Еразму крај Охрида,⁵² а у суседству Византије, на портретима бугарског цара

Таб. XI, 3. Снажан византијски утицај на одећу и инсигније бугарских владара у овом периоду на основу писаних извора разматра В. Ђљкова-Замлова, Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през първата българска държава, Известия на Института за българска история 1–2 (1951) 298–304.

⁴⁵ Јурукова – Пенчев, op. cit., 34–38, 41, T. II, 106, 116, 126; 38–39, T. II, 146; 39–40, T. II, 15; 50–51, T. III, 206; 52–53, T. III, 236; 62–65, T. III, 27a; 74–78, T. IV, 32–346; 78–81, T. IV, 346 (указујемо само на материјал настао до средине XIII века).

⁴⁶ A. Eastmond, Royal Imagery in Medieval Georgia, University Park, Pennsylvania 1998, 45, figs. 28–30.

⁴⁷ Ibidem, figs. 62–63, Color Pls. XIII, XV, XVII.

⁴⁸ O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, 58a, 76a–b; A. Engel, Recherches sur la Numismatique et la Sigillographie des Normands de Sicile et d'Italie, Paris 1882, 86, no. 19, Pl. I/15. О особеном укрштеном лоросу на представама владара јерусалимског краљевства у XII веку cf. Schramm, op. cit., 33, са старијом литературом.

⁴⁹ У сваком случају, грузијским владарима и норманским краљевима Сицилије и јужне Италије нису биле непознате новије форме лороса. Cf. Eastmond, op. cit., 67–68, 91, fig. 43, 53; Engel, op. cit., Pl. I/11, 13, Pl. VI/24, 27; M. J. Johnson, The Lost Royal Portraits of Gerraice and Cefalù Cathedrals, DOP 53 (Washington 1999) 239–240, fig. 4.

⁵⁰ Hendy, Coinage, Pls. 30–43; Zacos — Vegler, op. cit., no. 115–119. В. Ј. Ђурић, Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеву, Зограф 1992) 19–20, сл. 6–7.

⁵¹ Према мишљењу Мајкла Ф. Хендија овакав новац свих поменутих владара био је кован у Солуну. Cf. Hendy, Coinage, 268, 277, 284, 290, Pls. 37.1–2, 39.10–11, 41.12–13, 42.1–4; idem, Catalogue, Vol. IV/1, 153–154.

⁵² Т. Патамасџоракис, “Ενα εἰκαστικό ἐγκόμιο τοῦ Μιχαῆλ Η΄ Παλαεολόγου : Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες ἀπὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Μαυριότισσας στὴν Κατοριά, ΔΧΑΕ, пер. Δ΄, том I (1989–1990), Атина 1991, 233–235, сик. 1, 12; P. Mijalković-Pepek, Le portrait de l'empereur byzantin Michel VIII à l'église rupestre de Saint-Érasme près d'Ochrid, CA 45 (Paris 1997) 169–175, figs. 1–2.

Константина Асена у Бојани⁵³ и српског краља Уроша I у Градцу.⁵⁴ Ова ренесанса древне инсигније, ипак, није била дугог века. Већ на портретима Михаила VIII у Аполонији⁵⁵ и Богородици Перивлепти у Цариграду,⁵⁶ као и на печатима, сликаним минијатурама или монументалним представама свих његових наследника, почевши од Андроника II, преко млађих Душанових сучременника, Андроника III, Јована VI Кантакузина и Јована V, па све до пада Царства среће се искључиво новија форма лороса. И сачувана нумизматичка грађа веома убедљиво показује да је укрштени лорос био потпуно потиснут са двора Михаилових наследника.⁵⁷ Међу многобројним примерцима новца приписаног Палеолозима може се пронаћи само један једини, веома оштећени трахеј из некадашње збирке Томаса Бертелеа, који пружа могућност да се на грудима двојице царава с његовог реверса препозна укрштени лорос.⁵⁸ Од краја XIII века, несумњиво под утицајима из Цариграда, новија форма лороса редовно се јавља и на портретима владара других православних земаља, рецимо у Бугарској.⁵⁹ Захваљу-

⁵³ А. Василев, Ктиторски портрети, Софија 1960, 16–20, сл. 4–6. Представе овог владара на новцу и печатима показују, обично, новију форму лороса (cf. *Јуркова — Пенчев*, op. cit., 54, 61, T. III, 266; 54–55, T. III, 246, 256; 85–86, T. V, 416; 87, T. V, 44–46; 87–88, T. V, 47, 48). Међутим, на неким типовима бакарних скифата Константин Асен носи орнат чији обриси указују на могућност да царев торзо обавија укрштени лорос (ibidem, 85, 87, 89, T. IV, 37–40; *Hendy, Catalogue*, Vol. IV/2, 646, Pl. XLVIII, B.1). Исто важи и за једну врсту новца деспота Јакова Светослава (*Јуркова — Пенчев*, op. cit., 178, T.XV, 1416).

⁵⁴ Портрет српског краља у Градцу је веома оштећен али се на основу његових остатака са сигурношћу може тврдити да је Урош I овде био насликан с укрштеном дијадимом (cf. *Радојчић*, Портрети, сл. 21), што се види и на реконструкцији портрета коју је извршио Драгомир Тодоровић.

⁵⁵ H. und H. Buschhausen, Die Marienkirche von Apollonia in Albanien, Wien 1974, 143–182, Abb. 16–19, T. 101, 104–107; *Miljković-Pepek*, op. cit., 171–173.

⁵⁶ A. Grabar, Portraits oubliés d'empereurs byzantins, in: idem, L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age, I, Paris 1968, 191–193, pl. 22; C. Mango, The Art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and Documents, Englewood Cliffs 1972, 217 n. 164, са старијом литературом.

⁵⁷ На појединим врстама свога новца први Палеолози су приказивани како преко сакоса и дијадима носе сагион (плашт), чије тракама опшивене ивице могу неко мање вишно око да подсете на укрштене крајеве лороса (cf. *Grierson*, op. cit., Vol. V/2, no. 66–69, 106, 114–119, 162–164, 170–175, 191–192, 611, 721–728, 732, 740–742, 784). Та привидна „укршеница“ сагиона разликује се већ на први поглед од класичног лороса по томе што њена дужа дијагонала полази са десног, а не левог рамена владара и прелази преко подлактице леве цареве руке, која би, заправо, требало да носи задњи крај лороса. Овакав сагион јавља се још на монетарним портретима Комнина и никејских царава, а обични му постају нарочито јасни када се проучи његова појава на представама светитеља у ратничкој опреми (*Hendy*, Catalogue, Vol. IV/2, 457, 532, 550, Pls. XXVII, 2.1–3; XXXVII, 2; XXXIX, 6.1–4) или царава када су приказивани без лороса (ibidem, Vol. IV, 300–301, 360, 627, Pls. XII, 5a–c; XVIII, 3.1–2; XLVI, 1.1–2). О сагиону као делу владарског орната cf. ibidem, Vol. IV/1, 156–157.

⁵⁸ Крај представа владара на том новцу нису сачувани натписи (*Grierson*, op. cit., Vol. V/2, no. 612; S. Bendal, P. J. Donald, The Later Palaeologan Coinage 1282–1453, London 1979, 230, no. 3), па је без иском чврстог основа предложено да се у њима препознају Андроник II и Михаило IX (cf. T. Beretel, Numismatique byzantine, Witteren 1978, 147–148, Pl. XV, 23 — Бертеле је, наводно, видео једно слово натписа), односно Андроник II и Андроник III (*Bendal, Donald*, op. cit., 230). С обзиром на изглед приказаних царава и њихових инсигнија, чини се, ипак, разложивијом претпоставка да су у питању Михаило VIII, једини Палеолог који је на сликаним портретима представљан с укрштеним лоросом, и његов савладак Андроник.

⁵⁹ Кољност да се сачува само мали број портрета трапезунтских и грузијских владара из XIV века чини наша запажања донекле условним, што због географске удаљености и политичке

јући Псеудо-Кодину знамо да је инсигнија у XIV веку носила име дијадима (διάδημα), да је симболизовала војно својство царава⁶⁰ и да је нико осим василевса, па ни деспоти, није смео носити.⁶¹ У време Палеолога са портрета православних царница потпуно се изгубио и тзв. „торакион“. Последњи пут њега срећемо још на печату Ирине Комнине (1222–1241), прве жене Јована III Ватаца, али у деформисаном облику и погрешно постављеног пред левим чиричним бедром (сл. 11).⁶²

Две древне инсигније произишле из античке тоге, укрштена дијадима и „торакион“, васкрсле су, дакле, на представама српских владара у XIV веку пошто су већ поодавно биле потпуно потиснуте из дворског церемонијала суседних православних држава. И у самој Србији, током последњих деценија XIII и првих декада XIV stoleћа као део мушког владарског орната била се савим усталила новија, једноставнија форма дијадима. Она је постала уобичајена још за портрете краља Уроша I, док „торакион“ уопште није приказиван на хаљинама српских владарки пре 1331. године. Међутим, саму појаву укрштене дијадима на српском владарском двору не треба везивати за време краља Душана, како се то у нашој науци чинило, већ за завршни период владавине његовог оца Стефана Уроша III Дечанског.⁶³ У првим годинама по ступању на српски пре-

неповезаности држава на југоистоку Понта са Србијом нема пресудног значаја за велики ток ове расправе. На католичком Западу је стола, која се могла опасати слично дијадима византијских царава, чинила у XIV веку део свечаног орната немачких владара (cf. *Schramm*, op. cit., 41 n. 6, 42–43; *Verpeaux*, op. cit., Vol. II/1, 78, n. 147).

⁶⁰ J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos: Traité des offices, Paris 1966, 199, 5.13–14; 201, 9. Псеудо-Кодин је изричит када говори о томе да је дијадиму цар носио приликом Божићних служби, али се на основу његових сведочења може претпоставити да је ова инсигнија употребљавана и приликом празновања неких других црквених празника (cf. ibidem, 220, 224, 226, 229, 231, 232, 239).

⁶¹ Уп. Д. Војводић, Владарски портрети српских деспота, Манастир Ресави. Историја и уметност, Деспотоваци 1995, 87, н. 84.

⁶² Zacos — Vegler, op. cit., 110, no. 119a–b, pl. 29. Савим је нетачно да „торакион“ носи српска краљица приказана у Радослављевој капели у Студеници, како тврди *Rudi de Collenberg*. Le „Thorakion“, 287, 290, 337, no. 59. Погрешно је и мишљење Г. Атанасова да се „торакион“ јавља на портрету бугарске царице „Саре“ Теодоре на бакарном новцу цара Јована Александра кованом у Тринову (тип V, варијанта „G“) и на, наводно, њеном фрагментарно очуваном портрету у капели бр. 14 у Трапезици (*Атанасов*, Инсигније, 164, 192). На поменутом новцу бугарска царица носи тунуку и мантију, а не „торакион“ (cf. *Јуркова — Пенчев*, op. cit., 140, сл. на стр. 143, Таб. X, 93b), док су у кап. бр. 14 у Трапезици савим сигурно у питању представе светог цара Константина и свете царице Јелене, а не бугарских владара. О томе правилно закључује ранији истраживачи, на основу програмског места и иконографског решења поменуте представе (*A. Grabar*, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 113–114; *Л. Мавродинова*, Към въпроса за съществуването на Търновската живописна школа. Стенописите на Трапезица, Известия на Института за изкуствознание 14 /Софија 1970/ 100, обр. 16). За најбољу репродукцију ове представе и њено најновије датовање (крај XIII или почетак XIV в.) cf. В. Дилова, Разкопките на Трапезица в Търново, Известия на Българското археологическо дружество 5 (Софија 1915) 157–158, обр. 123; *Л. Н. Мавродинова*, Стенната живопис в България до края на XIV век, Софија 1995, 53.

⁶³ Досада је једини Смилја Марјановић-Душанић, разматрајући дечанску Лозу Немањића, изразила недоумицу о томе да ли је Дечански „„листа носито укрштени лорос, како је на Лози насликано“ или је у питању „само алузија на побожност краља, начињена у Душаново доба“ (*С. Марјановић-Душанић*, Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века, Београд 1994, 131).

Цртеж 4. Печат краља Стефана Дечанског на повељи Хиландару од 9. јула 1327. године (према: Аврамовић, Описанье, Таб. VII, по. 8)

укрштеном дијадимом на грудима. У питању су златни печат на повељи Дечанског Хиландару од 9. јула 1327. године (црт. 4),⁶⁴ затим позлаћен печат овог владара на хиландарској компилацији више аката краљева Милутина и Душана

⁶⁴ Д. Војводић, Ктиторски портрети и представе, Манастир Хиландар, приредно Г. Суботић, Београд 1998, 257 (аргументима о томе да су портрети Дечанског и Душана у хиландарском католикону дослицирани пре 1324. године, овде би се могло додати и запажање да је млади краљ тамо био приказан као сасвим голобрад и приметно нижи од оца, дакле као дечак); И. М. Боревеић, О првобитном изгледу српске иконе светог Николе у Барију, ЗФФ, серија А, Историјске науке књ. XIV (Београд 1989) 111–122. Једноставне дијадеме с оковратником носе и двојица владара на досликаним па избледелим портретима између монашких ликова краљице Јелене и краља Уроша у Грачаници. На основу начина на који су ови ликови накнадно „уметнути“ у старију композицију, затим на основу физиономских карактеристика представљених владара, иконографских паралела и историјских чињеница, ми смо уверени да су у питању рани портрети краља Стефана Дечанског и његовог савладара Душана, тенденциозно изостављени из првобитног програма Грачанице (за другачије мишљење уп. Б. Тодић, Краљ Милутин са сином Константином и родитељима монасима на фресци у Грачаници, Саопштења 25, Београд 1993, 7–23). Представе Дечанског и Душана из XVI века у Бањи Прибојској насликане су највероватније на основу старије ктиторске композиције (Радојичић, Портрети, 45–46; С. Ђурић, Првобитни живопис у цркви св. Николе у Бањи код Прибоја, Саопштења 16, Београд 1984, 87, сл. 4).

⁶⁵ Војводић, Портрети владара, црквених достојанственика и племића, 296 н. 214; Т. Пејовић, Манастири на тлу Црне Горе, Нови Сад — Цетиње 1995, 79–80 и сл. на стр. 80; С. Раичевић, Сликаство Црне Горе у новом вијеку, Подгорица 1996, 145; иста, Манастир Дуљево код Будве, Гласник Одјељења уметности ЦАНУ 16 (Подгорица 1997) 132–133. За датовање дуљевог живописа није на прави начин узиман у обзир натпис који прати лик Стефана Дечанског, а који према нашем читању гласи: [+]ст[ε]фан[ъ] [о]ушо[ѣ] њ[ѣ] кр[ъ]в[ъ] в[с]ѣ[х] њ[ѣ] ср[ѣ]пски[х] љ[уд]и и по[м]о[ш]ни[к] њ[ѣ] ... На основу садржаја самог натписа могло би се закључивати да су портрети у Дуљево настали до лета 1343, када је Дечански проглашен за светитеља, а можда и знатно пре тог времена.

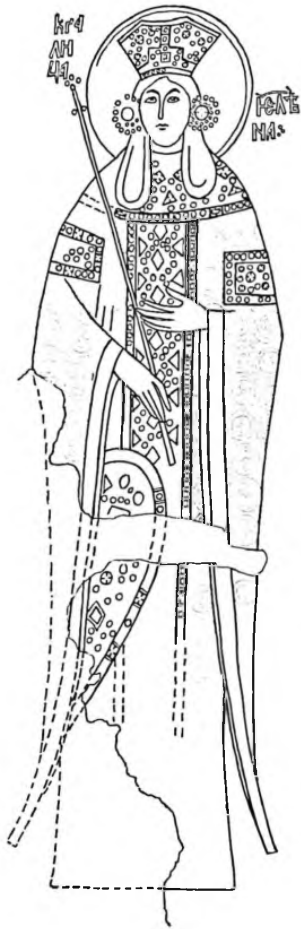
⁶⁶ Маријановић-Душанић, Владарске инсигније, 106 (с тим што Дечански нема „наглашен богати оковратник-манијак“ већ помало схематски приказану укрштenu дијадему); Д. Синдик, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, ХЗ 10 (Београд 1998) 24. Најбољи познавалац старе српске сигилографске грађе, Душан Синдик, усмено нам је саопштио да је дошао до уверења како овај печат није премислан с повеље на повељу. Господину Синдику дугујемо захвалност и за неке друге важне податке о печатима разматраним у овом раду.

Цртеж 5. Краљ Душан и краљица Јелена, Богородичина црква у Кучевишту, припрета (делимична реконструкција на основу цртежа Н. Цонева)

(сл. 13),⁶⁷ и најзад, позапљен печат с натписом + по м(и)л(ос)ти в(о)жини стефанъ краљъ о(ѡ)вшъ третѣ на тзв. Милутиновој аутобиографској хрисовуљи са додатком о селишту Улијара (сл. 14).⁶⁸ Стефану Урошу III приписује се и печат с представом владара опасаног укрштеном дијадимом на сводној хиландарској хрисовуљи краља Милутина, потврђеној од стране Дечанског (сл. 15),⁶⁹ али је тај печат највероватније припадао краљу Душану.⁷⁰

Управо ће у време Стефана Душана укрштена дијадима, а уз њу и „торакион“ владарки, добити нарочит значај у српској дворској средини. С дијадимом укрштеном на грудима

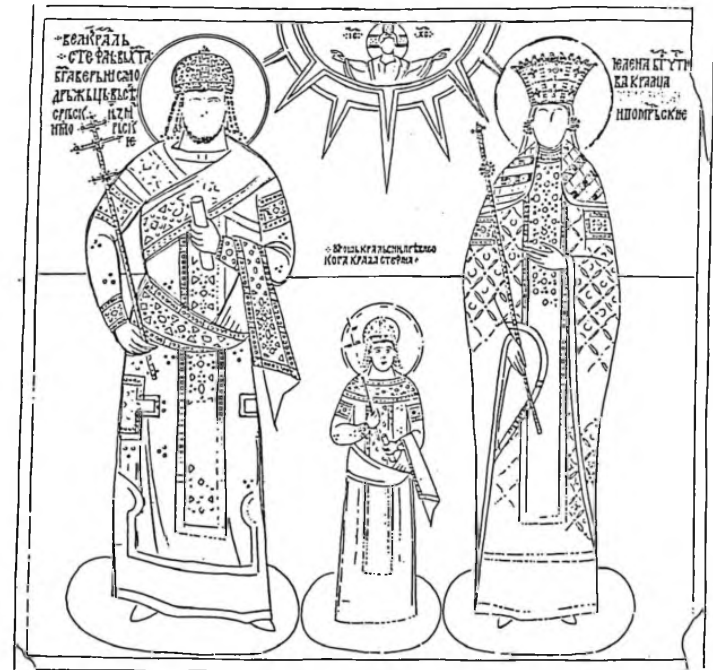
Цртеж 6. Краљица Јелена, Бела црква Каранка

⁶⁷ *Марјановић-Душанић*, Владарске инсигније, 106–107; *Синдик*, Српска средњовековна акта, 120. О томе да је ово заиста печат Дечанског сведоче неке његове иконографске особености, које срећемо и на претходно поменутом печату.

⁶⁸ *В. Мошин*, Средњовековни српски печати, Уметнички преглед, год. II, број 1 (Београд 1939) 9; *Марјановић-Душанић*, Владарске инсигније, 106; *Синдик*, Српска средњовековна акта, 122. За употребу ознаке „трети“ крај имена Стефана Дечанског у савременим споменицима уп. *Ђорђевић*, О првобитном изгледу српске иконе светог Николе, 119–120. Сматрамо да начин израде и стилске особености говоре да је у питању оригинални, али премештени печат Стефана Дечанског. Чињеница да крај представе Стефана Првомучника на реверсу није исписан атрибут „свети“ не може имати озбиљније импликације на овакав закључак. Омашке у натписима са средњовековних српских печата веома су честе, па је и на неким другим примерцима дошло до изостављања атрибута „свети“ уз Првомучниково име (уп. *Синдик*, Српска средњовековна акта, 23, 53).

⁶⁹ *Мошин*, нав. дело, 8; *Марјановић-Душанић*, Владарске инсигније, 107; *Синдик*, Српска средњовековна акта, 123.

⁷⁰ О томе, с једне стране, сведочи представа Исуса Христа пред престолом на реверсу, какве нема на печатима Душанових претходника, а са друге, иконографске, стилске и техничке сличности овог печата с печатом на повељи цара Душана из јануара 1346. године, издате манастиру Иврони (cf. *F. Dölger*, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges I–II*, München 1948, I, 324; II, Taf. 117, 4). Сличности поменути два печата су толике да се може говорити о томе да су они дело исте грчке печаторезачке раднице. Етничким пореклом уметника могао би да се објасни и велики број грешака у натпису са старијег, хиландарског печата. Тај натпис је непотпун и готово једва разумљив.

Цртеж 7. Краљ Душан, „краљ“ Урош и краљица Јелена, Сопоћани, спољашња припрапа (цртеж Д. Тодоровић)

краља Душана први пут се срећемо на Лози Немањића у Пећи, насталој највероватније негде око 1332. године.⁷¹ На пећкој генеалогској слици Душан се том инсигнијом издваја од свих осталих Немањића. Укрштenu дијадиму овај владар има и на портрету у припрати Богородичине цркве у Кучевишту, насликаном између јула 1332. и 31. августа 1337. године (црт. 5). Крај српског краља представљена је његова супруга Јелена, која је, како је то уочила Зага Расолкоска-Николовска, на левом бедру носила „торакион“.⁷² Поменути инсигнија јавља се и на неким другим Јелениним портретима. Приликом теренских истра-

⁷¹ Војислав Ђурић представу Лозе, као и првобитни живопис читаве приправе, датије у време око 1330. године (*В. Ј. Ђурић*, *С. Ђирковић*, *В. Коран*, Пећка патријаршија, Београд 1990, 135, 138–139, сл. 82). Лоза Немањића у Пећи, међутим, није могла настати пре 8. септембра 1331. када се Душан у Сврчину крунисао за краља, али није насликана ни много после тог датума.

⁷² *Расолкоска-Николовска*, нав. дело, 43–44, сл. 1.

живања обављених с професором Иваном Ђорђевићем и колегом Миодрагом Марковићем, запазили смо остатке „торакиона“ на представама краљице Јелене у Белој цркви Каранској (црт. 6) и у спољашњој припрати Сопоћана (црт. 7). У првом од ових споменика сачувало се доста података о изгледу „торакиона“ српске владарке, док је у другом од необичне инсигније преостало само једва видљив, али ипак довољно јасан цртеж ивице некада богато украшене бисерима. На сопоћанској владарској слици, насталој готово сигурно у току 1343. године,⁷³ крај Јелене су насликани краљ Душан с укрштеном дијадимом и мали Урош с дијадимом новије форме. Пре неколико година већ је указано да исти избор инсигнија обележава портрете три члана српске царске породице у припрати Дечана, из пролећа 1346. године (црт. 8).⁷⁴ Овакав одабир владарских знакова вероватно се поновио, бар када су Душан и Урош у питању, и на сада изгубљеним портретима у припрати католикона манастира Светог Јована код Сера, о чему би сведочила једна графика из XVIII века,⁷⁵ док је у цркви Светог Димитрија у Пећи однос нешто другачији, мада и ту само врховни господар носи укрштenu дијадиму.⁷⁶ Није без значаја приметити да је у представи српског државног сабора, насликаној изнад ових пећких портрета, Душанов деда и велики узор, „свети краљ“ Милутин, представљен с обичном дијадимом преко сакоса.⁷⁷ Због оштећености портрета краља Уроша у Леснову, нисмо у прилици да судимо о томе на који начин је био назначен његов савладарски ранг, али можемо забележити да се на прсима цара Душана и овде укршта бисерјем и драгим камењем посута дијадима.⁷⁸ Са друге стране, јасно је да у цркви Светог Ђорђа у Полошком⁷⁹ и на дечанској Лози Немањића укрштenu дијадиму поседују и српски владар и његов савладар.⁸⁰ На овој Лози, као и над улазом у наос Дечана (сл. 12), приказан је с укрштеном дијадимом поред свог сина Душана и покојни краљ Стефан Дечански.⁸¹

Прилично бројни, наведени примери пружају сведочанство о томе да се укрштена дијадима појавила у српској дворској средини XIV века још за владавине Уроша III Дечанског, али да је заједно с „торакионом“ стекла изразитији, неочекивано наглашен значај тек у доба Стефана Душана. Може се, додуше,

⁷³ Ови портрети су морали настати после осликавања Добруна (1. март 1343), у којем је млади Урош приказан без ознака младог краља, а пре јесени 1343, од када се у Душановој титули помињу грчке земље.

⁷⁴ Војводић, Портрети владара, црквених достојанственика и племића, 285–294, сл. 8, 20 и једна од табли у боји на почетку књиге.

⁷⁵ I. Djordjević, E. Kyriakoudis, The Frescoes in the Chapel of St. Nicholas at the Monastery of St. John Prodromos near Serres, Cyrillometochianum 7 (Thessaloniki 1983) 168, Pl. 1.

⁷⁶ Ђурић, Ђирковић, Корач, нав. дело, сл. 130.

⁷⁷ Исто, сл. 128.

⁷⁸ С. Габелић, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 167–169, сл. 78, Т. XLII.

⁷⁹ Ц. Грозданов — Д. Ђорѓаков, Историјски портрети у Полошком II, Зограф 15 (Београд 1984) 88–92, сл. 1, 4.

⁸⁰ Војводић, Портрети владара, црквених достојанственика и племића, 296, сл. 16.

⁸¹ Исто, 280, 296, сл. 16, 18.

Цртеж 8. Цар Душан, краљ Урош и царица Јелена, Дечани, припрати

приметити да ни тада древне инсигније нису потпуно завладале српским дворским церемонијалом. Њих на извесном броју својих заједничких портрета немају ни Јелена ни Душан (у наосу Дечана, Добруну, Љуботену, Светом Николи Болничком у Охриду, или Матеичу).⁸² На неким другим „породичним“ портретима дешавало се да само Јелена (Каран), или пак само Душан (Полошко, Лесново) добију један од ових старих и неуобичајених владарских знакова.⁸³ У питању је, свакако, недоследност која потврђује запажање да у приказивању инсигнија српских владара није било сасвим строгих правила. Но, то никако не може битији утицати на закључак да се учестало представљање анахроних знакова власти у Душаново време јавило као део колико толико осмишљеног плана и да је имало одређену идејну основу, зачету вероватно још у време Дечанског. Разматрање односа владарског и савладарског орната, рецимо, показу-

⁸² Радојчић, Портрети, Т. VI, сл. 38, 39–40, 44, 45, 48–49. Пресликани портрет у Трескавцу показује такође краља Душана с дијадимом новије форме.

⁸³ Радојчић, Портрети, сл. 42, 73.

је да је укрштена дијадама у Србији Душановог времена сматрана угледнијом инсигнијом од дијадеме с оковратником, јер је најчешће носи само врховни господар државе (Сопоћани, северни зид припрате у Дечанима, Меникејска гора, Свети Димитрије у Пећи). Ако се понекад дешавало да уз самодршца и савладар добије укрштено дијадику (Полошко, дечанска Лоза Немањића), никада се није догодило да млади Урош на свом портрету носи ову инсигнију, а да је Душан као главни владар нема. Од значаја је и околност да дијадику с укрсницом најчешће није приказивана на грудима Душанових претходника у истим оним споменицима у којима је овај владар носи (Лозе Немањића у Пећи и Дечанима, Свети Димитрије у Пећи). Приметићемо, притом, да је на пећкој Лози Немањића, насталој у првим годинама Душанове владавине, чак и његов отац Стефан Дечански био „лишен“ укрштене дијадеме, коју је носио бар пред крај живота. Уз краља Уроша V и цара Душана, Дечански ће укрштено дијадику добити тек на два позна посмртна портрета у припрати Дечана.⁸⁴ То све, с једне стране, говори о коликој-толикој аутентичности у приказивању инсигнија почивших српских владара, а са друге, показује како је краљ, а потом цар Душан желео да се у одређеној мери издвоји од својих предака, па и од оних које је изузетно поштовао. О недвосмисленом присуству тенденције када је приказивање укрштене дијадеме у питању, на убедљив начин сведоче и поједине сасвим оригиналне врсте Душановог царског новца. На њима српски владар носи поменути инсигнију као веома истакнути знак свог достојанства (сл. 16).⁸⁵ По свему судећи, није случајно ни то што ће управо у време краља Душана дијадику, којом оуџањет бје сјада, почети да се помиње у српским дипломатичким споменицима.⁸⁶

⁸⁴ Појава укрштене дијадеме на познијим представама Стефана Уроша III могла је, донекле, бити омогућена измењеним Душановим ставом према покојном оцу.

⁸⁵ П. *Прљичевић*, Прва Душанова царска емисија. Прилог Хронологији Душановог царског новца, Нумизматичар 2 (Београд 1979) 149–154, сл. 2–3; В. *Пликовић*, Иконографија једне врсте новца цара Душана, Нумизматичар 9 (1986) 73–76; С. *Димитријевић*, Средњовековни српски новцац, Београд 1997, бр. 25, 26 (уверени смо да је укрштена дијадику представљена и на врстама које Димитријевић доноси под бр. 34–36).

⁸⁶ Actes de l'Athos, V, Actes de Chilandar, Deuxième partie, Actes slaves, publié par L. Petit et V. Korabiev, St. Petersburg 1915 [= Amsterdam 1975] 459, 479, 481. Да реч дијадику овде заиста има значење појаса, односно лороса, доказивао је С. *Новковић*, Вѣнѣцъ (στέφανος) і дијадима (διδάχιμα) и српским крунѣбеним церемонијама, Rad JAZU 43 (Zagreb 1878) 189–195. Не базирајући се на резултате Новаковићеве расправе, Александар Соловјев је утврдио да је реч дијадику у бугарским повељама, одакле је по његовом мишљењу преузета у српске, имала значење венца, то јест круне (А. *Соловјев*, Појам државе у средњовековној Србији, Годишњица Николе Чупића, књ. 42, Београд 1933, 81). Међутим, ако и оставимо по страни чињеницу да се помен дијадику јавља у бугарској дипломатици готово 35 година касније него у српској, морамо приметити како се у повеље Ивана Шишмана од 1378. среће она иста формулација позната из Душанових повеља, која нам не даје никаквог поузданијег основа да у дијадици препознамо венац, и о којој је расправљао Новаковић. Соловјев једноставно прави грешку када тврди да Псеудо-Кодин попут Порфирогенита „сасвим доследно говори о круни царској — δίδάχιμα“ (ibidem, 80–81). Псеудо-Кодин, како смо то већ истакли, дијадику у неколико наврата означава појас-лорос, примећујући само на једном месту да је речју дијадику некада називан царски венац — стема (cf. *Угреаџ*, op. cit., 199, 5, 10, 13–14; 200, 4; 201, 9; 256, 25; 264, 3). Насупрот томе, из Григориног описа крунисања Матије Кантакузена не може се с пуној сигурношћу закључити шта би то била δίδάχιμα αὐτοκρατορικόν коју је Јован VI повезао око свога сина или ставио на њега (περιτίθησιν), односно на његову главу (Nicephori Gregorae Byzantina historia III, ed. I. Bekkerus, Bonnac 1885, 204). Нама се чини како већи

Ми се овом приликом не можемо задржавати на неким особеностима, тачније неправилностима у приказивању укрштене дијадеме и „торакциона“ на монументалним портретима српских владара. Оне су се јавиле као последица неразумевања сликара, односно конвенција одомаћених у византијској уметности XIV века, о чему је већ писано.⁸⁷ Пажљиво желимо да поклоним идејама и разлицима који су могли стајати у основи неочекиване популарности поменутих инсигнија на српском двору. Раније изнето мишљење да је „царски положај у Србији по угледу на Византију, наглашаван укрштањем лороса на грудима“,⁸⁸ није у складу како са чињеницом да се укрштена дијадику јавља на многим краљевским портретима Дечанским, Душана и Уроша V, тако и са околношћу да су византијски и бугарски цареви XIV века носили изгледа искључиво дијадику с оковратником. Ни претпоставка да је у питању „један елемент Душанове дивинизације“⁸⁹ или пак санкционисање не може се одржати. Свети краљеви Немањићи или праведни владари у сценама Страшног суда у Дечанима⁹⁰ бивали су обележавани обичним лоросом, као и живи византијски автократори који су у писаним документима помињани и титулисани као свети. Не сме се, такође, пре небрежноти ни чињеница да ће према сведочанству сачуваних споменика укрштени лорос почети да се слика на представама Христа-цара, иначе веома ретким у XIV веку, тек после појаве ове инсигније на српским владарским портретима. Из прве половине XIV столећа познат нам је, заправо, само један пример приказивања Христа као василевса, онај из Трескавца, настао негде око 1340. године.⁹¹ У то време била је већ увелико осликана Пећка припра, а вероватно и припра у Кучевишту. Против претпоставке о укрштеној дијадику

непосреднији значај за разматрани проблем има чињеница да се у словенском преводу „таксиса“ царског крунисања, из XIV века, дијадику и стѣма помињу као две различите инсигније. Дијадику и шипелама цара одева веститар после прве молитве, а стему му на главу ставља патријарх, после друге молитве. Занимљиво је да је преводилац овде текст прилагодио приликама свога времена, јер се у грчком оригиналу, насталом до VIII века, уместо дијадеме и шипела помињу хламида и фибула. Cf. *К. Невосјурјев*, Три молитве, Глас СУД 22 (Београд 1867) 361, 362; I. *Al. Biliarsky*, Le rite du couronnement des tsars dans les pays slaves et promotion d'autres axiaï, OCP 59/1 (Roma 1993) 103, 104, 105; *M. Arranz S. J.*, Couronnement royal et autres promotions de cour, OCP 56/1 (Roma 1990) 91, 95. Када набраја овоземаљске владалачке знаке краља Милутина, и Данило Бањски помиње дијадику и венац као две различите инсигније (cf. Србљак II, Београд 1970, 104). Он, иначе, јасно говори о Милутиновом „сугубом венцу“ (владарском и светачком), односно о његовом „царском венцу“ (ibidem, 106, 108, 110). Григорије Цамблак, са друге стране, очевидно поистовештује дијадику и венац (ibidem, 318).

⁸⁷ *Војводић*, Портрети владара, црквених достојанственика и племића, 288–292. Српске владарске представе на печатима и новцу најчешће, међутим, показују правилно укрштено дијадику.

⁸⁸ *Марјановић-Душанић*, Владарске инсигније, 128. Мишљење да је укрштена дијадику у средњовековној Србији означавала царско достојанство, за разлику од краљевског, први је изнео Стојан Новаковић (*Novaković*, op. cit., 193–195). Сумњу у такво схватање изразио је Јован Ковачевић (*J. Kovačević*, Средњовековна ношња балканских Словена, Београд 1953, 251).

⁸⁹ *Грозданов*, Охридско зидно сликарство, 56.

⁹⁰ В. *Пейковић*, Манастир Дечани, II, Београд 1941, Pl. CCLXXXV.

⁹¹ *Ц. Грозданов*, Христос цар, Богородица царица, небесните сили и светите војини во живописот од XIV до XV век во Трескавец, Културно наследство 12–13 (Скопје 1988) 5–6. На готово уништеној Христовој представи из нартекса Трескавца тешко је разазнати да ли је „Цар царева“ овде имао баш укрштено дијадику.

„елементу“ Душанове дивинизације убедљиво говори чињеница да се та инсигнија јавља још на представама краља Стефана Дечанског, а затим и на портретима његовог унука младог краља и краља Уроша V. Са друге стране, у византијској уметности су одвајкада, па и у XIV веку, поред древних светитеља владара или арханђела, с укрштеном дијадимом приказиване личности античке митологије и историје. У питању су могли бити врховни грчки бог Зевс⁹² (сл. 10) или хеленистички владар Александар Македонски,⁹³ али и безбожни римски и „персијски“ цареви, прогонитељи хришћана, попут Диоклецијана, Максимијана и „Дадјана“ (сл. 8).⁹⁴ Понекад је с укрштеном дијадимом на грудима приказиван и у греху огрезли јудејски цар Ирод, као и сам Христос „истјазатељ“ Понтије Пилат.⁹⁵ Ми смо због свега тога склони да поверујемо како су укрштену дијадиму Стефан Дечански и Душан, попут својих сувременика, схватили као древно обележје власти и да су до таквог становишта могли доћи најпре приликом свог седмогодишњег боравка у Цариграду.⁹⁶ Без икакве сумње, они су у Константиновом граду добро упознали ондашњи дворски церемонијал у којем је неприкосновено преимућство имао новији облик дијадиме. Но, будући српски владари морали су се у престоници сусрести и с тада бројним портретима древних византијских царева и царица на којима су се истицали укрштени лорос и „торакион“, рецимо с чувеном представом царева Константина и Јустинијана у Светој Софији, или са ликовима царица Зоје и Ирине Угарске из истог храма.⁹⁷ Као најсугестивнији, мада не и једини модел послужио им је, свакако, свети цар Константин. Тај први хришћански суверен истицао је у својству високог узора српских краљева и пре Дечанског и Душана.⁹⁸ Ипак, у доба Стефана Дечанског, а нарочито у Душаново време поређења српског владара са древним царем вршила су се на нов и непосреднији начин.⁹⁹ Можда управо стога не би требало превише да чуди то што су амбициозни српски господар Душан и његова жена тако често

⁹² S. M. Pelekanidis et. alt., The Treasures of Mount Athos, Illuminated Manuscripts, Vol. 2, Athens 1975, fig. 312 (St. Panteleimon, Cod. 6, XII saec., fol. 163v).

⁹³ Goldschmidt — Weitzmann, op. cit., Band I, 67, no. 125d, T. LXXVI; Beckwith, op. cit., pl. 245; A. Xungopoulos, Les Miniatures du Roman d'Alexandre le Grand dans le manuscrit de l'Institut Hellenique de Venise, Athènes — Venise 1966, 112, 131–132, fig. 1.

⁹⁴ G. Millet — Frolow, La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie, III, Paris 1962, Pl. 102/1–3, 104/2–3; Г. Субојић, Црква Светог Димитрија у Пећкој патријаршији, Београд 1964, сл. 12; И. Ђорђевић, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина, Београд 1994, сл. 41; Б. Живковић, Доња Каменница. Цртежи фресака, Београд 1987, VI, 8.

⁹⁵ Millet — Frolow, op. cit., III, Pl. 87/4; G. Millet, Monuments de l'Athos, I, Les peintures, Paris 1927, Pl. 72/2; G. Babić, Les chapelles annexes des églises byzantines, Paris 1959, fig. 105; С. Пелеканидис, Καλλιέργειες βλῆς Θεσσαλίας εἰς τοὺς Ζουράφους, Атина 1973, πλ. 25; А. Ксенопоулос, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας, Солун 1973, πл. 34, 36.

⁹⁶ М. Харисијадис, Српски владари и архиепископи средњег века у Цариграду и Никеји, ЗМН 8 (Београд 1975) 469–470; С. Ђирковић, Унутрашња политика краља Милутина, ИСН, I, Београд 19942, 464, н. 7.

⁹⁷ Mango, Materials, figs. 5, 14, 17.

⁹⁸ Ова појава је најбоље размотрена код С. Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањина, Београд 1997, 289–297.

⁹⁹ Исто, 92, 163, 165, 297–300; С. Ђирковић, Краљ у Душановом законнику, ЗРВИ 33 (1994) 161–162.

представљани с инсигнијама какве, осим других старих владара, у византијској уметности обично носе цар Константин и царица Јелена (црт. 9).¹⁰⁰ Подсетимо да је цар Душан ковао и новац на којем је био приказан како са супругом држи велики Голготски крст попут светог Константина и његове мајке (црт. 10).¹⁰¹

Рекло би се да је извесне, мада не сасвим јасне и непосредне основе за разумевање значења и разлога учесталог истицања древних инсигнија на портретима Стефана Душана и његове жене Јелене могуће пронаћи и у писаним изворима. Већ разматрани помени царске дијадиме у Душановим повељама дозвољавају нам да уочимо важност која је у време овог владара придавана инсигнији, али на један сасвим уопштен начин. Са друге стране, у неким познијим документима налазимо на истицање везе српског владара са светим царем Константином, а она је, како смо закључили, могла у знатној мери да инспирише сликање укрштене дијадиме на Душановим портретима. Тако у предговору свом Законнику цар Душан наглашава да му Господ све „даде у руке као Великоме Константину цару, земље и све стране и приморја и велике градове царства грчкога“.¹⁰² Међутим, већ смо приметили да Константин Велики није био једини од византијских царева на којег се српски владар могао угледати и чијим се наследником у извесном смислу сматрао. У повељи из 1348. године за цркву Светих Арханђела у Јерусалиму Стефан Душан истиче да после-

Цртеж 9. Свети Константин и света Јелена, Милешева (цртеж Б. Живковић)

да инспирише сликање укрштене дијадиме на Душановим портретима. Тако у предговору свом Законнику цар Душан наглашава да му Господ све „даде у руке као Великоме Константину цару, земље и све стране и приморја и велике градове царства грчкога“.¹⁰² Међутим, већ смо приметили да Константин Велики није био једини од византијских царева на којег се српски владар могао угледати и чијим се наследником у извесном смислу сматрао. У повељи из 1348. године за цркву Светих Арханђела у Јерусалиму Стефан Душан истиче да после-

¹⁰⁰ С укрштеном дијадимом и „торакионом“ свети Константин и Јелена представљани су и у оним периодима у којима су ови владарски знаци били потпуно потиснути из цариградског дворског церемонијала.

¹⁰¹ Ваља истаћи да је у питању приличан број врста и подврста Душановог новца. Српски владари понекад на њему носе укрштену дијадиму, али не увек. Сг. Марјановић-Душанић, Владарске инсигније, 93, сл. 17; С. Димитријевић, Нове врсте српског средњовековног новца, Старинар н. с. 9–10 (Београд 1958–1959) 144–145, сл. 22; исти, Нова серија нових врста српског средњовековног новца, Старинар н. с. 15–16 (Београд 1964–1965) 122–127, сл. 17–23; исти, Средњовековни српски новац, бр. 29–33.

¹⁰² Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, издао и приредно Н. Радојчић, Београд 1960, 85, 144.

Цртеж 10. Две врсте новца с представом цара Душана и царице Јелене (према: *Ljubić, Opis, Tab. VIII, 10, 16*)

Цртеж 11. Новац с ликом цара Уроша на престолу (према: *Ljubić, Opis, Tab X, 2*)

дује „житиу благопоуѣбвана ш Христѣ светиѣ царѣ благоуѣрно живѣщиѣ на земли, рекѣ же великаго и равна апостолом и прѣваго христианомѣ Костантина цара и инѣѣ православно и благочѣстно живѣщиѣ“,¹⁰³ док се у повељи за Первилепту Охридску из 1345. српски краљ захваљује Богородици која „посоѣствова“ му „кѣлаествовати великимѣ и славнимѣ градови грѣчкимѣ и наставникоѣ бити великимѣ и светимѣ царемѣ грѣчкимѣ въ градѣ Охридѣ“. ¹⁰⁴ Аренге из две касније хрисуѣље пружице су прилику цару Душану да истакне како га је Господ обдарно благодаћу Светога Духа, указујући му милост и пазећи на њега, „какѣже и на прѣвихѣ светиѣ православиѣ царѣѣ“. ¹⁰⁵

Укрштена дијадима и „торакион“, две анахроне инсигније, требало је, по свему судећи, да у визуелној форми укажу на везу српских владара са древним, односно „ранијим и светим православним царевима“ и да на извесан начин српске суверене издвоје од сувремених владара у суседним земљама. Оваква појава тенденциозног истицања анахроних инсигнија не би била усамљена на дворовима православних држава у XIV веку. „Велики Комнини“, господари Трапезунтског царства, представљани су с древним глобом (сфером) у рукама да би се, према тумачењу Николаса Икономидиса, разликовали од владара династије Палеолога и нагласили своју директну родбинску повезаност са Комнинима из XI и XII века. ¹⁰⁶ Веза српског владара Стефана Душана са утемељитељима и градитељима православног царства није била заснивана, како сведоче поменуте повеље, на генеалогским чињеницама или конструкцији. Она је схва-

¹⁰³ *F. Miklošić, Monumenta Serbica, Wien 1858 [Graz 1964] CXVI, 134.*

¹⁰⁴ *A. Соловјев, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 127–128.*

¹⁰⁵ *Ibidem, 143; Actes de l'Athos, V, Actes de Chilandar, II, 476; Синдик, Српска средњовековна акта, 39.*

¹⁰⁶ *N. Oikonomides, The chancery of the Grand Komnenoi: imperial tradition and political reality, Αρχαιολογικόν 35 (Атина 1979) 318, 319; P. E. Schramm, Sphaira. Globus. Reichsapfel, Stuttgart 1958, 27–28, Abb. 31a–c; Spatharakis, The Portrait, 187, figs. 136, 139. Важно је приметити да се у случају трапезунтских Комнина сфера јавља и на сликаним портретима, који најверније одражавају изглед и избор инсигнија, а да је нема ни на једном сликаном портрету Палеолога.*

1

4

1. Конзул Феликс Ареобиндус, диптих од слоноваче, Ермитаж, Санктпетербург.

2. Салидус цара Јустинијана II (685–695), реверс.

3. Салидус цара Јустинијана II (705–711), реверс.

4. Хистаменон царице Теодоре (1155/56), реверс.

5

8

9

6

7

5. Михаило VII (означен као Никифор III) и Марија Аланска, Paris MS. Coislin 79, fol. 1(2bis)v.

6. Новац Теодора Комнина Дуке (1224–1230), реверс.

7. Новац Јована III Ватаца (1246–1254), реверс.

10

11

8. Цар Максимијан, црква Светог Димитрија у Пећин.

9. Света Јелена, Токале килнсе – Нова.

10. Рођење Диониса, Свети Пантелејмон на Атосу, Cod. 6, fol. 163^v (XII в.).

11. Печат Ирине Комнине (1222–1241).

15

16

14

12

13

12. Краљ Стефан Дечански, Дечани, над улазом у наос.

13. Печат краља Стефана Дечанског (Хил. бр. 141/143).

14. Печат краља Стефана Дечанског (Хил. бр. 143/145).

15. Печат краља Душана? (Хил. бр. 144/146).

16. „Крунидбени динар“ цара Душана.

Цртеж 12. Краљ Марко и краљ Вукашин, Свети арханђели у Прилепу (цртеж Д. Тодоровић)

тана као део Божијег провиђења и на тај начин је обезбеђивала Душану нарочит статус. Може се, наравно, приметити да је указивање на везу владара са светим Константином било опште место на дворovima под утицајем Цариграда,

али се притом мора признати да је српски суверен, чија се држава ширила на рачун Византије, имао нарочите разлоге да на разне начине истиче властиту повезаност са древним византијским владарима. По свему судећи, он је идеју о свом нарочитом статусу испрва опрезно исказивао само кроз симболични и двосмислени језик слике, при чему је дао нов значај решењима оствареним у време Дечанског. Прави смер Душанових аспирација јасније се могао испољити у писаној форми тек када су то околности дозволиле.

Пошто се појавила на двору Стефана Дечанског, а у време краља и цара Душана стекла изузетан углед, укрштена дијадема ће бити прихваћена и од стране познијих српских владара. О значају који је овој инсигнији придаван у доба цара Уроша не могу се доносити поузданије оцене, јер су сачувана само два монументална портрета поменутог владара (Григоријева параклис уз Богородицу Перивлепту у Охриду и Псача).¹⁰⁷ Морамо, ипак, да приметимо како се на представама Уроша V с неких новчаних врста јасно види дијадема која се укршта на грудима (црт. 11).¹⁰⁸ Иста инсигнија обележава и портрете Мрњавчевића на улазу у Свете Арханђеле у Прилепу, насликане непосредно после Маричке битке (црт. 12), као и портрет краља Вукашина над јужним улазом у Марков манастир.¹⁰⁹ На западној страни тога улаза представљен је Вукашинов наследник Марко, који, међутим, носи дијадему једноставније форме.¹¹⁰ Чини се да је упоредна појава оба облика дијадеме била присутна и на портретима двојице Мрњавчевића са северног зида наоса Марковог манастира.¹¹¹ Када су портрети кнеза Лазара у питању, ваља уочити да се укрштена дијадема јавља само на владарским представама с кнежевог новца кованог по узору на српске царске монете.¹¹² Ту инсигнију није пропустио да истакне на својим „монетарним“ портретима ни Вук Бранковић,¹¹³ а у зидном сликарству поново ћемо

¹⁰⁷ Радојчић, Портрети, 60–61, 127, сл. 51, 77.

¹⁰⁸ Димитријевић, Нове врсте, 145–146, сл. 23; idem, Нова серија, 128–129, сл. 29; Сјај ковања. Новац из збирке Народног музеја, Београд 1979, Српски средњовековни новац — бр. 17, 18; *V. Mihailević*, Novac srpskih velikaša iz vremenа carstva, Beograd 2000, 43–77, сл. 1, 3–4, 6–12, 17. Т. I. Занимљиво је да се обриси некакве укрснице, сасвим сличне оној коју гради дијадема, уочавају и на владарским представама с појединих врста новца бана Стјепана II Котроманића и бана Тартика (cf. *Š. Ljubić*, Opis južnoslovenskih novaca, Zagreb 1875, Tab. XVI, br. 7, 8, 13, 14; Сјај ковања, Новац Босне и Зете — бр. 41, 43).

¹⁰⁹ Радојчић, Портрети, 62, 124, сл. 54, 78; *И. М. Ђорђевић*, Представа краља Марка на јужној фасади цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру, у: Кралот Марко во историјата и во традицијата, Прилеп 1997, 299–307, сл. 1, црт. 1. На портрету краља Вукашина у Прилепу једини пут се у српском монументалном сликарству сусреће класична укрштена дијадема „У“ форме. Инсигнију таквог облика, али уз мале разлике у описивању, носили су ромејски царевни средњовизантијског периода.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ *Н. Ноићал-Никуљска*, За ктиторската композиција и натписот во Марковиот манастир — село Сушица, Скопско, Гласник Института за национална историја 15 (Скопје 1976) 229, 231, сл. 1.

¹¹² *С. Димитријевић*, Новац кнеза Лазара, Крушевац 1971, сл. 5, 7, 13; *истиц*, Средњовековни српски новац, бр. 50–53; *Г. Бабић*, Владарске инсигније кнеза Лазара, О кнезу Лазару, Београд 1975, 77–78.

¹¹³ *С. Димитријевић*, Нова серија нових врста српског средњовековног новца, Старинар н. с. 17 (Београд 1966) 82–84, сл. 27, 29, 31, 34; *истиц*, Средњовековни српски новац, бр. 62, 66.

је срести тек на једној од представа деспота Стефана Лазаревића (Копорин).¹¹⁴ Најзад, она се уочава и на неким портретима Ђурђа Бранковића и чланова његове породице (Грачаница, Есфигменска повеља).¹¹⁵ Укрштена дијадема наставила је, дакле, да се јавља на српским владарским представама и у доба наших последњих средњовековних династија. У тим временима поменути инсигнија није имала онакав значај какав јој је придаван средином XIV столећа, па је знатно ређе истицана на монументалним портретима, ишчезавши постепено и са српског владарског новца.¹¹⁶ После смрти цара Душана она је полако али неумитно губила свој значај и углед. Ипак, појава укрштене дијадеме на српским владарским портретима из друге половине XIV и првих деценија XV века не може се заобићи као сведочанство о значају и далекосежности занимљивих промена које су се на пољу церемонијала и избора владарских знакова одигравале на двору Немањића у доба Стефана Дечанског и Душана. Када се та појава узме у обзир, јасније се могу сагледати потребе и способност српске дворске средине да, позивајући се на древне византијске традиције, однегује неке особене инсигнолошке обичаје. По њима су се српски „дворови“ у току више деценија издвајали од оновремених дворова у суседству, па и од самог цариградског двора.

Dragan Vojvodić

THE CROSSED DIADEM AND THE “THORAKION” TWO ANCIENT AND UNUSUAL INSIGNIA OF SERBIAN RULERS IN THE XIV AND XV CENTURIES

The first part of this paper offers a brief survey of the history of development of the two imperial insignia mentioned in the title. As science has already quite reliably established, they originate from the most solemn form of Roman toga (*toga picta, toga palmata*). In one of its latest forms, i. e. as *trabea triumphalis*, that richly ornamented top dress was taken over from the Roman Empire into the early Byzantine Empire where it retains, first and foremost, the connotation of solemn consular ornate but receives a new name — *λῶρος (loros)*. On Byzantine imperial portraits this insignia will assume its regular appearance only from the time of the second reign of emperor Justinian II (figs. 2, 3). The crucial event in the development of the loros took place some time during the second half of the IX century.

¹¹⁴ Деспот Стефан је с укрштеним лоросом био приказан и 30-их година XVII века у цркви Светог Николе у Брезови. Не може се искључити одавно изнето мишљење да је ова представа настала на основу неког деспотовог аутентичног портрета. Уп. *Војводић*, Владарски портрети српских деспота, 72, 78, сл. 1, 3.

¹¹⁵ *Радојчић*, Портрети, 72; *Ковачевић*, нав. дело, 251; *Војводић*, Владарски портрети српских деспота, 78, сл. 4, црт. 6.

¹¹⁶ Ни на једној познатој врсти новца деспота Стефана и деспота Ђурђа Бранковића нема укрштене дијадеме на владарским представама. Ова инсигнија се такође не срће на новцу Мрњавчевића.

From that date a new form of this insignia appears on imperial portraits, denoted in literature as the “modified loros”, which was soon to be transformed into a more narrow band worn together with a broad collar (drawing 3). These new and more practical forms of the insignia were to push out all together the classic crossed loros on portraits of Byzantine empresses around the second quarter of the X century and on portraits of emperors in the days of the successors of Alexios I Komnenos. Constantinopolitan court fashion, however, was not always followed to the letter in neighboring lands so that the crossed loros was still worn by some Latin, Norman or Georgian rulers even in the second half of the XII century or at the beginning of the XIII. As far as Byzantium is concerned, a short-lived “renaissance” of the crossed loros is spotted on portraits of rulers of the Greek states which appeared in the XIII century, in effect on portraits created at the time of the fight for the restoration of the great Empire and immediately upon the liberation of Constantinople from the Latins (coins of rulers from Thessaloniki from the Komnenos and Doukas families and those of the Nicean emperor John III Vatatzes — figs. 6, 7; portraits of Michael VIII in the church of Panagia Mavriotissa by Castoria and in the church of St. Erasmus near Ohrid, etc.). That was probably a time of revival of memories of the ancient foundations of the empire of the Romaioi and so one of the old symbols of Roman power gained new popularity. However, already on the portraits of Michael VIII in Apollonia and the Virgin Peribleptos in Constantinople, as well as on seals, coinage and painted images of all his successors, beginning with Andronikos II until the fall of Byzantium, only the newer version of the loros is seen (with one insignificant exception). It appears that, beginning with the last decades of the XIII century, the newer form of the loros is also a regular feature of portraits of rulers of other Orthodox states, like Bulgaria. From Pseudo-Kodinos we learn that in the XIV century the insignia bore the name of διὰ δὲ ἡμῶν and that no one except the basileus, not even the despots, were entitled to wear it. In Palaiologan times the so-called “thorakion”, actually the back end of the loros affixed at the empress's right hip, thus receiving the form of a coat of arms (figs. 4, 5), disappeared also from the portraits of female members of royal families of Orthodox states. It has already been proven in several instances that this insignia is by no means equal to the “thorakion” (θωράκιον) known from the written sources. The oldest example of that supposed “thorakion” is preserved on the figure of holy empress Helena in Yeni Tokali Kilisse dating from the middle of the X century (fig. 9). It was to become a regular feature of portraits of Byzantine empresses in the XI and XII centuries. For the last time it appears on seals with the image of Irene Komnenos (1224–1241), the first wife of John III Vatatzes, but in a deformed shape and wrongly placed on the empress's left hip (fig. 11).

The second part of this paper deals with an anachronous phenomenon of crossed diadem and “thorakion” on portraits of Serbian rulers in the XIV century. The crossed diadem was undeniably accepted already by the king Stefan Dečanski (1321–1331), most probably in the last years of his reign. Proof is found on his portraits on several seals (drawing 4, figs. 13, 14) and perhaps on an imprecisely dated fresco (Duljevo by Budva). More corroboration appears on two posthumous portraits of his from the narthex of the church of Dečani monastery (fig. 12). The

crossed diadem, and with it the “thorakion” of female royalty, will gain exceptional, actually unexpectedly emphasized importance at the Serbian court during the reign of king and later emperor Stefan Dušan (1331–1355). We find images of this ruler with a diadem crossed over on his chest on the representation of the Nemanide family tree in Peč, in the narthex of the church of the Virgin in Kučevište (drawing 5), the exonartex of Sopoćani (drawing 7), the church of St. George at Pološko, in two different places in the narthex of Dečani (on the north wall — drawing 8 — and in the Nemanide family tree), on the now lost portraits from the narthex of katholikon of the monastery of St. John by Serres, in the church of St. Demetrios in Peč and in the narthex of Lesnovo. With a crossed diadem, at times also worn by his coregent Uroš (Pološko, Nemanide family tree in Dečani), Stefan Dušan is also represented on certain types of his imperial coins (fig. 16) and apparently seals too (fig. 15). The other archaic insignia, the so-called “thorakion”, is worn by Dušan's wife Jelena on her portraits in Kučevište (drawing 5), Bela Crkva of Karan (drawing 6), Sopoćani (drawing 7) and in the narthex of Dečani (drawing 8). Certain particularities, actually mistakes in the representation of the crossed diadem and the “thorakion”, appeared on monumental portraits of Serbian rulers as a result of incomprehension on the part of the painters, i. e. familiar conventions in Byzantine art of the XIV century.

Such clearly visible preference for ancient insignia in Serbia, already forgotten at the courts of neighboring states, was not the result of ignorance on the part of Serbian kings and emperors but rather the fruit of a specific tendency. Ever since the days of kings Uroš I and Dragutin, and especially Milutin, Constantinopolitan court style was well known and strictly observed. On the other hand, we must point out that in Byzantine art, from the very start and thus also in the XIV century, the crossed diadem had always been a standard feature of images of ancient ruler saints (drawing 9) as well as of personages of ancient mythology and history (fig. 10) or pagan Roman emperors, persecutors of Christians (fig. 8). Therefore, it is possible that Stefan Dečanski and Dušan, just like their contemporaries, saw the crossed diadem as an ancient symbol of power and that this persuasion was most likely formed during their seven year stay in Constantinople (1314–1320). There they learned not only of contemporary court ceremonies but they also must have had contact with the then very numerous portraits of ancient Byzantine emperors and empresses which featured the crossed loros and the “thorakion”. The most suggestive, although not the only model, must have been the portraits of the holy emperor Constantine. Therefore, it should not come as a surprise that the ambitious Serbian ruler Dušan and his wife were so often represented with insignia worn most often in Byzantine art by emperor Constantine and empress Helena (drawing 9). We should also recall that emperor Dušan minted coins on which he and his wife were shown holding between them a large Holy Cross just like St. Constantine and his mother (drawing 10).

The crossed diadem and the “thorakion”, two anachronous insignia, were most probably intended to offer visual indication of the ties between Serbian rulers and those of ancient times, that is their ties with “earlier and holy Orthodox emperors”, and to single out in a way the Serbian sovereigns among contemporary rulers in neighbor-

ing lands. This intentional emphasis focused on Stefan Dušan's ties with the Byzantine emperors of old, above all with Constantine the Great, is also apparent in diplomatic documents dating from the middle of the XIV century. Those ties were seen as a part of Divine Providence and as such they secured a very special status for Dušan. The emphasis placed on the ruler's relation with St. Constantine could, of course also be seen as a *topos* of any court under the influence of Constantinople but we must admit that the Serbian sovereign, whose state was expanding territorially on the account of Byzantium, had his own special reasons to use various means to point out his own ties with the ancient Byzantine rulers, and thus also with Constantine the Great.

Having appeared at the court of Stefan Dečanski, and gained particular esteem during the reign of king and later emperor Dušan, the crossed diadem was to find acceptance also among the Serbian rulers of the second half of the XIV century (figs. 11, 12) and the first decades of the XV century. However, upon the death of emperor Dušan, the significance and esteem it once enjoyed were gradually but irrevocably declining. Viewed in its entirety, the phenomenon of anachronous insignia clearly shows the needs and capabilities of the Serbian court to nourish and then preserve some specific customs in the field of insignia by relying on ancient Byzantine tradition. That is why Serbian "courts" stood out for several decades among contemporary neighboring courts and even from the very court of Constantinople.

ВЛАДА СТАНКОВИЋ

КАРАКТЕР ВИЗАНТИЈСКЕ ГРАНИЦЕ НА БАЛКАНУ У IX И X ВЕКУ

У раду се покушавају одредити неке одлике византијске границе на Балканском полуострву у деветом и десетом веку, с једне стране проучавањем ставова самих Византинца према својој западној граници и становништву иза ње и, са друге стране, упоређивањем са раније утврђеним карактеристикама источне границе Царства.

Стални пратилац дугог живота државе која је себе сматрала римским царством била је уочљива и јасна разлика између два њена дела — оног источно од Босфора и западног, чију су основу сачињавале територије на Балканском полуострву. Њихова различитост била је последица историјског развоја и традиција које су ове географски одвојене целине у себи носиле. Још битније, друга чија судбина која је задесила ове делове царства, када је исток остао поштеђен варварских напада који су од IV века надаље променили карактер пре свега Балканских провинција, довела је и до различитог гледања самих Византинца на исток и запад. Погледи из босфорске престонице били су, од пропасти границе на Дунаву почетком VII века па готово четири наредна столећа, првенствено управљени ка источним, малоазијским провинцијама које су чиниле средиште државе из кога је читаво Царство црпало своје богатство и своју снагу. Самим разматрањем карактера границе на Балкану у IX и X веку — једне институције која је својим настанком, функционисањем и последицама које је имала на укупан живот Византије везана за исток управо у овом периоду — покушаће се у још једном облику уочити присуство поделе исток–запад у држави Ромеја.¹

¹ Можда би било корисно на самом почетку поновити закључак *Алфреда Рембоа* (*L'Empire grec au Xe siècle*, Paris 1870, 256), првог модерног научника који се дубоко отиснуо у компликоване проблеме византијског десетог века. Ишчитавајући спис о темама Константина Порфирогенита, примећујући да у њему има много више грешака и непрецизности када се говори о западним него о источним темама, као и употребе застарелих термина, сматрао је да је разлог томе позната чињеница да су Ромеји много боље познавали исток него запад. То је било условљено како стварним стањем, тако и идеолошким схватањем — у историји византијске цивилизације често пресуд-

Приказати карактер византијске границе на Балкану у овом периоду у стварном или и у идеолошком погледу, представља због тога у исто време покушај утврђивања реалности постојања те границе у оквирима који су неопходни да би се један простор са пуним правом могао означити тим именом. Другачије речено, да ли су се на Балкану развили услови који су били неопходни за успостављање једне границе, у свим облицима који тај феномен прате? Када се, посматрајући византијски свет, каже граница, увек се помисли на источну границу царства. Тако је било са Персијанцима, а слично је и са њиховим наследницима на том простору.² Дакле, имајући на уму исток, феноменолошко утемељење границе везује се управо за IX и X век. Од тог времена може се говорити о организованој граници, иако ни после тога не треба замисљати да је било која од две супротстављене државе била довољно моћна да контролише не само читаво граничну линију, већ и неколико познатих и употребљаваних прелаза.³

Елемент који је пресудно утицао на стварање источне границе није била одлука неког способног и у будућност загладаног византијског цара, већ арапско утврђивање своје стране границе са византијским царством. Управо од почетка IX века са Харун ал-Рашидом кренуо је процес, чије су основне карактеристике биле утврђивање места на граници, организовање посебне управе за гранична подручја и стварање заштитница.⁴ Као последица те арапске делатности уследио је византијски одговор сличним мерама. Синтагма *принцип* или *ефект* огледала можда најбоље карактерише ту узрочно-последичну

пој категорији. Cf. H. Ahrweiler, La géographie historique de l'empire byzantin et le problème orient-occident, Settimane di studi del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 29, Spoleto 1983, 225 sq. Уп. и пресек читавог проблема византијске границе са посебним прегледом релевантних извора, литературе и термина које су Византинци употребљавали, J. Ferluga, I confini dell'Impero romano d'Oriente: nozione e realtà, Atti del III Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla terza Roma“, Roma 1983.

² Cf. The Oxford Dictionary of Byzantium 2, New York — Oxford 1991, 807, s. v. Frontier.

³ То је, са византијске стране, можда најупечатљивије изражено у трактату De velitatione bellica, ed. G. Dagron et N. Mihaescu, Paris 1986 (= Dagron, De velitatione) = ed. G. T. Dennis, Three Byzantine Military Treatises, Washington D. C. 1985 (= Dennis, Military Treatises), II. У овом приказу византијског војничког живота, и правог трактата у корист војника и нарочито ратника на граници, јасно је присутна свест о сопственој снази и са изузетном реалношћу дати су савети стратезима на граници како да се понашају. Основни начин борбе, који се непрестано у различитим облицима препоручује, јесте повлачење пред јачим непријатељем који напада, чекање да он после публичке крене назад и тек када је он већ уморан треба напасти како би се смањили сопствени губици.

⁴ О овим арапским мерама cf. A. Vasilev, Byzance et les Arabes, I (éd. française H. Grégoire), 94 sq., 96, као и спомињање код арапских аутора термина „граничних провинција“, „становника границе“ и сл., 311; Dagron, De velitatione, 148 sq. Такође, арапски аутори су били врло заинтересовани за византијско провинцијско урђење, па су нам сачували неке податке и о Балканским провинцијама и њиховом распрострањању који су много конкретнији него код византијских писаца, уп. само неке одломке у Пертузијевом коментару у Constantino Porfirigenito De Thematisbus, ed. A. Pertusi, Città del Vaticano 1952 (= De them.), 157; 163. С друге стране, и Константин Порфирогенит опишеујући муслиманску управу у De administrando imperio, edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington 1967 (= DAI), 106. 66–67, каже: Καὶ εἰς ἐν ἀμπαρὰς μευάλας, ἥτοι στρατηγίδας ταύτας; (...). Уз класично дело Ернста Хонигмана, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles 1935, за ситуацију на истоку в. и J. F. Haldon — H. Kennedy, The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands, ZPVI 19 (1980) 79–117.

везу.⁵ Она подразумева да су акције Византије, бар у организационом погледу, проузроковане деловањем противника и да чине одговор којим се покушава неутрализовати поступак друге стране.

За разлику од истока, Балканске провинције су пале у руке „несплавним“ племенима, чија је недовољна политичка организованост могла само неподстицајно утицати на организациони одговор са византијске стране. Тако је више од једног века једина тема на Балкану била Тракија, настала као одговор на бугарску опасност.⁶ Такође, иза источне границе која је већ вековима била на сличном простору, засигурно је почињала једна друга цивилизација, религија и култура, без обзира на међусобне утицаје у регионалном граничном подручју. На западу је читав простор до Дунава био нераскидиво везан за византијску цивилизацију, било директно или под видом наслеђивања римских традиција. Тиме је идеолошка граница у свести Ромеја, са правом које се може оспоравати али не и порећи, могла бити смештена на исту линију са граничном некадашњег простирања те цивилизације, на балкански *limes* — Дунав.⁷

Посматрајући Балканско полуострво, у контексту феномена границе, посматрачу у Цариграду је морала бити уочљива двојакост која је пратила досељавање нових народа а која се односила на територије које су они, брже или спорје али зато све сигурније, заузимали. Радило се о разлици између копна — где је могла настати граница у правом смислу речи — и освојених приморских области у којима се због њихових специфичности и карактера, на западу али и на истоку, и упркос томе што је у њима долазило до директног сусрета освајача и староседелаца, нису развиле особине које сумтински одређују проблем границе. То је, на други начин, проистичало и из самог карактера византијске државе или прецизније речено војске која је непосредно повезана са стварањем и функционисањем граничних области а чија је подела на флоту и копнене трупе где су прве у овом периоду још увек снагом надмашивале потоње, само потцртавала разлику између приморског појаса и „унутрашњег“ копна. Из тих разлика, поново се поводећи за источним примером, овде ће бити остављене по стра-

⁵ Жилбер Дагрон се највише посветио проучавању арапских утицаја на Византију у организационом питањима и прихватању „исламских модела“ у Византији — увешив „l'effet de miroir“ као начин поступака Византије: G. Dagron, Byzance et le modèle islamique au Xe siècle à propos des Constitutions Tacitiques de l'Empereur Léon VI, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres (1983) (= Dagron, Byzance et le modèle islamique) 219–243, 221, 237 et pass; idem, De velitatione, 148, 152.

⁶ De them. 84.

⁷ Уп. инсистирање Константина Порфирогенита на Дунаву као граници царства на Балкану у DAI, 25/20; 29/15; 30/11; 30/21. О различитим облицима схватања границе в. основни рад H. Ahrweiler, La frontière et les frontières de Byzance en Orient, XIVe Congrès International des études Byzantines, Bucarest 1974 (= Ahrweiler, La frontière et les frontières). О Дунаву као теоријској, „имагинарној“ граници и P. Lemerle, Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945 (= Lemerle, Philippe), 129. Слично томе, и Г. Лутаерн је сматрао да Византија није одустала од намере да поврати своју власт на Балканском полуострву „действиоу то силоу, то с помошћу дипломати...“, уп. Г. Г. Лутаерн, Болгария и Византия в XI–XII вв., Москва 1960, 3. Cf. A. Kazhdan, The Notion of Byzantine diplomacy, Byzantine diplomacy, VARIORUM 1992, 3–4.

ни приморске области на Балкану и пажња ће се усредсредити пре свега на копнену границу.⁸ Прихватајући такав поглед на овај комплексни проблем, а имајући на уму да је за реалност „imesa“ неопходно постојање организованих територија и са једне и са друге стране линије која их дели, једина граница такве врсте на Балкану је она са Бугарском. Бугарска је представљала једину довољно организовану државну творевину да би на релативно равноправном нивоу могла успоставити уговорену граничну линију са Византијом.

Супротно томе, словенске насеобине на некадашњој ромејској земљи нису биле довољно кохерентне и организоване, чиме је искључена могућност постојања „праве“ границе између њих и царства. Иако је словенско досељавање било снажно и бројно, то не значи да су истовремено с њим или јако брзо, нестали и сви облици византијског присуства на тим територијама.⁹ Као што су многе словенске насеобине чиниле издвојене целине у оквиру организованих византијских територија, тако су и дубоко у земљама које су населили „варвари“ преостали неки облици византијског управног система.¹⁰ Апстрахујући словенске на-

⁸ За „стање на мору“ и византијску поморску политику незабиран је исцрпни преглед *H. Ahrweiler, Byzance et la mer*, Paris 1966, нарочито 14–130; *Cf. Ead., La frontière et les frontières*, 17–18. Ситуацији на Балкану у више наврата се враћао Јадран Форлуга: *J. Forluga, Византијска управа у Далмацији, Београд 1957*, пре свега 38–95; *исти*, Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века, ЗРВИ 8–2 (1964) 117–132; *исти*, Драч и његова област од VII до почетка XIII века, Глас САНУ 343 (1986) 65–95; *исти*, Bizanc na Jadranu (6–13. Stoletje), Zgodovinski časopis 44 (1990) 363–386. В. и књигу која је изашла када је овај рад већ био завршен: *P. Stephenson, Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2000.

⁹ За значајан проблем снаге словенског насељавања на византијској територији уп. само неке радове: *A. Vasiliu, Славяне в Грешия*, ВВ 5 (1898) 420 sq.; *M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941; *P. Charanis, Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, DOP 13 (1959) 25–44 (= Studies on the Demography of the Byzantine Empire, VR, London 1972, II); *idem*, On the Question of the Slavonic Settlements in Greece during the Middle Ages, Bsl. 10 (= Studies on the Demography of the Byzantine Empire, VR, London 1972, XI), 254–258. *J. Koder, Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im Mittelalterlichen Griechenland*, BZ 71 (1978) 315–332. *M. Nystazopoulou-Pélékidou, Les Slaves dans l'empire byzantin*, 17. СЕВ, Major Papers, 345–369. За простор између Солуна и Цариграда, пре свега за IX век *F. Dvornik, La vie de Saint Grégoire le Déescolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle*, Paris 1926, нарочито 29–34; 33–36, где је аутор дошао до закључка да потчињавање Словена око 830. г. није ни издалека било потпуно. С друге стране, за почетак X века постоји исказ Јована Каменијата по коме су Словени у близини Солуна били под влашћу стратега Солуна или стратега Стримона, Ioannis Caminiatae, De expropriatione Thessalonicae, ed. *G. Böhlig*, Berlin — New York, 1973, 19 sq., као и Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 265–273. Уп. *P. A. Наследова, Македонские Славяне конца IX — начала X в. по данным Иоанна Камениата*, ВВ 11 (1956) 82–98. Могућност да је Јован Каменијат писао тек у XV веку углављујући се на Јована Анагоста за коју се залагао *A. Kazhdan*, захтева посебно опрезност у тумачењу његових података, уп. *A. Kazhdan, Some Questions Addressed to the Scholars Who Believe in the Authenticity of Kaminiatae, "Capture of Thessalonica"*, BZ 71 (1978) 301–314, као и својерсни „одговор“ на ову тезу *Г. Цараса, Η οὐθεντικότητα του Χρονοκόου του Ιωάννου Καμινιάτη*, ВYZANTIAKA 8 (1988) 41–59. *Cf. n. Lemerle, Philippes*, 113 sq. где је дата старија литература. Да питање снаге словенског присуства у Грчкој није још увек решено, и да нарочито грчка наука настоји да колонизацију умањи, осим старијег *Св. Кирикадиуса*, Та βόρεα εθνολογικά όρια του ελληνισμοῦ, Солун 1946, уп. и новије *J. Karayannopoulos, Les Slaves en Macédoine. La prétendue interruption des communications entre Constantinople et Thessalonique de 7ème au 9ème siècle*, Athenes 1989. (Уп. критику *J.-C. Cheynet*, REB 49 (1991) 302–303.)

¹⁰ Као што би се могло закључити по примеру Сердице о чијој судбини до Крумовог освајања VIII века ми не знамо ништа, али чији случај указује да се због недатности изворних подата-

сеобине на својој територији, никада их не сматрајући територијама одељеним од државне целине, византијска идеја границе на Балкану увек је била повезана са границом и односом са Бугарском, чије је стварање било много озбиљнија претња него ранија неорганизована словенска насељавања.¹¹

Крум или почетак проблема

Наше познавање граничне области између Византије и Бугарске, нарочито почетком IX века, значајно опада што се више иде са истока према западу. Гранични појас је најпознатији у близини црноморске обале, док се са уласком у дубину полуострва губе јасне представе, остављајући нам тек по коју назнаку.¹² То није неопходно нити неочекивано имајући у виду да је у ово време флота још увек била најјачи адут царске владе, и да је сваки успешни поход коном по Балканском полуострву представљао прави подвиг.¹³ Почетком IX века,

ка у овом периоду мора оставити могућност да је Византија била снажније присутна на Балкану него што се то обично мисли. *Cf. K. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und Die Balkanpässe*, Prag 1877 (= Војна цеста од Београда за Цариград, Зборник К. Јирека I, 71–191), 91–92; 101 и д.; 121; 124. *M. Pajković, Област Стримона и тема Стримон (= Pajković, Област Стримона)*, ЗРВИ 5 (1958), 3. Управо овакав облик византијског присуства дубоко у Балкану пре омогућава поређење са америчком границом према индијанским племенама, која по својим карактеристикама — утврђеним местима на територији која је окружена непријатељима — има више сличности са византијском балканском границом него са источном, где је наспрот Византији стајала организована арапска граница, а што је покушао да упореди *Theoph. Papadopoulos, The Byzantine Model in Frontier History. A Comparative Approach*, Actes de XIVe Congrès International des Etudes Byzantines 2, Bucarest 1974, 415–421.

¹¹ Словенске енклаве на византијској територији представљају посебан проблем управо због своје специфичности, начина на који су саме биле организоване и мање или више укључене у византијски провинцијски систем. Њихове особине, упркос великој самосталности коју су уживале све до краја VIII века, ипак не дозвољавају да се граница између њих и царства окарактерише као права међудржавна граница по свим особитостима, уп. *Ahrweiler*, La frontière et les frontières, 16: „Les σκλαβηνίαι et les αρχοντίαι étrangères à l'intérieur du territoire impérial, ont cédés leur place dès le IXe s. aux institutions du régime provincial de l'Empire, le régime des thèmes dont la presence prouve d'une manière incontestable la restauration du pouvoir impérial dans ces régions“. У истом смислу и *J. Forluga*, У неким аспектима изградње тематског уређења на Балканском полуострву, ЗФФБ 8–1 (1964) 131–143, 135: „Ситуација у овом делу царства (ср. Балкану) прилично се разликовала од оне у Малој Азији. (...) Према Словенима, који су населили Балканско полуострво, Византија се нашла као пред масом која је заузела огромна подручја царства али од које је није делила такво одређена граница и која није имала своје чврсте државне организације“. Чињеница да словенска племена никад нису успела да остваре „монархију“ које су се византијски писци и политичари толико плашили, показује се једне стране њихову политичку слабост, а са друге стране због запто Византија није имала потребе да боље организује своје провинције, пошто није била суочена са јединственим противником. Уп. и Историја српског народа I, Београд 1981 (*С. Ђирковић*), 141 и д.: „После пола века ратовања — са обостраним победама и поразима — усталила се дуга гранична линија између Византије и Бугарске; некадашње шаренило 'склавинија' заменило су две велике и моћне државе“.

¹² В. новије покушаје цртања граничне линије између Бугарске и Византије, *W. Treadgold, The Byzantine Revival (= Treadgold, Revival)*, Stanford 1988, 74, 218. *Ев. Кириакис*, Βυζαντινο και Βούλγαροι (7ος–10ος αι.), Атина 1993, 345 и нап. 347 где се истиче немогућност одређивања да ли су приличне пограничне територије припадале бугарској или византијској држави почетком X века.

¹³ *A. Rambaud, L'Empire grec au Xe s.*, 264. В. о Ставракхијевим успешним експедицијама краја VIII века и о Иринином обнављању неких градова у Тракији: *Theophanis Chronographia* vol.

отприлике у исто време, на власт су у обе суседне државе дошла два нова владара чији ће међусобни сукоб и његово коначно разрешење успоставити нову равнотежу. Упадом у стримонску област¹⁴ управо у време када се делила плата војницима, и нешто каснијим освајањем Сердице „лукавством и наговором“,¹⁵ Крум је себи и Византинцима открио нову снагу. Реакција цара Нићифора била је карактеристична за систем мишљења који је био присутан међу РOMEЈИМА. С једне стране, он је подузео конкретне акције наредивши „Хришћанима“, како Теофан каже, из свих тема да се населе у Склавиније.¹⁶ С друге стране, још увек потпуно убеђен у византијску надмоћ над варварским суседом Нићифор је сматрао да је уништење бугарске државе реалност.¹⁷ Потпуна катастрофа коју је царска експедиција доживела била је ударац и за једну и за другу страну.¹⁸ РOMEЈИ су доживели шок који је њихову заокупљеност истоком уздрмао, показавши им на најгрубљи начин неопходност мењања става према суседној паганској држави на Балкану. Међутим, ратоборни део византијског врха предвођен Студијским монасима није уочио сав значај који је Крумова победа над Нићифором имала. Притиснути својим традиционалистичким гледањем на ствари они су остали слепи за наговештај промене која се одиграва.¹⁹

I, ed. C. de Boor, Leipzig 1883 (= Theoph.) 456–457; Г. Острогорски, Историја Византије, Београд 1959², 197; Treadgold, Revival, 72–73.

¹⁴ Очигледно да је област Стримона била место на коме су се бугарски и византијски интереси на неки начин сукобљавали, и где је најчешће долазило до сукоба, а. погубију стратегије Тракије у тој области у време царице Ирине, Theoph. 463. Област Стримона представљала је територију коју је Византија покушавала да контролише али је јасно да је крајем осмог и почетком деветог века овај регион био у врло несигурном поседу, уколико уопште у рукама царства. Уп. J. Ферлуза, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 76–79; Рајковић, Област Стримона, 1–7.

¹⁵ Theoph. 484–485. Истицање начина на који је Сердика заузета можда има, осим очигледног посредног прекора браниоцима, и истиниту основу јер је Крум тек касније дошао до средстава за опсаду градова, нешто из заузетих византијских градова (нарочито на црноморској обали) а нешто и уз помоћ пребегла из Византије.

¹⁶ Theoph. 486. Да се ради о Склавинијама управо на граничном простору према Бугарима чини се очигледним. Још је А. Василев, Славјане в Грецији, ВВ 5 (1898) 422, сматрао да су неки од насељеника Нићифора I вероватно били и на Пелопонезу. То је прихватио и P. Charanis, Transfer of Population, Comparative Studies in Society and History, Vol. VIII, Hague 1961, 140–154 (= Studies on the Demography of the Byzantine Empire, VR, London 1972, III) 144; idem, Nicephorus I, The Saviour of Greece, Byzantina-Metabyzantina, Vol. I, Part 2, New York 1946, 75–92 (= Studies on the Demography of the Byzantine Empire, VR, London 1972, XIII), 78. Ипак, због Теофановог податка да су после Нићифорове смрти насељеници са Стримона побегли назад кулама (Theoph. 495–496), сам Харанис је, макар и делимично, одустао од своје хипотезе уп. P. Charanis, Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages, Balkan Studies, Vol. XI, No. 1, Thessalonica 1970 (= Studies on the Demography of the Byzantine Empire, VR, London 1972, XXI), 13.

¹⁷ Уп. Treadgold, Revival, 146: „... in the long run Nicephorus may have thought of driving the Bulgars out of Balkans entirely and restoring the Danube frontier as it had been in the 6th century...“.

¹⁸ О Крумовој победи и убиству Нићифора, осим Теофана, говорим нам и један анониман извор који је пронашао и одавно први пут објавио Иван Дујчев, Нови житијини данни за похода на император Нићифор I в България през 811 год., СпБАН 54 (1937) 147–188. Cf. и H. Grégoire, Un nouveau fragment du „Scriptor Incertus de Leone Armenio“, Byz. 11 (1936) 417–426. Иван Дујчев је неколико деценија касније дао и ново издање са коментаром, узимајући у обзир и напомене које су у међувремену изречене, а које је и овде коришћено, I. Дујчев, La chronique byzantine de l'an 811, TM 1 (1965) 205–255.

¹⁹ У византијским хроникама остао је сачуван опис цара Михаила I као човека који је, упркос осталим својим врлинама, био неискан у вођењу рата. Управо због тога, он је могао бити

Тек је нови цар, Лав V, сам војник,²⁰ искусан и вешт у разним врстама окршаја, правилно схватио ситуацију и другачије се поставио према збивањима. Поучен судбином Михаила Рангабеа кога је збацио, било му је јасно да нови рат са Крумом — чија је снага била у успону за разлику од расположења међу РOMEЈИМА — може да га кошта тек освојеног престола.²¹ С друге стране, он је увидео да је сва снага бугарског полета скупљена у личности њиховог вође Крума, те се уместо великог војног сукоба одлучно на уклањање бугарског кана. Упркос неуспеху, и бугарском осветничком пустошењу Тракије после тога, да је царско гледање на бугарски проблем било исправно показало се убрзо после Крумове смрти, када је његов син и наследник Омуртаг склонио са Лавом V тридесетогодишњи мир.

Осим узајамних полагања заклетве по хришћанском и паганском обичају, укључујући и жртве пред запањеним цариградским посматрачима, мир је донео са собом и јасно разграничење два суседа. Притиснута нарастајућом снагом суседа царска влада је била принуђена да постојеће стање легитимизује уговором са Бугарском, чиме су на бугарској страни остали Филиполов и Сердика.²² Вођен конкретном опасношћу, Лав V је осетио слабост Балканске границе. Иако су византијски писци били страсно против обновитеља иконоборства, па је Симеон Магистар навео да су од времена овог безбожног цара Бугари долазили све до цариградских врата а да им се нико није супротстављао и спречавао их,²³ ипак је код Јосифа Генесија остао сачуван веома значајан податак да је Лав V обновно све градове до границе са „Скитима“, како би одвратио непријатељеве нападе.²⁴ Узрок и последица су, дакле, били исти као приликом досељавања Бугара на Балкан — опасност је усмеравала византијску реакцију. Па ипак, за разлику од истока где су створене многе пограничне теме, које су својим настанком, функцијом и карактеристикама биле потпуно другачије од старих — „великих“, „ромејских“ — тема, те их византијски писци на неки начин

убеђен „лошим саветима“ да не прихвати Крумову понуду за мир. Cf. Theodosii Meliteni Chronographia, ed. T. L. F. Tafel, München 1859 (= Theod. Melit.) 142; Leonis Gramatici Chronographia, ed. I. Bekker, Bonn 1842 (= Leo. Gramm.) 206.

²⁰ О Лавовом животу в. Treadgold, Revival, 196 sq.

²¹ Лав V је сада био у позицији да нуди мир, али га Крум није прихватио, Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn 1838 (= Theoph. Cont.) 24. В. прескор цару Лаву V што није реаговао на Крумове нападе, већ је остао унутар цариградских зидина посматрајући како овај пустоши околину и под зидинама престонице врши жртвовања по својим паганским обичајима, Symeonis Magistri Annales, ed. I. Bekker, Bonn 1838 (= Sym. Mag.) 612 sq.

²² Theoph. Cont. 31.10 sq; посредно Iosephi Genesii regum libri quattuor, ed. A. Lesmueler-Werner et I. Thurn, Berlin — New York 1978 (= Gen.) 29. В. Златарски, Историја на българската държава през средните векове, София 1994 (= Златарски, Историја) 1–1, 299 и д. Treadgold, Revival, 218. J. Карајановилос, Κροφός καί Φίλιππος. Οι Βυζαντινο-βουλγαρικές επιθετικές στα 812–814. BYZANTION, Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Σπράτο, Athènes 1986, 101–109. Cambridge Medieval History IV (D. Obolensky) 491. Cf. S. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1933 (= Runciman, Bulgarian Empire) 73–74, по чијем схватању су Анхијал, Девелт, Филопополис и Сердика остали напуштени па их је бугарски кан лако припојио неколико деценија касније.

²³ Sym. Mag. 612.

²⁴ Gen. 21.

супротстављају називајући их „јерменским“ или „граничним“, на Балкану није било такве организације.²⁵

Надмоћ покрићеног суседа

За пола века, од мира 815. до покрштавања кана Бориса, византијски писци односно на Балкану не посвећују готово никакву пажњу, окрећући свој поглед ка западу једино када се ради о „важним“ догађајима као што је био Томин устанак, чије је двогодишње борављење са војском у Тракији оставило последице на богатство, популацију и њену густину у тој покрајини.²⁶ Тада је исказана и ефикасност склопљеног мира са Бугарском. У тренуцима када је василевс био опколен у престоници, бугарски кнез му је прискочио у помоћ против узурпаторове војске.²⁷

Покрштавањем Бугара, сасвим очекивано, однос Ромеја према њима постао је другачији иако је уз то ишао уступак које је царство очигледно морало да учини, а преко кога ромејски писци прелазе хладнокрвно, одузимајући му било какав значај. Ради се о предаји Бугарима територије за коју сви кажу да је „опустела“ (од Сидере, која је некад представљала границу између Ромеја и Бугара, па до Девелта, који Бугари зову Загора).²⁸

Оно што је било много значајније и што сви истичу јесте ново стање ствари: овим чином примања хришћанства и кумства византијског цара бугарски владар се, по речима словенског превода Логотетове хронике, повиновао „грчкому цару“.²⁹ Он је тиме ушао у једну врсту заједнице са царством Ромеја,

²⁵ Cf. *Three Treatises on Imperial Expeditions of Emperor Constantine VII Porphyrogenitus*, ed. J. Haldon, Wien 1991, 126, у одломку који објашњава коме и колико поклона цар може делити кад стигне у логор, а који је занимљив и зато што се у заповеднике „јерменских“ тема рачунају и стратези и клисурјарси.

²⁶ Густина насељености, односно ненасељеност појединих подручја један је од битних фактора који омогућавају померања граничне линије у корист једне стране. То се види, као и велика друга карактеристика границе, из источног примера где је управо депопулација била важна за касније напредовање Византинаца, поновно насељавање и утврђивање на тој територији, уп. *Ahrweiler, La frontière et les frontières*, 14 sq; *eadem, L'Asie Mineure et les invasions arabes VIIe–IXe s. Revue Historique* 227 I, Paris 1962, 1–32 (= Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, VR, London 1971, IX). Cf. *G. Dagrón, Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du Xe et au XIe siècle: l'immigration syrienne*, TM 6 (1976) 177–216. Чињеница да опадње популације није знатније утицало на Балканску границу још је један показатељ њене специфичности и недостатка „стандардних“ особина границе.

²⁷ Верзије се разликују код византијских хроничара по томе да ли је Михаило II звао Бугаре у помоћ на „истовернике“ или је бугарски кнез самоиницијативно, или чак и против воље цара дошао њему у помоћ и напао, иако устанике, ипак „хришћане“. В. Лемерлоу убеђење да су у праву они који тврде да је Михаило II звао Бугаре, *P. Lemerle, Thomas le Slave*, TM 1 (1965) 276–278; 279–281, што прихвата и *Treadgold, Revival*, 240 i nap. 332.

²⁸ *Theoph. Cont.* 165; *Sym. Mag.* 665; *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin — New York 1973 (= *Scyl.*) 91–2.

²⁹ *V. I. Sreznevskij, Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logotheta*, VR, London 1971 (= *Sreznevskij, Slavjanskij perevod*) 104.

јер је по речима византијских писаца сада настала нераскидива заједница два народа и мир на западу.³⁰

Одговор на питање колико је у свести Византинаца деветог и десетог века била јасна представа о стању на Балкану и граници царства према Бугарској није лако дати. Увек спремни да се повинују неминовностима које догађаји носе са собом, да, кад је потребно, непопустљивој идеологији претпоставе практичност, и однос према покрштеним суседима добијао је различите нијансе и облике прилагођавајући се конкретним условима. Инсистирање на хришћанској заједници два народа код писаца десетог века, који су сви преживели велико Симеоново искушење и живели у доба када је између Византије и Бугарске управо владао „чврст мир“, можда је помало и условљено знањем о каснијим догађајима. Или, ако се другачије погледа, да ли је постигнута „нераскидива заједница“ са Бугарима била крајњи, максимални циљ византијске дипломатије и политике на Балкану уопште?

Симеонова владавина представљала је највећи изазов за царство на Балкану — није више био у питању варварин и паганин који опседа престоницу икумене у својој припростој охолости, радило се о хришћанском владару који је у очима Византинаца стекао најбоље образовање које се може стећи, на самом извору мудрости у Константинопољу, и кога су — у похвалама према странцима веома шкрти Ромеји — почастовали називом Полугрка.³¹

Први сукоб Симеона са Византијом показао је колико је западна граница према Бугарској запостављена. Још од времена Крума на западу практично није било озбиљне претње, тако да царска влада, охрабрена успехом у покрштавању Бугара и каснијој коначној победи цариградске над римском црквом у суседној земљи, није ни сама била свесна унутрашње снаге северног суседа. На овом делу Балкана царство је у време првог Симеоновог напада имало организоване теме Тракију и Македонију, уз Стримон који је посведочен као тема тек у Филотејевом Клиторологију написаном 899. године.³²

Главни учесници у сукобу са Симеоном и истовремено најважнији за приказивање ставова Византинаца према ситуацији на Балкану несумњиво су па-

³⁰ *Theoph. Cont.* 165. (κοινωνία ἀπρηκτος); *Gen.* 69; *Sym. Mag.* 665; *Sreznevskij, Slavjanskij perevod*, 104. *Theod. Melit.* 166–7. *Georgii Monachi vitae imperatorum recentiorum*, ed. I. Bekker, Bonnae 1838 (= *Geor. Mon.*) 824. В. и *I. Dujčev, Légendes byzantines sur la conversion des Bulgares, Sbornik praci filosofickej faculty Brnenske University* 10, rada hist. 8 (1961) 7–17 (= *Medioevo Bizantino — Slavo* 3, Roma 1971, 63–75).

³¹ *Liutprandi episcopi Cremonensis opera*, ed. J. Becker, Hannover — Leipzig 1915, 87.

³² *N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972 (= *Oikonomides, Les listes*) 105. Пре више од сто година пронађена су два стуба на 22. километру северно од Солуна, који су се, по мишљењу издавача, на том месту и налазили, обележавајући границу између Византије и Симеонове Бугарске 904. године: *T. Успенский, Пограничный столб между Византией и Болгарией при Симеоне, ИРАИК* 3 (1898) 184–194. Идентификација места налаза са местом на коме су стубови стајали у десетом веку је касније оспоравана, уп. *Д. Закиџинос, Η Βυζαντινή αυτοκρατορία 324–1071*, Атина 1969, 223. Остали су ми неприступачни радови: *И. Венедиков, Военното и административното устройство на България през IX и X век*, София 1979, и *A. Pertusi, Ordine militari, guerre in Occidente e teoria di guerra dei bizantini (secc. VI–X)*, *Settimane di studi sull'alto medioevo* 15, Spoleto 1968, 630–700.

тријарх Никола Мистик, царица Зоја и Роман Лакапин.³³ Бугарска победа код Бугарофигона очитовала је Ромејима, па и становницима престонице, лакоћу с којом је бугарски владар упадао и пустошио по околини „царице градова“, још једном потврђујући слабост византијске одбране на Балкану. Симеон је показао своју политичку зрелост тиме што је умео да се после победе задовољи византијским уступцима. Теофанов Настављач пак (близак према Симеону изузетно негативно расположеном Константину Порфирогениту³⁴) сматрао је да су Симеону сви догађаји били само „изговор“ којима се послужио. Док је код осталих писаца X века прави узрок првог Симеоновог напада био неразуман поступак Стилијана Зауцеса, а другог исто поступао цара Александра, догле је по овом писцу Симеон те догађаје само смишљено искористио као оправдање да нападне и уништава византијске земље.³⁵

Независно од тога, за деценију и по мира између два рата са Симеоном, највише пажње је проблему балканских земаља ка Бугарској посветио патријарх Никола Мистик.³⁶ Он је увидео неравноправност између истока и запада и, уколико је веровати његовим речима, први систематски покушао да, повећавајући број епископских седишта на западу, ојачавајући организационо територи-

³³ Улога Лава VI у првој фази сукоба са Симеоном није довољно јасна, али његово учешће је остало у позадини код византијских писаца. Што се Лавовог брата Александра тиче, једини поступак због кога је он остао упамћен јесте терање бугарских посланика из двора, чиме је покренуо Симеона на рат против Цариграда са свим последицама које су уследиле. Без обзира на личне особине Александра, то је показатељ да у Цариграду још увек, осим можда у неким круговима као што је нпр. окружење Николе Мистика, нису схватили колика је претња Симеонова Бугарска упорос опомњућем поразу код Бугарофигона 896. године. Уп. *J. Karajanoğlu*, *Οι Βυζαντινο-βουλγαρικές συκρούσεις επί Συμεών, ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ* 11 (1991) 23–47, који је покушао да докаже да иза Симеоновог првог напада не стоје никакви економски разлози, већ да је његов циљ био (45): „η κατάκτηση του Βυζαντινού στέμματος: όχι απλώς ένα μεγάλο βουλγαρικό κράτος, αλλά η „Άγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Βουλγαρικού Έθνους“ με έδρα στη Νέα Ρώμη“.

³⁴ Уп. *De Them.* 75: τὸν ἀβεβήτων Βαύλαρον Συμεών; 84, и др., као и тачну примедбу *J. Moysidou*, *Το Βυζάντιο καὶ οἱ βόρειοι γείτονές του* 100 αἰών, Атина 1995, 113, да се у *DAI* Константина Порфирогенита не налази ни најмањи знак бугарско-византијског заједништва, средства у Христу и томе слично, што иначе представља стално место писаца овог доба.

³⁵ *Th. Cont.* 357; *Scyl.* 175; *Ioannis Zonarae Epitome historiarum*, ed. *M. Pinder*, Bonnac 1844 (= *Zon.*) III, 442. *G. Kolias*, *Léon Choerosphactés magistre, proconsul et patrice*, Athènes 1939, 22–23, прихвата Скилицхину верзију, не наводичи истоветни исказ Теофановог Настављача и верује да је Симеон „... s'erschau un prétexte plausible pour interrompre les relations pacifiques...“ В. и *Ev. Kirriakis*, *Βυζάντιο καὶ Βούλγαροι*, 133, који буквално прихвата исказе ових писаца и не помињући да само они говоре о разлозима за сукоб 896. на тај начин: „Ο νέος ηγεμόνας τὸν Βουλγαρὸν ὄμως έχοντας ὡς „πρόφασιν“, κατά τὸς Βυζαντινοῦς χρονογράφους, αὐτὴν τὴν ἐνέργεια τὸν Βυζαντινὸν (sc. пребацивање центра трговине са Бугарима у Солун) διέλυσε τὴν εἰρήνη καὶ ἐξεδιάρτησε ἐναντίον τῆς αυτοκρατορίας“. Слично и *Α. Σταυρίδου-Ζαφρακᾶ*, *Η Σύναντησις Συμεών καὶ Νικολάου Μυστικῶ (Αὔγουστος 913) στα πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ανταγωνισμοῦ*, Thessalonika 1972, 28, и *J. Moysidou*, *Το Βυζάντιο καὶ οἱ βόρειοι γείτονές του* 100 αἰ., 107. Cf. *G. Sankova-Pelikova*, *Der erste Krieg zwischen Bulgarien und Byzanz unter Simeon und die Wiederaufnahme der Handelsbeziehungen zwischen Bulgarien und Konstantinopel*, Byz. Forsch. 3 (1968) 89.

³⁶ В. помало застарелу расправу *J. Gay*, *Le patriarche Nicholas le Mystique et son role politique*, *Mélanges Charles Diehl* I, Paris 1930, 91–100, као и преваходно теолошки оријентисану монографију *J. Κωνσταντινίδου*, *Νικόλαος Α' ο Μυστικός (ca. 852–925 μ. Χ.) πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*, Атина 1967, у којој је дат и кратак преглед политичке улоге Николас Мистика у сукобу са Симеоном, 64–74; 86–89.

ју која се показала у том погледу запостављена, уведе у царство равнотежу између истока и запада.³⁷ Значајна је организациона новина која је под надзором Николе Мистика спроведена на овом подручју — њом је управо потврђено ново стање настало после бугарске претње. Пре свега, епархија Солуна је преусмерена на запад од града. Јасна је практична потреба ове промене — у односу према граници са Бугарима и правима Симеонових похода, Солун је био смештен исувише по страни — те је сад солунска митрополија постала *ἡσσελιјска*.³⁸ Седиште македонске епархије се премешта у Филипе, док се на истом простору стварају и нове архиепископије са циљем да ојачају „кохезију на западу“.³⁹ Учвршћивањем нових епископских седишта и појачавањем градова на подручју од Сера ка истоку, где је број нових епископија посебно велики, Никола Мистик је показао делотворност која је изостала код световних политичара. Његов напор очитовао је и у ком правцу ће тећи еволуција византијске провинцијске организације, у којој ће враћени утицај градова као средишта мањих области у наредном периоду имати велику улогу.

Иако је несумњиво да је Симеон био надмоћан када је започео свој други рат са Византијом, уступак који је учинио патријарх Никола Мистик, на неки начин крунисавши бугарског владара, био је очигледно за Византинце неразумљив и неприхватљив. Другачије речено, Симеонова претња није била толика да би могла оправдати овакав патријархов поступак. У сваком случају, по престоници су убрзо почели да се шире гласови, а можда није далеко од памети помислити да је и сам патријарх имао удела у њиховом распрострањању, да је бугарски владар насео на лукавство искусног патријарха који му је на главу, уместо круне, ставио своју капу. Значај тог догађаја, чини ће детаљи овде бити остављени по страни, виде се и по неугаслој полемици која траје све до последњих година, у којој се покушава докучити прави смисао патријарховог поступка.⁴⁰

³⁷ *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Bizantinae*, éd. *J. Darrouzès*, Paris 1983, Not. 7.

³⁸ *Ibid.* 71, 278.

³⁹ *Ibid.* 73, 273. Cf. *Asdracha*, *La Thrace orientale et la Mer Noire: Géographie ecclésiastique et prosopographique VIII–XIe siècles*, *Géographie Historique du Monde Méditerranéen*, Paris 1988, 221–309, нарочито 229–230. *J. Darrouzès*, *Sur les variations numériques des évêchés byzantins*, *REB* 44 (1986) 5–45.

⁴⁰ Причу о патријарховој превари Симеона пренело нам је неколико византијских писаца. Први је састављао орације посвећене прослављању мира са Бугарском 927. године. Као највероватнији аутор спомине се Теодор Дафилопат иако се сумње у његово ауторство нису још отклониле. Уп. *R. J. H. Jenkins*, *The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopolates*, *Polychronion. Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, 287–304, где су објављене само две главе; *Α. Σταυρίδου-Ζαφρακᾶ*, *Ἄ Ἀνώνυμος λόγος „Ἐπὶ τῆ τῶν Βουλγαρῶν συμβάσει“*, *ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ* 8 (1976) 343–407; *I. Dujčev*, *On the Treaty of 927 with the Bulgarians*, *DOP* 32 (1978) 219–295 (= *Medioevo Bizantino-Slavo* 4–2, Sofia 1996, XLII). Занимљиво је да се ниједан приређивач овог текста није осврнуо на употребу термина ἀποστάσις, који је писац одабрао као најприкладнији за објашњење Симеонових поступака. В. у истом смислу писмо које је, по уверењу првог издавача Жана Дарузеса, писао патријарх Никола Мистик, а у коме се такође помиње ὁ ἀποστάτης, у коме је Дарузес препознао Симеона због ирре речν ὁ λυζέων (= Симеон), ὁ ἐχθρός, *J. Darrouzès*, *Epistoliers byzantins du Xe s.*, Paris 1960, II, 66. Уп. *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, edd. *R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink*, Washington 1973 (= *Nicholas I Letters*) 183/514.15, где се као адресат спомине параклимонен Константин, али приређивачи писам патријарха Николе

Патријарх Никола Мистик је свој поступак могао оправдати стањем у царству, ситуацијом у којој је царску владу затекао поновни Симеонов напад, када је, непосредно после смрти цара Александра на престолу остао само седмогодишњи Лавов син Константин. Додатну тежину насталој ситуацији носила је и околност да је цар Лав VI отерао патријарха управо због проблема око легитимитета свог сина и каснијег брака са његовом мајком. Да ли су на поступке Николе Мистика могле утицати и лична гордост, дубока повређеност и сећање на неправедан поступак Лава VI, светећи се покојном цару на неки начин преко његовог сина, није лако утврдити. Ипак, стиче се утисак да је Никола Мистик био много спремнији на отпор Симеону у време када се на цариградском престолу учврстио Роман Лакапин, и да је упорно и вешто стао у његову одбрану када је бугарски владар циљао директно на новог владара царства.⁴¹

С друге стране, шта је Симеон очекивао када се повукао са синовима, како то сложено потврђују сви писци, „у своју земљу“? Добивши обећања да ће млади Константин постати његов зет, он напушта византијску престоницу. У свести је могао имати пример из владавине Лава VI када је било очигледно колики утицај на поступке цара има Стилијан Зауцес, отац његове љубавнице и касније царице, за кога је Лав смислио и нову, највишу титулу — василеопатора. У кратком временском периоду промениле су се три личности које су, преко легитимних припадника македонске династије и држалаца трона, покушавале да управљају царством. То је успело поменутом Стилијану Зауцесу, нешто слично је покушао и Симеон, да би се само мало касније испред многих углед-

Мистика нису посебно коментарисали овај израз. Осим тога, и на нешто конкретнији начин, о догађају који се одиграо после Симеонове опсаде Цариграда 913. говоре и Настављач Георгија Монаха, Теодосије Мелитински, Лав Граматичар (који представљају варијанте Логотетових хронике, али се у њихов међусобни однос овде не може улазити) и каснији Јован Скилица. Прва тројица (Georg. Mon. 877–878; Theod. Melit. 204–205; Leo. Gramm. 292) наводе како је патријарх на Симеонову главу уместо круне ставио свој епиритарион, уз не безначајан додатак (који недостаје код Лава Граматичара) — *ἡς φασί* — којим се помало дистанцирају од приче коју преносе. Исту ограду задржао је и Јован Скилица, иако се његов исказ понешто разликује од претходног јер је по њему Симеон ушао у Влахернску палату где је „крунисање“ обављено, док су код првих у палати били само Симеонови синови. Осим тога, занимљиво је да Јован Скилица назива Симеона „варвариним“ — што не чини ниједан писац десетог века (Scyl. 200). Литература о проблему и значењу патријарховог чина је постала исцрпније обимна, и овде ће бити наведена само најбитнија дела у којима се налазе старије библиографије: G. Ostrogorsky, Die Krönung Symeons von Bulgarien, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 275 sq; *ισίαι*, Авторитар и самодржац, Глас СКА 154 (1935) 95–187 (= Сабрана дела 4, Београд 1970, 281–364); уп. и *ισίαι*, Историја 254. F. Dölger, Bulgarisches Zartum und Byzantinisches Kaisertum, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57–68 (= Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 19642, 140–159); *idem*, Die Mittelalterliche „Familie der Fürsten und Völker“ und der Bulgarenherrscher, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 19642, 159–182; *idem*, Der Bulgarenherrscher als Geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, Sbornik Nikov (1939) 219–232 (= Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 19642) 183–196; у новијој грчкој историографији учињени су покушаји да се ослопи тумачење Острогорског како је Симеон од патријарха Николе Мистика добио царску круну и да се умањи значај патријарховог чина, уп. А. *Σταυρίδου-Ζαφρακά*, Η Σουλταντική Συμεών και Νικόλαος Μυστικός, nap. 109 и д.; *Βε. Κυριακис*, Βυζάντιο και Βούλγαροι, 140 и д. Уп. и преглед у С. *Πιρивαίτην*, Самуилова држава, Београд 1997 (= *Πιρивαίτην*, Самуилова држава) 32–40.

⁴¹ В. патријархову одбрану Романовог легитимитета у писмима бугарском владару, Nicholas I Letters, 128; 190 et pass.

них војсковођа и политичара, тако успео до трона и другарије царске флоте, Роман Лакапин.⁴²

Уступак патријарха бугарском владару, без обзира на то шта је стварно носио са собом, показао је да Никола Мистик другачије схвата заштиту малог цара и читава македонске династије, с којом је још од времена цара Лава VI имао нерашчишћене односе. Жена због које је патријарх био отеран са патријаршијског трона решила је да узме у заштиту свог сина.

Неуспех дипломатије и цареви војсковође

Гледајући према западу, Византинци су били принуђени да се помире с постојањем независне бугарске државе, која је примањем византијског хришћанства укључена, бар преко црквене организације, у унутрашњи живот царства. Можда је Ромејима такав начин деловања изгледао успешнији и лакши — постепено привлачити незгодног суседа к себи, намећући му своју веру и васпитавајући будуће владаре.⁴³ Међутим, Симеонова акција којом је јасно демонстрирао своју снагу и довео царство у егзистенцијалну кризу, изискивала је другачије начине и правце акције.

У високим круговима у византијској престоници Симеонова опасност је исцрпела вољу и могућности даљег попуштања. Када се видело да се уступцима није постигло ништа и да вешти бугарски владар прозире дипломатску игру наизменичних попуштања и претњи, на које и не обраћа пажњу пошто се не остварују, царска влада је одбацила пренапорно тактизирање и помало нестрпљиво открила своје истините намере. Царица Зоја, по речима византијских писаца, није више могла да подноси Симеонове нападе. Она је тражила од синклита да се закључи мир са Арапима, да би се војска пребацила на запад за борбу против Симеона.⁴⁴ За византијску владу није било сумње да ће сила донети своје плодове. Који је био крајњи циљ који су имали царица и њени сарадници? Он се понешто разликује у текстовима, у зависности од времена када су византијски историчари састављали своје вести. Код писаца десетог века циљ Зојиног подухвата је, с обзиром на неодобравање уступака бугарском владару и с тим у вези другачијег поимања заштите цара и династије у односу на патријарха Николу Мистика, врло прецизан: *уништићење Симеона*.⁴⁵ Јован Скилица се у

⁴² Cf. Dölger, Bulgarisches Zartum un Byzantinisches Kaisertum, 149.

⁴³ Cf. Dagrón, De velitatione, 152 (о ситуацији у X веку): „L'Orient n'est plus seul à compter. Lorsqu'il écrit, Léon VI n'ignore pas le danger bulgare, mais il le mesure encore mal, croit définitive ou durable une acalmie passagère et compte sur la christianisation pour conduire ce peuple au même processus d'assimilation que les Slaves.“

⁴⁴ Theoph. Cont. 388; Sym. Mag. 723; Theod. Melit. 206–207; Leo. Gramm. 294; Geor. Mon. 880; Scyl. 202. Занимљиво је да патријарх Никола Мистик у једном писму Симеону даје објашњење или оправдање зашто су Ромеји 917. кренули на Бугаре — разлог је био у томе што су Бугари освојили неку ромејску земљу, и то је дало право Ромејима да нападну (уђу) у Бугарску, бар су њему тако „прекли“ у Цариграду, Nicholas I Letters, 58–62.

⁴⁵ Theoph. Cont. 388; Theod. Melit. 206–207; Leo. Gramm. 294.

не тако несбитном детаљу разликује од својих колега из претходног столећа. Циљ рата против Симеона и сједињавања војске истока и запада он види у *кочничном уништењу Бугара*.⁴⁶

Трагични исход Зојиног покушаја уништења Симеона у бици код Анхија-ла 917. године довео је до схватања, тек тада у пуном обиму, о снази византијског плетомца и, неминовно, до поновног прибегавања тананом еквистрирању дипломатских средстава у односу према њему.

Патријарх Никола Мистик је покушао на сваки начин да убеди Симеона да одустане од покушаја да завлада Цариградом. Његов кључни аргумент је био да Симеон треба да се задовољи очинском влашћу и да не покушава да приграби оно што му не припада. За потребе тог циља Никола Мистик је развио и нову теорију по којој су после бугарског покрштења територије Византије и Бугарске биле подељене, и сваки народ је добио тачно одређене земље.⁴⁷ Чини се да је ова теорија била више покушај Николе Мистика да на сваки начин одврати Симеона од напада на Византију, него што је она стварно била присутна како у размишљањима самог патријарха, тако и у ширем кругу у Цариграду. Можда на исти начин као што је то била и понуда бугарском владару да, уместо одласка Романа Лакапина, тражи од Ромеја било шта друго и они ће удовољити његовим захтевима, па макар то био и захтев за земљом — они ће пристати, уколико је реч о разумној мери!⁴⁸ Прилично стрпљиво подносио Симеонова одбијања и помало поигравања са њим, Никола Мистик је, ипак, неколико пута скинуо образину покорног божег служитеља, коме световне увреде ништа не значе, и попустио пред бесом који га је обузимао у негови пред надмоћним и подсмешљивим бугарским владаром. И тада је претио — многи су покушавали да освоје царство Ромеја, и много моћнији од њега, па нису успели, те неће моћи ни он; од кад је створено ромејско царство није било народа који пред њим није морао да погне врат; и претња крајњом санкцијом (и никад заборављеном жељом) — уколико не послуша и не повуче се са ромејске територије цар ће покренути на њега суседне народе све док Бугари не буду уништени.⁴⁹ Жеља за коначним нестанком незгодне бугарске државе била је само последица византијског начина мишљења. Сам патријарх Никола Мистик, који је Симеона уверавао да су Бугари и Византинци међусобно јасно поделили земљу, и чак да је царска влада спремна да му уступи још територија ако је то услов за његово повлачење, сматрао је да на земљи постоје само две државе („господства“) — Ромеја и Сарацена, које су изнад свих и попут светиљки обасјавају остале...⁵⁰

⁴⁶ Scyl. 202. Скилица је и раније користно, управо насупротив свим историчарима десетог века код којих се тај спитет никако не јавља — *τελέως, τελεός*, у смислу коначног уништења бугарског суседа, Scyl. 178.

⁴⁷ Nicholas I Letters, No. 8, 65–66.

⁴⁸ Ibid. 128, 190.

⁴⁹ Ibid. 160.

⁵⁰ Ibid. No. 1, 2. За разлику од „пастирског“ става према Бугарима који је Никола Мистик испољавао у директним писмима Симеону, када пише Ромејима слика је потпуно другачија: тако су у писму највероватније Константићу паракимомену, „богомрски Бугари“ означени као они који воле рат и убијање људи, Ibid. 66/312.38–42.

Значај личности још једном је потврђен Симеоновом смрћу. Као што је византијска офанзива на истоку добила нову снагу после смрти Саифа ал-Дауле (967. г.), тако је и сада настало препреке за мир на Балкану.⁵¹

Наредне четири деценије између два суседа владао је мир потврђен и учвршћен браком унукe Романа Лакапина Марије, у част наступајућег мира са Бугарима чији је весник била, назване Ирина, и Симеоновог сина Петра. Мање или више прећутно — и с обзиром на чињеницу да је постао царски зет много лакше — Петру је призната титула цара Бугара. Царство се окренуло истоку где су у ово време мира на западу постигнути највећи успеси, и где се формирала и утврдила гранична линија са византијске стране довољно јака да омогући лагани и постепени напредак ка истоку. Управо у време мира на западу, на граници са Арапима се уобличава тип граничара, пограничне војске, специфичне по карактеру, менталитету и схватањима. На источној граници израстају нови моћници, стварају се прави кланови у рату прекаљених бораца, који су својом повезаношћу и блискошћу са војском с једне стране, и испрплетеношћу рођачких односа с друге, успели да се успну на највишу степену власти и задобију царске круне. И не само то, доневши својим доласком на власт и нови начин мишљења и опхођења, они су ускоро били узрочници пресудних догађаја на Балкану.

Попевши се на цариградски престо, прослављени војсковођа Нићифор Фока унео је у византијску политику и свој начин рада и ратовања — бескомпромисан, помало незграпан у несхватању потребе некад танане префињености у политичким односима, а свестан своје снаге и свемоћи потврђене толико пута у различитим бојевима.⁵² Његов однос према Бугарима био је сасвим разумљива последица општевизантијског мишљења о свом балканском суседу, само појачан гордошћу победника Арапа, који су, видело се већ много пута, представљали једине противнике дорасле Ромејима. Тако схватање — помало презрив став према бугарској опасности — само је појачано четрдесетогодишњим мирним односима на Балкану. Отеравши, на сличан начин као некада цар Александар, бугарске посланике који су дошли по редовни годишњи данак,⁵³ нетактичан у својој самоуверености и вођен заузетошћу на *правој* граници, са *правим*

⁵¹ Уп. исказе византијских писаца о великој промени која је настала у снази бугарске државе што су једва дочекали сви суседни народи, Хрвати, Срби и други: Sym. Mag. 740–741; Geor. Mon. 904.

⁵² В. опис који даје према цару Нићифору Фоки негативно расположење Лиутпранд из Кремоме: Liutprandi relatio de legatione Constantinopolitana, 177; 205–206. Cf. G. Schlumberger, Un Empereur byzantin au Xe siècle. Nicéphore Phocas, Paris 1923, 249 sq. R. Morris, The Two Faces of Nikephoros Phokas, BMGS 12 (1988) 83–117.

⁵³ Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem, ed. C. B. Hase, Bonnæ 1828 (= Leo. Diac.) 61 sq. који преноси причу о Нићифоровом терању бугарских посланика и о царевом походу до ромејске границе где је уништио неке — неименоване — тврђаве. Јован Скилица даје нешто другачију причу — код њега се не помињу бугарски посланици, већ је узрок Нићифоровог позива Свјатославу одбијање бугарског цара Петра да спречи пљачкашке походе Мађара који су на путу ка Византији пролазили кроз Бугарску, Scyl. 276–277.

протвником, он је решио да Бугаре препусти казни коју ће за њега извршити руски кнез Свјатослав.

Нова опасност која је дочекала Јована Цимискија био је Свјатослав — непуздани савезник кога је Нићифор Фока позвао да нападне Бугаре, а он је, уз пустошење бугарске земље, помислио да је довољно снажан да крене и на царство Ромеја. Његова несрећа је била у томе што је Јован Цимискије, осим снаге и војничког искуства које је имао и његов претходник, поседовао и изузетан политички осећај. Уз сталан рат на истоку, Цимискије се окренуо и Балкану. Искази сачувани о Цимискијевом походу на Бугарску и Свјатослава говоре о великој војсци која је прешла Хемус и нашла се пред бугарском престоницом Преславом. Дакле, једина препрека коју византијски историчари помињу од Адријанопоља, где је војска скупљена, па до бугарске престонице, била је планина Балкан, притом не спомињући ниједан град на том путу.⁵⁴ Поступајући изузетно промишљено, заносећи у војну надмоћ и истинску креативност, Јован Цимискије је из Преслава ослободио бугарског владара Бориса, који је још увек имао на себи царска знамења, и поздравио га као цара. Он је Бугарима поручио да долази као ослободилац и да су му једини непријатељи Руси.⁵⁵

Освојивши Преслав, Јован Цимискије се упутио према Дристри у коју се Свјатослав био повукао. За разлику од пута од Адријанопоља до Преслава када није споменуто ниједно утврђење, напредовање царске војске од бугарске престонице до Дристре било је праћено освајањем многих тврђава и градиња (пол-јидца!) који су освојени и у њима постављени византијски команданти (стратег-ни!).⁵⁶ Византијска војска је после дуго времена поново у пуној снази избила на Дунав. После коначне победе над Свјатославом, освајања Дристре и повратка у Цариград, Јован Цимискије је открио своје праве намере према Бугарима. Он је положио инсигније бугарског цара на олтар Св. Софије, истовремено дајући Борису II титулу магистра и тиме га постављајући на место које му по схватањима Византинца једино и припада — он је постао само царски чиновник.⁵⁷

Победоносни поход Јована Цимискија којим је у једном кораку прешао из Адријанопоља до Преслава и одатле до Дристре, посредно је показао и сву различитост балканске границе у односу на источну. Док се на истоку граница полако утврђивала и снажила, омогућавајући веома постепено напредовање Византије, праћено и тренуцима уступања, дотле је Цимискије на западу у једном даху успео да уништи читаву суседну државу.

⁵⁴ Leo. *Diac.* 128 sq; Лав Ђакон пуно простора посвећује описима „мизијске“ земље (како он доследно назива Бугаре) истичући да је тешко проходна, пуна теснаца, и опасна за војни поход, в. Leo. *Diac.* 62–63; 130; 132–133. Занимљиво је такође да Лав Ђакон као први циљ похода именује Преслав ή Μυσός ἐστὶ τὰ Βασιλεία — а кад буду одатле кренули лакше ће се борити са Русима, Leo. *Diac.* 131. Scyl. 294.

⁵⁵ Leo. *Diac.* 136; Scyl. 297. Уп. о исказу Лава Ђакона — *Πριβαίτηρη*, Самуилова држава, 50, и нап. 70. Уп. и G. Schlumberger, *L'Empire byzantin à la fin du dixième siècle*, Paris 19252, 79 sq.

⁵⁶ Стратегае спомиње само Јован Скилица, Scyl. 298. Код Лава Ђакона набрајају се само освојена места, Leo. *Diac.* 138–139. Тако и Zon. III, 530.

⁵⁷ Leo. *Diac.* 158–159, који закључује да је Цимискије тиме: κατὰ τὴν Μυσίαν Ῥωμαίους καθολοτάτας; Scyl. 310. Нешто краће Zon. III, 535.

Принципи организације нових територија

Административна подела Бугарске после 971. године позната нам је из Ескоријалског Тактикона који је настао из потребе да се новоосвојене провинције рангирају и уведу у званичну администрацију, и то у стадијуму када је организација још увек била у току, још увек незавршена. О њима, као и животу провинција које се не налазе у Тактикону, сазнајемо и из корпуса печата чији се број непрестано повећава, упозоравајући на релативност неких закључака који новим налазима могу бити знатно измењени.

Принципи организовања западних провинција били су подударни са општим тенденцијама у царству. Од новоосвојених земаља на највишем месту налази се нова гранична област која је добила назив западна Месопотамија, на челу са катепаном, а простирала се близу ушћа Дунава. Катепанат Месопотамије заузео је у Ескоријалском Тактикону највише место међу свим западним провинцијама — много више него што је икад раније имала нека гранична провинција на Балкану.⁵⁸ Потврђен је значај градова на Балкану као управних и војних средишта, те је тако уместо теме Македоније уздигнут Дукс Адријанопоља, командант важног центра на путу ка северу и западу, одакле је и кренула победоносна Цимискијева експедиција 971.⁵⁹ Осим тога, тема Тракија је од сада званично називана Тракија и Јанупољ — име које је цар Јован Цимискије у част своје победе доделио бугарској престоници Преславу.⁶⁰ Од остале бугарске територије створено је још неколико административних јединица. Стратега је добила Берое, данашња Стара Загора, на обали Дунава Дристра, као и две области ближе Солуну и некадашњој граници Византије са Бугарском: Другувитија и Нови Стримон.⁶¹ Даље на западу, основана је административна јединица са центром у Расу, чије је постојање због кратког времена организованог византијског присуства до Самуиловог устанка, остало забележено само захваљујући једном печату Јована катепана Раса.⁶² Сличан је случај и са темом Морава, којој је на челу стајао Адралест Диоген, и која се налазила на ушћу Мораве у Дунав, на месту античког *Νογεῦμα Μαργi-α*.⁶³

⁵⁸ Cf. *Oikonomidès*, Les listes, 263. *Idem*, Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe–XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident, Revue des Etudes Sud Est Européen 3, Bucarest 1965, 57–79 (= Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe–XVe s.) VR, London 1976, XII).

⁵⁹ *Oikonomidès*, Les listes, 263.35.

⁶⁰ Leo. *Diac.* 138.

⁶¹ *Oikonomidès*, Les listes, 267.6; 267.35; 269.4; 269.9. Уп. и N. *Oikonomidès*, A propos de la première occupation byzantine de la Bulgarie (971-ca. 986), EYPSYCHIA, Mélanges offert à H. Ahrweiler, Paris 1998 (= *Oikonomidès*, A propos de la première occupation byzantine), 582, који каже да су се Другувитија и Нови Стримон налазили „sur la frontière byz-bulgare traditionnelle“.

⁶² Catalogue of Byzantine Seals of Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Vol. I, ed. J. Nesbitt and N. *Oikonomides*, Washington D. C. 1991, 100/33.1.

⁶³ Catalogue of Byzantine Seals of Dumbarton Oaks, 195/36. а. Cf. A. *Rambaud*, L'Empire grec au Xe s., 450–452; С. *Πριβαίτηρη*, Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина Порфирогенита, ЗРВИ 36 (1997) 173–199.

Кратак век прве византијске окупације Бугарске дозвољава да се само у назнакама виде принципи учвршћивања византијске власти на територији до нове-старе границе на Дунаву. Многе административне јединице, без обзира што су уведене у Ескоријалски Тактикон, нису биле функционално довољно учвршћене. Тако се срећу печати стратега који су под својом влашћу имали области различите од оних из Тактикона: осим стратега Тракије и Јанупоља, нађени су и печати стратега само Јанупоља, или стратега Јанупоља и Доростола (Дристре).⁶⁴

Недостатак особина праве границе на Балкану (где није занемарљив значај идеолошке фиксације РOMEЈА на Дунав, као једину традицијом потврђену границу) условно је и изостанак неких пропратних појава у духовном животу и историји менталитета на балканској граници. Овде се нису развили они процеси који су на истоку довели до стварања специфичног и карактеристичног менталитета, који је условно да становници граничног подручја осете да припадају једном слоју, специфичној касти, другачијој како од својих противника преко границе, можда чак и више од осталих припадника царства РOMEЈА.⁶⁵

Још једна појава која је карактерисала источну границу царства није била присутна на Балкану. То је писање војних трактата, који су највећи процват доживели у другој половини десетог века, када је византијска офанзива против Арапа већ донела доста успеха. Због тога није чудно што су они већином повезани са именом највећег и најжустријег освајача на истоку — Нићифором Фоком.⁶⁶

То је још једна последица византијског односа према противницима: Арапима на истоку и Бугарима на западу. Пређен је пут од апела византијској војсци да се угледа на Арапе, из времена када је Византија била војнички слабија и потиснута,⁶⁷ па до седме деценије десетог века када се већ јасно издвојио један слој ратника, стално присутних на граници у непрестаном додиру са противником, и чији команданти, који су у међувремену освојили и царске круне, нису заборавили своја војевања и саборце са границе, о којима се и даље старају.⁶⁸ Стога није

⁶⁴ I. Jordanov, La stratégie de Préslav aux Xe-XIe siècles selon les données de la sigillographic, Studies in Byzantine Sigillography I, Washington 1987, 90-92, где су дати и занимљиви налази печата из XI века стратега Περούκλαβας, односно Περούβλαβας. *Oikonomidēs*, A propos de la première occupation byzantine, 582-589.

⁶⁵ Cf. *Dagron*, „Ceux d'en face“. Les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins, TM 10 (1987) 207-233.

⁶⁶ Cf. A. Dain, Les stratégestes byzantins, TM 2 (1967) 317-393 [texte mis au net et complété par J. A. Foucault].

⁶⁷ *Dagron*, Byzance et la modéle islamique, 221; 237.

⁶⁸ У последње време поново су публиковани сви важнији војни трактати из овог периода — у изузетак Тактике Лава VI — управо због свог великог значаја и специфичности изворних података који нам преносе. Овде ће се, због тога, упутити само на нова издања у којима се налазе подаци о ранијим: Three Byzantine Military Treatises, ed. G. T. Dennis, Washington D. C. 1985. На арапску границу односи се други трактат, преведен са Skirmishing, а ради се у ствари о делу познатом као De velitatione bellica цара Нићифора Фоке, = De velitatione, éd. G. *Dagron* et H. *Mihaescu*, Paris 1986, који је снабдевен акрибичним и опширним коментаром Ж. Дагрона; E. *McGeer*, Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century, Washington D. C. 1995, где су опширан историјски коментар објављене Praecepta militaria цара Нићифора Фоке, 3-61. Блискост заповед-

чудно да за време постојања првог бугарског царства није настао ниједан војни трактат који би се бавио Балканским простором, већ се морало чекати да офанзива Василија II против Самуилове државе узме већи замах да би се осетила потреба за једним актуелним војним текстом у вези запада.⁶⁹

Непостојање граничарског менталитета на Балкану било је пресудно и за изостанак историјског сећања и свести о традицији ратовања, понекад и пријатељевања са Бугарима, које је на истоку довело до стварања јединственог епа у византијској књижевности, о Дигенису Акрити, јунаку границе, који како својим „двоструким“ — арапским и ромејским — пореклом, тако и издвојеношћу од царске власти — која симболизује аутаркичност читавог слоја — чини прави производ дуготрајних процеса на источној граници.⁷⁰

ника и војника на источној граници се најбоље очитује у De velitatione, где је упркос социјалној разлици јасно да се радило о, у другом погледу, истоветној групи. Као командант који познаје сваког свог човека, он се непрестано брине о њима. Ту се примећује, гледано очима војног заповедника са истока, и јасан сукоб и подела друштва на војнике који се жртвују за цара и општи спас и на бескорисне чланове друштва — пре свих мисли се на перзике — који ове борце малтретирају. (216 ed. *Dennis* = 109-111 ed. *Dagron*). То је значајан показатељ еволуције византијског друштва од времена Лава VI који је управо, као цар, позивао војнике да се жртвују за своју земљу и веру, до доба када је Нићифор Фока постао цар и када он стаје на страну тих војника а против цивила, издајајући их до те мере да се чак пита да ли ико има права да суди војницима осим архонта војске кога је њој цар поставио, жалећи се како их тематске судије сурово кажњавају бичевањем и окињањем. (216 ed. *Dennis* = 111 ed. *Dagron*). Колико је источна граница постала значајна види се и по томе што се у истом трактату теме на граници, које су још у доба Константина Порфирогенита биле супротстављене „ромејским“ или „великим“ темама, сада саме називају „велике граничне теме“ (150 ed. *Dennis* = 37 ed. *Dagron*): Τοὺς τῶν μεγάλων ἀκριτικῶν θεμάτων τὴν πρόνοιαν ἀναβεχόμενος καὶ ὑπὸ τῆς αὐτῶν ἐπικράτειαν τὰς κλεισοῦρας ἔχοντας πᾶση μὲντοι καὶ πρόβειαι καὶ ἀγρόφων ἐπιμελεῖα προσήκει σπουδάσειν καὶ ἀγωνίζεσθαι τὰς τῶν Ῥωμαίων χάρις διαφυλάττειν...

⁶⁹ Ради се о чувеном De re militari, који је сада поново објављен у Three Byzantine Military Treatises, ed. G. T. Dennis, Washington D. C. 1985 III: Campaign Organisation and Tactics. По суду издавача, а он се поклапа и са ранијим мишљењима (уп. G. *Schlumberger*, Un Empereur byzantin au Xe siècle. Nicéphore Phocas, 150-152; G. *Dagron*, De vel. 155-157) овај трактат је настао крајем X века а описује догађаје 991-995. Као што је и сам издавач у наслову превода сугерисао, овде се више покушава објаснити организација похода — рачуна се да се иде у непријатељску земљу — него што се може разазнати неко дуготрајније стање, као што је случај са источним примером. Осим тога, када су у питању противници, овде се пре свега инсистира на одликама бугарске земље, која је због шумовитих клисура врло незгодна — што се поклапа са исказима једног савременика, Лава Πακωνα, и са његовим исцртањима неповољних географских одлика Бугарске које је у једном нападу и сам искусио, Leo. *Dias*. 171 sq. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 15-21.

⁷⁰ Еп о Василију Дигенису Акрити непрестано привлачи пажњу истраживача, због својих особености разних врста, али и богатства рукописа и различитих верзија. Овде ће се указати само на најзначајнија дела која су у вези са нашом темом: H.-G. *Beck*, Geschichte der byzantinischen Volksliteratur, München 1971, 63-97; A. *Pertusi*, Tra storia e leggenda; akritai e ghazi sulla frontiera orientale di Bisanzio, XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Rapports II, Bucarest 1974, 27-71; N. *Oikonomidēs*, L'„ερωπεία“ de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles, TM 7 (1979) 375-399.

Vlada Stanković

LE CARACTÈRE DE LA FRONTIÈRE BYZANTINE DANS LES BALKANS AU IXe ET Xe SIÈCLE

Un des faits ayant marqué de son empreinte l'histoire de Byzance au IXe et Xe siècle est assurément sa vaste extension territoriale tant à l'est et qu'à l'ouest, conséquence du renforcement intérieur de l'Empire et de l'affirmation de sa puissance militaire. La création et l'organisation sur la frontière orientale de l'Empire de confins offrant toutes les caractéristiques d'une marche militaire très active apparaît étroitement liée au renforcement de l'Empire et, découlant de celui-ci, aux campagnes militaires quasi permanentes, voire à une sorte de militarisation de l'ensemble de l'Etat. Cette consolidation de la frontière orientale de l'Empire a été stimulée par les mesures prises par les Arabes pour protéger leurs propres territoires jouxtant cette frontière et représentait une réponse inspirée des méthodes appliquées par l'adversaire. Byzance devait en effet faire face, sur ces confins, à un ennemi qui ne le lui cédait en rien tant par ses traditions intérieures que par son niveau de civilisation, très avancé et nettement distinct. A la différence de cette situation enregistrée à l'est, dans la péninsule balkanique Byzance se trouvait confrontée à des „barbares“ arrivés avec les grandes migrations et qui, à l'exception de l'Etat bulgare, ne constituaient que des enclaves relativement peu organisées au sein de territoires traditionnellement byzantins. C'est précisément le réflexe traditionaliste, auquel s'accrochaient fermement les Byzantins, tout particulièrement lorsqu'il s'avérait en leur faveur, qui a marqué de sa forte influence le regard porté par les Byzantins sur leur frontière occidentale et leurs nouveaux voisins installés dans les Balkans. Et de fait, les tribus qui avaient occupé les contrées des Balkans n'avaient pu effacer toute trace de la civilisation romaine et byzantine sur cet espace où le Danube restait pour les Byzantins le seul limes connu et acceptable. Cette fixation idéologique sur le Danube, en tant que seule véritable frontière, imposée par la tradition, dans les Balkans, est à l'origine de la position byzantine selon laquelle tous les territoires situés au sud de ce fleuve n'avaient été que provisoirement enlevés à l'Empire. Tout en affichant une telle position de principe, l'Empire a néanmoins été contraint de s'adapter à la situation et, confronté à la montée en puissance de l'Etat bulgare, de renoncer, ne serait-ce que provisoirement, à l'idée d'une reconquête des territoires balkaniques. Ceci a amené la formation, sous la pression bulgare, d'une nouvelle frontière entre les deux Etats, reconnue par un accord entre l'empereur Léon V et le khan bulgare Omourtag (815–816).

Il a fallu attendre les succès militaires de Syméon pour que les Byzantins, devenus trop négligents à la suite des succès de leur politique ecclésiastique en Bulgarie, accordent une plus grande attention à leur frontière balkanique. Cette réaction est à mettre au crédit du patriarche Nicolas le Mystique qui a renforcé l'organisation ecclésiastique dans les Balkans et, un peu plus tard, de l'impératrice Zoé dont la tentative de *destruction finale de la Bulgarie* (selon les termes de l'écrivain du XIe siècle Jean Scylitzès) a échoué à Anchialos en 917.

Un demi siècle plus tard Jean Tzimiscès a réussi à mener à bien cette entreprise, en s'avançant lors d'une seule campagne depuis Andrinople (Hadrianopolis) ju-

sq'à la capitale bulgare Preslav, pour, à son retour à Constantinople, montrer de façon démonstrative que l'Etat bulgare avait vécu en déposant les insignes du tsar bulgare Boris II sur l'autel de Sainte-Sophie.

Ainsi, après près de quatre siècles, la frontière byzantine a de nouveau été établie sur le Danube sans qu'ait pu être jetés les jalons de son organisation sur les territoires recouverts. A la différence de l'exemple oriental, aucun nouveau thème „frontalier“ n'a été formé sur la frontière des Balkans, ni n'est apparue cette mentalité spécifique des confins qui, à l'est, a amené toute une couche de guerriers des frontières à se distinguer du reste de la population civile de l'Empire en affichant ses particularités mais aussi, et par la même, ses similitudes avec les membres de la même caste chez leurs adversaires, au-delà de la frontière, phénomène ressortant de la façon la plus évidente dans l'épopée du héros des frontières Digénis Akritas.

САЊА МЕШАНОВИЋ

ГОВОР ТЕЛА У ПСЕЛОВОЈ „ХРОНОГРАФИЈИ“

У овом чланку разматрамо Пселово интересовање за људско тело. Наша пажња биће усмерена на његово најпознатије наративно и историографско дело, „Хронографију“. На знатижељу Михаила Псела за људско тело указују: анализа гестова као одраза стања људске душе или као средства којима су се преносиле политичке поруке, лепота тела у оквиру царске пропаганде, поклањање пажње болесном телу и сликовито описивање еротског тела и његових нагона.

Култ тела и физичке снаге био је у антици важан колико и посвећивање људском духу. За разлику од тог времена, византијски свет се, по правилу, стижео тела величајући домете људске душе. Овај менталитет се најјасније одражава у начину одевања. Док је античка тога остављала удове откривене и омогућавала несметану лакоћу кретања, ромејска одежа је брижљиво покривала готово читаву људску фигуру.¹ Она је, не само скривала тело од погледа других, већ је значајно ограничавала његову покретљивост и лакоћу. Управо је зато царица Зоја одбијала раскошне и тешке царске одоре прекривајући тело ланганим материјалима.²

По свој прилици, Византинци нису били склони физичким активностима. Као што је познато, разне вештине и игре, нераздвојиви део грчке и римске цивилизације, престале су да постоје још у рановизантијском периоду. Константин Велики је 325. забранио гладијаторска надметања, док је Теодосије I 393. укинуо престижне и чувене Олимпијске игре.³ Ипак, игре и надметања нису били потпуно искорењени у византијском свету; постојала су у знатно смањеном обиму, попримајући, нарочито у XI веку, аристократски карактер. Међутим, ни у овом измењеном облику, спортска надметања нису посебно привлачила становнике ромејског двора. Псел наводи само два цара који су се бавили неком врстом физичке активности. Константин VIII налазио је велико задовољ-

¹ О византијском начину одевања cf. *A. Kazhdan — G. Constable, People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982, 68.

² *Chronographie* (даље: *Chro.*), ed. *E. Renauld*, Paris (I-1926) 1928, II, 49.

³ *Kazhdan, People and Power*, 66.

ство у посебној врсти рвања званој *γυμναστικά*. Он је ову заборављену вештину вратио у спортску арену, активно учествујући у борбама.⁴ Његовог имењака, Константина IX, историја памти као одличног јачача и тркача, који је радо узимао учешћа у петобоју (*πένταθλον*).⁵ У познијим годинама, већи део слободног времена проводио је пливајући у базену који се налазио у једном велелепном врту.⁶ Популарнији од рвања и пливања био је лов у коме је уживао велики део породице Дука. Као прави аристократи XI века, ловом су се бавили синови Константина X, Андроник и Констанције,⁷ као и њихов стриц, цезар Јован.⁸

Ипак, стид Византинаца пред сопственим обличјем и невољно бављење спортским активностима нису значили потпуни презир свега телесног. Тело је, у складу са хришћанским учењем, било прихваћено као божија творевина, додуше нижег ступња у односу на људски дух. У овоземаљском животу тело и душа су чиниле нераздвојиву целину, у којој је морала постојати савршена равнотежа. Она се огледала у опирању разним врстама уживања и робовању физичким потребама.⁹ Овим схватањем света и живота прожета је готово читава византијска писана традиција. Зато су домети и лепота људске душе много чешћи литерарни мотиви у односу на домете и лепоту људског тела. „Снажног тела и слабе душе“ Константин VIII ни у једном случају није могао бити прототип византијског јунака.¹⁰ Међутим, у временима у којима је интересовање за интелектуалну активност као и угледање на класичне узорце било веће, интересовање за људско тело је видљиво расло.¹¹ Једно од таквих времена био је XI век. Проучавајући „Хронографију“, дело Михаила Псела, једног од најистакнутијих представника ове епохе, откривамо разноврсне начине на које писца и његове савременике интересује људско тело.

Интересовање Псела за људско тело уочавамо прво у описивању његових покрета као гестова. Гестови су одувек били један од уобичајених видова комуникације међу људима. Свесно или несвесно, њима су се, и у Византији, изражавале емоције или стање душе. Када је био љут или замишљен Василије II је прстом једне руке увртао прамење браде. Пред гомилом која је јуришала на свргнутог цара Михаила V и његовог стрица Константина, Михаило Псел је устукнуо, и од запрепашћења широм отворио уста.¹² Пред истим призором Ми-

⁴ Chro. I, 29–30.

⁵ Chro. II, 30.

⁶ Chro. II, 70.

⁷ Chro. II, 180.

⁸ Ibid, 182.

⁹ Опирање уживањима и телесним страстима обележени су као најзначајнији квалитети царице Евдокије Макремволитисе. В. Chro. II, 154.

¹⁰ Chro. I, 25.

¹¹ Cf. C. Head, *Physical Description of the Emperors in Byzantine Historical Writings*, Byz. 50 (1980) 226.

¹² Chro. I, 23.

¹³ Chro. I, 110.

хаило V је са неверицом одмахивао главом и затварао уши.¹⁴ Затим је наизменично уздизао руке према небу, очекујући божију милост, и очајно загнуривао главу међу дланове.¹⁵ Такође, гестови су служили да опишу одређену људску особину. Зојина несталност и неумереност приказана је симболичном сликом, у којој је царица подједнако пружала руке према животу и смрти.¹⁶

Посебну врсту чине они гестови којима су слате одређене политичке поруке. Михаило V је, приликом уласка у царску палату, пружио десну руку Јовану Орфанотрофу. Овим, пре свега јавним чином, указао је на несумњив значај и утицај свемоћног првог министра. Јован Орфанотроф није био само архитекта уздизања Михаила V Калафата на византијски престо, већ је, према споразуму који је претходно, заједно са новим царем требало да учествује у власти.¹⁷ Само годину дана касније, загрљај Зоје и Теодоре означио је крај Калафатове владавине и почетак њиховог заједничког царевања.¹⁸ Такође, у време брака царице Евдокије са Романом IV, њен син и наследник престола Михаило VII је великодушно и срећно загрлио очуха, спреман да са њим подели царску круну.¹⁹

Поред свега, потребно је нагласити да је у византијском свету најважнији покрет тела била проскинеза. Она је била централни и основни ритуал дворских церемонија које су се одвијале у присуству василевса. Псел је описује као дубок наклон телом унапред, који се завршавао додиривањем пода главом.²⁰ Проскинеза је у Византији имала политичку и религиозну симболику. У оквиру њеног политичког значења она је представљала потчињавање врховној државној институцији — василевсу. У оквиру свог религиозног садржаја она је посредно симболизовала покорност Богу, који је био извор царске власти.²¹ У случају уздизања новог владара цариградски епарх и чланови Сената су, уз проскинезу, били обавезни да понизност цару укажу и целивањем десне руке.²² У изузетним приликама, цар је користио гестове да би указао поштовање неком од поданика. Неуобичајено за византијску праксу, Роман IV је сачекивао првог министра, Михаила Псела, у стојећем положају.²³

Поред људских покрета, Псела интересује и физички изглед. У „Хронографији“ он га посматра на два начина:

- у оквиру бављења лепотом као једном од важних људских квалитета и
- у оквиру тзв. царске пропаганде.

¹⁴ Ibid, 111–2.

¹⁵ Ibid, 114–5.

¹⁶ Ibid, 119.

¹⁷ Chro. I, 87.

¹⁸ Ibid, I, 116.

¹⁹ Chro. II, 156–7.

²⁰ Chro. I, 54.

²¹ Cf. *Kazhdan, People and Power*, 60.

²² Chro. I, 54–5.

²³ Chro. II, 158.

У време царице Зоје добар физички изглед био је незаобилазни квалитет сваког кандидата за царски престо. Неоспорну лепоту поседовали су њена два мужа, Михаило IV, Константин IX и Константин из Даласе, којем је круна измакла у последњем часу. Када је у питању Зојин први муж, Роман III, Михаило Псел нас оставља у недоумици. Како његов физички опис није сачуван, нисмо у могућности да утврдимо да ли се, и у којој мери, одликовао спољашњим изгледом. С обзиром на то да је он био очев избор, то и није било нарочито важно. Шалу на страну, у XI веку, лепота је доносила многе предности — Константин IX Мономах је, преко свог нескривеног шарма, успео да обезбеди бројне политичке присталице и важне породичне везе.²⁴

Физички изглед је један од важних елемената царске пропаганде. У оквиру њених механизма, истицањем одређених физичких карактеристика заједно са духовним, владарској личности се придаје много већи значај и достојанство. Даровити Псел, угледајући се на античке узор, оставиће за собом живе и завољиве описе византијских царева. Најчешће су представљани као статуе из класичног доба, уз величање њиховог хармоничног физичког изгледа и храбрости.²⁵ И да би, на крају, све било повезано са духовношћу и племенитошћу.

Физички изглед Василија II био је најбоља потврда његове племените природе, каже Псел. Очи су му биле живахне и пуне сјаја. Обрве су биле танке и нису расле у правој линији, као женске, већ су се протезале узлазном линијом према слепоочницама, дајући Василијевом лицу поносити израз. Облик лица и груди, као и читав стас, били су хармонични. У седлу, лично је на скулптуру израђену рукама најбољих уметника.²⁶ Неколико година касније, после Василијеве смрти, његова братаница Зоја одређена је за наследника македонског престола зато што је њен изглед одговарао царском, тачније, био је *μεγαλοπρεπής*.²⁷

Одређена типологија у описима препознаје се и у приповестима о другим славним људима византијске повести. Физичке карактеристике Георгија Манијакиса биле су достојне једног војсковође,²⁸ док је Јован Ватац, савезник Лава Торника, лично на јунаке из Хомерске прошлости.²⁹ На крају, дворске чиновнике попут Константина Лихуда, красила је изузетна телесна лепота.³⁰

Псел се и кроз болест интересује за људско тело. Због пишевог медицинског знања, она је чест мотив у „Хронографији“. Готово сви цареви XI века били су мање или више озбиљно болесни, а њихове тежбе забележене су до последњег детаља. Према постојећим сведочанствима, узроци болести били су

²⁴ Chro. I, 124–5.

²⁵ Я. Н. Любарский, Михаил Пселл. Личность и творчество, Москва 1978, 237; Kazhdan, People and Power, 61, 237.

²⁶ Chro. I, 22–3.

²⁷ Chro. I, 28.

²⁸ Chro. II, 1.

²⁹ Ibid, 28.

³⁰ Chro. II, 59.

различите природе. Најчешће, болест је долазила као последица неуредног живота. Због раскалашности и неумерености у храни, Константин VIII је patio од артритиса и стомачних тежба.³¹ Жртва артритиса био је и Константин IX. Први симптоми болести јавили су се у време устанка Лава Торника (1047), да би се временом претворили у стравичне болове који су доводили до парализе удова.³² Напоран војнички живот и хладноћа војничког логора били су узроци упале поребрице Исака I Комнина.³³ Озбиљност царског здравственог стања условила је његову абдикацију.³⁴ Становници византијског двора често су патили и од урођених болести. Михаило IV Пафлагонац био је трагична жртва епилепсије, чији су напади постајали све чешћи и без најаве. Од давнина тзв. „свету болест“ Псел описује као стравично обољење (*νόσθηα γάρ τι δεινόν*), чије су постојање неки тумачили као знак цареве посебности. Оно се испољавало кроз неконтролисане трзаје главе и читавог тела, колутање очима и падање на земљу.³⁵ Кожна болест, идентификована као лепра, оставила је трајне последице на лицу и телу принцезе Евдокије, најстарије кћери Константина VIII. Она је била основни разлог због кога се Евдокија, још у раној младости, повукла у манастир.³⁶ На крају, Болест није увек долазила као последица органског поремећаја. Паракинмомен Василије подлегао је болести после губитка власти. Прогонство и понижење довело га је у стање да више није могао да влада сопственим телом: руке и ноге су почеле да га издају, а он је постао живи леш. Дуготрајне мукe довеле су га до лагане смрти.³⁷

У складу са хришћанским веровањима, болест је могла бити превазиђена јачином духа (*ζήλος*). Најбољи пример за то био је случај Михаила IV. Он је, поред свих наговора да остане у престоници, снагом воље победио телесну немоћ, кренуо у војни поход и извојевао победу над Бугарима.³⁸ Такође, дубоко верујући у царску власт, Константин IX је, поред свих здравствених тежба, часно извршавао своје дужности.³⁹ Међутим, у великом броју случајева, болест је на крају побеђивала. Ако је веровати Пселу, готово сви цареви његовог доба умрли су у стравичним мукама. Једино се смрт царице Зоје могла назвати блаженим крајем или еутаназом.⁴⁰

Четврти начин на који је Псела интересовало човеково тело је његова еротска димензија. Век о коме говоримо познат је по ласцивним причама из

³¹ Chro. I, 29. Детаљно о болести Константина VIII в. Н. *Παυδαμυϊστριу, Νοσθηματα και ατιχηματα στις αυτοκρατορικες οικογενειες του Βизαντιου (324–1261) κατά την ιστοριογραφία*, Атина 1996, 34 сл.

³² Chro. II, 19 sq; Такође в. *Παυδαμυϊστριу, Νοσθηματα*, 35–42.

³³ Chro. II, 128 sq; *Παυδαμυϊστριу, Νοσθηματα*, 98–103.

³⁴ Chro. II, 144.

³⁵ Chro. I, 148. *Παυδαμυϊστριу, Νοσθηματα*, 82–88.

³⁶ Chro. I, 27. *Παυδαμυϊστριу, Νοσθηματα*, 122.

³⁷ Chro. I, 13–4.

³⁸ Chro. I, 83.

³⁹ Chro. II, 32–3.

⁴⁰ Опис Зојине смрти у 82. години живота и без већих мука налази се у Chro. II, 50.

спаваће собе. Јунаци чије су личности суверено владале шкакљивим интригама византијског двора били су пре свих Зоја и Константин IX. Потпуно предата еросу, и очарана читавом атмосфером Влахерне, Зоја је бурно проживела многобројне авантуре. Била је страшно заљубљена у млађаног Михаила IV, гајила је вишегодишњу наклоност према Константину IX и била је оптужена за скривени флерт са Константином Даласеном. Њена страсна природа описана је као неутोलјив полни нагон (περὶ τὴν μίξιμ ἐπιθυμίαν) који је био последица атмосфере која је владала царском палатом.⁴¹ Такође, њене љубавне договорштине и успеси препривачани су у дворским круговима.⁴² Једини који у све то није веровао, или није желео да верује, био је Зојин муж Роман III Аргир. Он је затварао очи пред свима знамом авантуром са Михаилом, верујући да је много боље да његова супруга Зоја, као шипак препуна страсти (σφριγύσσα περὶ τὸ λάθος), има једног сталног љубавника, а не више њих.⁴³

Зоја и њен млађани партнер били су потпуно и у свакој прилици предати љубавној игри. Царица је, ослобођена скрупула, слала Михаилу скривене еротске поруке, било речима или телом. Он јој је одговарао изливима нежности попут загрљаја, пољубаца и миловања руку.⁴⁴ Често су их дворани затицали како спавају у истом кревету. Пред оваквом врстом публике, бацајући се у загрљај љубавнику и предајући се пољупцима, Зоја је показивала посебну врсту егзибиционизма.⁴⁵

Љубавне договорштине Зојиних мужева Романа III и Константина IX такође су остале забележене у еротској историји Влахерне. Роман III Аргир је одржавао ванбрачне везе са другим дворским женама, док је, истовремено, себе подвргавао разним магијским ритуалима, да би са успехом могао посећивати личне одаје супруге Зоје.⁴⁶ Исти начин живота одабрао је и Константин IX. Овај цар, необично угодне спољашњости, описан као човек великих сексуалних апетита (φύσει δὲ ἄν περιερούς τὰ ἐρωτικά),⁴⁷ провео је већи део живота у удобно организованом menage à trois: прво са Зојом и Склирином, а затим са Зојом и аланском принцезом.

Листајући странице „Хронографије“ примећујемо да је Псел први византијски историчар који у своје приповедање уводи еротске елементе.⁴⁸ Међутим, за писца уклапање шкакљивих дворских прича у наративни текст не значи и безусловно прихватање овакве врсте понашања. Напротив, подлегање уживањима сматрао је поразом (ἥδονὴν ἤττηται)⁴⁹ после кога је долазила заслужена казна. Казна је најчешће била болест названа „уздама природе“ (χαλινὸν τῆς

φύσεως).⁵⁰ Круте византијске моралне норме проповедале су сасвим други начин понашања. Михаилу VII Дука је, за живота, био хваљен због тога што се уздржавао од било каквих еротских активности, нарочито од оних неприродних.⁵¹ Међутим, одбацивање еротског у Зоји и Константину IX Мономаху, и прихватање аскетског у Михаилу VII, није значило потпуно одбацивање човечке сексуалности. Човеков либидо био је прихваћен уколико се испољавало у оквиру одређених старосних и друштвених граница. По правилу, са годинама, телесни прохтеви појединца морали су се смањивати.⁵² Такође, они су се морали задовољавати у оквиру идеала византијског света — породице. Другим речима, Михаилу VII није био хваљен због потпуне апстиненције, већ због избегавања тзв. неприродних, заправо, ванбрачних веза. Из овога следи да Зоја и Константин IX нису били осуђивани зато што су имали еротске жеље, већ зато што су их испољавали јавно, и то у позним годинама, унижавајући, на тај начин, институцију цара и царства. Недвосмислено, homo byzantinus се морао кретати у оквиру два основна идеала понашања — достојанства (εὐπρέπεια) и части (σεμνότης).⁵³ Ова два принципа нису били само део свакодневног кодекса понашања, они су представљали и основу царског држања и идеологије. Зато су владари и друштвена елита морали њима стремити у свакодневним покушајима да достигну равнотежу духа и тела. Јер, како сам Псел каже:

„Разликујем три стања душе. Прво стање је постојање душе саме по себи, ослобођене од стеге тела, непромењиве и непопустљиве. Друга два стања душе искључиво су везана за њено отелотворење. Душа, која између великих и многобројних искушења, одабере умерен живот, кали политичара јер га чврсто поставља у средину једног круга, и не чини од њега Бога, нити га препушта чулима и мору уживања. У случају да душа скрене са овог пута и преда се искушењима, добија чулни и похотни карактер.“⁵⁴

Sanja Mešanović

BODY LANGUAGE IN THE “CHRONOGRAPHY” OF PSELLOS

The Byzantines looked upon their own bodies with a certain degree of embarrassment. This attitude is best reflected in the disregard of physical activity and fashioning of garments which limited freedom of movement. In their world preference went to the achievements of the human soul. However, in times of intensified interest in antiquity, the Byzantine society also showed an increased interest in the human

41 Chro. I, 44.

42 Chro. I, 48.

43 Chro. I, 48–9.

44 Chro. I, 46.

45 Ibid.

46 Chro. I, 33–4, 44–5.

47 Chro. II, 45.

48 *Kazhdan*, *People and Power*, 121–3.

49 Chro. II, 154.

50 Chro. II, 34.

51 Chro. II, 174.

52 Овакав закључак можемо извести из Пселове изјаве да узрок Зојине превелике појуде нису биле њене године, већ атмосфера која је владала царском палатом (Chro. I, 44). Такође, cf. *ibid.* II, 45.

53 О идеји часности и достојанства cf. *Kazhdan*, *People and Power*, 61.

54 Chro. II, 75–6.

body. One such epoch was that of Michael Psellos. That is precisely why, based on his "Chronography", we attempted to discover the various modes of interest in the human body displayed by both the author himself and his contemporaries.

The first mode is exemplified by a description of gestures. Gestures have always been a common part of communication between people. In the work of Psellos they are used to portray the states of the human soul or to send a political message. Proskynesis was the most important of all body movements described by Psellos. It entailed political and religious symbolism: it was at the same time a display of submission to the emperor and to God, as the source of imperial power.

Apart from his interest in gestures, Psellos's interest in the human body also includes an interest in physical appearance. For this author, physical appearance is not only a human characteristic but also an important and inevitable element of so-called imperial propaganda. Thus, the Byzantine court and political scene was, by rule, filled with handsome emperors, empresses, officials and soldiers. Some of them were represented with all the features of antique statuary or as heroes of the Homeric heritage.

The medical education of Psellos accounts for his interest in the ailing body. According to data found in his „Chronography“, sickness was the result of genetic or psychological disturbances. Keeping with Christian beliefs, it could be overcome by power of the spirit, as confirmed by the case of Michael IV the Paphlagonian at the time of his campaign against the Bulgars. However, in a great number of cases, the outcome of sickness was death. Most of the emperors of the XI century died in terrible torment and only the death of empress Zoe could be seen as a blessed end of earthly existence.

Finally, Psellos is also interested in the erotic dimension of the human body. Therefore, he is the first Byzantine author to introduce erotic elements to his writings. However, in recounting the frivolous lives of his heroes, Psellos does not approve of such conduct. Like most of his contemporaries, he believed that one's conduct in the outside world must be marked by dignity (εὐπρέπεια) and honor (σεμνότης). A display of sexuality was permitted only within the framework of the ideal of the Byzantine society — family.

СРЂАН РАЈКОВИЋ

ДВЕ ПОБУНЕ У ВИЗАНТИЈИ КРАЈЕМ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XI СТОЛЕЋА

Пратећи напредовање у каријери и узурпацију царске власти Нићифора Вријенија и Нићифора Вотанијата могу се донети закључци о положају и улози војне аристократије, као и о начинима преузимања врховне власти у Византији у XI столећу.

Крајем седамдесетих година XI столећа истовремено је дошло до две побуне у Византијском царству. Предводиле су их истакнуте војсковође — Нићифор Вријеније и Нићифор Вотанијат. Први се побунио у западном, а други у источном делу Царства. Постоје бројне сличности у начину на који су ови узурпатори врховне власти организовали и водили своје подухвате, али и многе важне разлике које су пресудно утицале на њихов исход. Док је Вријенијев покушај био неуспешан, Вотанијатова узурпација крунисана је успехом. Покушаћемо да прикажемо како заједничке елементе, тако и битне разлике између ова два слична, али међусобно супротстављена подухвата.

Вријеније

Пре свега, оба узурпатора су били истакнуте војсковође Царства и издanci породица војне аристократије. Вријенији су представљали једну од водећих и најзначајнијих породица Адријанопоља.¹ Првог представника породице који је ушао

¹ Бројни византијски писци говоре о везаности породице Вријеније за Адријанопољ и о њиховој моћи и значају у том граду кроз читав XI век. Тако Michaelis Attalioae Historia, ed. I. Bekkerus, Bonn 1853, 532³ (= Attalioae) Вријенија који се побунио 1057. године назива Ἀδριανοπολίτης; Ioannis Zonarae epitomae historiarum III, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonn 1897, 716³ (= Zonaras) када говори о почетку побуне Нићифора Вријенија 1077. године каже да је он дошао из Адријанопоља (εἰς τὴν Ἀδριανοπούλην ἀπ'αὐτοῦ, ἀφ' ἧσπερ καὶ ὄρισητο); слично и у Nicetae Choniatae Historia, ed. I. A. Van Dieten, Berlin — New York 1975, 622-23 (= Choniatae) — Алексије Комнин одбија да за свога наследника одреди зета Нићифора, τὸν Βρυέννιον οὐτω λέγων, ἐπεὶ καὶ ἐξ Ὀρεστιάδος ὄρισητο. Хонијат овде употребљава античко име Адријанопоља — Орестијада. Anne

у ред виђенијих и значајнијих војсковођа за време владавине Константина IX Мономаха (1042–1055) знамо само по презимену Вријеније, док нам лично име није познато.² Реч је о оцу Нићифора Вријенија, узурпатора из 1077–1078. године. Овај Вријеније је предводио једну успешну војну експедицију у оквиру рата против Печенега који је трајао од 1049. до 1053. године.³ Наиме, после низа неуспешних византијских војних похода током 1049. и 1050. године, цар је именовао патрикија Вријенија за етнарха⁴ и послао га да спречи и заустави нападе Печенега, што је овај успешно извршио.⁵ После тога, цар је послао Вријенија на исток да командује македонским снагама у рату против Турака.⁶ Њега је тамо затекла вест о смени на престолу — Константин IX Мономах је умро 11. јануара 1055. године, а власт је преузела Теодора као једина представница македонске династије. Свака смена на престолу, а нарочито када је власт преузимала жена, пружала је одређене могућности предузимљивим војним командантима. Један од таквих команданата није много веровао да ће Теодора успети чврсто да задржи врховну власт у својим рукама био је и Вријеније. Чувши за смрт цара, Вријеније је кренуо са истока са војском састављеном од „Македонаца“ и стигао у Хрисопољ. Пошто је кренуо без реда, царица га је задржала, конфисковала му је добра и послала у прогонство, а његову војску је опремила да се врати натраг.⁷ Из ове кратке вести није потпуно јасно шта је Ври-

Comnène, *Alexiade*, I–II–III, ed. *B. Leib*, Paris 1937–1943–1945, (= *Alexiade*) II, 1942–4, говоречи о куманској опсади Адријанопоља 1095. године каже да је цар одбраво поверио првацима из тога града међу којима је био и Нићифор Вријеније. Везе Вријенија са градом Адријанопољем потврђује и висок монограм урезан у зидине града (в. *C. Sadraha*, L'apport du témoignage épigraphique à l'histoire médiévale de la Thrace, *Byzantinobulgarica* VII (1981) 450). Овај натпис сведочи о присуству и везаности породице за град. Нажалост, аутор не даје ни текст натписа, ни време из кога потиче. Такође, врло уопштено каже да је у литератури Нићифор Вријеније не прецизирајући о којој личности је реч.

² Једино у Бонском корпусу (*Georgii Cedreni Compendium Historiarum* II, ed. *I. Bekkerus*, *Вопнае* 1839, 6031) овај Вријеније се назива Нићифор. То је грешка (интерполација) или Кедрина, или преписивача који га је поистоветио са каснијим Нићифором Вријенијем, побуњеником. Овог Вријенија и у литератури поједини аутори такође називају Нићифором (*Ch. Dufresne* *sur le Catalogue, Familiae byzantinae*, Paris 1680 (réimpr. Bruxelles 1964), 176; *R. Guillard*, *Recherches sur les institutions byzantines* I, II, Berlin–Amsterdam 1967, (= *Guillard*, *Recherches*) I, 394; *R. Guillard*, *Contribution à la prosopographie de l'Empire byzantin. Les patrices sous le règne de Constantin IX Monomaque* (1042–1045), *ЗРВИ* 13 (1971) 1–25, 4 (= *Guillard*, *Contribution*).

³ О овом ратовању в. *В. Златарски*, *История на българската държава през средните векове* II, София 1934, 99–103 (= *Златарски*, *История*); *P. Diaconi*, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, *Вукаrest* 1970, 73 (= *Diaconi*, *Les Petchénègues*).

⁴ Дакле, осим високе титуле патрикија (о овој титули в. *N. Oikonomidès*, *Les listes de préséances byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 294 (= *Oikonomidès*, *Listes*) и тамо наведеном литератури), Вријеније има и функцију етнарха (ἐθνάρχης). Испрва се етнархом означавао било који варварски владар. Од краја X столећа овај термин ушао је у византијску државну хијерархију означавајући високог официра страних плаћеника. [О титули етнарха в. *Guillard*, *Recherches* I, 394; *The Oxford Dictionary of Byzantium* I–III, New York, Oxford 1991, (= *ODB*) II, 734 (*S. B. Bowman*; *A. Kazhdan*). О овој титули не знамо много, и у изворима се не среће често (cf. *Oikonomidès*, *Listes* 333).]

⁵ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, rec. *H. Thurn*, Berlin 1973, 47114–23, 47235–47363 (= *Scylitzes*).

⁶ *Scylitzes* 4798–11.

⁷ *Scylitzes* 47924–48028. *J. C. Cheynet*, *Pouvoir et contestations à Byzance* (963–1210), Paris 1996, no 76 (= *Cheynet*, *Pouvoir*) ове догађаје ставља у јануар или фебруар 1055.

јеније тачно намеравао. Овај његов покрет не значи да је неизоставно имао царске претензије.⁸ На такав закључак не упућује ни значај, ни величина његовог покрета, нити казна коју је претрпео. Да је била у питању узурпација царске власти, казна би била неупоредиво строжа. Овако, чини се да је Вријеније желео да се са својим трупама нађе ближе престоници у случају да дође до непредвиђених догађаја који би му пружили прилику да се појави као погодан савезник евентуалном претенденту на престо и тако задовољи и неке своје амбиције. Овај његов подухват никако не бисмо могли да назовемо побуном или одметништвом, већ једноставно непослушношћу. Међутим, у време Михаила VI Стратиготика (1056–1057) он је учествовао у једној успешној побуни која је за циљ имала узурпацију царске титуле. Реч је о побуни источних стратега из 1057. године.⁹ Незадовољни источни стратези,¹⁰ којима је цар одбио да додели нове, више титуле, сковали су заверу против њега, изабрали свог претендента на престо, узурпатора царске власти, и чекали повољан тренутак за избијање побуне.

Једини представник војне аристократије из западног дела Царства који није био на царевој страни, већ је узео учешће у побуни источних стратега, био је Вријеније. Он је био један од молилаца пред царем у Константинопољу, који је само делимично испунио његова очекивања. Позвао га је из прогонства у које га је отерала Теодора, именовао за стратега автократора македонских тагми и послао га против Турака.¹¹ Међутим, Вријеније није добио све што је тражио — цар је одбио да му врати имања која му је Теодора конфисковала.¹² Незадовољан и понижен, Вријеније се придружио побуни.¹³ Убрзо је кренуо на исток

⁸ Долазак у непосредну близину престонице, Хрисопољ који се налази на обали Босфора, насупрот Цариграду, могао је да значи неколико ствари. *H. Mädlar*, *Theodora*, *Michael Stratotikos*, *Isaak Komnenos*, Progr. Plauen 1894, 25 (= *Mädlar*) и *G. Schlumberger*, *L'Épopée byzantine à la fin du Xe siècle III* (1025–1057), Paris 1905, 755 (= *Schlumberger*, *Épopée III*) износе претпоставку да се Вријеније у Хрисопољу појавио да би подржао било Теодору, било евентуалног противкандидата, уколико би дошло до бурних догађаја приликом преузимања власти. У прилог другог претпоставци говори казна коју је Вријеније претрпео, а у прилог првог чињеница да га је Михаил VI убрзо рехабилитовао. Ово је занимљива конструкција која се, међутим, не може ни доказати, ни оборити. Ипак, чини се да Вријенијева акција ни на који начин није ишла на руку Теодори и да је он био руковођен искључиво властним интересима да у евентуалним немирима издјеђује за себе што је више могуће (уп. *Б. Крстанивић*, *Успон војног племства у Византији XI века* [магистарска теза у штампи], 143 = *Крстанивић*, *Успон*).

⁹ О овој побуни в. *Н. Скабаланиович*, *Византијског господарство и црквљ в XI в.*, С. Петербург 1884, 73–80 (= *Скабаланиович*); *Mädlar* 29–40; *Schlumberger*, *Épopée III*, 776–830; *Г. Осипрогорски*, *История Византије*, Београд 1959, 320–321 (= *Осипрогорски*, *История*); *К. Burdara*, *Καθολικός καὶ Турαννός κατά τους μέσοις Βυζαντινούς χρόνους 1056–1081*, *Atina* 1984, 10–17 (= *Burdara*, *Καθολικός*); *Cheynet*, *Pouvoir* no 80, 68–70; *Крстанивић*, *Успон* 145–238.

¹⁰ *Scylitzes* 48321 међу овим представницима војне аристократије спомиње само оне које назива „источни стратези“ — οἱ τῆς ἑὸς στρατηγῶν. Они се појављују као компактна група. *Michael Psellos*, *Chronographie* II, ed. *E. Renauld*, Paris 1928, 8412–14 (= *Psellos*) их описује као организовану делегацију коју предводе магистри Исак Комнин и Катакалон Кекавмен. Занимљиво је да су се међу источним војсковођама у побуни налазила чак три будућа ромејска цара — магистар Исак Комнин, вестарх Константин Дука и Нићифор Вотанијат, стратег или дука (cf. *Cheynet*, *Pouvoir* no 80, 68).

¹¹ *Scylitzes* 48423–25.

¹² *Scylitzes* 48434–40.

¹³ *Scylitzes* 48721–26.

предводећи додељену му војску. Покушао је да трупе придобије за себе, тј. за подухват у коме је учествовао, делећи увећане плате. Тако је дошао у сукоб са царевим човеком који га је у походу пратио. Исход је био погубан по Вријенија — био је заробљен, ослепљен, а потом послат цару заједно са оптужбама о намеравању побуне.¹⁴ Како каже наш извор, Вријенија је платио овакву казну за своју брзоплетост и самољубље, да не кажемо безумље.¹⁵ Тиме је било завршено његово учешће у овој иначе успешној узурпацији. Као што смо видели, он је у два маха дошао у сукоб са врховном влашћу, али оба пута без амбиције да се сам домогне царског жезла. Свеједно, поднео је тешке казне — прво одузимање добара и прогонство, а потом и ослепљење. Међутим, већ његов син ће ући у отворену борбу за највишу власт у Царству.

Каријера Нићифора Вријенија пре побуне и узурпације 1077–1078. године само делимично нам је позната. Изгледа да је он прво ратовао уз свога оца, какав је и био обичај.¹⁶ Његов успон очит је у време цара Романа IV Диогена (1068–1071). Тако се он први пут појављује у изворима као учесник у бици код Манцикерта. Извештаји писаца који нас обавештавају о томе како се разликују у описима улоге и држања Нићифора Вријенија.¹⁷ Међутим, титула магистра и функција дукса читавог запада¹⁸ које овом приликом има Вријенија, упућују на његово претходно велико војно искуство. Достојанство магистра у ово време је још увек било од великог значаја и вредности и додељивано је само најистакнутијим војсковођама. О високом положају и великом угледу који је Нићифор Вријенија имао за владе Романа IV Диогена сведочи и каснији податак из *Алексијаде*, по коме га је цар прогласио братом.¹⁹

Његова успешна војна каријера достигла је врхунац у време цара Михаила VII Дуке (1071–1078). О томе колико га је цар ценио сведочи Нићифор Ври-

¹⁴ О овом Вријенијевом подухвату обавештавају нас Scylitzes 48734–48863; Attalates 5322–546; Zonaras 65716–65816.

¹⁵ Scylitzes 48861–63.

¹⁶ Cf. Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, CFHB IX, series Bruxellensis, Bruxelles 1975, (= Bryennius) Introduction 17.

¹⁷ Са једне стране су историчари наклонени Диогену — Attalates 151–163, Zonaras 697–701 и Ἰωάννης Σκυλίτζης τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζης (Ioannes Skylitzes Continuatus), ed. E. Tsolakis, Solun 1968, 145–150 (= Scyl. Cont), при чему су последња двојица инспирисана Аталијатом и не дају нове детаље. С друге стране налазе се писци који су се противили Диогеновој политици — Bryennius 105–119 и Psellos 161–162. Објективност сваког од њих може се лако довести у питање. Аталијат најдетаљније извештава о догађајима пошто је очевити и учесник у бици. Међутим, питање је колико је он објективан — зна се да је био присталица војне политике Диогена, а противник породице Вријенија. Песел је заокупљен политичким догађајима у којима је и сам активно учествовао. Осим тога, његов извештај о чисто војним аспектима и детаљима битке врло је оскудан. Вријенијев опис је подређен величању и оправдавању поступака његовог претка.

¹⁸ Функција дукса читавог запада одговара функцији доместика школа запада. То је војсковођа који командује и тематском и тагматском војском у одређеним експедицијама. Он је тако био једна врста стратега автократора у кампањама које су вођене без учешћа цара. Доместик школа истока настао је много раније од доместика школа запада (в. H. Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX–Xe siècles, Bulletin de Correspondance Hellénique LXXXIV, Athènes/Paris 1960 (= Variorum Reprints, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance VIII, London 1971), 55–58 = Ahrweiler, Recherches; Guiland, Recherches I, 430).

¹⁹ Alexiade II, 19611–17.

јеније Писац у својој *Историји* приповедајући како је василевс планирао да његовог деду²⁰ узме за савладара. Наиме, због бројних опасности са којима је био суочен, „цар се веома уплашио и смислио да узме себи некога за савладара (κοινωνόν τινα προσάβέσθαι) и да му додели другу титулу, тј. кесарску²¹ (καὶ τὴν δευτέραν αὐτῷ ἀλονεῖσαι τιμὴν, φησὶ δὴ τὴν τοῦ καίσαρος). Пошто су сви његови рођаци били поубијани, гледао је на високе функционере који су били најбоље војсковође и тражио је око себе заједно са дворанима онога који би предност имао у односу на друге по искуству, мудрости и врлини. Избор је пао на Нићифора Вријенија. Међутим, овај план је пропао на интервенцију другарица Константина, нећака Михаила Керулариа. Запитан за сат, он рече да човека познаје и цени, али да ову намеру и план о њему уопште не подржава. Цару је рекао да би онда требало да се својевољно одрекне царске власти у корист овог храброг, предузимљивог и одрешитог човека. А ако не жели да му се то и против воље деси, план о томе да га узме за савладара треба да напусти. Тако зададе велики страх цару који је и иначе био плашљив и који се бојао и сопствене сенке.²² У овим редовима могу се пронаћи и наговештаји будућих догађаја. Наиме, у ово време додељивање кесарске титуле могло је на неки начин да одређује и будућег цара. Кесарско достојанство је још увек било друго у Царству.²³ Према томе, Нићифор Вријенија хвалећи свога деду, будућег узурпатора царске титуле, приписује му све врлине које би сасвим лепо пристајале једном савладару, али исто тако и потенцијалном василевсу. Са друге стране, легитимни владар показује упадљив недостатак свих тих квалитета. Он је у страху и паници пред опасностима, боји се и сопствене сенке. Притом, изазови који су се у том тренутку налазили пред њим тражили су одрешиту војну акцију и способног и искусног војсковођу да је предводи. Тако је цар Михаило VII Вријенија прво поставио за дукса²⁴ читаве бугарске земље (τοῦτον δοῦκα τῆς τῶν

²⁰ Мишљења научника су дуго била подељена у вези са проблемом средства између Нићифора Вријенија Узурпатора из 1077–1078. године и Нићифора Вријенија Писца, мужа Ане Комнине. Једни су веровали да је реч о оцу и сину, а други о деди и унуку. Овај проблем већто је разрешила Сузан Витек Де Јонг доказујући да је кесар Нићифор Вријенија унук, а не син Нићифора Узурпатора (S. Wittek-De Jongh, Le César Nicéphore Bryennios. L'historien et ses ascendants, Byzantion 23 (1953) 463–468 = Wittek-De Jongh, Le César Nicéphore. Ауторка такође даје и детаљан преглед различитих мишљења о овом питању). Њене аргументе додатно је оснажио П. Готје у свом уводу за критичко издање Вријенијеве *Историје* (Bryennius, Introduction 20–23 где је издавач додао и новију литературу о овом проблему).

²¹ Осим ретких изузетака титула кесара је додељивана искључиво члановима царске породице. У ово време то је још увек највише достојанство, одмах после царског. Cf. Guiland, Recherches II, 25–43; Oikonomides, Lives 293.

²² Bryennius 2116–21311.

²³ Cf. G. Ostrogorsky, Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz, у: E. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig — Berlin 1930 (= Сацаровање у средњовековној Византији, Сабрана дела 3, Београд 1970, 187–188) и Г. Острогорски, Автократор и самодржац, Глас СКА 154 (1935) (= Сабрана дела 4, Београд 1970, 283 н. 9).

²⁴ Врло је занимљив развој титуле дукса и њој сродне титуле катепана. У IX столећу дукс и катепан командују војним одредима у једној теми и подређени су стратегу. Међутим, за разлику од дукса, катепан се налази у приморским областима (cf. J. Ферлуга, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, ЗРВИ 2 (1953) 61–98, 74–76 = Ферлуга, Ниже јединице). Обе титуле

Βουλγάρων ἀλοεῖξασθαι πάσης χώρας) да изађе на крај са побуњеним Словенима.²⁵ Пошто је своју мисију у Бугарској успешно завршио,²⁶ Нићифор Вријеније је прешао у Драч где је имао функцију дукса и титулу проедра (τὴν δουκικὴν ἔχων ἀρχὴν Νικηφόρος πρόεδρος ὁ Βρυέννιος).²⁷ Задатке који су тамо пред њега били постављени такође је извршио са успехом,²⁸ а његова војничка каријера је била на врхунцу. Могло би се рећи да је Нићифор Вријеније био један од најважнијих војсковођа Царства. Тим пре поставља се питање који су онда узроци довели до тога да се он у јесен 1077. године побуни и узурпира царску титулу. Међутим, пре него што одговоримо на то питање и изложимо ток његове побуне, морамо се вратити на другог узурпатора који се уздиже у исто време — Нићифора Вотанијата.

добијају ново значење у другој половини X столећа. До развоја ових титула долази услед нових војних потреба — опадањем тематске војске добија на значају доместик схола, прво истока, а потом и запада. Полако долази до замене тематске војске тагматском коју чине страни, али и домаћи плаћеници. Напуштање провинцијске војске у резерви и употреба активне војске која није везана за територију довело је до потребе за новим командним кадром који би, за разлику од стратега, били ослобођени цивилних функција и потпуно посвећени својим одредима. Тако би могли да реагују брзо чак и на два фронта. У овом контексту треба тражити и ново значење титуле дукс. Крајем X и почетком XI столећа дукс постаје врло високи војсковођа који под својом командом има и стратега. После велике административне реформе Комнина у XII столећу, дукс постаје командант теме и преузима војну и цивилну власт. Сличан развој имала је и титула катепапа која се једно време користила као синоним за дукса. Наиме, испрва је катепапа био нешто нижи у хијерархији од дукса, али од XI столећа упадљива је паралелна употреба ових титула за једну исту функцију, па чак и за једну исту особу. Несумњиво, ове две титуле су у XI столећу идентичне. Чини се само да би титула дукса била мало званичнија од катепапа, као популарније варијанте. Такође не треба заборавити да је у ромејској војсци било готово правило да се за једну исту титулу упоредо користе имена латинског (дукс) и грчког (катепапа) порекла (*Ahrweiler, Recherches* 52–67). Cf. *Ферлуга*, Ниже јединице 85–88; *T. Wasilewski, Les titres de duc, de catépaпа et de pronoteis dans l'empire byzantin du IXe jusq'au XIIe siècle, Actes du XIIe Congrès international d'Etudes byzantines II, Belgrade 1964, 233–239.*

²⁵ Bryennius 21312–16. Вријеније је постао дукс теме Бугарске са престоницом у Скопљу. Опширније о настанку и развоју ове теме в. *Љ. Максимовић, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, ЗРВИ* 36 (1997) 31–42; *И. Божилев, В. Гюзелев, Историја на средновековна Бугария VII–XIV век, София 1999, 343–350; M. Banescu, Les Duchés byzantins de Parastion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946, 118–132, 147–148 (= Banescu, Les Duchés) и *Осјорогорски, Историја* 296–297.*

²⁶ Bryennius 21316–19.

²⁷ Attaliates 24214–15 даје титулу и функцију Нићифора Вријенија на почетку излагања о његовој побуни. Титула проедра створена је на почетку владавине цара Нићифора Фокс (963–969). Пун назив био је „продар сената“. У почетку је то једна од највиших титула, по рангу виша и од магистарске. Међутим, она је била у исто време чисто почасна титула, без икакве функције. Па ипак, додељивала се малом броју великодостојника који су били у милости цара — испрва ју је носила само једна личност, а касније и више њих. Средином XI столећа титула проедра представља уобичајено напредовање од титуле магистра. Временом титула губи од свог првобитног сјаја, па се додељује и млађим људима из славних породица, као и у примеру Нићифора Вријенија, дукса Драча (cf. *Ch. Diehl, La signification du titre du proedre à Byzance, Mélanges G. Schlumberger I, Paris 1924, 105–117; Oikonomides, Listes* 299).

²⁸ Bryennius 21318–21519.

Вотанијата

Уздизање рода Вотанијата такође пада у XI столеће. Деда и отац Нићифора Вотанијата нарочито су се истакли током борбе цара Василија II (976–1025) против Самуила. Њихове подвиге Аталијат описује у моменту када је Нићифор III Вотанијат (1078–1081) већ постао цар, враћајући се на 1014. годину и крај великог похода цара Василија II против Самуила.²⁹ Према његовом извештају цар Василије је у својој дугој и напорној борби против Бугара уз себе имао једног помоћника, саветника и врсног војсковођу — Нићифора³⁰ Вотанијата „који је био деда већ споменутог цара (sc. Нићифора III Вотанијата)“ (ὄς πάππος ἦν τῷ προλελευμένῳ βασιλεῖ). На крају рата, када су Бугари били поражени његовом десницом (ὅπῳ τῆς αὐτοῦ δεξιᾶς), он је био одликован славним достојанством вестиса³¹ и блистао је на веома сјајном положају дукс (ἦν γὰρ τηκικαὐτὰ τῷ περιβλέπτῳ τῷ βριστῶν ἀξιωματὶ τετιμημένος, ἐλαμπρυνετο δὲ καὶ τῆ τοῦ δουκὸς περιφανεστάτῃ ἀρχῇ). Међутим, убрзо је погинуо на бојном пољу. На крају, Аталијат закључује да су се Бугари потчинили цару и постали робови захваљујући храбрости и великој племенитости једнога човека (sc. Нићифора Вотанијата).³²

Ништа мању храброст и јунаштво у суочавању са непријатељем није показао ни његов син Михаило, отац будућег цара Нићифора III (ὁ τοῦτου υἱὸς Μιχαήλ, πατὴρ τοῦ βασιλέως) приликом напада Бугара на Солун.³³ Његов успех је био толико велики да га је цар прогласио за сина и члана сопствене породице (υἱὸν αὐτὸν ἀπεκάλεε καὶ μέλος ἴδιον).³⁴ Аталијат нас такође обавештава о Михаиловим заслугама у рату који је цар Василије II водио против Абазга, па на крају каже да је тако Вотанијат задобио славно и сјајно име, царску љубав и трајну захвалност (ἐντεῦθεν τῷ Βωτανειᾷ τῷ περιβόητον καὶ περίλαμπρον ὄνομα καὶ ἡ πρὸς τὰ βασιλεία φιλία περιποιεῖται καὶ χάρις ἐπίμονος).³⁵

²⁹ Cf. Византијски извори за историју народа Југославије, Београд (ВИИИЈ) III (1966) 231–233 (*Б. Падџић*).

³⁰ Scylitzes 350⁵⁹–351⁸¹ овог Вотанијата назива Теофилактом. Веома истраживача (в. ВИИИЈ III (1966) 110 н. 102 – *Ј. Ферлуга* и тамо наведену литературу) идентификује Скилицино Теофилакта са Аталијатовим Нићифором, и то са пуно разлога. Скилично приповедање добро се слаже са Аталијатовим у свему, осим у имену. Тако и код Скилице Теофилакт (Нићифор) Вотанијат има сина по имену Михаило (ὁ Θεοφύλακτος σὺν τῷ υἱῷ Μιχαήλ), и функцију дукса Солуна (τὸν Βωτανειᾷ τῷ Θεοφύλακτον τὸν δοῦκα Θεσσαλονίκης), успешно се бори против Бугара, али онда убрзо гине. Чак се у вези са његовом погибјом и код Аталијата и код Скилице појављује исто место — клисура Клидион. Сви ови елементи упућују на то да су Теофилакт и Нићифор једна те иста особа, једино што није могуће објаснити одакле Скилице име Теофилакт, пошто је по ромејском обичају унук (у овом случају цар Нићифор III Вотанијат) најчешће носио име по деди. Такође није јасно зашто *A. Kazhdan, ODB I, 314–315* не прихвата ову идентификацију.

³¹ О титули вестиса в. *Oikonomides, Listes* 294 и тамо наведену литературу.

³² Attaliates 2301–21.

³³ Attaliates 23122–23416.

³⁴ Attaliates 2342.

³⁵ Attaliates 23417–23610.

Да би још више уздигао род Вотанијата, Аталијат даје и њихову легендарну генеалогiju према којој су Вотанијати потицали од Фока,³⁶ док су Фоке почетак свог рода вукли од славних Фабија.³⁷ Ова генеалогija само је делимично легендарна (тачније, њен део који се односи на Фоке), јер је неко сродство између Вотанијата и Фока постојало, мада се не може тачно одредити какво.³⁸

Успешне војничке каријере Нићифора (Теофилакта) и Михаила Вотанијата, као и њихово славно и племенито порекло, Аталијат је резимирао говорећи о Нићифору Вотанијату, будућем цару, за кога каже да је потицао „од угледног рода који се истицао и био славан како по војсковођама, тако и по јуначким делима“.³⁹ О роду Вотанијата треба још рећи да потиче са истока Царства, прецизније, из теме Анатолика.⁴⁰

О каријери Нићифора III Вотанијата не знамо много све до учешћа у побуни источних стратега 1057. године. Једини податак о његовом ангажману пре тога може се наћи само код Аталијата и односи се на време ратова Византије против Печенега. Наиме, пошто је цар Константин IX Мономах одлучио да коначно изађе на крај са Печенезима и да их потпуно порази, послао је 1053. године велику војску против њих. Ромеји, које је предводио Михаило Аколут, били су тешко поражени код Великог Преслава.⁴¹ Велики број био је убијен, а остаци су успели заједно са Михаилом да се повуку у Адријанопољ.⁴² Аталијат, описујући овај страховити пораз ромејске војске, на крају додаје да је Вотанијат био тај који је спречио војнике да беже без поретка, већ их је у бојном реду спровео до Адријанопоља, одбијајући непрестане нападе Печенега захваљујући својој одрешитости, храбрости и издржљивости.⁴⁴ Други писци уопште не спомињу овај Вотанијатов подвиг, али не изненађује чињеница да Аталијат о томе детаљно излаже, пошто је читаво његово историографско дело посвећено овој личности. Овом приликом он Вотанијата означава само именом, не водећи његову титулу или функцију.

Чини се да је побуна источних стратега у којој је и Вотанијат учествовао представљала преломни догађај за његову каријеру. Скилица том приликом спомиње Вотанијата као једног од архоната из теме Анатолика,⁴⁵ а Аталијат, гово-

³⁶ Attalates 2175–7, Zonaras 71510–11.

³⁷ Attalates 2188–13. Cf. Scyl. Cont. 17210–14.

³⁸ В. Крسمановић, Успон 170 и н. 88 и тамо наведену литературу.

³⁹ Attalates 563–5.

⁴⁰ Аталијат у свом историографском делу посвећеном Нићифору III Вотанијату на неколико места величајући свога јунака спомиње да је он са истока Царства (Attalates 18515–20, 2881–7), односно да је на истоку био стратег (Attalates 2133–9). Са друге стране, Скилица га јасно убраја међу архонте који су били настањени у теми Анатолика (Scylitzes 48862–65). Осим тога, знамо да се Вотанијат на почетку своје побуне налазио у граду Лампе у Фригији, у теми Анатолика (Scyl. Cont. 17126–17219). Cf. Cheynet, Pouvoir 217 и н. 72.

⁴¹ Cf. Златарски, Историја 106–107; Грџки извори за бугарската историја, Софија (= ГИ-БИ) VI (1965) 170–173, 324 (В. Търкова-Займова).

⁴² Scylitzes 47517–4762.

⁴³ Attalates 379–3918.

⁴⁴ Attalates 3919–4310.

⁴⁵ Scylitzes 48862–65.

рећи о његовом учешћу у побуни, наводи да је он имао титулу магистра.⁴⁶ У другој половини XI столећа Вотанијат се у неколико махова појављује у изворима вршећи различите војне дужности. Он је очито текао успешну војничку каријеру, о чему сведоче функције које је вршио и све више титуле које је носио.

Тако се Нићифор Вотанијат спомиње приликом напада Уза на Балкан из 1064. године, у време Константина X Дуке (1059–1067)⁴⁷ као један од двојице архоната подунавских градова са титулом магистра.⁴⁸ После смрти Константина X, када је Евдокија преузела власт у име својих синова, Вотанијата налазимо на истоку Царства, као дукса Антиохије са титулом магистра, у борби против Турака.⁴⁹ Такође знамо да је Вотанијат управљао Антиохијом (τυρχάνωντος εἰς τὴν τῆς Ἀντιοχείας ὀρχήν) и у време када је Диоген ступио на престо.⁵⁰ Потом је учествовао у неуспешном походу кесара Јована Дуке против Урсела 1073. године⁵¹ у коме је кесар заробљен, док је Нићифор Вотанијат са неколицином успео да побегне.⁵² Према Аталијату, кесар је био поражен зато што није слушао Вотанијатове корисне савете,⁵³ док Вријеније каже да се Вотанијат у одсудном тренутку повукао, уместо да је дошао у помоћ кесару, чиме је, упркос својој високој пута доказаној храбрости, допринео поразу.⁵⁴ Овом приликом Вотанијат носи титулу куропалата⁵⁵ и представља „састратега“ (συστράτηγος) кесара Јована.⁵⁶ У време Михаила VII Дуке, Вотанијата налазимо на месту стратега у теми Анатолика и то са титулом куропалата (Νικηφόρος κουροπαλάτης ὁ Вотанијатης ... τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχίας τυρχάνων πρώτιστος ... καὶ τὴν στρατηγίαν ἔχων τοῦ αὐτοῦ θέματος).⁵⁷ Са те функције, и са том титулом, он је касније крону и у узурпацију царске власти.

Узурпација Нићифора Вријенија — узроци побуне —

Није лако одредити праве узроке побуне Нићифора Вријенија новембра⁵⁸ 1077. године.⁵⁹ Историчари Вријеније и Аталијат, који о томе извештавају,

⁴⁶ Attalates 563–5.

⁴⁷ В. Златарски, Историја 115; Осџрогорски, Историја 324; ГИБИ VI (1965) 175 sqq; 331 sqq. (В. Търкова-Займова); ГИБИ VII (1968) 200–201 (Г. Цанкова-Петкова, П. Тивчев).

⁴⁸ Attalates 8310–19, Scyl. Cont. 11325–1149, Zonaras 6781–13.

⁴⁹ Attalates 96, Scyl. Cont. 120–121.

⁵⁰ Attalates 1012. Cf. Скабаланивич 115.

⁵¹ Скабаланивич 112–113, 115.

⁵² Scyl. Cont. 15814–17.

⁵³ Attalates 18514–18612.

⁵⁴ Bryennius 1713–7.

⁵⁵ Куропалат је висока дворска титула која је углавном додељивана члановима царске породице. *Oikonomidēs*, *Listes* 293. О развоју ове титуле в. ODB II, 1157 (А. Kazhdan).

⁵⁶ Attalates 18515–16, Scyl. Cont. 15813.

⁵⁷ Attalates 2132–9. Cf. Скабаланивич 115.

⁵⁸ Ближу временску одредницу даје једино Attalates 24212 који каже да је побуна почела „пошто је прошао месец октобар“ (τοῦ δὲ ὀκτωβρίου μηνὸς παρεληλυθότος).

⁵⁹ Основни подаци о овој побуни могу се наћи у Скабаланивич 113–114, 121–122; *Burdara*, *Καθοστῶσις* 51–63; *Cheynet*, *Pouvoir* 83–84, нр 104.

пристрасни су. Први велича свог претка, а други га куди пошто је присталица Нићифора Вотанијата.

Према првоне, Вријеније је због споменутих војних подвига задобио велику част и одликовања, па су му због тога многи завидели. Злоупотребљавајући цареву лакоумност, тајно су га оговарали како жели преврат. Слично је био и његов брат Јован када је дошао у Цариград. Тражећи од цара награду за своја јуначка дела, био је игнорисан и отпуштен празних руку.⁶⁰ Видимо да су војсковође имале разлога да се подигну против цара који се, добрим делом под утицајем логотета Нићифорице, тако према њима понашао.

С друге стране, Аталијат приказује почетак побуне у много неповољнијем светлу по Вријенија. Прво је назива побуњеничким злочинством, а онда каже како је у Драчу имао функцију дукса проедар Нићифор Вријеније и, пошто је био разрешен, узео је царско име.⁶¹ Из овога би се могло закључити да је према Аталијату непосредни повод за побуну био губитак положаја дукса у Драчу.

Одбијање да на прави начин вреднује подвиге својих војсковођа и одсуство њиховог напредовања у каријери само су један део незадовољства везаног за цара.⁶² Прави извор незадовољства био је начин на који су Царством управљали Михаило VII и његов најближи сарадник, евнух Нићифорица, који је заузимао значајно место логотета дрона. Цар Михаило VII Дука био је Пселов васпитаник. Занимао се за науку и уметност, а готово никакав интерес није исказивао за државничке и војне послове. Тако се отворило неограничено велико поље утицаја за његове саветнике. Евнух Нићифорица је у томе видео прилику за себе. Пошто је постао логотет дрона, уз помоћ интрига ослободио се свих који су имали утицаја на државничке послове. Тако је слабог цара потпуно ставио под свој утицај.⁶³ Савременици су га оптуживали за строгу фискалну политику из које је често извлачио и личну корист, корупцију и небригу за државно добро. Један од његових најкритикованијих потеза била је изградња складишта за жито у Радосту приликом покушаја да успостави државни монопол на трговину житом.⁶⁴

Бројне побуне против царске власти у време Михаила VII различити аутори објашњавају управо незадовољством Нићифорицином политиком. Прва од њих била је побуна Урседа од Бајела и кесара Јована Дуке 1073–1074. године.⁶⁵

⁶⁰ Bryennius 21520–21713.

⁶¹ Attalates 24212–16.

⁶² У историји Византије то је чест узрок незадовољства и побуна против царске власти. Као што смо већ видели, слична ситуација довела је и до побуне источних стратега 1057. године.

⁶³ Cf. Скабаланич 109–111. Детаљно о Нићифорици в. М. Angold, The Byzantine Empire 1025–1204, A Political History, London – New York 1984, 98–102 (= Angold, Empire).

⁶⁴ Док Скабаланич 111 о Нићифорициним мерама преноси само негативно и једнострано мишљење савременика, Осипрогорски, Историја 328 и Angold, Empire 99–100 у његовим напоменама виде пре свега безуспешан покушај супротстављања феудалним силама и успостављања старог бирократског централизма.

⁶⁵ Детаљније о овој побуни в. Скабаланич 111–113; D. Polemis, Notes on Eleventh-Century Chronology (1054–1081), BZ 58 (1965) 60–76, 66–68 (= Polemis, Notes); Burdara, Καθούσιος 42–47; Cheynet, Pouvoir no 97, 78–79.

Уследила је побуна вестарха Нестора, управника (катепан или дукс) теме Парадунавон.⁶⁶ У модерној литератури сви аутори су сагласни да је побуна Нићифора Вријенија била следећа у овом низу.⁶⁷ На самом почетку завереници су прецизно формулисали своје циљеве: уклонити тврдицу и лошег управљача, поставити на чело РOMEја човека који се дичи многим одликовањима и не дозволи да се један евнух поиграва рOMEјским војсковођама.⁶⁸ Раније, говорећи о цару, Вријеније каже да су многи злоупотребљавали његову благост (κουφότης), што би се још могло разумети и као лакоумност. Ни Аталијат не штеди оштре и ружне речи описујући реакцију цара и његовог сарадника на побуну Нићифора Вријенија. Он тврди „да владари у Византиону нису били још безумнији (sc. од побуњеника) брзо би био разрешен и поражен њихов подухват“.⁶⁹ Исто тако, каже Аталијат, „цар услед глупости и немара, сасвим несмотрено није приметно да се спрема тај неспретни подухват већ дуго времена, сасвим близу њега (Адријанопољ је, наиме, од Цариграда удаљен само три дана, сасвим недалеко). Па и када је схватио, пошто се понашао комотно и широко, учинио је непријатеље јакима, тако да је поступака који су непријатеље увећавали и уздизали у висину, услед немара и кашњења, било више (него) оних који су им били у штету, као што је већ било изложено. Да кажемо истину, свевидеће око доделило је царство ономе ко је њега достојан преко других напора и битака“.⁷⁰ Одавде произлази да цар који је тренутно био на власти тога и није био достојан.

Да је Нићифорицина фискална политика била извор највећих незадовољстава доказује и поступак грађана Радоста. Прешавши на страну Нићифора Вријенија, прво што су становници желели да ураде било је да сруше и потпуно униште јавну срамоту и неправду, логотетову несрећну замисао усмерену против мноштва, житницу ван града. Складиште је било потпуно уништено.⁷¹ Непопуларност владара и његовог првог сарадника била је толико општепозната, да се сви пијаци слажу у констатацији да је узурпатор мислио да ће његове трупе лако ући у престоницу пошто је становништво омрзло цара и логотета.⁷²

⁶⁶ О Несторовој побуни детаљније в. Златарски, Историја 155–159 који почетак побуне ставља отприлике у 1074. годину; Vaneski, Les Duchés 90–93 који се залаже за 1072–1073; Diakonou, Les Petchénégucs 100–109; Angold, Empire 98 који је датира у 1076. годину. Cf. Burdara, Καθούσιος 50–51 и Cheynet, Pouvoir 81 no 102 који прихвата 1074. годину.

⁶⁷ В. Скабаланич 113, Златарски, Историја 159, Осипрогорски, Историја 328.

⁶⁸ Bryennius 21716–19.

⁶⁹ Attalates 2434–6.

⁷⁰ Attalates 24319–2445.

⁷¹ Attalates 24822–2493. Angold, Empire 99–100 рушење складишта види као самосталну акцију грађана која нема много везе са Вријенијевом побуном. Такав утисак се стиче и из Аталијатовог приповедања, пошто он епизоду везану за Радост описује врло детаљно.

⁷² Bryennius 23311–13 о томе пише готово идилично: „Становници града су већ били гневни на владара (δὲ ὀργῆς ἔχοντες τὸν κρατοῦντα) и знали су за храброст и чврстину Вријенија и већ су откривали наклоност према њему коју су раније крили“. Attalates 2507–11 каже да је Вријеније веровао да ће бити примљен у град са пристанком и да ће се без бојазни домоћи царства будући да су грађани били босни на цара и логотета, и да су их мрзели (οἱ πολῖται τὸν βασιλέα σὺν τῷ λογοθέτῃ δὲ ὀργῆς καὶ μίσους ἄτενοῦς ἔχουσι). Иако тај план није уродио плодом, и иако су грађани

— Шоко побуне —

У побуни Нићифора Вријенија огромну, а на моменте се чини и пресудну улогу, играо је његов брат Јован (из каснијих догађаја знамо да је имао титулу магистра⁷³). Он је покренуо механизам завере у Цариграду, договоривши се са другим незадовољником, Василикијем.⁷⁴ Потом је отишао у Адријанопољ, а Василики је остао у Цариграду. Јован се постарао за придобијање савезника — прво је својој вољи подложио цео Адријанопољ,⁷⁵ затим и околне градове, окупио је војску из Македоније и Тракије,⁷⁶ па је чак придобио и мноштво Варјага и Франака.⁷⁷ Преко његовог сина Вријенија су се ородили са Тарханиотима, другом најмоћнијом породицом Адријанопоља.⁷⁸ Иако је улога Јована Вријенија у почетним фазама побуне била веома велика, он никада није доводио у питање првенство свога брата. Од самог почетка сасвим је јасно ко је главни вођа читавог подухвата. Пошто су припреме биле извршене, Јован је у више наврата позивао брата да крене у отворену акцију, али је овај и даље неодлучно седео у Драчу.⁷⁹

Одлучујући момент који је Нићифора Вријенија натерао да напусти овај град и крене у отворену узурпацију било је смеђивање са положаја дукса. У новембру 1077. године⁸⁰ он напушта Драч и креће према Адријанопољу који је био центар моћи његове породице и где се налазила главнина снага које је предводио Јован кренувши му у сусрет.⁸¹ Први сукоб Нићифора Вријенија са царском војском коју је предводио Василики, послат од цара да га замени, зароби и пошаље у престоницу, био је код Солуна. Василики је поражен, а заклетве размењене са Јованом, које је овом приликом погазио, биле су обновљене.⁸² Овим сукобом са царском војском Вријеније је ушао у отворену побуну. Потом је неометано напредовао и стигао до Трајанопоља где се састао са братом Јованом. Пошто је Трајанопољ лако освојен, Нићифор Вријеније је ставио на себе царске инсигније и био проглашен за цара.⁸³ Онда је наставио пут за Адријано-

пољу. пружили отпор Вријенијевим трупама, пошто никакве наклоности према њему није било, остаје ово сведочанство о омрази престоничког становништва на цара и логотета. Слично о томе извештавају и Zonaras 71611–14 и Scyl. Cont. 17421–24.

⁷³ Bryennius 2333–4. Међутим, у Bryennius, Introduction 16 н. 3 издавач споменице неиздат печат вестиса Јована Вријенија (Dumbarton Oaks н° 4998) који се може датирати у XI столеће, па би се тако могао односити и на брата побуњеника Нићифора Вријенија.

⁷⁴ Bryennius 21713–16.

⁷⁵ Bryennius 22318–20.

⁷⁶ Bryennius 2271–5. Према Attalates 2436–9 ствари су изгледале другачије: „Други трачеви и македонски градови, осим неколицине, држали су се ван њихове завере и ишчекивали су царске писане наредбе и упутства у вези са борбом против побуњеника“.

⁷⁷ Attalates 24218–21.

⁷⁸ Bryennius 22321–2259.

⁷⁹ Bryennius 2194–12.

⁸⁰ Attalates 24212–18. И према Zonaras 71521–7161 Нићифор Вријеније се одметнуо пошто је схватио да му је власт угрожена (ἐλεῖ μεδαίηκε ἀφαίρεθεῖς τὴν ἀρχήν).

⁸¹ Bryennius 22510–16.

⁸² Bryennius 22516–26.

⁸³ Bryennius 22718–23116, Attalates 24621–2479.

пољ. Аталијат је чак забележио да се то догодило пошто је већ наступио месец новембар (ἄρτι τοῦ νοεμβρίου μηνὸς ἐπιστάτης). Узурпатор је био добро примљен у свим местима кроз која је прошао, а становници Адријанопоља су му приредили велелепан дочек.⁸⁴ Ово је био важан моменат за Нићифора Вријенија пошто је тај град био центар његове породице. На неки начин био је то и врхунац његове узурпације. После тога, читав подухват почео је да се урушава.

После проглашења за цара, следећи логични корак био би улазак узурпатора у Цариград. Нићифор Вријеније је мислио да ће са пристанком ући у град и да неће бити потребе да га опседа.⁸⁵ Не мења много на ствари да ли ћемо поверење поклонити Вријенију који каже да је узурпатор испрва имао поверење грађана, али да се њихова добра воља несрећним случајем преокренула,⁸⁶ или ћемо веровати Аталијату који тврди да он никада није имао подршку у Цариграду, пошто су грађани од самог почетка били наклоњени Вотанијату.⁸⁷ Закључак је да узурпатор није имао потребну подршку у престоници, па је Јован Вријеније, који је био послат на Константинопољ, изгубивши наду да ће град потчинити убеђивањем, кренуо у опсаду која се убрзо показала узалудном, те је током јануара 1078. од ње и одустао.⁸⁸ После тога Јованова војска је била тешко поражена и разбијена од царских трупа,⁸⁹ а узурпатора Нићифора Вријенија су у Адријанопољу опсели Печенези.⁹⁰

Оваквим неуспесима завршена је прва фаза побуне Нићифора Вријенија. Узурпатор није успео да уђе у Цариград, што је већ значило неуспех читавог подухвата. Он једноставно није имао довољну подршку у престоници, а без помоћи елитних слојева становништва у самом Константинопољу није могао да рачуна на успех.

Побуна Нићифора Војанијаџа

Упоредо са неуспешном узурпацијом Вријенија одвијала се успешна побуна Нићифора Вотанијата.⁹¹ И у овом случају главни узроци побуне били су лоше економско стање Царства, непопуларне мере, лоша политика и управљање цара и његовог првог саветника Нићифорице. Зато су прваци са истока, као

⁸⁴ Bryennius 23116–19, Attalates 24721–24813.

⁸⁵ Bryennius 23121–2332, Attalates 2506–7.

⁸⁶ Bryennius 23316–23511.

⁸⁷ Attalates 25023–25215, cf. Scyl. Cont. 1751–6, Zonaras 71615–19.

⁸⁸ Из Attalates 256–257 знамо да се 7. јануара 1078. године, када је Вотанијат у Цариграду био проглашен за цара, Јован још увек налазио под градом.

⁸⁹ Attalates 25215–2554, Scyl. Cont. 1756–25, Zonaras 71619–7177.

⁹⁰ Attalates 26119–2634, Scyl. Cont. 17525–1762, Zonaras 7178–11, Bryennius 2371–14 даје другачију, по своје претке много повољнију верзију ових догађаја. Наиме, он говори о Јовановој победи над Печенезима, а опсаду Адријанопоља уопште и не спомине.

⁹¹ О овој побуни детаљније в. Polemis, Notes 69–71; Burdara, Καθολικός 51–63; Cheynet, Pouvoir 84–85, no 105.

и остала елита из синклитског слоја ушли у побуну коју су већ дуго планирали. Сакупивши се, куропалата Ниџифора Вотанијата су прогласили за цара, октобра месеца 1077. године.⁹²

Посебно питање представља редослед избијања побуна Вријенија и Вотанијата. Према извештајима Аталијата, Скиличиног Настављача и Зонаре, Вотанијатова побуна претходила је Вријенијевој, пошто се он побунио када је Вотанијат већ кренуо пут Цариграда. Са друге стране, према писању Вријенија,⁹³ Вотанијатова побуна долази готово као реакција на Вријенијевој. Чини се да код свих писаца редослед догађаја зависи од композиције и главне теме њихових дела. Тако се на основу редоследа излагања не може поуздано утврдити и редослед збивања. Међутим, то и није од пресудног значаја. Извесно је да су се ове две побуне одвијале истовремено, да су избиле из готово идентичних разлога, једна на западу, друга на истоку Царства. Иза Вријенија стајале су западне аристократске породице, а иза Вотанијата источне, сходно њиховим пореклима.

Из извора знамо да се Вотанијат на почетку побуне налазио у граду Лампи у Фригији, да је носио титулу куропалата, имао функцију стратега теме Анатолика, и да су га подржавале аристократске породице истока. Међутим, важно је истаћи да га је осим источних породица подржавао и синклитски слој у Цариграду. Касније ће се испоставити да је та врста подршке била кључна у читавом подухвату, који је, за разлику од Вријенијевог, крунисан успехом.

След догађаја који је водио крунисању Ниџифора Вотанијата за цара указује на значај активности које су у његову корист предузимане у Цариграду. Тако је Вотанијат од својих присталица у престоници био извикан за цара у Светој Софији док се Михаило VII са синклитом налазио у Влахерни. Било је то у недељу, сутрадан по Богојављењу, 7. јануара 1078. године. Док се то догађало у престоници, Вотанијат је још увек седео у свом градићу у источним провинцијама.⁹⁴

Потом је кренуо из Фригије ка Битинији. При томе, војна и политичка активност теку дословце упоредо. Тако је он тајно одржавао везе са онима из престонице, обећавајући правима веома велике почести и дарове ако би имао њихову сарадњу да постане владар ромејског царства. Упоредо с тим, Вотанијат се приближавао престоници. Прво је стигао у Котијеју, па је онда тајно преко тврђаве Ацула у близини реке Сангарије доспео до предграђа Никеје.

Вероватно да у почетку Вотанијат није имао масовну подршку. На више места у изворима налазимо да му је недостајало војске, да му је војска била храбра, иако малобројна, и на крају, пошто је ушао у Никеју, сасвим одређено да „оних што су са њим кренули у побуну није било више од триста“.⁹⁵ Вотанијат је у Никеју ушао без борбе, чак је био лепо дочекан. Тачно време његовог доласка тешко је одредити, али би се могло претпоставити да се то догодило у другој по-

ловини фебруара, пошто знамо да је Вотанијат из Никеје послао један одред према Халкедону и Хрисопољу „на прве календе месеца марта, првог индикта“.⁹⁶

Недовољну бројност својих трупа Вотанијат је успешно надокнадио политичком активношћу. Наиме, он није водио ниједну већу битку, нити је опседао престоницу на путу ка власти. Тако је било и док се налазио у Никеји; пошто су они у престоници сазнали да се Вотанијат појавио и како га је Никеја тријумфално поздравила, одмах се нашао у разговорима и плановима чланова сената и многих из свештенства. Већ до тада су многи с њим тајно преговарали или примали од њега златопечатна писма.⁹⁷ Томе треба додати да је доста становника из престонице чак прешло Вотанијату у Никеју, чиме му се повећао број присталица.⁹⁸

Преломни догађај за исход читавог подухвата и судбину Михаила VII био је проглашење Вотанијата за цара у Никеји, у цркви Св. Софије. То се догодило после Благовеште, тј. после 25. марта 1078. године, у присуству Антиохијског патријарха Емилијана и других великодостојника. Подршка је у ствари била масовна — пришао му је читав клир, као и синклит и готово сви грађани.⁹⁹ То је било одлучујуће за судбину цара Михаила VII. Неколико дана после Вотанијатова проглашења за цара у Никеји, он је абдицирао, замонашио се и ступио у Студијски манастир. По свој прилици, то се догодило на Лазареву суботу¹⁰⁰ која је 1078. године била 31. марта.¹⁰¹

Обавештен о овим догађајима, Вотанијат сместа креће из Никеје ка престоници која је три дана била без цара, док су за то време становници сами чували палате. Дошавши у луку Пренет, послао је једног од својих најповерљивијих људи, Ворила, да преузме царске палате (Велику и Влахернску).¹⁰² Убрзо је и сам ушао у престоницу и патријарх га је овенчао царском дијадемом.¹⁰³

Може се успоставити и прецизнија хронологија ових догађаја. Вотанијат је стигао у Пренет¹⁰⁴ 2. априла увече¹⁰⁵ и одатле је послао Ворила да преузме

⁹⁶ Attaliates 26712–15.

⁹⁷ Bryennius 24317–23.

⁹⁸ Attaliates 26911–12. Cf. Scyl. Cont. 17720, Zonaras 7194.

⁹⁹ Scyl. Cont. 17722–1784. Cf. Attaliates 269–270, Zonaras 719. Овде је реч о правом проглашењу за цара, што се за претходно спомињано проглашење у цркви Св. Софије у Цариграду не може рећи. То прво извикивање за цара претходило је, или прецизније речено, иницирало је побуњеничку активност Вотанијата. Видели смо да је у том тренутку он мирно седео у свом градићу у источним провинцијама. Могло би се рећи да је ово прво проглашење у ствари представљало почетак побуне и напредовања ка престоници. После низа војних и политичких активности кроз које је Вотанијат прошао дошло је до овог новог, могло би се рећи правог проглашења, које је представљало последњи корак ка стварном преузимању власти о чему сведочи и присуство високих представника цркве, сената и грађана.

¹⁰⁰ Scyl. Cont. 1788–14. Cf. Zonaras 71916–7205.

¹⁰¹ Polemis, Notes, 70.

¹⁰² Bryennius 248 н. 5.

¹⁰³ Scyl. Cont. 17816–1796. Cf. Attaliates 2723–2737, Zonaras 7209–17.

¹⁰⁴ Пренет је мала лука на јужној обали Никомедијског залива, источно од Хеленопоља (в. *W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor* (Royal Geographical Society. Supplementary

⁹² Scyl. Cont. 17126–17219. Cf. Attaliates 24110–24211, Zonaras 7155–8.

⁹³ Bryennius 23715–2392.

⁹⁴ Attaliates 2569–20.

⁹⁵ Bryennius 23915–24316. Cf. Attaliates 265–267, Scyl. Cont 176–177, Zonaras 718–719.

царске палате. Ноћ је провео примајући пријатеље, а сутрадан ујутру се укрцао за Цариград. Ушавши у град, био је крунисан на Велики уторак. тј. 3. априла 1078. године.¹⁰⁶ Вотанијат је дошао на власт тако што је у престоници букнула побуна¹⁰⁷ у којој је претходни владар приморан на абдикацију, а он проглашен за цара и потом позван да дође у Цариград.¹⁰⁸ Пут му је био потпуно припремљен и он је једноставно стигао право на крунисање.

Сада је Вотанијату остало само да се разрачуна са остацима снага Нићифора Вријенија, што је он учинио брзо и са успехом.¹⁰⁹

Закључак

На основу свега изложеног могу се донети одређени закључци о начину освајања врховне власти у Византији у другој половини XI stoleћа, као и о положају, значају и развоју војног племства кроз читав XI век.

Нићифор Вријенија је као узурпатор мислио да ће са пристанком ући у Цариград, и да неће бити потребе да га опседа. Његов покушај може се упоредити са побунама које су се догодиле у блиском временском периоду, а које су имале успешан исход, тј. узурпатори су успели да уђу у Цариград и постану легитимни цареви. Реч је пре свега о узурпацији Нићифора Вотанијата која се одвијала упоредо са Вријенијевом, али и о узурпацији Исака Комнина из 1057. године.¹¹⁰ Обојица су ушла у престоницу без опсаде и оружаних сукоба. Прего-

Papers IV), London 1890, 188 = Ramsay, Historical Geography). Занимљиво је да Bryennius 249¹¹–251²² једини спомиње да је Вотанијат кренувши из Пренета стигао у палату Руфинијану где се задржао очекујући царски дромон и остале почасти. Руфинијана је мали град југоисточно од Халкедона. О палати в. R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, 150–151; Ramsay, Historical Geography 189. Чудно је да ни један други извор ово не спомиње. Могуће је да је Вријенија убацио овај детаљ зато што су се касније у Руфинијани водили преговори између Вотанијата и Алексија Комнина после којих је нови цар наставио пут у престоницу. Иако истраживачи више поверења указују Аталијату који је био очевидца ових догађаја, због прецизности детаља које даје Вријенија могло би се закључити да је Аталијат скраћивао свој извештај што је могло да доведе до пометње у хронологији (cf. Bryennius 249 n. 7).

¹⁰⁵ Attalates 272²³.

¹⁰⁶ Cf. Polemis, Notes 71.

¹⁰⁷ Bryennius 249¹¹–12 дословно каже да је Вотанијат, сазнавши за устанак у престоници, кренуо из Никеје и журио у Цариград (Ὁ δὲ Βωτανειάτης τὴν ἐν τῇ πόλει στάσιν μαθὼν, ἀπάρας ἐκ τῆς Νικαίας, ἤπειγέτο πρὸς τὴν μεγαλόπολιν).

¹⁰⁸ Scyl. Cont. 178²³–179² каже да су га становници града писмима позивали да се дигне и дође што пре (οἱ δὲ τῆς πόλεως γράμματαὶ τὸν Βωτανειάτην διαναστήσανα καὶ ἔλθεῖν ταχινώτερον ἐπέπευδον).

¹⁰⁹ Да би се реконструисали ови догађаји најзахвалније је поредити описе које дају Attalates 284–293 и Bryennius 257–283. Иако су обојица зачети својом пристрасношћу, њихови на моменте чак супротни извештаји одлично се допуњују. Scyl. Cont. 179¹²–181⁸ и Zonaras 721²–722⁶ скраћено прате приповедање Аталијата, па стога немају самосталну изворну вредност.

¹¹⁰ О овој побуни в. Скабаланиовић 73–80; Mädlar 29–40; Schumberger, Ерорѐ III, 776–830; Осипрогорски, Историја 320–321; Burdara, Καθολικός 10–17; Cheynet, Pouvoir n° 80, 68–70; Крсмановић, Успон 145–238. Приликом побуне Исака Комнина узурпатор је убрзо после победе код Никеје ушао у Никомедију, одакле је започео преговоре са царем и полако се прими-

вори, а пре свега њихове присталице у граду, обавили су све што је било потребно да претендент уђе у Константинопољ без противљења и свечано. У оба споменута случаја присталице узурпатора дигле су побуну у Цариграду, прогласиле су новог цара, а претходног нагнале на абдикацију. Тек тада је узурпатор ушао у град. Дакле, није била у питању само сагласност, већ активно учешће престоничког становништва, а нарочито елите — чланова синклита и црквених великодостојника.

Када се говори о развоју војног племства у Византији XI stoleћа,¹¹¹ разматрани представници породица Вријенија и Вотанијата лепо илуструју процес који је обухватио период од краја владавине Василија II (1025) напуштена на престо Алексија I Комнина (1081), у коме се формирала моћна група родова војне аристократије која ће у будућности сачињавати клан Комнина.

Василије II био је последњи цар који је покушао да заустави раст земљинске аристократије,¹¹² али је његова политика супротстављања економским и политичким аспирацијама аристократије била убрзо напуштена. Међутим, суд о антиаристократској политици Василија II, који је дуго био општеприхваћен у науци, захтева преиспитивање. Резултати до којих је у својим истраживањима дошао Каждан јако се разликују од ове укоревене оцене која је настала на основу чињенице да је Василије II потискивао стару аристократију оличену у породицама Фока, Малена и другим родовима који су обележили X век. Истини за вољу, њихово потпуно потискивање са историјске сцене пада тек у године после смрти овога цара. Међутим, много важнији био је други процес који се паралелно одвијао у време Василија II — настанак нове војне аристократије, пре свега Комнина и читавог низа породица које ће у будућности сачињавати њихов клан. Овом процесу дуго се није придавала одговарајућа важност пошто је био постепен и теже уочљив за савременике који су нам о овој епохи оставили сведочанства. Ипак, многе породице које су касније сачињавале војну ари-

цао престоници. Међутим, пошто је цар Михаило VI изгубио подршку синклита, престоничког становништва и цркве на челу са васељенским патријархом, у Цариграду је избила побуна, која се завршила његовом абдикацијом и замонашењем. Вест о томе узурпатор Исаак Комнин дочекао је код Хрисопоља. Исаак Комнин је ушао у Цариград тек када је престоничка побуна била успешно окончана и пошто су присталице новог цара преузеле царску палату. Тако Burdara, loc. cit. закључује: „ο Κομνηνός πέτυχε να ανατρέψει τον Μιχαήλ 6^ο με τη συνεργασία μιας περιβάς μέσα στη πόλη και με τον στρατό έξω από αυτήν“ док Крсмановић, op. cit. 226–231 иде и даље тврдећи да је овде у ствари било речи о две побуне, и да је абдикација Михаила VI била непосредно последица наведених догађаја у Цариграду. Престоничка побуна одвијала се независно од ове друге чему у прилог говори и то што је Исаак Комнин ушао у престоницу тек пошто је легитимни цар абдицирао: „Њега су тако рећи, Цариграђани позвали да преузме власт над државом Ромеја“.

¹¹¹ О аристократији у Византији, њеним одликама и развоју в. А. П. Каждан, Об аристократизацији византијског общества VIII–XII вв, ЗРВИ 11 (1968) 47–53; G. Ostrogorsky, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971) 1–32; А. П. Каждан, Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв, Москва 1974 (= Каждан, Социальный состав); А. Kazhdan, The Aristocracy and the Imperial Ideal, P. Magdalino, Byzantine Snobbery and D. Nicol, The Prosopography of the Byzantine Aristocracy in The Byzantine Aristocracy XI to XIII Centuries, ed. Michael Angold, Oxford 1984; Крсмановић, Успон.

¹¹² Детаљно о овој борби и законодавству Василија II у вези са тим в. Осипрогорски, Историја 291–292.

стократију свој развој започеле су у време Василија II. Каждан чак даје и процентуални однос између војних и цивилних породица које се од тог доба развијају, и ти подаци не дозвољавају да се Василије II назове непријатељем војне аристократије. Другим речима, за време његове владавине многе старе аристократске породице биле су озбиљно ослабљене, али се на основу тога његова политика не може означити антиаристократском, пошто се истовремено одвијао један много значајнији процес — појава и велики раст нових родова војне аристократије који су представљали ослонац цару у периоду препуном ратова и унутрашњих сукоба.¹¹³ У новијој литератури је сасвим убедљиво показано да је много исправније уместо о антиаристократској политици говорити о „смени“ породица унутар византијског аристократског слоја у ово време. Ови нови родови војне аристократије били су практично на почетку свога уздицања ка елитним положајима у држави. Њиховим првим представницима, мање или више угледног порекла, биле су повераване различите војне функције.¹¹⁴ На основу успеха у војној служби они су били награђивани вишим титулама и напредовали су у државној хијерархији. Вријенији и Вотанијати припадају овим новим породицама војне аристократије које покушавају да учврсте и побољшају своје позиције у првој половини XI века. Њихов развој и напредовање били су условљени успешним вршењем војних дужности поверених од цара и добијањем све виших титула с једне стране, и учешћем у покретима и побунама против царске власти с друге стране, због чега су били строго кажњавани.

Читав овај процес у ствари представља припрему за преврат из 1081. године и долазак Комнина на власт. При томе ваља имати на уму да се први део овог периода, до побуне из 1057. године, може окарактерисати као раздобље успона новог војног племства коме припадају и родови Вријенија и Вотанијата. После 1057. они припадају водећим породицама „војне странке“ која преузима власт у држави. Тако ова два рода даље јачају, до времена када довољно оснаже да и њихови представници уђу у исти подухват — узурпацију царске власти.

Srdjan Rajković

TWO MUTINIES IN BYZANTIUM AT THE END OF THE 1070s

On the basis of the analyzed biographical data and cases of usurpation of Nikephoros Bryennios and Nikephoros Botaneiates, it is possible to draw some conclusions concerning the manner of gaining, that is, undertaking supreme power in Byzantium in the second half of the 11th century, as well as the position, significance and development of the military nobility throughout the 11th century.

Nikephoros Bryennios as a pretender cherished futile hopes that he would gain consent to enter Constantinople, and that there would be no need to put in on siege.

¹¹³ Cf. *Каждан*, Социальный состав 255–256.

¹¹⁴ *Крسانовић*, Успон 11–12.

His attempt can be compared with mutinies which took place at about that time, which had a successful outcome, i. e. with usurpers succeeding in entering Constantinople and becoming legitimate emperors. The point at issue is the usurpation of Nikephoros Botaneiatos which evolved simultaneously with that of Bryennios', and also the usurpation of Isaac Komnenos from 1057. Both of them entered the capital without a siege and armed clashes. Negotiations, and primarily their followers in the city, performed necessary actions enabling the claimant to enter Constantinople without opposition and in a solemn manner. In both aforementioned cases followers of the usurper mounted a mutiny in Constantinople, proclaimed a new emperor, and forced the previous one to abdicate. It was at that moment that the usurper entered the city. Thus, the issue in question was not only consent, but the active participation of the inhabitants of the capital, especially its elite, members of the synclitos, and church dignitaries.

As regards the growth of the military nobility in eleventh-century Byzantium, it should not be disregarded that in the period from the end of the rule of Basil II (1025), until the time when Alexios I Komnenos ascended the throne (1081), powerful military aristocracy emerged, which was subsequently to form the clan of the Komnenoi. As a matter of fact, this marked the beginning of the preparation of a coup of 1081 and their coming to power. The first part of this period, until the mutiny of 1057, can be characterized as the period of the rise of new military aristocracy, to which the families of the Bryennioi and the Botaneiatoi belonged. After 1057, they were the leading families of the "military party" which took over power. Thus, the might of these families continued to grow, until the time when they had acquired sufficient power so that their representatives could perform the same undertaking — the usurpation of the imperial rule.

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ

ОДМЕТНИК ТЕОДОРА ПРОДРОМА. ИЗ ИСТОРИЈЕ
ВИЗАНТИЈСКО-УГАРСКО-СРПСКИХ ОДНОСА У XII ВЕКУ

На основу тумачења специфичне фразеологије византијских писаца, у овом случају појма *συναποστάτης*, који је употребно песник Теодор Продром, изводе се закључци о умешаности Андроника Комнина, а такође и Угара, у смењивање српског великог жупана Уроша II и краткотрајни долазак на власт његовог брата Десе, у периоду лето–јесен 1153. или пролеће–лето 1154. године, у склопу покушаја Андроника Комнина да заузме византијски престо и византијско-угарског сукоба који је 1154–1155. уследио.

Историја славне епохе Манојла I Комнина (1143–1180) позната је понајвише преко два велика дела византијске историографије, Историје Јована Кинама и Историје Никите Хонијата.¹ Осим поменути два, међу осталим такозваним наративним изворима велики значај имају и дела дворских ретора. У поздини замршене фразеологије, карактеристичне за ову врсту књижевности, често се налазе значајни детаљи који су из других извора непознати. За слику бурне историје византијских ратова са Угрима и Србима, као и за историју самих тих народа, веома значајне податке пружају дела Теодора Продрома и Михила Солунског.²

¹ Cf. Ioannis Cinnami Epitome. Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A. Meineke, Bonnæ 1836; Nicetas Choniatae Historia, rec. I. A. von Dieters, Berlin — New York 1975.

² Историја византијске књижевности зна за два аутора која су живела у XII веку и звала се Теодор Продром. Посебан и веома сложен проблем јесте питање атрибуције појединих дела једноме или другоме од два Теодора Продрома, Старијем односно Млађем, или, како се још назива, Продрому Манганском. Песма о којој ће овде бити речи налази се у Codex Marcianus XI 22 венетцијанске библиотеке, за који се верује да садржи дела Теодора Продрома Млађег. Коринџево је издање *I. Rácz, Bizánci költemények Mánuel császár Magyar hadjáratairól*, Budapest 1941. Постоји и значајан корпус песама посвећених походима цара Манојла Комнина против Србије, које су приписане Теодору Продрому Старијем, в. *W. Hörandner, Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, Wien 1974. Важнију литературу о проблемима везаним за личност Продрома в. у Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 175 (*Б. Ферјанчић*) и Manganius Prodromos, Theodoros Prodromos, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York — Oxford 1991, 1726–1727 (*A. Kazhdan*). У припреми је целовито издање песма Продрома Манганског, на чему раде М. и Е. Jeffreys.

Овај рад односи се на једно такво дело познатог византијског ретора XII века, Теодора Продрома. Оно је посвећено автократу Манојлу I, прецизније, рату против Угара и Срба 1155. године.³ Овде неће бити говора о целом делу, већ само о једном карактеристичном изразу који је ретор употребио. Пре него што премоно на сам проблем, корисно је да као увод буде изложен један резиме византијско-угарско-српских политичких односа у годинама које су претходили догађајима о којима говори Продром.

После неуспелог Другог крсташког рата (1147) године, створена су два савезништва која су на неко време поделила велики део Европе. У једном од њих, такозваној антивизантијској коалицији, нашли су се почетком 1149. године Нормани Сицилије и јужне Италије са својим краљем Рожером II, немачка породица Велфа (непријатељи Хоенштауфоваца), Утри под краљем Гезом II и Срби под великим жупаном Урошем II. Савезник Манојла Комнина био је немачки цар Конрад III Хоенштауфен. У Русији, цареви савезници били су кнез Галича Владимирко и кнез Суздаља Јуриј Долгоруки. Њихов непријатељ, киевски кнез Изјаслав, био је на страни Угара.⁴

Од свега тога за нас су интересантни односи између Угара и Срба и ратови Византинаца против њих.⁵ У то време, Срби су били поданици византијског цара; он је постављао или макар потврђивао избор њиховог великог жупана. Током XII века Срби су више пута покушавали да се ослободе царске власти, и њихови велики жупани су у тим настојањима тражили и налазили бројне савезнике. Веома много су их подржавали Утри, који су значајно утицали на прилике у Србији. Постојале су, такође, сродничке везе између династија које су владале двома земљама. Белош, личност веома значајна у Угарској, са титулама бана и палатина, био је ујак угарског краља Гезе II и брат великог жупана Уроша II и жупана Десе.⁶ Везе су, дакле, биле веома блиске.

Срби су 1149. године као савезници Нормана и Угара подигли устанак, али их је царска војска исте године савладала. Следеће, 1150. године, цар је предузео велики војни поход против Срба, који су на својој страни имали и један одред угарске војске. Српски велики жупан се, после пораза, на церемони-

Говоре Михаила Солунског објавио је *W. Regel*, *Fontes rerum byzantinorum I*, Petropoli 1892.

³ Cf. *Racz*, 32261–34350.

⁴ Општи приказ в. у *Г. Остјоргорски*, *Историја Византије*, Београд 1969³, 357–361. Детаљније в. у *F. Chalandon*, *Les Comnènes II*, *Jean II Comnène* (1118–1143) et *Manuel Comnène* (1143–1180), Paris 1912, 317–415; о владавини Манојла Комнина в. најновије *P. Magdalino*, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 1143–1180, Cambridge 1993. Веома садржајан приказ са нагласком на угарско-византијским односима даје *F. Makk*, *The Atráds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989. Уп. и свеж и детаљан преглед који доноси *P. Stephenson*, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000, 210–274.

⁵ В. детаљан коментар који уз превод извора доноси *Ј. Калић* и *Б. Ферјанчић* у енциклопедији *Византијски извори IV*, 1–55, 107–130 (превод *Н. Радошевић*), 173–197. В. такође и *Историја српског народа I*, Београд 1981, 201–205 (*Ј. Калић*).

⁶ О овој значајној личности европске историје в. *Ј. Калић*, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63–81.

јалан начин поконио византијском цару. Следеће године Манојло се окренуо против Угарске.⁷ Као разлог рата сматрана је војна помоћ Србима. Цар је задовољио велику победу. Заузео је Земун, опустошио простране области у Срему и заробио велики број људи, које је са собом повео у Цариград. Преговори о склапању мира окончани су следеће 1152. године. Услови су предвиђали делимично ослобађање заробљеника, пријатељство и доживотно савезништво угарског краља. У питању граница, по свој прилици успостављен је *status quo ante bellum*.

Данас у науци постоји мишљење да је балканска политика Манојла Комнина у годинама од 1149. до 1152. била углавном одбрамбена.⁸ Интереси царства налазили су се тамо где и његов најопаснији непријатељ Рожер II, дакле, на Сицилији и у јужној Италији. Акције на Балкану требало је да ограниче помах Угара и Срба Норманима. И нов поход Угара, или, боље је рећи, покушај похода, који се по свој прилици десило лета 1153. може да се објасни, без обзира на ћутање два основна извора, као подухват који је требало да, колико је могуће, одврати Манојлову пажњу од Италије. Угарски краљ није учинио много те 1153. године. Из приказа Кинама и Хонијата излази да је Манојло, чим је сазнао да Геза намерава да зарати на царство, наредио војсци да се сакупи у Сердици, где је убрзо и сам приспео. Пре него што се отпочело са војним акцијама, стигли су посланици из Угарске и поново успоставили мир. Неке значајне детаље доноси Никита Хонијат. После мировних преговора, цар се окренуо против „сатрапа“ Срба. С разлогом се верује да је неименовани сатрап у ствари Урош II. Манојло га је принудио да призна само његову власт и прекине савез са Угрима. Нема помена о било каквој војној акцији.⁹ Потом, цар је поделио глав-

⁷ Хронологија Манојлових ратова и преговора са Угрима изазвала је многа различита мишљења у науци. Овде су догађаји изнесени по решењима које је својевремено предложила *Ј. Калић*, *Византијски извори IV* (в. одговарајуће напомене). Недавно је *P. Stephenson*, *Manuel Comnène and Geza II, A Revised Context and Chronology for Hungaro-Byzantine Relations*, 1148–1155, *Byzantinoslavica 55/2* (1994) 251–277, (уп. и *Stephenson*, *Frontier*, 230) довео у сумњу нека постојећа, ионако несагласна решења, и предложио ново датовање неких догађаја. Тако он овај поход ставља у 1150. годину, сматрајући да је после ратовања које се завршило битком на Тари, и повратка у Цариград, цар Манојло предузео нову акцију исте 1150. године. Иако су напомене Стефенсона о вредности руских летописа за хронологију византијско-угарских ратова веома занимљиве и значајне (*Stephenson*, *Context and Chronology*, 259), аутору је промакао један важан Кинамов податак. Византинци су на свом походу 1150. били затечени дубљином снежног наноса (*Cinn.* 109⁹–11). Због овога је тешко веровати да је цар после завршетка ове акције и повратка у Цариград имао времена да у истој години још једанпут крене у Полунавље и поведе нов поход, који је, као што се зна, био прилично великих размера. Због тога се чини вероватним да ову епизоду угарско-византијског рата треба везати за 1151. годину.

⁸ Насупрот уврженим схватањима о освајачком карактеру Манојлове политике према Угарској, Стефенсон (в. *Stephenson*, *Context and Chronology*, 251–252, 268–277, где је изложена и старија литература) добрим разлозима и правилним тумачењем изворних података брани тезу о одбрамбеном карактеру цареве политике, коју је својевремено изнела *Ј. Калић* (*Историја српског народа I*, 207). О томе сведоче и археолошки подаци о фортификационим радовима на придрунавским утврђењима. В. *М. Лојовић*, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 42–56; *М. Појошевић* – *В. Ивић*, *Град Браничево у средњем веку*, Стариград XXXIX (1988) 125–179.

⁹ Cf. *Cinn.* 1211f–18; *Син.* 10046–59. В. коментар *Ј. Калић*, *Византијски извори IV*, 46–47 н. 102–104, 127–128 н. 51–55; опширније у *Ј. Калић*, *Рашки велики жупан II*, ЗРВИ 12 (1970) 32.

ни део војске и упутио се прво у Пелагонију, потом у Солун и најзад у Цариград. Био је крај 1153. године.

Сада можемо да пређемо на сам проблем. Следеће, 1154. године, поново је избио рат. Као што је познато, Андроник Комнин, потоњи цар Андроник I (1183–1185), искористио је свој положај дике придунаских градова Браничева и Београда да ступи у додир са угарским краљем, новим немачким царем Фридрихом I Барбаросом и појединим угарским велможама. Обећао је Гези II да ће му предати област јужно од Дунава. Заузврат, краљ је требало да му пружи помоћ у покушају заузимања царског престола. Детаљи о рату, које доносе Кинам и Хонијат, нису од значаја за тему. Важно је то да су Угри сакупили једну међународну војску, састављену од различитих страних одреда — из Чешке, Немачке, Босне и Србије. Војни подухвати Угара и савезника почели су по свој прилици у јесен 1154. После пораза царске војске под Василијем Цинцилуком, следеће године сам цар се упутио у Угарску и успео да успостави мир без употребе силе.

Баш је ова царева победа надахнула Теодора Продрома да састави песму која је горе поменута. У првом делу ретор уопштено говори о победи над Угрима. У другом делу, међутим, излаже једну значајну епизоду угарско-српског савезништва. Према Продрому, Манојло је по завршетку рата требало да уреди и пресуди ствари у Србији. Када је сазнао да цар долази са војском, српски велики жупан Деса предао му се на милост. Ретор великог жупана назива њево *Δαματόρηνς*, дакле, незаконити владар Далмата. У неком тренутку који је претходно, Деса је отео власт у Србији од великог жупана Уроша II. Затим су се ова велика жупана појавила под импровизованим царским троном. Предаја Десе, који „лонизно моли“ и „ропски пуже“ „унизује једновремено и надувеност и охолост дрскости краљевске“, каже Продром, алудирајући на везе Десе са Угрима. Манојло је са свог трона пресудио тако што је свргао Десу и поново поставио Уроша II.¹⁰ Кратак опис исте епизоде налази се код Кинама и у једном говору Михаила Солунског.¹¹ Оно што привлачи пажњу у Продромовом делу јесте његова фразеологија. Деса је карактерисан као „одметник“ — *ἀποστάτης*, оптужен као човек који је узео власт незаконито — *тетυραννικήα* и као онај који је искористио помоћ неког „одметника“ односно „саодметника“ — *συναποστάτης*.¹² Проблем је у следећем — ко је неименовани саодметник, односно, ко је, поред Десе, други одметник који му је помогао?

Сама реч *ἀποστάτης*, чија је изведеница израз *συναποστάτης*, припада уобичајеном речнику ромејских писаца у различитим епохама. Има одређено политичко али и идеолошко значење. Подразумева царевог поданика који покушава да се ослободи његове власти или да заузме царски престо. Делатност

¹⁰ Cf. *Rácz*, 32271–34350.

¹¹ Cf. *Cinn.* 1139–16; *Regel*, 16322–16412. В. и Византијски извори IV, 38 (*Η. Ραδοσευή*), 190–192 (*Б. Ферјанчић*).

¹² Cf. *Rácz*, 33297–299 — ... καὶ συνερῶν χρησάμενον τῷ καὶ συναποστάτη...; в. и превод Б. Ферјанчића, Византијски извори IV, 180–183.

једног одметника у изворима се назива *ἀποστάσις* — одметништво. За ово постоје бројни примери. Одметник је био Варда Склир у годинама 976–979, а његов покушај да заузме царски трон карактерисан је као одметништво; такође, одметник је био и Варда Фока током свог одметништва из 987–989.¹³ Устанак Самуила и браће 976. назван је одметништво Бугара, исто као и покрет Бугара Петра и Асена 1185.¹⁴ До одређене мере синониман је израз тиранија — *τυραννίς*, са општим значењем незаконите власти, или, одређеније, покушаја заузимања владарског трона односно незаконитог ношења владарских инсигнија.¹⁵ Значење речи тиранија супротно је значењу речи *βασιλεία* — царство. Тиранин — *τύραννος* је могао бити и неки страни владар који влада облашћу која је некада била део Византијског царства, и на коју је царство, макар теоријски, још увек полагало право. Тирани су, поред осталих, били Симеон Бугарски, Самуило Бугарски, Варда Склир, Лав Торник.¹⁶ Као што смо видели, Деса је био и тиранин и одметник — заузео је незаконито трон великог жупана, а као царев поданик узео је учешћа у угарским походима.

Ове опште напомене омогућају да изведемо и један општи закључак. Да би неко био означен као одметник требало је да као царев поданик узме учешћа у некој противцарској делатности: као непосредни поданик, попут поменутог Варде Склира, или као поданик у једном теоретском смислу, као Самуило Бугарски. Да се сада вратимо на основно питање — ко је био неименовани *συναποστάτης* чију је помоћ искористио Деса?

По свој прилици, ради се о Андронику Комнину. У једном од два основна извора његове епохе, у Кинамовој Историји, покушај заузимања Манојловог престола назива се одметништвом, а он сам тиранином.¹⁷

Овом детаљу Продромовог дела досад скоро да није поклоњена пажња. Само је у четвртом тому серије Византијски извори за историју народа Југославије кратко напоменуто да изразом одметник песник можда алудира на улогу угарског краља Гезе II приликом промена на престолу у Рашкој.¹⁸ Мислим да значење речи одметник не дозвољава такав закључак. Геза није био ни теоретски ни стварни царев поданик и због тога се поменути израз не може односити на њега. С друге стране, једини одметник тога доба, осим самог Десе, био је Андроник Комнин. Ако је ово тумачење исправно, онда из њега произлазе нови закључци и нова питања.

¹³ Cf. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, rec. I. Thurn, Berlin — New York 1973, 314⁶², 334⁴², 338⁴⁹.

¹⁴ Cf. Scyl. 32857; Chon. 36857 sq.

¹⁵ Cf. L. R. Cresci, Appunti per una tipologia del *τύραννος*, Byzantion 60 (1990) 90–129; J.-C. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, 177 sq. В. још и К. Бурдапа, Κα-βοσιαισις καὶ τυραννίς στους μέσους Βυζαντινούς χρόνους, I Μακεδονική δυναστεία (867–1056), II (1056–1081), Атина 1981–1984.

¹⁶ Cf. Nicholas I Patriarch of Constantinople letters, ed. R. H. J. Jenkins and L. G. Westerink, Dumbarton Oaks 1973, no. 5, 3298–103; Кецавмен, Совети и рассказы, изд. Г. Г. Лтавагин, Москва 1972, 25015–25; Scyl. 32026; ibidem, 44022.

¹⁷ Cf. *Cinn.* 12422, 12613.

¹⁸ Византијски извори IV, 181 (*Б. Ферјанчић*).

Продромов податак баца ново светло на Андроникову делатност у Придунављу. Хонијат извештава да је Андроник био дукс Браничева и Београда.¹⁹ Кинам доноси да га је цар поставио за дукса Ниша и Браничева и да му је на управу дао још и Касторију.²⁰ Из Кинамовог приказа излази да је до тога дошло после Андрониковог боравка на Истоку, дакле, 1153. године. Извори пружају различите податке. Јасно је да је Андроник имао под собом област јужно од реке Дунав. Његово седиште било је у Браничеву, које је имало велики стратешки значај. Тамо је Андронику послао једно писмо митрополит Ефеса Георгије Торник.²¹ Кинам каже да се Андроник вратио у Цариград чим је склопио савезништво са Утрима. Вероватно је у Цариграду боравио у зиму 1153–1154. године. По Кинаму, цар Манојло је сазнао за Андроникове планове, али га је пустио да се несметано врати у престоницу.²² Поставља се питање када је тачно Андроник оптужен и затворен? Хонијат пише да се цар после јесење равнине упутио у свој уобичајени војни логор тих година, Пелагонију. Тамо је Андроник позван да се појави, вероватно из Браничева, тамо је оптужен, осуђен и окован, а потом пребачен у Цариград.²³ Дакле, то се догодило почетком јесени 1154. године.²⁴ Из других извора је познато да је цар Манојло био у Пелагонији 2–3. октобра исте године.²⁵ Време до хапшења Андроник је по свој прилици провео у Браничеву, припремајући се за реализацију својих планова.

Када је тачно започела завера Андроника Комнина? Мислим да се она хронолошки може ограничити на време између Манојловог похода на Србију 1153. и Андрониковог повратка из Браничева у Цариград, вероватно у зиму исте године. Из једног писма које му је упутио опат Вибалд знамо да је цар Манојло био у Пелагонији 22. новембра 1153.²⁶ Не да се закључити када је стигао у Пелагонију, ни када је пошао из Србије. Ствари су му изгледале безбедне — зна се да је поделио војску, не очекујући напад са севера. Напротив, припремао се за рат са Норманима. У међувремену, негде у позно лето или рану јесен почео је са припремама за одметништво Андроник. Тада, или следеће 1154. године, између осталог, умешао се и у прилике у Србији.

¹⁹ Cf. Chon. 10166–68.

²⁰ Cf. Cinn. 12420–22.

²¹ Cf. Georges et Démétrios Tomikès, *Lettres et discours*, ed. J. Darrouzès, Paris 1970, 1. no. 4, 13–14, 108–111.

²² Cf. Cinn. 12619–1272.

²³ Cf. Chon. 10160–74.

²⁴ O. Jurewicz, *Andronikos I Komnenos*, Warszawa 1962, 56, аутор једине монографије о овом византијском цару, ставља његово хапшење у почетак 1154; *Darrouzès*, 13, у време после зимске равнине 1154; J. Kaluž, Београд у средњем веку, Београд 1967, 52, у касну јесен или зиму 1153; *Stephenson*, Context and Chronology, 267, у крају 1154, када се догодио и утарски напад.

²⁵ Из једног записа на тексту дијалога солунског митрополита Василија Охридског види се да је наведеног датума цар био у Пелагонији. Cf. J. Schmidt, *Des Basileios aus Achrida Erzbischofs von Thessalonica bisher unedierte Dialoge*, München 1901, p. 34, n. 2, цитирано према *Darrouzès*, 17.

²⁶ Cf. Wibalid Epistulae, ed. P. Jaffé, *Bibliotheca rerum Germanicarum I*, Monumenta Corbeiensia, Berlin 1864, ep. no. 424, 561 (цит. према *Stephenson*, 267).

На крају, у curriculum vitae Андроника Комнина могу се приложити неки нови детаљи. Као дукс у пределима Паристриона, са седиштем у Браничеву, у неком тренутку у позно лето односно рану јесен 1153. или у периоду пролеће–лето 1154, помогао је жупану Деси да заузме престо великог жупана. Мислимо да то излази из Продромовог стиха, који за Десу каже да се „користи одметником као помагачем“. Ово није у супротности са подацима говора Михаила Солунског. Он каже како су Срби свргли великог жупана кога је поставио цар и прихватили онога кога су им дали Угри.²⁷ Два приказа догађаја супротна су само на први поглед. Најзад, и Продром зна за везе које је Деса имао са угарским краљем. Подаци допуњавају једни друге и употпуњују слику о догађајима у Србији. Делатност Андроника и Угара је вероватно била заједничка и истовремена — била је део истог плана. Као што је речено, утицај Угара на прилике у Србији био је веома велики. Уз помоћ Угара, али и уз помоћ „одметника“ из суседног Браничева, Деса је свргао свога брата Уроша. Сматрало се у литератури да се то збило у неком тренутку 1154. или 1155. године.²⁸ С обзиром на то да је хронологија Андроникових припрема за „одметништво“ више или мање истовремена хронологији догађаја у Србији, излази да је Десина „тиранија“ почела негде у периоду лето–јесен 1153. године, или пролеће–лето 1154.

Srdjan Pirivatrić

THE RENEGADE OF THEODORE PRODRAMOS. FROM THE HISTORY OF BYZANTINE-HUNGARIAN-SERBIAN RELATIONS IN THE XII CENTURY

The history of the glorious era of Manuel I Komnenos (1143–1180) is known to us mostly through two great works of Byzantine historiography, the History of John Kynnamos and that of Niketas Choniates. Apart from the two mentioned works, the writings of court rhetors are also of great importance among the so-called narrative sources. Interesting details not found in other sources often appear between or behind the intricate phraseology typical of this literary genre. Thus, information of great interest to the story of tumultuous history of Byzantine campaigns with the Hungarians and the Serbs, as well as for the history of those nations themselves, are found in the works of Theodore Prodromos and Michael of Thessalonica.

This paper focuses on an interpretation of one insufficiently clear passage from the poem composed by Theodore Prodromos dedicated to the victory of emperor Ma-

²⁷ Cf. *Regel*, 16323–27. Уп. превод и коментар Б. Берјанчића, Византијски извори, 190–192.

²⁸ Византијски извори IV, 180, 190 (Б. Ферјанчић), стављају смену на трону српског великог жупана у 1155. годину; исто тако и Историја српског народа I, 206 (J. Kaluž). A. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier*, New York 1968, 79, Десу погрешно назива Стефаном Немањом а Уроша II Првославом, док Десину побуну, као и повратак Уроша II на престо, ставља у 1153. годину. *Makk*, 61, верује да је Деса заузео српски трон крајем 1154. *Magdalino*, 56, каже да је Урош свргнут „вероватно“ 1154, док *Stephenson*, *Frontier*, 245, тај догађај датира у јесен 1153.

nuel I over the Hungarians and the Serbs in 1155. The opening verses speak of the emperor's triumph over the Hungarians while its latter part is dedicated to the events in Serbia. At some point previous to the emperor's arrival to Serbia, župan Desa overtook the reign from his brother, the great župan Uroš II. Emperor Manuel restored the deposed great župan to the throne. In describing these events, Prodrornos makes use of the specific phraseology of Byzantine writers. Desa is characterized as "renegade" — ἀποστάτης, denounced as a man who came into power illegally — τυραννικῶτα and with the collaboration of some "renegade" i. e. "co-renegade" — συναποστάτης. The problem is — who is the mentioned renegade, that is, who, besides Desa, is the other renegade at his service?

In Byzantine sources, the word ἀποστάτης has a well defined political and ideological meaning. It refers to any subject of the emperor who attempts to free himself from the emperor's power or to assume the imperial throne. Up to a point, it is synonymous with the word tyranny — τυραννίς with the general meaning of illegal power or, more specific, attempts to take the royal throne and wear illegally the royal insignia. The renegade mentioned by Prodrornos was most probably Andronikos Komnenos. John Kynnamos sees his attempt to take Manuel's throne as defection and himself as tyrant.

This information offered by Prodrornos sheds a new light on the actions of Andronikos in the Danube region. In 1153 the emperor instated him as governor of the region south of the Danube with a center in Braničevo. Having made an alliance with the Hungarians, who were supposed to take over the territories south of the Danube in return for assistance in the overtaking of the throne, Andronikos returned to Constantinople where he spent the winter of 1153–1154. He was arrested in Pelagonia in the autumn of 1154 and the Hungarian-Byzantine war, the outcome of which is extolled in the work of Theodore Prodrornos, began shortly after. The "renegade" Andronikos got involved in events in Serbia by helping župan Desa to climb the throne of great župan. That took place at some time in the summer or early autumn of 1153, at the initial stage of his plot to overtake the imperial throne, or in the spring-summer season of 1154. This conclusion is not contrary to information found in the speech by Michael of Thessalonica in which he says that the Serbs overthrew the great župan who had been instated by the emperor and accepted the one given to them by the Hungarians. These facts are complementary and create a rounded-off picture of the events in Serbia. Finally, Prodrornos also mentions Desa's ties with the Hungarian king. The activities of the Hungarians and those of Andronikos were probably joint and synchronous, because they were all a part of the same plan. With the help of the Hungarians, but also with the help of the "renegade" from neighboring Braničevo, Desa deposed his brother Uroš and briefly assumed the title of great župan, until the arrival of Manuel I to Serbia in 1155.

РАДИВОЈ РАДИЋ

СРЕДЊОВЕКОВНИ ПИСЦИ И БРОЈКЕ (Неколико примера)

„Numero deus impari gaudet“
„Бог се радује непарном броју“
(Вергилије, Изабране песме, VIII, 75)

Овај мали прилог је само својеврстан увод, нека врста пробног камена, за једно опсежније истраживање под радним насловом „ВИЗАНТИЈСКИ ПИСЦИ И БРОЈКЕ“, или чак „ВИЗАНТИНЦИ И БРОЈКЕ“, које заједнички планирамо да урадимо колега Душан Кораћ и ја. Наравно, у почетној фази рада нисмо у стању да проценимо ни колико ће истраживање да траје, ни колики ће бити обим текста у који ће оно бити уобличено. За ову прилику сам одабрао само неколико разноврсних примера који указују на путеве којима ће се кретати наше проучавање. Изнесени примери само отварају проблем, па ће изостати уобичајени чврсти закључци.

Бројеви су играли важну улогу у средњовековној хришћанској литератури, али се та чињеница не може сматрати особеношћу средњовековља већ је превасходно реч о наставку древних античких традиција. Добро је знано да су још Питагора и његова школа утемељили мистику бројева која је касније заузимала посебно место и у неоплатонској филозофији.¹ Уопште, мистика бројева је од најстаријих времена била саставни део фолклора многих народа. Штавише, поједини истраживачи су склонили да верују да је свака етничка група имала своје омилене бројеве.²

Када је реч о хришћанској цивилизацији ваља нагласити да су поједини бројеви које можемо означити као „библијске“ — на пример 3, 4, 7, 12, 40 — међу верујућим у Исуса Христа имали огроман ауторитет.³ Наравно, и Визан-

¹ M. Gika, *Filozofija i mistika broja*, prev. B. Šešelja, Novi Sad 1987, 3 sl.; D. J. O'Meara, *New Fragments from Iamblichus' Collection of Pythagorean Doctrines*, *American Journal of Philology* 102 (1981) 26–40.

² R. M. Meyer, *Die altgermanische Poesie nach ihrer formelhaften Elementen beschrieben*, 1889. (недоступно). Цитирано према: Д. Петканова, *Значењето на числата в старобългарската литература*, *Старобългарска литература* 13 (1983) 12 нап. 1.

³ E. Reiss, *Number Symbolism and Medieval Literature*, *Medievalia et Humanistica N. S.* 1 (1970) 161–174.

тинци, као припадници хришћанске васељене, давали су нарочито значење, каткад мистично или магично, разним бројевима. У том смислу, број један је био особен — један Бог, један космос, један цар. И број два је собом носио посебна значења — две природе у Исусу Христу, на пример. Ништа мање важан није био ни број три — света тројица, хијерархија анђела је подељена у три реда, Исус Христос је три дана лежао у гробу, приликом крштења се три пута зароњује.

У вези с бројем три и светим тројством позната је епизода из средњовизантијске историје када су трупе теме Анатолика отворено устале против покушаја василевса Константина IV (668–685) да потисне своју млађу браћу Ираклија и Тиберија и одузме им царска права која су имали за живота њиховог оца Констанса II (641–668). Побуњени војници су свој захтев изнели речима пуним хришћанског мистицизма: „Ми верујемо у Тројицу — (дакле, Бога-оца, сина Исуса Христа и Светог духа) — и желимо да тројица носе царску круну.“⁴ Византијски полнихистор Теодор Метохит наглашава да су бројеви основа сваке ствари и да без математике не би било ни васељене.⁵

Осим поменутих, своја специфична значења имали су још неки бројеви. Тако, на пример, број четири је означавао основне елементе од којих се састоји свет и кардиналне врлине, док је број седам изражавао савршенство, седам вештина, на пример. С друге стране, број осам — као куб од броја два — био је идеалан број.⁶

Када се говори о односу средњовековних писаца према бројевима, једно занимљиво питање могло би да се односи на број књига у њиховим списима. Тако је Василије Велики своју чувену литургију устројио у три дела. Презвитер Козма, старобугарски писац друге половине X века истрајава на чињеници да то није било случајно него да му је тако наредио свети дух.⁷ Знаменити спис *Извор знања*, изашао из пера Јована Дамаскина, такође се састоји из три дела. На другој страни, Евсевије из Цезареје је своју *Црквену историју* поделио у десет, док је животопис Константина Великог саставио у четири књиге. Цар-писац Јован VI Кантакузин (1347–1354) је историјски спис у виду мемоара такође написао у четири књиге. Никола Кавасила, богослов XIV века, саставио је дело *Живот у Христу* у седам књига. Речено је да су 4 и 7 библијски бројеви. Највећи византијски историчар Прокопије из Цезареје написао је своју *Историју райова* у осам књига. Првобитно је његов спис садржавао седам, али му је нешто касније била придодата и осма, такозвана „шарена“ књига. Познато је да је Тукидид, Прокопијев литерарни узор, своју *Историју хеленоеских райова* —

⁴ Theophrastus Chronographia, rec. C. de Boor, I, Lipsiae 1883, 352. Уп. Г. Осијогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 142.

⁵ R. Guiland, *Les Poésies inédites de Théodore Métochite*, Byz. 3 (1926) 290. Cf. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'Etat et humaniste byzantin* (ca. 1250/1255–1327), Paris 1959, 160; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 72 (И. Вујић).

⁶ The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. P. Kazhdan, III, New York — Oxford 1991, 1502 (A. Kazhdan — A. Cutler).

⁷ Петканова, нав. дело, 13.

која је додуше остала недовршена — написао у осам књига. Тешко је категорички утврдити да ли се византијски писац и на овом плану — дакле по броју књига у својој *Историји райова* — угледао на највећег историчара античког света или није. Како било, већ је наглашено да су оба броја — седам и осам — имали особено значење код Византинца.

Када се говори о средњовековним људима и бројкама ваља истаћи једну битну чињеницу. Данашњи истраживачи сматрају да је у оно време владала прилично велика произвољност и неодређеност у свему што је требало изразити у количинским показатељима. Без разлике да ли се радило о мерама за тежину или површину, о бројном стању људи или о датумима и било каквим сличним проценама. С друге стране, овде се испољавао посебан однос према броју: средњовековни људи су били склони да у њему у првом реду виде не меру за рачунање него израз божанске хармоније која влада у свету, магично средство.⁸

Изнесену оцену да је произвољност у изражавању датума била својствена средњовековним људима ипак не можемо апсолутизовати. На срећу пре свега медијиста постојали су историчари и хроничари чија је прецизност каткад примала обележја правог цепидлачења. Такав је на пример био византијски великодостојник и писац Георгије Сфранцес, хроничар последњих Палеолога. За њега се не би могло рећи да је био велики историчар, као што је на пример његов млађи савременик Лаоник Халкокондил, али су многобројне прецизне временске одреднице које су остале похрањене у његовим мемоарима помогле да се разреше различите хронолошке недоумице из касновизантијске историје. Георгије Сфранцес, на пример, бележи да је василевс Јован VIII Палеолог (1425–1448) преминуо 31. октобра 6967. (= 1448) и да је живео 56 година, 10 месеци и 15 дана, а био цар 23 године, 3 месеца и 10 дана, док је за последњег византијског владара Константина XI Драгаша Палеолога (1449–1453) записао да је мученички погинуо у доби од 49 година, 3 месеца и 20 дана, а да је владао 4 године, 4 месеца и 24 дана.⁹ Оба су податка, треба ли наглашавати, беспрекорно прецизни.

Средњовековни људи су поједина растојања изражавали у бројевима дана потребних да се она превале било копном или морем. Тако се, на пример, у трговачком приручнику фирентинског посленика XIV столећа Франческа Балдуџија Пеголоттија, својеврсној меркантилној енциклопедији која је крцата подацима и саветима око царина, цена, мерних јединица, мењачких трансакција и сличних обавештења релевантних за промет робе, налази податак да је знаменити „пут свиле“, односно северна траса овога гласовитог пута која је била најсигурнија и ишла од Крима до Пекинга, трајала између 259 и 284 дана.¹⁰ Путовање морем од Цариграда до Трапезунта, у зависности од временских прилика и брзине бродова, трајало је негде од осам до деветнаест дана. У једном извору

⁸ А. Гуревич, Категорије средњовековне културе, прев. с руског Р. Мечанин, Нови Сад 1994, 75.

⁹ Giorgio Sfrancesco, Cronaca, a cura di R. Maisano, Roma 1990, 100, 134.

¹⁰ F. Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. A. Evans (The Mediaeval Academy of America 24), Cambridge Mass. 1936, 21–23. Cf. R. S. Lopez, *European Merchants in the Medieval Indies: The Evidence of Commercial Documents*, *The Journal of Economic History* III–2 (1943) 172 n. 27.

се наводи осам дана уз напомену да се ради о броју пловидби.¹¹ Девет и по дана помније Идриси,¹² десет дана Нићифор Григора,¹³ деветнаест дана Михаило Панарет, хроничар Трапезунтског царства династије Великих Комнина.¹⁴ Шпански путописац Руј Гонзалес Клавихо наводи двадесет два дана, рачунајући и заустављања, односно деветнаест дана чистог времена.¹⁵ Ако су временски услови били идеални, путовање је могло трајати само пет дана,¹⁶ али при крајње неповољним условима и читавих двадесет пет дана.¹⁷

Посебно је занимљиво разматрати податке које средњовековни писци доносе када је реч о броју ратника у појединим биткама или уопште када се процењује број учесника неких догађаја. Као узоран пример може послужити битка на Косову 15. јуна 1389. године и сасвим различити подаци о броју турских и српских војника који се могу срести у изворима. Коментаришући вести Филипа Мезијера проф. Михаило Динић је сасвим успут изрекао једну начелну и општу опаску: „Значајна је вест о броју палих са обе стране. То је најстарија те врсте. Четрдесет хиљада мртвих у боју који није испунио ни читав један дан, то је заиста много, нарочито за средњи век. Косово би било, када би Мезијерови наводи били исправни, један од најкрвавијих сукоба у историји не само нашој већи и општој. Али срећом склоности ка претеривању, и то знатном, при одређивању бројне снаге војска несумњиво је утврђена за сва времена и код свих народа. Треба, у то не може бити сумње, снизити губитке које даје Мезијер. За колико? Још једно питање на које данас нема одређеног одговора, а неће га свакако ни бити. Једно се ипак може нагласити: да је постојао утисак да је сукоб био врло крвав и да су губици били отприлике подједнаки код Срба и код Турака, са извесном ниансом на штету последњих.“¹⁸ Овако је, дакле, пре шездесет година писао наш угледни медијиста Михаило Динић, проишлагом и децентно иронично, у једном од својих радова који су се односили на по много чему круцијално питање српске средњовековне историје. Његове зналачке опаске на особит начин отварају занимљиво питање са којим се проучаваоци средњег века неизбежно сусрећу у својим истраживањима.¹⁹

Међутим, бројке учесника у појединим биткама каткад нарастају до чудовишних размера. Такав пример срећемо у делу баварског ратника и пуστοлова

¹¹ Сборник источников по истории Трапезундской империи, изд. А. Панадопуло-Керемес, I, Санкт-Петербург 1897 (репринт: Амстердам 1965) 135.

¹² La géographie d'Edrisi, trad. de l'arabe en fr. par P. A. Jaubert, II, Paris 1840, 394.

¹³ Nicephori Gregoras Byzantina Historia, ed. L. Schopen — I. Bekker, II, Bonn 1830, 681.

¹⁴ Μιχαήλ τοῦ Παπαρῆτου περί τῶν Μεγαλοῶν Κοινῶν, ed. O. Lampson, Athina 1958, 67.

¹⁵ Руј Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1406 гг., изд. И. Срезневский, Санкт-Петербург 1881 (= Variorum Reprints, The Spanish Embassy to Samarkand 1403–1406, London 1971), 114–117.

¹⁶ G. I. Bratiani, Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, 157.

¹⁷ Клавихо, 385. Уп. С. П. Карпов, Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV вв., Москва 1981, 23 нап. 35–36.

¹⁸ М. Динић, Два савременика о боју на Косову, Глас СКА 182 (1940) 140.

¹⁹ О томе како се посредним путем може доћи до реалне бројке учесника битке на Косову в. S. Ćirković, O sastavu i snazi Lazarevog tabora na Kosovu, Vojnoistorijski glasnik, god. XL, br. 2 (1989) 151–166.

Јохана Шилтбергера. Познато је да је он као шеснаестогодишњи младић био заробљен у бици код Никопоља на Дунаву 1396. године када је султан Бајазит I Јилдирим (1389–1402) поразно хришћанске снаге. Потом је у исламском свету провео три деценије, па се тек 1427. вратио у завичај.²⁰ Његов чувени путопис садржи обиље занимљивих података, а са луцидним смислом за претерано Јохан Шилтбергер беже да је у бици код Ангоре, 28. јула 1402. године, на страни татарског владара Тамерлана (1370–1405) учествовало милион и шест стотина хиљада људи док је Бајазит I предводио војску која је бројала милион и четири стотине хиљада људи.²¹ Покушајмо само да замислимо како се на једном месту, надомак Анкаре, у спарном летњем дану, бори три милиона војника. Питање постаје још занимљивије ако се подсетимо да је Јохан Шилтбергер био учесник овог крвавог сукоба и том приликом је допао монголског ропства.²² Нешто касније баварски ратник помиње да је у походу против Кине монголски освајач Тамерлан повео милион и осам стотина хиљада војника.²³

Када је реч о великим бројевима веома је занимљив податак који износи византијски цар-писац Јован VI Кантакузин (1347–1354). Он беже да је у првој етапи грађанског рата изгубио: 5000 говеда, 1500 коња, 1000 воловских запрега, 200 камила, 300 мазги, 500 магарца, 50000 свиња и 70000 оваца.²⁴ Бројке које доноси ромејски василевс су толико велике да можда могу да изазову сумњу. Чињеница је, међутим, да је Кантакузин био један од најбогатјих Византинаца прве половине XIV века. Са овим податком који говори о Кантакузиновом богатству могао би се упоредити један податак из средњовизантијског периода. У Житију светог Филарета Милостивог, једног од вођа иконофила у VIII столећу, сазнајемо да је он био веома богат и да је поседовао 600 говеда, 100 пари волова, 800 дивљих коња, 80 коња и мазги за вучу, као и 12000 оваца.²⁵ Ипак, Кантакузиново богатство било је осетно веће. Ови подаци се на не-

²⁰ О њему в. J. P. A. Van der Vin, Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Tradition in Medieval Travellers' Tales, II, Istanbul — Leiden 1980, 676 sq.; Lexikon des Mittelalters, VII, München-Zürich 1995, 1465–1466 (Ch. K. Neuman).

²¹ Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427, Herausgegeben und erläutert von K. F. Neuman, München 1859, 72–73.

²² Не треба да чули што истраживачи који су се бавили битком код Ангоре уопште не узимају у обзир претеране бројке баварског ратника Јохана Шилтбергера када говоре о учесницима супротстављених војски. На пример в. Г. Шкриванић, Ангорска битка (28. јула 1402), Војноисторијски гласник год. XV, бр. 2 (1964) 73–76; К.-П. Matchke, Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422, Weimar 1981, 9–39. Чак се и податак да је турска војска бројала између 120 и 250 хиљада војника, који је донет у једној Тамерлановој биографији заснованој на изворима (La vie de Tamerlan par Harold Lamb, Traduit de l'anglais par P.-J. Robert, Paris 1931, 223), сматра неодмереним.

²³ Schiltberger, 81.

²⁴ Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, ed. L. Schopen, II, Bonn 1831, 185. Cf. G. Weiss, Johannes Cantacuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, 12, 21; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 434 нап. 236 (Б. Ферјанчић).

²⁵ А. А. Василев, Житие Филарета Милостиваго, ИРАИК 5 (1900) 64; М.-Н. Fourmy — M. Leroy, La Vie de S. Philaret, Byz. 9 (1934) 113. Уп. Б. Ферјанчић, Стољарство на поседима светогорских манастира у средњем веку, ЗРВИ 32 (1993) 45 нап. 53.

ки начин могу упоредити и са бројем животиња које су испечене приликом прославе освећења новог храма Свете Софије у децембру 537. године. На величанственој светковини, која је попримила обележја општенародног славља, за цариградски пук је наводно испечено 1000 волова, 6000 оваца, 600 јелена, 1000 свиња и око 10000 комада пернате дивљачи и живине.²⁶ Према једном новијем истраживању, ограниченом додуше на имања светогорских манастира, дошло се до прорачуна да су византијска сеоска домаћинства у епоси касног средњег века од крупне марве поседовала мало грла. На пример, што се тиче коња њихов број је ретко прелазило једно грло. Број волова је био знатно већи, али су поједина домаћинства углавном поседовала 1 до 2 грла. На другој страни, број крава и магарца се кретао између 1 и 5 грла по домаћинству. У сачуваним изворима, истина ретко, забележена су и већа стада од по десетак крава. Када је реч о ситној стоци, сматра се да су у укупном броју најмање гајене свиње, чија бројка је ретко досезала 20 комада по домаћинству. Што се пак оваца и коза тиче, домаћинства светогорских манастира — која су углавном и послужила као истраживачки узорак — гајила су их у знатно већем броју. Тако су, примерице, забележена стада од 100 до 300 грла ове ситне стоке.²⁷

И, напоследку, бројке срећемо и у решењима појединих византијских загонетки. Тако, на пример, загонетка о Сунцу гласи:

Под мојом је командом све што се види
 чете силне, али без икаквог реда.
 Огањ носим, непобедиво оружје,
 у царску ложницу слободно улазим
 чак и кад се деси чврсто закључана.
 Име моје од пет слова сачињено,
 има збир што поклапа се с бројем оних
 светих боговидних очева никејских,
 који уз садејство божје у Nikeји
 сасекоше безбожнике мачем вере.²⁸

Збир вредности свих слова у речи $\eta\lambda\iota\omicron\varsigma$ (сунце) износи 318 ($\eta=8$, $\lambda=30$, $\iota=10$, $\omicron=70$, $\varsigma=200$, што значи $8+30+10+70+200=318$), што је по традицији број светих отаца који су учествовали на Првом васељенском сабору у Nikeји 325. године.²⁹

²⁶ *Scriptores originum Constantinopolitanarum, rec. Th. Preger, I, Lipsiae 1901, 104.*

²⁷ *Ферјанчић, Сточарство, 124.*

²⁸ *Ч. Миловановић, BYZANTINA ALPHIGMATA. Византијске загонетке, Београд 1986, 91–92, бр. 135.*

²⁹ За објашњење в. *Исидор, 152. Уп. Р. Радич, Загонетке као историјски извор, Историјски записи, год. LXXII, бр. 3–4 (1999) 123–135.*

Radivoj Radić

MEDIEVAL WRITERS AND NUMBERS (Some Examples)

Numbers have always played an important role in all civilizations, the Byzantine being no exception to the rule. This contribution is only an introduction to a more extensive research, the tentative title of which is „BYZANTINE WRITERS AND NUMBERS“, or even a broader one „THE BYZANTINES AND NUMBERS“. In the initial stage of the research it is not possible to predict either its duration or the scope of the final version. For this occasion, we have selected only a couple of examples pointing to directions along which exploration will be pursued. When discussing the attitude of medieval writers to numbers, we shall certainly raise the issue of the number of chapters in their writings. On the other hand, it is of great importance to examine the data presented by medieval writers relating to the number of warriors participating in particular battles, or estimates of the number of participants in certain events. It is also possible to examine the ways in which medieval writers measured distances between particular towns, or determined the length of a span of time. The examples outlined in the paper only open the debate, and consequently more definite conclusions have not been given.

МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ

УЛПИЈАНА КОД ГРАЧАНИЦЕ НА КОСОВУ И ГРАДИНА
НА ЈЕЛИЦИ КОД ЧАЧКА У СВЕТЛУ АКУЛТУРАЦИОНИХ
ПРОЦЕСА У ИЛИРИКУ VI В.

У раду се на основу два изабрана археолошка примера приказују акултурациони процеси између Романа и Германа на Балканском полуострву у 6. в. Одабрани су тзв. женски германски гроб из Улпијане код Грачанице на Косову и лок. Градина на Јелици код Чачка. Поред културних утицаја, аутор анализира археолошке могућности реконструкције етничке слике Илирика у 6. в.

Уместо опсежног разматрања резултата археолошких ископавања Улпијане код Грачанице на Косову и Градине на планини Јелици код Чачка, овом приликом излагање ће се ограничити на приказ одређених изабраних археолошких целина и налаза. Они нуде нове могућности тумачења етничког састава становништва Илирика у 6. в. и одређених процеса у сфери културе, којима, како се чини, до сада у нашој раносредњовековној археологији није посвећивана посебна пажња. Као што ће се видети, под одређеним условима су могуће корекције већ понуђених *историјских* тумачења једног дела поменутих археолошких налаза или нове интерпретације. Овај прилог, и поред тога, нема намеру да даје коначна решења, већ пре свега да прикаже један од могућих приступа интерпретацији археолошких налаза, у хронолошком смислу везаних за прелазак из касноантичког у средњовековни период.

Као што је познато, Улпијана се први пут помиње средином 2. в., када је имала статус муниципија, смештеног на важном путу Наисус–Лисус, на територији касније провинције Дарданије. У ранохришћанском периоду, у време Лицинија, она је позната по мученицима Флору и Лауру. У каснијим вековима постаје епископски центар.¹ Према Прокопијевим забелешкама, у овом месту су у пролеће или рано лето 552. г. избили снажни сукоби око тзв. Три поглавља, о којима ће још бити речи.² У току археолошких ископавања откривени

¹ За опште податке о Улпијани уп. М. Паровић-Пешикан, *Античка Улпијана* према досадашњим истраживањима, *Старинар XXXIII/1981*, Београд 1982, 57 seqq., са старијом лит.

² ВИНЈ I, 50.

су, поред осталог, делови градског бедема са кулама и капијом, делови северне градске четврти са црквом, као и две некрополе *extra muros*: западна и северна, у којима су се налазиле грађевине меморијалног или другог култног карактера (Т. I/1–2). Током ископавања Е. Чершкова и Љ. Поповића 1954. г. а према подацима Ј. Ковачевића, који је први објавио налаз и предложио његову археолошку и историјску интерпретацију,³ уз јужни зид тзв. северне меморије или базилике⁴ откривен је женски гроб са богатим инвентаром, који ће на овом месту бити сумарно приказан. Укоп се налазио међу романским гробовима од којих су неки били у саркофазима (Т. I/2).⁵ Реч је о гробу млађе жене, старости око 30 година.⁶ Покојница је била сахрањена у дрвеном сандуку, опремљеним катанцем и резом. Очигледно, положена је у гроб у свечаном руху (Т. II, III): предео рамена, врата и груди красио је комплет састављен од пет фибула од бронзе и позлаћеног сребра (Т. III/3, 4, 1, 2), што је у југоисточној Европи по броју и врсти јединствен случај. Поред тога, у гробу су пронађене три сребрне наруквике (Т. III/7–8),⁷ једна сребрна и делимично позлаћена појасна копча са језичком, украшена нијело-пастом (Т. III/11), два златна прстена (Т. III/5–6), две ниске од стаклене пасте, ћилибара и привезака од другог материјала (Т. III/9–10), бакарни закивци за појас и један солид кован у Цариграду између 538–545. г.,⁸ који, поред својстава самих функционалних делова одеће, даје хронолошки ослонац, *terminus ante quem non*, за оквирно датовање ове гробне целине у време краја прве половине и средине 6. в. Тиме се антикварско-хронолошка анализа гробног инвентара генерално уклапа у временски оквир коме припадају и догађаји поменути од Прокопија — верски немири у граду Улпијани, због којих је један део византијског помоћног војног контингента био принуђен да извесно време, непознатог трајања, остане у Улпијани, уместо да продужи даље ка северу, ка Панонији, где се очекивао наставак лангобардско-гепидских сукоба, у којима је Царство одлучило да држи страну Лангобардима.⁹

³ Ј. Ковачевић, *Mercenaires germains à Ulpiana c. 550*, Actes du XIIe congr. int. d'études byzantines, Ochridе 1961, Beograd 1964, 187, seqq.

⁴ Тачна намена овог у сваком случају култног објекта није утврђена.

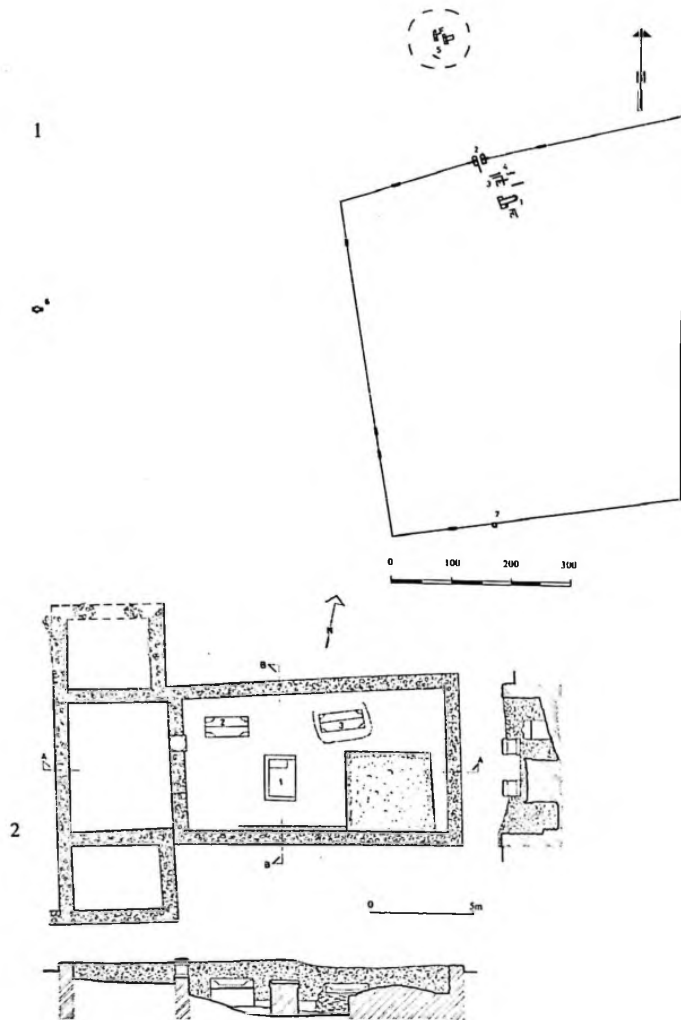
⁵ *Ibid.*, 188. Нажалост, на основу сачуване и доступне документације није могућа потпуно прецизна локација гроба. Међу сачуваним белешкама Ј. Ковачевића налази се и опaska о локацији гроба „уз сам западни зид базилике“ — писана заоставштина Ј. Ковачевића, на чувању код аутора овог прилога.

⁶ Делимичну антрополошку анализу овог скелета извршио је на основу расположиве документације Ж. Микић, коме се захваљујем на уступљеним подацима.

⁷ У досадашњој литератури било је речи о само две наруквике — уп. Ј. Ковачевић, *op. cit.*, 191, Fig. 4. Увидом у дневник ископавања дошло се до сазнања о потпуном гробном инвентару, који се на овом месту први пут помиње у целости (до сада се није поуздано знало за трећу наруквигу, за катанец и за појасне закивке) — уп. дневничке забелешке за 2. јуни 1954. г. Захваљујем се колеги мр Слободану Фидановском, бившем кустосу Музеја Косова и Метохије у Приштини, на колегијалној сарадњи и уступљеним подацима.

⁸ В. Лойовић, *Украшни делови ношће и накит од сребра у периоду Сеобе народа*, у: *Античко сребро у Србији* (приредила И. Поповић), Београд 1994, 75.

⁹ Види нап. 2 и В. Лойовић, *loc. cit.*

Т. 11 — Ситуациони план Улпијане, 2 — „Меморија“ из северне некрополе, основа и пресеци (према М. Паровић-Пешикан).

Поменути гроб је с разлогом изазвао пажњу међу бројним истраживачима проблематике сеобе народа: објављен и интерпретиран од Ј. Ковачевића,¹⁰ тумачен је и коментарисан од стране З. Винског,¹¹ В. Поповића,¹² Г. Марјановић-Вујовић,¹³ Л. Трбуховић,¹⁴ Д. Мркобрада,¹⁵ као и од Ј. Вернера¹⁶ и Х. Фиерка,¹⁷ поред још неких домаћих и страних аутора.¹⁸ Већина је прихватила Ковачевићеву интерпретацију овог налаза као гроба непознате жене вишег друштвеног положаја из пратње тиришког принца Амалафреда, који је као војни командант боравио у Улпијани 552. г.¹⁹ Х. Фиерк у једном делу гробног инвентара препознаје нордијске, тачније инсуларно-данске утицаје, на које је и сам Ковачевић помишљао,²⁰ одбацујући његову тезу о гробу „Амалафредове пратиље“ као мање вероватну и истичући значај двеју нордијских „рељефних“ фибула са правоугаоном главом у саставу комплекта, за које сматра да указују на везе са Скандинавијом и германским племеном Херула (Г. III/1).²¹ Фиерк, нажалост, као да није ближе проверавао историјске изворе на које се Ј. Ковачевић позивао, вероватно не слутећи колико би му дали за право. Потребно је напоменути да је Ј. Вернер у саставу гробног инвентара видео англосаксонске, тачније кентске [сходно томе, вероватно јитске] утицаје.²² Џ. Хајнс, који је недавно саставио нов корпус англосаксонских фибула са правоугаоним главама,²³ иако дозвољава спорадичну појаву оваквих или сличних фибула на Британским острвима, у Фризји и др.,²⁴ ипак констатује да се оне у тим области-

¹⁰ J. Kovačević, op. cit., 187–192.

¹¹ Z. Vinski, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu III, Zagreb 1968, 106, 133–135, Т. II–III. Вински на овом месту критикује Ј. Ковачевића због непотпуног објављивања гробног инвентара, што, међутим, и сам понавља.

¹² V. Popović, Un étui de peigne en os de type „mérovingien“ et les objets d'origine ethnique étrangère à Caričin Grad, Caričin Grad I (éd. par N. Duval et V. Popović), Belgrade-Rome 1984, 174; B. Pойовић, Украјински делови ношње, 74–75, 352–353.

¹³ Г. Марјановић, Средњи век, у: Археолошко благо Србије. Из музејских збирки, Београд 1983, 109–112.

¹⁴ Л. Трбуховић, Византија и варвари на тлу Србије, Београд 1983, 23, Кат. бр. 1–12.

¹⁵ D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Beograd 1980, 31–32.

¹⁶ J. Werner, Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten, Early Medieval Studies I, 1970, 81, Anm. 40.

¹⁷ H. Vierck, *Imitatio imperii und interpretatio Germanica* vor der Vikergerzeit, Les pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance), Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu à Upsal 20–22 avril 1979 (red. R. Zeitler), Uppsala 1981, 67–68.

¹⁸ Уп. најновији каталогски приказ дела гробног инвентара: Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века, Каталог, Галерија САНУ 90, Београд 1998, 609–612.

¹⁹ J. Kovačević, op. cit., 191–192.

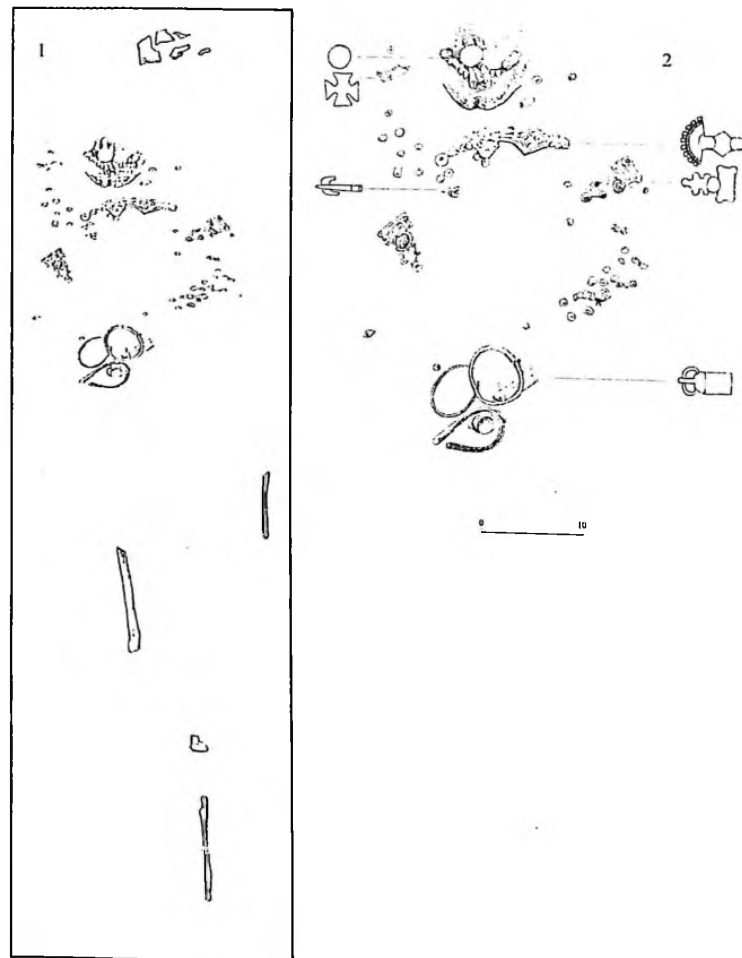
²⁰ Ibid., 189–190.

²¹ H. Vierck, op. cit., 68, Т. 1/1–2. Фиерк на истом месту уопштено оставља и додатну могућност да се комплет фибула, састављен од више појединачних комада, може срести и међу Англосасима у Британији.

²² J. Werner, loc. cit.

²³ J. Hines, *A New Corpus of Anglo-Saxon Great Square-Headed Brooches*, London 1997.

²⁴ Уп. J. Zijlstra, Finns fibula? Belangwekkende vroeg-middeleeuwse vondsten te Wijnaldum, *Westerhum* 40/2, 1991, 51. seqq., 61, Fig. 2.3; J. Upey, Nieuws van het laboratorium, *Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek*, 10–11, Amersfort 1960–61, 569–573, Afb. 27/3–4.

Т. II Положај предмета у гробу, реконструисан по теренском снимку.

ма у гробовима јављају у распореду различитом у односу на онај установљен у Улпијани, који осликава *другачији начин ношења* (Т. II/1–2): према Ц. Хајнсу, уколико би се фибула на Британским острвима носила испод врата, није, као у случају Улпијане, била у водоравном већ у усправном положају, док би се пар мањих фибула у саставу комплекта налазило око карлице, а не на грудима.²⁵

Зауставимо се на тренутак при краткој анализи састава предмета пронађених у гробу непознате жене, који су, схваћени као њој својствени одн. као њено лично власништво, били придодати у виду саставних делова одеће (у употреби се често може срести израз „ношња“), тј. њене личне опреме. Сем у случају златника, стављеног по познатом обичају покојници у уста као оболус, у стриктном смислу, овде не може бити речи о правим гробним *иприлозима*, као што су то нпр. керамичке посуде са храном и пићем, коњи са опремом или оружје; у случајевима сложенијих гробница и читав низ других предмета — намештај, кола итд., што ни у ком случају не одговара хришћанском погребном ритуалу, прихваћеном и практикованом од стране староседелачког становништва на Балкану.²⁶

Поновљеном анализом порекла гробног инвентара дошло се до следећег састава предмета, према њиховом пореклу: 1. предмети романско-хришћанског карактера — крстообразна фибула и фибула у облику птице, вероватно голуба (Т. III/3–4); 2. предмети панонско-лангобардског карактера (до 568. г.) — велика лучна фибула (Т. III/2); 3. предмети јужноскандинавског или англосаксонског порекла — пар фибула са четвртастом главом и украсним дугметом на луку (Т. III/1) и 4. „етнички индиферентни“ предмети — прстење, огрлице, наруквце, појасна гарнитура, солид (Т. III/5–6, 9–10, 7–8, 11).²⁷ Увидом у њихов сада први пут доступан *in situ* распоред у гробу, тј. у начин њиховог ношења (Т. II/1–2), односно у моду коју је покојница следила и у коју се својим спољашњим изгледом уклапала, добијене су индикације да тај начин ношења не одговара ономе који је био одомаћен у англосаксонској, одн. кентској средини, на коју се у ранијој литератури помишљало као на једну од вероватних зона порекла утицаја (Ковачевић, Вернер).²⁸ Као могуће области са сличном или аналогном модом долазе у обзир Британска острва, Фризија и Данска — најпре јужна Скандинавија, с примедбом да су тамошње фибуле типа „Китнес“ или

²⁵ Писмено саопштење Ц. Хајнса од 12. феб. 1998.

²⁶ Уп. нап. 37.

²⁷ Уп. *H. Vierck*, op. cit., 68. За појасну копчу би се, поред осталих, могле навести аналогне и са гелидског простора, уп. *D. Csallány*, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.)*, Budapest 1961, Т. CLXXII/8, док прстење у целини носи одлике романске производње, иако је као тип ретко. Сребрне наруквце са отвореним и задебљаним крајевима добро су познате из великог броја германских, углавном женских гробова, где су најчешће налажене на левој руци — *E. Wamers*, *Schmuck des frühen Mittelalters im Frankfurter Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Frankfurt a. M. 1986, 58; *M. Bertram*, *Kolbenarmringe, u: Merowingerzeit. Die Altertümer im Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin* (Red. M. Bertram), Mainz a. R. 1995, 46, Т. 20.

²⁸ Тачан положај предмета у гробу сагледан је захваљујући до сада неискоришћеном фотографском снимку гробног налаза, сачињеном током ископавања на дан проналаска гроба, пре померања налаза (*in situ*). Овај се снимак чува у документацији Археолошког института у Београду. За реконструкцију гробног инвентара од користи је био и дневник ископавања.

Т. III Гробни инвентар (непотпун).

„Скодборг“, којима су наше две са правоугаоним главама веома налик, израђене у знатно луксузнијој изведби од сразмерно скромнијих примерака из Улпијане.²⁹ То упућује на претпоставку о могућем месту израде — копирања у јевти-

²⁹ Види *H. Vierck*, op. cit., Т. I/1–2.

нијем материјалу ван саме Данске, из које потичу директне аналогије у луксузној изведби. Овај пар фибула као тип по свој прилици води порекло из јужне Скандинавије, која је имала утицаја на обликовање фибула са правоугаоном плочом главе и у англосаксонским областима.³⁰ Друго је питање где је он према описаним узорима израђен.

У даљем тексту ће бити предочена једна могућност, коју до сада, колико је познато, наведени аутори нису узели у обзир. Наиме, Прокопије обавештава да су царску војску предводили Германови синови Јустини и Јустинијан, Аратије Камсаракан, поменути Амалафред и, до сада у литератури незапажен, бивши херулски краљ Свартуа. Како је Амалафред био шурак лангобардског краља Аудоина, он се, за разлику од свих осталих команданата, па и Свартуе, са својим одредом није задржавао у Улпијани, већ је пожурио да свом панонском рођаку што пре притекне у помоћ.³¹ На тај начин он са својом евентуалном пратњом постаје мање вероватан за предложено идентификацију, уколико се са методолошке стране уопште може прихватити поменуто везивање једног гробног налаза без натписа, печатног прстена или сл. за одређену историјску личност. Уместо Амалафреда нуди се један други германски плаћенички вођа: поменути херулски екс краљ Свартуа, већ познат из епизода са Херулима настањеним у околини Београда. Како се зна да су Херули били у вези са својом постојбином у Скандинавији, коју су међу последњима напустили, те да се након пораза претрпљеног од Лангобарда један део племена, предвођен члановима краљевске лозе крајем 5./почетком 6. в. вратио у Скандинавију,³² потребно је на нов начин посматрати цео склоп налаза, посебно ако се узму у обзир доказане јужноскандинавске аналогије фибула. У том случају није искључено да се заправо не ради о жени из пратње Амалафреда који је кроз Улпијану само прошао, већ о особи из окружења бившег херулског краља и византијског официра Свартуе, који је остао једно време у овом граду и који је у својој пратњи могао имати даму обучену под утицајем моде, у том тренутку пресвлачујуће у јужној Скандинавији. При томе посебну пажњу треба посветити делегацији преосталих Херула из околине Београда, која је током прве половине 6. в. ишла у Скандинавију да доведе новог краља из старе лозе, што сведочи о одржавању веза између Подунавља и нордијских земаља у времену блиском сахрањивању. Ово тим пре, што је довољно новог принца Дација и његовог брата Аордуса, припадника старе херулске краљевске лозе, уз пратњу од „200 младића“ (младих ратника) управо Свартуа, као Јустинијанов кандидат, изгубио престо.³³ Њега поново срећемо у Улпијани, сада опет у улози официра у царској служби.

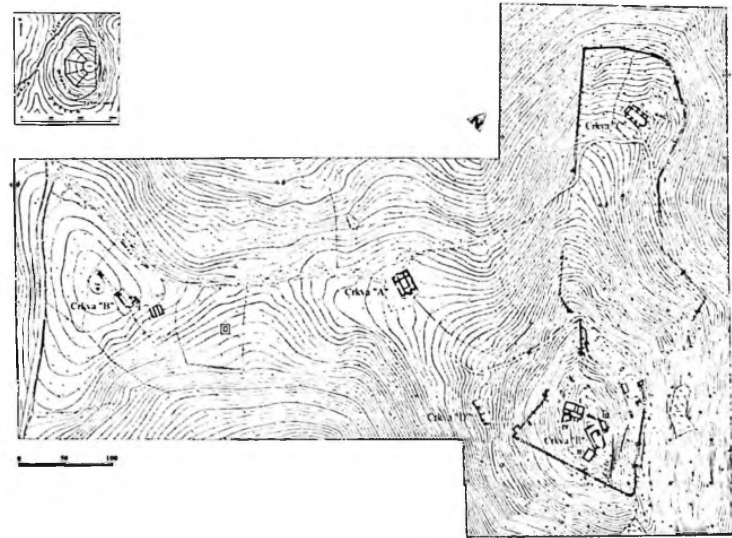
Без обзира на тачно германско порекло, гроб из Улпијане на себи својствен начин представља сведочанство о процесу акултурације, који је био у снажном замаху на целом простору око Средоземља, као што то добро показују археоло-

³⁰ C. J. Arnold, *An Archaeology of the Early Anglo-Saxon Kingdoms*, London 1997, 136.

³¹ Уп. нап. 2.

³² Уп. ВИИИ I, 22–23; L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, München 1933. (Unveränderter Nachdruck 1969), 553.

³³ L. Schmidt, *op. cit.*, 554–555.

Т. IV Ситуациони план Градине на Јелици и скица Ф. Каница.

шка истраживања у Шпанији, Италији или Далмацији.³⁴ Примера ради, непосредно по насељавању, визиготи се у Шпанији сахрањују на стари начин и са гробним инвентаром истоветним оном у југоисточној Европи или на Криму, док се већ у другој генерацији примећују разлике у следу моде, пре свега захваљујући коришћењу романских фибула, које се, међутим, још увек носе у паровима на раменима, на уобичајен *гойски* начин. Карактеристичне појасне копче се скоро више не носе. Већ трећа генерација досељеника се по гробном обичају и гробним инвентарима готово не може археолошки препознати као германска (изузев уколико покојнику или покојници, сасвим по романском или хришћанском обичају, није постављен надгробни споменик на коме је уклесано препознатљиво германско име, што је посведочено на неким локалитетима). У току три генерације процес акултурације, односно романизације био је такорећи довршен, као што то сликовито показује некропола Дурагон у Кастилији, након успешно спроведене анализе њене хоризонталне стратиграфије од стране Ф. Биербрауера.³⁵

³⁴ V. Bierbrauer, *Frühgeschichtliche Akkulturationsprozesse in den germanischen Staaten am Mittelmeer (Westgoten, Ostgoten, Langobarden) aus der Sicht des Archäologen*, *Atti del 6º congresso internazionale di studi sull' alto medioevo*, Milano 21–25 ottobre 1978, I, Spoleto 1980, 89. seqq.

³⁵ *Ibid.*, 92–95.

Гроб из Улпијане са својим мешовитим материјалом један је од сведока присуства акултурационних процеса и на тлу Илирика, с тим што је тај процес у случају Улпијане вероватно још у почетној фази, судећи према доминантнијем уделу разноликих германских предмета у односу на две романско-хришћанске фибуле и по њиховом распореду на одећи који прати моду страну Романима. Ипак, романске фибуле су присутне, и то са својом хришћанском симболиком, која може бити везана за чин крштења (Т. III/3–4).³⁶ Уз то треба имати на уму да је покојница сахрањена на „престижном месту“, „*ad sanctos*“, у самој гробној грађевини или цркви одн. уз њу, и то у склопу већ постојеће, античке римске некрополе, а не на издвојеном месту (Т. I/2, 1). Корисно је, поређења ради, подсетити се да се приближно у исто или нешто касније време један број угледнијих Германа (круг којем је припадала и жена сахрањена у Улпијани) *in barbarico* полагао у гроб у посебно конструисаним и опремљеним коморама, не ретко испод великих насутних хумки (тумула), чиме се добијају јаснији контрасти. Нису непознате ни сахране са коњима или другим животињама.³⁷ Оне кроз контраст подвлаче степен романизације којој је ова особа, као вероватни члан вишег слоја Германа у царској служби, подлегла. На тај начин се, поред гробног ритуала, и преко моде времена, која је у полазишту била различита за Романе и Германе, могу следити мешања културних утицаја. Преостали археолошки налази у свом *in situ* распореду у гробу нису ништа друго него саставни делови одеће (или „ношње“?), сачињени од отпорнијег материјала (Т. II/1–2). Оваквом укупном тумачењу се са методолошке стране може приговорити да унапред лази од става да су у поменутом прожимању Романи давајући, а Германи примајући део. Иако је наведена претпоставка, могуће, утемељена на одомаћеним предрасудама или конструкцијама, ипак се чини вероватном када су погребни обичаји и одевна мода у питању. Насупрот томе, у свету војске ствари могу стајати сасвим другачије, тако да Романи могу преузимати од варвара, али даље разматрање овог питања превазилази оквире прилога.

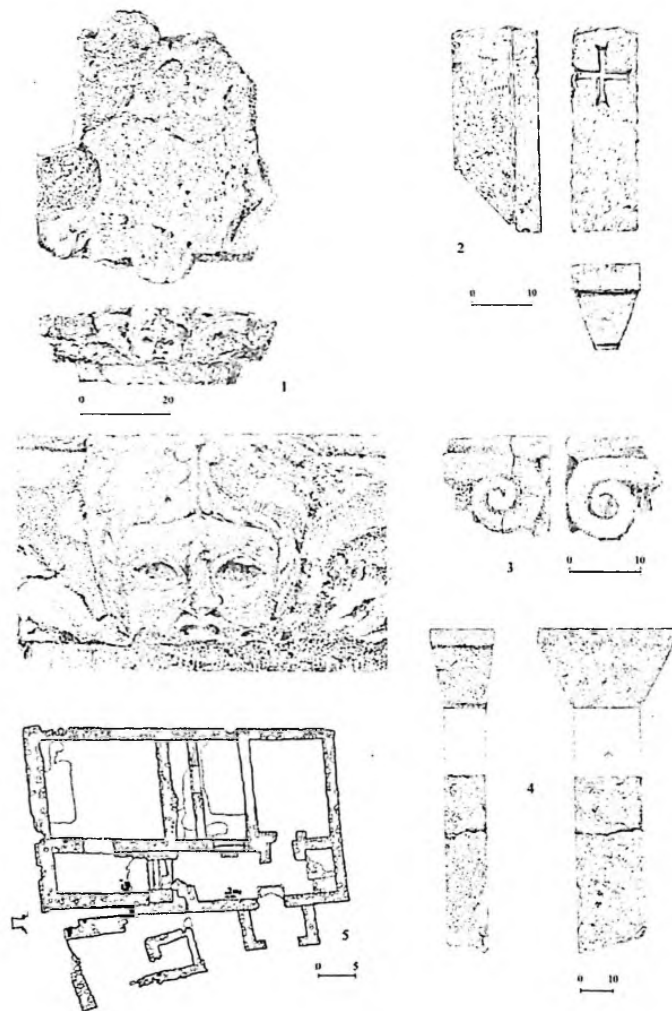
*

Последњих година још један локалитет буди пажњу при проучавању интеракција између Романа и Германа у Србији: археолошка ископавања вишеслојног налазишта Градина на планини Јелици код Чачка открила су већи рано-византијски висински комплекс (846 м) на пространству од приближно 4–5 хектара, браћен бедемима и кулама, који се оквирно може датовати у време 6. в. (Т. IV). Унутар и са спољне стране бедема (укупан простор који захвата цело налазиште је већи од 10 хектара)³⁸ испитано је до сада у целисти или само делимично пет цркава („А“–„Е“), од којих једна са крстионицом, местимично сачуваним фреско-сликарством и рељефном пластиком („С“). Поменута пласти-

³⁶ Уп. J. Kovačević, op. cit., 190.

³⁷ W. Menghin, Die Langobarden. Archäologie und Geschichte, Stuttgart 1985, 61–64; R. Christlein, Die Alamannen. Archäologie eines lebendigen Volkes, Stuttgart 1979, 57, Abb. 34 на стр. 60; уп. и T. Capelle, Die Sachsen das frühen Mittelalters, Darmstadt 1998, 117. seqq.

³⁸ Мере за површину су у овом тренутку само приближне.

Т. V 1–4 — Налази пластике из Објекта I, 5 — Основа Објекта I.

ка, као и она необјављена са недавних ископавања Објекта V при врху северне падине Градине, нако уклопљена у опште оквире рановизантијске уметности, није без својих особености, што ће на другом месту бити ближе изложено. Поред тога, унутар за сада још увек анонимног „града“ откопане су простране и добро очуване зграде резиденцијалног карактера, сложеног плана, зидане од чврстог материјала уз употребу малтера, са системом одвода отпадних вода и са квалитетно рађеним фигуралним капителима (поређења ради, капители су прецизније израђени од оних пронађених у Гамзиграду³⁹ — Т. IV/I, Т. V/1–5, Т. VI). Ови капители највероватније представљају сполије донете са другог места. Установљене радионице за прераду метала и других материјала (рог) и остали, сразмерно добро сачувани објекти индицирају густу настањеност унутар некадашњег насеља („града“?). Одређен број налаза је импортован из Средоземља (амфоре), што указује на присуство слоја становника којима је „медитерански“ начин живота, макар и у сведеном облику, још увек био уобичајен и могућ — подсетимо се на овом месту да се Градина налази на периферији Царства, у брдовитом пределу немирног и несугурног северног Илирика 6. в. Укратко, према досадашњим резултатима, Градина на Јелици се представља као регионални центар у овом делу Царства, доминантније и приступачније ложиран од познатих и сондираних околних истовремених утврђења у Драгачеву и у долини Западне Мораве (Лис-Ђава, Вича-Стојковића Градина, Остра-Соколица).⁴⁰ Већи број цркава унутар и испред града наговештава могућу функцију црквеног, ходоčasничког или црквено-административног регионалног центра, при чему се ни епископско седиште не може унапред искључити (насеље са улогом „централног места“).

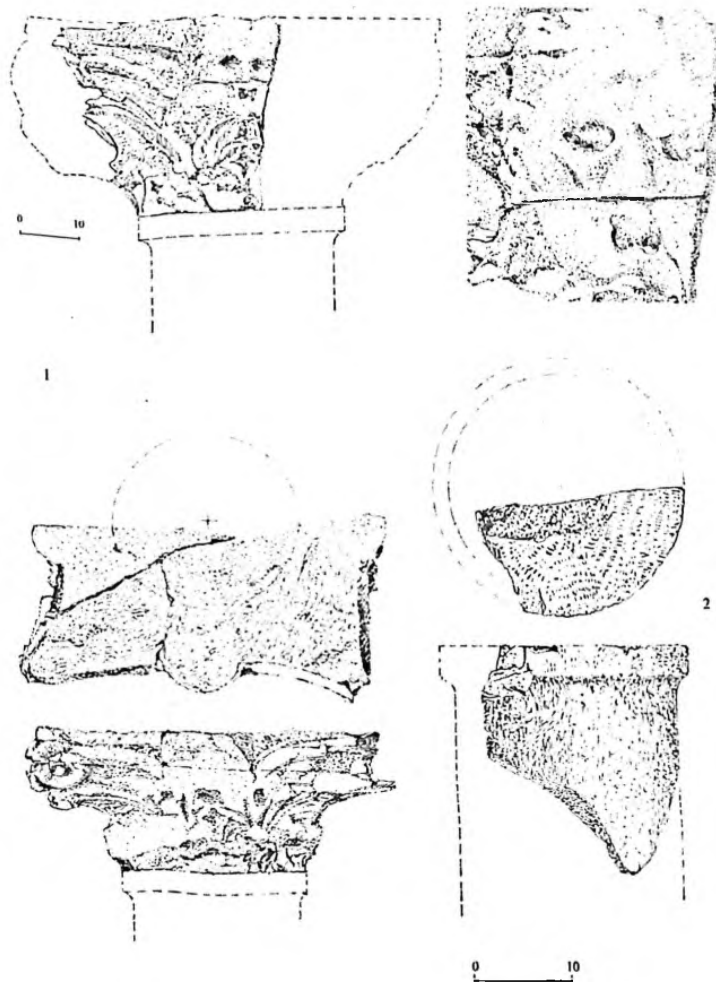
И овде се мешају веома бројни романски са малобројнијим налазима германског порекла. По свом положају јединствени на територији целог Балканског полуострва, малу сензацију представљају германски гробови *уштар* Тробродне цркве („А“ — уп. Т. IV), потврђени не само функционалним деловима одеће типичним за Германе (Т. VII/2–3), већ додатно индицирани установљеном праксом вештачког деформисања лобање, уобичајеном (не само) код Германа у време доминације Хуна и непосредно након тога.⁴¹ Према Ј. Вернеру, поред још неких средина (Кримски Готи, Алани) изузетак представљају Гепиди, код којих се тај обичај нешто дуже задржао, трајући кроз 6. в.⁴² Вештачки деформисане лобање установљене су на Јелици и у једном дечјем гробу уз Гробљанску цркву („В“), *extra muros*, у ареалу некропола (Т. IV). Унутар бедема ја-

³⁹ Уп. М. Чанак-Медић, Гамзиград. Касноантичка палата. Архитектура и просторни склоп., Саопштења XI, Београд 1978, сл. 118.

⁴⁰ Ископавања се врше под руководством М. Милинковић. Cf. *idem*. Die Gradina auf dem Jelica-Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westerbien, Antiquité tardive 3, 1995, 244. seq. Види и електронски зборник радова Градина на Јелици, I, на адреси: <http://arheo.f.bg.ac.yu/projekti/jelica/index.html>.

⁴¹ P. Schröter, Zur beabsichtigten künstlichen Kopfverformung im völkerwanderungszeitlichen Mitteleuropa, Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788, München–Salzburg 1988, 258. seqq. Антрополошку анализу скелетних остатака са Градине извршио је др Ж. Микић.

⁴² J. Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, München 1956, 18.

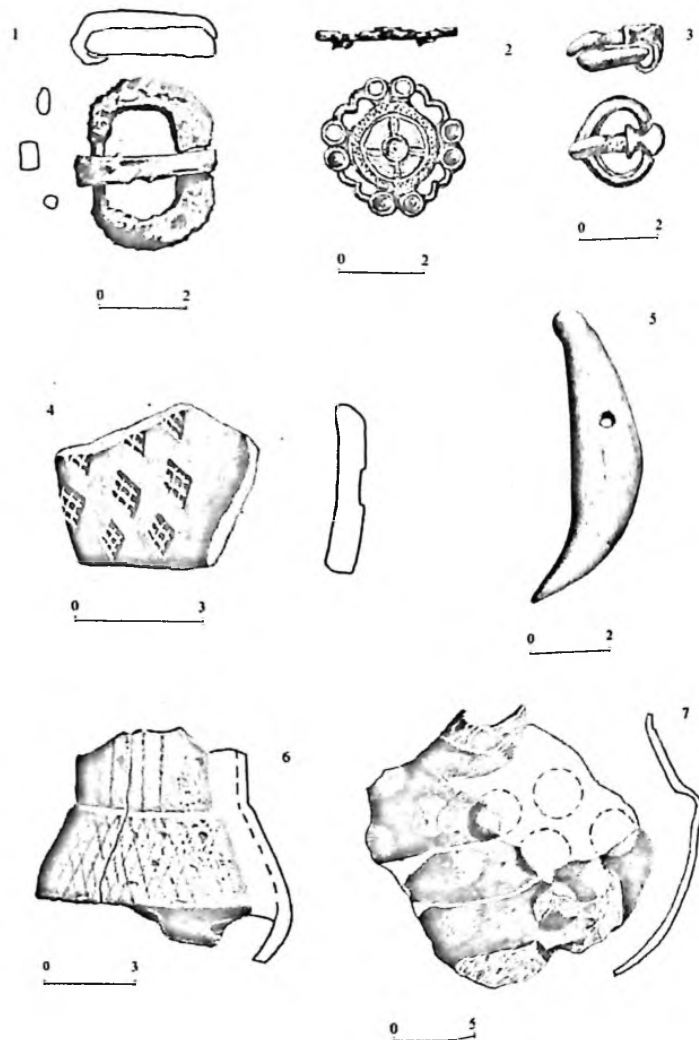

Т. VI Налази пластике из Објекта I.

вљају се германски или вероватно германски налази на различитим местима: перфориран зуб медведа као амулет-привезак (Т. VII/5), гвоздена појасна копча (Т. VII/1) и уломци керамичког посуђа веома лако препознатљивог као германског (Т. VII/4, 6–7). Германска грнчарија потиче из „помоћног“ Објекта II (Т. VII/4), лоцираног непосредно до Цркве на Горњем граду („Е“), која је заузимала најдоминантније место (Т. IV), и из оближњег резиденцијалног Објекта I, чије димензије износе око 12,50 м x 17 м (Т. VII/6–7). У овој солидно зиданој и за дате прилике пространој згради пронађени су поменути фигурални капители са још до краја непротумаченим представама, које подсећају на позоришне маске (Т. V/1, VI/1).

У местимично танком али интензивном слоју гаражи, нагореле земље и пепела, који се налазио непосредно изнад пода резиденције (чији је корисник могао бити епископ, војни командант, високи чиновник?) и који представља јасан траг пожара у коме је она страдала, откривени су делови две германске керамичке посуде (Т. VII/6–7). Потребно је напоменути да компактни слојеви пожара изнад подова или нивоа коришћења, прекривени углавном касније доспелим шутом, у случају Градине на Јелици садрже остатке оригиналног инвентара одређене куће или просторије (уколико бар делом нису на време или накнадно уклоњени), као што је и овде случај. Може се установити богат репертоар налаза, сем изузетних драгоцености, које недостају: пронађени су делови бронзаног, стакленог и керамичког посуђа, оруђа и оружја, златарске ваге, украсне игле за одећу од бронзе, новац итд. Налази, генерално, према својим одликама припадају аутохтоној рановизантијској материјалној култури 6. в. Треба нагласити да су део кућног инвентара чиниле и германске керамичке посуде, које су страдале заједно са осталим покућством у силовитом пожару. Како су Германи радо користили предмете романске материјалне културе, овим списак налаза у њиховој употреби не мора бити коначан.

Колико је познато, предмети изразито германске провенијенције са Балкана до сада нису пронађени у резиденцијалним грађевинама, већ у колибама или сличним скромним настамбама, као што је то, примера ради, случај на лок. Светиња у атару Виминација.⁴³ Пре него што буде дат осврт на ову околност, потребно је напоменути да новија истраживања постепено увећавају број германских налаза на Балкану, унутар Царства, где су одређујући процеси другачији од оних у Барбарикуму. Ови се налази најчешће групишу око рановизантијских утврђења, што с обзиром на познату улогу Германа у царској војсци не зачуђује. Треба нагласити да археолошка и антрополошка истраживања јасно показују да су ти Германи били насељени заједно са члановима својих породица, о чему сведоче женски гробови и бројни гробови деце, са више места у Србији (Виминацијум, Вајуга на Ђердапу, Јелица итд.).⁴⁴ Извесни налази из утвр-

Т. VII Ситни налази са Градине на Јелици.

⁴³ М. Пойовић, Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, Старинар XXXVIII/1987, Београд 1988, 1–35.

⁴⁴ Ж. Микић, Антрополошки осврт на вештачки деформисане лобање из периода велике сеобе народа, ЗНМБ XV–1, Београд 1994, 135–136; В. Поповић, Die süddanubischen Provinzen in der

Ђења на лок. Момчилов град на Јухору чак говоре у прилог производњи типичне германске керамике (украшене печаћеним орнаментима), у дубини царске територије, изнад долине Велике Мораве.⁴⁵ Без намере да се дају коначни закључци, за разматрање ће бити предложена могућност да се у *делу* ових Германа виде Гепиди избегли на територију Царства након слома 567. г. Историјски извори говоре о личностима на важним положајима: дуксу Уздибаду, краљевом нећаку Рептили и аријанском владци Трасарику, као и о спасеној гепидској дворској ризници.⁴⁶ Аварски каган Бајан није узалуд од цара тражио да му испоручи ове избеглице, очигледно се плашећи настанка једног новог кристализационог језгра Гепида, на територији ван његове контроле и њему на штету (претендент на престо + војсковођа + духовни вођа, владика + ризница).⁴⁷ Писани извори можда ћуте о другим, „обичним“ Гепидима, који су, највероватније, једним делом такође пребегли. У сваком случају, германска керамика из рановизантијских утврђења јужно од Саве и Дунава има директне гепидске аналогije, што није тешко посведочити.⁴⁸

Царство је могло имати свој интерес у новопридошлој групи Германа, коју је, вероватно према могућностима, распоредило по војним пунктима. На тај начин, имајући у виду насељавање у породичним или према узрасту и полу мешовитим заједницама, по свој прилици долази до извесне промене у популационој слици Илирика 6. в., пре коначног прекида континуитета античке и рановизантијске цивилизације, условљеног снажним аваро-словенским продорима и трајним словенским насељавањем. У таквом или сличном светлу треба посматрати и присуство Германа, могуће Гепида, на Јелици, што не искључује и присуство других, археолошки још неуочених варвара. Њихово сахрањивање унутар цркава, слично Улпијани, говори о поодмаком процесу акултурације. Заједница мртвих — некрополис — индицира на одређен начин и заједницу за живота. Групације које не живе заједно или се међусобно не мешају могу избегавати заједничко сахрањивање, што у Улпијани и на Јелици, као и на једном броју других некропола 6. в. није био случај (уп. далматинске некрополе), бар када су Романи и касније придошли Германи у питању. Чисто германска гробља су реткост на територији Царства. Новопридошла популација једно време задржава своје особености, да би временом попримила обичаје, веру и начин живота староседелца, чиме се и у Србији понавља слика од раније позната у циркумедитеранском простору: у Шпанији, Италији, Далмацији и другде, с тим што ужи контекст налаза у северним и централним деловима Илирика (да-

Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts, Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert (Hrsg. B. Hänsel), München 1987, 129–132; *M. Milinković*, op. cit., 247.

⁴⁵ *M. Брмболић*, Рановизантијско утврђење на Јухору, ЗНМБ XII–1, Београд 1986, 204, 205.

⁴⁶ *W. Pohl*, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr., München 1988, 58.

⁴⁷ *J. Ковачевић*, Аварски каганат, Београд 1977, 42, 47, 144; *W. Pohl*, Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches, у: *H. Wolfram — F. Daim* (Hrsg.), Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 24, bis 27. Oktober 1978, Stift Zweifelt, Niederösterreich, Wien 1980, 300.

⁴⁸ *D. Csallány*, op. cit., T. XX/1–6; T. XLVII; T. CI–CIII и др.

нашњој Србији) својим изразитим хришћанским и романским карактером у неким аспектима одскаче од већине до сада познатих. Од тренутка када се процес акултурације приведи крају, археологија више не располаже ионако скромним могућностима разликовања по етничком принципу, уколико се не може ослоњити на епиграфске споменике. То је један од разлога због којих етничкој атрибуцији археолошких налаза треба увек приступати са крајњим опрезом.

Унутар резиденције на Јелици пронађен је део германског керамичког сервиса за пиће, који се састојао од веће посуде и најмање једног биконичног пехара. На крају, за сада без коначног одговора остаје питање о власнику помешаног сервиса: да ли је то био господар куће или његов слуга?

Списак скраћеница

ВИИИЈ I Византијски извори за историју народа Југославије, I (ур. Г. Острогорски)
ЗНМБ Зборник Народног музеја у Београду

Mihailo Milinković

ULPIANA BEI GRAČANICA AUF KOSOVO UND DIE GRADINA AUF DER JELICA BEI ČAČAK IM LICHT DER AKKULTURATIONSPROZESSE IM ILLYRICUM DES 6. JH.

In der vorliegenden Arbeit untersucht der Verfasser an zwei archäologischen Beispielen Akkulturationsprozesse im frühbyzantinischen Illyricum des 6. Jh. Es handelt sich um die Fundstellen Ulpiana beim Kloster Gračanica in der Nähe von Priština und um die Gradina auf dem Berge Jelica, unweit von der heutigen Stadt Čačak, in Westserbien.

Ulpiana ist als eine römische Stadt auch in der frühbyzantinischen Periode bekannt gewesen, nebst Anderem auch wegen religiösen Unruhen, die, wie Prokop berichtet, hier um die Mitte des 6. Jh. eine Militäreinheit an den Ort banden. Diese Einheit führten unter Anderen auch der thüringische Prinz Amalafred und der herulische ex-König Suartas an, beide in byzantinischen Diensten.

Im Jahre 1954. wurde bei der Memoria oder „Basilika“ in der Nordnekropole der antiken Stadt, innerhalb oder unmittelbar bei diesem Gebäude ein Frauengrab gefunden, das ein reiches und interessantes Inventar hatte, welches hier summarisch analysiert wird, vor allem der Herkunft nach. Dieses Inventar wurde von Kovačević publiziert und von manchen besprochen (u. A. Vinski, Werner, Vierck, Popović), obwohl die Fundlage der Gedenstände damals nicht bekannt war. Dabei wurde von Kovačević vorgeschlagen, auch wegen den zwei „nordischen Relieffibeln“ mit rechteckiger Kopfplatte, in der Dame eine Angehörige des Amalafred zu vermuten.

Der Verfasser versucht für diese beiden Fibeln eine südkandinavische Herkunft in Frage zu nehmen, auch die Körperlage der Fibeln in Betracht ziehend. Er verbindet die südkandinavischen Analogien mit Prokop's Erwähnung des heru-

lischen Nordzuges um die Jahrhundertwende (ca. 500) und der Episode mit der etwas späteren südpannonischen herulischen Delegation zum Norden, des Thronfolgers wegen, vermeidet aber definitive Schlussfolgerungen. Nach Prokop wurde gerade Suartas durch den Thronfolger aus Skandinavien als herulischer König „abgesetzt“, um offensichtlich wieder Offizier in kaiserlichen Diensten zu werden. Ob skandinavisch, angelsächsisch oder pannonsisch-langobardisch (die grosse Fibel), die germanischen „Trachtbestandteile“ finden sich hier in Kombination mit zwei byzantinischen Kleinfibeln aus Bronze, was den Verfasser veranlasst hat, dieses Grab im Zusammenhang mit den in anderen Mittelmeeländern schon bekannten Prozess der Akkulturation der Germanen zu betrachten. Auch die Art des Begräbnisses und der privilegierte Platz in einem Kultbau oder in seiner unmittelbaren Nähe sprechen für einen fortgeschrittenen Akkulturationsprozess.

Im zweiten Beispiel erwähnt der Verfasser die frühbyzantinische befestigte Höhenanlage auf dem Berg Jelica bei der heutigen westserbischen Stadt Čačak, dessen Haupthorizont ins 6. Jh. datiert wird. Hier wurden bis jetzt fünf Kirchen gefunden, davon eine mit Baptisterium. Das Baptisterium war mit Fresken geschmückt, dessen Überreste erhalten geblieben sind. Auf der Jelica scheint sich im 6. Jh. ein wichtiges regionales Zentrum des nördlichen Illyricums befunden zu haben. Im Inneren der nicht kleinen Anlage wurden soweit auch Gebäude mit residientalem Charakter ausgegraben, wie das sgn. Objekt I nahe des Gipfels der Gradina. In diesem solide gebauten grossen Gebäude, das mit einer Kanalisation versehen war und aus welchem viele wertvolle Funde stammen, darunter auch Figuralkapitelle, wurden in der Brandschicht auch Bruchstücke von Keramikgefässen gefunden, die der germanischen Stempleverzierten und geglätteten Keramik völlig entsprechen. Aus Serbien sind bislang solche germanischen Funde in residialen Zusammenhängen gänzlich unbekannt, was man auch für die weitere Umgebung sagen kann. Im Gegenteil, germanische Keramik wurde in Serbien, soweit es um Wohnschichten geht, nur in einfachen Holzhäusern oder Hütten gefunden, wie das am Beispiel von Svetinja in Viminacium ersichtlich wird.

Die Anwesenheit von Germanen auf der Jelica wird in diesem Zusammenhang auch durch Gräber mit künstlich verformtem Schädel indiziert, die in oder um die Kirchen „A“ und „B“ gelegt waren. In der Kirche „A“ fand man bei einem gestörten Grab eine Vogelscheibenfibel, gleich denjenigen, welche von Germanen getragen wurden. Die Fundlage einer solchen Fibel innerhalb einer Kirche ist, soweit bekannt, auf dem Gebiete Südosteuropas, mit Ausnahme von Ulpiana, einmalig. Der Verfasser sieht in solchen Fundzusammenhängen Spuren von Akkulturationsprozessen und deutet auf den Umstand, dass Gemeinschaften, die sich gemeinsam begraben, wahrscheinlich auch gemeinsam gelebt haben. Er macht auch auf die Tatsache aufmerksam, dass in den letzten Jahren in Serbien immer mehr germanische Funde ans Tageslicht kommen, meist aus frühbyzantinischen Befestigungen oder deren Umgebungen.

UDC: 75.052.041.5.033.2(497.11) : 281.961 „12“

БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

АПОСТОЛ АНДРЕЈА И СРПСКИ АРХИЕПИСКОПИ НА ФРЕСКАМА СОПОЋАНА

Истицање апостола Андреје на сопоћанским фрескама у темама везаним за Христово оснивање цркве на земљи било је подтакнуто легендом о овом апосто-лу као оснивачу Цариградске цркве. Једини пут овде насликана три прва српска архиепископа међу великим црквеним оцима истичу карактер Српске аутокефалне цркве. Ове фреске су настале у време Лионске уније (1274), оне негирају примат апостола Петра и у служби су одбране Српске цркве која се супротставила унији, и којој је тих година запрешно укидањем.

Међу иконографски недовољно испитаним фрескама Сопоћана нарочиту пажњу би требало обратити представама апостола Андреје, који је приказиван и у сценама и као појединачна фигура, посебно тамо где је његова појава неубичајена и неочекивана. У најнижем појасу фресака у наосу он је насликан заједно с другим апостолима у бочним правоугаоним певницама. На источном зиду северне певнице, око улаза у протезис, који је истовремено и параклис посвећен Богородици, визуелно повезани Мандилионом, славном цариградском реликвијом, била су насликана двојица апостола, Петар и још један, од којег је преостао само део, али довољан да закључимо да се ту налазио Андреја. Он је, наиме, обучен, као и другде у цркви, у светлоплави хитон и химатион маслинасте боје, у десној руци има савијен свитак, а левом је држао дугачки крст, с каврим је једино он од апостола, поред Петра, сликан у византијској уметности.¹ Треба подсетити да су се појединачне фигуре или попрсја апостола у византијским црквама најчешће појављивали у склопу замисли о оснивању Цркве на земљи, и то углавном у апсиди и око ње, у куполама или у трансептима, односно певницама. Иначе, на почасно место у Сопоћанима, по устаљеном обичају, постављени су апостоли Петар и Павле, јер је њих двојицу византијска црква уважавала као корифеје, предводнике апостола и учитеље васељене, а такви и

¹ Апостол Петар је много пута објављиван (уп. на пример *G. Millet — A. Frolow, La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, II, Paris 1957, pl. 32,2, 33,1; B. J. Ђурић, Сопоћани, Београд 1963, т. XLIX*); остатак апостола Андреје објављен је само у виду цртежа: *B. Живковић, Сопоћани. Цртежи фресака, Београд 1984, 18 (V,9)*.

слични епитети понављали су се и уз њихова имена у богослужбеним песмама. Приказивање пак Петра и Андреје једног до другог било је веома често до XI века,² а после тога се знатно проредило. Стога би издвајање Петра и Андреје у Сопоћанима могло да представља занимљиву програмску особеност. У то нас још више уверавају неке јеванђељске и литургијске композиције у овој цркви.

Захваљујући особености и уметности веома постојаном изгледу апостола Андреје — увек је приказиван с краћом брадом и бујном косом у праменовима³ — као и чињеници што су уметници у Сопоћанима доследно сликали поједине светитеље у њиховој карактеристично обојеној одећи, он се свуда лако препознаје. Само у Тајној вечери у припрати и у Успењу на западном зиду наоса Андреје само посебно истакнуто место међу апостолима. Међутим, у Мисији апостола на северном зиду олтарског простора, он се налази до Христа, приказан на исти начин као апостол Петар на другој страни.⁴ Врло је сличан њихов распоред и у Неверовању Томином на јужном зиду.⁵ Такво место Петра и Андреје у овим композицијама, колико нам је познато, јединствено је. На челу оне скупине апостола која из Христових руку прима вино у Причешћу апостола налази се опет Андреја,⁶ док је с друге стране сигурно био Петар. То је такође изузетно: у овој представи предводници апостола су обично Петар и Павле, Петар и Јован, или оба пута Петар. Једина права паралела сопоћанском Причешћу с апостолом Андрејом налази се у трпезарији манастира Светог Јована Богослова на Патмосу (око 1200).⁷ Најзад, овај апостол је с Петром добио почасно место и у Силаску св. Духа, на источном зиду изнад апсиде: иако му је оштећен горњи део тела, он се лако препознаје у врху апостолске скупине по плавом хитону и маслином химатиону.⁸ И оваквим Духовима, с апостолима Петром и Андре-

² R. Pillinger, Der Apostel Andreas, ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche, Wien 1994, 7–11, 14–15, 19, Abb. 2, 4, 7–9, 15–16, 26; за равенске цркве уп. F. W. Deichman, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Wiesbaden 1958, Taf. 160, 220, 233–234, 251, 258; за примере у Кападокији G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, I, 1, Paris 1925, 93, 226–230, 463, pl. 52, 2, 45, 1, 52, 1, 125, 2, 131, 1–2; II, 1, Paris 1936, 254–255. Ова двојица апостола ће, наравно, увек бити приказивана заједно у сценама Позивања Петра и Андреје и у Умножавању хлебова, како то налаже јеванђељски текст (Матеј 4, 18–20; Марко 1, 16–18; Јован 6, 8).

³ R. Pillinger, нав. дело. Такво његово приказивање препоручиваће и средњовековни сликарски приручници, A. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, Πετρούπολη 1909, 151.

⁴ G. Millet — A. Frolow, нав. дело, pl. 17, 1, 18, 1; B. J. Ђурић, Сопоћани, т. XXIV–XXV.

⁵ G. Millet — A. Frolow, нав. дело, pl. 17, 2, 18, 3; B. J. Ђурић, Сопоћани, т. XXVI.

⁶ G. Millet — A. Frolow, нав. дело, pl. 1, 2; B. Живковић, Сопоћани. Цртежи фресака, 15 (IV, 5). Тачно га је препознао само P. Николић, О једном значајном податку за датовање Сопоћана у књижевном делу архиепископа Данила II, Свеске ДИУС 17 (1986) 75. Н. Л. Окуњев (Состав росписи храма в Сопочанах, Вузантинска I, 1929, 120) и В. Ј. Ђурић (Сопоћани, 54) препознали су предводника апостола у Причешћу као Петра и Павла.

⁷ A. K. Орланџос, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναι τοιχογραφιαι της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, Αθήνα 1970, 200–202, πίν. 18, 77; K. M. Skawran, The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece, Prectoria 1982, 117, Fig. 345–346; Byzantine Art in Greece. Patmos, Athens 1986, 24–25, Fig. 29 (E. Kollias); Patmos. Les trésors du monastère, Athènes 1988, 64, fig. 32.

⁸ M. Рајковић, Сопоћани. Фреске у централном делу цркве, Београд 1963, сл. 36; B. J. Ђурић, Сопоћани, 2. изд., Београд 1991, сл. 74; B. Живковић, Сопоћани. Цртежи фресака, 17.

јом у врху, може се наћи само једна сродна представа, она у Монреалу на Сицилији.⁹

Пошто се истицање апостола Андреје на сопоћанским фрескама не може објаснити ни јеванђељским текстовима, ни обимом и карактером празновања св. Андреје у византијској цркви, а исто тако ни устаљеном иконографијом оних слика где се подразумевао или очекивало његово присуство,¹⁰ разјашњење се мора потражити на другој страни, и то пре свега у предању о апостоли Андреји као оснивачу Цариградске цркве, предању које је темељно истражио и објаснио Френсис Дворник још пре пола столећа.¹¹ Захваљујући пре свега њему, познато је да је ово предање настало и било коришћено, кад више кад мање, као аргумент Цариграда у полемикама с Римом о примату црква: идеологији римских папа о првенству њиховог седишта супротстављан је, по истој основи, апостолски карактер Цариградске цркве легендом о св. Андреји. Предање по којем је Андреја проповедао јеванђеље у Византу и ту рукоположио првог епископа, Стахија,¹² било је изгледа прихваћено у Цариграду у VIII или почетком IX века,¹³ а томе су нарочито допринели Житије и Похвала, које су му у IX столећу саставили Епифаније и неки непознати писац.¹⁴ Није искључено да су ови текстови настали током бурних расправа између Рима и Цариграда у време патријараха Игњатија и Фотија, као контрааргумент папиној тежњи за универзалном супрематијом. Додуше, за овог другог није извесно да се позивао на апостола Андреју,¹⁵ за разлику од Игњатија, који је изричито тврдио да њему, Игњатију, припада престо апостола Јована и Андреје Првозваног.¹⁶

Такав однос Цариградске цркве према апостоли Андреји није могао остати без одраза у уметности. То као да показују мозаици у просторији над југозападним вестиблом Свете Софије у Цариграду, изведени око 870. годи-

⁹ O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, 291–292, Pl. 75a. Наиме, скоро увек у овој композицији средњиниш апостоли су Петар и Павле.

¹⁰ Уп. Ch. Konstantinidis, La fête de l'apôtre saint André dans l'Eglise de Constantinople à l'époque byzantine et aux temps modernes, Mélanges en l'honneur de Mgr. M. Andrien, Strasbourg 1956, 244–256; R. Pillinger, нав. дело, 7–24; RbK, I, s. v. Andreas (K. Wessel).

¹¹ F. Dvornik, The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Cambridge, Mass. 1958.

¹² PG 92, col. 1061–1067; S. Vailhé, Origines de l'Eglise de Constantinople, EO 10 (1907) 289–290; M. Jugie, Le schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal, Paris 1941, 22; F. Dvornik, op. cit., 156–160.

¹³ M. Bonnet, Martyrium sancti apostoli Andreae, Analecta Bollandiana XIII (1894) 354–372 (овде је он назван ὁ ἀγιώτατος καὶ μακαριώτατος καὶ πρῶτος τῆς ἀποστολικῆς ὑπὸ Χριστοῦ κληθεὶς Ἀρχὸν Ἀνδρέας ὁ ἀπόστολος, 354, и ὁ ἄγιος καὶ πρωτόκλητος ἀπόστολος, 372); а датовању састава F. Dvornik, нав. дело, 171–173.

¹⁴ Epiphanius, Vita primi vocati inter apostolos Andreae, PG 120, col. 215–260, посебно 244; M. Bonnet, Acta Andreae apostoli cum laudatione contexta, Analecta Bollandiana XIII (1894) 311–352.

¹⁵ Насупрот Делгеру у Жижију (M. Jugie, нав. дело, 136–137; F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Spreyer am Rhein 1953, 111–115) који у то верују, Ф. Дворник доказује да су текстови о апостоли Андреји настали касније, крајем XII или почетком XIII века (F. Dvornik, Le schisme de Photius. Histoire et légende, Paris 1950, 187; idem, The Idea, 245 et passim; idem, Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies (Variorum Reprints), London 1974, VI, 49–50, VII, 21).

¹⁶ F. Dvornik, The Idea, 239.

не.¹⁷ Представа апостола Петра и Андреје једног до другог одражавала је можда становиште о равноправном и једнаком положају оснивача двеју цркава. Похвала апостолу Андреји, написана у то време, величала је и сједињавала Петра и Андреју као највеће међу апостолима, сједињене братском љубављу, јер „корифеј свих (апостола), Петар, добио је одлуком божанске љубави западне земље, а његов друг и брат Андрее источне стране, да их просветли речју Божјом“.¹⁸ Нов однос према двојици апостола, Петру и Андреји, исказао се јасније тих година у још једном престоничком делу, у рукопису Хомилија св. Григорија Назијанског (Paris. gr. 510), чије су минијатуре настале највероватније између 880. и 883. године, дакле у време цара Василија I и патријарха Фотија.¹⁹ На представи Силаска св. Духа (fol. 301) учињена је мала измена у изгледу ове теме: у врху скупине апостола на полукружној екседри издвојени су Андреја, Павле и Петар,²⁰ при чему су Андреја и Петар приказани с истоветним дугачким крстовима, који истичу њихову пастирску улогу. Овакв облик Духова је врло вероватно био надахнут еклисиолошким распрама између Старог и Новог Рима, вођеним у то време.²¹

Како показују извори, предање о апостолу Андреји је трајно било усвојено у Византији, и оно се отада у црквеним споровима подразумевало, па изричито позивања на њ нису била честа. Истоветан је био случај и с његовим одразом у уметности. Стога се и појава необичне слике Духова у катедрали у Монреалу на Сицилији (око 1180), у чијем се центру налазе апостоли Петар и Андреја,²² може објаснити само византијским уметницима који су ту поуздано изводили мозаике. Вероватно навикли да у својој средини смештају Андреју Првозваног на почасно место у композицији Духова, они су исту схему поновили и овде, као што су и неки њихови претходници приближили фигуре Петра и Андреје у Палатинској капели и у Марторани у Палерму. Сведочанство о томе да је овај апостол заузимао истакнуто место на сликама у византијским црквама била би и поменута фреска у трпезарији манастира Светог Јована Богослова на Патмосу, где је у Причешћу вином апостол Андреја приказан на првом месту.²³ Разлог појави апостола Андреје на овом месту требало би тражити било у

цариградском пореклу сликара, или још пре у живим везама патмоског манастира с Цариградом око 1200. године.²⁴

Ново раздобље у коришћењу предања о апостолу Андреји, како је тачно запажено,²⁵ наступило је у драматичним данима после латинског освајања Цариграда 1204. године. У полемикама учених Грка с латинским кардиналима вођеним тих година, али и у саставима анонимних аутора, бранила су се права цариградске столице свим средствима. Поново су потезани аргументи пентархије, одлуке Цариградског и Халкидонског сабора, одрицало се Риму искључиво наслеђе Христове цркве и Петрове доктрине, доказивана је не само једнакост патријаршијског седишта, већ су истицана и пренуђства Антиохије, Јерусалима и Цариграда. Поново је прича о апостолу Андреји добила некадашњу важност. Најодређеније ће Никола Месарит супротставити Цариград Риму, а Андреју апостолу Петру, у расправи вођеној 30. августа 1206: по њему, „ако Рим полаже право на првенство због Петра, онда Византија поседује примат због Андреје првозваног и старијег брата по рођењу“.²⁶ Скоро истим речима објашњаваће првенство Цариграда и Псеудо-Фотије.²⁷ Били су то, међутим, екстремни искази. Ако се пажљиво прочитају текстови цариградских патријараха и других богослова прве половине XIII века, може се закључити да је византијска страна у црквено-правном погледу и даље заступала становиште да је Христос једина глава цркве, а да су сви апостоли учитељи васељене, међусобно једнаки извршиоци исте благодати. Предање о апостолу Андреји као утемељитељу цркве у Византији томе није противречило, па је свестрано било прихваћено: ушло је у грчке синаксаре, у каноне службе овом светитељу, у црквене историје и у друге тектове, и данас коришћене у православној цркви.²⁸

Појава и ширење предања о апостолу Андреји Првозваном и његов утицај на програм и изглед неких сцена, било преко наручилаца или сликара, показују да његов одраз на фрескама Сопоћана није први нити усамљен. Предање је, у извесном смислу, било део идеологије Цариградске патријаршије, широко прихваћене и од аутокефалних цркава које су с њом биле по-

²⁴ E. A. Βρανούσης, Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου, I. Αυτοκρατορικά, Αθήνα 1980, 59–91; Patmos. Les trésors du monastère, 69 (E. Kollias).

²⁵ F. Dvornik, The Idea, 289 и даље.

²⁶ Εἰ δὲ Πέτρον ἢ Ῥώμην ζητεῖ τὸ πρωτεύειν, δι' Ἀνδρέαν τὸν πρωτόκλητον καὶ γενέσι πρότερον ἀδελφὸν τὸ Βυζαντινὸν πρῶτον, A. Heisenberg, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaiseriums und der Kirchenunion, II. Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206 Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 2 (1923) 24. О овој расправи, али и о другим саставима у првим деценијама XIII века, в. R. Jann, Au lendemain de la conquête de Constantinople. EO 32 (1933) 5–21; idem, Les tentatives d'union (1208–1214), 195–202; F. Dvornik, The Idea, 290.

²⁷ M. Gardillo, Photius et Primatus Romanus. Num Photius habendus sit auctor opusculi Ἰδὸς τοὺς λέγοντας ὡς ἡ Ῥώμη θρόνος πρῶτος?, Orientalia Christiana Periodica VI (1940) 11. Аутор (на стр. 5–39) доказује да је састав настао у првим деценијама XIII века, док га за аутентично Фотијево дело сматрају Делгер и Жижи (в. нап. 15).

²⁸ Уп., на пример, Μηναῖον τοῦ Νοεμβρίου, Βενετία 1895, 6 ἐδ., 198–211; Nicephorus Callistus Xanthopoulos, Ecclesiastica Historia, PG 145, col. 859–860; Ὁ Μέγας Συναξαριστής της Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας, τ. 11, Μῆνι Νοεμβρίου, Αθήνα 1964, 2 ἐδ., 737; Ch. Konstantinidis, op. cit.

¹⁷ R. Cormack — E. W. Hawkins, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. The Rooms above the South-West Vestibule and Ramp, DOP 31 (1977) 219–221.

¹⁸ M. Bonnet, Acta Andreae, 315.

¹⁹ I. Kalavrezou-Maxeiner, The Portraits of Basil I in Paris. gr. 510, JÖB 27 (1978) 19–24. Исто другога (у 879. години) рукопис датује I. Spatharakis, The Portraits and Date of the Codex Par. Gr. 510, CA 23 (1974) 97–105.

²⁰ H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle, Paris 1929, pl. XLIV.

²¹ Тако је ову минијатуру протумачио и N. Ozoline, La Pentecôte du Paris. Grec. 510. Un témoignage sur l'Église de Constantinople au IXe siècle, Rivista di archeologia cristiana LXII, 1–4 (1987) 245–255. И на минијатурама на fol. 32r и 426r (H. Omont, нав. дело, pl. XXII, LVI) оне везане за Петра и Андреју постављене су на почетку међу представама смрти апостола и крштавања народа.

²² O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, 291–292, Pl. 75a.

²³ В. нап. 7.

везане.²⁹ Његово иконографско обликовање одредило је Андреји истакнуто место међу осталим апостолима, и то искључиво у оним представама везаним за Христово упућивање апостола у ширење његовог учења, за њихово оспособљавање за узвишену мисију силаском св. Духа и за установљивање ехаристије.

Како у доктринарном погледу тако и у уметности, византијска црква се у основи придржавала учења првих хришћанских отаца, по којем су сви апостоли универзални учитељи, јер је свима Христос поверио мисију ширења своје науке по свету.³⁰ Истицање појединих апостола на сликама није нарушавало каноничност догматских или еклисијалних опредељења, већ је само иконографским језиком изражавало њихово веће уважавање, најчешће подстакнуто спољним разлозима. Поменуте слике у олтару Сопоћана, осим померања апостола Андреје у њихово средиште, сачувале су мање-више своје старе иконографске облике,³¹ па се њима у овом тексту нећемо бавити.

²⁹ Српска црква се у прво време није служила аргументом апостолског порекла, већ је то чинила само посредно, надовезивањем на мајку-цркву, ону у Цариграду. Неке друге православне цркве, грузијска и руска пре свега, и саме су, прихватањем легенде о апостолу Андреји, везивале свој постанак за овог апостола, в. И. *Дожаваков*, Проповедническая деятельность ап. Андрея и св. Нины. II, Апостол Андрей в Грузии, Журнал Министерства народного просвещения 333 (1901) 101–113; А. *Погодин*, Повесть о хождении апостола Андрея в Русь, BS 7 (1937–1938) 137–141; И. С. *Чичуров*, „Хождение апостола Андрея“ в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции, Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник статей, Москва 1990, 7–23.

³⁰ На латинском Западу, међутим, једностраним тумачењем јеванђељског текста (Матеј 16, 18–19) Петру је, негде од краја IV века, почео да се даје искључиви примат, а Риму назив *sedes apostolica*. Своје становиште Цариградска црква је бранила давањем једнаке почасти и другим апостолима, пре свега Петру и Павлу. Мада је и Рим веома уважавао Павла, али због његовог страдања у овом граду, византијска страна га је изједначавала с Петром, чиме је поништавала искључиво првенство овог последњег. Довољан доказ за наше тврђење био би грчки превод писма папе Хадријана I, прочитан на Седмом васељенском сабору у Никеји 787, у коме је баш у вези с Матејем 16, 18–19, поред других измена, свуда поред Петровог додавано и Павлово име, тако да се о старшинама апостола увек говорило у множини (G. *Ostrogorsky*, Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung, SK 6, 1933, 75–78). У другој половини IX века то је постало још очигледније, како у писаним изворима (Theophanes Continuatus, ed. I. Bekkerius, Bonnac 1838, 322) тако и у уметности: у Перистери (мало после 871) Петар и Павле држе заједно цркву, у цариградској Светој Софији били су насликани један до другог (869. или убрзо после те године), а у Paris. gr. 510 они и апостол Андреја добили су почасно место у Духовима (H. *Omont*, op. cit., pl. XLIV; C. *Mango*, Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington 1962, 76–80, Fig. 100–102; Ch. *Mavropoulou-Tzioumi*, The Painting of the Ninth Century in the Church of Saint Andrew, Peristera, Зограф 26, 1997, 9, Figs. 5–7). У каснијем византијском сликарству Петар и Павле ће увек добијати почасно место као пандани, док ће само у неким, политички осетљивим приликама, Павлово место заузети Андреја, као што се то десило и у Сопоћанима.

³¹ Најважније студије о иконографији Мисије апостола, Духова и Причешћа апостола јесу Н. В. *Покровский*, Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских, С.-Петербург 1892, 277–291; А. *Трабар*, Иконографическая схема Пятидесятницы, SK 2 (1928) 223–237 (= Le schéma iconographique de la Pentecôte, L'art de la fin de Antiquité et du Moyen Age, I, Paris 1968, 615–627); J. D. *Stefanescu*, L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales III (1935) 403–508; N. *Γκολιός*, „Πορευθέντες...“ Εικονογραφικές παρατηρήσεις, Δίπτυχα 1 (1979) 104–142; Ch. *Walter*, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, 184–196; L. *Ouspensky*, Iconography of the Descent of the Holy Spirit, St. Vladimir Theological Quarterly 31 (1987) 309–347.

3. Сопоћани, Одашиљање апостола, 1272–1276.

4. Сопотани, олтарски простор: Одашњање апостола, Причешће хлебом, Служење свете литургије (на зачелју архиепископ Арсеније и Сава II), 1272–1276.

5. Сопотани, олтарски простор: Причешће вином, Неверовање Томино, Служење свете литургије (претпоследњи св. Сава Српски), 1272–1276.

6. Сопoћани, Неверовање Томино, 1272–1276.

У јеванђељима је два пута описано Христово одашиљање апостола на проповед, једанпут пре уласка у Јерусалим, а други пут после његовог васкрсења (Матеј 28, 16–20; Марко 16, 14–15; Јован 20, 19–23). У Сопoћанима је приказано ово друго одашиљање ученика, и то по Јовановом тексту, јер су иза Христа затворена врата, он обема рукама благосиља једанаесторицу апостола, подељених у две скупине, и шаље их на проповед. Тема је нарочито била честа од IX века, и то у иконографским облицима који су могли незнатно да одудару један од другог, зависно од изабраног јеванђељског текста, али је њен смисао увек био исти: апостоли се шаљу да по читавом свету проповедају јеванђеље (Марко 16, 15) и да науче све народе (Матеј 28, 19). Ту учесталост теме одашиљања апостола неки истраживачи су довели у везу с великом мисионарском делатношћу Цариградске цркве у ово време.³² Слика у Сопoћанима, супротно свим другим нама познатим примерима, на чело две групе апостола поставља Петра и Андреју.

На јужном зиду олтарског простора приказано је Неверовање Томино, догађај који се надовезује на Одашиљање (Јован 20, 24–29), како хронолошки тако и по смислу о ширењу вере, по Христовим речима упућеним Томи: „Пошто ме виде веровао си: благо онима који не видеше и вероваше“ (Јован 20, 29); овде су, такође, око Христа и Томе предводници апостола Петар и Андреја.

Њих двојица су се нашао и на челу двеју сучељених скупина апостола у Духовима, када апостоли бивају испуњени светим Духом пре своје мисије ширења Христовог учења по свету (Дела ап. 2, 1–4). Зато је овај догађај постао слика оснивања и утврђења цркве Божије на земљи. Као и у Парис. гр. 510, и врло често касније, у Сопoћанима су испод апостола приказане и две групе народа, међу које ће се ученици Христови развићи, проповедати његову реч и оснивати прве хришћанске заједнице и цркве. На слици Духова у Кокар Килисе (IX–X век), на отвореним књигама у рукама апостола биће чак исписани називи места у којима ће сваки од њих проповедати.³³ Стога је разумљиво што је творцима иконографског програма у Сопoћанима, упознатим с предањем о апостолу Андреју и вишесеконним трвењима између Римске и Цариградске цркве, било стало да и у овој сцени нарочито истакну њихове родоначелнике. Сигурно су се при том руководили истим мислима као и наручилац минијатура у Хомиљјама Григорија Назијанског неколико столећа раније.

У тему оснивања Цркве укључује се и Причешће апостола. Његова стварна али не и иконографска веза с Тајном вечером је несумњива: суштину литургије, познато је, чини свхаристија, κοινωνία човека и Бога и свих верних међусобно, коју је установио Христос на Тајној вечери (Матеј 26, 26–28). Тада је

³² S. *Der Nersessian*, *The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzenus*, Paris. Gr. 510, DOP 16 (1962) 221, 226; A. *Grabar*, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, I, Paris 1968, 160–162; N. *Γκιολέγ*, „Πορευθέντες“, 126–128.

³³ N. et M. *Thierry*, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1963, 128–132, pl. 63–64. У Ајвали Килисе (913–920) апостоли ће тако бити приказани у Страшном суду, вероватно по Луки 16, 15–16 (исџи, Αυαλι Kilise ou Pigeonnier de Gülli Dere, église inédite de Cappadoce, CA XV, 1965, 131–137, fig. 25–28).

ученицима предао своје тело у виду хлеба и вина и одржао првосвештеничку молитву (Јован 17, 1–26), којом је одредио апостоле за своје следбенике. Већ је и такво значење Причешћа било довољно да цариградска средина у овој теми истакне у први план свог оснивача, апостола Андреју. То је још разумљивије кад се зна да је баш Причешће апостола својом иконографијом и местом у сликаном програму црква постало једна од кључних слика у одбрани цариградског становишта у догађајима око црквеног раскола 1054. године и о употреби квасног хлеба на богослужењу.³⁴ Христос као првосвештеник по чину Мелхиседекову само благосиља нову Пасху или ученицима предаје себе, а не стари јеврејски хлеб, како су то тумачили Латини. Распра о квасном и бесквасном хлебу, познато је, остаје до данас један од главних спорова између две цркве. Стога је сасвим разумљиво што је у осетљивим временима појачаних притисака на православну цркву ова и преко слика Причешћа, као ликовног израза њеног литургијског и догматског опредељења, и преко апостола Андреје бранила своју ортодоксност и канонску исправност.

Литургијским читањима јеванђеља између Ускрса и Духова само се делимично могу објаснити избор јеванђељских сцена у олтару Сопоћана,³⁵ али не и иконографске измене учињене зарад истицања апостола Андреје. Све сцене с овим апостолом насликане су у истом појасу (Одашиљање на северном зиду, Причешће у апсиди, Неверовање Томино на јужном зиду) и на лучном пољу изнад апсиде (Духови), и оне су слике догађаја које је предање везивало за Сион и за оснивање Цркве на земљи.³⁶ Намеру да слику Сиона пренесу у своје храмове, и тако их у идеалном смислу повежу с најстаријим црквом, остварили су још први српски архиепископи, Сава и Арсеније, у Жичи (1221–1222, фреске пресликане око 1310) и у Пећи (око 1260).³⁷ Творци иконографског програма у Сопоћанима отишли су корак даље. У доказивањима апостолског порекла Васељенске цркве није било ничег природнијег него у делу оснивања Христове цркве изједначити и на почасно место ставити апостоле Петра и Андреју. Сликом је показивано да су они били први до Христа кад је овај упутио апостоле на јеванђељску проповед: он је, утврђујући Цркву, прво њима понудио своје тело и своју крв, они су у сионској горници били на челу апостола оспособљених да науче све језике и да оснивају црквена седишта. А одатле је произлазила једина порука: као што су Петар и Андреја први и једнаки пред Христом, тако су и

³⁴ А. Лидов, Схизма и византијска храмова декорација, Восточнохристијански храм. Литургија и искусство, Санкт-Петербург 1994, 18–19 (= Byzantine Church Decoration and the Great Schism of 1054, Byzantium LXVIII, 1998, 383–385).

³⁵ N. L. Okunev, Состав, 124–126; В. Ј. Ђурић, Сопоћани, 54; Б. Живковић, Сопоћани. Цртежи фресака, 14–17 (IV).

³⁶ Уп. М. Vincent — F. M. Abel, Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire, II, 3, Paris 1922, 421–459.

³⁷ С. Радојчић, Старо српско сликарство, Београд 1966, 46; В. Ј. Ђурић, La peinture murale serbe au XIIIe siècle, L'art byzantin du XIIIe siècle, Beograd 1967, 162–163; исић, Свети Сава и сликарство његовог доба, Сава Немањин — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 252–253; Б. Тодић, Најстарије зидно сликарство у Са. апостолима у Пећи, ЗЛУ МС 18 (1982) 19–38; исић, Тема Сионској цркви у храмовој декорацији XIII–XIV вв., Иерусалим в русској култури, Москва 1994, 34–36.

њихове цркве, Римска и Цариградска, као и њихови прејемници, папе и патријарси, први у части и једнаки међу другима.³⁸

Ако сачувани примери оваквих слика од IX до XIII века потврђују да је легенда о апостолу Андреји као оснивачу Цариградске цркве била трајно усвојена, мали број њеног одраза у сликарству упућује на закључак да је она била коришћена само повремено, обично у временима појачаних сукоба Источне и Западне цркве, или током неспоразума Васељенске с помесним црквама. Стога се морамо запитати да ли су и сопоћанске фреске с апостолом Андрејом настале у неком тренутку који је захтевао такво његово истицање.

Наравно, да бисмо се макар приближили одговору, потребно је да знамо када је настао живопис у Сопоћанима. Он је до сада обично датован између 1263. и 1268. године. На основу узраста деце краља Уроша у представи Смрт краљице Ане, на северном зиду приправе, узимано је да је живопис у цркви настао између 1258. и 1266. године.³⁹ Међутим, чак кад би изгледало принчева Драгутина и Милутина био какав-такав ослонац за датовање, остаје непознато кад су они били рођени. С друге стране, сликана грађа показује да се узраст деце, без додатних потврда, не може користити у сврхе апсолутне хронологије.⁴⁰ Неупотребљива је и чињеница што Драгутин није сликан са женом,⁴¹ прво, што се не зна тачно кад је он ожењен угарском принцезом Кателином (1268, али можда 1270),⁴² и, друго, што у српској уметности жене принчева нису никада сликане на „породичним сликама“, каква је Анина сахрана у Сопоћанима. У вези с Драгутином можда би могло бити важно то што је он с оцем у југо-источном углу приправе приказан у владарској одећи, за разлику од млађег брата, а то би указивало да је насликан као млади краљ, дакле, око или после 1271, кад је он први пут поменут с том титулом.⁴³

³⁸ Никита Сендис је у својим полемичким текстовима у XII веку чак доказивао да је Цариград не само нови Рим, већ и нови Јерусалим, пошто је он престоница Римског царства, зато што у њему стоје првосвештеник, као и што се у њему (на богослужењу, по православној обреду) раздаје хлеб посвећен и с квасцем, па зато Цариграду и припада највећа почаст (J. Darroulès, Documents byzantins du XIIe siècle sur la primauté romaine, REB XXIII, 1965, 55–56). Ово поређење Цариграда са Сионом, међутим, тешко да је могло да нађе одраз у уметности.

³⁹ V. R. Petković, La Mort de la reine Anna à Sopoćani, L'art byzantin chez les Slaves, I, 1, Paris 1930, 217–221; N. L. Okunev, Состав, 130; С. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Београд 1934, 22, 24–25; М. Purković, Two Notes on Medieval Serbian History, The Slavonic and East European Review XXI 73 (1951) 545–547.

⁴⁰ Б. Тодић, О неким пресликаним портретима у Дечанима, Зборник Народног музеја XI (1982) 65–66. На оваквим, као и на светим сликама, пресудан је био хијерархијски поредак, а тек потом стварни узраст, па и изглед. Да узраст Урошевих синова не може бити коришћен у хронолошке сврхе показује и то што су они знатно виши у Смрти краљице Ане него на сликама с родитељима у југоисточном углу приправе, иако је сигурно да су фреске настале истовремено.

⁴¹ В. Ј. Ђурић, Сопоћани, 26 (на основу ње датuje фреске пре 1268).

⁴² Историја српског народа, I, Београд 1981, 352 (С. Ђирковић); Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 25, нап. 47 (Ђ. Максимовић), где је и старија литература.

⁴³ М. Њековић, Установа „младог краља“ у средњовековној Србији, Историјски гласник 3–4 (1957) 60–61; Историја српског народа, I, 352 (С. Ђирковић). Сумња да је Драгутин овде насликан као млади краљ, а не само као престолонаследник, могла би да се појави само стога што би то био први лик младог краља у српској уметности (јер пре Драгутина та титула није постојала у Србији), па се сопоћански портрет, без сачуваног натписа, мора објашњавати млађим примерима. Титулу младог краља, после Драгутина, понео је Душан (1322–1331), али ниједан

До сада су за датовање били коришћени и ликови српских архиепископа св. Саве, Арсенија (1233–1263, †1266) и Саве II (1263–1271) у олтару цркве, при чему се сматрало да су последња двојица насликана за живота.⁴⁴ Међутим, у новијим студијама о локалним архијерејима у Служењу свете литургије, на чијем су зачељу ови насликани, показано је да нема примера да се у њој појављују живи епископи;⁴⁵ изузев два: у протезису пећких Светих апостола и у Сопоћанима. Реч је, међутим, о споменицима који нису тачно датовани. Ликовне одлике и програм фресака протезиса у Пећи навели су у последње време истраживаче да их одвоје од осталог сликарства у цркви и датирају после 1271, а то значи и после смрти архиепископа Арсенија (1266), који је тамо приказан са св. Савом.⁴⁶ А ни сопоћанске фреске, судећи по изгледу Драгутиновом, вероватно нису настале пре те године.

Његов портрет из овог времена није добро очуван. Онај на икони у Барију је пресликан, а по траговима првобитне слике види се да је Душан имао куполасту круну као и његов отац, и обележје „биће да су биле у дивитсионима са тањим бисерним рубовима. Уз то, као да су имале лоросе“ (И. М. Ђорђевић, О првобитном изгледу српске иконе светог Николс у Барију, ЗФФБ 16, серија А (1989) 116, сл. 1, цртеж 1). Душанов син Урош је изгледа убрзо по рођењу (1337) био проглашен за младог краља, и том титулом је обележаван на сликама и у документима до 1346. године. Изгледа још на најранијем портрету, у Белој цркви Каранској (1340–1342) (Г. Бабић, Портрет краљевих Уроша у Белој цркви каранској, Зограф 2, 1967, 17–19, сл. 2), па затим и на свим другим пре 1346 (осим у Добруну, 1343), а то значи у Дечанима (Г. Субојић, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 113–118; Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 266–268, Д. Војводић), у Љуботену (З. Расколска-Николовска, О владарским портретима у Љуботену и времену настанка зидне декорације, Зограф 17, 1986, 48, сл. 1, 3, 7), у Сопоћанима (С. Радојчић, Портрети, 55; В. Ј. Ђурић, Сопоћани, 89, 139), у Св. Николи Болничком у Охриду (С. Грозданов, Средњовековна уметност Охрида, ЗЛУ МС 4 (1969) 211–214, сл. 6) и Полошком (Ц. Грозданов — Д. Ђорнаков, Историјски портрети у Полошком, II, Зограф 15 (1984) 88–89, сл. 1, 4) Урош има исте или врло сличне владарске ознаке као и његов отац, краљ Душан. Дакле, потпуно исто као у Сопоћанима, где се ове ознаке разликују само у једној ситуацији: за разлику од краља Уроша, Драгутин има једноструке преспандулице. У свим другим случајевима, где краљеви синови немају титулу младог краља, сликају се у одећи различитој од очеве: Владислав у Драгутиновој капели у Ђурђевим ступовима (1283–1285), Владислав и Урошић у Ариљу (1295/6), Стефан у Богородици Љевишкој, око 1310, Константин у Грачаници, 1319–1321, итд.

⁴⁴ С. Мандић, Древник. Записи конзерватора, Београд 1975, 29–34 (први пут објављено у Књажевним новинама, 30. септембра 1954); В. Ј. Ђурић, Сопоћани, 24–26; иста, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 39, 196 (за њим и скоро сви аутори који су писали о Сопоћанима). Могућност да они овде буду насликани живи образложио је Ј. Радојчић, Српски архиепископи у композицији Служење св. литургије у манастиру Сопоћани, ЗЛУ МС 19 (1983) 41–73 (= иста, Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века, Београд 1988, 38–55).

⁴⁵ S. Tomeković, Les évêques locaux dans la composition absidale des saints prelatés officiant, Byzantinische Neugriechische Jahrbücher XXIII (1981) 65–88; Ch. Konstantinidi, Le message idéologique des évêques locaux officiants, Зограф 25 (1996) 39–50. К. Валтер је чак тврдио (L'Église dans les programmes monumentaux de l'art byzantin, L'Église dans la liturgie. Conférences Saint-Serge, XXVIe semaine d'études liturgiques, Paris 26–29 Juin 1979, Roma 1980, 330) да у овој композицији учествују „toujours des évêques saints... seuls ceux qui sont déjà agrégés à l'Église triomphante“; демантују га, међутим, Јевстатије Солунски (насликан у Св. Никити у Чучеру око 1320), на пример, канонизован тек у XX веку, а за Јована, митрополита скопског (његов се лик налази на једној хиландарској плаштаници из друге половине XIV века) не зна се чак да је икада имао култ (Ch. Konstantinidi, op. cit., 43, 45).

⁴⁶ Р. Николић, Поводом педесетогодишњице откривања фресака из цркве Светих апостола у Пећкој патријаршији, Гласник ДКС 6 (1982) 22; С. Пејковић, Представа светог Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих апостола, Саопштења РЗСЗК XXIX (1997) 58–59.

1. Сопоћани, припрата: Сабор св. Симеона Немање и Стефана Првовенчаног, краљ Урош I са својим Драгутином пред Богородицом и Христом, 1272–1276.

Својим положајем на зачељу скупина васељенских архијереја представници помесних цркава су и симболично исказивали придруживање аутокефалних и по настанку млађих цркава оним првим и најугледнијим. Канонску заснованост, прејемство и старину изражавале су исто тако и групе чеоно насликаних архијереја појединих цркава, о којима се зна по изворима или на основу сачуваних

представа у Србији и на Криту.⁴⁷ Примера ради, поменућемо неке случајеве у којима је ово истицање подручних архиепископа било очигледно изазвано нарочитим разлозима. У Богородници Аракиотиси у Лагудери на Кипру (1192) насликан је велики број угледних кипарских архиепископа који кипарску цркву повезују с апостолским временима, васељенским саборима и са другим православним црквама, што је вероватно била једна врста одбране после латинске окупације острва 1191. године.⁴⁸ На исти начин, у апсиди цркве Св. Ане у Амарији на Криту (око 1225) ликовима св. Тита и св. Андреје Критског око часне трпезе, наглашавало се, такође у условима латинске окупације, апостолско порекло Критске архиепископије и њена припадност православној цркви.⁴⁹ А Михаило Хонијат, атински митрополит (1182–1204), прослављен својом противлатинском делатношћу, био је убрзо после смрти (1220) прикључен највећим православним архијерејима у црквама своје епархије, у Св. Петру у Каливији Кувари (1232) и у пећинској цркви Пендели (1233/4).⁵⁰ Случај охридског архиепископа Константина Кавасиле из средине XIII века само је мало другачији; његова појава у истој композицији крајем тог столећа у Св. Јовану Богослову — Канео, али и у наосу Богороднице Перивлепте у Охриду (1294/5) у једном веома занимљивом избору чеоних светитеља, може се тумачити његовим преусмерењем на Палеологе, што је и довело до стварања његовог култа и укључивања у Служење свете литургије.⁵¹ Поменути примери уверавају нас да је и на сопоћанској фресци с тројицом првих српских архиепископа, једнако као и на сродним сликама у храмовима Кипарске, Критске, Охридске и других аутокефалних цркава, придруживањем својих архијереја представницима најстаријих, апостолских цркава, била, очигледно, упућивана одређена порука о карактеру и идеологији Српске цркве.

Напред смо показали да су у сопоћанском олтару најважнија места заузеле слике Христовог оснивања цркве на земљи, а постављањем апостола Андреје на почасно место у њима сугерисано је и апостолско порекло Цариградске цркве, прве у православној васељени. Његови прејемници били су цариградски

⁴⁷ Г. Бабич, Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријарха у зидном сликарству (XIII–XVI в.), Сава Немањин — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 319–342; *Ch. Konstantinidi*, op. cit., 48.

⁴⁸ S. Tomeković, op. cit., 84–85; *Ch. Konstantinidi*, op. cit., 47, fig. 5–6.

⁴⁹ Σ. Παπαδάκης-Οεκλανδ, Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Αμάρι, ΔΧΑΕ 4, 7 (1973–1974) 49–51; *Ch. Konstantinidi*, op. cit., 47–49.

⁵⁰ О Михаилу Хонијату в. G. Stadtmüller, Michael Choniates, *Metropolis von Athen*, OCA XXXII 2 (1934) 123 и даље; о његовим представама у Служењу литургије A. Orlandos, *Il ritratto di Michele Choniatis metropolita di Atene*, Atti dello VIII congresso intern. di studi bizantini, Roma 1953, 222; *idem*, Η προσωπογραφία Μιχαήλ του Χωνιάτου, ΕΕΒΣ 21 (1951) 210–214; Δ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπληιάς της Πεντέλης, ΔΧΑΕ 4, 7 (1973–1974) 96–98; N. Coumbaraki-Panselinou, Saint-Pierre de Kalynia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenda, Thessalonique 1976, 68–70, pl. 11, 12a; S. Tomeković, op. cit., 87, fig. 19; *Ch. Konstantinidi*, op. cit., 45.

⁵¹ П. Миљковић-Пейек, Црквата св. Јован Богослов-Канео во Охрид, Културно наследство IX (1967) 82, 90; Ц. Грозданов, Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век, Скопје 1983, 180–190. О Константину Кавасили в. такође И. Слегаров, История на Охридската архиепископија, т. 1, Софија 1924, 211, 280–283.

архиепископи и патријарси, као и сви они који су се од ове цркве одвојили канонским путем, али су јој духовно припадали. Око ње су се окупљале и друге православне апостолске цркве, чији су припадници исповедали исто учење и приносили исту службу. Ако су добро препознати, у сопоћанском Служењу литургије уједињени су велики представници Цариградске, Антнохијске, Александријске, можда и Јерусалимске цркве.⁵² Њима су придодати први српски архиепископи. Познато је да је добијањем самосталности 1220. године Српска црква и даље остала формално везана за цркву-мајку, јер се први архиепископ, Сава, обавезао у Никеји на „поминивание њго (тј. цариградског патријарха) въ пѣвѣхъ“;⁵³ па је самим тим она вероватно усвајала и предање о апостолу Андреји као њеном оснивачу. Фреске у Сопоћанима би то сликом потврђивале. На њима се лако ишчитавају мисли о Христу као глави Цркве, о почасном месту апостола Андреје при оснивању цркве на земљи, и о канонској припадности Српске цркве православној васељени. То, као и једнакост с другим православним црквама, омогућило је да и српски архијереји, заједно с васељенским, „једним устима и једним срцем славе и певају име Господње“ — да парафразирамо возглас којим се завршава Канон свхаристије — што је и очигледно показано молитвом Трисвете песме која је у Сопоћанима, као и у неким другим црквама,⁵⁴ исписана у целини на свицима архијереја, мада је то могао бити и било који део литургије.⁵⁵ Сви архијереји, укључујући и српске, текстом једне исте молитве, били су јасније обједињени у једну недељиву скупину. Требало би, међутим, скренути пажњу и на редослед исписивања текста ове молитве: она — изгледа не случајно — започиње на свитку цариградског архиепископа св. Јована Златоустог, продужује се на свицима осталих архијереја, укључујући и св. Саву Српског, и завршава на наспрамном зиду, на свицима српских архиепископа Арсенија и Саве II. Очигледно је св. Сава, први српски архиепископ, и својом положајем међу васељенским архијерејима (иза њега је св. Игњатије Богоносца) као и редоследом у исписивању молитве, укључен међу највеће православне архиепископе, док су његови прејемници — чији култ још није био успо-

⁵² Ј. Радовановић, Српски архиепископи, 43–44 (= Иконографска истраживања, 39–40) по иконографским одликама препознао је св. Јована Златоустог, св. Григорија Богослова, св. Јована Милостивог, св. Григорија Ниског, св. Дионисија Арсопагита, св. Василија Великог, св. Атанасија и св. Кирила Александријског, св. Николу и св. Игњатија Богоносца.

⁵³ Живот светога Симеона и светога Саве, написао Доментијан (ед. В. Данчић), Београд 1865, 221.

⁵⁴ Ch. Walter, *Art and Ritual*, 203, n. 186, 205.

⁵⁵ О овој молитви на сопоћанској фресци С. Радојичић, Одабрани чланци и студије, Београд 1982, 195. Ј. Радовановић (Српски архиепископи, 44–45, 55–62; Иконографске студије, 40–41, 47–51) старао се да покаже да је Молитва Трисвете песме овде намерно изабрана да би, због израза као што су „из уста нас грешних“ или „опрости нам свако сагрешење“, омогућила укључивање у скупину архијереја и живих српских архиепископа. Она је, међутим, део свакодневне литургије, читају је свештенослужитељи, и не односи се на грешност или недостојност епископа насланих у овој композицији. О натписима на свицима епископа G. Babić — Ch. Walter, *The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration*, REB 34 (1976) 269–280 (без сопоћанског примера, али где је показано да се почетак ове молитве исписивао и на свицима васељенских архијереја).

стављен — на крају поворке, па су се на њиховим свицима нашле последње речи молитве Трисвете песме.

Уважавајући чињеницу да су и предање о апостолу Андреји и увођење локалних архиепископа у представу Служења свете литургије могли да буду идеолошки искористићени, треба се запитати када су се и зашто они сучелили у Сопоћанима. Премда одевена у уобичајено иконографско рухо, порука слика сопоћанског олтара, баш због своје изузетности, вероватно је била упућена у неком нарочито важном тренутку за Српску, али и Цариградску цркву. Претпоставка Р. Николића да се то десило 1273–1274, поводом претњи византијског цара о укидању аутокефалије Српској цркви,⁵⁶ изгледа нам у основи прихватљива, али би је требало размотрити у склопу догађаја тих година и притисака византијског цара Михаила VIII Палеолога на највише црквене кругове и на околне православне државе да прихвате црквену унију с Римом. Његовим плановима жестоко су се успротивили цариградски патријарх Јосиф, свештенство и монаштво, што је довело до дубоких и мучних потреса у Византији и Васељенској цркви. Као што се зна, о држању Српске цркве према унији нема ни довољних ни изричитих извора, па се о њеном ставу може закључивати више посредно.⁵⁷

Насупрот недавно изнетој претпоставци да је Српска црква изразила благонаклоност према унији између 1272. и 1274. године,⁵⁸ нама се чини да се то десило мало раније. Из несумњиво веродостојног меморандума цара Михаила VIII произлази да је Српска црква у једном тренутку „била расположена“ према унији и да је о томе писмено обавестила цариградског патријарха.⁵⁹ То се свакако десило пре 1274, јер византијски цар у истом документу негира каноничност Српској цркви, а штавише, и пре августа 1272, кад је Михаило VIII издао познату повељу Охридској архиепископији. Њоме се такође поништава аутокефалност Српске и Бугарске цркве, а њихове епархије стављају под јурисдикцију Охридске архиепископије, чиме би наводно био поново успостављен канонски поредак из доба цара Василија II.⁶⁰ Реакција цара Михаила VIII Палеолога могла је бити изазвана променом става Српске архиепископије. Неће бити случајно што је архиепископ Данило I смењен баш те 1272. године, вероватно пре августа месеца, „и његове же ради вини“.⁶¹ Да његова кривица није би-

⁵⁶ Р. Николић, Прилози проучавању живописа из XIII и XIV века у области Раса. Житије светог Саве на фрескама сопоћанског ђаконикона, Рашка баштина 2 (1980) 71–85. Касније је аутор, изгледа, одустао од таквог датовања фресака (Р. Николић, О једном значајном податку за датовање Сопоћана, 70–79) и произвољно га поставио између 1276. и 1278. године.

⁵⁷ Уп. Н. Радојчић, Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве, Глас СКА CLXXIX, 91 (1939) 223–228; Историја српског народа, I, 354–355 (С. Ђирковић); М. Ајћоновић, О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I, ЗРВИ 34 (1995) 107–114.

⁵⁸ М. Ајћоновић, нав. дело.

⁵⁹ Н. Радојчић, нав. дело, 226–227.

⁶⁰ В. Н. Бенешевич, Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае, т. I, С.-Петербург 1991, 542–554, посебно 552.

⁶¹ Житија краљева и архиепископа српских, написао Данило и други (изд. Ђ. Даничић), Загреб 1866, 275, 287.

ла мала, доказивало би и то што је Данило II помиње два пута, и што је житије Данила I овај писац свео на неколико уобичајених фраза, више да би успоставио везу између архиепископа пре и после њега, Саве II и Јоаникија I. Никако се то не би десило да је Данило био достојан бранилац православља. Доласком Јоаникија на архиепископски престо 1272. године нису се поправили односи с византијским царем, већ напротив: уследила је претња укидања самосталности Српској цркви већ у августу 1272, што се није изменило ни 1274. године, јер се у меморандуму папи сасвим одређено негира њена аутокефалност. Да се Српска црква позитивно изјаснила о прихватању уније после Јоаникијевог избора, овакво понашање Михаила VIII било би у најмању руку неразумљиво. Као што би биле тешко схватљиве речи, које су више него опште место, о његовом избору за архиепископа: „Настаде велико тражење где да се нађе какав достојан и Богу угодан муж у монашком правилу, који може да прими свише даровану власт престола светитељскога, по првообразној части божаственога и законитога предања светим апостолима и богоносним оцима, и после овога новојављеним и блаженим учитељем и наставником нашим кир Савом“.⁶² Иако написане готово пола stoleћа после Јоаникијевог избора за архиепископа, оне јасно изражавају ондашњу идеологију српске православне цркве, која је била исказана и сликама на зидовима Сопоћана.

Све нас то наводи да закључимо да је програм сопоћанског сликарства, с наглашеном улогом апостола Андреје у Христовом оснивању цркве и са сликарима српских архиепископа, у свему изједначених с највећим васељенским архиепископима, настао у немирним временима око закључења Лионске уније, кад је Српској цркви запретило укидање аутокефалије. Било је то, по свему судећи, између 1272. и 1274. године, а свакако пре 1276, кад је ктитор Сопоћана био принуђен да напусти краљевски престо.⁶³ Идеолошке поруке у византијском сликарству биле су саопштаване знатно сложеније од простих и дословних исказа, а показиване особеним спојем иконографских облика и њихових значења. У Сопоћанима, који су око 1270. били више од обичног краљевског манастира, положај и карактер Српске цркве као и њена права браћени су — пред опаснућу која је стизала из византијске престонице и из Охрида — позивањем и на апостола Андреју, као и на њене прве архиепископе.

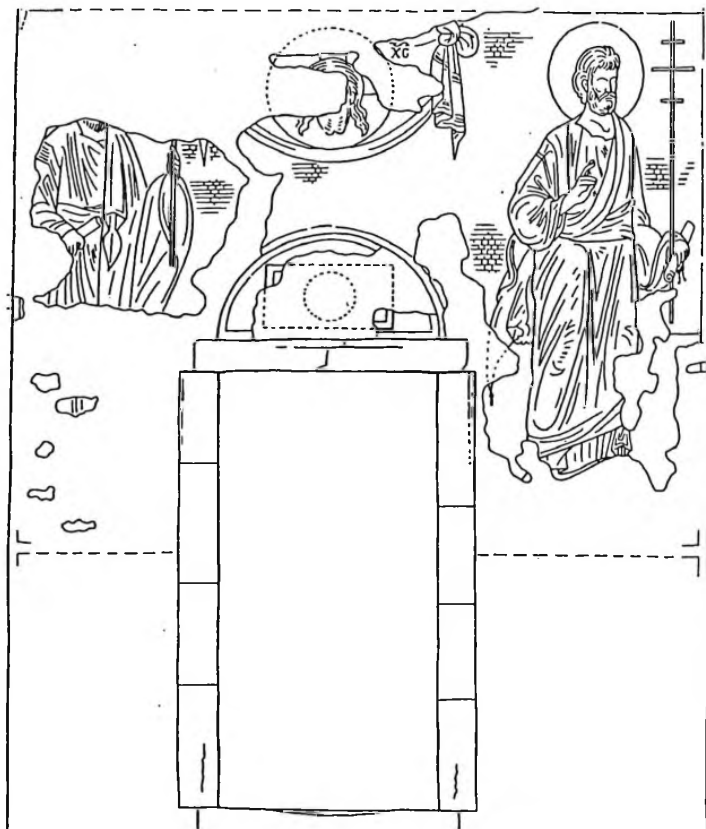
Изгледа да је с том намером насликана у Сопоћанима још једна представа, такође дотле непозната српској уметности. У припрати, на источном зиду, приказано је свих седам васељенских сабора и на крају један српски, крај којега није сачуван натпис, али је његова иконографија поуздано разрешена: у горњем делу, у средини, приказан је Стефан Првовенчани на престолу и с обе ње-

⁶² Исто, 287 (превод Л. Мирковића је наведен по издању *Архиепископской Данило*, Житија краљева и архиепископа српских, Београд 1935, 218).

⁶³ Овакво датовање сопоћанског сликарства, у време архиепископа Јоаникија, можда би могло да објасни проблем сахране овог архиепископа у Сопоћанима, владарској гробној цркви, што је јединствен случај у Србији. Ако се око извођења фресака старао Јоаникије, то је могло да му да право да буде сахрањен у цркви, уп. Д. Поповић, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 64–65.

гове стране православни епископи, и до њих св. Симеон Немања; испод су, као и на сликама васељенских сабора, две групе епископа, у тренутку међусобног спорења.⁶⁴ Слично првим српским архиепископима у Служењу свете литургије, Сабор св. Симеона и Стефана Првовенчаног је овде прикључен васељенским саборима, па је и замисао слична: тамо се архиепископи придружују васељенским архијерејима у служењу исте литургије, а овде, у припрати, српски владари се прикључују православним царевима, настављајући њихово дело очувања чистоте вере и неизмењених црквених догмата. Надовезивање на дело својих предака у заштити православне вере исказао је ктитор Сопоћана, краљ Урош I, својим и портретом свог сина, највероватније младог краља Драгутина, тачно испод Српског сабора, чиме је показан не само поредак наслеђа престола у Србији већ и то да је он, краљ Урош, поборник и чувар оне исте вере, коју су исповедали и бранили његови преци. Одавно уочена веза између програма фресака у припрамама у Сопоћанима и у Ариљу (1295/6) могла би значајно да допринесе тачнијем разумевању српског сабора у старијој цркви. Разуме се, ни један ни други нису били илустрације историјских црквених скупова, већ симболичне слике о природи српске државе и цркве, и, у исто време, идеализоване представе њихових предводника. Јеретици у дну слике Сабора светог Симеона у Ариљу⁶⁵ обележени су као „полуверници“, речју којом су у средњем веку у Србији означавани католици, па је с правом протумачено да је ариљска фреска била одраз догађаја око Лионске уније.⁶⁶ Још пре би такав смисао могао имати Српски сабор у Сопоћанима, чије је сликарство снажно прожето идејом привржености српске цркве и државе древним предањима и учењима Васељенске цркве.

Таква припадност заједници православних цркава није била у потоњим временима исказивана преко легенде о св. Андреји Првозваном. Њен одјек ће се осетити једино још у Грачаници (1319–1321), где ће двојица апостола које је Цариградска црква узимала за своје осниваче, Андреја и Јован, заузети почасна места у најнижем појасу, на источном зиду око иконостаса.⁶⁷ Припадност Српске цркве православној васељени показиваће се ликом њеног оснивача, св. Саве, на зачелу поворке архијереја у Служењу свете литургије, њена дуговечност — чеоним представама српских архиепископа једног до другог, а њено старање за очување чистоте вере — саборима њених црквених и световних предводника

2. Сопоћани, Апостол Андреја, Мандиамон и апостол Петар око улаза у протезис, 1272–1276.

уз оне васељенске.⁶⁸ Својим сликама — с истакнутим местом апостола Андреје, при оснивању Христове цркве на земљи, затим с тројицом првих српских архиепископа укључених у Служење свете литургије и повезаних истом молитвом с

⁶⁴ В. Ј. Ђурић, Сопоћани, 44; *истић*, Сопоћани, 2. издање, 1991, 43, 46, сл. 16, 21; Ch. Walter, L'icographie des conciles dans la tradition byzantine, Paris 1970, 107; Z. Gavrilović, Divine Wisdom as Part of Byzantine Imperial Ideology. Research into the Artistic Interpretations of the Theme in Medieval Serbia. Narthex Programmes of Lesnovo and Sopoćani, Зограф 11 (1980) 50–52; P. J. Djurić, La symphonie de l'Etat et de l'Eglise dans la peinture murale en Serbie médiévale, Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 214; В. Тодић, L'influence de la liturgie sur la décoration peinte du narthex de Sopoćani, Древнерусское искусство, Москва 1997, 48, 53, 55.

⁶⁵ С. Радојчић, Портрети, 33; В. Ј. Ђурић, Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле (II), ЗРВИ 10 (1967), 137–141; Б. Тодић, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 45, 299–300.

⁶⁶ В. Ј. Ђурић, Историјске композиције (II), 139–140.

⁶⁷ Б. Тодић, Грачаница — сликарство, Београд — Приштина 1988, 128; *истић*, Српско сликарство у доба краља Милутина, 168, 332.

васељенским архијерејима, и, најзад, с представом српског међу васељенским саборима, којим се показује карактер духовне и световне власти у Србији — Сопоћани ће остати усамљени, као израз нарочитих околности између 1272. и 1276. године, околности које су узбуркале Византију, али ништа мање и Србију и њихове цркве.

Branislav Todić

APOSTLE ANDREW AND SERBIAN ARCHBISHOPS
ON THE FRESCOES OF SOPOČANI

The image of apostle Andrew assumes, somewhat unexpectedly, quite a prominent position on the frescoes of Sopoćani, both in the naos, among the single figures in the first zone, and in the altar space, in scenes of the Communion of the Apostles, the Descent of the Holy Ghost on the apostles, the Mission of the Apostles and the Incredulity of Thomas, in which Andrew stands at the head of different groups of apostles. The position he holds in the mentioned composition is seen only in several other Byzantine monuments dating from the IX to the XIII centuries. Reasons for such a prominent place assigned to this apostle could be related to the legend of Andrew as the founder of the Constantinopolitan church. In the period in question, this legend was used as an argument by Constantinople in disputes with Rome over ecclesiastic primacy, for the last time at the time of Latin occupation of the Byzantine capital. In the domain of the visual arts, influences of this legend are found only in scenes representing Christ directing the apostles to spread his teaching, the descent of the Holy Ghost and the establishment of the Eucharist, that is in themes related to the establishing of the Church on earth. The same was also true of Sopoćani.

The limited number of examples of the influence of the legend of the apostle Andrew on the visual arts leads us to the conclusion that it was used only occasionally, namely in times of increased hostilities between the Eastern and the Western Church. Therefore, this paper is first concerned with whether the mentioned frescoes from Sopoćani displaying images of apostle Andrew were created at a time which required their underlining. It goes on to discard the generally accepted dating of these frescoes to the period between 1263 and 1268 and suggest that they may have been painted at a slightly later date, subsequent to the year 1271.

The prominent position accorded upon apostle Andrew and the depiction of the first three archbishops of the Serbian Orthodox Church (St. Sava, Arsenije and Sava II) in Sopoćani could be related to the attempts of Byzantine emperor Michael VIII, in the period between 1272 and 1274, to deplete the Serbian Church of its autocephalous status in answer to its refusal to sustain his policies at the eve of the Union of Lyon. The independent status of the Serbian archbishopric was apparently defended by all means at hand, including images painted at that very time in the main endowment of king Uroš I. On the one hand, the role of apostle Andrew in Christ's founding of the Church was underlined (and this carried open anti-Latin overtones, namely the

questioning of Peter's primacy), while on the other, the inclusion of Serbian archbishops among the greatest Christian and Orthodox church fathers accentuated them as faithful members of the Orthodox Church. The same intention lay behind the painting of a Serbian church-state council, painted among the group of Oecumenical Councils, which showed that Serbian rulers were equal to Byzantine emperors in the preservation of the purity of faith and unaltered ecclesiastic dogmas. The fact that this was indeed the point of depicting this Serbian council in the narthex of Sopoćani is further and more precisely attested by the fresco program of church at Arilje, dating from the close of the XIII century.

With its images of apostle Andrew, the first three Serbian archbishops and one local council, the church at Sopoćani remained a unique example in medieval art. Reasons for this uniqueness should be sought in the fact that this program was created as a result of specific events which shook Byzantium and, to no lesser extent, Serbia, and both their churches too, in the period between 1272 and 1276.

ТАТЈАНА СТАРОДУБЦЕВ

ПРЕДСТАВА НЕБЕСКЕ ЛИТУРГИЈЕ У КУПОЛИ

Прилог проучавању

Тема је слика Небеске литургије у куполи. Кроз примере се уочавају ток развоја, порекло појединих иконографских елемената и однос према оновременој богослужбеној пракси.

Представа Небеске литургије у куполи до сада није привукла већу пажњу истраживача. Она се појавила у XIV веку, када се све више осећала тежња учених људи који су осмишљавали програме живописа да преточе у слику и литургијске теме; јединство небеске и земаљске службе као опште место занимало је не само византијске тумаче литургије већ и иконографе. Слика литургије коју врше архијереји на земљи имала је место у доњој зони олтара, а оне што је служе анђели на небу већином у куполи, небеској сфери храма.¹ Ова композиција заслужује детаљно проучавање, а за почетак би ваљало начинити преглед представа и уочити промене које се јављају током њеног развоја. Без претензија да одгонетнемо сваку појединост тока којим је стварана и дубље корене који су је изнедрили, покушаћемо да пронађемо развојне нити и додире са њеним илустрацијама у олтарском простору, однос према богослужбеном церемонијалу по чијем је узору обликована и порекло детаља што се у њој појављују.

Сликарство позновизантијских купола, иако тематски знатно развијенији програма од оних који су им претходили,² остало је непроучено, а тако и наша тема. О њој у кратким цртама говори Сизи Дифрен у студији и иконографички програма купола византијских и поствизантијских цркава.³ Помниће се и у

¹ О симболици куполе — *E. Baldwin Smith*, *The Dome. A Study in the History of Ideas*, Princeton, New Jersey 1978; *L. Hautecœur*, *Mistique et architecture symbolisme du cercle et de la coupole*, Paris 1954; *G. A. Prokoriau*, *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού*, Атина 1981, 110–143, 215–217.

² Куполне програме до 1204. детаљно је проучио *N. Gkioles*, *Ο βυζαντινός τρούλλος και εικονογραφικό του πρόγραμμα (Μέσα βου αι—1204)*, Атина 1990.

³ *S. Dufrenne*, *Les programmes iconographiques des coupoules dans les églises du monde byzantin et postbyzantin*, *L'information d'histoire de l'art*, 10, Nov. Déc. 5, Paris 1965, 196–199.

радовима посвећеним литургијским темама у византијском сликарству,⁴ монографским студијама⁵ и иконографским лексиконима⁶. Њена ликовна основа настала је по узору на поворку Великог входа, те ћемо, ослањајући се на сазнања о овом церемонијалу из литургије верних, када се свети дарови преносе из протесиса у олтар, на часну трпезу,⁷ покушати да пронађемо сличности и разлике између ритуала и слике. Образац за приказивање небеске службе анђеоских сила средњовековни сликари су пронашли у овој свечаној поворци; Велики вход и причешће су једини чинови у литургији верних што се одвијају пред очима верника,⁸ а они се и најчешће представљају у византијском свету.

Велики вход има порекло у најстаријој хришћанској цркви, када су ђакони дарове из скевофилакиона преносили у храм, у олтар. Временом је постао свечана поворка праћена Херувимском химном, у којој поред ђакона ступају и јереји, док епископ не узима учешће, већ их дочекује у олтару. Ђакони и јереји преносе многе богослужбене предмете, али нигде није јасно одређено којим редоследом.⁹ Не улазећи у тумачења значења Великог входа и напомене о јединству небеске и земаљске службе у литургијским коментарима,¹⁰ желимо само да пружимо преглед и учимо ток развоја слике Небеске литургије и њен однос према поворци Великог входа.

* * *

Да би се сагледало којим су смером текли стварање и развој композиције, најпре треба погледати у којим се хромовима она појављује, какве се промене уочавају и који би били њени корени развоја.

⁴ Студије посвећене утицају литургије на византијско сликарство су многобројне, те ћемо навести само: *J. D. Ștefănescu, L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, I (Bruxelles 1932) 64–77; A. L. Townsley, Eucharistic Doctrine and the Liturgy in Late Byzantine Painting, Oriens christianus 58 (1974) 146, 148–153; Ch. Walter, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, 217–221; H. J. Schulz, The Byzantine Liturgy, Symbolic Structure and Faith Expression, New York 1986, 111–114.*

⁵ Ове студије биће помнуте у одељку о представама у појединим хромовима.

⁶ *E. Lucchesi Palli, Liturgie, Himmlische, u: Lexikon der christlichen Ikonographie III, Herder 1971, 103–106; K. Wessel, Himmlische Liturgie, u: Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Bd. III, Lief. 17, Stuttgart 1972, 119–131.*

⁷ О Великому входу — *G. Dix, The Shape of the Liturgy, London 1975 (1st ed. 1945), 284, 290–291, 448, 483; S. Salaville, G. Nowack, Le rôle du diacre dans la liturgie orientale. Étude d'histoire et de liturgie, Athènes 1962, 67–70.* Драгоцену студију о развоју Великог входа написао је *R. F. Taft, The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom, Orientalia Christiana Analecta (= OChA) 200 (Roma 1975); idem, How Liturgies Grow: the Evolution of the Byzantine „Divine Liturgy“, Orientalia Christiana Periodica (= OChP) XLIII/II (Roma 1977) 371–373.*

⁸ *G. Dix, The Shape of the Liturgy, 483.*

⁹ *R. Taft, The Great Entrance, passim.*

¹⁰ Символничном схватању Великог входа код византијских тумача литургије и јединству двеју цркава посвећене су бројне студије, а на овом месту навешћемо само основне — *R. Bornert, Les commentaires byzantins de la Divine liturgie du VIIe au XVe siècle, Paris 1966, passim; R. Taft, The Great Entrance, passim; C. Andronikof, Le ciel et la terre, L'église dans la liturgie, Conférences Saint-Serge XXVIe semaine d'études liturgiques (= CSS), Paris, 26–29 juin 1979, Roma 1980, 1–18.*

Као најстарија очувана обично се наводи она из цркве Богородице Олимпиотисе у Еласону¹¹ (1295–1304)¹², где средиште чини Хетимасија са инструментима страдања, а прилазе јој анђели у царским одорама, четири с југа и три са севера. Два прва с обе стране носе свећњаке,¹³ а остала три дугуљасте предмете, судећи по фрагментима, вероватно жезла.

У најранијој очуваној, из Краљеве цркве у Студеници (1314), стоје две часне трпезе с балдахинима (сл. 1). Источна, која представља часну трпезу, пружа је, а на западној, што означава протесис, стоји свећњак. Уз прву два анђела у царским хаљинама дочекују две поворке бесплотних ђакона. Иза њих, први с југа држи рипиду, други покривене дарове на глави, док су предмети које су остали носили уништени.¹⁴

Две часне трпезе с балдахиним и две свите бесплотних ђакона налазе се и у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину (1316–18), где поворке дочекују два анђела ђакона с кадоницама. На источној трпези је свећњак и с циборијума висе кандило,¹⁵ а западна је празна. Почев од истока, у входу са обе стране учествују анђео с рипидом, херувим¹⁶ и анђео са путиром на југу, односно плитким судом на глави на северу, ватрени престоли и на крају анђео с покривеним путиром на југу, док је предмет оног на северу уништен.¹⁷

Живопис у католикону Хиландара је преликан 1803. и, мада није познато да ли је нова слика у куполи потпуно поновила стару (око 1319–1321),¹⁸ ваља-

¹¹ Ова композиција се обично помиње као прва очувана представа Небеске литургије, те и њу наводимо, мада се, како ће показати каснија анализа, може прихватити само као сцена — претеча која наговештава појаву ове слике. За мишљење да је приказана Небеска литургија — *Ch. Walter, Art and Ritual, 218; Г. Бабић, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 68; Б. Тодић, Грачаница. Сликарство, Београд — Приштина 1988, 139; иста, Старо Нагоричино, Београд 1993, 95.* Иначе, писац монографије о цркви у Еласону, *E. C. Constantines, The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly, Vol. I, Athens 1992, 92–98, Vol. II, Athens 1992, Pls. 10–13, 139, 212,* говори о њој као о представи анђела у поворци.

¹² Датовање — *E. Constantines, Panagia Olympiotissa I, 30–35.*

¹³ Исто I, 92–98, II, Pls 6, 9–3, 139, 212.

¹⁴ *Г. Бабић, Краљева црква, 20–24, 68–69, цртеж I; Б. Тодић, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 83, 92, 327,* који је предложио и ново датовање, 1318–19, упор. исто, 326.

¹⁵ Овај предмет је представљен као посуда окачена о балдахин. Слични се виде и у храму Богородице Олигитрије у Пешкој патријаршији и у цркви Вознесења Христовог у Раваници. *Г. Бабић, Литургијске теме на фрескама у Богородичиној цркви у Пени, у: Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987, Београд 1991 (= Данило II) 378,* помиње га као вазу за мирисе. Прихватамо мишљење *В. Ј. Ђурић, Раванички живопис и литургија, у: Манастир Раваница. Споменница о шестој стогодишњици, Београд 1981, 66,* који ту, веома оправдано, препознаје кандило.

¹⁶ Ова шестокрила бића, као касније и у Грачаници, нису означена натписом (упор. *Б. Тодић, Старо Нагоричино, 95, сл. 35; иста, Грачаница, 139, сл. 8,* помиње их као херувиме; *Б. Живковић, Грачаница. Цртежи фресака, Београд 1989, I Велико кубе,* старине нису нумерисане). Међутим, уз представу у цркви Богородице Олигитрије у Пени налази се натпис *хѣрувимъ (Г. Бабић, Литургијске теме, 380, сл. 3),* те ћемо и остала шестокрила бића на овом месту назвати херувимима.

¹⁷ *Б. Тодић, Старо Нагоричино, 26–27, 94–95, сл. 35–37.* Упор. и *иста, Доба краља Милутина, 79, 92, 327,* где предлаже и ново датовање, 1315–17. (упор. исто, 320).

¹⁸ *Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, Хиландар, Београд 1985, 84; Б. Тодић, Доба краља Милутина, 351.*

1. Краљева црква у Студеници, цртеж Б. Живковић

ло би је поменути. Две часне трпезе с балдахинима су, изгледа, празне. Источној са обе стране прилази по једанаест бесплотних ђакона и јереја. На северу их предводи јереј с путиром, на југу ђакон с кадоницом.¹⁹ Нема оних што дочекују поворке, а присуство анђела јереја указује да је, премда је у XIX веку првобитни живопис скоро дословно поновљен, у куполи можда био више оштећен, те да није потпуно поштован изглед старије слике.

¹⁹ G. Millet, *Monuments de l'Athos, I Les peintures*, Paris 1927, Pl. 64, 1; Б. Тодић, *Доба краља Милутина*, 82, 93, 352.

2. Грачанца, цртеж Б. Живковић

Међутим, да у оваквим размишљањима ваља бити опрезан, показује једина очувана представа из византијске престонице, у слепој куполи протесиса Хоре (1320–1321).²⁰ На истоку су остаци фронталног анђела у царској одори. Са југа му прилази један, веома оштећен, а на северу су анђео јереј леђима окренут истоку и фронтални, могуће јереј, који су носили сада готово ишчиле-

²⁰ Датовање — O. Demus, *The Style of the Kariye Djami and Its Place in the Development of Palaeologan Art*, *The Kariye Djami 4, Studies in the Art of the Kariye Djami*, Princeton, New Jersey 1975, 187–188, 191. Цркву наводимо само као католичон Хоре, јер су се у последње време појавиле студије у којима се расправља о њеној посвети, в. R. Oustrehaut, *The Virgin of the Chora: An Image and Its Contexts*, у: *The Sacred Image East and West, Urbana* — Chicago 1995, 96–97, сматра да је посвећена Христу и Богородици; N. Teteriatnikov, *The Dedication of the Chora Monastery in the Time of Andronikos II Palaiologos*, *Byzantion LXVI/1 (Bruxelles 1996) 188–207*, да је посвећена Богородици Хори.

ле предмете.²¹ Купола је подељена у осам сегмената, а пошто је у источном анђеу, вероватно да часна трпеза није била приказана. Изгледа да је то био апстрактнији вид сцене, што оправдава и њено место, у протесису потпуно одвојеном од наоса и заклоњеном од очију верних, те је слика била намењена онима који припремају жртву и потом је у Великом входу преносе на олтар.

У српским храмовима се ипак може приметити одређени ток развоја. У Грачаници (1320–1321) се налазе две часне трпезе и анђели што дочекују две свите (сл. 2). На источној трпези без балдахина лежи Христос Агнец и иза лебди херувим, а западна је празна и има циборијум. Уз прву стоје два анђела ђакона са кадионицама и дарохранилницама и свита бројних анђела. У двема поворкама прилази им по пет бесплотних ђакона; први машу рипидама, следећи покривају руке, а они иза носе путир, дарове на глави и путир.²² Изнад, око медаљона у коме се налази Христос, за разлику од претходних, нема анђела или бесплотних сила.

Даљи правац уобличавања показује представа из цркве Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији (пре 1337),²³ где се опет налазе две часне трпезе. На источној, без балдахина, лежи Христос Агнец, иза бди херувим, а са стране стоје две групе анђела (сл. 3). На западној, са циборијумом о коме виси кандило, леже коплје, јеванђеље и литургијски свитак (сл. 4). Иако постоје две часне трпезе, обе свите бесплотних ђакона иду у истом смеру. На истоку један с дарохранилницом дочекује петорицу што носе рипиду, аер, чашу, дискос на глави и широки путир с две дршке. Они који иду ка западној преносе исте предмете, с тим што је трећи чашу покрио, а све их чека анђеу ђакон испружених руку.²⁴

У цркви Арханђела Михаила у Леснову (1342)²⁵ стоји само источна часна трпеза с циборијумом, иза које је свећњак, а поред ње два херувима. С обе стране по један бесплотни ђакон с путиром окренуо јој је леђа. На северу удаљавају се анђеу ђакон с даровима на глави и други с рипидом, у сусрет им иде један са кадионицом, а даље ступа други са свећњакком. На западу су два шестокрила

²¹ P. A. Underwood, Fourth Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii at Istanbul, Dumbarton Oaks Papers (= DOP) 13 (1959), 209; *истин*, The Kariye Djami, 1. Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes, New York 1966, 262–263; *истин*, The Kariye Djami, 3, New York 1966, Pls. 521–523.

²² Б. Тодић, Грачаница, 72, 139, сл. 6–9; Б. Живковић, Грачаница, I Велико кубе; Б. Тодић, Доба краља Милутина, 92–93, 331, сл. 33–35. За датовање в. исто, 330.

²³ Датовање — В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославнији, Београд 1974, 59; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, Пећка патријаршија, Београд 1990, 134–135.

²⁴ В. Р. Пејковић, Живопис цркве Св. Богородице у Патријаршији Пећској, Известия на Български археол. институт, том IV (1926/1927, София 1927) 167–168, табл. XXVII 1; М. Ивановић, Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији, Старине Косова и Метохије (= СКМ) II–III (Приштина 1963) 149, сл. 48; Г. Бабић, Литургијске теме, 378–382, сл. 1–3; Б. Тодић, Иконографски програм фресака из XIV века у Богородичиној цркви и припрати у Пећи, у: Данило II, 365–366, уз источну часну трпезу налази се натпис *εἰς τὴν λειτουργίαν*, а изнад композиције теку стихови Победне химне, в. исто, 366; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, Пећка патријаршија, 145, сл. 85.

²⁵ Ново датовање — Б. Тодић, Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова. Прилог хронологији левоских фресака, Зборник радова Византолошког института (= ЗРВИ) 38 (1999–2000), 373–383, нарочито 381, 382.

3. Богородица Одигитрија у Пећкој патријаршији, источна часна трпеза

4. Богородица Одигитрија у Пећкој патријаршији, западна часна трпеза

бесплотна бића и три ватрена престола. На југу се од њих удаљавају анђели ђакони са свећњакком и с кадионицом, у сусрет им иде један с рипидом, а источни носи дарове на глави. Између њих лебде друге бесплотне силе, а Христос у калоти окружен је анђелима и зрацима светлости.²⁶

Даљи ток развоја композиције јасно се види у слици из Дечана (пре 1345).²⁷ Постоји само источна часна трпеза са балдахиним иза које је херувим. Јужно, анђеу ђакон, кадећи, дочекује поворку бројних бесплотних ђакона и јереја (њих 21). Први носе свећњаке, рипиде, кадионице, аере и патене, а други јеванђеља, сасуде, путире, дискосе на главама и аере.²⁸ Ово је најстарија очувана композиција са једном часном трпезом и поворком која с југа прилази олтару.

²⁶ N. L. Okunev, Lesnovo, у: L'art byzantin chez les Slaves II, Paris 1930, 226, Pls. XXXIII, XXXIX, 1; G. Millet, La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro), fascicule IV, texte et présentation par T. Velmans, Paris 1969, Pl. 11, Fig. 24; И. М. Ђорђевић, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина, Београд 1994, 155; С. Габелић, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 55–57, Т. II, III, сл. 1, 2. Опис проверен на основу фотографија које ми је несебично уступила др Смиљка Габелић, на чему јој најсрдјачније захваљујем.

²⁷ Датовање — Г. Субошић, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 111–135.

²⁸ Ђ. Бошковић, В. Р. Пејковић, Дечани. II Живопис, Београд 1941, 56, Pl. CLXIX изнад слике тече натпис *Επινηκιοσα εἰς τὴν εὐχὴν τῶν σαβανθῶν ἱσπληνῶν ἰβωθῶν καὶ ἐμμελῶν σιμῶν ἰβωθῶν*; М. Марковић, Програм живописа у куполи, у: Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 99–102, сл. 2–3, наводи ново читање — *ε(ε)τῆ ε(ε)τῆ ε(ε)τῆ γ(ε)σπαδ(τ)ῆ ἱσπληνῶν ἰβωθῶν καὶ ἐμμελῶν σιμῶν ἰβωθῶν* (упор. исто, 101).

На другом слоју живописа, испод попрсја Старца дана у своду испоснице Светог Петра Коришког код Призрена (око 1350),²⁹ очуван је само део слике с анђелима у кретњи од североистока ка западу. На западу је бесплотни јереј, који је на глави вероватно носио дарове. За њим следе ђакон с две рипиде и јереј с путиром, потом се назире крила, рука и врх предмета који је на глави носио последњи анђеоло, а источно незнатни фрагменти, можда херувима.³⁰ Према овим остацима једино се наслуђује да је постојала једна поворка, могуће и часна трпеза. Доста нејасан опис слика што су постојале пре оштећења из 1933, састављен по сећању, указује да се на истоку изгледа налазила часна трпеза иза које је можда стајао Христос и благосиљао обема рукама.³¹

У другој половини XIV века илустрације Небеске литургије срећу се и у простору светилишта. У протесису цркве Богородице Перивленте у Мистри (1350–1380)³² налази се слика коју треба поменути и зато што је њена замисао блиска куполним. У апсиди, иза часне трпезе са циборијумом на којој лежи јеванђеље, благосиља Христос архијереј. Северно, анђеоло ђакон маше рипидом, испред четворица носе велики аер са представом мртвог Христа,³³ а њихов предводник покривеним рукама држи широку поклопљену посуду, могуће ларохранилицу. Испред, на северном зиду, три анђела јереја носе путире покривене тканинама и три ђакона држе на главама покривене посуде, вероватно патене, док први од њих и кади. С југа у апсиди часној трпези прилазе три анђела

²⁹ Датовање — В. Ј. Турић, Византијске фреске, 66.

³⁰ М. Јовановић, Поводом питања наших старина, Хришћанско дело IV, 3 (Скопље 1938) 216–218, сл. на стр. 219; Р. Љубицковић, Испосница Петра Коришког. Историја и живопис, Старице VII–VIII (1956–1957, Београд 1958) 99–100, сл. 6, 8; Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама, Београд 1980, 35, сл. 21; Задужбине Косова, Призрен — Београд 1987, сл. на стр. 17. Најсрљачније захваљујуем сликару — конзерватору Чаславу Цолићу који ми је омогућио да у депоу Галерије фресака у Београду погледам копију фреске коју су урадили Д. Јашовић, Љ. Брајковић и П. Балабановић.

³¹ Овом проблему посебно је пажњу посветио Р. Љубицковић, Испосница Петра Коришког, 99–100. Описујући, на основу сећања, М. Јовановић, нав. дело, 217, каже: „На десном платну ове ... црквине, у висини изнад човечијег раста па све до самог врха, ... налазила се добро очувана композиција — фреска у чијој је средини насликана Богородица под балдахином (киворијем), испред ње застрвен, украшен сто; руке су јој раширене према анђелима којих се готово догичу. Лево и десно, у висини Богородичиног нимба, представљени су шестокрили сферафими.“ Р. Љубицковић, Испосница Петра Коришког, 100, помишља да је Јовановић Христа заменио с Богородицом и да је овај уништен фрагмент могао да представља централни део Небеске литургије. Његово претпоставља иде у прилог и то што Јовановић (нав. дело, 218) касније наводи да су се у часном делу горњег појаса, који је служио као олтар, раније видели делови драперije допојасне представе Богородице.

³² Датовање — Г. Бабић, Литургијске теме, 379; иначе D. Mouriki, The Wall Paintings of the Pantanassa at Mistra: Models of a Painter's Workshop in the Fifteenth Century, у: The Twilight of Byzantium, Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire, Papers from the Colloquium Held at Princeton University 8–9 May 1989, Princeton, New Jersey 1991 (= The Twilight of Byzantium) 218, без аргументације датује у 1370. Стога се чини прихватљивијим мишљење Г. Бабић које поставља доба настанка у шири временски распон.

³³ Ову литургијску тканину називаћемо у опису аер са представом мртвог Христа. О њему ће бити речи касније.

5. Југоисточна капела Свете Софије у Мистри (по G. Millet-у)

ђакона. Први носи издужени предмет, вероватно свећњак, као и двојица који га прате. Они предводе јако оштећену четворицу на јужном зиду.³⁴

³⁴ Опис по — G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, Pls. 113/1, 2, 114/1, 2; J. D. Ștefănescu, L'illustration des liturgies, 74, Pl. XXVIII; B. H. Lazarev, История византийской живописи, Таблицы, Москва 1986, Т. 562; S. Dufrenoy, Images du décor de la prothèse, Revue de études byzantines (= REB) XXVI (1968) 302, Fig. 2; eadem, Quelques aspects de l'iconographie des peintures de Mistra au temps de Despotat de Morée, у: Моравска школа и њено доба, Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 30, 32–34, dessin 7; eadem, Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra, Paris 1970, Pl. 29, Sch. XVIII, a, b. Четири анђела на јужном зиду, вероватно ђакона, од којих прва тројица изгледа да носе рипиде, а последњи дарове на глави, јако су оштећени. Нису публиковани. Опис по личним белешкама.

↑ 6. Раваница, цртеж
Б. Живковић

← 7. Нова Павлица,
цртеж Б. Живковић

Сличан образац има слика (сл. 5) око допојасне Богородице Оранте са малим Христом у медаљону, у прстену калоте југоисточне капеле цркве Свете Софије у Мистри (изграђене између 1350. и 1365).³⁵ На истоку, иза часне трпезе са балдахином на којој лежи јеванђеље, благосиља Христос архијереј. Поворка полази са севера, где анђео ђакон маше рипидима. Испред њега четворица носе велики аер са представом мртвог Христа и следе оног с дарохранилницом. Пред њим три бесплотна јереја с покривеним путирима прате тројицу анђела ђакона с прекривеним светим даровима на главама испред којих двојица машу рипидама. Предводници су три бесплотна ђакона. Први је већ иза балдахина, те се види само да носи дугачак предмет, вероватно, као двојица што га следе, свећњак.³⁶ Већина анђела приказана је на исти начин и у једнаком редо-

³⁵ Датованье — *M. Chatzidakis, Mystras. The Medieval City and the Castle, Athens 1985, 69. S. Dufrenne, Mistra, 13, без аргументације препознаје настанак овог сликарства у времену око средине XIV века, те смо прихватили мишљење првог аутора.*

³⁶ Опис — *G. Millet, Mistra, Pl. 132, 2; S. Dufrenne, Mistra, 18, 50 и по личним белешкама.*

следа као у Перивлепти. Две слике су веома сличне. Није познато да ли се ради о решењу карактеристичном за Мистру или одјеку неког престоничког узора. Пре ће бити прво, јер је понављање истих предложака чак и у временом удаљеним храмовима овога града добро познато.³⁷ У овим двома сликама налазе се многе новине; у олтару стоји Христос архијереј,³⁸ на часној трпези лежи јеванђеље, а анђели ђакони носе аер са представом мртвог Христа.

³⁷ *D. Mouriki, The Wall Paintings of the Pantanassa at Mistra, 217–231.*

³⁸ Представа Христа архијереја најпре се појављује у олтару, в. *B. J. Ђурић, Раванички живопис и литургија, 53–60, 62–64; T. Papamastorakis, Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Ήταιρείας (= ΔΧΑΕ) λер. Δ, топ. ΙΖ (1993–1994) Atina 1994, 67–76. Стога смо првенство дали представи у протесису Богородице Перивлепте, мада хронолошки ред осликавања две мистарске цркве није одређен. Треба подсетити и да ако је у испосници Св. Петра Коришког постојала представа Христа, а он би свакако био архијереј, била би то једна од најстаријих у илустрацијама Небеске литургије.*

У доњој зони олтарa цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру (1376/77)³⁹ налази се јединствена композиција. У средишњем делу, иза часне трпезе с балдахном на којој су две свеће и отворена књига, обема рукама благосиља Христос архијереј, а са стране по један анђео ђакон држи свећу и кади. Са севера прилазе четири црквена оца, а иза њих два анђела ђакона машу рипидама. На југу два бесплотна ђакона носе велики на глави, иза њих један мање рипидама, следе други са светим даровима на глави и анђеом јереј с путиром у рукама и иза њих бесплотни ђакон са рипидама.⁴⁰ Као у претходним сликама, иза часне трпезе стоји Христос архијереј, а он ће се видети и у неким доцнијим представама Небеске литургије у куполама.⁴¹

Христос архијереј се појављује и на панагији из манастира Ксиропогата на Светој Гори из XIV века,⁴² евхаристичком сасуду који је св, судећи по паралелама у сликарству, могао датовати у другу половину тог столећа. У дну је представа Богородице, уобичајена за ову врсту сасуда, овде стојеће Оранте са малим Христом у медаљону, којима се клањају арханђели Михаило и Гаврило у ђаконским одорама носећи кадионице и неки предмет, можда покривени путир. Около, као у куполи, тече илустрација Небеске литургије, а у спољном појасу од шеснаест поља су Хетимасија, два анђела, апостоли и херувим. Једнако је подељен

³⁹ Датовање — Ц. Грозданов, Г. Субојинић, Црква светог Ђорђа у Речници код Охрида, Зограф 12 (1981) 73, нап. 75, сл. 17.

⁴⁰ Л. Мирковић, Ж. Ташић, Марков манастир, Нови Сад 1925, 31–34, сл. 34–37; Л. Мирковић, Да ли се фреске Маркова манастира могу тумачити житијем св. Василија Новогa, у: Иконографске студије, Нови Сад 1974 (Старинар XII, 1961) 281, сл. 71–75; Ц. Грозданов, Из иконографије Марковог манастира, Зограф 11 (1980) 83–85.

⁴¹ Премда је наша тема представа Небеске литургије у куполи, треба поменути барем неке слике у олтарском простору које изгледом и детаљима пружају потпунији поглед на њен развој. И доцније ће бити наведене неке од њих, али у преглед нећемо укључити све, те треба барем указати на постојање сведених слика у светилиштима мањих храмова, као у другој зони олтарске апсиде у цркви Светог Димитрија у Трнову што се датује у другу половину XIV века (Ј. Н. Маџродинова, Стенната живопис в Българија до края на XIV века, Софија 1995, 69–70, сл. 114–115, са старијом литературом), у доњем регистру апсиде цркве Светог Ђорђа у селу Футија близу Епидаура и Моневасије из око 1400. (У. Кепети, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Φούτια της Επιδάουρου Λιμνιάς και ιδιόμορφη παράσταση από την θεα λειτούργια, Αντιφώνον. Αφιέρωμα στον καθήγητή Ν. Β. Δραγδάκη, Thessaloniki 1994 (= Αντιφώνον) 509–511, 517–530, сл. 2а, 2б, 3, 6 где наводи примере са Крита, из олтарa цркве Панагије Гуверниотисе с краја XIV века (упор. и М. Chatzidakis, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, Κρητικά Χρονικά, 6 (Irakleion 1952), 68–69; М. Bourboudakis — К. Gallas — К. Wessel, Byzantinisches Kreta, München 1983, 408), и протесиса цркве Светогa Јована Јсвањелисте у Мирамбелу из треће четвртине XIV века (У. Кепети, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, сл. 14), као и друге, већ познате примере), потом, на истом острву, северно од олтарске апсиде у црквици Свете Троице у истоименом селу у области Ретимнона, с почетка XV века (I. Spatharakis, Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγ. Τριάδας στο ομώνυμο χωριό του Ν. Ρεθύμνου και οι εικονογραφικές ιδιαιτερότητες τους, Αντιφώνον, 282, 286–294, 310, сл. 7), протесису Богородичине цркве манастира Светог Фанурија у Валсамонери, с краја XIV или почетка XV века (I. Spatharakis, Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγ. Τριάδας, 290–291, сл. 15–16) и апсиди капеле Светог Фанурија у истом манастиру, осликаног негде 1428/31 (M. Chatzidakis, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, 74; Bourboudakis — Gallas — Wessel, Byzantinisches Kreta, 320, Abb. 278, 281).

⁴² Датовање — S. M. Pelekanidis — P. C. Christou — Ch. Tzioumis — S. N. Kadas, The Treasures of Mount Athos, Illuminated Manuscripts, Miniatures — Hedièces — Initial Letters, Vol. I, Athens 1974, 319.

и прстен са предством Небеске литургије. У горњем сегменту је часна трпеза са балдахном с окаченим кандилом, а на њој лежи Христос Агнец покривен затвореном књигом. У суседном пољима стоји Христос архијереј леђима окренут олтару. У осталима анђели, ђакони и јереји, прилазе у супротном смеру од казалики. Први носе кадионице, свећњаке, рипиде, патене и свете дарове и аере на глави, а други покривене путире.⁴³ Избор ове теме за украс панагије је изузетан,⁴⁴ а око Богородице с дететом она се среће и у капели Свете Софије у Мистри.

Одјек претходних композиција се осећа и на слици у куполи цркве Вознесења Христовог у Раваници (око 1381). На истоку је часна трпеза са јеванђељем, наткриљена балдахном о коме висе кандило (сл. 6). Уз њу стоје по два анђела у царским хаљинама. Јужно Христос архијереј кадећи дочекује једанаест анђела ђакона који носе свећњаке, свете дарове на глави, рипиде, путир и патену.⁴⁵

У јужном броду посвећеном светом Антонију, првобитно главном храму манастира Врондиси на Криту (осликаном осамдесетих или деведесетих година XIV века), у своду пред апсидом светилишта приказана је Небеска литургија која је траком дуж темена подељена у два дела. У северном, ка олтару ступају четири анђела, ђакон са два свећњака, а потом три јереја, с путиром с покривеном на покривеним рукама, с прекривеним путиром у десници и тканином на глави и рамену и један с покривеним путиром. Са југа исто прилазе четири анђела; ђакон с два свећњака и један с кадионицом и два јереја с великим аером са предством мртвог Христа на глави.⁴⁶

⁴³ Н. П. Кондаков, Памятники христианского искусства на Афоне, С. Петербург 1902, 225–227, Т. XXX; Ј. Д. Шефнески, L'illustration des liturgies, 72–73, Pl. XXVII; The Treasures of Mount Athos, 319, ил. на стр. 317; S. Kadas, Mount Athos, An Illustrated Guide to the Monasteries and their History, Athens 1980, ill. 17; I. Kalavrezou-Maxeiner, Byzantine Icons in Steatite, Byzantina Vindobonensia, Band XV/1, Wien 1985, 204–205, Pl. 64; T. Velmans, Le décor du sanctuaire de l'église de Calendzikh, Quelques schémas rares: La Vierge entre Pierre et Paul, Le Procession des anges et le Christ de Pitii, Cahiers archéologiques (= CA) 36 (Paris 1988) 147–148, наводи да је у спољном прстену Причешне апостола: K. Loverdou-Tsigarida, Βυζαντινή Μικροτεχνία, Θεσσαλονίκη του Αγίου Όρους, Thessaloniki 1997, 292–293.

⁴⁴ О панагијама и представама на њима — Н. П. Кондаков, Памятники, 222–232; С. Радојчић, Уметнички споменици манастира Хиландара, ЗРВИ 3 (1955) 183–184; М. Jevrić, Panagie du trésor de monastère de Dečani, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Ochrid, 10–16 Septembre 1961, Tome III, Београд 1964, 151–157; М. Ташић-Ђурић, Икона Богородице Знамєња, Зборник за ликовне уметности Матице српске (= ЗЛУМС) 13 (1977) 3–23, нарочито 10–11, 19–20; В. Хан, Кост и рог средњовсковин, Историја примењене уметности код Срба, I Средњовсковина Србија, Београд 1977, 185; Б. Радојковић, Ситна пластика у старој српској уметности, Београд 1977, 10–15, 28–33; истаја, Темa Отчества на српској панагији из Хиландара, ЗЛУМС 15 (1979) Књига Светозара Радојчића, 103–114. О освашењу Артоса, полагању на панагијар и преносу у трпезарију на југтресу у суботу Светле седмице и по отпугу литургије в. Пенгиокстар, о молитвама на благосиљање и раздробљење Артоса — Дополнителни требник, о чину о панагији пре десетог часа — Часовљав.

⁴⁵ В. Ј. Ђурић, Раванички живопис и литургија, 66–67; Б. Живковић, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990, 8–9.

⁴⁶ Премда се налази у олтарском простору, укључили смо је јер је смештена у свод. Њено постојање је забележио М. Chatzidakis, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, 71–72. Опис по — Bourboudakis — Gallas — Wessel, Byzantinisches Kreta, 321–322, Abb. 71, 282; I. Spatharakis, Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγ. Τριάδας, 289–290, сл. 13 и по личним белешкама. Датовање на основу уместног саопштења М. Бурбудакиса.

Слика у куполи цркве Вавдења у Новој Павлици (око 1390)⁴⁷ јако је оштећена и не разазнаје се да ли је у источном делу била часна трпеза (сл. 7).⁴⁸ На југи први ка истоку ступа анђеолова глава, а главу окреће према двојници иза себе с дарохранилицом и рипидом, што иду према фронталном у јужној осип даровима покривеним великим аером на глави. Са запада га прате ђаконо с рипидом, два јереја с путирима и два ђаконо са свећњацима. Даље, према северу, виде се ђаконо с дарохранилицом, два јако оштећена и фрагмент још једног. Слика је јако оштећена и не може се одредити да ли је имала часну трпезу, а остаци у западном делу указују да су се ка истоку кретале две поворке, с тим што су анђеолова глава у јужној осип пратила двојница са рипидима.⁴⁹

Композиција у горњој зони тамбура куполе цркве Светог Николе у Рамаћи (1392/93),⁵⁰ подељена прозорима у четири сегмента, веома је пострадала. У источном су само остаци доњег дела часне трпезе и не може се разазнати да ли је иза ње био Христос, шта се на њој налазило, чак ни да ли је имала балдахин. Северно стоји анђеолова глава, а јужно се назире само једно крило. У јужном сегменту прилазе два анђеолова, вероватно ђаконова, а иза њих су фрагменти крила и два анђеолова што ступају према западу, можда ђаконова (сл. 11). У следећем сегменту у истом смеру иде анђеолова глава окренута аеру са мртвим Христом који носе тројница, а у позадини се назире архитектура са стубовима (сл. 12). У северном ступају два анђеолова, један са путиром и јереј који је десну руку покрио тканином, можда аером, могуће да се покрај њега налазило још један анђеолова, док се на крају виде само доњи делови два бесплотна јереја.⁵¹

Представа у попречном полуобличастом своду цркве Светих Константина и Јелене у Охриду (осамдесете године XIV века) има језгро у источној половини где је у средини часна трпеза са јеванђељем наткриљена циборијумом иза које лебде два херувима, окружена по двојницом анђеолова у царским хаљинама (сл. 8). Јужно анђеолова глава дочекује поворку и кади, а прилази му необично шестокрило биће са рипидама. Дуж јужне лунете, западне половине свода и север-

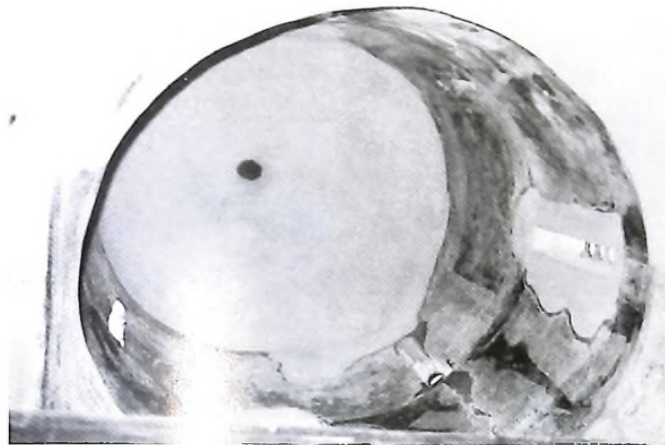
⁴⁷ Датовање на основу магистарског рада Б. Цветковића, Манастир Нова Павлица (у припреми).

⁴⁸ Р. Пејровић, Сликарство куполе манастира Нове Павлице, Саопштења XXIV, Београд 1992, 200–201, каже: „У „Великом входу“ анђеолова уништена је централна сцена на источној страни, у којој је насликана (постоје мањи фрагменти фресака) часна трпеза, на којој се у дискоосу налазио лежећи „агнец“, преко кога је пребачен „воздух“.“ Међутим, на цртежима и фотографијама објављеним у овом тексту ти фрагменти се не виде. Нема их ни на цртежима — Б. Живковић, Павлица. Цртежи фресака, Београд 1993, 10–11. Разложно је говорити да се представа часне трпезе могла налазити у источном делу сцене, али не и о њеном изгледу.

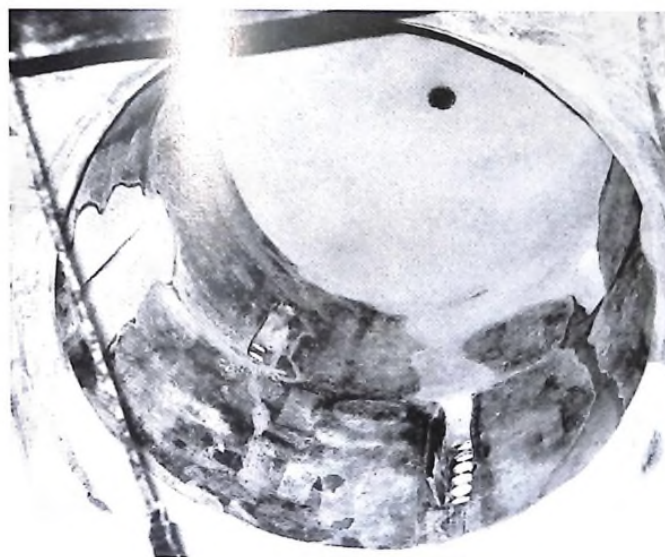
⁴⁹ Опис по — Р. Пејровић, Сликарство куполе манастира Нове Павлице, 195–199, Т. I–III, сл. 1–4; Б. Живковић, Павлица, 10–11.

⁵⁰ Датовање — Г. Бабић, О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара, ЗЛУМС 15 (1979) 172.

⁵¹ Б. Кнежевић, Црква у селу Рамаћи, ЗЛУМС 4 (1968) 127, 129, пишући пре чистињава фресака, само је поменула ову сцену која је тада била слабо видљива. Опис је урађен на основу документације о изгледу живописа куполе после конзерваторских радова 1976. коју ми је уступио Иванка Живковић на чему јој најсрдачније захваљујем. (Документацију урадили конзерватор сликар Иванка Живковић, цртеж Миодраг Петровић.)

11

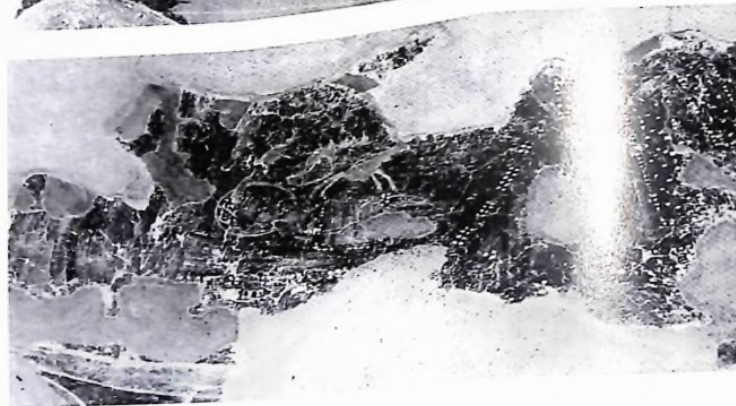
12

11. Рамаћа, југозападни део, фото Т. Стародубцев.

12. Рамаћа, северозападни део, фото Т. Стародубцев.

13

14

13. Јошаница, источна часна трпеза, фото Т. Стародубцев.

14. Јошаница, западна часна трпеза, фото Т. Стародубцев.

не лунете ступају бројни анђели ђакони (има их 19) и носе свеће, кадионице, дарохранилице, свете дарове на главама, рипиде, аере, покривене путире, крст и копље. Сви, осим по једног са кадионицом и дарохранилицом у лунетама, иду у истом смеру. У северном делу источне половине свода су четири ватрена престола и један херувим са рипидама, а први лебде и у лунетама.⁵² Ова литургија великим делом подсећа на земаљску; на часној трпези лежи јеванђеље, а поворку ђакона у олтару дочекује јереј.

Негде у исто време, приликом обнове цркве Богородице Болничке у истом граду, у попречном полуобличастом своду је насликана композиција потпуно по узору на ону из храма Св. Константина и Јелене.⁵³

Од слике у куполи цркве Свете Тројице у Манасији (1406–1418)⁵⁴ очували су се само нижи сегменти у јужном, западном и северном делу (сл. 9), који показују да су ту учествовали бројни анђели,⁵⁵ али се не може утврдити да ли су били ђакони или јереји, да ли је с њима саслуживао Христос, чак ни да ли је у источном делу била часна трпеза. Једино се запажа да је постојала једна поворка која је полазила са североистока и враћала се, преко запада и југа, на исток, вероватно, као и у Раваници, ка часној трпези.

Композиција из куполе Богородичине цркве у Каленићу (између 1418. и 1427)⁵⁶ дочекала је ове дане у сличном стању, једино што су се овде у источном делу очували фрагменти часне трпезе, али се не разазнаје да ли је имала балдахин и шта се на њој налазило (сл. 10). Остаци фигура анђела само указују да су, барем неки, били ђакони, а прилазили су олтару у поворци која је, као у Раваници и Манасији, стизала на исток правећи круг почев од североистока.⁵⁷

У светилишту Богородичине цркве Пантанасе у Мистри (осликане 1428)⁵⁸ Небеска литургија је прсликана у XVII–XVIII веку⁵⁹ и није познато да ли су млађи сликари у потпуности поновили рад старијих. Средишњи део је смештен у олтарску апсиду са пет ниша; у северној је анђеоло, у два краја ње ништа није преостало, у следећој је Христос архијереј, а у јужној анђеоло. Може се претпоставити да је у другој био Христос архијереј, а у средњој ча-

⁵² Г. Субојић, Свети Константин и Јелена у Охриду, Београд 1971, 50, 78, црт. 1–4; Ц. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 160, 161–163.

⁵³ Г. Субојић, Свети Константин и Јелена, 65–66; Ц. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, 168, 169, сл. 207–208.

⁵⁴ Датовање — В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 99.

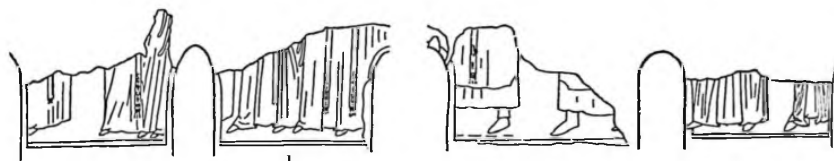
⁵⁵ Б. Живковић, Манасија. Цртежи фресака, Београд 1983, I Велико кубе и пандантифи (странице нису нумерисане); Б. Тодић, Манастир Ресава, Београд 1995, 53, 66–67.

⁵⁶ Датовање — С. Тирковић, О ктитор у Каленићу, Зограф 24 (1995) 61–67.

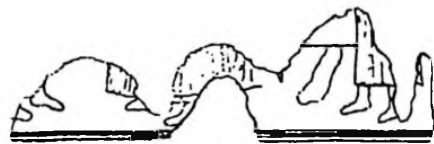
⁵⁷ Б. Живковић, Каленић. Цртежи фресака, Београд 1983, I Кубе и пандантифи (странице нису нумерисане). Нешто више детаља види се на старијем цртежу насталом када је сликарство било у бољем стању — в. V. R. Petković, La peinture serbe du Moyen âge II, Beograd 1934, Fig. 51. B. и D. Stimič-Lazar, Kalenic et la dernière période de la peinture byzantine, Skopje — Paris 1995, 43–45.

⁵⁸ Датовање — S. Dufrenoy, Mistra, 9; M. Chatzidakis, Mystras, 101.

⁵⁹ M. Chatzidakis, Mystras, 101. Мада ова представа, приказана у олтарском простору, излази из теме, сматрамо да је потребно и њу поменути, јер су цркву вероватно осликали цариградски мајстори, те би могла указати на токове развоја слике у престоници.

с

и

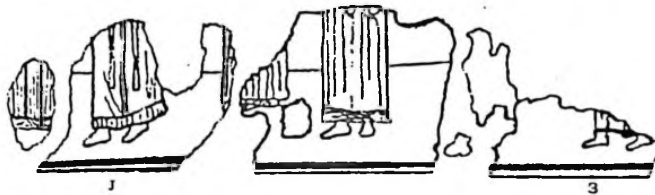
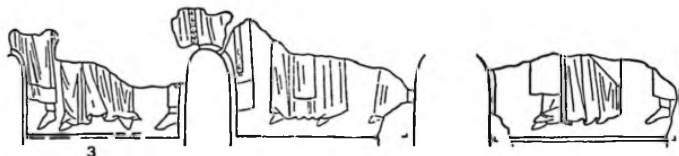
сна трпеза. На северном зиду удаљава се анђео јереј с покривеним путиром (?), а прате га тројица што носе аер са представом мртвог Христа. На јужном прилазе анђео јереј с покривеним путиром (?), један са трикиријом и други с две рипиде.⁶⁰

Слика из куполе цркве у Јошаници (око 1430)⁶¹ подсећа на старије. У источном делу виде се фрагменти олтарске трпезе, која је изгледа имала балдахин, и херувима јужно крај ње (сл. 13). На западу су остаци друге, вероватно без киворија, на којој лежи Христос Агнец, а северно трагови анђела у царској одећи (сл. 14). Северна половина је потпуно уништена, а на југу пет анђела иде ка истоку. Јако су оштећени, те се може уочити само да је западни ђакон и да су други у белим одорама.⁶² Без обзира да ли је северна поворка текла у истом

⁶⁰ Опис по — *S. Dufrenne*, *Mistra*, 25–26, Pl. 21, Schema XIV a и b; fig. 38, 40.

⁶¹ *Б. Цветковић*, Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници, Зограф 24 (1995) 69–78.

⁶² Слика није публикована. Опис је по личној документацији и фотографијама.

ј

з

↑ 8. Свети Константин и Јелсна у Охриду, цртск Д. Тодоровић

← 9. Манастија, цртеж Б. Живковић

↓ 10. Каленић (цртеж према снимку стаја из 1929. по В. Р. Петковићу)

смеру, што данас није могуће утврдити, ова слика се показује као изузетно архаична.⁶³

⁶³ У литератури се обично помиње да је црква Свете Тројице у Горњој Каменици осликана 1457/58, упор. — *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 105. Податак о ктитору деспоту Лазару Бранковићу и години изградње доспело је у копији из XIX века, в. *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Београд 1982 (1. изд. 1902), 96, бр. 318. У историјским изворима нема никаквих података да је област око Књажевсца, где се налази ова црква, била у саставу Лазареве државе, упор. *М. Јанковић*, Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985, карта на стр. 94, где су означене границе српске државе 1423. и 1455. У турским рукама била је већ у време деспота Стефана — упор. *С. Мишић*, Поход султана Мусе на деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница, Историјски гласник 1–2, Београд 1987, 75–88, посебно карта на стр. 86, где се види да је била чак изван тадашњег турско-српског граничног појаса. Овом проблему пажњу је посветио и *М. Сиремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 513. О приликама у овом крају од времена обласних господара до краја XV века — *Г. Субојић*, Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова, Саопштења XXV (1993) 25–38, нарочито 32–38. И сам изглед композиције указује да је настала доцније. Није публикована, а детаљна фотодокументација налази се у фонду Завода за заштиту споменика културе Републике Србије.

* * *

Како показује овај преглед представа, може се уочити одређени ток развоја. Од слике доста удаљене од свите Великог входа, композиција је све више добијала облиције слично свом земаљском узору.

Хетимасија, као апстрактна представа небеског олтару, среће се само у Еласону. Одмах се потом појављују две часне трпезе, источна ка којој ступају анђели, и западна. Временом, друга нестаје и већ се у Леснову и Дечанима налази само источна која означава олтар. Замисао са две поновиће се само скоро читаво столеће доцније у Јошаници.

Велики проблем представљају слике са две часне трпезе, већином ране представе доста удаљене од земаљских узора. Већ је Гордана Бабић приметила да оне у Краљевој цркви у Студеници „као да подсећају на протесис и олтар“.⁶⁴ Ово мишљење делује оправдано, јер се анђели удаљавају од западне која би, покривена плавом тканином, означавала протесис, док је на другој свечана црвена. У Старом Нагоричину на источној је свећњак и са киворија виси кандило, што би могло указивати да се анђели крећу од протесиса ка олтару.⁶⁵ И у Грачаници је западна празна, а на источној лежи Христос Агнец означен, као и на сценама служења литургије, δ ἄμνος (сл. 2). Над првом је балдахин кога нема изнад источне, иза које је херувим, а испред правоугаоно постоље.⁶⁶ И овде би се прва могла разумети као протесис, а друга као олтар коме прилазе анђели.

Међутим, мада се у основној замисли часних трпеза осећа сличност са грачаничком, то у слици из цркве Богородице Одигитрије у Пећи није случај. Уз западну, са циборијумом са кандилом, на којој леже јеванђеље, литургијски свитак и копље, чита се ста трпеза (сл. 4). Источна, са Христом Агнецом и без балдахина, иза које је херувим (херувимъ), а испред правоугаоно подножје, није означена натписом (сл. 3).⁶⁷ Овде обе треба разумети као олтарске, на шта указује још једна промена; анђели јесу у двема поворкама, али иду у истом смеру, те се не крећу само ка источној, већ према обема. Западна изгледа као за време Великог входа, док на источној лежи Агнец, као када се пева Епиникиос, Победна химна чије су почетне речи исписане изнад слике.⁶⁸ Представа из Јошанице је јако оштећена и није познато шта се налазило на источној часној трпези са циборијумом (сл. 13), а Агнец је на западној без балдахина (сл. 14), као на ранијим источним у Грачаници и Богородици Одигитрији. Присуство Агнеца указује да је и она могла представљати олтар и да се уништена северна поворка, као и у Одигитрији, вероватно кретала ка њој.

Овај преглед представа са две часне трпезе показује да се у њима у почетку могу препознати протесис и олтар, а доцније два олтару. Друго решење је

⁶⁴ Г. Бабић, Краљева црква, 68.

⁶⁵ Б. Тодић, Старо Нагоричино, сл. 35–37.

⁶⁶ Б. Тодић, Грачаница, сл. 6, 8; Б. Живковић, Грачаница, I.

⁶⁷ Г. Бабић, Литургијске теме, 378–380, сл. 1 и 3.

⁶⁸ Б. Тодић, Иконографски програм фресака, 366.

необично и ваљало би га разумети као прелазни вид пре појаве слика са једном часном трпезом.

У композицијама са две часне трпезе западна која представља протесис је, са изузетком оне из Краљеве цркве у Студеници где стоји свећа, празна. У овим сликама понекад је и источна празна, а доцније на њој лежи Агнец. Часне трпезе су увек наткриљене балдахинима, који недостају само над онима са Агнецом. Приказивање Агнеца може се разумети као један степенник у трагању за новим иконографским језиком који би јасније објашњавао небеску службу. На Великом входу, који је послужило као узор сликарима, дарови, међу њима и патена са хлебом, преносе се на олтар, те се оправдаје не да пронаћи у литургији.⁶⁹ Може се објаснити само утицајем сцена из олтару, могуће и учења о Христу као Небеском и Вечном хлебу, хлебу самих анђела на небу,⁷⁰ што показује да се слике Небеске литургије не смеју разумети као илустрације Великог входа, већ службе на небу за коју је најприкладнији узор пронађен у свечаној поворци. Оне су преузеле њено облиције, али не и значење.

У композицијама са једном, часна трпеза је најпре празна (Лесново, Дечани), а убрзо се појављује најприкладније решење које ће се задржати током целог доцнијег развоја слике — књига, управо као на литургији, јер за време Великог входа на часној трпези остаје само јеванђеље.⁷¹

Представе са две часне трпезе показују сличне промене као оне у светилиштима цркава XII века;⁷² најпре је трпеза празна, доцније на њој лежи Агнец. Касније као да се ослобађа утицаја олтарских слика и развија у правцу који су одредили литургија и њени обичаји.

* * *

Лагано приближавање земаљском обреду огледа се и у анђелима који служе. Роберт Тафт у опсежној студији о историји Великог входа показао је да, по свој прилици, није било строго одређеног редоследа учесника нити тачно прописаног реда по коме би се предмети преносили у олтар. Једино се уочава да их је предводно ђакон са кадионицом и свећама, иза њега је ишао један са патеном на глави, док се на зачелу носио аер јер се последњи поставља на часну трпезу, односно свете дарове.⁷³ Они су преносили многе предмете, поред хлеба и вина, литургијске сасуди, копља и кашичице, рипиде, покриваче за путир и патену и аер.⁷⁴ У почетку су поворку чинили искључиво ђакони, а потом њихови саслу-

⁶⁹ Г. Бабић, Литургијске теме, 380.

⁷⁰ Јеванђеље по Јовану 6, 24–66.

⁷¹ S. Dufrenoy, Images de décor de la prothèse, 302.

⁷² Г. Бабић, Христолошке расправе у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава: архијереји служе пред Хетимасијом и архијереји служе пред Агнецом, ЗЛУМС 2 (1965) 11–29; A. Townsley, Eucharistic Doctrine and the Liturgy in Late Byzantine Painting, 138–153.

⁷³ R. Taft, The Great Enterance, 213.

⁷⁴ Исто, 206–210.

жителји постају јереји, али је једино првима било дозвољено да преносе свете дарове. Касније је одређено да носе и патену и путир, а потом да јереј може да држи само чашу.⁷⁵ У данашњим службама,⁷⁶ као и у XIV веку, он носи путир.⁷⁷

Тафт је пружио податке о саслужитељима на почетку и крају поворке, те би ваљало на представама проверити барем оне на челу и зачељу и видети има ли сличности са земаљским ритуалом.

Анђели у царским далматикама чине свиту само у Еласону. Одмах потом их замењују бесплотни ђакони, а касније се јављају и анђели јереји. Као учесници поворке у царским одорама појављују се још само у Хори, дочекују свиту једино у Краљевој цркви, чешће стоје крај часне трпезе, а касније чине почасну стражу уз олтар.

Поворку обично дочекују анђели ђакони, доцније Христос или, изузетно, бесплотни јереји (Св. Константин и Јелена и Богородица Болничка у Охриду), а најчешће носе кадионице. Код првих би се могао препознати одјек ритуала, јер је ђакон на челу поворке кадио, а ови би, окренути ка свити која пристиже, могли бити први у поворци⁷⁸ који су већ пристигли у светилиште и кадећи сачекују остале. С друге стране, пре би се рекло да анђели јереји и Христос архијереј представљају главног саслужитеља што за време входа остаје у олтару и дочекује свиту,⁷⁹ али они су изишли с кадионицама⁸⁰ испред светилишта, што нема оправдања у служби, те указује да представу Небеске литургије не треба разумети као илустрацију Великог входа, него као слику која носи његов изглед, али не и значење.

Следећи су већином ђакони са рипидама, понекад свећњацима, а у Лесно-ву, као на литургији, са патеном на глави. У Хиландару са југа прилази ђакон са кадионицом, а са севера јереј са путиром, што је неубичајено, те се може поставити питање да ли су млађи мајстори у потпуности поновили старије решење.

Анђели на зачељу су обично ђакони, ретко јереји (на пр. Врондиси), а често носе путир, велики воздух или аер са мртвим Христом. У старијим композицијама ђакони већином држе путир, а у млађим, где се у свему осећа јачи одјек земаљске службе, велики аер.

⁷⁵ Исто, 203–206.

⁷⁶ *Л. Мирковић*, Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве, други, посебни део (дневна богослужења, св. литургије, седмична богослужења), Сремски Карловци 1920, 82; *F. E. Brightman*, Liturgies Eastern and Western, Vol. I, Eastern Liturgies, Oxford 1967, 378–379; божанствене литургије, прев. Ј. Поповић, Београд 1978, 47. Ово је обичај који се среће још од XII–XIII века, в. *R. Taft*, The Great Enterance, 206–207.

⁷⁷ Служабник из XIV века, Дечани 119, fol. 17v (упор. *Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XII века), Београд 1982, 101, 1439).

⁷⁸ *J. D. Ștefănescu*, L'illustration des liturgies, 68, каже да ђакони који на челу поворке носе свеће и кадионице и иду натрашке. Зато би се само условно могло прихватити да они дочекују поворку.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Значење кадионице у источнохришћанском свету није проучено. О њеној симболици на Западу в. *M. T. Goussset*, Un aspect du symbolisme des encensoirs romans: La Jérusalem Céleste, CA 30 (1982) 81–106.

* * *

Анђели ђакони преносе многе предмете, као и њихови земаљски узорни на Великом входу: кадионице, свећњаке, рипиде, свете дарове на глави, дарохранилнице, покриваче, аере и посуде различитих облика, а свештеници, као што служба у цркви налаже, путире, али и кадионице, јеванђеља, чак и свете дарове на глави или аере са представом мртвог Христа.

Ове велике литургијске тканине које носи више саслужитеља намећу нова питања. У сликама Небеске литургије се не тако ретко на главама анђела налазе покривачи који временом постају све већи тако да их држе двојица или чак четворица, али се као посебан проблем појављују они које смо, из опрезности, назвали аер са представом мртвог Христа. Таква се тканина види на сликама у протесису цркве Богородице Перивлепте у југоисточној капели Свете Софије у Мистри, светилишту католикона манастира Врондиси на Криту, цркви Св. Николе у Рамаћи и олтару Богородице Пантанасе у Мистри. Велика просторна и временска удаљеност ових храмова указује да је свакако сликана по неком општеприхваћеном, можда престоничком узору свечане свите или, што ће пре бити и као што је давно указао Лазар Мирковић,⁸¹ да су овакве тканине од XIV века ношене на Великом входу на архијерејској литургији. Већ је Тафт приметио да се у представама Небеске литургије налазе, како их је назвао, аери-епитафиони.⁸² У почетку би га ђакон пребацивао преко левог рамена док је на глави имао патену, а временом је постао већи и морало је да га преко главе подржава више саслужитеља. Порекло тог обичаја Мирковић налази у поворци на велику вечерњу Великог петка када су јереји изнад главе главног свештенослужитеља носили епитафион (плаштаницу) са представом Христа на гробу.⁸³

Данас су аер и плаштаница јасно одвојене богослужбене тканине са различитим наменама.⁸⁴ Првом се покривају путир и патена, а друга се на великом вечерњу Великог петка износи на часну трпезу, на јутрењу Велике суботе врши

⁸¹ *Л. Мирковић*, Две српске плаштанице из XIV столећа у Хиландару, Гласник Скопског научног друштва (= ГСНД) XI (Скопље 1932) 116–117.

⁸² *R. Taft*, The Great Enterance, 216.

⁸³ Исто, 210.

⁸⁴ О овом проблему — *Л. Мирковић*, Две српске плаштанице из XIV века, 116–117; *исти*, Црквени уметнички вез, Београд 1940, 13–15; *G. Millet*, Broderies religieuses de style byzantin, Paris 1947, 86; *P. Johnstone*, The Byzantine Tradition in Church Embroidery, London 1967, 117. О представама мртвог Христа и Оплакивања на овим литургијским тканинама и њиховој функцији, в. и — *G. Millet*, Recherches sur l'icônographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, Paris 1960 (2. изд.), 499–500; *Д. Таџић*, Хаџванска плаштаница, Старинар XIII–XIV за 1962–1963 (1965) 151–160; *Д. Ђиуополу-Роган*, Peinture murale de la période des Paléologues représentant d'une manière originale la partie majeure de l'office liturgique, Actes du XIIe congrès international des études byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971, III, Bucaresti 1976, 419–426, нарочито 423–424; *H. Belting*, An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium, DOP 34–35 (1980–1981) 1–16; *L. Bouras*, The Epitaphios of Thessaloniki — Byzantine Museum of Athens No 685, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe colloque serbo-grec, Belgrade 1985, Belgrade 1987, 211–214; *S. Čurčić*, Late Byzantine Loca Sancta? Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi, The Twelfth of Byzantium, 251–261.

се са њом опход око цркве, а на јутрењу Ускрса се поново поставља на олтар где остаје до Спасовдана.⁸⁵ Мирковић⁸⁶ је показао да је мртви Христос приказан и на воздуху који се носи на Великом входу, у складу са тумачењима да полагање светих дарова на часну трпезу и покривање аером означавају погреб и гроб Христов. Он је закључио да су аер и плаштаница тада били једна врста црквене тканине, да треба разликовати ове воздухе и данашњи епитафион Великог петка и Велике суботе, те да се помени о ношењу плаштанице на Велику суботу јављају тек од XIV века. Оне се и на њима извезеним натписима називају аерима,⁸⁷ те смо им, упркос чињеници да се у литератури помињу као плаштанице, да бисмо разумели њихово значење у представама, дали назив аери са мртвим Христом.

О литургијској намени понекад сведоче и на њима приказани детаљи. На онима краља Милутина (1282–1321) из Музеја Српске православне цркве и из Принстона (XIV век) Христос је преко бедара прекривен аером, као хлеб и вино на олтару.⁸⁸ На оној из солунске цркве Панагија Панагуда (XIV век), данас у Византском музеју у Атини, уз Христа је Причешће апостола,⁸⁹ а на хиландарској Јована Скопског (после 1346), поред сцена из Христовог и Богородичиног живота, на доњем рубу служе архијереји окренути ка часној трпези.⁹⁰

Ови примери јасно показују да на основу наших знања средњовековни аер и плаштаница не могу јасно да се одвоје и одреди њихова намена, те је питање које тканине са представом мртвог Христа треба разумети као воздухе, а које као епитафоне. На илустрацијама Небеске литургије у њима би се могли препознати свечани аери којима се наглашава симболика страдања Великог входа са поворком која одлази у олтар као гроб Христов. Од најранијих времена њему се приписивало значење погребне пратње, а свети дарови, иако неосвећени, тумачили су се као тело мртвог Христа, јер кроз Велики вход Христос пролази кроз страдања и преноси се на часну трпезу која означава његов гроб.⁹¹

⁸⁵ Велики типик (устав црквени), саставно В. Николајевић, Београд 1984, 192, 193, 195. О овим службама — в. Цветни триод.

⁸⁶ Л. Мирковић, Црквени уметнички вез, 13–14.

⁸⁷ Бројни су примери где се називају аерима — из Неамца, Јеромонаха Силуана (1437) (G. Millet, Broderies, 105, Pl. CLXXXVIII; Byzantine Art an European Art, Athens 1964, No 587; P. Johnstone, Embroidery, 122, Pl. 102–104), из Путне бр. 85, војводе Стефана Великог (1481) (G. Millet, Broderies, 106), из Молдовце, игумана Анастасија (1484) (G. Millet, Broderies, 87, Pl. CLXXVII; P. Johnstone, Embroidery, 123), из Путне бр. 66, војводе Стефана Великог (1490) (G. Millet, Broderies, 106, Pl. CXC), из Путне бр. 67, Пани Габријела (1516) (G. Millet, Broderies, 107), из Дионисијата, војводе Петра Рареша (1545) (G. Millet, Broderies, 107, Pl. CXCI), Милешевска, молдавског војводе Александра (1567) (Л. Мирковић, Црквени уметнички вез, 23–24) и Јеромонаха Макарија у Коморану (1693) (Л. Мирковић, Црквени уметнички вез, 14, 25–26, каже да је ово плаштаница Великог петка и Велике суботе).

⁸⁸ О овом детаљу на тканини из Музеја СПЦ — P. Johnstone, Embroidery, 118. Обе је проучио С. Ђурчић, The Byzantine Lica Sancta, 251–261.

⁸⁹ L. Bouras, The Epitaphios of Thessaloniki, 211–214.

⁹⁰ Л. Мирковић, Две српске плаштанице из XIV столећа, 113–116.

⁹¹ О овом општем месту у тумачењима литургије наводимо само основне студије — R. Borner, Les commentaires, 82; G. Dix, The Shape of the Liturgy, 282–286, 290–291; R. Taft, The Great En-

На сликама са аером са мртвим Христом, у Перивлепти, Св. Софији и Пантанаси у Мистри и католикону манастира Врондиси на Криту, анђели што га носе налазе се на зачељу, док су у Рамаћи у средини поворке. Мајстори који су радили у Мистри⁹² и на Криту, судећи по квалитету дела, познавали су сликарство великих византијских центара, а свакако и поворке митрополијских литургија града, односно острва где су боравили и њима није било тешко да прикужу такву свечану свиту. Рамаћу је подигла властееоска породица, а осликали су је, рекло би се, локални мајстори који нису видели овакве светковине, те је аер са мртвим Христом, као некада западна часна трпеза, постављен наспрам небеског олтару.

* * *

Слике Небеске литургије у куполама већином се налазе у прстену око Пантократора. У старијим храмовима, Краљевој цркви у Студеници, Старом Нагоричину, Хиландару, Леснову и касније у Новој Павлици, између Христа и небеске службе су бесплотне силе или анђели што носе медаљон у коме се налази Сведржитељ. Међутим, понекад се изнад Небеске литургије појављују и други ликови — Старац дана, Богородица са Христом или Света Тројица. Христос Пантократор уобичајен је у калотама купола времена Палеолога, те његов однос према сликама Небеске литургије није потребно посебно објашњавати.⁹³

Старац дана налази се изнад Небеске литургије у испосници Светог Петра Корнског. Велики део овог сликарства је уништен, те се његово значење може само наслутити. Могуће је да означава Бога Оца коме је Христос, који је изгледа био приказан као архијереј у Небеској литургији, принео себе на жртву ради спасења људског рода. Отац га је превечно помазао и поставио на првосвештеничко место и стога је он, због људских грехова, принео себе на жртву Оцу, Старцу дана из калоте куполе. Међутим, како Старац дана редовно представља

terance, 35–38; H. J. Schulz, The Byzantine Liturgy, 18–19. О ношењу оваквог аера на Великом входу потражили смо сведочанства у делима оновремених писаца. Никола Кавасила пише о њему само као о чистој потреби (PG 150, 420 a–b, Sacrae liturgiae interpretatio), а Симеон Солунски говори о симболици овог литургијског платна (PG 155, 728 b, De divino templo).

⁹² Упор. N. V. Drandakis, Οι τοιχογραφίες του ΒΑ παρεκκλησίου της Αγίας Σοφίας Μυστρά, Εκπαιδευτική Ελευτηρίς της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 28 (1979–1985), Αθήνα 1985, 489.

⁹³ О представама Пантократора и њиховом значењу — P. Stephanou S. J., La main gauche du Pantocrator à Daphni, un symbole trinitaire, OChP XXVI (1960) 413–414; C. Capizzi, ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ Saggio d'esegesi letterario-iconografica, Roma 1964; J. T. Mathews, The Byzantine Use of the Title Pantocrator, OChP XLIV/2 (1978) 442–462; eadem, The Changing Interpretation of the Dome Pantocrator, y: Actes du XVe congrès international d'études byzantines, Athènes, Septembre 1976, II Art et archéologie, Communications A, Athènes 1981, 419–426; T. F. Mathews, The Transformation Symbolism in Byzantine Architecture and the Meaning of the Pantokrator in the Dome, y: Church and People in Byzantium. Society for the Promotion of Byzantine Studies, Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies Manchester 1986, Birmingham 1990, 191–214. За раније куполе в. N. Gkioles, Ο βυζαντινός τροβλος, 55–68.

Христа као беспочетни Логос, пре ће бити да су, пошто је као архијереј могао да се појави у Небеској литургији испод Пантократора, и у овој пећинској црквици била присутна два његова вида, да се његов вечни лик нашао над сликом већне литургије коју служи на небу.⁹⁴

Појава Богородице Оранте са дететом над Небеском литургијом коју служи Христос архијереј у капели Св. Софије у Мистри⁹⁵ чини се оправданом, јер је он, да би постао првосвештеник, најпре морао да се оваплоти, те би Мати Божија представљала посредницу оваплоћења и тиме и архијерејства Христовог. Рођен беспочетно и ван времена, он је ради људи постао телесан преко ње као посреднице оваплоћења,⁹⁶ те би и лик Мајке Божије са дететом носио литургијско значење.⁹⁷

Света Троица доминирају над Небеском литургијом у охридским црквама Светог Константина и Јелене и Богородице Болничке.⁹⁸ Постоји мишљење да носе литургијско значење везано за епиклезу, када се упућује молитва Оцу да пошаље светога Духа који ће претворити хлеб и вино у тело и крв Христо-

⁹⁴ J. Pойтовћ, Догматика православне цркве II, Београд 1980, 388–442; E. Чарнић, Архијереј по реду Мелхиседекову, Богословље XVII (XXXII) (Београд 1973) 17–42; Богословље XVIII (XXXIII) (1974) 17–46. О Старицу дана у сликарству, у литургијским представама, пореклу и значењу лика — L. Bréhier, Les peintures du rouleau liturgique No 2 du monastère de Lavra, *Seminarium Kondakovianum* XI, Beograd 1940, 4–5, Pl. I, 1; G. Millet, La dalmatique du Vatican, *Les élus images et croyances*, Paris 1945, 42–43; A. Grabar, La représentation de l'intelligible dans l'art byzantin du moyen âge, *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge I*, Paris 1968 (= Actes du VIe Congrès international des études byzantines II, Paris 1948), 52–55; Г. Бабућ, Симболично значење живописца у протесису Светих Апостола у Пећи, Зборник заштите споменика културе (= ЗССК) XV, Београд 1964, 173–181; J. Радовановић, Иконографија фресака протезиса цркве Св. Апостола у Пећи, у: Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века, Београд 1988 (= ЗЛУМС 4, 1969) 1–23; Г. Субојић, Свети Константин и Јелена, 74–75; S. Tsuji, The Headpiece Miniatures and Genealogy Pictures in Paris. gr. 74, *DOP* 29 (1975) 175–179, 181; T. Avner, The Impact of the Liturgy on Style and Content. The Triple — Christ Scene in Taphou 14, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4.–9. Oktober 1981, Akten, II teil, 5. teilband, Kurzbeiträge, 10. Die stilbildende Funktion der byzantinischen Kunst, Wien 1982, 459–465; N. Gkioles, О βυζαντινός τρούλλος, 73–77.

⁹⁵ Богородица са малим Христом истог типа, окружена арханђелима Михаилом и Гаврилом, чини централну представу и на панагији из Ксиропотама, где, опет, небеску службу с анђелима врши Христос архијереј. У Пантанаси, где у Небеској литургији такође учествује Христос првосвештеник, изнад њега су његови прародитељи Јоаким и Ана, а између њих два анђела.

⁹⁶ J. Pойтовћ, Догматика II, 388–442, посебно 416–432; E. Чарнић, Архијереј по реду Мелхиседекову XVII (XXXII) 17–42; XVIII (XXXIII) 17–46.

⁹⁷ На источном зиду, изнад олтарске нише, представљено је Ваведење, в. S. Dufrenne, *Mistra*, 50, Pl. 32, Sch. XXI. Богородица је често тумачена као Скнија и праслика цркве, нарочито на службама на празник Ваведења. О томе в. E. Revel-Neher, L'arche d'alliance dans l'art juif et chrétien du second au dixième siècles, Paris 1984, 44–61, нарочито 59–60. О везаности представе Богородице Оранте са малим Христом у медаљону за литургију в. M. Ташић-Ђурић, Икона Богородице Знамња, 3–23, нарочито нап. 2.

⁹⁸ Изнад представе у протесису Богородице Перивлепте у Мистри налазе се Старац дана и Свети Дух који са Христом архијерејем што стоји иза часне трпезе у Небеској литургији чине Свету Троицу, али ћемо, као и у ранијим примерима, погледати само значења ликова у куполама. Међутим, у двема охридским црквама Света Троица су приказана засебно, изнад небеске службе у којој не учествује Христос архијереј, што јасно указује на другачије значење ових сцена где се испод Св. Троице одвија искључиво анђeosка служба.

ву,⁹⁹ али се чини да ће пре бити да језгровито указују да се жртва на литургији приноси Светој Троици.¹⁰⁰

Ови примери говоре да се налазимо пред наслагама богословских значења писаних сложеним иконографским језиком чије порекло ваља потражити у богослужењу и његовим тумачењима. У сликама Небеске литургије испод Старица дана или Богородице са дететом учествује Христос архијереј, док га нема у онима са Светом Троицом. Његова појава у прве две потпуно је оправдана, као и изостанак из последње. Од очуваних представа небеске литургије са Христом архијерејем, једино се она из Раванице налази у прстену испод Пантократора. Нажалост, многе из нешто доцнијег времена (Нова Павлица, Рамаћа, Манасија, Каленић, Јошаница) изгубиле су или само фрагментарно очувале део где се обично налази Христос првосвештеник, те није познато да ли је био приказан и да ли је временом постало уобичајено видети га као Сведржитеља у калоти и ниже како служи са анђелима на небу.

* * *

Упоредјујући сазнања о оновременој земаљској служби и податке које пружају очуване слике Небеске литургије, требало би поменути и раније композиције које је на неки начин најављују, где бесплотне силе окупљене око Пантократора носе и литургијско значење.

У сликама Небеске литургије понекад се, мада веома ретко, појаве и други анђeosки чинови, херувими, серафими, престоли. Каткад се иза часне трпезе налажу један или два херувима, а бесплотна бића уђу у поворку анђела, али не врше никакву службу, већ присуством појачавају утисак небеског догађаја. Херувими, серафими и престоли припадају највишим међу анђeosким чиновима и налазе се, по Псеудо Дионисију Ареопагиту, уз престо небеског Бога.¹⁰¹

Појава ових бесплотних бића око Пантократора и у Небеској литургији није изненадна. У куполама се већ од краја X века срећу бројна небеска створења.¹⁰² Понекад добију литургијско значење тиме што носе лабаруме са натписом свети три пута, почетног стиха литургијске Победне химне који се најпре

⁹⁹ Ц. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, 162–165. Међутим, чини се да ово тумачење пре одговара представи из Перивлепте у Мистри.

¹⁰⁰ О приношењу жртве на литургији в. Г. Бабућ, Христорошке распе, 11–29, нарочито 15–16. О представи Свете Троице у цркви Светог Константина и Јелене — Г. Субојић, Свети Константин и Јелена, 71–79.

¹⁰¹ PG 3, 200–201; *Oeuvres complètes du Pseudo-Denis l'Aréopagite*, Paris 1943, 206–207 (О небеској хијерархији).

¹⁰² О представама анђeosких сила у куполама, в. Ю. Г. Малков, О роли балканской художественной традиции в древнерусской живописи XIV в. Некоторые аспекты творчества Феодана Греча, у: Древнерусское искусство, Монументальная живопись XI–XVII вв., Москва 1980, 148–153. О бесплотним силама и четири апокалиптичне звери у ранијим куполама в. N. Gkioles, О βυζαντινός τρούλλος, 139–159. О херувимима и серафимима у сликама са литургијским значењем в. M. Рађуко, Чин узношења и раздробљења агнеца у Причешћу апостола из Богородичине цркве у Кинчиси, ЗРВИ 34 (1995) 212–214.

јавља у олтарима,¹⁰³ а од XI столећа и у куполама. Оваква знамења носе арханђели у царским одорама у Светој Софији у Кијеву (1043–46), на другом слоју сликарства у Прототроносу у Халки на Накосу (друга половина XI века), Вељуси (1085–1093) и Светој Софији у Новгороду (1108),¹⁰⁴ као и источни анђео у јужном параклису Хоре (1315–1321).¹⁰⁵ Касније су их понели серафими или херувими у Небеском двору у Трескавцу (1334–43),¹⁰⁶ северисточној капели Св. Софије у Мистри¹⁰⁷ и Зауму (1361)¹⁰⁸, а арханђели над припратом цркве Светих апостола у Леондари на Пелопонезу (између 1370. и 1390)¹⁰⁹ и у новгородским храмовима Успења на Волотову Пољу (око 1352),¹¹⁰ Спаса Преображења на Ковалеву (1380)¹¹¹ и Светог Теодора Стратилата (осамдесете–деведесете године XIV века)¹¹². У малим куполама у Раваници држе их анђели у царским хаљинама,¹¹³ а у Манасији херувими¹¹⁴.

У овим куполама лабаруме са натписом трисвете песме носе херувими и серафими, чешће анђели и арханђели у царским хаљинама. Ова бића у владарском руху што окружују Свездријтеља чине његову стражу и прослављају га и те улоге се међусобно не искључују, али обично једна има првенство.¹¹⁵ Они га славе и непрестано му се клањају, а упркос одећи која води порекло из царског церемонијала, натписи на знамењима недвосмислено говоре о литургијској уло-

¹⁰³ A. Xyngopoulos, Une icône byzantine à Thessalonique, CA III (1948) 122; Ch. Ihm, Die Programme der christlichen Apsismalerei vom Vierten Jahrhundert bis zur Mitte des Achten Jahrhunderts, Wiesbaden 1960, 42–49; G. Galavaris, The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels, Wien 1979, 86, 112; T. Velmans, La koine grecque et les régions périphériques orientales du monde byzantin. Programmes iconographiques originaux (Xe–XIIIe s.), XVI, Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.–9. Oktober 1981, Akten. I. Teil Hauptreferate, 2. Halbband Themengruppen 7–11, Wien 1981 (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (= JÖB) 31/2), 683, 685, 688–689, 693–694.

¹⁰⁴ N. Gkioles, Ο βυζαντινός τρούλλος, 39, 40, 41, 43, епк. 13, 16, 17.

¹⁰⁵ P. A. Underwood, The Kariye Djami 1, 213–214; 3, Pl. 212.

¹⁰⁶ П. Мижовић, Царска иконографија у српској средњовековној уметности, Старинар XVIII за 1967 (1968), 109, Т. III, сл. 3, назива их серафимима или херувимима, али се на сл. 3 види да је онај на северу означен као серафим. Упор. Д. Грозданов, Христос цар, Богородица царица, небеските сили и светите војни во живописот од XIV и XV век во Трескавец, Студија за охридско-скопјане живопис, Скопје 1990 (= Културно наследство XII–XIII, Скопје 1988, 5–20), 133 и сл. 52, где се и види да лабаруме носе серафим на северу (иза Богородице), а херувим на југу (иза цара Давида).

¹⁰⁷ N. V. Drandakis, Οι τοιχογραφίες του ΒΑ παρακλήσιου, 480; G. Millet, Mistra, Pl. 132, 3.

¹⁰⁸ Д. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, 118, црт. 29.

¹⁰⁹ J. Albani, The Painted Decoration of the Cupola of the Western Gallery in the Church of the Holy Apostles at Leondari, CA 40 (1992) 162, 164–165.

¹¹⁰ Л. И. Лифшиц, Монуменальная живопись Новгорода XIV–XV веков, Москва 1987, 495; Г. И. Вздорнов, Фрески церкви Успения на Волотовом поле близ Новгорода, Москва 1989, Документация, 3, 5, 7, 9.

¹¹¹ Л. И. Лифшиц, Монуменальная живопись Новгорода, 503.

¹¹² Исто, 508.

¹¹³ Б. Живковић, Раваница, 12–15.

¹¹⁴ Б. Живковић, Манасија, II Четири мала кубета.

¹¹⁵ E. Kitzinger, The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo, Dumbarton Oaks Studies XXVII (= DOS), Washington D. C. 1990, 131.

зи. И лабарум потиче из владарских обичаја; био је најважнија инсигнија ношена пред царевима и украшаван је крстом од времена Константина Великог.¹¹⁶

Натписи на стиховима Победне песме или Трисагиона указују да је од XII века купола постала још ближе повезана са литургијом.¹¹⁷ У Марторани у Палерму на Сицилији (1146–48) на дрвеним гредама у дну куполе налази се арапски натпис химне Епиникиоса и Великог славословља,¹¹⁸ у цркви Светих Апостола у Перахорији на Кипру (1160–1180) она је на пандантифима,¹¹⁹ у Евангелистрији у Геракију (трећа четвртина XII века) над анђeosким силама и Хетимасијом испод Пантократора¹²⁰ и на истом месту, изнад анђела у медаљонима, у храму Светог Ђорђа (Епископији) крај села Ставри у Кити на полуострву Мани (прва четвртина XIII века),¹²¹ Доциније, опет изнад бесплотних сила око Свездријтеља, ти стихови одјекују у далеком Новгороду, у цркви Успења на Волотову Пољу (око 1352)¹²² и храму Арханђела Михаила Сковородског манастира (почетак XV века),¹²³ а у Манасији изнад анђeosких сила у врху тамбура западног пара малих кубета.¹²⁴

¹¹⁶ G. Dix, The Shape of the Liturgy, 410.

¹¹⁷ О упливу литургијске теме анђeosких сила које обожавају Свездријтеља у XII веку — K. M. Skawran, The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece, Pretoria 1982, 15–16; T. Velmans, Quelques programmes iconographiques des coupoles chypriotes du XIIe au XVe siècle, CA 32 (1984) 145–148.

¹¹⁸ E. Kitzinger, Ένας ναός του 12ου αιώνα αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέριο, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. IV' (1984), Αίνα 1986, 175; *ιστίν*, The Mosaics of St. Mary's of the Admiral, 131; N. Gkioles, Ο βυζαντινός τρούλλος, 45. Текст натписа није публикован.

¹¹⁹ A.-J. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Nicosia 1985, 422, сл. 255; A. H. S. Megaw — E. J. W. Hawkins, The Church of the Holy Apostles at Perachorio, DOP 16 (1962) 287, 290–291; T. Velmans, Coupoles chypriotes, 145–148, fig. 8–11; N. Gkioles, Ο βυζαντινός τρούλλος, 46–47 (натпис изнад серафими гласи „ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΥΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΑΝΗΡΗΣ Ο ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΣΟΥ“, а изнад херувима „ΠΑΝΗΡΗΣ Ο ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΣΟΥ“, исто, 47).

¹²⁰ D. Mouriki, Αι διακοσμήσεις των τρούλλων της Ευαγγελίστριας και του Αγίου Σώζοντος Γερακίου, Αρχαιολογική επιμελεία, Αρχαιολογικά χρονικά, Αίνα 1972, 1–7; Дула Мурки (исто, 2) прочитала је „ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΥΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΑΝΗΡΗΣ Ο ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ“. K. M. Skawran, The Development, 168, fig. 216–218; N. Moutsopoulos — G. Dimitrakallis, Γεράκι, Οι εκκλησίες του οικισμού της Θεσσαλονίκης 1981, 93; N. Gkioles, Ο βυζαντινός τρούλλος, 47, ишчитао је „ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΥΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΑΝΗΡΗΣ Ο ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΑΥΤΟΥ“ (а не ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΣΟΥ), што би указивало да се не ради о Трисагиону, већ алузиви на песму коју певају анђeosке силе. Опажа се сличност са песмом серафими што стоје око Господа у Исаијиној визији (Исаија 6, 3) „Свет, свет, свет је Господ над војскама; пуна је сва земља славе његове“; Септуагинта „Άγιος άγιος άγιος κύριος σαβαωθ, πλήρης πάσα η γη της δόξης αυτού“.

¹²¹ T. Papantastorakis, Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου του Αγίου Γεωργίου (Επισκοπής) στην Κίττα της Μάνης, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών, τόμ. XX (1987, Αίνα 1991) 143 — ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ [ΑΓΙΟΣ] ΚΥΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΑΝΗΡΗΣ Ο ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ (ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΑΥΤΟΥ).

¹²² Л. И. Лифшиц, Монуменальная живопись Новгорода, 495, наводи — СВЯТ, СВЯТ, СВЯТ БОГ САВАОФ ИСПОЛНИВЫЙ НЕБЕ[О] И ЗЕМЛЮ СЛАВЫ ТВОЕО ОСАННА В ВЫШНИХ. БЛ[АГО]СЛОВЕИ[Н] ГРАДЫ ВО ИМЯ Г[О]С[ПО]ДНЕ ОСАННА В ВЫШНИХ, као *састав Ис. VI, 3*; Мат. XXXI, 9. Г. И. Вздорнов, Фрески церкви Успения, Документация, 1, чита — СТЬ СТЬ СТЬ ГСБ САВАΩΘ ИСПОЛНИВЫИ НБО И ЗЕМЛЮ СЛАВЫ ТВОЕА ОСАННА ВЪ ВЫШНИХ БЛГСНЬ ГРАДЫ ВО ИМА ГСНЕ ОСАННА ВЪ ВЫШНИХ.

¹²³ Л. И. Лифшиц, Монуменальная живопись Новгорода, 514, наводи — СВЯТ, СВЯТ, СВЯТ, Г[О]С[ПО]ДЬ САВАОФ ИСПОЛНЬ НЕБО И ЗЕМЛЯ СЛАВЫ ТВОЕЯ, помине опет као Ис. VI, 3.

¹²⁴ C. Tomih — P. Nikolic, Манасија. Историја — живопис, Саопштења VI (1964), Т. CVIII–CIX, цртежи 8 и 9. По цртежима гласи: „СТЬ СТЬ СТЬ ГЪ СВЯЯ ИСПАН НБО И ЗЕМЛАН

У овим куполама чита се Победна химна, Епиникиос, коју изговара народ док ђакон маше рипидом над светим даровима пошто свештеник тихо прочита молитву светог Узношења дарова, где се каже: „... Благодаримо ти и за ову службу коју си изволео да примениш из наших руку, иако пред Тобом стоје хиљаде Арханђела, и тма Анђела, Херувими и Серафими, шестокрили, мноооки, крилати који лакокрило лебде“, а потом гласно: „Победничку песму певашући, кличући, узвикујући и говорећи“.¹²⁵ Мада се ова после свечаног входа, када су свети дарови већ спуштени на олтарску трпезу, њени стихови понекад се налазе и над сликама Небеске литургије, као у цркви Богородице Одигитрије у Пећи и Дечанима.¹²⁶

У ранијим куполама где Пантократора окружују анђeosке силе различитих видова, као и у неким познијим, појави се и Хетимасија, као у Панагији у Трикому на Кипру (прва половина XII века), Светом Јеротеју у Мегари (око 1170), Евангелистрији у Геракију (трећа четвртина XII века), Панагији ту Араку у Лагудери (1192) и Панагији Канакарији у Литранкоми на Кипру (крај XII века), Светом Николи тис Халидус у Атици (око 1200),¹²⁷ Светом Сотир у Мегари (око 1200),¹²⁸ Светом Јовану Лампадистису у Калопанајотису на Кипру (прва половина XIII века),¹²⁹ Светом Созону у Геракију (друга половина XIII века),¹³⁰ Панагији Хрисафитиси у Лаконији (1290)¹³¹ и доцније у кипарским црквама Светог Темоњијаноса у Лиси (XIV век), Светог Доста у Пелендри (друга половина XIV века) и Христа Антифонитиса у Калогреи (крај XV века).¹³² Она се налази у источном делу,¹³³ као и у представи претечи Небеске литургије у Еласону која се од већине наведених разликује једино у томе што неки од анђела носе свећњаке који би указивали на службу. Слика Хетимасије најпре се среће у простору олтара¹³⁴ и још од преиконоборских времена је првенствено

САМВН С" у југозападној куполи и „СТЪ СТЪ СТЪ ГЪ СЛВΛΩ ИСПΛНЪ НБΩ“ у северозападној; *Б. Живковић*, Манасија, II Четири мала кубета, у југозападној: „СТЪ СТЪ СТЪ ГЪ СЛВΛΩΩ ИСПΛНЪ НБΩ И ЗЕМΛΠ СΛΠВЪ НБΩ“, а у северозападној „СТЪ СТЪ СТЪ ГЪ СЛВΛΩΩ ИСПΛНЪ НБΩ“. Опет се, као у Геракију, препознаје одјек библијског Трисагиона.

¹²⁵ *F. E. Brightman*, Liturgies, 385; Божанствене литургије, 56–57.

¹²⁶ *Б. Тодић*, Иконографски програм фресака, 366 и нап. 39. Натпис из Одигитрије није публикован; у оном из Дечана опет се осећа утицај библијског Трисагиона, упор. *В. Бошковић* — *В. Р. Пејковић*, Манастир Дечани II, 56 („СТЪ СТЪ СТЪ ГЪ СЛВΛΩΤЪ ИСПΛНЪ НБΩ И ЗЕМΛΠ СИΛВЪ НБΩ“). *М. Марковић*, Програм живописа у куполи, 101, *С(ВΕ)ΤЪ С(ВΕ)ΤЪ С(ВΕ)ΤЪ Г(Ο)ΣΠΟΔ(Ι) ΣΛΒΛΩ(Τ)Ъ ИСПΛНЪ Н(Ε)ΩΩ И ΖΕΜΛΠ ΣΛΒΛΩ Ν(Ε)ΩΩ*.

¹²⁷ *N. Ktoulos*, Ο Βυζαντινός τρούλλος, 44, 47, 48, 51. Искрпно је објаснио и појаву Хетимасије у куполама до 1204. године, в. исто, 87–107.

¹²⁸ *K. M. Skawran*, The Development, 16, 175.

¹²⁹ *T. Velmans*, Coupoules chypriotes, 139, овде је у Хетимасију натпис IC XC — в. исто, fig. 2.

¹³⁰ *D. Mouriki*, Αι διακοσμήσεις, 2–6; *N. K. Moutsourpoulos* — *G. Dimitrakallias*, Γερόκι, 211, πλв. 334–335.

¹³¹ *J. Albani*, Byzantinische Freskomalerei in der Kirche Panagia Chrysaphitissa. Retrospektive Tendenzen eines lakonischen Monuments, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (= JOB) 38 (Wiener 1988) 363–364, 369–370.

¹³² *T. Velmans*, Coupoules chypriotes, 140–145.

¹³³ Изузетак чини црква Св. Созона у Геракију, што запажа и *K. M. Skawran*, The Development, 16.

¹³⁴ *N. Ktoulos*, Ο Βυζαντινός τρούλλος, 90–94.

везивана за богослужење, а представе с њом у куполама XII века Јолес посматра као визије које се могу сматрати претечама и понекад алузијама Небеске литургије.¹³⁵

Различита бесплотна бића и Хетимасија, дакле, имају порекло у програмима ранијих купола. Композиција у Еласону створена је према том обрасцу и треба је разумети као прелазно решење, а временом је илустрација добијала нове детаље што потичу из слика у олтару.

Из програма светилишта узајмила је анђеле ђаконе који од XI века улазе у сцене Причешћа апостола.¹³⁶ У исто време у Небеској литургији се појављује часна трпеза која такође води порекло из олтара где се од краја XI столећа сликају архијереји како служе пред Хетимасијом¹³⁷ и на измаку следећег окупљенико олтарске трпезе са Агнецом.¹³⁸ Из светилишта касније прелази и Христос првосвештеник који се у олтару појављује почетком XIV века.¹³⁹

Композиција Небеске литургије у настанку је узајмљивала замисли из купола ранијих времена и, тежећи да пружи непосреднију слику службе, налазила узор у представама из оновремених олтара. Међутим, стварала је и језик сопственог изражавања.

Анђели су често били присутни у представама литургијског значења и носили ђаконску одећу, јер је такво поређење опште место у тумачењима литургије.¹⁴⁰ Потреба да се служба на небу прикаже попут оне на земљи наметнула је појаву анђела јереја и они су особени за слике Небеске литургије.¹⁴¹ И из-

¹³⁵ Исто, 100–101.

¹³⁶ *Ch. Walter*, Art and Ritual, 215, 217–218.

¹³⁷ Хетимасија у Еласону пре би имала порекло у куполним представама које су јој непосредно претходили или њој биле савремене и иконографски блиске, а не у временом и местом удаљеним сликама у олтарима.

¹³⁸ *Г. Бабић*, Христолошке расправе, 11–29, нарочито 29; *Ch. Walter*, The Christ Child on the Altar in Byzantine Arse Decoration, Actes du XVe congrès international d'études byzantines, Athènes — Septembre 1976, II Art et archéologie, Communications B, Athènes 1981, 909–913; *Ch. Walter*, Art and Ritual, 198–203; *S. Duric*, Some Variants of the Officiating Bishops from the End of the 12th and the Beginning of the 13th Century, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4.–9. oktober 1981. Akten, II, teil, 5. Teilband, Kurzbeiträge, 10. Die stilbildende Funktion der byzantinischen Kunst, Wien 1982, 481–485; *Ch. Walter*, The Christ Child on the Altar in the Radoslav Nartex: A Learned or a Popular Theme? Студеница и византијска уметност око 1200. године. Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишнице САНУ, Септембар 1986, Београд 1988, 219–223.

¹³⁹ Представе Христа архијереја детаљно су проучили *В. Ј. Бурић*, Раванички живопис и литургија, 53–60, 62–64; *T. Papamastorakis*, Η πορφή του Χριστού — Μεγάλου Αρχιερέα, 67–76, са наведеним примерима на стр. 67–69.

¹⁴⁰ Од обихимне литературе издвајамо само — *S. Salaville*, *G. Nowack*, Le rôle du diacre, 6–8, 34–35; *R. Bornert*, Les commentaires, passim.

¹⁴¹ Једини изузетак, колико је познато, представља анђео јереј који причешћује хлебом у слици Причешће апостола у Раваници, в. *Б. Живковић*, Раваница, 18–19; *Т. Стародубцев*, Причешће апостола у Раваници, Зограф 24 (1995) 53–59. *А. М. Lidov*, Les motifs liturgiques dans la programme iconographique d'Akhatala, Зограф 20 (1989) 43, Fig. 4; *idem*, The Mural Paintings of Akhtala, Moscow 1991, 47, 49, Pls. 12, 14, 15, каже да су у Ахтали (1205–1216) анђели у горњем делу сцене Рођења обучени у свештене одежде. Међутим, на фотографијама се јасно види да су два крајња у хаљинама са украшеним огртачима, друга два у царским, а средњи, Михаило, са украшеним лор-

глед часне трпезе прилагодио се новој слици. У олтарима XIV века на њој готово редовно, као и у неким сликама службе на небу, лежи Христос Агнец.¹⁴² У другој половини истог столећа, потпуно по узору на земаљску службу, на њој стоји јеванђеље и оно се, колико је познато, појављује искључиво у представама Небеске литургије.

* * *

Мада је наша тема Небеска литургија у куполама, ваљало би подсетити на најраније познате слике које носе њен зачетак. Налазе се у литургијском свитку с краја XI века из Библиотеке Грчке патријаршије у Јерусалиму, Staurog 109.¹⁴³ Уз молитву Трисагиона стоје два анђела ђакона и каде,¹⁴⁴ а крај молитве Приношења, уз Причешће апостола, један носи кадионицу, а други патену на глави и путир у руци.¹⁴⁵ Приказани су по узору на ђаконе што служе у земаљској цркви, а последња два као да ступају у Великом входу. Међутим, они су само насликани као ђакони у Великом входу; да би представили литургију на небу сликари су преузели једино изглед учесника поворке, а сцена нема то значење. То најбоље сведочи чињеница да се не налази уз молитве што се изговарају на Великом входу. Анђели ђакони у илустрацијама Небеске литургије ступају у поворци јер је она најподеснија за уобличавање слике коју никако не би требало разумети као представу Великог входа.

* * *

Овај преглед илустрација Небеске литургије у куполама, трагање за односом слике и ритуала и корена оваквог начина приказивања, пружа само основне црте уобличавања. Свака слика носи нарочито решење, које је лакше разумети када се има пред очима развој представе.

Налазећи сликане узоре у програмима старијих купола и оновремених олтара, композиција је стварала и особене детаље и сопствени иконографски језик. Слика службе на небу добила је обличје Великог входа, али њу обично не прате песме које се певају у том делу литургије верних, већ нешто касније, пошто се дарови спусте на часну трпезу. Није, дакле, приказан одређени тренутак литургије, већ је небеска служба добила изглед свечане свите добро познате вернима, а испраћена је одјеком песме којом се слави Господ око кога служе бесплотне силе.¹⁴⁶

сом који се можда Лидову учинио као омофор. Он је обучен у царске хаљине и држи сферу и жезло (упор. *A. Lidov*, *Les motifs liturgiques*, Fig. 4; *idem*, *The Mural Paintings*, Pls. 12, 14, 15).

¹⁴² *Ch. Walter*, *Art and Ritual*, 202.

¹⁴³ *A. Grabar*, *Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures*, DOP 8 (1954) 163–199.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 172–173, 191.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 174, 177–178, 191.

¹⁴⁶ До овог мишљења дошли смо посматрајући настанак и развој слике. Никако се не сме искључити могућност да је у неким приказана поворка Великог входа (на пример у протесису цр-

Било да су настале под утицајем службе која се вршила у манастирима или катедралама, представе Небеске литургије су током век и по дугог развитка све више добијале обличје свог земаљског узора, Великог входа. Анђели, ђакони и јереји, носећи богослужбене предмете као на правој литургији, временом су створили поворку што прилази часној трпези на којој почива јеванђеље уз коју попут епископа стоји Христос првосвештеник. Појављује се паралелни ток између вишњег и земаљског входа. Небеска литургија у куполи, као одраз оне на земљи, креће се од североистока и преко запада и југа стиже на исток, у светилиште. Када би верник у цркви на литургији посматрао Велики вход, дижући поглед према куполи, видео би поворку анђела на небу како се креће у истом смеру као и служитељи у цркви. Литургија је преточена у слику и пренета на небо.

Tatjana Starodubcev

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DE LA REPRÉSENTATION DE LA LITURGIE CÉLESTE DANS LA COUPOLE

La disposition dans les coupoules d'une image illustrant la Liturgie céleste remonte à la période byzantine tardive, époque où se faisait sentir de plus en plus fortement le désir d'exprimer par l'image les thèmes liturgiques. Les peintres ayant illustré ce thème ont trouvé leur modèle dans la procession solennelle de la Grande entrée, lors de laquelle les saints dons sont transportés de la prothèse jusqu'à l'autel.

En tant qu'exemple le plus ancien les ouvrages spécialisés mentionnent d'ordinaire l'image de l'église de la Vierge Olympiotissa à l'Elason où des anges en tenues royales, portant des chandeliers et probablement des bâtons pastoraux, s'approchent de l'Hétimasie. La première image conservée pour laquelle on peut affirmer avec certitude qu'il s'agit d'une illustration de la Liturgie céleste se trouve dans l'Eglise Kralj à Studenica. On peut y voir deux tables représentant la prothèse, à l'ouest, et l'autel, à l'est, et s'approchant de part et d'autre de l'autel deux groupes d'anges diacres, portant des hexatpéryges et les saints dons. On retrouve une image semblable à Staro Nago-rićino où l'image inclut également des trônes de feux, alors qu'à Chilandar des anges prêtres se joignent aux anges diacres qui s'approchent de l'autel situé à l'est. Dans la seule image conservée à Constantinople, dans la prothèse du Christ-Chora, on peut voir des restes d'anges en tenues royales et d'anges diacres et prêtres, alors que l'image ne semble avoir inclue aucune table ou autel. A Gracanica l'autel disposé du côté ouest est vide, alors que sur celui situé à l'est, dont s'approchent deux processions d'anges diacres, est déposé le Christ agneau.

кве Богородице Перивлепте у Мистри где тече натпис песме која се уместо Херувимске химне пева на Велику суботу, дакле у време Великог входа, упор. *G. Millet*, *Mistra*, Pl. 113/1; *S. Dufrenne*, *Quelques aspects de l'iconographie des peintures de Mistra*, 33 и нап. 61–62; *V. Kapezi*, *Tradition iconographique et création dans une scène de Communion*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.–9. Oktober 1981, Akten, II. Teil, 5. Teilband (JOB 32/5), Wien 1982, 450; *eadem*, *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Φούττα*, 526 и нап. 87).

L'évolution ultérieure est illustrée par l'image de l'église de la Vierge Odègètria, dans la Patriarchie de Peć, représentant à nouveau deux autels, l'Agneau étant posé sur celui situé à l'est, alors que les processions d'anges diacres s'avancent dans la même direction. A Lesnovo seul a été représenté l'autel situé à est et l'image inclut également des être hexaptères et des trônes de feux. A Dečani où n'apparaît également qu'un seul autel, à l'est, se tient à côté de celui-ci un ange diacre qui accueille les diacres et prêtres célestes s'avancant depuis le sud. Sur la seconde couche de peinture dans l'ermitage de Saint-Pierre Koriški, près de Prizren, une image conserve uniquement des anges, prêtres et diacres, qui du côté nord-est s'avancent en direction de l'ouest.

Il convient également de mentionner l'image de la prothèse de l'église de la Vierge Péribleptos à Mistra où a été représenté, dans l'abside, un Christ se tenant derrière un autel sur lequel est posé l'évangile, alors que du côté nord apparaissent des anges, diacres et prêtres, fermant la marche d'une procession et du côté sud d'autres s'avancant en tête. Une image presque identique, adaptée à une surface différente, est visible dans la coupole de la chapelle sud-est de l'église Sainte-Sophie dans cette même ville. Le registre inférieur du sanctuaire de l'église Saint-Démétrios dans le monastère de Marko offre une composition unique au centre de laquelle le Christ archiprêtre se tient derrière un autel dont s'approchent, du côté nord, des archiprêtres suivis d'anges diacres et, du côté sud, des diacres et prêtres célestes. On peut ici également noter la décoration d'une patène du monastère de Xéropotamou au Mont Athos montrant dans la zone supérieure de l'image un autel à côté duquel se tiennent deux représentations du Christ archiprêtre, et dont s'approchent les anges, diacres et prêtres, en une seule procession.

A Ravanica on trouve une image offrant à l'est un autel sur lequel est posé un évangile, et, au sud, un Christ archiprêtre encensant qui accueille une procession d'anges diacres. A la voûte, devient le sanctuaire du catholicon originel du monastère de Vrondisi en Crète, une processions d'anges, diacres et prêtres, s'éloigne du côté nord alors que la tête du cortège s'approche du côté sud. Dans la coupole de Nova Pavlica on peut voir les restes d'anges, diacres et prêtres, qui semblent arriver en deux processions s'avancant vers l'est, et à Ramača des anges, diacres et prêtres, et l'autel disposé à est. Sur la voûte transversale de l'église Saint-Constantin-et-Sainte-Hélène à Ochrid les anges diacres et prêtres, arrivant du côté sud, s'approchent de l'autel disposé dans la moitié est de l'image, et de même sur une représentation plus tardive dans l'église de la Vierge Bolnička dans cette même ville.

Dans la coupole de Manasija sont conservés les fragments inférieurs de figures d'anges se déplaçant du sud vers l'est, et de même à Kalenić, où l'on reconnaît également, du côté est, des fragments d'un autel. Dans le sanctuaire de l'église de la Vierge Pantanasse à Mistra on reconnaît, dans l'abside, un Christ archiprêtre, sur le mur septentrional, des anges, diacres et prêtres, s'éloignant, et, sur le mur sud, d'autres s'approchant de l'autel. A Jošanica, on peut voir, tout comme sur les images précoces, les restes de tables et la procession s'avancant du sud vers l'est, alors que celle disposée du côté nord a disparu.

Par ses détails l'image a donc progressivement revêtu un aspect semblable à celui de la procession accompagnant le transfert des saints dons de la prothèse à l'autel. On voit tout d'abord apparaître une image avec deux tables représentant respectivement la prothèse et l'autel, puis, comme solution transitoire, une image avec deux autels (Vierge Odègètria), sur laquelle les anges ne se dirigent plus uniquement vers l'autel est, mais vers les deux. L'autel situé à l'ouest est souvent vide, parfois aussi celui situé à l'est, sur lequel on trouve l'Agneau déposé. Compte tenu que la Grande entrée, qui a servi de modèle pour les peintres, marque précisément l'instant où les saints dons sont transférés, l'explication pour cette présence de l'Agneau sur l'autel ne saurait être trouvée dans la liturgie, mais bien dans l'influence de l'image même de l'autel. Il en découle que ces représentations ne peuvent être comprises comme des illustrations de la Grande entrée, mais bien de l'office célébré dans les cieux. Dans les images tardives n'offrant plus qu'un seul autel, celui-ci est tout d'abord vide (Lesnovo, Dečani), mais très rapidement apparaît la solution la plus appropriée, en l'occurrence la disposition sur celui-ci d'un évangile, tout comme lors de la liturgie.

Le processus tentant à rapprocher l'image du rituel terrestre se reflète aussi dans la représentation des anges. Robert Taft a montré qu'il n'existait pas d'ordre strictement défini lorsqu'il s'agit des participants et des objets portés lors de la procession se déroulant dans l'église. On note seulement que venaient en tête un diacre portant des encensoirs et des cierges et un second portant une patène sur la tête, alors que celui qui fermait la marche portait le voile qui était posé en dernier sur les saints dons. A l'origine la procession était exclusivement composée de diacres, auxquels se sont joints, par la suite, des prêtres qui avaient seuls le droit de porter la coupe.

Sur les images la procession est d'ordinaire accueillie par des anges diacres, plus tard par le Christ archiprêtre, et exceptionnellement par des anges prêtres (Saint-Constantin et Sainte Hélène et la Vierge Bolnička), tenant, le plus souvent, des encensoirs, ce qui pourrait être un reflet du rituel terrestre. Les anges s'avancant en tête de la procession sont en majorité des diacres portant des ripidia, parfois des chandeliers, alors qu'à Lesnovo, tout comme dans l'office, le premier est un diacre portant une patène sur la tête. Ceux fermant la marche sont en majorité des diacres, rarement des prêtres, et portent respectivement la coupe sur les images précoces, et un grand voile (aer) ou un voile avec une représentation du Christ mort, sur les représentations plus tardives.

Les diacres célestes portent de nombreux objets que l'on retrouve parmi ceux que tenaient en main leurs homologues terrestres: encensoirs, chandeliers, ripidia, saints dons portés sur la tête, artophoria, couvertures, voiles et vases de diverses formes, alors que les prêtres portent des coupes, comme le prescrit l'office, mais aussi des encensoirs, des évangiles, les saints dons portés sur la tête et des voiles avec représentation du Christ mort.

La présence de ces grands tissus liturgiques, que nous avons appelés voiles avec représentation du Christ mort, visibles dans des églises très éloignées dans le temps et l'espace révèle qu'ils ont été peints d'après un modèle commun à l'ensemble du monde chrétien. Ils rappellent l'épithaphios avec représentation du Christ mort et,

comme l'a montré Lazar Mirkovic, étaient vraisemblablement portés à partir du XIVème siècle au cours de la Grande entrée lors de la liturgie archiépiscope. Aujourd'hui le voile et l'épitaφios ont des fonctions différentes, alors qu'au moyen âge il s'agissait d'une seule et même pièce de tissu. Les voiles portent une représentation du Christ mort, ils sont souvent désignés en tant que tels dans des inscriptions brodées sur leur pourtour alors que leur fonction liturgique est attestée par des détails parfois représentés sur eux. C'est pour cette raison que de tels pièces de tissus apparaissant sur les images de la Liturgie céleste pourraient être interprétées comme visant à souligner dans la procession de la Grande entrée la symbolique de la procession funèbre du Christ.

Les images de la Liturgie céleste représentées dans les coupoles sont disposées, pour la plupart, au-dessous du Pantocrator. Toutefois, on trouve parfois au-dessus d'elles d'autres figures, l'Ancien des jours, la Vierge à l'Enfant, la Sainte Trinité. De toutes les représentations conservées incluant le Christ archiprêtre seule celle de Ravenna est surmontée du Pantocrator. La perte ou la conservation très partielle, sur les images tardives, de la partie orientale où se trouvait d'ordinaire le Christ archiprêtre, ne nous permet pas de dire si avec le temps il est devenu habituel de voir en lui, simultanément, le Pantocrator se tenant dans la calotte et officiant, immédiatement au-dessous, avec les anges dans les cieux.

On note parfois, dans les images de la Liturgie céleste, l'apparition de chérubins, séraphins et trônes qui appartiennent aux ordres supérieurs parmi les êtres incorporels. Déjà depuis la fin du Xème siècle de nombreuses figures d'êtres incorporels trouvaient place dans les coupoles, celles-ci ont même parfois reçu une signification liturgiques révélée par les labarume qu'ils tiennent en main et sur lesquels est inscrit trois fois le mot „saint“, premier verset de l'Hymne triomphal, qui apparaît tout d'abord dans les sanctuaires, et, à partir du XIème, dans les coupoles. De telles inscriptions portant le texte de ce chant montrent qu'à partir du XIIème siècle la coupole a été plus étroitement associée à la liturgie. Et les versets de cet hymne apparaissent parfois également sur les représentations de la Liturgie céleste (église de la Vierge Odègètria à Peć et Déčani) bien que ce chant était entonné après l'entrée, lorsque les saints dons étaient déposés sur l'autel. On note de même, parfois, dans les coupoles offrant une illustration de la Liturgie céleste la présence de l'Hétimasie qui est avant tout rattachée à l'office et est, elle aussi, porteuse d'une signification liturgique.

L'association de différents êtres incorporels et de l'Hétimasie à l'image de la Liturgie céleste trouve donc son origine dans la peinture des anciennes coupoles. S'agissant des anges diaques et de l'autel ils ont été empruntés au programme du sanctuaire où ils étaient représentés respectivement depuis le XIème et le XIIème siècle, et de même pour la figure du Christ archiprêtre, présente dans le sanctuaire à partir du début du XIVème siècle, et reprise vers le milieu de ce même siècle.

Lors de sa création et au cours de son évolution la composition de la Liturgie céleste a emprunté les idées rattachées aux représentations qui trouvaient antérieurement place dans les coupoles ou occupaient les sanctuaires contemporains, mais elle a aussi engendré ses propres éléments résultant de son appareil expressif. On voit

ainsi apparaître dans cette image des anges prêtres et, à partir du milieu du XIVème siècle, en prenant pour modèle le rituel terrestre, un évangile disposé seul sur l'autel.

Nous n'avons ici donné qu'une description dans ses grandes lignes du développement de cette image, et il va de soi que chaque représentation offre ses propres solutions particulières. Trouvant ses modèles peints dans les programmes des coupoles antérieures et des sanctuaires contemporains, cette composition a aussi créée sa propre langue iconographique. La liturgie célébrée dans les cieux a reçu l'aspect de la Grande entrée, sans pour autant être d'ordinaire accompagnée des chants qui étaient alors entonnés. Il ne s'agit donc pas de la représentation d'un moment précis de l'office, mais d'une image qui a seulement reçu l'aspect d'une procession solennelle. Au cours d'une longue période de développement, couvrant un siècle et demi, elle ne s'en est pas moins rapprochée constamment de son modèle. Ainsi, la procession de la Liturgie céleste illustrée dans la coupole, tel un reflet de celle se déroulant sur terre, se déplace dans le même sens, partant du nord-est, en passant par l'ouest et le sud, pour arriver à l'est, dans le sanctuaire.

СМИЉКА ГАВЕЛИЋ

ЛИНЕАРНО СЛИКАРСТВО СИСОЈЕВЦА
Прилог истраживањима монументалног
нефигуралног сликарства

Аутор представља доњи, линеарни слој фресака Сисојевца (са. 1398). Символику тог програма тумачи као апотропејску, засновану на посебном литургијском обреду (ставропигија), као и на аналогним примерима из византијске уметности. Аниконични слој олтара Сисојевца највероватније је одмах по настанку прекривен фигуралним сликарством.

Аниконично, линеарно зидно сликарство у храмовима са подручја Србије среће се сразмерно ретко. Готово као усамљен феномен забележено је у цркви Преображења манастира Сисојевца на реци Црници недалеко од Ћуприје, насталој на измаку средњег века. Већ и сама та неуобичајеност побуђује истраживачку пажњу и позива на трагање за смислом сисојевачких нефигуралних фресака крајње сведеног колорита и садржаја, које су по изградњи цркве постављене у источном одељењу храма и, како нама изгледа, непосредно потом прекривене новим, фигуралним слојем фресака. Оне приказују црвене крстове и орнаменте на белој позадини, а данас су видљиве захваљујући околности што је временом са њих горњи слој отпао. У стручној литератури изостао је, међутим, чак и њихов потпуни опис, док су тумачења значења садржаја ових фресака летимична и недовољна. Занимљив сам по себи, линеарни слој Сисојевца доприноси, уз то, и питањима о личности ктитора овог храма, која су, као што је познато, историјским изворима слабо поткрепљена.

По традицији, као оснивач Сисојевца слови духовник Сисоје, наведен у повељи кнегиње Милице из 1398. године као поседник неких имања у области Параћина.¹ Изричитих показатеља о његовом ктиторству додуше нема, но посредне податке пружа познији сачувани писани извор, из времена око 1509. године, у коме се наводи да у манастиру Преображења у Кучајни, који тада има свог ста-

¹ Повеља је публикована код Д. Н. Анастасијевић, Српски архив Лавре атопске, Споменник СКА LVI, књ. 48 (Београд 1922) 10–11.

решину Теофана, почивају мошти преподобног игумана Сисоја.² Изгледа доста логично да се помнути извор односи на манастир на реци Црници, о коме је овде реч, који се под именом Сисојевац иначе помиње крајем XVII века,³ односно и да на индиректан начин сведочи о монаху Сисоју као његовом оснивачу и старешини, који је по праву ктиторства ту могао бити и сахрањен. Предложена могућност идентификације Сисоја са игуманом Хиландара из 1382. године који је носио исто име, прихватљива је уколико је оправдано изједначавање личности на основу истоветности имена и хронолошке блискости помена.⁴

Место које је Сисојевац заузео у досадашњој историјскоуметничкој литератури заслуга је, с једне стране, архитектонских особености ове цркве, на основу којих је она сврстана међу триконхалне грађевине моравске стилске групе⁵ и, са друге, њеног фигуралног живописа за који се држало да представља млађи или други од два постојећа слоја. Према знатно оштећене и непотпуно сачуване, јер је храм дуго био у рушевинама,⁶ ове фреске већином елемената поуздано указују на крај XIV или почетак XV века као на доба свог настанка. Реч је о неколико сцена и фигура сачуваних у олтару, певницама и наосу, затим о појасу медаљона и деловима циклуса Христових чуда и параболоа.⁷ Спроведена иконографска и стилска поређења, открила су непосредно угледање живописаца Сисојевца на сликаре Раванице, њихову велику блискост са живописцима Манасије, као и вероватно солунско уметничко порекло ових мајстора.⁸ Први од два слоја живопи-

² И. Руварач, О кучајинским манастирима по записима, Старинар VI/2 (Београд 1889) 35.

³ Исто, 35.

⁴ Исто, 35. О Sisoju, igumanu Hilandara iz 1382. godine — В. Мошин, М. Пурковић, Хиландарски игумани средњег века, Скопље 1940, 84; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, III, Београд 1905, 69, бр. 5008.

⁵ За архитектуру Сисојевца cf. П. Покршиќин, Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. в нынешнем Сербском Королевстве, С-Петербург 1906, 68, черт. 24; Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар, III сер., књ. VIII–IX (Београд 1933) 283–285; Р. Прокић, Средњовековна архитектура Петрушке области, Крагујевац 1986, 81–86; А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1995, 177, сл. 301, 389; С. Поповић, Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији, Београд 1994, 217–219; В. Ристић, Моравска архитектура, Крушевац 1996, 230–231, сл. 114–115. О конзерваторским радовима ул. Б. Вуловић, Конзервација рушевина Сисојевца, Саопштења I (Београд 1956) 59–60; исти, Конзерваторске белешке са терена, Зборник Архитектонског факултета IV/3 (Београд 1958) 3–7.

⁶ Обимна фотодокументација о фрескама Сисојевца, која је настала пре и у току реконструкције храма (архитектонски обновљен закључно са 1978), чува се у Народном музеју у Београду (сл. 3, 4, 8, 9). За податке о фотографским снимцима Сисојевца из 1934. године cf. D. Couson, Catalogue des documents photographiques originaux de fonds Gabriel Millet, Louvain — Paris 1988, 262–265. До сада најпотпунији приказ сликаног програма овог, знатно пострадалог споменика — при том, искључиво његовог фигуралног сликарства — доноси снимци и цртежи објављени у каталогу — Н. Колменџи, З. Живковић, Копије фреска из српских средњовековних цркава у рушевинама, Београд 1980, 45–48. Наши снимци направљени су у јесен 1987. године (сл. 5–7, 10, 13–14).

⁷ В. Р. Пејковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 297, сл. 938–943; id., La peinture serbe du moyen âge, II, Београд 1934, 61, pl. CLXXXV–CLXXXVI; С. Радојчић, Старо српско сликарство, Београд 1966, 184–185; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 98–99; Т. Велманс, La peinture murale byzantine à la fin du moyen âge, I, Paris 1977, 258.

⁸ В. Ј. Ђурић, Солунско порекло ресавског живописа, ЗРВИ 6 (1960) 118–124, сл. 4, 6, 8, 9, 11; исти, Фреске цркве св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за

са Сисојевца, констатован у олтару, није — како се чинило — пружио релевантне податке, те је у суштини остао непроучен. То орнаментално сликарство без светитељских фигура углавном је држано за привремену декорацију, иако аналогнија за такав поступак ктитора у овим подручјима заправо нема, нити се тиме објашњава необичан садржај тог сликаног програма. У вези са дужином трајања и функцијом доњег слоја Сисојевца изнета су различита мишљења. Код старијих истраживача помишљало се, без образложења, да је горњи слој могао настати убрзо после доњег.⁹ У једном случају веровало се, свакако погрешно, да доњи слој живописа са крстовима „по целим платнима зидова“ представља остатке знатно старије цркве,¹⁰ у другом пак да је први слој изведен „руком неког примитивног мајстора“, чији је рад прекинут будући да није задовољавао поручиоца.¹¹ У скорашњој литератури изречена су мишљења о нешто дужем временском распону између настанка два слоја фресака у Сисојевцу. По С. Радојчићу, доњи слој могао је настати као дело минијатуриста и иконописаца а пре доласка фреско-сликара,¹² а по В. Ј. Ђурићу, тај старији фреско-слој требало је да у периоду од неколико година, наине до постављања традиционалног живописа, омогући култно функционисање овог храма.¹³ О формалном изгледу овог, линеарног слоја сликарства Сисојевца изнета су само сасвим сумарна и необразложена, према делом тачна запажања. Уочено је да поједини мотиви овог сликарства лице на детаље моравске пластике,¹⁴ као и да то сликарство подсећа на поједностављену, линеарну фрескодекорацију пећинских храмова Мале Азије или на орнаментална платна с белом основом која су сликана на слабије очљивим местима храмова, уз оквире или у дебљини врата и прозора.¹⁵ Свакако је необично што су у литератури једва били запажени мотиви крстова са криптограмима и симболима, који су тако видно заступљени на овом, како се сматрало, старијем слоју сисојевачких фресака.¹⁶ У најскорије време објављен је, први пут, снимак једног детаља те целине, при чему њена дескрипција и тумачење нису битније проширени. Истовремено је изнета и хипотеза по којој би китор првог, „привременог живо-

испитивање солунског порекла ресавског живописа, ЗРВИ 7 (1961) 125–126, 131–132, сл. 5, 7; С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 40. О постојећем са Манасијом, с датовањем живописања Сисојевца у почетак XV века или после 1418. — Б. Тодић, Манастир Ресавца, Београд 1995, 48–49, 75, 129.

⁹ Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, 285; В. Р. Пејковић, Преглед, 297.

¹⁰ Ч. Д. Марјановић, Ђуприја, Параћин и Јагодина, Темнички зборник III (Београд 1936) 123, 124.

¹¹ Б. Вуловић, Конзерваторске белешке, 6.

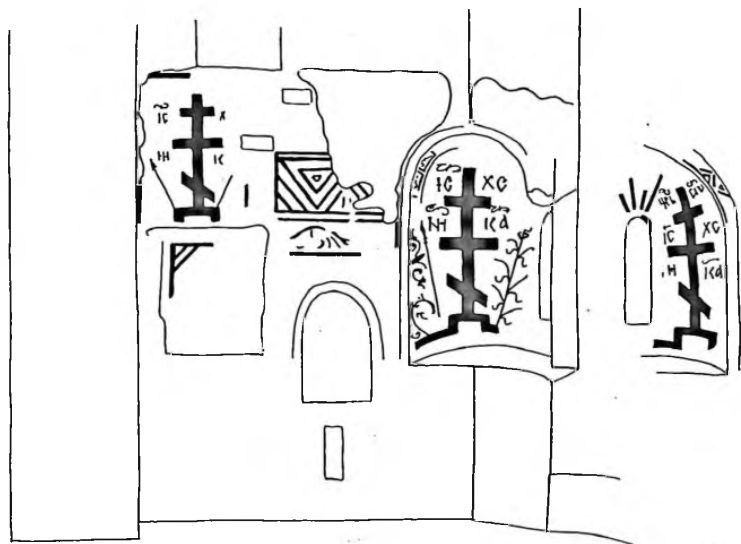
¹² С. Радојчић, Старо српско сликарство, 185.

¹³ В. Ј. Ђурић, Солунско порекло, 119; исти, Византијске фреске, 99. Cf. Р. Прокић, Средњовековна архитектура Петрушке области, 82.

¹⁴ В. Ј. Ђурић, Солунско порекло, 119 (без описа мотива).

¹⁵ С. Радојчић, Старо српско сликарство, 185 (запажа у Сисојевцу само волуте, палмете и кругове).

¹⁶ В. Р. Пејковић, Историјско-уметнички музеј у 1931. години, Годишњак СКА XL (1931) 225–226 (у краткој белешци о фрескама Сисојевца овде стоји: „Падају у очи два слоја живописа у олтарском простору. Доњи слој показује само орнаменте и представе крстова са Голготе. Живопис је јако страдао“); Марјановић, Ђуприја, Параћин и Јагодина, 123, 124.

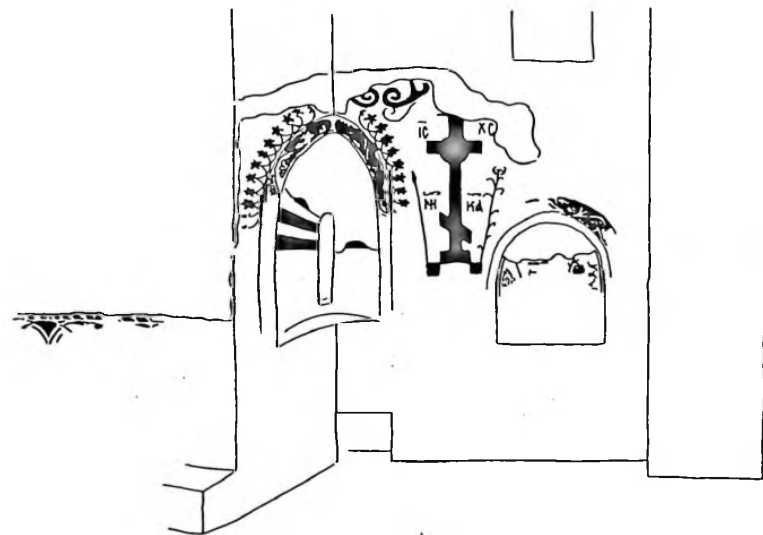

Сл. 1 Сисојевац, североисточни угао олтара, линеарни слој фресака

писа са крстовима и биљним мотивима у олтарском простору“ био локални великаш Цреп, који цркву треба да је подигао као баштинску, док се заслуга за постављање млађег, фигуралног слоја и формирање манастира приписује духовнику Сисоју.¹⁷ Та тешко доказива претпоставка, међутим, потиरे се и на основу околности што се у Сисојевцу — како ћемо видети — заправо највероватније ради о истовременом настанку оба сликана слоја, линеарног и фигуралног, те је и раздвајање на две личности поручилаца сисојевачких фресака изlišно.

Аниконични слој сисојевачког живописа захвата бочне зидове олтара, двојне нише за проскомидију и ђаконикон као и апсидалну конху (сл. 1–2). Постављен је до висине која код убичајене фрескодекорације одговара зони стојећих фигура, док је у апсиди сачуван само у приземној зони сокла. На површини овог

¹⁷ В. Ристић, О постанку цркве манастира Сисојевац и њеном ктитору, Саопштења ХХХХ (Београд 1997) 97–105, посебно 102, 103, сл. 6 (прихвата схватање по коме „привремени“ живопис олтара треба да је имао намену омогућавања богослужења у цркви, а на основу архитектонских карактеристика изградњу храма ставља у седму или осму деценију XIV века). Питањем оснивања и првобитне намене ове цркве бавио се и Ђ. Стиричевић, Два варијетета плана црква моравске архитектонске школе, ЗРВИ 3 (1955) 218. О придворним, приватним црквама — С. Поповић, Крст у кругу, 40, 90–95 (одбацује хипотезу по којој цркве сажетог триконхоса — поред других, и Сисојевац — треба посматрати као баштинске, стр. 95).

Сл. 2 Сисојевац, југоисточни угао олтара, линеарни слој фресака

линеарног слоја местимично се примећују остаци фреско-малтера који припадају горњем, фигуралном слоју, свакако оном којим су прекривене и остале површине у храму. „Прва“ сликана декорација олтара рађена је искључиво црвеном бојом на белој позадини. Састоји се од неколико вишекраких крстова с криптограмима и пратећим симболима као и од различитих геометријских и биљних орнамената. У целини узев доста је једноставне изведбе. На северном зиду, непосредно испред некадашње олтарске преграде — о чијем месту чини се да сведоче отвори за постављање греда и вертикални положај сликаних бордура испод једног од њих — насликан је велики троструки крст на четвртастом постољу (сл. 4). Из постоља крста излазе копље и, вероватно, штап са сунђером, оруђа Христовог страдања, а између горњих кракова истом црвеном бојом исписан је криптограм *Исус Христос љубећује*, IC XC NH K[A], познати апотропејски симбол. Ниже, у четвртастој ниши, од сликанога украса остали су делови бордуре и искошених линија у левом горњем углу. Даље према истоку, на истом зиду, налазе се два декоративна поља у облику издужених правоугаоника. Горње је испуњено закошеним паралелним линијама и малим троугловима а доње, знатно оштећено, недовољно препознатљивим биљним елементима. Двојна ниша у североисточном углу светилишта садржи два осмокрака крста. Поред крста на левој страни крупним словима исписано је IC XC NH KA. Уз његово квадратасто подножје насли-

кане су разлистале волуте и копље, лево, а десно трска са сунђером на врху, чиме је крст означен као комбинација процветалога и тзв. крста хетимасије (сл. 11–12). Унутрашњи руб ове нише има у горњем делу остатке сликане бордуре с неправилним биљним орнаментима, варијантом низа с полупалметата који се местимично прекида (сл. 11).¹⁸ Над прозором су зракасто распоређене траке. Десни крст угаоне двоструке нише, такође с три крака, има натписе ЦРЪ СЛВЪ ІС ХС NH KA. На јужној страни олтарске апсиде постоје остаици сликаног волука, тачније његовог горњег дела, чији се украс изгледа састојао од хоризонталног низа великих уплетених кругова. Рекло би се, судећи додуше по остацима, да је сисојевачки сликани сокл наликовао врсти заставица с круговима „балканског стила“ у рукописима из XIV века, с самим обликовањем мотива и украшавањем међупростора уситњеним елементима,¹⁹ а у исти мах и декоративним повезаним круговима насликаним на фасадама Наупаре и Велућа.²⁰ Двострука ниша у југоисточном углу (сл. 5) има, око прозора, радијално поређане широке траке (сл. 9). Њен нижи део украшен је црвеним тачкицама начињеним прскањем (отресањем) боје са четке. Ивица ове нише има двоструку бордуру с наизменично изокренутим полупалметата у континуитету, на унутрашњој и на вањској страни (сл. 3б), а као спољашњи оквир насликан је венац љиљана с дршкама испреплетеним у правилним размацима (сл. 3а, 5, 9). Први од поменутих мотива — мотив наизменично варираних палмета у низу — у монументалном сликарству из периода Палеолога са територије Србије и Македоније веома је чест украс сликаних бордура, у Богородици Перивлепти у Охриду, Грачаници или Матенчу, а среће се и у виду плитког рељефа у Леснову (сл. 8), Псачи и Раваници и, још се чини значајнијим, због истоветности у обликовању до најмањих детаља, у минијатурном сликарству рукописа (сл. 3д–3г).²¹ Венац љиљана, омиљени декор моравске пластике, обилато су заступљени на архитектонској пластици Љубостиње и Ла-

¹⁸ На основу копије фреске и без ближе одређене локације, детаљ ове бордуре објављен је код З. Јањи, Орнаменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века, Београд 1961, бр. 286.

¹⁹ Дobar аналогни пример налази се у Четворојевањелу видинског митрополита Данила из средине XIV века — cf. Ch. Paschau, Style dit balkanique dans certains manuscrits du XIVe s., Annaire de l'Universite de Sofia „St. Kliment Ohridski“ t. 88 (7), (1998/9), 115, fig. 189 (London BM Add. Ms. 3925, fol. 32). За сличне заставице од плетених кругова cf. В. Мошин, Орнамент неовизантијског и „балканског“ стила, Годишњак. Балканолошки институт 1 (Сарајево 1946) 316–318, сл. 19, 22.

²⁰ У Наупари је реч о уском сликаном појасу изван доње розете на западној фасади, а код Велућа о сликаном фризу испод средњег кордонског венца на јужној фасади. Cf. H. Kайанџи, Декоративна камена пластика моравске школе, Београд 1988, 27, 28, сл. 4, 7; В. Ристић, Моравска архитектура, 212, 223, сл. 95.

²¹ Уп. исто, 25, бр. 277 (Перивлепта), 281 (Грачаница), 282–284 (Матенч), 285 (Сисојевац); М. Шујић, Византијска скулптура из средине XIV века, Дечани и византијска уметност средином XIV века, изд. В. Ј. Ђурић, 71, сл. 20, 22 (Псача); Ј. Максимовић, Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971, 122, сл. 237 (Раваница). Мотив с наизменичним палметата један је од најчешће употребљаваних. Среће се још крајем XIII века на фрескама цркве Св. Јована Канеа у Охриду (П. Миколић-Пејек, Црквата Св. Јован Богослова — Канеа, Културно наследство III, Скопје 1967, прт. 1, 3, Т. V, VI), а заступљен је и на ширем подручју Византије. У пећинском сликарству Кападокије (Елмали килисе, XI век; Ортакисар, почетак XIII века) може да има и идентичан смештај — као оквир нише и као бордура на њеној унутрашњој ивици (С. Jolivet-Lévy, Les églises byzantines

зарнице, а јављају се и међу мотивима на сликаним деловима северне фасаде спољашње припрате Хиландара.²² Изван нише у југоисточном делу олтара Сисојевца а у горњем делу сликаног платна распознају се крупне сучељене волуте.

a)

b)

c)

d)

e)

f)

g)

de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Paris 1991, pl. 76, 123, 124). За одговарајуће аналогије у византијском минијатурном сликарству cf. M. Alison Frantz, Byzantine Illuminated Ornament, The Art Bulletin XVI/1 (1934), 60–61, pl. XIII, 4, 19, 14, 19, 23 (примери из X, XI, XIII и XIV века, од којих су два последња најсличнија сисојевачкој бордури). Идемптичан пример овог мотива налази се и у Паренезиу Јефрема Сирског писаном у манастиру Леснову 1353. године (сл. 11d) — cf. А. Дџурова, 1000 година бугарска рѣкописна книга. Орнамент и минијатура, Софија 1981, 178-а, занимљиво је, такође и на живопису у олтару ове цркве (око 1346); насликан је, сасвим заклоњено и само на једном месту, на бордури изнад представе св. Атанасија Александријског, наиме на западној страни југоисточног ступца.

²² Cf. J. Максимовић, Моравска скулптура, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 181–190, сл. 7 (Лазарица), 9, 17 (Љубостиња); В. Ј. Ђурић, Настанак градитељског стила моравске школе, Зборник за ликовне уметности 1 (Нови Сад 1965) 57, сл. 21 (Хиландар); овде и о другим истим или веома сличним примерима (мотив варираних љиљана и лала, стр. 56, сл. 3, 18). За Љубостињу посебно С. Ђурић, Љубостиња. Црква Успења Богородичиног, Београд 1985, 58–59, сл. 23, 32, 41–50, 52, где се разматра и симболика овог цвета, ту везана за врлине девичанства и чистоте. За значаје крива као симболичке представе раја — В. Ристић, Моравска архитектура, 129.

сл. 11

a) Сисојевац, низ љиљана с уплетеним стабљикама

b) Сисојевац, једноставнији низ стилизованих палмета

c) Сисојевац, сложенији низ стилизованих палмета и мотив уврнутог ужета

d) Лесновски Паренезиус Јефрема Сирског, Софија, НБКМ № 297 (1353)

e) Зборник слова Григорија Богослова, Софија НБКМ № 675 (шездесете године XIV века)

f) Четворојевањелје, Софија, НБКМ № 22 (XIII или XIV век)

g) Cod. 983, fol. 1, Атина, Национална библиотека (1367)

Њихов пуни облик услед оштећења тешко је реконструисати.²³ На јужном зиду насликан је, даље, троструки крст с трновим венцем, копљем, трском са сунђером и натписом IC XC NH KA. Полукружна ниша на истом зиду имала је, судећи по остацима, крст окружен са леве стране дрветом (кипарисом), чија је крошња стилизована, а са десне стабљиком исопа, која се препознаје по сачуваном цвету (сл. 7). На широкој бордури у њеној унутрашњости постављен је један необичан, апстрактан мотив састављен од испреплетених линија, који подсећа на мрежу с крупним неравномерним отворима исплетену од нити различитог смера, облика и дебљине. У овој ниши је, на новом слоју, поново био насликан крст, с више боја и репрезентативнијег изгледа, од кога постоје остаци горњих кракова (сл. 5, 7). Истурени лук, који имитира рељефни оквир нише, на десној половини краси широка бордура с појасом наизменично повезаних палмета. Бордура је веома слична двојном ивичном појасу на ниши ђаконикона, али је нешто сложеније структуре, јер поједине елементе спиралног низа чине две изокренуте палмете (сл. 3с).²⁴ Ту такође није бојан сам мотив, већ његов међупростор, по чему украсни сисојевачки низови асоцирају на књижну илустрацију. Копирање рада минијатуриста у рукописима такозваног балканског стила (сл. 3е–3г) у Сисојевцу уз истоветну форму и начин изведбе, препознатљиво је и у примени ситних троуглова или тачака уметаних на површинама изван основног мотива. Рекло би се и да је мотив уврнутог ужетга, који је насликан испод реда стилизованих палмета а уз доњу ивицу нише о којој је реч (сл. 3с) — у рељефу веома распрострањен на моравским грађевинама, преваходно Раваници и Лазарици²⁵ — у Сисојевца доспео преко рукописне илустрације; рађен је у алтернативни светлог и тамног, заправо на онај начин како је мотив обрађиван у књигама.

Иконографска функција флоралних и геометријских низова и бордура само је, чини се, украсна и не доприноси битније разумевању сисојевачке линеарне фреско-целине. Међутим, са историјскоуметничког становишта важно је сагледати атипичност ове монументалне орнаментике и стилску нејединственост

²³ Облик као ни место сликања ових волута нису примерени монументалном сликарству у централним областима Балкана, нити уопште у византијским репрезентативнијим споменицима. Веома пак сличан мотив крупних лиснатих волута, само — за разлику од Сисојевца — повезаних у континуирани низ запажа се у појединим провинцијским храмовима, на пример у цркви Св. Јована на Теолога на Наксосу, на слоју датованом у прву половину IX века (*M. Acheimastou-Potamianou, Νέος ἀνεκκοκός διάκομος ἐκκλησίας στὴ Νάξο. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στ' Ἀδρισσοῦ, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δ' — IV* (1986), 325, εἰκ. 22, 24, 25; Naxos, ed. M. Chaitzidakis, Athens 1989, 53, fig. 9) или у пештерном храму Мерјемана у Кападокији, који се датује у средину XI века (*C. Jolivet-Lévy, Les églises, pl. 92/3*).

²⁴ Мотив се може означити као композиционо богатiji варијанта повезаних полупалмета (о мотиву палмета вид. нашу нап. 21). У идентичном виду појављује се као украс заставница у већем броју рукописа из XIV века. Упор. неколико примера из атинске Националне библиотеке (Kod. 2635, Kod. 92, Kod. 220, Kod. 983) и Лењинграда (Г. П. Б. Фн. I 376) — *Ch. Paschou, Style dit balkanique, 114, fig. 1–5; A. Джузова, 1000 години бугарска рџкописна књига, 149, 175, 202–203, као и рукописе бр. 258 и 127 из Хиландара, који потичу из трше четвртине истог столећа — cf. Л. Цершић, Круг лисара Јова, Археографски прилози 12 (1990) 129, сл. 22, 24.*

²⁵ *J. Максимовић, Српска средњовековна скулптура, 126–127, 131, сл. 234, 235, 239, 248.*

њених појединачних тема. Елемент једноставних паралелно или зракасто распоређених *лишја* рустичне је врсте и без стилског одређења. Исто можемо рећи и за велике *волуте*, које такође говоре о једноставности ликовне концепције овог дела сисојевачког сликаног украса. Венац стилизованих *кринова* у репертоару орнаментике Сисојевца представља једини карактеристични моравски декоративни елемент.²⁶ При том није у питању једино форма мотива — позната, иначе, од раније (у живопису Нереза, на пример)²⁷ — већ и његово типично постављање на спољашњој бордури нише. Низови *йолујалметиа*, у основи опште-византијског стилског карактера, посебно су изведбом блиски истоврсној орнаментници у оновременим рукописима. По свој прилици то је случај и са појасом испреплетених *кругова* са сокла у апсиди, као и са детаљем тордираног *ужеџиа*. Сисојевца, према томе, напредо са крајње поједностављеним декоративним елементима провинцијалног изрза и доста ограниченим присуством моравских мотива, сведеним у пуном смислу само на један, знатним делом своје декоративне линеарне целине пружа ванредно занимљив пример примене мотива рукописне илуминације у монументалном сликарству.²⁸ Преостали мотиви сисојевачког програма, сликани крстови, захтевају засебан формални и иконолошки приступ. Крст је у овом програму централни и у суштини једини мотив с изразитим значењем, због чега трагање за пуним смислом аниконичне декорације Сисојевца треба откривати кроз сагледавање симболичке овог знака.

Као најважнији и најделотворнији хришћански знак, коришћен обилато у свим техникама ликовног изражавања²⁹ — у суштини симбол Христа и његове главне реликвије — крст је попримно победоносно атрибуце спасења и наде у вечни живот, одакле је произишла и његова симболичка профилатичка спо-

²⁶ Безанот мотива кринова са повезаним петљама из Сисојевца за орнаментичку моравских споменика уочена је код *B. J. Турић, Настанак градителског стила, 61, нап. 74, али се тај заључак пренос на читав програм доњег слоја живописа, што није прихватљиво.*

²⁷ *J. Јауц, Орнаменти фресака, бр. 462.*

²⁸ На овакву могућност помишљао је још *C. Радојчић, Старо српско сликарство, 184.*

²⁹ О симболици крста и литерарним изворима — *M. Salzberger, Le Symbole de la Croix et les Monogrammes de Jésus chez les premiers Chrétiens, Byzantion 2 (1926) 337–448; A. Frolow, La relique de la Vraie Croix, Recherches sur le développement d'un culte, Paris 1961; F. Cabrol, H. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne, Paris 1913, 3045–3144; за примере на монументалним и иконописним ликовним делима, скулптури, новцу и печатима обимна литература код *V. Katsaros, Μία ἐρευνωμένη ἐκκλησία μὲ „ἀνεκκοκός“ διάκομο στὸ χωριὸ Σταρνὰ τῆς Αἰτωλίας, XVI Internationaler Byzantinistenkongress II/5, JÖB 32/5 (1982) 400–401, нап. 31–35, 43, 46; о схватању симболичке и месту сликања крста у византијским црквама предиконклатичког и иконоклатичког доба, посебно у сликарству Кападокије — *N. Thierry, Le culte de la croix dans l'empire byzantin du VIIe siècle au Xe dans ses rapports avec la guerre contre l'infidèle. Nouveaux témoignages archéologiques, Rivista di Studi Bizantini e Slavi 1 (Bologna 1981) 205–228; ead., L'absence de statut du peintre apres l'icônoclasmе, Зорпаф 26 (1997) 24–26; J. Lafontaine Dosogne, L'église aux Trois Croix de Gullu Dere en Cappadoce et le problème du passage du décor „iconoclaste“ au décor figuré, Byzantion 35/1 (1965) 181–185, fig. 5, 7–8; о симболичкој снази крста и смислу Христове крсе смрти, сажето — *Д. Појовић, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 19, 166 (тј о преносу делића часног крста у Србију); за илустрације легенде о проналажењу крста и њеним литерарним изворима — A. and J. Stylianou, „By This Conquer“, Nicosia 1971. Вид. наше наредне напомене.****

собност.³⁰ Та друга, оперативнија симболика односи се на моћ крста да пружи заштиту одгонећи зло. Заштитна симболика знака крста, наглашавана од стране појединих теолога,³¹ доживљавала је ширу употребу и конкретизацију у молитвама и обредима који су уз помоћ књига требника и октоиха обављани у свакодневном животу. У тим текстовима крст је коришћен као инструмент заклињања и уз речи призивања помоћи сваке врсте.³² У византијском сликарству другостепено значење симболике крста — иначе такође наслеђено из раздобља раног хришћанства³³ — испољавано је кроз облик и место сликања крстова или кроз атрибуте и натписе додате поред њих. Не залазећи у даљу прошлост, неколико примера са живописа из средине XIV века својим епиграфским садржајем изразито су, у том смислу, индикативни. У цркви Христа Пантократора у Дечанима, поред крста на дебљини зида сверепог улаза у припрату, исписан је криптограм $\bar{K}(\bar{B})\bar{P}(\bar{B})$, „крст возносите падајут бесове“, слично као што је, касније, у егзонартексу Пећке патријаршије, у прозору на западном зиду исписано $\bar{B}\bar{B}\bar{B}\bar{B}$, „биљег божији бијет беси“.³⁴ Колико су оваква крсна слова примеренија народској побожности, дакако санкционисаној, и колика је разлика у поимању нијанси значења апотропејске симболике крста постаје добро уочљиво када наведене криптограме упоредимо са садржајем молитвеног обраћања које прати сликани крст и формулу $\bar{I}\bar{C}\bar{X}\bar{C}\bar{N}\bar{I}\bar{K}\bar{A}$ у отвору капеле Св. Јована Крститеља на спрату храма Св. Софије у Охриду, из средине XIV stoleћа. Белешка, остављена на грчком језику, ту гласи „Христосносни крсте мој, чувару мој неразрушиви“.³⁵ Текстови прве групе акцентују овоземаљску употребивост знака, други натпис припада симболици сотериолошког, вечитог спаса. Свакако се, при том, може мислити да су натписи који су уз крстове на фрескама исписивани сликарском четкицом директни наследници обичаја постављања записа на стварним крстовима. Рана византијска уметност пружа читав низ та-

³⁰ О слојевитости симболике крста — *A. Grabar, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, II, London 1972 (репринт), 275–290; посебно о симболици крста као победоносног знака — *id.*, *L'empereur dans l'art byzantin*, London (1942) 1971, 32–39, 239–243; *J. Moorhead, Iconoclasm, the Cross and the Imperial Image*, Byzantium LV (1985) 165–179.

³¹ Cf. *Ch. Walter, IC XC NI KA. The Apotropaic function of the Victorious Cross*, *Revue des études byzantines* 55 (1997) 213; *A. Wharton Epstein, The „Iconoclast“ Churches of Cappadocia*, *Iconoclasm*, ed. A. Bryer, J. Herrin, Birmingham 1975, 105–106.

³² Основна студија о апокрифним тумачењима крста и мистичне вредности тзв. крсних слова — *А. И. Яцимирский, К истории ложных молитв в южно-славянской письменности*, Известия отд. русского языка и словесности Императорской академии наук XVIII/3, Санкт-петербург 1914, 22–51. Уп. изводе из ове врсте рукописа који указују на веровање у магичну силу крста код *М. Шакојџа*, О једној мало познатој дечанској старини, Крст старца Нестора, Саопштења XIV (Београд 1982) 54–55, 59, са литературом.

³³ Силу да одгони демоне и њихове намене, као другу особеност крста, која је преузета са паганских амулета, наглашава *Ch. Walter, IC XC NI KA*, 213–215. Cf. *A. Grabar, Martyrium*, II, 278.

³⁴ *G. Babic, Les Croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles*, *Byzance et les Slaves*, Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 11–12, fig. 5 (Деџани).

³⁵ Након наведеног записа следи и потпис Константина, највероватније живописца — *Г. Субошин*, Охридски сликар Константин и његов син Јован, Зограф 5 (1974) 44–45; *Ц. Грозданов*, Охридска сликарска школа XIV века, Београд 1980, 65.

квих примера,³⁶ као што и позни дрвени Крст старца Нестора из Дечана (1564/5), са бројним криптограмима и урезаним текстовима магијске врсте, представља изванредно богату илустрацију те праксе.³⁷

Типолошку одређеност знак крста поприма изгледом и иконографским додацима. У Сисојевцу, на линеарном слоју олтару, сви крстови су једнако обликовани. Изведени крајње једноставно, без украса, имају по три пречке, од којих је доња искошена, а стоје на четвртастим или степенчастим постољима, која симболизују Голготу (Мт 27:33, Мк 15:22, Лк 23:33, Јн 19:21).³⁸ Три крста у Сисојевцу припадају, већ је поменуто, типу крста хетимасије, дефинисаног приказима инструмената Христових мука — копча (Јн 19:34), сунђера (Мт 27:48, Мк 15:36, Јн 19:29) и трновог венца (Јн 19:2) — уз помоћ којих је византијска уметност алудирала на распетог Христа и његово страдање.³⁹ Једном од ових крстова, у ниши проскомидије, осим трске са сунђером као симболом Христових мука, додато је и значење вечитог живота кроз приказ разлистале биљке.⁴⁰ Четврти крст је патријаршијски. Као симбол Христовог тријумфа над смрћу,⁴¹ осим апотропејско-победоносне акламације $\bar{I}\bar{C}\bar{X}\bar{C}\bar{N}\bar{I}\bar{K}\bar{A}$, он садржи и ознаку Цар Славе (Пс 24:7–10, Мт 25:34) којом је Христос означаван на представама Распећа.⁴² Пети сисојевачки крст, у ниши на јужном зиду, типолошки није препознатљив јер је практично читав уништен, а поред њега су прикази дрвета, свакако кипариса, сачуваног у горњем делу, и стаблике исопа, судећи по изгледу очуваног цвета са ситним латицама. Исоп је иконографска замена за трску на чијем врху је био сунђер натопљен сирћетом.⁴³ Симболика мотива ки-

³⁶ Cf. *M. Mundell Mango, Silver from early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures*, Baltimore 1986, № 67, passim.

³⁷ *М. Шакојџа*, О једној мало познатој дечанској старини, 51–61, сл. 1–4; *ead.*, Дечанска ризница, Београд 1984, 284, 292–293, сл. 4–5.

³⁸ *A. Grabar, Martyrium*, II, 275. Засебно о постаменту крста, запаженом на византијском цовцу почев од VI века — *K. Ericson, The Cross on Steps and the Silver Hexagram*, *Jahrbuch der Österr. Byz. Gesellschaft* 17 (1968) 149–164.

³⁹ О реликвијама Христовог страдања — *I. Kalavrezou, Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court*, *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. *H. Maguire*, Washington 1994, 56–57; *G. P. Majeska, Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* Washington 1984, 28–31, 187–189, 216, 343, 368–370. О копча посебно — *S. Runciman, The Holy Lance Founded at Antioch*, *Analecta Bollandiana* 68 (1950) 197–209. За крст хетимасије — *B. Brenk, Tradition und Neuerung in der Christlichen Kunst des Ersten Jahrtausends*, *Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes*, Wien 1966, 71–73.

⁴⁰ О процветалом крсту — *D. T. Rice, The Leaved Cross*, *Byzantinoslavica XI/1* (1950) 72–81; *J. Flemming, Kreuz und Pflanzenornament*, *Byzantinoslavica XXX/1* (1969) 88–115. О симболици разлисталог крста везаној за спасење, на појединим уметничким делима — *M. English Frazer, Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors*, *DOP* 27 (1973) 154–155; *Д. Филиповић (Полиповић)*, Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Патријаршији, ЗЛУ 19 (Нови Сад 1983) 82; *исџа*, Надгробни споменик архиепископа Савс II из цркве Св. Апостола у Пећкој патријаршији, ЗЛУ 21 (1985) 85; *исџа*, Гроб архиепископа Данила II, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 337–338.

⁴¹ *M. E. Frazer, Church Doors*, 154.

⁴² Уп. *М. Шакојџа*, О једној мало познатој дечанској старини, 55.

⁴³ За термин вид. *С. Петровић*, Речник црквенословенског језика, Српски Карловци 1935, 352; *М. Шакојџа*, *Нов. дело*, 55. Ретки примери сликања исопа у сценама Распећа Христовог срећу се у византијским рукописима — cf. *G. Millet, L'iconographie de l'Évangile*, 413, 435, fig. 439, 461.

париса односи се на „дрво живота“ (Откр. 2:7), које је тумачено као инструмент спасења и искупења, што је иначе посебно карактеристичан детаљ византијских надгробних споменика.⁴⁴ У монументалном живопису, међутим, тај мотив среће се далеко ређе. Тим је драгоценije поменути један такав пример, веома сличан Сисојевцу и при том непубликован, који се налази у пештери Господњи до у Иванову у Бугарској и потиче из XIII века. Ту је, у сликаном пољу испод једне од ниша, поред фрагментарно очуваног крста видљив и мотив дрвета. У Сисојевцу пада у очи још и чињеница да су сви крстови, без обзира на тип, формално допуњени и суштински дефинисани истим криптограмом Исус Христос Побеђује, IC XC NI KA. Ова позната инвокација још од доба раног хришћанства имала је симболичко-победнички и, у одговарајућем контексту и медијуму, апотропејски карактер.⁴⁵ Монументално сликарство примењивало ју је у том виду поуздано од средњовизантијског периода.⁴⁶ Примери из испоснице Св. Неофита на Кипру с краја XII века спадају у најстарије.⁴⁷ Међу криптограмима који су коришћени у сликарству средњовековне Србије управо тај био је најпопуларнији, а бележи се почев од краја XIII века.⁴⁸ На овом подручју, сликани крстови с истом или са другим скараћеницама нарочито су чести током XIV века и припадају тематски посебно разрађеним програмима сликаним на површинама око улаза, где на симболичком нивоу поседују исту протективну улогу као и прикази светитељских фигура.⁴⁹ Бојени тамноцрвеном бојом, својим симболичким значајем профилаксе штитили су било улазе у храмове или светилишта, било нише и аркосолијуме.⁵⁰ Аријски сликани крстови с криптограмима, изгледа најстарији у Србији, налазе се у пролазима из олтару у проскомидију и ђаконикон, такође и у прозорима на куполи,⁵¹ као што у Бојани у Бугарској, век раније, таква слична два крста фланкирају конху апсиде.⁵² Већи

⁴⁴ Cf. J. Flemming, Kreuz und Pflanzenornament, 112, pl. XVII; R. Bauerreiss, Das „Lebenszeichen“, Studien zur Frühgeschichte des griechischen Kreuzes und zur Ikonographie des Frühen Kirchenportales, München 1961; N. Mousopoulos, Θωράκιο βυζαντινῆς σαρκοφάγου ἀπὸ τῆ Ζίχνα, Μακεδονικά 24 (1984) 15, πλв. 1, 5а, 9, 10, са низом примера и литературом.

⁴⁵ Ch. Walter, An apotropaic Sequence at Kardžali (Bulgaria), Зограф 25 (Београд 1996) 20–21; id., IC XC NI KA, 193–215; A. Frolow, IC XC NIKA, Byzantinoslavica XVII/1 (Prague 1956) 98–113.

⁴⁶ Ch. Walter, IC XC NI KA, 207.

⁴⁷ C. Mango, E. J. W. Hawkins, The hermitage of St. Neophytos, DOP 20 (Washington 1966) 163, fig. 69, 77.

⁴⁸ G. Babić, Les croix à cryptogrammes, 1–13, посебно 5.

⁴⁹ Ibid., 4–5. О скараћеницама око крстова и њиховом значењу, такође Г. Субоћин, Почети монашког живота у цркви манастира Сретења у Метсорима, ЗЛУ 2 (Нови Сад 1966) 172, 174; Ch. Walter, IC XC NI KA, 211–213.

⁵⁰ G. Babić, op. cit., 4–5, о симболици црвене боје крстова, боје жртве и искупења — С. Радојичић, Одабрани чланци и студије, Београд — Нови Сад 1982, 241–247, посебно 244. За профилаксу симбола крста постављаног уз отворе, на раним споменицима — А. Grabar, Martyrium II, 278.

⁵¹ С. Радојичић, op. cit., 242–243, црт. 1; Б. Живковић, Ариље. Распоред фресака, Београд 1970, 5, 12.

⁵² У Бојани, крст са северне стране конхе има натпис IC XC NI KA а уз крст са јужне насликане су расцветале волуте. Cf. А. Рошковица, Л. Мајердинова, Стенописен орнамент, Софија 1985, 37.

број, лепу изведбу и разноврсност локације унутар једног истог храма показују, на пример и сликани крстови с врежама и криптограмима у Грачаници (1318–1321). Приказани су у аркосолијумима и на доватницима а један је на капителу стуба, такође сликаном.⁵³ Популарност мотива крстова с криптограмима у XIV веку је у ствари толико велика да изненађују они споменици који их у свом сликаном програму немају. Црква Арханђела Михаила манастира Леснова, живописана средином тог столећа, представља изузетак те врсте.

Недавно је Х. Валтер у наведеном раду преиспитао и на систематичан начин представно апотропејску симболику знака крста пропраћеног криптограмима у делима византијске уметности. Напореда са генезом значења симбола и њеним литерарним коренима, предочени попис великог броја примера обухватио је примењену уметност, новац, рукописе, надгробне споменике и монументално сликарство. Када би се, на сличан начин, приступило посебним истраживањима осталих пратећих симбола крстова приказиваних у монументалном сликарству XIV века установила би се, без сумње, њихова разноврсност и допринос изнијансираној симболици крста. Већ и летимичан увид на бази материјала из средњовековне Србије показује да су у репертоару пропратних мотива крстова најзаступљеније разлистале волуте, док су сразмерно ређа оруђа Христових мука. Како Сисојевац, поред биљне вреже и дрвета, има и представе трновог венца, копља, несопа и трске са сунђером, по разноврсности примењених варијанти разматраних симбола он у поређењу са другим споменицима задобија истакнуто место. Уз изоловано сликане крстове од оруђа Христовог страдања могао се, изгледа, наћи још једино приказ кошарице са ескерима, како то показује необјављени крст насликан средином XIV века у апсидалном прозору цркве Св. Николе у Бањи Прибојској. Крстове с криптограмима и пратећим симболима, постављене на белим пољима, можемо означавати термином симболичке и другостепене декорације цркава. То допушта, превасходно, непостојање фигуралног и наративног садржаја у структури ових мотива и њихова поставка на мање истакнутим местима у оквиру хијерархије сликаног програма једне цркве. Када се имају на уму зидани храмови, крстови су најчешће приказивани у нишама и на бочним површинама зидава, како је то и сасвим добро познато. Но они се могу наћи, иако сасвим ретко, и у приземном појасу живописа или пак на фасадама. Пример ретке „фасадне“ врсте постоји у манастиру Трескавцу, на фасади некадашње капеле коју је половином XIV века уз цркву Успења Богородице, са јужне стране, доградио тепчија Градислав, Душанов великаш. Један изразито велики трокраки крст на степеничастом постољу пропраћен натписима IC XC NC IC (или IC) насликан је између следеће нише са представом Христа, над улазом, и плитке нише једнаке величине на јужној страни зида, у којој је Богородичина фреска (сл. 10).⁵⁴ На соклу, крст с крипто-

⁵³ С. Турчић, Грачаница. Историја и архитектура, Београд — Приштина 1988, 156, сл. 25, 80, 91; Б. Живковић, Грачаница. Цртежи фресака, Београд 1989, passim

⁵⁴ Фреске видљиве на западној фасади бивше капеле у Трескавцу, данас у трему храма, узимају другу зону одоздо (ктиторка, ктитор, Христос, крст са криптограмима, Богородица). И поред упадљиво великих димензија и необичног места, крст није нотиран у досадашњој литератури о овом споменику.

грамима насликан је, да наведемо и такав пример, на четири стране часне трпезе у цркви Богородице Перивлепте у Охриду (1296). Другостепено у зиданим црквама, симболичко сликарство могло је бити тематски изразитије наглашено у пећинским храмовима. У њима је понегде постављено и у први план као околности програма, што је проблематика на коју ћемо се нешто касније осврнути. Вредно је још запазити да, посматран у целисти, симболички сликани програм црквава добрим делом одговара садржају византијске пластике. У скулптури је по правилу такође изостављена људска фигура и сценска композиција а крстови различитог облика, окружени симболима, нарочито су чест мотив. По својој иконографији линеарни слој Сисојевца свакако припада овој врсти симболичког украса, разуме се сликаног, независно од околности што је он — како ћемо ниже изнети — одмах по свом настанку прекривен фигуралним живописом.

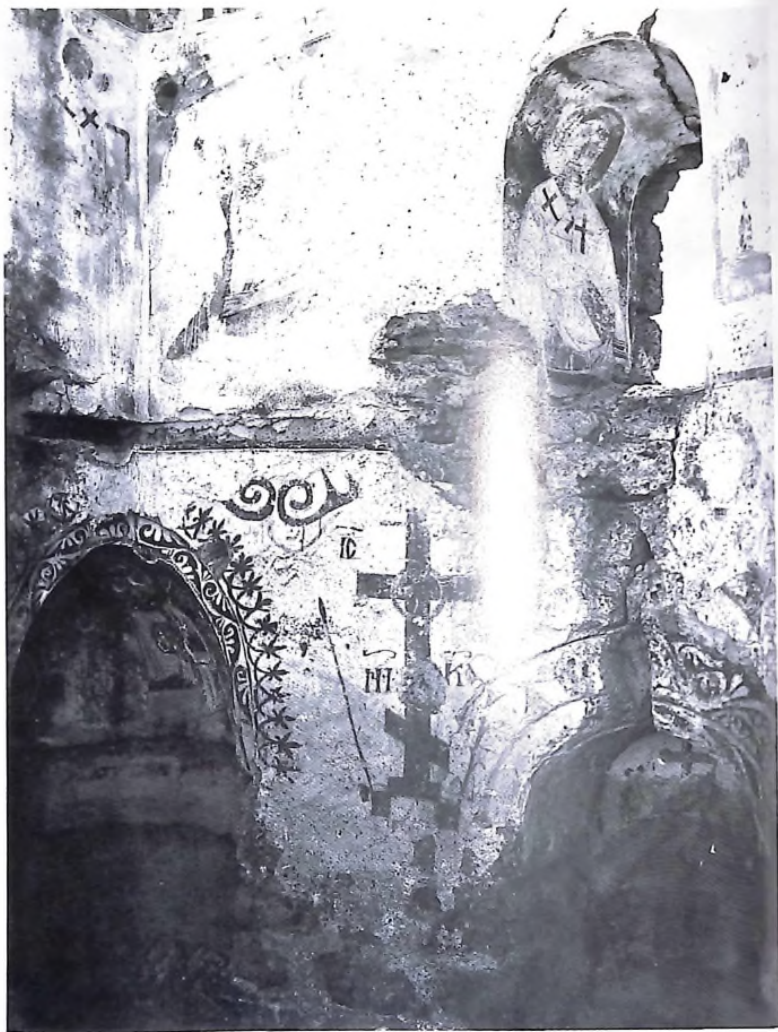
Сисојевачки сликани крстови не изненађују својом иманентном профилактичком симболиком, појачаном апотропејским словним симболима. Међутим, за територију на којој се налази овај споменик крајње је необична њихова бројност и околност да су они концентрисани у једном архитектонском простору. Изгледа да ту представљају и главни сликани садржај, у потпуности лишен фигура светаца. Сама конха олтару, подсетимо, данас је без живописа — осим малог фрагмента декорације сокла, такође по мотивима неуобичајене — али је већ и на основу сачуваних делова јасно да први сликани слој у светилишту ове цркве није имао традиционалан тематски програм. Ако изузмемо случај доста раног, угребаног симболичког слоја из поткуполног простора Петрове цркве код Новог Пазара, који се датује у IX–X век,⁵⁵ такође и недовољно разјашњених разлисталих крстова насликаних у тимпанима над унутрашњим порталима припрате у Љубостињи, који треба да припадају првом слоју живописа ове цркве, датованом у 1389. годину⁵⁶ — при чему, како видимо, није реч о идентичној локацији декорација — у целокупној уметности средњовековне Србије паралела олтарском програму живописа Сисојевца изгледа нема. Но, екстремна реткост сликаног садржаја олтару Сисојевца не би се могла тумачити као оригинална. Необичну замисао поручиоца осмишљавају аналогније из других, географски доста удаљених подручја, које помажу да се појасни узрок усвајања и примене оваквог, симболичког програма сликарства. Како ћемо такође видети, поступак сисојевачког ктитора објашњава и одређена, како општсвизантијска тако и локална богослужбена пракса.

⁵⁵ Уп. доле, нап. 71.

⁵⁶ Фреско-прикази крстова из северног, западног и јужног тимпана љубостињске припрате у литератури су прикључени слоју сликарства из тамбура куполе ове цркве и означавају се као део најстаријег или првог слоја живописа Љубостиње, за разлику од остале сликане декорације наоса и припрате која се означава као нешто познији слој (1402–1405) — С. Ђурић, Љубостиња, 74. Бројни ситни трагови обијања фреско-малтера, који сведоче о пресликавању, осим у поменути тимпанима и тамбуру видљиви су и на зидовима певница у наосу, значи и на tzv. другом слоју (уп. исто, сл. 82, 83, 95, 96), а да при том није извесно време настанка несачуваног накнадног слоја на тим местима. С обзиром на ту околност, истовремено имајући у виду и изразито бројне преправке на архитектури и живопису Љубостиње (који је настао, претпоставља се, 1389), као и контекст проблема око расветљавања двослојне сликане декорације Сисојевца, о чему расправљамо у овом раду, не изгледа нам сасвим уверљива претпоставка о прекиду израде живописа Љубостиње (уп. исто, 44, 82).

4. Сисојевачки, северни зид олтарског простора (сликач из 1963).

5. Сисојевац, југоисточни део олтара са два слоја живописа (снимак из треће деценије XX века).

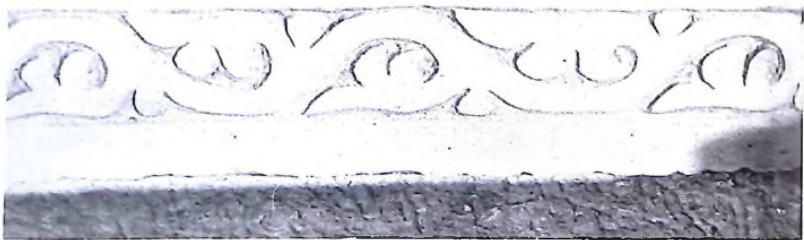
6. Елмали килисе, два сликана слоја фресака (доњи линеаран, горњи фигуралан), XI век (фото: Д. Тасић, Институт за историју уметности, Београд).

7

8

7. Сисојевац, ниша на јужном зиду олтарског простора са два слоја фресака (снимљено 1987).

8. Лесново, црква Арханђела Михаила, јужни портал наоса, довратник, детаљ (1341).

9. Сисојевац, двојна ниша за ђаконикон са два слоја живописа (на доњем: линеарно сликарство, на горњем: фигура ђакона).

10

11 12

10. Трескавац, прикази Христа и крста с криптограмима на западној фасадни некадашње капеле тепчије Градислава, средина XIV века.

11. Сисојевац, двојна ниша за проскомидију, леви сликани крст (1963).

12. Сисојевац, двојна ниша за проскомидију, сликани крст, детаљ (трска са сунђером).

У Византији, аниконоична зидна декорација, сликана или изведена у техници мозаика, није непознат феномен иако, у целини гледано, свакако не представља широко распрострањену нити преовлађујућу праксу. Та врста ликовног изражавања, без фигуралних представа, која је у стручној литератури називана још и орнаменталном, непредметном и, можда најтачније, линеарном декорацијом, цветала је у одређеним периодима — прevasходно у доба иконоклазма⁵⁷ — и у појединим регионима. Највећи број примера потиче из Кападокије⁵⁸ и Грчке (посебно са острва Наксос и из области Мани на Пелопонезу),⁵⁹ као и из источних и јужних провинција које припадају патријаршијама Александрије (Келна у северном Египту), Антиохије и Спирје (Едеса, Русафа, Картмин, и др.).⁶⁰ Византијски главни градови, Цариград и Солун, такође поседују примере ове врсте. Јустинијанова Св. Софија, из извора се зна, имала је у првој половини VI века нефигуралну декорацију.⁶¹ На појединим местима овог храма она је и данас видљива.⁶² Слично је и у Св. Ирнини у Цариграду, у њеном нартексу, јужном броду и конхи апсиде.⁶³ У солунској Св. Софији мозаички крст у медаљону налази се на своду пред олтаром а геометријски декор краси бочне стране истог свода (IX век).⁶⁴ Овде је иконокластички крст у полукалоти апсиде накнадно замењен Богородичним представом, као што се то десило и у цркви Успења Богородице у Никеји.⁶⁵

Византијски споменици линеарне врсте којима је заједничка одсуство фигуралног сликарства не чине, при том, јединствену целину. У њиховим међусобно неједнако конципованим програмима — понекад и с мешовитим, напорео фигуралним и нефигуралним сликарством — различит је и репертоар заступљених мо-

⁵⁷ О сликарству у византијским црквама у доба иконоклазма — *J. Lafontaine Dosogne, Pour une problématique de la peinture d'église byzantine à l'époque iconoclaste, DOP 21 (1987) 321-337; R. Cormack, The Arts during the Age of Iconoclasm, Iconoclasm, ed. A. Bryer, J. Herrin, Birmingham 1975, 35-44 (наглашава да је непредметни правац сликарства присутан од самих почетака византијске уметности и није оригинални производ иконоклазма; уп. доле, нап. 60). Cf. A. Grabar, L'Iconoclasmé byzantin, Paris 1957; V. N. Lazarev, Storia della pittura Bizantina, Torino 1967, 104-123.*

⁵⁸ *G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1925-1942, passim; A. Wharton Epstein, The „Iconoclast“ Churches of Cappadocia, Iconoclasm, 103-111; J. Lafontaine Dosogne, op. cit., 328-333, fig. 3-5; D. Pallas, Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaría, JOB 23 (1974) 271-314, посебно 287-298.*

⁵⁹ *J. Lafontaine Dosogne, op. cit., 333-335, fig. 2, 6-7; M. Acheimastou-Potamianou, Νέος ἀνετιχοικός διάκοσμος, 329-382; Naxos, ed. M. Chatzidakis, 34, 50-57, 58-64, са илустрацијама.*

⁶⁰ *M. Mundell, Monophysite Church Decoration, Iconoclasm, 59-74 (са закључком да је наклоност сликарства ових области према нефигуралној зидној декорацији пре резултат традиције него монофизитске доктрине). Нека запажања о линеарном сликарству у храмовима Грузије (VIII-X в.) изнео је Z. Shkirtladze, Early Medieval Georgian Monumental Painting, Oriens christianus 81 (1997) 200-203.*

⁶¹ *C. Mango, The Art of Byzantine Empire 312-1453, Toronto 1986, 76, 83; M. Mundell, Monophysite Church Decoration, 70.*

⁶² *M. Mundell, op. cit., 70; R. Cormack, The Arts during, 39-40, fig. 7.*

⁶³ *A. Grabar, L'Iconoclasmé, 153, fig. 88; R. Cormack, op. cit., 36, fig. 2; M. Mundell, op. cit., 70.*

⁶⁴ *A. Grabar, L'Iconoclasmé, 153-155, fig. 89; R. Cormack, The Arts during, 36, fig. 3-4; J. Lafontaine Dosogne, Pour une problématique, 322-324.*

⁶⁵ *A. Grabar, L'Iconoclasmé, 154-155, 194; J. Lafontaine Dosogne, op. cit., 323.*

тива.⁶⁶ Осим крстова, то су флорални и геометријски детаљи, као и прикази животиња, најчешће птица. Сисојевцу су, уз одговарајуће мотиве, најближи храмови са два слоја живописа, код којих је доњи аниконичан а горњи фигуралан. У Грчкој је такав пример црква Св. Прокопија на Манију, у којој први слој олтару садржи, размештене у две зоне, приказе великих крстова и орнаментални појао с круговима. Слојевни живопис у овом храму датовани су у IX, односно у XI–XII век, на основу иконографије.⁶⁷ Може се овде приметити да све хронолошке паралеле за први слој живописа и саме нису поуздано одређене а да, са технолошке тачке гледишта, два слоја не подразумевају неминовно хронолошку удаљеност будући да на првом нема карактеристичних трагова кесера, алатке којом је — како је то добро познато на основу бројних других примера — приликом постављања новијег слоја наносена мрежа ситних удубљења на доњем слоју фресака. Свакако с тим у вези треба запазити да таквих трагова нема ни у Сисојевцу и да је то, у ствари, врло необична и чак индикативна појединост. Аналогни кападокијски примери једнако су занимљиви, према се разликују по технологији изведбе. На зидовима кападокијских храмова и капела, издубљеним у стенама, није, наиме, редак случај да постоји аниконични слој који је, најчешће по настанку, бивао прекривен фигуралним живописом или је остављан као коначан украс. Таква орнаментална декорација распознаје се на оним местима на којима је горњи, фигурални слој оштећен, на пример, у Токали килесе (у апсиди Старе цркве, на зидовима и у апсиди Нове цркве),⁶⁸ затим у Елмали килесе (сл. 6), капели Св. Варваре, Балик килесе⁶⁹ и Јилани килесе.⁷⁰ Поменути споменици, претежно датовани у XI век, међусобно имају веома сличан распоред и репертоар сликаних мотива. Њихов линеарни програм подразумева заправо мрежу бордура мање или веће ширине које прекривају корнеше, нише, пиластре и капители — у питању су нисови с омчастим, тачкастим, цик-цак и назубљеним мотивима — као и местимично засебно истакнуте крстове, обично на површинама поред или пред свetišтем. Тај декор смештајем наглашава архитектонске елементе због чега је још код Жерфаниона протумачен као провизорни украс и дело градитеља који је цркву удубио у

⁶⁶ Мотиве који се срећу у аниконичним споменицима Кападокије посебно прате *D. Pallas*, *Eine anikonische*, 277–287; *N. Thierry*, *Nouvelles églises rupestres*, 83–85.

⁶⁷ *N. B. Drandakis*, Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσας Μάνης, Αθήνα 1964, 6–14, πιν. 2, 6–8 (допуњено издање, 1995, 213–222, посебно стр. 216–222). Уп. и пећинску цркву Рођења Христовог на истом острву која у бојној, северној ниши има насликан крст са криптограмом Ι ΧС ΝΙ ΚΑ а такође је реч о доњем слоју — *M. Panayotidi*, *L'église rupestre de la Nativité dans l'île de Naxos*. *Ses peintures primitives*, *Cahiers archéologiques XXIII* (1974) 108, fig. 4.

⁶⁸ *G. de Jerphanion*, *Cappadocia*, I, pl. 62–67, 70–75, 78–79, 82–83, 85–87, V, 299–302; *A. Wharton Epstein*, *Tokali Kilise*. *Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington 1986, 14–32, fig. 12–14, 43–52, 64, 66–82, 87–97, 100–102, 108, 110, 114–115 (прикази крстова — fig. 48, 74–77).

⁶⁹ *G. de Jerphanion*, *Cappadocia*, I (1925), pl. 113–121 (Елмали килесе), 133/1 (Св. Варвара), III (1934), pl. 176/3–4, 179 (Балик килесе); *M. Restle*, *Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen 1967, II, 61, 96–109, 115 (Токали килесе), 160, 173, 178–180, 185, 189 (Елмали килесе); *C. Jolivet-Lévy*, *Les églises byzantines*, pl. 75–76 (Елмали килесе), 125 (Св. Варвара), 255 (Балик килесе).

⁷⁰ *N. et M. Thierry*, *Nouvelles églises rupestres*, 89 sq, pl. 51, 17.

стени.⁷¹ Закључак о градитељу као аутору прелиминарне сликане декорације, прихваћен у стручној литератури, чине вероватнијим оне кападокијске цркве у којима је горе описани украсни систем аниконичне врсте изведен у плитком рељефу (Каранлик кале, Селиме).⁷² Остављајући по страни специфична питања везана за кападокијске споменике — с напоменом да је у литератури уверљиво одбачено схватање о искључивом иконокласичком пореклу аниконичних целина⁷³ и да је средина XI столећа највероватнији хронолошки оквир за већину поменутих храмова⁷⁴ — за наша истраживања битне су у суштини две околности, најпре сама чињеница постојања двослојне декорације, затим и тумачење њеног доњег, орнаменталног слоја. С тим у вези код појединих истраживача Кападокије претпоставља се апотропејска вредност иницијалног линеарног сликарства, било да су у питању профињено или пак рустично изведени аниконични орнаменти, у чијем релативно ограниченом репертоару мотива често фигурирају сликани крстови.⁷⁵ Изгледа отуд да је значење доњег, линеарног слоја, најчешће урађеног црвеном, или црвеном и зеленом бојом, аналогно пракси уграђивања крстова у зидове или архитектонске елементе цркава и здања, која је позната из других области а тумачи се као профилактичка.⁷⁶ У одређеним случајевима, у Кападокији, претпоставља се да је

⁷¹ *G. de Jerphanion*, *Cappadocia*, VI, 1942, 401, позивајући се на запис „мајстора“ о завршетку градње једног од постројења у Токали килесе; *A. W. Epstein*, *Tokali kilise*, 10.

Архитектонску функцију има и нефигурални део вероватно најстарије декорације цркве Св. Петра код Новог Пазара, видљив у поткуполном простору, који је изведен утискивањем у свезем малтеру и датује се приближно у IX или X век и који, системом распоређивања и врстом мотива, наликује наведеним кападокијским храмовима. Крстови у плитком рељефу и ту су постављени у нишама или у полњама над пиластрима, дакле изоловано, док једноставни геометријски и цвстни облици испуњавају бордуре око лукова и отвора. Cf. *B. J. Burih*, *Byzantine frescoes in Jugoslavia*, 25–26, nap. 22, са коментарима старије литературе; *M. Mihalovich*, *Црква Св. Петра код Новог Пазара*, *Новопазарски зборник* 10 (1986) 81–83, црт. 3–4; *J. Neikovich*, *P. Nikolic*, *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд 1987, 33, сл. 17. За пуну аналогију са Сисојевцем, међутим, недостаје познавање односа овог украса према накнадним слојевима живописа, којих иначе има укупно четири. Слично можемо рећи и за црвене крстове на белом полињу у унутрашњим тимпанима припрете Љубостиње, на којима је накнадни слој могао бити каснији или, напротив, савремен (уп. горе, nap. 55).

⁷² Cf. *N. et M. Thierry*, *Nouvelles églises rupestres*, pl. 15, 22–23.

⁷³ *R. Cormack*, *Byzantine Cappadocia: the Archaic Group of Wall-Paintings*, *Journal of the British Archaeological Association* 30 (1967) 19–36, посебно 27–29.

⁷⁴ О питањима хронологије — *A. Wharton Epstein*, *Göreme Valley, Cappadocia. A Consideration of Their Chronology and Their Models*, *Cahiers archéologiques* 29 (1981) 27–44.

⁷⁵ Аниконично сликарство Кападокије у литератури није издвојено представљено. Различита схватања о линеарној декорацији кападокијских храмова са становишта њиховог датовања резимирали су *M. Restle*, *Wandmalerei in Kleinasien*, I, 15–17; *D. Pallas*, *Eine anikonische*, 287–298, посебно 291. Апотропејски карактер овог сликарства уочавају *D. Wood*, *Byzantine Military Standards in a Cappadocian Church*, *Archaeology* vol. 12/1 (New York 1959) 39–40; *A. W. Epstein*, *The Fresco Decoration of the Column Churches*, 28; *S. Kostof*, *Caves of Gods*, Oxford 1989, 93, 146–147 (посебно објашњава технологију изведбе); такође и *R. Cormack*, *The Archaic Group* 27, према држи да је главни разлог постављања овакве декорације одсуство живописца способног за изведбу фигуралног живописа.

⁷⁶ О крсту као профилактичком мотиву примењиваном у структури грађевина V и VI века (поред осталих, и на зиду цркве Св. Јована Студијског у Цариграду) — подразумевајући и случајеве када су прекривени — а с потврдом о апотропејском значењу овог обичаја у епиграфској грађи из истог периода — *S. Čurčić*, *Design and Structural Innovation*, in *Byzantine Architecture before Hagia Sophia*, *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, ed. *R. Mark*, *A. S. Çakmak*, Cambri-

временски размак до наношења горњег, коначног слоја фресака био, не само кратак, већ и занемарљиво мали, односно да је заправо подразумевао сукцесивност.⁷⁷ Ту наизглед нелогичну могућност појашњава и један значајан цариградски програм из VI века, другачијег медијума изведбе но, неоспорно, аналогног значења. Реч је о мотивима три крста и дрвета од опеке са фасаде централне апсиде цркве Св. Софије, постављеним између прозора, а који су након изведбе били прекривени мермерном оплатом или пак малтером, као што су и данас.⁷⁸ Чињеница да овај програм крстова — као и већина кападокијских, линеарне врсте — није био намењен оку посматрача, говори да су узроци његовог постављања иницијално другачији него када је у питању уобичајена, визуелно доступна декорација с истим или приближно истим садржајем. Као илустрација другог, „видно испољеног“ иконографског начина могу да послуже крстови насликани у слепим нишама на фасади апсиде Богородичине цркве у Пећкој патријаршији (нешто пре средине XIV века), који су иначе тамноцрвени и декорисани имитацијом драгог камења.⁷⁹ У оба наведена случаја одбрабено-заштитна симболика знака остала је иста, другачији су при том облици њеног материјализовања.

Разлоге прекривања симбола крста објашњава један посебан обичај из богослужбене праксе, који се тиче обреда обављаних приликом заснивања византијских храмова. Од нарочитог значаја је изгледа то што се, непосредно пре изградње цркве, уз читање одговарајућих молитви из требника, у темељ апсиде побада крст. Усађивањем крста, према тумачењима цркве, благосиља се и осветљује место, употребом силе крста, а у врху одгона демона и уопште непријатеља, односно у циљу очувања црквеног здања.⁸⁰ Обред, називан „водруженије крста“ (ставропигија), описан још у VII веку код јерусалимског патријарха Софронија, или касније Симеона Солунског (XV век),⁸¹ има свој добро докумен-

dge 1992, 11–21, fig. 11–15, 18. За пример херамиде на којој је утиснут крст с криптограмом, која је пронађена у рушевинама зграде из XIV или XV века у тврђави Калиакра у Бугарској — *M. Iosifova*, Един памјатник на средновековата криптографија от Калиакра, Българско средновековие (Сборник — И. Дуйчев), Софија 1980, 168–171, обр. 1. У Народном музеју Крушевца изложене су бројне опеке с крстовима донете са рановизантијских локалитета у околини овог града, што су, очигледно, примери употребе симбола крста на самом грађевинском материјалу. О питању уграђивања крста такође *C. Poiouviu*, Крст у кругу, 48.

⁷⁷ *G. de Jerphanion*, Cappadocia, VI, 401; *J. Lafontaine-Dosogne*, Une église inédite de la fin du XIIe siècle. La Bezirana Kilisesi dans la Vallée de Belisirma, *Byzantinische Zeitschrift* 61 (1968) 293; *A. W. Epstein*, Rock-cut chapels in Göreme Valley, Cappadocia: The Yilanli Group and the Column Churches, *Cahiers archéologiques* XXIV (1975) 120.

⁷⁸ *N. Teteriatnikov*, The Hidden Cross-and-Tree Program in the Brickwork of Hagia Sophia, *Byzantinoslavica* LVI (1995) 689–699 (до података о постојању релефне декорације на апсиди цариградске Св. Софије ауторка је дошла на бази документације о овом храму).

⁷⁹ *B. J. Ђурић*, Настанак градитељског стила Моравске школе, ЗЛУ I (Нови Сад 1965) 49, сл. 4, 16–17; *B. J. Ђурић*, *C. Ђирковић*, *B. Коран*, Пешка па нијаршија, Београд 1990, 104, сл. 63 (с указивањем на различита датовања овог фасадног сликарства); *M. Чанак-Медић*, Архитектура пре половине XIII века (II), Београд 1995, 48, сл. 75, 76, 297.

⁸⁰ *J. Мирковић*, Православна литургија, Београд 1967, 196–200, посебно 197, 199. Уп. долс, нап. 82.

⁸¹ PG 98, 396; PG 155, 348; *N. Teteriatnikov*, The Hidden Cross-and-Tree Program 698–699. Ритуал утемељења и осветљења храма, посебно према јерменском ритуалу забележеном у VIII веку, коментарише — *C. Poiouviu*, Крст у кругу, 46–47.

тован материјални доказ у храму Св. Троице манастира Сопоћана, који потиче из средине XIII века. У темењу апсиде ове цркве, са спољашње стране, установљен је отисак великог усађеног дрвеног крста, који је био затрпан након озидивања темеља овог храма.⁸² Нема сумње да је крст у Сопоћанима од самог почетка „скривен“, као што су то — на други начин — били и поменути крстови на фасади апсиде Св. Софије у Цариграду, као и на првом слоју живописа једног броја цркава у Кападокији и Грчкој. Смисао невидљивог постојања крста не лежи у његовој појавности већ се разрешава једино, заправо, кроз његову протективну симболику. Пободен у темељ, или прекривен на фасади, крст је као знак са најјачим апотропејским моћима узданица опстанка грађевине, па се у том смислу његово значење свакако преноси и на оне случајеве када је сликан или израћен у некој другој техници. У истој функцији знак крста могао је бити примењен и на фунерарним објектима, прецизније у оним споменицима код којих су крстови постављени на поклопцима и унутрашњим странама саркофага, односно на зидовима сликаних гробница.⁸³ Несагледивост симболичке декорације и ту је зајамчена. Недоступни погледу и „невидљиво присутни“ крстови међутим делују својом апотропејском способношћу заштите, на оваквим примерима дакако есхатолошке.

Једнобојни, црвени крстови поновљени више пута у олтару Сисојејца, како по свему изгледа, могли су бити насликани с циљем симболичке заштите цркве и то по самој изградњи ове грађевине а непосредно пре њеног целовитог исликавања. Временска удаљеност између настанка два слоја фресака у знатнијем распону овде, по свему судећи, није ни постојала. Радило се о истовременом процесу тако што је први слој постављен у источном одељењу да би, у идејном смислу, послужио као врста апотропејске подлоге. Другим речима, од самог почетка линеарни слој Сисојејца, симболичког значаја, није ни био предодређен да остане видљив и покривен је фигуралним, занемарљиво млађим слојем узбрзо по свом настанку.

Хронолошко изједначење два слоја сисојејачких фресака нови је, посредан допринос сагледавањима проблема око подизања ове цркве и, непосредније, личности њеног оснивача. Наша истраживања наводе на неколико претпоставки. Као прво, карактер декорације доњег, покривеног сликаног слоја пре би говорио да је ктитор живописа био свештено него световно лице, подразумева-

⁸² Трагове крста испод апсиде Сопоћана истражила је и протумачила *O. M. Кандић*, Утемељење цркава у средњем веку, Зограф 9 (1978) 12–14. Детаљније о ритуалу утемељења храма у византијској и српској цркви, с поменом примера из Цариграда и Грузије — *C. Poiouviu*, Крст у кругу, 46–48.

⁸³ За примере на саркофазима — *Th. Pazaras*, Ανάγλυφες σαρκοφάγῳι καὶ ἐπιτάφιος πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ελλάδα, Αθήνα 1988, 67, 114–115, σελ. 7, πλν, 4γ, 52β (с указивањем на апотропејско значење ових крстова). За сликане гробнице из раног хришћанског доба — *id.*, Δὸ τοιοῦτογραφημένο παλααιοχριστιανικοῦ τάφοι στὴ Βέροια, Μακεδονικά 24 (1984) 234–244, πλн, 1–3; *B. Алексова*, Лоса sanctorum Macedoniae. Култ на мартирите во Македонија од IV до IX век, Скопје 1995, 71 (Струмица и Демир Капија); за већи број примера у сликаним гробницама V и VI века — *R. Pillinger*, *V. Popova*, *B. Zimmermann*, Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens, Wien 1999, 38, passim, Abb. 65, 119, 146, 149–150, 205. Cf. *A. Grabar*, Martyrium, II, 279–283.

јући да је идејни творац сликаног програма истовремено и поручилац. Тако изразито симболички „прикривени“ програм теже би било схватити као лаичку поруџбину. Околност да на територији српских земаља Сисојевац представља готово усамљен случај примене аниконичне „подлоге“ за унутрашњу фреско-декорацију указује, надаље, да је њен поручилац вероватно дошљак. Локална уметност није упражњавала овакву иконографску праксу, свакако не у ширим размерама. Једино се може запазити да је управо уметност моравске Србије, савремена Сисојевцу, у целини узев била наклоњенија орнаменталном фреско-сликарству, но превасходно на фасадама храмова. Како смо још видели, линеарни слој Сисојевца с крстовима и декоративним мотивима садржајем упадљиво асоцира на поједине провинцијске храмове са два слоја живописа у Грчкој (Мани), као и на један број пештерних цркава Кападокије (Елмали килисе и друге поменуте), по употреби аниконичног сликарства на првом слоју живописа и по сличности замисли о његовој апотропејској намени. При формалном посматрању сисојевачких сликаних елемената, пре свега крстова, показује се нарочита сличност са деловима живописа који је заступљен у спореднијим површинама храмова, али много више и непосредније са сликарством појединих испосница. Ту асоцијацију поспешује и присуство геометријских мотива рустичне врсте (једноставне паралелне или изломљене линије, изразито крупне волуте). Изгледа, наимае, као да је оснивач Сисојевца — или, свакако, поручилац његовог живописа, што је највероватније и једна иста личност — био навикнут на декор монашких пећинских објеката, налик на неке од пештера Иванових у Бугарској. Раније поменути сликани украс Господњег дола са мешовитим, нефигуралним и фигуралним сликама а са упадљиво истакнутим крстовима насликаним на више места или, такође, сликани детаљи из такозваног Затрпане цркве посвећене Арханђелима, са живописом из средине XIII века, на коме срећемо засебно поље с великим црвеним крстом у prizemној зони, испод источне нише, делују у сваком случају као блиске паралеле.⁸⁴ Декор истог типа постоји и у комплексу испоснице Св. Неофита код Пафоса на Кипру, међутим, не у њеном репрезентативном делу по коме је ово пећинско светилиште познато, већ у просторијама издубљеним изнад католикона и трпезарије, такозваном агистириону и пећини Св. Јована Крститеља, осликаним вероватно такође крајем XII века. Напореда са другом орнаменталном декорацијом, у њима су изразито бројни крстови у нишама, од којих су поједини пропраћени симболима Христовог страдања.⁸⁵ Чини се, заправо, да у Сисојевцу имамо изванредно занимљив случај утицаја садржаја једног мање углађеног „пештерног сликаног програма“,

⁸⁴ Симболички сликани слој у испосницама Иванових непотпуно је публикован. *А. Васиљев*, *Ивановските стенописи*, Софија 1953, 16, табл. 9, помиње два од три очувана крста (сф. наше сл. 15 и 19), а *Л. Мавадинова*, *Стенописите в църквата при Господев дол до Иваново*, *Изкуство* 10 (Софија 1980) 12, само један. Сликане поље с крстом из Затрпане цркве није нотирано у литератури.

⁸⁵ Обе пећине, с очуваним деловима сликарства публиковане су код — *С. Mango, J. W. Hawkins*, *The Hermitage of St. Neophytos*, *DOP* 20, 190–193, 202, fig. 115, 118. Занимљиво је на овом примсру уочити разлику у декорисању католикона од заклоњенијих и култно мање значајних делова у склопу једног испосничког комплекса. Програм испоснице Св. Јована Крститеља, истина нецеловито сачуван, изгледа да је састављен искључиво од нефигуралног симболичког украса.

односно пример парцијалног преношења симболичког линеарног сликарства из пештерног објекта у сликарство зиданог храма. Фрагментарно очуване фреске олтар Сисојевца, које су се игром случаја појавиле испод оштећеног фигуралног живописа овог храма тиме попримају на значају. Занимљивост, као и иконографски значај сисојевачког линеарног програма истовремено повећава и околност што је у његовом чисто декоративном делу дошло до примене одређене врсте орнаментике која има превасходну примену у савременој рукописној илустрацији. Са сигурношћу се, најзад, може мислити да је поручилац сликарства Сисојевца био упознат са значењем обичаја симболичког постављања скривених крстова. У виду „прекривеног сликарства“ та пракса није била шире распрострањена у Србији, али — како смо раније такође видели — различити видови испољавања овог иконографског обичаја постоје у другим областима Византије, у Грчкој, Кападокији и у самој престоници, затим и у управо најстаријем храму средњовековне Србије (Св. Петар код Новог Пазара) као, можда, и у једном Сисојевцу савременом фреско-програму (припрата Љубостиње), док је у облику религиозног ритуала обављаног код подизања храма, којим се тумачи, осведочена, поред осталог, и у Србији ранијег периода (Сопоћани).

На основу реченог, није заправо тешко закључити да наша запажања претпостављају духовника Сисоја као поручиоца сисојевачке декорације, дакле ону личност на коју упућују ретки историјски показатељи и назив манастира, а вероватно и несачувана ктиторска слика која се налазила на фигуралном слоју живописа.⁸⁶ Судећи по географском положају и датовању храма, оквирно у крај XIV или сам почетак XV века, у литератури је одавно исказана мисао — која и нама изгледа сасвим оправдана — да је духовник Сисоје могао припадати „Синаитима“, калуђерима различитог етничког порекла који су се у последњим деценијама тог столећа у већем броју населили у Србији.⁸⁷ Главном полазишту ових монаха досељеника били су испосничка колонија у Парорији, области на граници Бугарске са Византијом, и Света Гора. Као што је добро познато, ти калуђери су били носници карактеристичне врсте исихастичког монаштва, које је у својој претходној фази наглашавало усамљеништво и, уз коришћење одговарајућих метода, спознају божанске светлости, а родоначелник им је био Григорije Синант (†1346). У овом пак раздобљу особена карактеристика исихастичког покрета — у Византији институционализованог на црквеним саборима из

⁸⁶ Cf. supra nap. 1–4. О ктиторској композицији — *В. Р. Лейковић*, *Преглед*, 297; *Б. Вуловић*, *Конзерваторске белешке*, 7, сл. 7. Без довољно разлога недавно се посумњало да фигура која према Вуловићевом цртежу, тада још делимично видљиве ктиторске сцене, држи модел храма (подносили га — највероватније — владару, Стефану Лазаревићу) представља Сисоја — *Б. Цветковић*, *Герасимов запис и ктитори Каленића*, *Саопштења ХХIХ* (Београд 1997) 118–119, сл. 9. Не чини се да је архиепископска одећа приказане личности — с мотивима крстова у круговима, на предњем делу — препрека за њено поистовештавање са Сисојем, највероватнијим ктитором Сисојевца, који се 1398. помиње као „духовник“, а чије нам је звање у тренутку живописања ове цркве у ствари непознато. О звању духовника (исповедника, духовног учитеља) и опадању његовог значаја у Хиландару и на српском двору у другој половини XIV века вид. *М. Живојиновић*, *Духовник манастира Хиландара*, *Историјски часопис ХХVIII* (1981) 5–15, посебно стр. 13–14.

⁸⁷ *В. Р. Лейковић*, *Преглед*, 297; *Л. Павловић*, *Култови лица код Срба и Македонаца*, *Смедево* 1965, 200; *В. Ј. Ђурић*, *Византијске фреске*, 98.

1347. и 1351. године — била је упадљиво велика ангажованост на плану црквене политике и учешће у оснивању нових манастира и монашких колонија.⁸⁸ У Раваници, Сисојевцу најближем већем манастиру, упокојио се најпознатији од Синанта досељеника, Ромило, коме је оформљен и култ, а у оближњем Горњаку (Ждрелу) скитску монашку насеобину образовао је Григорије Млађи Синанит.⁸⁹ Вероватан показатељ исихастичких назира сисојевачког ктитора, већ је у литератури уочено, свакако је посвета цркве Преображења, празника који је у најдиректнијој вези са исихастичким настојањима сагледавања небеске, таворске светлости.⁹⁰ О смислу монашке преданости говори, без сумње, и његов избор св. Сисоја, анахорете и следбеника св. Антонија Великог — мало познатог и сасвим ретко приказиваног светитеља (Старо Нагоричино, Дечани, Раваница)⁹¹ — за свог монашког имењака и покровитеља.

Можемо резимирати уверење да се овим истраживањима потврђује традиција о духовнику Сисоју као оснивачу цркве Преображења на Црници, или, прецизније, као поручиоцу њеног живописа. Реконструкција тог посла, који је како нама изгледа изведен у једном маху, могла би изгледати овако. Монах Сисоје најпре је одредио да бочни зидови олтара, највероватније и полукалата апсиде, у доњим зонама добију нефигурални слој фресака на белој основи, једноставне изведбе. То зидно платно с великим крстовима као главним мотивима представља први или доњи (занемарљиво старији) слој сликарства, којим је новоподигнутом храму обезбеђена симболичка профилакса. Свакако да се симболика фресака олтара проширивала и на читав простор цркве. Непосредно затим — подобно апотропејској пракси покривања симбола крста, утемељеној на црквеним обредима — живописци су прекрили симболички слој наневши фигу-

⁸⁸ О овим питањима — А.-Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу, Београд 1975, 93–103 (о Григорију Синаниту стр. 95, са литературом); о духовној клими овог периода — I. Дијев, *Rapports littéraires entre les Byzantins, les Bulgares et les Serbes aux XIVe et XVe siècles*, Моравска школа и њено доба, ed., В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 77–100; О имену и убикацији Пароријске пустиње — В. С. Киселков, *Средновековната Парориа и Синанитов манастир*, Сборник в чест на В. Н. Златарски, Софија 1925, 103–118.

⁸⁹ За Ромила и његовог ученика Григорија вид. *Ibid.*, 99, са литературом. О приликама у Србији овог периода такође — В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабор у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару, 105–108 (за манастир Ждрело стр. 106). О Раваници и гробу преподобног Ромила — Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 121–127, посебно стр. 125, са коментарима и литературом.

⁹⁰ *Јеромонах Амфилохије*, Синанити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века, Манастир Раваница. Споменница о шестог стогодишњици, Београд 1981, 101–134, посебно стр. 120. Шинре о испољавању исихастичких доктрина у монументалној уметности — Е. Бакалова, *Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIVe siècle*. Моравска школа и њено доба, 61–75; ead., *Ивановските стенописи и идеите на исихазма*, Изкуство 9 (Софија 1976), 14–21.

⁹¹ У наведеним споменницама св. Сисоје је сликан у монашкој одори и са свитком у руци а с неједначеном типологијом лика. Супротно од Старог Нагоричина, где има бујну браду и косу, у Раваници је приказан готово ћелав а с брадом раздељеном на два засебна прамена. За Старо Нагоричино и Дечане, у којима је приказан у оквиру сликаног Календара — П. Мијовић, *Менолог*, Београд 1973, 281, 340, сл. 106 (Старо Нагоричино); Е. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд, 1993, 79; С. Кесич-Ристић, *Д. Војводић*, *Менолог*, Зидно сликарство манастира Дечана, Чланци и студије, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 414. У Раваници је његово попрсје у једном од прозора — Б. Живковић, *Раваница*. Цртежи фресака, Београд. За позније примере, из приправе Пећке патријаршије и Пелинова — П. Мијовић, *Менолог*, 373, 389.

рални живопис на све зидове храма укључујући и олтар. Да овај посао није обављен у два наврата — него, напротив, суцесивно — сведочи, најзад, и то што први слој није претрпео механичка оштећења. Линеарни програм, врсту симболичке подлоге, сликарни су у технолошком смислу схватили као припрему за завршни слој фреско-малтера на коме су извели фигурално сликарство. За одређивање прецизнијег времена настанка живописа Сисојевца било би отуд потребно укључити и разматрање оних података које пружа фигурални, коначни слој, у шта се ми у овом раду нећемо упустити. Свакако изгледа вероватно да је сликарство Сисојевца настало у периоду након 1382. године, уколико се прихвати могућност да је Сисоје те године био старшина манастира Хиландара, односно око 1398. године, што је година из које потиче сигуран помен духовника Сисоја.

Smiljka Gabelić

LINEAR DECORATION OF SISOJEVAC On the Question of Nonfigural Fresco Painting

The frescoes from the church of the Transfiguration in the monastery of Sisojevac near Čuprija in Eastern Serbia represent an almost unique example of nonfigural wall painting on the territory of the Serbian medieval state. This refers to the lower of the two layers of frescoes in the altar space of this church, painted in red against a white background, and representing five large three armed crosses and several geometric and floral motifs (figs. 1–5, 7, 9, 11–12). In previous literature the linear decoration of Sisojevac was incompletely described and wrongly identified as an temporary decoration.

The nonfigural painting of Sisojevac implies, on the one hand, an ornamental, purely decorative and, on the other, a symbolic meaning.

Ornaments including floral and geometric details appear to be of a simply decorative nature and don't enhance our understanding of this linear ensemble but, from the point of view of iconography, it is important to point out their atypical and stylistically diverse features. Simple *lines* and large *volutes* are rustic and elude more precise stylistic determination; a garland of stylized *lillies* (fig. 3a) is an typical element of the „Morava school“; spiral lines of *palmettes*, of universal Byzantine type, are identical to motives found in contemporary manuscripts (figs. 3d–3g); similarity with manuscript ornamentation are also seen in the interconnected *circles* from the dado of Sisojevac, as well as in the *twisted rope* motif (fig. 3c). Along with utterly simplified motifs and a relatively limited presence of those typical of the „Morava school“, part of the monumental ornaments of Sisojevac offers an interesting example of implementation of manuscript illumination motifs in fresco painting.

In the nonfigural decoration of Sisojevac the *cross* is the only motif bearing meaningful value. Next to the crosses, there are symbols of Christ's passion and eternal life (the crown of thorns, the sponge, the reed, the lance, the tree and sprouting scrolls),

as well as the inscription IC XC NIKA, an apotropaic acclamation most often used in 14th century wall painting. In churches, crosses with cryptograms were usually painted in niches and on lateral wall surfaces, more seldom on facades (fig. 10) or dados. They are particularly emphasized in programs of hermitages and ruppstral cells.

Among Byzantine monuments of the linear type, those closest to Sisojevac are churches with two layers of frescoes of which the lower is nonfigural while the upper figural, such as in Agios Prokopios on Mani and some Cappadocian churches (parts of Tokali Kilisse, Elmali Kilisse and others, fig. 6). The apotropaic symbolism of the initial linear frescoes of the mentioned examples from Cappadocia and Greece is actually analogous to the practice of placing crosses into the walls of buildings and churches, the meaning of which is also prophylactic.

The reasons for overpainting of crosses are found in a specific liturgical ritual performed during the construction of churches — the stauropygia. This refers to the planting of a cross in the foundations of the apse in order to secure its protection and continuity, as documented in the case of the church of Sopoćani monastery. The meaning of the hidden cross is undeniably explained by its protective symbolism. Planted in the foundations, covered on the facades or the walls, the cross, as a symbol with strongest apotropaic function, is the warranty of the duration of the structure.

It appears possible that in Sisojevac, too, the program including the crosses was created in order to provide symbolic protection to the church upon its construction and immediately before the painting of its complete fresco decoration. The layer with frescoes containing linear motifs most probably was not intended to remain visible but rather to be covered by figural frescoes of a slightly younger date.

The fact that such custom was unfamiliar to local art indicates the probable foreign origins of the ktetor of the fresco decoration of Sisojevac. The concept of the linear program also leads us to conclude that he probably belonged to the ecclesiastic and not the secular circles. This investigation offers indirect confirmation of the tradition that the ktetor of the fresco decoration of Sisojevac was monk Sisoje, a member of the hesychastic „Sinaite“ monastic movement from the end of the 14th century, as indicated also by scarce historical data.

МИРЈАНА ГЛИГОРИЈЕВИЋ-МАКСИМОВИЋ

ЧУДА СВЕТИТЕЉА У СРПСКОМ СЛИКАРСТВУ XIV ВЕКА

Од средине XIII и у XIV веку у српском зидном сликарству се приказују бројна чуда светитеља. Најчешће се представљају чуда св. Николе као заштитника и спаситеља, св. Ђорђа као победника, св. Димитрија заштитника града Солуна, док су чуда св. Јована Претече и пророка Илије ретка.

Током XIV века у српском као и у византијском сликарству иконографски програм се обогатује и проширује.¹ Захваљујући литерарном и ликовном наслеђу из XIII века број сликаних циклуса, њихова садржина и обим се увећавају, а њихова разноликост достиже врхунац.² Тако се и циклуси који илуструју животе светитеља, засновани на разноврсним црквеним текстовима временом обједињеним у хагиографије, у српском сликарству од средине XIII века, а посебно у XIV веку веома често и опширно приказују.³ Поред сцена које приказују важне догађаје из живота светитеља као што су рођење, школовање, посвећивање, суђење, смрт, велики број сцена је посвећен чудима и мучењима светитеља.⁴ Највећи број сачуваних циклуса у српском сликарству XIV века био је посвећен св. Николи, затим св. Јовану Претечи, док су житија св. Ђорђа и св. Димитрија била подједнако заступљена у живопису.⁵

¹ S. Dufrenne, Problèmes iconographiques dans la peinture monumentale du début du XIVe siècle, L'art byzantin au début du XIVe siècle, Beograd 1967, 35–46; M. Gligorijević-Maksimović, Les caractéristiques iconographiques de la peinture murale serbe et grecque du XIVe siècle. Les ménologes et les cycles hagiographiques. Ο ΙΑ' αιώνας, η εποχή των τελευταίων ελληνοσερβικών συγκρούσεων. Θεωρία και πραγματικότητα, Αθήνα, 344–350.

² S. Dufrenne, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle, L'art byzantin du XIIIe siècle, Beograd 1967, 35–46; M. Gligorijević-Maksimović, Особности хагиографских циклуса у српском и византијском сликарству XIII века, ЗРВИ 37 (1998) 155–165.

³ M. Gligorijević-Maksimović, Чуда светитеља у српском сликарству XIII века, Чудо у словенским културама, Београд — Нови Сад 2000, 157–166.

⁴ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, 176–205; H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 233–275, 402–413, 459–467, 506–519, 557–582, 638–642, 597–707; T. Mark-Weiner, Narrative Cycles of the Life of St. George in Byzantine Art I, unpubl. Ph. D., New York University 1977, IV–V.

⁵ M. Gligorijević-Maksimović, Les caractéristiques iconographiques, 346–347.

На фрескама Богородице Љевишке у Призрену, коју је обновио краљ Милутин (насталим око 1310–1313 године) делимично су се сачувала три хагиографска циклуса.⁶ У јужном броду, у југоисточном параклису представљено је житије патрона параклиса, св. Николе, а у параклисима изнад спољне припрате насликани су циклуси св. ратника, патрона параклиса, сада веома оштећени. У северном параклису је приказан циклус св. Ђорђа, док је у јужном параклису циклус посвећен св. Димитрију и Нестору.

У циклусу св. Николе илустрованом у десет сцена од којих је једна непознатљивог садржаја, три сцене се односе на чуда светитеља. На своду, у троуглим пољима, на оштећеним фрескама налазе се: највероватније Прича о три девојке, св. Никола се јавља Константину и св. Никола се јавља Евлавију. На основу остатака горњег дела фреске се види глава св. Николе, зидине и свод, и дела натписа, закључено је да се по свој прилици ту ради о Причи о три девојке, односно о светитељевом чудотворном избављању сиромашних девојка. Од следеће сцене, Јављање св. Николе Константину, на суседном троуглом пољу сачуван је само део високе грађевине, а од сцене Јављање св. Николе Евлавију виде се натпис и фрагменти живописа.⁷ У јужном параклису изнад спољне припрате, посвећеном св. Ђорђу, од циклуса посвећеног патрону сачували су се само делови трију сцена, које илуструју чуда. На северном зиду су насликани: Мучење на точку и св. Ђорђе и анђео, а на јужном зиду је представљена сцена св. Ђорђе и принцеза Александра. У северном параклису изнад спољне припрате, посвећеном св. Димитрију, сачуване су три сцене циклуса патрона, од којих се само једна односи на чудо. Ради се о чудесној, уз Божију помоћ, победи добра над злом — о сцени: Нестор убија Лија.⁸

У цркви св. Ђорђа у Старом Нагоричину, задужбини краља Милутина, међу фрескама насталим 1316–18. године, представљена су два хагиографска циклуса.⁹ У најнижим зонама зидова наоса илустровано је житије патрона храма св. Ђорђа. Од двадесет и једне сцене посвећене св. Ђорђу, чак тринаест сцена представља чуда. То су осам сцена мучења која светитељ чудесно успева да преживи без повреда: св. Ђорђа боду у стомак, на источном зиду, св. Ђорђе на точку, св. Ђорђе у крчани, св. Ђорђе испија отров, св. Ђорђу забијају клинце, св. Ђорђа туку волујским жилама, на јужном зиду, св. Ђорђу полагају камен на груди, св. Ђорђа гребу, на западном зиду. Следе затим четири сцене чуда која

⁶ В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 49–50, 201–202; *N. Ševčenko*, The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art, Torino 1983, 40–41, fig. 20.0; *Д. Панић — Г. Бабић*, Богородица Љевишка, Београд 1988(2), о св. Николи: 64–65, 130–131, таб. XXXII–XXXV, о св. Ђорђу и св. Димитрију и Нестору: 68, 136–137; *Б. Тодић*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, о св. Николи 313, о св. Ђорђу, св. Димитрију и Нестору 314.

⁷ *N. Ševčenko*, op. cit., 40–41, 86–90, 116–119, 120–122; *Д. Панић — Г. Бабић*, нав. дело, 130–131; *Б. Тодић*, нав. дело, 313.

⁸ *Ј. Сј. Појовић*, Житија светих, октобар, Београд 1977, 566–567; *Д. Панић — Г. Бабић*, нав. дело, 68, 136–137; *Ј. Radovanović*, Heiliger Demetrius — die Ikonographie seines Lebens auf den Fresken des Klosters Dečani, L'art de Thessalonique et les pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Belgrad 1987, 76; *Б. Тодић*, нав. дело, 314.

⁹ В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 51–52, 203–204; *Б. Тодић*, Српско сликарство, 321–323.

чини сам светитељ: св. Ђорђе васкрсава мртвог (сл. 1), св. Ђорђе исцељује вола сељаку, св. Ђорђе обара идоле и св. Ђорђе побеђује аждају, на западном зиду и једна сцена небеске помоћи светитељу: Анђео храбри св. Ђорђа, на источном зиду.¹⁰

У ђаконикону Старог Нагоричина насликано је једанаест сцена посвећених житију св. Николе. Међу њима шест сцена представљају чуда која чини сам светитељ. То су две сцене јављања у сну: св. Никола се јавља Евлавију, св. Никола се јавља цару Константину, на јужном зиду, једна сцена обрачуна са демонима: св. Никола сече чемпресе са демонима у Плакоми, на источном зиду, као и сцене чудесних спасавања: Прича о три девојке, Прича о мору, у три епизоде, на северном зиду, и св. Никола спасава тројицу од погубљења, на западном зиду.¹¹

На фрескама северног параклиса у цркви Успења Богородице у манастиру Грачаница, из око 1320. године,¹² представљен је циклус св. Николе. У проскомидији од осам сцена из живота св. Николе највећи део, односно шест сцена илуструју чуда светитеља. Три сцене приказују светитељеве чудесно избављање људи од смртних опасности: Прича о мору, на западном зиду, св. Никола спасава тројицу људи од погубљења, на јужном зиду, Три генерала (војводе) у затвору, на северном зиду, две илуструју појављивање светитеља: св. Никола се јавља Константину и св. Никола се јавља Евлавију, на јужном зиду, а једна представља обрачун светитеља са паганским демонима: св. Никола уништава идоле, на северном зиду.¹³

У припрати цркве св. Николе у Баљевцу насликан је у петој деценији XIV века циклус од шест сцена посвећен патрону храма. Све сцене циклуса св. Николе, смештеног на западном и северном зиду, приказују чуда светитељева. Три сцене су посвећене чудесним избављањима и појављивању у сну: Прича о три девојке, св. Никола се јавља цару Константину и Три генерала пред царом Константином. Четврта сцена илуструје обрачун са паганским демонима: св. Никола уништава идоле, једна је због оштећења нејасног садржаја, док последња сцена, највећа и најкомпликованије изведена представља смрт св. Николе са чудима која су се десила после његове смрти.¹⁴ Ова последња композиција се састоји од

¹⁰ *Д. Појовић — В. Р. Пејковић*, Старо Нагоричино, Псача, Каленић, Београд 1933, 10, т. XXIV–XXVII; *Г. Babić*, Les chapelles annexes des églises byzantines, Paris 1969, 136–137; *T. Mark-Weiner*, op. cit., 47–48; *Б. Тодић*, Старо Нагоричино, Београд 1993, 76–77, 113–114, сл. XIV, XV, XVI, 40, 45, 54, 55, 56, 60, 67, 81; *Б. Тодић*, Српско сликарство, 322–323, сл. 111, 140.

¹¹ *Д. Појовић — В. Р. Пејковић*, нав. дело, 15–16; *Г. Babić*, Les chapelles annexes, 136; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 51–52, 203–204; *N. Ševčenko*, op. cit., 42, 245, 249–251, Pls. 21.1–11; *Б. Тодић*, Старо Нагоричино, 74, 92–94; *Б. Тодић*, Српско сликарство, 321–322, сл. 109.

¹² *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 52; *Б. Тодић*, Грачаница, Сликарство, Београд 1988, 61–77, са старијом литературом.

¹³ *Г. Babić*, Les chapelles annexes, 138; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске, 52; *N. Ševčenko*, op. cit., 42, 253–255, Pls. 22.3–8; *Б. Тодић*, Грачаница, 110, 134; *Б. Живковић*, Грачаница, Цртежи фреска, Београд 1989, VIII; *Б. Тодић*, Српско сликарство, 334–335.

¹⁴ *Р. Станић*, Фреске цркве св. Николе у Баљевцу код Рашке, Саопштења 10 (Београд 1974) 60–66; *N. Ševčenko*, op. cit., 46–48, 292, Pl. 32.1.

средишњег дела који на уобичајен начин приказује смрт св. Николе, као и од низа малих сцена — посмртних чуда, смештених у брдовит пејзаж.¹⁵

У цркви Св. Тројице у Сопоћанима у бочним параклисима посвећеним св. Николи и св. Ђорђу насликана су, у првим годинама пете деценије XIV века,¹⁶ житија двојице патрона. Од четири сачуване сцене, посвећене св. Николи две, насликане на јужном зиду, представљају чуда. Једна сцена илуструје победу над демонима — Св. Никола обара кипарисе, а друга чудесно спасавање људи од смрти: Св. Никола спасава тројицу људи од погубљења.¹⁷ У параклису св. Ђорђа, од три делимично очуване сцене из житија патрона, ниједна се не односи на чуда патрона.¹⁸

Циклус патрона цркве Св. Димитрија у Пећи насликан је око 1345. године у поткуполном простору. У циклусу који садржи осам сцена, од којих је сачувано шест, две су посвећене чудима патрона цркве. На северном зиду, обновљена почетком XVII века према првобитној сцени, насликана је чудесна победа добра над злом — Победа Нестора над Лијем, а на јужном зиду, такође делимично досликаном у XVII веку, представљено је чудесно избављање читавог града од опсаде: Св. Димитрије брани Солун.¹⁹

У цркви Пантократора у манастиру Дечанима, међу бројним циклусима насликана су 1347/48. године житија тројице светитеља: св. Николе, св. Димитрија и св. Ђорђа, која садрже и представе чуда. Параклис св. Николе, у јужном броду, садржи опширан циклус од деветнаест сцена посвећених патрону, међу којима већи део, дванаест сцена приказује чуда св. Николе. Већина ових илустрација житија представља избављање од греха и од различитих врста смртних опасности, с тим што су две од ових легенди илустроване са више сцена. Прича о избављању три девојке приказана је у две епизоде: Св. Никола избавља три девојке од блуда и Отац девојака захваљује св. Николи. Легенда о избављању тројице војвода из тамнице садржи чак шест сцена: Три војводе у тамници, Св. Никола се јавља цару Константину у сну (сл. 2), Св. Никола се јавља Евлавију у сну, Цар Константин ослобађа три војводе, Три војводе пред царом Константином и Ослобођене војводе дарују св. Николу. Још три чудесна избављања светитеља представљена су на по једној сцени: Чудо св. Николе на мору, Св. Никола избавља три човека од смрти (сл. 3) и Св. Никола избавља Димитрија од дављења (сл. 4), а такође и победа над паганским идолима: Св. Никола обара идоле (са погрешним натписом) (сл. 5).²⁰

¹⁵ Р. Сиданић, нав. дело, 61, 66; док N. Ševčenko, op. cit., 140–141, сматра да су у пејзажу насликани пустињаци који силазе на сахрану саститеља.

¹⁶ В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 63; В. Ј. Ђурић, Сопоћани, Београд 1991, 164–171.

¹⁷ В. Ј. Ђурић, Сопоћани, сл. 125, 179; G. Babić, Les chapelles annexes, 158, fig. 127; Б. Живковић, Сопоћани, Црчежи фресака, Београд 1984, 35; N. Ševčenko, op. cit., 46–48, Pls. 33.3–4.

¹⁸ В. Ј. Ђурић, Сопоћани, 170–171; G. Babić, Les chapelles annexes, 158, figs. 128–129; Б. Живковић, Сопоћани, 36; док Т. Mark-Weiner, op. cit., 54–55, омашком тумачи сцену Развејавања моштију св. Ђорђа као сцену Кувања св. Ђорђа у котлу.

¹⁹ Ј. Св. Пойовић, нав. дело, 567, 571–576; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 58–59; В. Ј. Ђурић – С. Ђурковић – В. Корай, Пећка патријаршија, Београд 1990, 192–198.

²⁰ В. Р. Пејковић, Манастир Дечани, II, Београд 1941, 56–58, т. ССХС, ССХСI–ССХСIV, ССЛXXXI, ССЛXXXVII–ССЛXXXIX; N. Ševčenko, op. cit., 49, pls. 34.6–17; С. Кесич-Пучић,

Северни параклис у Дечанима, посвећен св. Димитрију, садржи опширан циклус патрона у дванаест сцена, од којих шест приказују чуда самог светитеља, а још једна представља победу добра над злом, коју светитељ помаже. Од ових шест сцена чуда св. Димитрија једна илуструје чудесно исцељење: Излечење спарха Илирика, а осталих пет се односе на избављање града Солуна: Св. Димитрије спасава Солун од глади, Св. Димитрије подиже кулу Солуна, Илустријева визија, Св. Димитрије брани Солун од Кумана (сл. 6) и Св. Димитрије убија цара Калојана (сл. 7). Седма сцена која се односи на чуда је победа, посредством св. Димитрија, добра над злом: Нестор убија Лија.²¹

У североисточном травеју северног брода припрате у Дечанима, насликан је циклус од шеснаест сцена из живота св. Ђорђа. Већи део циклуса — једанаест сцена — представљају различита чуда и мучење св. Ђорђа. Седам сцена илуструје бројна мучења после којих светитељ чудом остаје неповређен: Мучење у котлу, Батинање, Мучење на точку, Св. Ђорђу обувају усвијане чизме, Мучење зупчастим гребенима, Св. Ђорђа бију воловским жилама и Мучење запаљеним свећама. Две сцене илуструју чудесна исцељења: Св. Ђорђе васкрсава умрлога и Св. Ђорђе оживљује Гликеријевог вола, затим, једна представља победу над паганством: Св. Ђорђе обара идоле (сл. 8), док последња сцена чуда осликава победу добра над злом: Св. Ђорђе побеђује аждају (сл. 9).²²

У цркви Успења Богородичиног у Матичу, осликаном у доба Душановог царства, међу бројним циклусима и сценама сачувана су два циклуса у којима су представљене и сцене чуда. У циклусу св. Јована Претече, смештеном у југозападном делу наоса, од дванаест сцена једна се односи на чудо — то је сцена Анђеа води св. Јована у пустињу.²³ Још две сцене посвећене св. Илији илуструју чуда: Св. Илија у пустињи и Св. Илија се узноси на небо.²⁴

Припрата цркве Св. Николе у Псачи, осликана између 1365. и 1371. године, садржи девет сцена посвећених патрону храма. Већи део циклуса — шест илустрација — односи се на чуда и то четири су чудесна спасавања од смрти: Св. Никола спасава три човека од погубљења, Три војводе у затвору, Св.

Циклус св. Николе, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 311–318, сл. 2, 4.

²¹ В. Р. Пејковић, Манастир Дечани, II, 58–59, т. ССЛXXXVI, ССХСV–СССI; J. Radovanović, Heiliger Demetrius, 75–88; С. Пајић, Циклус св. Димитрија, Зидно сликарство манастира Дечана, 353–360, сл. 2–4.

²² В. Р. Пејковић, Циклус слика из легенде св. Ђорђа у Дечанима, Старинар с. III, књ. 5 (1928–1930) 7–11; Исаји, Манастир Дечани, II, 4–5, т. ХСХVI, С–СII; Т. Mark-Weiner, op. cit., 50–51; Ch. Walter, The Cycle of Saint George in the Monastery of Dečani, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 347–354; Е. М. Пойовић, Програм живописа у капели Печала, Зидно сликарство манастира Дечана, 451–470.

²³ Н. Окуљева, Грађа за историју српске уметности, 2 Црква свете Богородице — Матич, ГСНД VII–VIII (1930) 89–113; В. Р. Пејковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 187; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 70–71; М. Стојанова, Le cycle de la vie de saint Jean-Baptiste dans l'Orient chrétien, I, Venise 1990, 121–123; Е. Димитрова, Зидно сликарство цркве Свете Богородице у Матичу (Београд 1997, докт. дис.) 283–293.

²⁴ Н. Окуљева, нав. дело; В. Р. Пејковић, Преглед црквених споменика, 188; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 70–71; Е. Димитрова, нав. дело, 335–338.

Никола спасава Димитрија од давлeња и Св. Никола спасава Василија од Сарацина. Остале две сцене представљају визије: Св. Никола се јавља цару Константину и Св. Никола се јавља епарху Евлавију, које су део приче о избављању војвода из затвора.²⁵

У западном травеју цркве Св. Ђорђа у Речанима, осликане око 1370. године, илустрован је живот патрона са десетак сцена. На два сценама се распознају чуда — једно је победа над паганством: Св. Ђорђе обара идоле, а друго је чудесно надвладавање мучења: Бичевање св. Ђорђа.²⁶

Припрата уз цркву Св. Димитрија у Марковом Манастиру, осликана 1376/77. године, садржи циклус од тринаест сцена посвећен св. Николи. На седам сцена приказана су чуда светитеља и то углавном спасавање од греха и смрти: Св. Никола спасава три девојке (сл. 10), Св. Никола спасава тројицу од погубљења, Три војводе у затвору, затим две визије: Св. Никола се јавља цару Константину и Св. Никола се јавља Евлавију, које допуњују још две сцене захвалности војвода цару Константину и самом св. Николи.²⁷

У цркви Св. Николе у Рамаћи, живописаној око 1392. године, у припрати и на јужном зиду наоса насликан је циклус патрона у једанаест сцена. Скоро све ове сцене, са изузетком једне, приказују чуда патрона цркве. Од десет сцена чуда, осам се односи на избављења од греха и различитих врста смрти: Св. Никола спасава три девојке, Прича о мору, Св. Никола спасава три човека од погубљења, Св. Никола спасава три војводе (у две епизоде), Св. Никола спасава Димитрија од давлeња и Св. Никола спасава Василија од Сарацина (такође у две епизоде). Две сцене затим илуструју победу над демонима и исцељење од њих: Св. Никола обара чепрес и Св. Никола исцељује обузетог демонима, док другу епизоду приче о три војводе чини визија: Св. Никола се приказује цару Константину и епарху Евлавију.²⁸

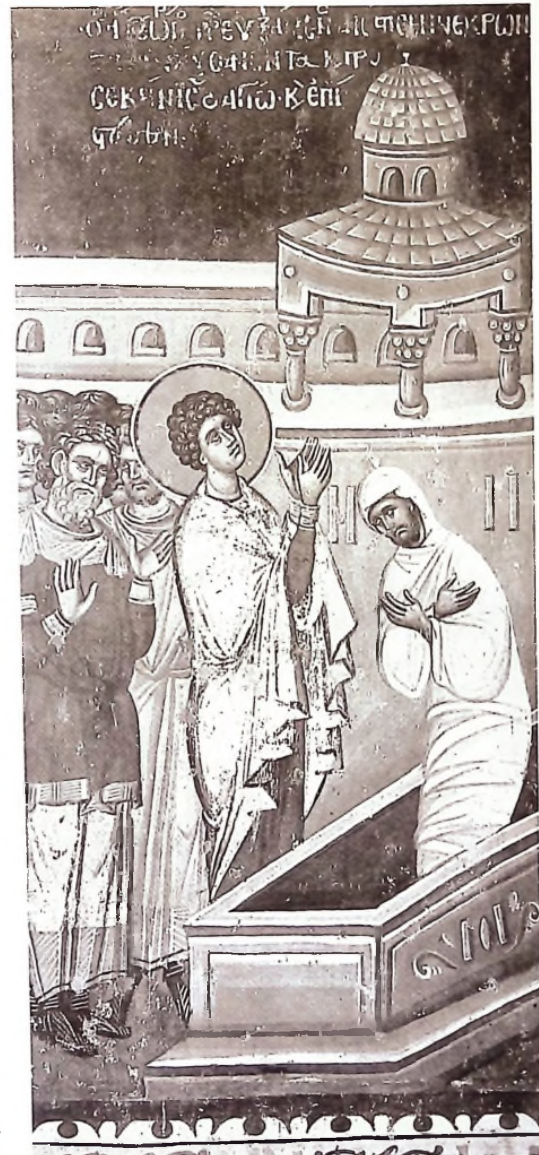
На основу истраживања сликаних житија може се закључити да се од средине XIII века број и опширност циклуса повећава, као и да се представе чуда чешће сликају. Током XIV века број циклуса посвећених животима светитеља се знатно умножава, а у оквиру хагиографских циклуса уместо других догађаја из живота светитеља приказује се већи број чуда. Истовремено, чуда се представљају опширније и у више епизода. Слично као и у другим крајевима „византијског комонвелта“ у српском сликарству XIV века најчешће су била илу-

²⁵ П. Појовић — В. Р. Петковић, нав. дело, 52–53, т. XIV; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 75–76; А. Tsitouridou, A propos de deux nouvelles représentations de „Penfant Basil“ dans le cycle de saint Nicolas, *Cytilomethodianum III* (1975) 178–182, Pl. 1; N. Ševčenko, op. cit., 50, Pls. 35.2–6, 9.

²⁶ В. Ј. Ђурић, Непознати споменици српског средњовековног сликарства у Метохији, Старине Косова и Метохије II–III (Приштина 1963) 72–77, 88–89, сл. 29–32; T. Mark-Weiner, op. cit., 54.

²⁷ Л. Мирковић — Ж. Тапић, Марков манастир, Нови Сад 1925, 67–72, сл. 78–82; В. Ј. Ђурић, Марков Манастир — Охрид, Зборник за ликовне уметности 8 (Нови Сад 1972) 131–162; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 81; Ј. Радовановић, Неколико ретко приказаних чуда св. Николе, Зборник за ликовне уметности 13 (Нови Сад 1977) 213–215, сл. 3; N. Ševčenko, op. cit., 50, Pls. 36.6–12.

²⁸ Б. Кнежевић, Црква у селу Рамаћи, Зборник за ликовне уметности 4 (Нови Сад 1968) 139–148, сл. 2, 3, 6–8; В. Ј. Ђурић, Византијске фреске, 97–98, сл. 102; A. Tsitouridou, op. cit., 180–182, Pls. 2–3; N. Ševčenko, op. cit., 54–55, Pls. 40.1–11.

1. Старо Нагоричино, Свети Ђорђе васкрсава умрлог, наос (фото Б. Тодић, Старо Нагоричино).

2

3

4

5

2. Дечани, Свети Никола се јавља цару Константину у сну, параклис св. Николе (фото *N. Ševčenko*, *The Life of Saint Nicholas...*).

3. Дечани, Свети Никола избавља три човека од смрти, параклис св. Николе (фото *N. Ševčenko*, *The Life of Saint Nicholas...*).

4. Дечани, Свети Никола избавља Димитрија од даљења, параклис св. Николе (фото Републички завод за заштиту споменика културе).

5. Дечани, Свети Никола обара идоле, параклис св. Николе (фото *N. Ševčenko*, *The Life of Saint Nicholas...*).

6

6. Дечани, Свети Димитрије брани Солун од Кумана, параклис св. Димитрија (фото Републички завод за заштиту споменика културе).

7

7. Дечани, Свети Димитрије убија цара Калојана, параклис св. Димитрија (фото Републички завод за заштиту споменика културе).

8

8. Дечани, Свети Ђорђе обара идоле, припрата (фото Републички завод за заштиту споменика културе).

9. Дечани,
Свети Ђорђе
побеђује
змијају,
припрата,
фото: Легат
Ружице и
Душана
Тасића).

10. Марков
Манастир,
Свети Никола
спасава три
девојке,
припрата,
фото: Легат
Ружице и
Душана
Тасића).

стрована чуда из житија св. Николе, а затим следе по бројности чуда св. Ђорђа, св. Димитрија и св. Јована Претече.

Житије светог Николе се у српском сликарству XIV века убедљиво најчешће илуструје, а у складу са текстовима о његовом животу приказују се чудесна избављања од различитих смртних опасности, од греха и од демона. Ова избављања прате епизоде са визијама које помажу срећном исходу. Циклус светог Ђорђа се нешто ређе представља, а чудесна надвлађавања разних врста мучења, заснована на хагиографским текстовима, чине највећи део циклуса у XIV веку. Често се илуструје и победа над аждајом, која није заснована на канонским текстовима, и обарање паганских идола, док сцене у којима светитељ васкрсава мртве, или исцељује нису честе. У оквиру житија св. Димитрија сачуване сцене чуда се највећим делом односе на спасавање града Солуна и његових житеља од различитих непријатеља, чак и оних који се у житију не помињу, док се ретко срећу чудесна исцељења и визије. Циклус св. Јована Претече био је по „популарности“ у XIV веку одмах иза циклуса св. Николе, но ретко је садржавао сцене чуда. Живот св. Илије, једног од ретких старозаветних пророка чији је циклус бивао илустрован, ретко је био приказиван у српским земаљама.

У сликаним житијима су представљана чуда, која би се по својим особинама могла поделити на две врсте: на чуда која се догађају светитељу и на чуда која чини сам светитељ. Међу чуда која се догађају светитељу могу се уврстити појављивања анђела или Господа пред светитељем, који га саветују или му помажу.

Чуда која снагом вере и уз божанску помоћ чини сам светитељ су далеко бројнија и разноврснија. Међу таква чуда се могу убројити различита и тешка мучења, која би морала да имају фаталан исход, а која светитељи чудесно преживљавају без икаквих последица. Такође, светитељи чудесном снагом надвлађавају и побеђују зле непријатеље, избављају бродове са путницима од буре, спасавају читаве градове и њихово становништво од опсаде и глади, спречавају погубљења невиних и избављају од греха. Светитељи се у одсудним моментима јављају царевима, владарима и свештеницима у виду различитих визија и привиђења, који их саветују, а чудесном снагом добијеном вером светитељи васкрсавају мртве, исцељују, побеђују демоне, зло у облику аждаја и уништавају паганске идоле и вазносе се на небо.

Светитељи су сходно чудима из својих житија били приказивани на различите начине: свети Никола као спасилац и заштитник, свети Ђорђе као победник над тешким мучењима и над аждајом, св. Димитрије као спасилац града Солуна, док су св. Јован Претеча и пророк Илија представљани како најављују Христа и извршавају вољу Господњу.

Најчешће су сцене чуда светитеља, у оквиру циклуса посвећених животиња светитеља, биле насликане у бочним просторима — параклисима, уз наос, уз олтарски простор или уз припрату, а затим су приказиване у припрати и у наосу црквава.²⁹

²⁹ G. Babić, Les chapelles annexes, 129–158; M. Gligorijević-Maksimović, Les caractéristiques iconographiques, 346–350.

Бројна приказивања чуда светитеља одраз су развијања и ширења хагиографске литературе у XIII, нарочито у XIV веку, као и потребе за опширним илустровањем житија посвећених носиоцима вере и цркве. Представљање чудесних моћи светитеља на фрескама с једне стране је на очигледан начин указивало верницима на суштину црквеног учења, а с друге стране приближавало им је литерарна штива и ојачавало њихов дух.

Mirjana Gligorijević-Maksimović

MIRACLES OF SAINTS IN SERBIAN PAINTING OF THE XIV CENTURY

During the course of the XIV century, the iconographic program of both Byzantine and Serbian art was constantly being expanded and enriched. As a result of the literary and the artistic tradition of the XIII century, the number, contents and scope of such programs were growing while, at the same time, their diversity reached its peak. Thus also in Serbian art, beginning with the middle of the XIII and especially throughout the XIV century, depictions of cycles illustrating the lives of saints, based on various ecclesiastic texts in time compounded in hagiographies, are very common and very extensive. Along with scenes showing important events from the lives of the saints such as their birth, education, consecration, trial and death, a great number of scenes is devoted to their miracles and martyrdom. The greatest number of preserved cycles in Serbian painting of the XIV century was dedicated to St. Nicholas, followed by St. John Prodomos, while the lives of Sts. George and Demetrios were equally present in wall painting of that age.

Based on the results of investigation of visual presentation of the lives of the saints we can conclude that from the middle of the XIII century the number and extent of cycles is growing and that scenes of miracles are represented more often. During the XIV century the number of cycles dedicated to the lives of the saints becomes considerably greater and within such hagiographic cycles, in place of other events from the lives of the saints, there is a growing number of miracles. At the same time, miracles are shown in a more extensive manner and with a greater number of episodes. Similar to the situation in other parts of the „Byzantine Commonwealth“, in Serbian painting of the XIV century those most often illustrated were the miracles from the lives of St. Nicholas followed in number by those from the lives of St. George, St. Demetrios and St. John the Prodomos.

The one most often illustrated in Serbian painting of the XIV century is the life of St. Nicholas. Based on texts on his life, we find representations of miraculous deliverances from various mortal dangers, sins and demons. Scenes of such deliverances are accompanied by episodes including visions enhancing their fortunate outcome. The cycle of St. George is represented somewhat less frequently and, in the XIV century, scenes of his miraculous triumphs of many means of torture based on hagiographic texts make up the largest part of his cycle. His victory over the dragon,

which is not based on canonical texts, as well as the destruction of idols are also often illustrated while the scenes of the saint healing or raising people from the dead are not as common. Most of the preserved scenes from cycle of St. Demetrios refer to the deliverance of the city of Thessalonike and its inhabitants from different enemies, even those not mentioned in the hagiography, while representations of miraculous healings and visions are less frequent. In the XIV century, the cycle of St. John the Prodomos was second in „popularity“ to the cycle of St. Nicholas but it rarely contained scenes of miracles. The life of St. Elijah, one of the rare Old Testament prophets whose cycle was illustrated, was rarely illustrated in Serbian lands.

In the illustrated hagiographies, the represented miracles, based on their characteristics, could be divided into two groups: miracles happening to the saint and miracles performed by the saint himself. Among those happening to the saint we could list appearances of angels or the Lord before him, thus offering their council or assistance.

Miracles performed by the saint's power of faith and with divine intervention are far more numerous and diverse. Among such miracles we can list the different and terrible tortures, bound to have a fatal outcome, which the saint survived miraculously and without any repercussion. Also, by miraculous force the saints are able to overcome and triumph over evil enemies, to deliver ships and their passengers from storms, to save entire cities and their inhabitants from sieges and hunger, to prevent the slaying of innocents and deliver from sin. In critical moment, saints appear to emperors, rulers and clergymen in the form of various visions and apparitions offering their council. By the miraculous power they are invested with through their faith, saints raise people from dead, heal, triumph over demons and evil in the form of dragons and destroy pagan idols and ascend to heaven.

Based on the miracles presented in their hagiographies, saints were depicted in a number of different guises; St. Nicholas as a savior and protector, St. George as a victor over terrible torture and the dragon, St. Demetrios as a savior of the city of Thessalonike, while St. John the Prodomos and the prophet Elijah were represented as those prophesying the coming of Christ and enacting the will of the Lord.

The numerous representations of miracles of the saints are a reflection of the trend of development and dissemination of hagiographic literature in the XIII and especially during the XIV century as well as of a need for a more extensive illustration of the lives of those who were the pillars of faith and the church. Thus, the depiction of miraculous powers of the saints on frescoes served to conspicuously point out to the faithful the essential teachings of the church while familiarizing them with the literary genre and strengthening their spirit.

ИВАН М. ЂОРЂЕВИЋ

О ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ XIV ВЕКА У КОСТУРСКОЈ ЦРКВИ СВЕТОГ ЂОРЂА ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ

У овом раду жеља је била, пре свега, да се преиспитају објављени резултати истраживања фресака XIV века цркве Светог Ђорђа του Βουνοῦ у Костуру. На првом месту је препознавање неидентификованих ликова, посебно у зони попрсја, што је дало важан резултат: сачувани сликани програм храма сада је у целини познат. Други део је посвећен атрибуцији, при чему се дошло до закључка да су костурски мајстори радили фреске у Богородици Захумској на обали Охридског језера (1361). Пошто живопис Светог Ђорђа του Βουνοῦ није датован, аутор је изнео мишљење да је он настао нешто пре или нешто после почетка седме деценије, готово сигурно у периоду српске власти Костуром током друге половине XIV столећа.

Последњих година порасло је интересовање истраживача за фреске XIV столећа Светог Ђорђа του Βουνοῦ у Костуру. Иако се за ово сликарство знало и раније, најзаслужнији за њихово објављивање је Евтимос Цигаридас. Наиме, у књигу „Зидно сликарство доба Палеолога у црквама Македоније“ он је уврстио посебан чланак посвећен овој теми.¹ Пошто смо пре неколико година били у могућности да детаљно испитамо живопис Светог Ђорђа,² а примећујући осетне разлике између онога што пише Е. Цигаридас и наших запажања, ми смо за ову прилику сматрали за потребно да саопштиме резултате до којих смо дошли. Реч је о новом „ишчитавању“ програма, односно препознавању неидентификованих представа, посебно фриза медаљона у зони изнад стојећих фигура. Такође, мишљења смо да је поменути истраживач могао да уложи више труда да подробије опише сачуване фреске XIV столећа, и тиме употпуни слику о овом костурском споменику, коме се не знају ктитори и време настанка јер је припремљено место за натпис изнад јужног улаза у наос остало празно. Дакле,

¹ Е. Цигаридас, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1999, 211–225, εις. 123–124.

² Током септембра месеца 1996. године трочлана екипа у саставу Иван М. Ђорђевић, Миодраг Марковић и Драган Војводић, у оквиру пројекта „Уметност Србије и српског народа“, истраживала је зидно сликарство Костура и околине.

наша намера је да као прво кратко поменемо истраживаче и њихове резултате, да би потом у целини приказали зидне слике XIV века у Светом Ђорђу. После овога следи стилска анализа и атрибуција, које ће нас довести до другачијег датавања од досадашњег, и самим тим до става да је ово зидно сликарство настало у периоду српске власти Костуром током друге половине XIV столећа.

Истраживачка делатност у костурским фрескама почела је посебно да се развија од објављивања албума слика Стилијаноса Пелеканидиса 1953. године.³ Последњих деценија написано је више књига и чланака, а ми бисмо, пре историографског прегледа о Светом Ђорђу, истакли три рада важна за деловање костурских мајстора у српским земљама. Први је рад Војислава Ј. Ђурића⁴ који је у живописима три цркве — Мали Град на Преспи, Свети Атанасије у Костуру, црква Христа Животодавца у Борју — препознао рад једне костурске радионице. Други је Евангелиса Киријакудиса⁵ коме је опредељење било да костурско сликарство друге половине XIV века повеже са уметношћу Солуна и балканских земаља. И трећи, много шири преглед делатности костурских сликарских радионица — од средњовизантијског периода до времена турске власти — написао је Гојко Суботић.⁶ Сва три чланка су за нас од вишеструког значаја, пошто нас они упућују на уметничке везе сликара Костура и околних земаља. По нашем мишљењу Свети Ђорђе тоу Βουβοῦ има елементе који га вежу за Охрид, и зато се, уосталом, и пише овај рад.

Већ је поменуто да је за познавање Светог Ђорђа најзаслужнији Е. Цигаридас, иако је и код других научних посленика било забележено постојање старог сликарства.⁷ Цигаридас се најпре огласио кратким приказом у часопису „Македоника“ са циљем да на основу иконографије и техничких карактеристика датује живопис Светог Ђорђа „у трећу четвртину XIV века“,⁸ наводећи као аналогије костурске цркве Светог Николе „у енорији Свети Лука“, што је у ствари Свети Никола тоу Τζώτζα (без датавања),⁹ Свете (Арханђеле) Тексијархе (1359/1360), Светог Атанасија тоу Μουζάκη (1383/1384), Трескавац у Пелагонији (без датавања) и Борје у Албанији (без датавања). У свом великом раду о фрескама у доба Палеолога у Македонији¹⁰ овим аналогијама он је још придодao зидне слике костурског Светог Николе тоу Κυρίτζι (без датавања) и Ма-

³ С. Пелеканидис, Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφία, Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953.

⁴ В. Ј. Ђурић, Мали Град — Св. Атанасије — Борје, Зограф 6 (1975) 31–50.

⁵ Е. Ν. Κυριακίδης, La peinture murale de Kastoria pendant la deuxième moitié du XIVe siècle et ses relations avec l'art de Salonique et des pays balkaniques limitrophes, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Белград 1987, 33–40. Иначе, овај аутор је у чланку најавио да ће се посебно бавити костурским зидним сликарством XIV века, што је као докторску дисертацију пријавио на Филозофском факултету у Београду.

⁶ Г. Суботић, Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица. Глас САНУ CCCLXXXIV (1998) 109–131.

⁷ Уп. напомену у и раду Е. Цигаридас, op. cit., 211; Ј. Сиспу, Καστοριανὰ μνημεία. Μακεδονική κληρονομία, Καστορία 1995, 59–61, φот. 108, 110–112, 114.

⁸ Е. Цигаридас, “Ερευνες στοὺς ναοὺς τῆς Καστορίας, Македоника 25 (1985–1986) 386–387.

⁹ Када у заграду стављамо „без датавања“, то значи да аутор кога наводимо није ставио време настанка одређене зидне декорације.

¹⁰ Уп. нашу напомену 1.

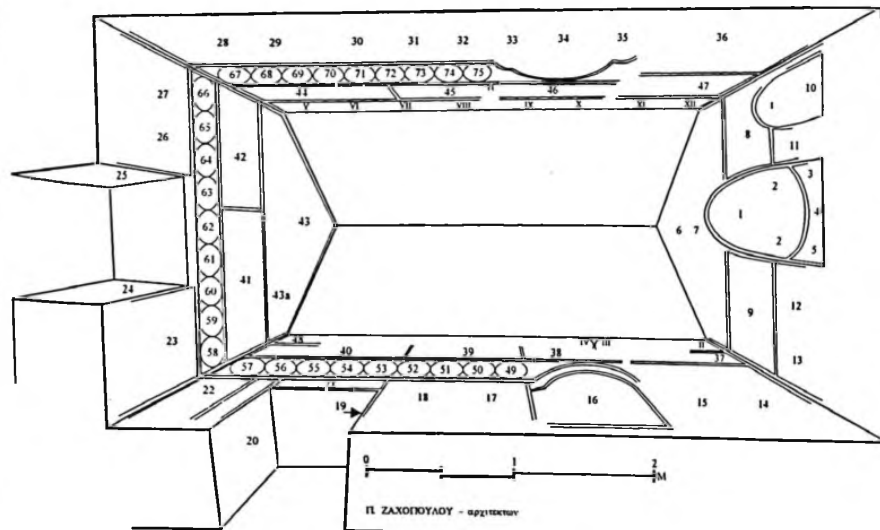

Схема распореда живописа у Светом Ђорђу тоу Βουβοῦ (по Е. Цигаридису)

ли Град кесара Новака на Преспи (1368/1369). Треба ипак нешто рећи о структури овог чланка. Цигаридас се одредило да донесе схему распореда са бројевима и листу сачуваног сликарства наоса XIV века, и потоњих слојева у истом простору.¹¹ Публиковао је и 23 слике у боји. У расправном делу углавном се држао иконографске, типолошке и стилске анализе изабраних представа олтарa и наоса, како би поткрепио своју основну тезу да зидно сликарство Светог Ђорђа датује у време до освајања града од стране Турака (1385),¹² иако је у уводу књиге написао „око 1385“¹³ Други истраживач, коме је живопис Светог Ђорђа био у жихи интересовања, је Смиљка Габелић,¹⁴ бавећи се односом сликарства у Лесново (припрата, 1349) и у нашој цркви. Држећи се ставова, разуме се са примерима, „дупликати ликова“, „идентичне стилске карактеристике“, „поставеивање ових зографа“, она је закључила „да треба претпоставити“ да је сликар из Костура дошао у Северну Македонију после Душанових освајања овог града (1343), и да је Лесново „млађе од костурских храмова“¹⁵ (Светог Ђорђа тоу Βουβοῦ и Светог Николе тоу Τζώτζα, прим. И. М. Ђ.). Не желећи да

¹¹ Е. Цигаридас, Τοιχογραφίες, 214–215.

¹² Ibid., 224–225.

¹³ Ibid., 9.

¹⁴ С. Габелић, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 215–216.

¹⁵ Исто, 216.

улазимо у полемику, приметимо да су аналогије које наводи С. Габелић углавном питање типолошких сличности, и да је лесновско сликарство један од примера занимљивог процеса стилског трајања одређених форми од четрдесетих до осамдесетих година XIV stoleћа. Једноставно, неки сликарски предлози су у употреби дуже време, посебно у провинцијским радионицама.

О циљевима овог рада говорили смо у уводу. На првом месту је грађа — сачувано сликарство XIV века у Светом Ђорђу. Због тога доносимо публиковану схему код Цигаридаса и списак који смо ми сачинили на основу те схеме и бројева које је он употребио да би представио распоред.¹⁶ По нашим истраживањима тај списак је следећи:

1. *Богородица Панџанаса са Христом на престољу између два херувима*; 2. *Служба архидјереја*; 3. *свети Јован Златоусти*; 4. *Агнец*; 5. *свети Василије Велики*; 6. *Вазнесење*; 7. *свети Убрус*; 8. *арханђео Гаврило из Благовести*; 9. *Богородица из Благовести*; 10. *свештени Стефан Првомученик као архиђакон?* (данас је ту Мртав Христос из два слоја, која не припадају првобитном сликарству); 11. *свети Евлп*; 12. *свештени Атанасије Велики*; 13. *свештени Григорије Богослов*; 14. *свети Кирил Александријски*; 15. *свети Јован Милостиви*; 16. *фреско-икона свештог Ђорђа на престољу под сликаним оквиром од фреско-малтера са маскама на колонијалама*; 17. и 18. *свештени Теодоре — Тирона и Сирајимлаја из сегманџа неба благосиља Христос Еланули*; 19. *свештени Марина чекићем убија ђавола*; 20. *Херувим*; 21. *место за исписивање ктиторског натписа*; 22. *свети Онуфрије*; 23. *арханђео Михаило*; 24. *Голготски расцветали крст са криптограмима*; 25. *свети Симеон столпник*; 26. *Свети Константин*; 27. *света Јелена*; 28. *свети Артемије*; 29. *свети Меркурије*; 30. *свети Прокопије*; 31. *свети Димитрије*; 32. *свети Никола*; 33. *Богородица у Деизису*; 34. *Христос у Деизису*; 35. *свети Јован Претеча у Деизису*; 36. *Визија светог Петра Александријског*; 37. *Рођење (фрагменти)*; 38. *Сретење (доњи део сцене)*; 39. *Васкрсење Лазарево (доњи део сцене)*; 40. *Улазак у Јерусалим (леви део само доња половина, десни готово у потпуности сачуван)*; 41. *Успење*; 42. *Пут на Голготу*; 43. *Преображење*; 43а. *пророк Данил*; 44. *Распеће са два разбојника*; 45. *Оплакивање*; 46. *Мироносице на гробу*; 47. *Силазак у ад*; 48. *неидентификовани ситарозавештени праведник*; 49. *свети Кузман*; 50. *свети Дамјан*; 51. *свети Пантелејмон*; 52. *свештени Јермолај*; 53. *свештени Григорије, можда Чудотворац*; 54. *свештени Авиј*; 55. *свети Самона*; 56. *свети Гурија*; 57. *свети Трифун*; 58. *свештени Маркијан*; 59. *свештени Мартирије*; 60. *свештени Јаков Персијанац*; 61. *свештени Јевстајиније*; 62. *света Јулита*; 63. *свети Кирик*; 64. *свештени Викентије*; 65. *свештени Виктиор*; 66. *свештени Мина*; 67. *свештени Никија*; 68. *свети Христофор*; 69. *свештени Сирајониј*; 70. *свештени Вахс*; 71. *свештени Сергије*; 72. *свештени Јелисавеја*; 73. *пророк Захарија*; 74. *свештени Ана*; 75. *свештени Јоаким*.

Пре него што се посветимо објашњењу идентификације појединих представа, нарочито зоне попрсја, морамо констатовати да је зидно сликарство Све-

¹⁶ У нашем списку курзивом су наглашене промене у односу на оно што доноси Е. Цигаридас. Он није идентификовао ликове под бројевима 48, 52–54, 58–61, 64–67, 69–75, а погрешно под 12. и 13. Cf. infra.

тог Ђорђа у горњим зонама наоса и олтара доста страдало, натписи-легенде су уништене или оштећене, још није извршено чишћење, те је Е. Цигаридас често вршио идентификацију на основу типолошке анализе. Међутим, иако је то могао с обзиром на сачувани део живописа костурске цркве Светог Николе του Κυρίτζι, коју он наводи као блиску аналогију, да и код других ликова исто учини, то се није десило. Такође, речено је у уводу, морао је да уложи више труда при ишчитавању натписа-легенди. На крају, једна примедба опште природе. Е. Цигаридас, као уосталом и други истраживачи, користи се термином „непознати“ што је погрешно, јер је лик очуван, само је питање идентификације која се обавља путем типолошких истраживања, упоређењем са најближим аналогијама, и литерарним изворима. Дакле, данашње стање методологије у историји уметности подразумева употребу свих средстава.

Изузимајући наше мале интервенције на Цигаридасово представљање програма, пошто се то може видети делом на репродукцијама а делом у тексту, ми смо се определили за онај ред који је код њега публикован заједно са цртежом. У ниши протезиса данас је Мртав Христос (10) који не припада првобитном сликарству. На његовом месту био је вероватно свети Стефан Првомученик као архиђакон. Да то претпостављамо наводи нас распоред Светог Николе του Κυρίτζι, где су очуване фигуре светог Стефана у ниши протезиса, и до њега је на истом зиду олтара ђакон Евлп.¹⁷ На источном зиду јужне стране олтара приказани су свети Атанасије Велики (12) и свети Григорије Богослов (13). Лако се препознају. Први је проћелав са дугачком, широком брадом, али раздељеном, док је други такође проћелав и са пуном дугачком, широком брадом. У највишој зони наоса, изнад Великих празника, сачувало се само једно попрсје (48). Реч је о неидентификованом старозаветном праведнику, пошто се може прочитати ΔΥ[ΚΑΙ]ΟΣ. Ред светих лекара на јужном зиду, у зони медаљона, завршава се светим Јермолајем (52) који је до светог Пантелејмона (51). Они се по правили заједно сликају. Ово је учињено управо у Светом Николи του Κυρίτζι,¹⁸ с тим што у Светом Ђорђу свети Јермолај не држи обавезни кодекс. До њега је архијереј (53) од кога смо прочитали ΓΡ[Η]ΓΟ[ΡΙ]ΟΣ, врло вероватно Чудотворац.¹⁹ „Непознати“ свештени (54), како каже Цигаридас, до светог Григорија је свети Авиј, и то је лако установити. Наиме, за њим следе са сачуваним натписима свети Самона (55) и свети Гурија (56). Њих тројица се заједно представљају,²⁰ а свети Авиј је био ђакон како је и овде приказан са дарохранилицом у левој руци. Почев од јужног зида, на западном су два млада мученика. Први је свети Маркијан (58), док је други по сачуваним словима натписа — Μ[Α]Ρ[Τ]Ι[Υ]ΡΙΟΣ — свети

¹⁷ По нашим белешкама.

¹⁸ По нашим белешкама.

¹⁹ Наша претпоставка заснива се на представама овог свештеника у реду попрсја мученика у костурским црквама Светих Арханђела и Светог Атанасија, cf. С. Πελεκаниδης — Μ. Χατζιδάκης, *Καστοριά, Αθήνα* 1984, 95, 108.

²⁰ Тако је, на пример, у костурским Светим Арханђелима, cf. *ibid.* 95, а није на одмет помнути да је у Костуру сачувана црква Света три — Самона, Гурије и Авије, cf. *J. Siscu, op. cit.*, 76–78, са живописом из 1401. године.

Мартирије (59), иначе цариградски мученици, који се и по Ерминији Дионисија из Фурне сликају заједно.²¹ До њих је свети Јаков Персијски (60), по натпису ΙΑΚΩΒΟΣ Ο ΠΕΡΣΗΣ и препознатљивој капи. Следећи се такође може идентификовати по натпису — ΕΒΣ[ΤΑΘΙΟΣ] — као свети Евстатије Плакида. Од последње тројице, на северном делу западног зида, једино средишњи представља проблем. Наиме, до северног зида је сигурно свети Мина (66), лако препознатљив, и до њега је старији светитељ чије име почиње са ΒΗ (65), а до светог Евстатија је млад светитељ (64). По Ерминији²² следе свети Мина, Виктор и Викентије као младићи, па претпостављамо да су овде Виктор, Викентије и Мина, с тим што је средишњи лик или неки други светитељ, или му је иконографија измењена. За најзападнијег на северном зиду нема сумње да је свети Никита (67). Он личи на Христа а насликан је и у Светом Николи тоу Κυρίτζι, где је сачуван натпис. Ово тим пре што је у обе костурске цркве, у Светом Николи и Светом Ђорђу, до светог Никите свети Христофор.²³ Ако бисмо се држали распореда у Светом Николи тоу Κυρίτζι, следећа тројица треба да буду свети Стратоник (69), свети Вахх (70) и свети Сергије (71). По иконографији у две поменуте цркве они су јако слични,²⁴ али у Светом Николи свети Стратоник није до светих Вахха и Сергија. Да су свети Вахх и Сергије, чији је култ нарочито штован у српским земљама,²⁵ заиста насликани у Светом Ђорђу показују нам ликови свете Ане (74) и светог Јоакима (75), који су у Светом Николи тоу Κυρίτζи до њих,²⁶ а у Светом Ђорђу између њих су уметнута још два лика, такође лако препознатљива — света Јелисавета (72) и пророк Захарија (73). Дакле, ред по реду на северном зиду завршавао се, односно отпочињао пошто је источни део храма значајнији од западног, са родитељима светог Јована Претече (35) и родитељима Богородице (33), двоје заступника људског рода на Страшном суду, представљеног испод њих у виду Деизуса.

Зидно сликарство у Светом Ђорђу тоу Βουνοῦ није, понављамо, натписима или историјским изворима датовано. Због тога се намеће провера аналогича које су до сада наведене. В. Ј. Ђурић²⁷ је видео везу између Малог Града на Преспи (1368/1369), Светог Атанасија у Костуру (1383/1384) и Христа Живоодавца у Борју (1390). Е. Киријакудис²⁸ је узео у обзир ове примере али им

²¹ *Denys de Fourna*, Manuel d'icographie chrétienne, éd. A. Papadopoulou-Kerameus, S. Pétersburg 1909, 158, где пише „млади“, како су усталом и приказани на западном зиду костурских Светих Арханђела, по нашим белешкама. Овде морамо исправити угледне истраживаче, cf. *С. Пелеканидис — М. Хадзидакис*, op. cit., 95, пошто су у њиховом списку Светих Арханђела представљени само света Јулита и свети Кирик (42, 44). Међутим, до свете Јулите је свети Маркијан а до светог Кирика свети Мартирије. Ово и не бисмо помињали јер су и у Светом Ђорђу тоу Βουνοῦ на западном зиду света Јулита и свети Кирик. За свете Маркијана и Мартирија cf. Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 256, nap. 153, и 259, nap. 181 (М. Марковић).

²² *Denys de Fourna*, op. cit., 157.

²³ Cf. *С. Пелеканидис*, *Καστοριά*, πλν. 158 β.

²⁴ По нашим белешкама.

²⁵ В. Ј. Ђурић, Црква Св. Петра у Богдашићу и њене фреске, Зограф 16 (1985) 29–30.

²⁶ По нашим белешкама.

²⁷ Cf. нашу напомену 4.

²⁸ Cf. нашу напомену 5.

је придодео две костурске цркве — Свете Арханђеле Таксијархе (1359/1360) и Светог Николу тоу Κυρίτζи (недатовано), и притом је за ову другу саопштио да се налази у кругу „серије“ споменика друге половине XIV века — фреске у католикону Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера (1358–1364), параклис Светог Григорија у Богородници Перивлепти у Охридду (1364/1365), Полошко (раније се мислило око 1370, данас се зна да је 1343–1345)²⁹ и Свети Климент Стари у Охридду (1378). У првом обраћању научној јавности Е. Цигаридас, напред смо записали, навео је и део живописа у костурском Светом Николи тоу Τζώτζα.³⁰ Драгоцен допринос познавању рада сликарске радионице даје Г. Суботић, који, чини се с правом, мисли да је иста сликарска радионица (Мали Град, Свети Атанасије у Костуру, Борје) стварала и „знатно раније“, и да су фреске Светог Ђорђа у Полошком њихово дело „у свој својој зрелости“.³¹ На крају, поред наведених фреско-декорација Е. Цигаридас се, да би објаснио неке иконографске појаве, послужио већим бројем цркава, али је при одређивању времена настанка Светог Ђорђа тоу Βουνοῦ остао код горе наведеног списка стилски и иконографски сродних живописа, изузимајући Полошко. Он је прво закључио да су Свети Ђорђе и Свети Никола тоу Κυρίτζи настали „у периоду од 1368/1369. до 1388/1389“,³² да би на самом крају свог великог чланка Светог Ђорђа ставио пре пада Костура под турску власт (1385).³³

Ми не желимо да оспоримо готово све предложене аналогиче које у крајњој линији треба да бар оквирно датују зидне слике Светог Ђорђа, али су претходни истраживачи испустили из вида живопис цркве Богородице Захумске на обали Охридског језера, декорацију изведену по налогу тадашњег епископа Деволског Григорија 1361. године.³⁴ Фреске у Зауму су прилично оштећене, нарочито у горњим и средњим зонама, али зато нам је остала за упоређења доња зона стојећих фигура. Но, пре него што приступимо представљању нашег мишљења, упозоравамо на опште место историје уметности: стилска анализа као део тзв. атрибутивног метода је веома осетљива област. Од истраживача се, наиме, тражи разазнавање промена на одређеној слици, промена насталих током векова, и покушај да се спозна првобитни изглед. Уз то иде већ доказана констатација да су се исти уметници временом у ликовном приступу мењали. За први став навешћемо разлику између неочишћених и очишћених фреска у чувеној Сикстинској капели у Ватикану, а за други начин рада Михаила и Евтимија у Охридду и потом у Србији.³⁵

²⁹ За време осликовања Полошког cf. *Ц. Грозданов — Д. Ђорнаков*, Историјски портрети у Полошком, Зограф 14 (1983) 63.

³⁰ Cf. нашу напомену 6.

³¹ *Г. Суботић*, op. cit., 118.

³² *Е. Цигаридас*, op. cit., 224.

³³ *Ibid.*, 225.

³⁴ *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 103–120.

³⁵ В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 18–19, 49–52.

Конечно, који су то примери који нас воде уверењу да је порекло заумских мајстора био град Костур?³⁶ На првом месту је Деизис у Светом Ђорђу тоу Βουβοῦ,³⁷ као и представа светог Николе до њега.³⁸ У наосу Заума, познато је, нема Деизиса, али нам зато друге представе указују на готово истоветност сликарског поступка — обрада лица, косе, браде, начин сенчења. Типолошке карактеристике су такође присутне. Христос Страшни судија у Зауму (на јужном зиду)³⁹ одговара Христу из Деизиса у костурском Светом Ђорђу. Занимљиво, Богородица у Деизису у Костуру⁴⁰ истоветна је са заумском светом Аном која доји малу Богородицу (северни зид).⁴¹ Лик светог Николе је готово идентичан у обе цркве,⁴² у Зауму је на јужном зиду до Христа Страшног судије, у Костуру је до Деизиса на северном зиду. Постоје и друге паралеле, које могу бити резултат ликовног поступка, али и типолошких сличности. Као пример наводимо Визију светог Петра Александријског. Свети Петар Александријски је у обе цркве са тонзуром и колмованом косом, док је Христос у двострукој мандорли са зрацима, а тканина око тела му је постављена идентично.⁴³ У костурској цркви, да би нагласили образине светог Николе, уметници са две паралелне линије иду од подочњака, преко ивице косе и браде, до доњег краја образа. Овај начин је у Зауму примењен на лику светог Антонија, на северном зиду наоса.⁴⁴ На крају, глава арханђела Гаврила из Благовести у Светом Ђорђу⁴⁵ готово је „пресликана“ у Зауму, што показује глава слушнице у Рођењу Богородице у Зауму.⁴⁶

Од претходних истраживача произашао је подужи списак цркава са зидним сликарством друге половине XIV столећа, у Костуру и ван њега, често на територијама под српском влашћу. Заиста се може говорити о иконографским, програмским, па и типолошким сличностима, мада нам се чини да је Е. Цигаридас у првом обраћању научној јавности био најближи решењу овог питања, где је датовао фреске Светог Ђорђа тоу Βουβοῦ „у трећу четвртину века“.⁴⁷ У поменутој књизи о зидном сликарству Палеолога у Македонији он одустаје од тог става, али је притом важно истаћи да је Цигаридас овде с правом повезао само две костурске цркве — Светог Ђорђа и Светог Николу тоу Курџи.⁴⁸ Пошто

³⁶ Ц. Грозданов, нав. дело, 120 је добро закључно да заумски мајстори нису из Охрида и да су из друге средине.

³⁷ Е. Цигаридас, *op. cit.*, елк. 140.

³⁸ *Ibid.*, елк. 143.

³⁹ Ц. Грозданов, сл. 69.

⁴⁰ Е. Цигаридас, *op. cit.*, елк. 139.

⁴¹ Ц. Грозданов, сл. 75.

⁴² Е. Цигаридас, *op. cit.*, елк. 143; Ц. Грозданов, сл. 68.

⁴³ По нашим белешкама.

⁴⁴ По нашим белешкама. Иначе, овај начин уоквиравања образина видљив је у Светом Ђорђу и код других ликова *cf.* Е. Цигаридас, *op. cit.*, елк. 135, 137, 141.

⁴⁵ *Ibid.*, елк. 126.

⁴⁶ Ц. Грозданов, сл. 86.

⁴⁷ *Сг. нашу напомену 8.*

⁴⁸ *Сг. нашу напомену 32.*

2

3

2. Свети Ђорђе тоу Βουβοῦ,
Деизис.

3. Богородица Захумска, Охрид,
Света Ана као млекопитателница,
детал.

4 5

6 7

3. Свети Ђорђе του Βουνοῦ, Деизис, Исус Христос.

4. Богородица Захумска, Охрид, Христос Страшни судија, детаљ.

5. Свети Ђорђе του Βουνοῦ, свети Никола, детаљ.

6. Богородица Захумска, Охрид, свети Никола, детаљ.

ниједна није датована, осим закључка да се ради о другој половини XIV века, онда нам остаје једино живопис Заума из 1361. године. Због свега што смо саопштили, мишљења смо да су два костурска храма осликана око те године, нешто пре или нешто касније.

Да бисмо оправдали наше речи да су фреске Светог Ђорђа του Βουνοῦ настале „у доба српске власти Костуром током друге половине XIV века“, саопштене у уводном пасусу, дужни смо се укратко осврнути на догађаје и изворе од последњих година шесте до првих година девете деценије. Не мали број истраживача посветио се овом питању, а један од њих, Г. Суботић,⁴⁹ директно је упозорио: „Сви сегменти прошлости ове веома снажне тврђаве нису поједнако добро осветљени“.⁵⁰ Он је ради тога сабрао сва досадашња сазнања и, разуме се, дао своје виђење. Као аутентични извори истичу се два ктиторска натписа. Први има годину 1359/1360, налази се у костурској цркви Светих Арханђела, и у њему пише да је извесни јеромонах кир Данило обновио храм „за царевања Симеона Уроша и његовог сина Јована Дуке“.⁵¹ Други је са годином 1383/1384. у цркви Атанасија, где арбанашка властела Стоја и Тодор Музаци обнављају и осликавају храм „за владе исте преблагородне браће господина Стоје и господина Теодора Музаци“.⁵² Дакле, први је настао после обнове српске власти у Костуру, док је други из времена када градом влада арбанашка властела Музаци. Осталу грађу представљају две историје, једна из средине XV века Византинца Лаоника Халкокондила и друга Дубровчанина Мавра Орбина са почетка XVII столећа, као и хроника породице Музаци коју је написао Јован Музаци почетком XVI века.⁵³ Пре него што изнесемо закључке и ставове много позванијих од нас, упутно је указати на једно занимљиво запажање. Наиме, још је Раде Михаљчић,⁵⁴ расправљајући о датуму битке код Ахелоја (фебруар–август 1359), приметно да Симеон Палеолог још августа 1359. године издаје хрисовуљу манастиру Светог Ђорђа у Завлантији, и да је то вероватно први документ после преузимања власти у Тесалији. У повељу не пише где је издата, али се подразумева из текста, због директно исказаног Симеоновог права над Трикалом и детаљног познавања Трикале и области око ње,⁵⁵ да је Симеон већ августа 1359. преместио своју престоницу из Костура у Трикалу. Ако је то тако, онда морамо подсетити да је натпис у костурским Светим Арханђелима исписан између 1. септембра 1359. и 31. августа 1360, што даље значи да је за јеромонаха кир Данила Костур у „држави“ Симеона Палеолога, а сам цар није више столовао у том граду. С тим у вези је и чињеница да ктиторски натпис у једном храму, бар кад је реч о владару, мора да пружи тачне податке. Идући даље, долазимо до казивања Мавра Орбина како је Костур био град српског великаша

49 Г. Суботић, Манастир Богородице Месониспотице, ЗРВН 26 (1987) 156–160.

50 Исто, 156.

51 А. Орландос. Τὸ βυζαντινὸ μνημεῖο τῆς Καστορίας, АВМЕ Δ'2 (1938) 97–98.

52 Г. Суботић, нав. дело, 161; за превод cf. В. Ј. Ђурић, Мали Град. 39.

53 Све сабрано и коментарисано код Г. Суботић, нав. дело. 159–162.

54 Р. Михаљчић, Битка код Ахелоја, Зборник Филозофског факултета XI-1 (1970) 274.

55 А. Солојева — В. Мошин, Грчке и неке српских владара, Београд 1936, 217–229.

Радослава Хлапена, а потом младог Марка, сина краља Вукашина. Од Марка је, по хроници куће Музаки, члан ове породице деспот Андрија II изгледа почетком осме деценије освојио Костур.⁵⁶ Све у свему, овај значајан град на самом северу Тесалије био је свакако под српском управом од краја шесте до почетних година осме деценије XIV столећа. Напоследку, пошто смо установили да су костурски мајстори, врло вероватно они који раде у Светом Ђорђу του Βουνοῦ, извели живопис у Зауму 1361, онда нам се чини као сасвим прихватљив закључак да је наша костурска црква осликана у доба српске власти. По чијој наруџбини, остаће, изгледа, заувек непознато.

Ivan M. Djordjević

ON XIV CENTURY WALL PAINTINGS FROM THE CHURCH
OF AGIOS GEORGIOS TOY BOYNOY IN KASTORIA

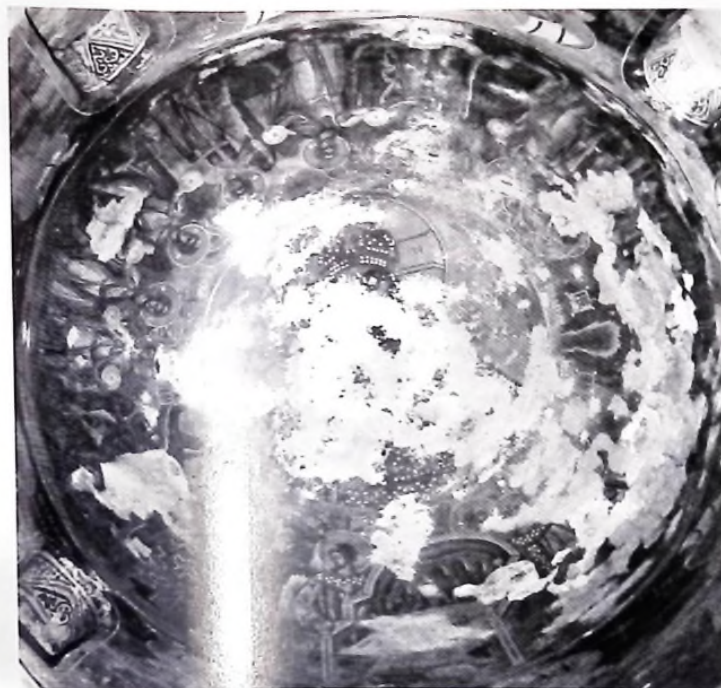
Lately, researchers have shown an increased interest in the XIV century frescoes from the church of Agios Georgios του Βουνοῦ in Kastoria although academic circles have for some time already been familiar with them, greatest credit for their publication goes to Euthymios Tsigaridas (1999). However, his "reading" of the program of decoration is on the one hand incomplete while on the other his dating displays some ambiguity. In his first article on the frescoes from the church of Agios Georgios, published in the periodical *Μακεδονικά*, this author placed them in "the third quarter of the XIV century" while in his book on wall paintings of the Palaiologan era in Macedonia he wrote that they were painted some time between 1368/1369 and 1383/1384, that is "around the year 1385".

Using the method of listing the disposition of frescoes within a church standard in Greek scientific circles, along with a scheme of their disposition E. Tsigaridas also offered a list of representations with corresponding numbers of the scheme itself. This being a practical solution, we shall also abide by it in order to present in the most direct manner our identification of holy personages overlooked by Tsigaridas. In this task we achieved best results relying mostly on typological and iconographic parallels. We thus managed to identify St. Athanasios the Great (12) and St. Gregory the Theologian (13) in the altar, Sts. Hermolaos (52), Aviva (54), Vicentios (64), Victor (65), Menas (66), Niketas (67), Stratonikos (69), Bacchos (70), Sergios (71), Anne (74), Joachim (75), Elisabeth (72) and prophet Zacharias (73) in the register of half-figures. Based on our reading of the inscriptions, we identified St. Gregory, perhaps the Thaumaturgos (53), St. Jacob the Persian (60), St. Eustathios Placidus (62), also in the zone of half-figures.

The second part of this article focuses on a re-examination of Tsigaridas's "new" dating of the frescoes in question as well as of the ideas proposed by other researchers regarding the activity of artistic workshops from Kastoria during the se-

cond half of the XIV century. Along with a number of familiar analogies, we also relied on comparison of these wall paintings to those found in the church of the Virgin Zahumska on the shores of Lake Ohrid (1361). We pointed out significant similarities, practically identical artistic approaches, between paintings from Ohrid (Christ the Great Judge, St. Anne Galaktotrophousa, Vision of St. Peter of Alexandria, servant girl from the Nativity of the Virgin) and a number of representations from the church of Agios Georgios from Kastoria (such as the figure of Christ, the Virgin Mary from the Deesis, St. Nicholas, Vision of St. Peter of Alexandria, the archangel Gabriel from the Annunciation). Bearing in mind the fact that the church of Agios Georgios του Βουνοῦ was never precisely dated, we concluded that the fresco paintings in this church were created around the year 1361, give or take a year or two, and certainly during the period of Serbian rule in Kastoria. Finally, we also had to take into consideration historical conditions of the second half of the XIV century in Kastoria. Based on authentic ktetors' inscriptions found in two churches in this city, two different Histories written in the XV and XVI centuries and a XVI century chronicle, we established that Serbian administration of this significant city at the northernmost part of Thessaly lasted from the final years of the sixth decade to the first years of the eighth decade of the XIV century.

⁵⁶ Уп. Г. Суботић, *нав. дело*, 160–161.

1

1. Северозападна купола припрате Богородичине цркве манастира Трескава, Христос Цар царева, Царски деизис и Небески Двор, снимко Б. Миљковић.

2. Царски деизис, Богородица Царица, Хетмасија, Небески двор, свети Димитрије, свети Георгије, детаљ, фото документација Института за историју уметности, Београд.

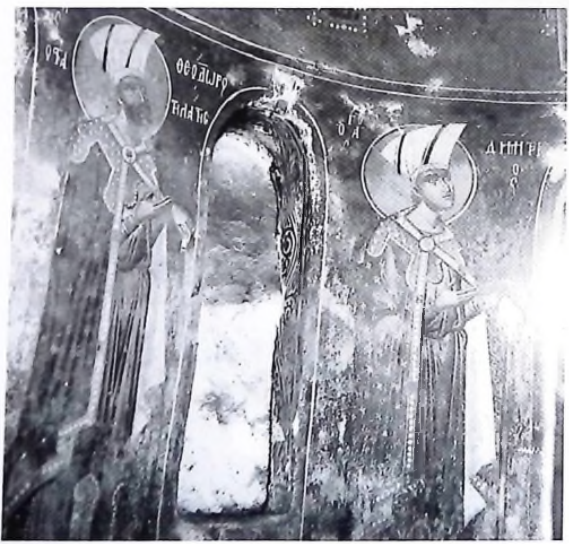

2

3

4

3. Анђеоски чинови, Господства и Начала, детаљ,
 фото документација Института за историју уметности, Београд.

4. Свети Теодор Стратилат, свети Димитрије, детаљ,
 фото документација Института за историју уметности, Београд.

5

6

5. Власти, детаљ,
 фото документација
 Института за
 историју
 уметности,
 Београд.

6. Свети
 Меркурије,
 свети
 Прокопије,
 детаљ, фото
 документација
 Института за
 историју
 уметности,
 Београд.

СВЕТЛАНА СМОЛЧИЋ-МАКУЉЕВИЋ

ЦАРСКИ ДЕИСИС И НЕБЕСКИ ДВОР У СЛИКАРСТВУ
XIV ВЕКА МАНАСТИРА ТРЕСКАВАЦ
ИКОНОГРАФСКИ ПРОГРАМ СЕВЕРНЕ КУПОЛЕ ПРИПРАТЕ
ЦРКВЕ БОГОРОДИЧИНОГ УСПЕЊА

У северозападној куполи припрате Богородичине цркве манастира Трескавац (1334–1343) насликана је сложена симболичка композиција, просторно осмишљена у три концентричне зоне: Христос Цар царева, Царски денсис са Хетимасијом и небеским силама и Небески двор. У овом раду покушавамо да јасније дефинишемо иконографски програм северозападне куполе у односу на византијско уметничко наслеђе, као и да протумачимо његове основне карактеристике.

I

У северној куполи припрате Богородичине цркве манастира Трескаваца који се налази на удаљености од око десет километара северозападно од Прилепа (Македонија), очувана је сликарска целина која потиче из периода владавине краља Душана 1334–1343. Настанак двокуполне припрате, северне капеле, јужног брода и сликарства датован је на основу даровних хрисовуља манастиру и портрета краља Душана.¹ Композиција у северној куполи део је сложено промишљеног сликарског програма припрате заједно са Менологом који украшава све преостале зидове и попрсјем Христа Емануила у јужној калоти.²

¹ Б. Бабић, Кој бил ктитор на живописот на егзорнартексот во црквата св. Успение Богородичино во манастирот Трескавец, Стремеж 4, Прилеп 1961, 48–51; Л. Славева, В. Мошин, Грамотите на Стефан Душан за манастирот Трескавец, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија IV, Скопје 1981, 55–175; Л. Славева, В. Мошин, Српски грамоти од Душаново време, Прилеп 1988, 107–120.

² Попис фресака извршио је Бошко Бабић, Живописот од егзорнартексот на црквата на манастирот Трескавец, Стремеж 4, Прилеп 1961, 52–60; *исти*, Манастирот Трескавец со црквата св. Успение Богородичино, Споменици, 37–52. Пописом и иконографијом Менолога бавили су се: З. Расолкоска-Николовска, Фрески од календарот во манастирот Трескавец кај Прилеп, Културно наследство 2 (Скопје 1961) 45–56; П. Мијовић, Менолог, Београд 1973, 40–41, 65–67, 307–315; М.

Иконографија фресака северне куполе привукла је пажњу више истраживача. О њој се, понајвише, писали Светозар Радојчић, Павле Мијовић и Цветан Грозданов. Светозар Радојчић први тумачи и идентификује композицију Небеског двора из Трескавца.³ Нешто касније, када тумачи програм у северној куполи, сматра да је композиција Христа Цара царева и Царског деисиса инспирисана симболиком 45. псалма и текстом Псеудо-Дионисија Ареопагита, а да је представа Небеског двора одраз упоређивања небеског царства са земаљским.⁴ Павле Мијовић утврђује есхатолошки карактер представе деисиса који због присуства Хетимасије повезује са идејом Страшног суда, а свете ратнике у велмошкој одећи из Небеског двора и Богородицу Царицу тумачи у симболици 45. псалма.⁵ Најпосле, Цветан Грозданов тумачи представу из трескавачке куполе као последицу литургијског утицаја специфичне варијанте Великог входа где Христа Цара види као евхаристичну жртву.⁶

У досадашњем проучавању трескавачког сликарства истраживачи нису изнели јединствено мишљење о карактеру иконографског програма северне куполе Богородичине цркве манастира Трескавац и нису уочили паралеле са старијим византијским сликаним програмима куполе. Задатак овог рада јесте покушај јаснијег дефинисања иконографског програма посматраног у односу на византијско уметничко наслеђе, и тумачење његових основних карактеристика.

Декорацију северозападне куполе припрате цркве Богородичиног успења манастира Трескавца чини сложена симболичка целина. У темну калоте насликан је Христос Цар царева. Деисис са Хетимасијом, Богородицом Царицом и фигуром за коју се са сигурношћу не може рећи да ли представља светог Јована Претечу или пророка и цара Давида, окружен хором анђеоских сила, налази се у прстenu калоте. Трећи део ове велике композиције, свети мученици-ратници одевени у велмошке одежде представљени су у тамбуру куполе. Оштећено попресе Христа Цара царева у темну северозападне калоте носи натпис (IC) XC O BAC(IAEYC TΩN BA)CIEYONTΩN.⁷ У нимбу је био, сада само делимично сачуван, натпис O ΩN.⁸ На попресу Христа, премда оштећеног инкарната препознају се царске инсигније — царска круна, камелавкион, нај-

Глигоријевић-Максимић, Сликани календар у Трескавцу и стихови Христифора Митилског, Зограф 8 (1977) 260–266.

³ Када тумачи програм сликарства доње зоне цркве Светог Димитрија у (Сушици) Марковом манастиру, Царски деисис са Небеским двором, утицајем апокрифног житија светог Василија Великог, С. Радојчић помиње и сличан иконографски пример у Трескавцу, в. у Фреске Марковог манастира и живот св. Василија Великог, Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 216.

⁴ С. Радојчић, Старо српско сликарство, Београд 1966, 153–155.

⁵ П. Мијовић, Менолог, Београд 1973, 138–140, 148–152.

⁶ Ц. Грозданов, Христос Цар, Богородица Царица, небесните сили и светите војни во живописот од XIV и од XV век во Трескавец, Културно наследство XII–XIII (Скопје 1988) 42–43.

⁷ М. Глигоријевић-Максимић, Сликарство 14. века у манастиру Трескавцу, непубликована магистарски рад, Београд 1978.

⁸ Христос спитет је преузет из Светог писма (Егзодус III, 14, Откров. I, 4) — уп. М. Didron, Iconographie chrétienne, Histoire de Dieu, Paris 1843, 25.

свечанијег вида, опточена бисерима и драгим камењем, са препендулијама, такође, богато украшена хаљина, дивитисион и преко груди лорос.⁹

У прстenu калоте на источној страни насликана је деисисна молитва испред Приуроговљеног престола ΘΡΟ(ΝΟΣ).¹⁰ У симетричној представи као наступници људског рода у молитвеном ставу Престо flankирају Богородица, Μ(ΗΤ)ΗΡ Θ(Ε)ΟΥ, обучена као царица, и фигура светитеља.¹¹ Склопљених руку у усрдној молитви, повијеног тела и подигнуто главе ка Христу, Мати Божија на глави носи високу зракасту круну¹² која се при врху шири, украшену бисерима и драгим камењем, а испод ње мараму везену бисерима, која се спушта до рамена.¹³ Богородичина одора није у целини карактеристична за женски

⁹ J. Kollwitz, Das Bild von Christus dem König in Kunst und Liturgie der christlichen Frühzeit, Theologie und Glaube II, Paderborn 1947–1948, 95–117; K. Wessel, Christus Rex Kaiserkult und Christusbild, Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, mit dem Beiblatt Archäologischer Anzeiger, Band 68, Berlin 1953, 118–136; P. Bloch, Christus, Christusbild, Lexikon der Christlichen Ikonographie, I, Rom, Freiburg, Basel, Wien 1968, 403.

¹⁰ О пореклу иконографије Деисиса, термина и значења расправља Ch. Walter, Two Notes on the Deësis, Revue des études byzantines 26 (Paris 1968) 311–336; *idem*, Further Notes on the Deësis, REB 28 (1970) 161–187, са старијом литературом. Нове методолошке поставке у истраживању значења Деисиса дао је Antony Cutler, v. „Typical Trimorphon“ or Deviant Deësis? A Problem of Middle Byzantine Art and Literature, Ninth Annual Conference of Byzantine Studies, Abstract of Papers, November 4–6, 1983, 21; *idem*, Under the Sign of the Deësis: On the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature, Dumbarton Oaks Papers 41 (1987) 145–154, п. 2. Још о иконографији в. Thomas von Bogvat, Bemerkungen zur Deësis-Forschung, Festschrift für Klaus Wessel zum 70. Geburtstag, München 1988, 49–55; *idem*, Deësis, Lexikon der Christlichen Ikonographie, I, Freiburg 1968, 494–499; *idem*, Deësis, Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Stuttgart 1963, 1178–1186. Ј. Милевич, Происхождение Деисуса, Византия, Южние Славяне и древная Русь, западная Европа. Сборник статей в част В. Н. Лазарева, Москва 1973, 59–64. Т. Velmans, L'image de la Déësis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin, Cahiers Archéologiques 29 (1980–1981) 72–80; *ucāa*, L'image de la Déësis dans les églises de Géorgie et dans le reste du monde byzantin, Cahiers Archéologiques 31 (1982) 129–175. А. Weil Carr, Deësis, The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford 1991, 599–600.

¹¹ Ц. Грозданов сматра да је представљена личност у Трескавцу старозавестни цар и пророк Давид, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 107–109; *ucāa*, Христос Цар, Богородица Царица, 6; *ucāa*, Из иконографије Марковог манастира, Зограф 11 (1980) 92.

¹² Будући да не постоје у потпуности писани извори византијског и српског женског владарског или властојског костима или инсигнија, ликовна уметност пружа могућност поређења. Тако је могуће представљену круну на глави Богородице у Трескавцу упоредити са крунама сличног облика на портретима српских средњовековних владарки XIV века, као што је краљице Симониде у Грачаници у сцени мистичног венчања (Б. Тодић, Грачаница, Београд 1988, таб. XVIII), на ктиторском портрету у Краљевој цркви (Г. Бабић ову круну назива зупчаста, Краљева црква у Студеници, Београд 1988, 182, таб. ХХХIII), као и на портрету краљице, потоње царице Јелене, у Дечанима у сцени Акатиста Богородици, у апсиди јужног брода наоса, на западном зиду наоса у Дечанима и владарској композицији у припрати лесновске цркве (И. М. Ђорђевић, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина, Београд 1994, сл. 54).

¹³ Марама везене или осликане ткивине која се носи испод круне и спушта до рамена такође је карактеристичан украс за главу српских владарки XIV века. Њу носе српске краљице, али и жена деспота Јована Оливера, Ана Марија, на ктиторском портрету у Леснову — Г. Бабић, Les portraits des grands dignitaires du temps des tsars serbes. Hiérarchie et idéologie, Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 163.

Вео, копрена, застор који вероватно покрива потиљак (џеџ) помиње се код Псеудо-Кодина као део одешне највишег племства: деспота, севастократора, кесара и великог домаћника, такође прописане боје и везеног украса — Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, Introduction, texte et traduc-

средњовековни византијски или српски владарски костим. Она представља комбинацију владарског костима оличеног у круни и марами и свештеничког огртача. Огртач, закопчан аграфом, који је украшен великим крстовима опточеним бисерима и драгим камењем, како је већ примећено, подсећа на полиставрион.¹⁴ Испод огртача Богородица носи свечану хаљину, али и тканину која се попут епитрахила спушта до ногу.¹⁵

Насупрот Богородици, такође у молитвеном, заступничком ставу, је светитељ са свитком у левој руци са кога није могуће због оштећења прочитати текст на грчком језику. Он је обучен у свечани дворски костим, са огртачем који се везује копчом, аграфом, украшеном бисерима и драгим камењем; на глави има круну куполостаг облика. На слабо очуваним остацима фигуре јасно се види да се светитељева одећа састоји из тунике и огртача и да осим круне нема других обележја царске одоре.

Представљени трон, Хетимасија, тип је монументалног престола на који су положени светлоплава драперија и јеванђеље.¹⁶ Као по сведочанству псалма (18.10; 99.1; 80.1) и литургијског текста херувимске песме, иза самог престола насликан је један многооки херувим сигниран ПОЛУОМАТА ХЕРОУВИМ.¹⁷ Око Прируготовљеног престола стражу држи група анђела предвођена са сваке стране арханђелом обученим у царску далматику са лоросом, носећи скиптре.¹⁸

tion par Jean Verpeaux, Paris 1966, 142, 147, 149, 151; E. Piltz, Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque des Paléologues, Uppsala 1994, 75.

¹⁴ L. Grigoriadou, L'image de la Déesis royale dans une fresque du XIVe siècle à Castoria, Actes du XIVe Congrès international des études byzantines II, Bucarest 1975, 50.

¹⁵ Богородица се у истој одећи слика још у појединим приморима ове композиције из каснијег периода. Тако она носи хаљину са крстовима на фасади цркве у Зауму (1361) и у цркви Светог Николе у Костуру (1486), G. Millet, Byzance et non l'Orient, Revue Archéologique 5 (Paris 1908) pl. IX, и у деисисној композицији у наосу Богородичине цркве у Трескавцу — Ц. Грозданов, Христос Цар, Богородица Царица, сл. 6.

¹⁶ О иконографији представе в. Th. v. Boguy, Zur Geschichte der Hethimasia, Akten des XI Internationalen byzantinisten Kongresses, München 1958, 1960, 58–61. На сабору у Ефесу (431. г.) одобрено је постављање јеванђеља на трону, што указује на утицај разних литургијских текстова, а са њима и других представа (које упућују на страдање, крст) и утичу на различита тумачења ове представе.

Постављање јеванђеља на празан престо познато је у церемонијама везаним за васељенске саборе, где симболизује улогу Христа као судије и врховног владара и односи се на његову везу са свештенством. Постављање јеванђеља на престолима симболише Христову присутност, а идеја постављања јеванђеља као иконе Христове може се поредити са постављањем императорског портрета на трон у антици — уп. Ch. Walter, L'Iconographie des conciles dans la tradition byzantine, Paris 1970, 147–148.

О тумачењу Хетимасије као симбола Свсте Тројице у сценама Поклоњења архиепископа ул. Г. Бабих, Христолошке расправе у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава, ЗЛУМС 2 (Нови Сад 1966) 21–27.

¹⁷ F. E. Brightman, Liturgies Eastern and Western, Oxford 1896, 377; C. Lemy-Lassalle, Les changements en costume imperial dans la peinture murale italienne, Synthronon, Paris 1968, 190–191.

О функцији небеских бића, херувима и серафима у литургији в. М. Радујко, Чин узношења и раздробљења агнеса у Причешћу апостола из Богородичине цркве у Кинцвиси, Зборник радова Византолошког института 34 (1995) 212.

¹⁸ О империјалној одежди анђела у контексту неба в. H. Maguire, A Murder Among the Angels: The Frontispiece Miniatures of Paris. Gr. 510 and the Iconography of the Archangels in Byzantine Art, The Sacred Image East and West, ed. by Robert Ousterhout, Leslie Brubaker, Chicago 1995, 66.

У прстену тамбура приказана су анђеоска бића, са свим чиновима небеске хијерархије описане код Дионисија Ареопагита.¹⁹ Небеска бића приказана су тако да је у потпуности била усклађена хијерархичност просторног плана и представљене личности, као и поштовање познате поделе у три тријаде. Тако је прва тријада приказана уз центар деисисне композиције, те је први ред прве тријаде, серафим (ΣΕΡΑΦ(Ε)ΙΜ) насликан иза Богородице, док је други ред исте тријаде, херувим иза фигуре у царској одећи, а у подножју испод ногу херувима и серафима су престоли или тронове. Серафим и херувим међу крилима имају четвртасте лабаруме на којима је исписано три пута свет на грчком (ΑΓΙΟΣ, ΑΓΙΟΣ, ΑΓΙΟΣ),²⁰ као ознака литургијске молитве трисвете песме. Од херувима се, кружно, као серафиму, крећу остала анђеоска бића чије кретање у том смеру наглашава по један анђеоски из првог плана својим израженим покретом. То је ред заповедника који се крећу почевши од трећег реда средње тријаде — Власти, Силе (ΕΞΟΥ(Σ)ΙΑΤ) и Господства (ΚΥΡΙΟ)ΤΗΤΕΣ. Начала (ΑΡΧΑΙ) први из треће, последње тријаде, извршиоци, насликани су уз серафима. Власти су овде представљене са мачем, а господства, силе и начала имају у рукама скиптре. Анђели са сферама у рукама предводе сваку скупину небеских бића.

У тамбуру куполе, сви у истом ставу обраћања, испружене руке, другом се ослањајући на штап, подигнутих глава ка деисису у вишем регистру, насликани су свети ратници представљени у оновременим велмошким одежама. Свети Димитрије и свети Георгије наглашени су као предводници кружне сучељене поворке светих великодостојника. Светог Димитрија (ο αγ(ι)ος Δημητριος) следе свети Теодор Тирон (ο αγ(ι)ος Θεοδωρος ο Τύρων), свети Теодор Стратилат (ο αγ(ι)ος Θεοδωρος Στρατηλάτης), свети Прокопије (ο αγ(ι)ος Προκοπιος) и свети Меркурије (ο αγ(ι)ος Μερκουριος), а светог Георгија (ο αγ(ι)ος Γεωργιος), свети Артемије (ο αγ(ι)ος Αρτεμιος) и свети Евстратије (ο αγ(ι)ος Ευστρατιος). Положај светог Димитрија и светог Георгија наглашава вертикалу и хијератичност источне осе куполе у којој се у вишем регистру налази деисисна композиција. Изабрани свети мученици-ратници у одећи дворјана представљају најпоштованију кохорту у источнохришћанској уметности.²¹

¹⁹ Oeuvres complètes du Pseudo-Denis l'Aréopagite, Traduction, préface et notes par Maurice de Gandillac, Paris 1943, 205–224. О иконографији в. D. I. Pallas, Eine Differenzierung unter den Himmlischen Ordnungen (Ikonographische Analyse) Byzantinische Zeitschrift 64–I (1971) 55–60.

²⁰ Пророк Исаија 6, 2–3; Апокалипса 4, 8.

²¹ О иконографији светих ратника у Византији и култу код Срба до средине XIV века в. М. Марковић, О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 568–606. Сведочанство о култу највећих светих мученика и ратника јесте и податак о ношењу сликаних икона на платну, са ликовима четири велика мученика: светог Димитрија, светих Теодора Тирона и Стратилата и светог Прокопија, на једној, и светог Ђорђа на посебној, као церемонијалних владарских застава уз патру владара, приликом владарских свечаности које су пратиле Велике празнике у Цариграду — уп. Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, 196. Такође о примеру поштовања моћи ратника-мученика у Византији в. H. Maguire, Disembodiment and Corporality in Byzantine Images of the Saints, Iconography at the Crossroads, Papers from the colloquium sponsored by the Index of Christian Art Princeton University 23–24 march 1990, Princeton 1993, 78.

II

Премда подељен концентричним круговима и раздвојен бордуrom у три композиционе целине, иконографски програм северне куполе у Трескавцу представља јединствену композициону структуру чије се паралеле могу наћи у кругу византијске провинције на Кипру, у сликарским целинама куполе наоса од XII до XIV века.²² У прстену Богородица и свети Јован Претеча како у молитвеном ставу стоје с једне и друге стране Приготовљеног престола на којем су инсигније страдања, као иконографска паралела, по својој деисисној структури највише одговара програму куполе у Трескавцу.²³ Иста деисисна структура присутна је и у куполама кипарских цркава Панагија Канакарна у Литранкоми (XII век) и светог Темоаниана у Лиси (XIV век).²⁴ У деисисним композицијама кипарских купола наоса виђен је есхатолошки карактер програма што јасно указује да је он садржан и у програму северне куполе трескавачке припрате. У Трескавцу то потврђује и присуство Хетимасије у центру деисисне молитве, што јасно упућује на алузију о другом Христовом доласку.²⁵

Структурална особеност програмског решења северне куполе у Трескавцу, у односу на позната решења у Византији, јесу представе светих ратника у тамбуру куполе. На избор мученика-ратника, у деисисној целини, могло је да утиче и патристичко наслеђе у коме су мученици уз анђеле реторички навођени као посредници и заступници људи пред Христом (Ориген и Дионисије Александријски),²⁶ о чему сведочи и текст из друге половине XII века Григорија Антиохијског севастократору Константину Ангелу.²⁷ Као један од сигурних утицаја на формулисање деисисне композиције, у којој су мученици-ратници изабрани за заступнике, могла је да буде старија локална пракса у којој су они, крајем XIII и током XIV века, сликани често уз деисисне композиције у доњој

зони црква на територији Македоније.²⁸ Такав је случај, на пример, са Манастиром, црквом Светог Николе (1271),²⁹ прилепском црквом Светог Николе (1298)³⁰ и Светим Николом Болничким (1335–36).³¹

III

Уз структуралну особеност, композиција из Трескавца истиче се и иконографским приказом светитељских фигура. Литерарни извор за представу Христа који је сигниран као Цар цара и Богородице Царице јесу псалми 93.1 и 45.9 на основу којих је и деисис добио епитет *царски*.³² Исти псалми читани су на литургијском обреду проскомидије. Приликом покривања светих дарова звездицом и завршетка обреда Предложенога чита се стих псалма 93.1: *Господ царује*. *Обукао се у величанствено обукао се Господ у силу и ојасо се*.³³ Принцип хијератичности, по коме се честице просфоре ваде из предложених дарова и спремају за Евхаристију, у обреду Проскомидије послужио је у науци за објашњење представе деисиса.³⁴ Псалом *С десне стране стоји Царица у офирском злату, стоји Царица с десне стране Теби, одевена у пољане ризе, преукрашена чита се у тренутку када се честице просфоре, која је намењена у част и славу Богородице, сече и ставља с десне стране светог Хлеба*.³⁵ Давидов псалом 45.9 *Стоји Царица...* помиње се у аргенти Душанове опште Хиландарске повеље из 1348. године,³⁶ што сведочи да су литерарни извори за представу Царског деисиса били познати и актуелни у Душановој Србији.

Делови одеће у којој су представљени мученици-ратници у Трескавцу описани су у византијском спису Псеудо-Кодина као елементи одеће високих дворских великодостојника. Ратници у Трескавцу на главама носе високе капе

²⁸ Са својим тумачењем ове појаве уп. *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 39–40.

²⁹ *Д. Коцо*, *П. Миљковић-Пејек*, Манастир, Скопје 1958, 37–46.

³⁰ *G. Millet, A. Frolov*, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, III, Paris 1962, 28–30.

³¹ *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство XIV века, 37–45.

³² *L. Grigoriadou*, L'image de la Déesis royale, 42–52.

³³ *G. Babić*, Les chapelles annexes des églises byzantines, Fonction liturgique et programmes iconographiques, Paris 1969, 62–64; *Ch. Walter*, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, 232–237.

³⁴ *B. H. Lazarev*, Ковалевская роспись и проблема южнославянских связей в русской живописи XIV века, Ежегодник Института истории искусств, Москва 1958, 254–260; *D. Mouriki*, A Deesis Icon in the Art Museum, Record of the Art Museum, vol XXVII, 1, Princeton University 1968, 14; *B. J. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1975, 207, н. 59; *Г. Бабић*, Полет уметности, у Историја српског народа, II, Београд 147–151.

³⁵ У српском службенику из 14. века (Лечани 130, 4, 5) у коме се потписао писар Јосиф, прва просфора која се сече означава Христа, друга се сече за Богородицу, трећа за часни крст, небеске и бесплотне силе, пророка Претечу и Крститеља Јована, свете и славне свехвалне апостоле и јерархе, све свете мученике, Георгија, Димитрија, Теодора и друге за епископе, богослужитеље, црквену хијерархију, благочестивог и богохранитељног цара, за игумана и ктиторa тог светог места.

³⁶ У издању и припреми Линдије Славеве и Петра Миљковића-Пепека, Споменници за средновековна и поновата историја на Македонији, III, Скопје 1980, 430.

²² *T. Velmans*, Quelques programmes iconographiques des coupoles chypriotes du XIIe au XVe siècle, Cahiers Archéologiques 32 (Paris 1984) 137–159.

²³ Ibid, 143–144, сл. 6.

²⁴ Ibid, 145, н. 18, 19.

²⁵ *Th. Von Bogyay*, Deësis und Eshatologie, Byzantinische Forschungen, Internationale Zeitschrift für Byzantinistik II (Amsterdam 1967) 63–71.

²⁶ *C. Ostieckowska*, La Mosaïque de la porte royale de Sainte Sophie et la litanie de tous les saints, Byzantion 9 (Bruxelles 1934) 54–55, н. 6.

²⁷ *M. Bachmann, F. Dölger*, Die Rede des ΜΕΓΑΣ ΔΡΟΥΤΓΑΡΙΟΣ Gregorios Antiochos auf den Sebastokrator Konstantinos Angelos, Byzantinische Zeitschrift 40 (1940) 400–401; *H. Maguire*, The Heavenly Court, Byzantine Court Culture from 829 to 1204, Washington 1997, 248.

Улога заступништва светаца је експлицитно постала доктрина у актима II Никејског сабора, уп. *C. Walter*, Two Notes on the Deesis, 330–336. На VII васеленском сабору је утврђено да мученици и свеци имају право да заступају у корист људског рода, уп. *M. Tatić-Durić*, L'iconographie de la donation chez l'ancien art serbe, Actes du XIVe congrès international des études byzantines III (Bucarest 1976) 311.

беле боје, које су украшене црвеним нашивеним ширитима. Исту капу какву је носио Теодор Метохит³⁷ описује и Псеудо-Кодин као део одеће архонта прве класе, логотета тоу дрџиу,³⁸ протасекретиса (πρωτᾶσκηρῆτις),³⁹ мистикоса (μυστικός),⁴⁰ логотета приватних ствари (λογοθέτης τῶν οἰκειᾶκῶν),⁴¹ великог логарнастиса (μέγας λογαριστήτης),⁴² чиновника, функционера који обавља молбе и жалбе упућене императору (ἐπι τῶν δεήσεων),⁴³ логотета стратиотикона (λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ)⁴⁴ и логотета стада (λογοθέτης τῶν ἀγελῶν).⁴⁵ У Трескавцу ратници носе дуге тунике без опасача са декоративним, везеним опшивцима око врата, руку и у доњем делу хаљине, црвене или плавозелене боје, а одозго огртаче, комплементарне боје у односу на тунику, са украсном везеном траком око врата и нашивцима.⁴⁶ Свети Евстратије, за разлику од других светих ратника, једини је представљен како око врата носи белу мараму везану у чвор, која се спушта до груди.⁴⁷ Сви свети ратници се ослањају о штап од глатког дрвета са сребрном дршком и подножјем. Штап такође представља један од статусних симбола великодостојника и чиновника, описан код Псеудо-Кодина, али га по опису овог списка не носи ни један од горе поменутих службеника.⁴⁸ Ратници су обувени у једноставне бордо или окер ципеле типа мо-

³⁷ Теодор Метохит је приказан са оваквом капом на ктиторском мозаичном портрету у Кахирији Цамији, али су са истим капама представљени и чиновници у рукопису из XII века из Ватиканске библиотеке, Ms Gr. 1851, fol. 2v — E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, fig. 57, 70. Такође капе-турбане носе, како то сведочи ликовна уметност, различите историјске личности, уп. L. Grigoriadou, *L'image de la Déesis royale*, 49, са примерима и литературом.

³⁸ То је функција у класи првог министра, великих административних цивилних функционера, уп. E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 24.

³⁹ Функција главног шефа канцеларије, уп. E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 25.

⁴⁰ Једна од високих службеничких функција, уп. E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 25.

⁴¹ Има исту функцију као доместик, уп. E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 28.

⁴² Својом функцијом овај службеник је одговоран за трезор, уп. E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 28.

⁴³ E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 29–30.

⁴⁴ Дужност овог службеника односи се на чување војног трезора, уп. E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 30.

⁴⁵ E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 31.

⁴⁶ Свети мученици-ратници приказују се као дворјани у туници и са свечаним патријархским огртачем и током претходног периода, а непосредан пример за паралелу са таквим костимом јесте представа светог Ђорђа у Менологу на западном зиду северозападног дела припрате Богородичине цркве у Трескавцу. О приказивању светих ратника пре 843. године као дворјана полут других мученика в. M. Marković, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности*, 571.

⁴⁷ Ово обележје не помиње се у поменутом спису из XIV века Псеудо-Кодина у опису дворског костима.

⁴⁸ Штап носи велики број архоната прве класе, као што су велики доместик, протовестијар, велики дукс, протостратор, велики стратопедарх, велики примикирије, протовестијар, велики папија, хетеријарх и др., али и велики број друге класе службеника — Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, 140–166. О функцији наведених службеника в. E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, на многим местима.

касна и носе бордо или зелене чарапе.⁴⁹ Према се за описану одежду трескавачких светих ратника не може рећи да одговара у потпуности ни једном типу Псеудо-Кодином прописане дворјанске или чиновничке одеће, може се закључити да избор костима представљених ратника сведочи првенствено о познавању византијског начина облачења.

Међутим, као и костим Богородице, за који се не могу наћи паралеле у византијском или српском средњовековном женском царском или владарском костиму и који упућује на симболичну улогу костима, исто тако одећа представљених светих мученика-ратника, ако се упореде писани извори и савремено сликарство, не представља костим одређеног друштвеног staleжа ни у Византији нити у Душановој Србији.⁵⁰ У формулисању иконографских представа светих ратника и типским облачењем свих у дворска византијска одећа, у простору куполе и у симболичком смислу горњег неба, настоји се да се спроведу сложеније идејне замисли. Писани извор за представе дворјана неба треба тражити у средњовековним литерарним визијама и описима неба и живота после смрти. У визијама светитељских живота после њихове смрти, светитељи су виђени у царском одејанију. Тако се у сачуваном рукопису још из X века света Атанасија из Егине 40 дана по својој смрти појавила у свом небеском костиму.⁵¹ Опис говори да је светитељка, стојећи пред светиљштем, била обучена у пурпурну хаљину украшену перлама и драгим камењем, док је на глави носила круну са крстом на чеаној и задњој страни, а у рукама држала штап.⁵² На тај начин би литерарни извори говорили о иконографској формулацији приказа Царског деисиса и светитеља у северној куполи заснованог на хришћанској визији будућег света.

IV

Структуралне и иконографске особености сликарства северне куполе припрате Богородичине припрате манастира Трескавац, која је изграђена за потребе духовног братства тридесетих година XIV века, показују да је програмско решење сложене симболичке композиције коју сачињавају Христос Цар царева, Царски деисис са Хетимасијом и небеским силама и Небески двор кога представљају властооски одевени свети ратници, и раније било ликовно форму-

⁴⁹ По опису Псеудо-Кодина деспот носи црвене чарапе (κάλτσα), севастократор и цезар плаве, а дворјани сличне боје као и његове црне ципеле. О томе колика је важност придавана овом делу костима сведочи и податак да је император Кантакузин почастовао свога зета севастократора Јована Манојла Асена ношењем огртача и чарапа исте боје као деспот — уп. Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, 143, 147, 149, 181.

⁵⁰ О сличностима и разликама у хијерархијском устројству и принципима одсевања на византијском и српском двору у време цара Душана и његовог сина Уроша (1346–1371) в. G. Babić, *Les portraits des grands dignitaires du temps des tsars serbes*, 158–168.

⁵¹ F. Halkin, *Vie de sainte Athanasie d'Égine*, Six inédits d'Hagiologie byzantine, *Subsidia Hagiographia* 74, Bruxelles 1987, 190–191; H. Maguire, *The Heavenly Court*, 257.

⁵² F. Halkin, *Vie de sainte Athanasie d'Égine*, 191.

лисано у византијском уметничком кругу, где је носило јасно истакнут есхатолошки карактер. Структуралне особености трескавачке композиције, увођење светих ратника, показују да је поштована старија пракса развијена на овом тлу, док су иконографске формулације приказа светитеља биле засноване на хришћанским симболичким визијама неба.

Svetlana Smolčić-Makuljević

THE IMPERIAL DEESIS AND THE HEAVENLY COURT
IN THE XIV CENTURY WALL PAINTING OF TRESKAVAC
MONASTERY IN THE CHURCH OF THE DORMITION

ICONOGRAPHIC PROGRAM OF THE NORTHERN DOME
OF THE NARTHEX

The structural and iconographic features of decoration of the northern dome of the narthex of the church of the Virgin in the monastery of Treskavac, built for its monastic community during the third and fourth decade of the 14th century, show that the visual formulation of the complex symbolic composition, made up of Christ the King of Kings, the Imperial Deesis including the *hetoimasia* and celestial powers and the Celestial Court comprised of holy warriors in aristocratic dress, originates within the circle of Byzantine artistic production. It is also clear that this formulation displays a pronounced eschatological trait. The structural features of the mentioned composition from Treskavac, the inclusion of holy warriors, indicate the observance of older tradition typical of this area while the iconographic formulas used in the depictions of saints are based on symbolic Christian visions of heaven.

ВЛАДИСЛАВ РИСТИЋ — НАТАША МИЛАДИНОВИЋ

ПРВОБИТНИ ИЗГЛЕД ЦРКВЕ ЛАЗАРИЦЕ У КРУШЕВЦУ

О месту цркве Лазарице у развоју моравске архитектуре и изменама које је временом претрпела, др Владислав Ристић је објављивао радове континуално током последњих двадесет година. Овим текстом су први пут обједињена сазнања и претпоставке везане за првобитни изглед западне фасаде цркве, бочних пролаза припрате, прозорских отвора изнад нижег кордонског венца као и за организацију простора припрате и спратне конструкције изнад ње. Пошто су сви остали елементи лазаричке архитектуре већ сврстани у одговарајуће временске и стилске оквири, тиме је уз пратеће илустрације коначно уобличена слика о целокупном првобитном изгледу цркве Лазарице.

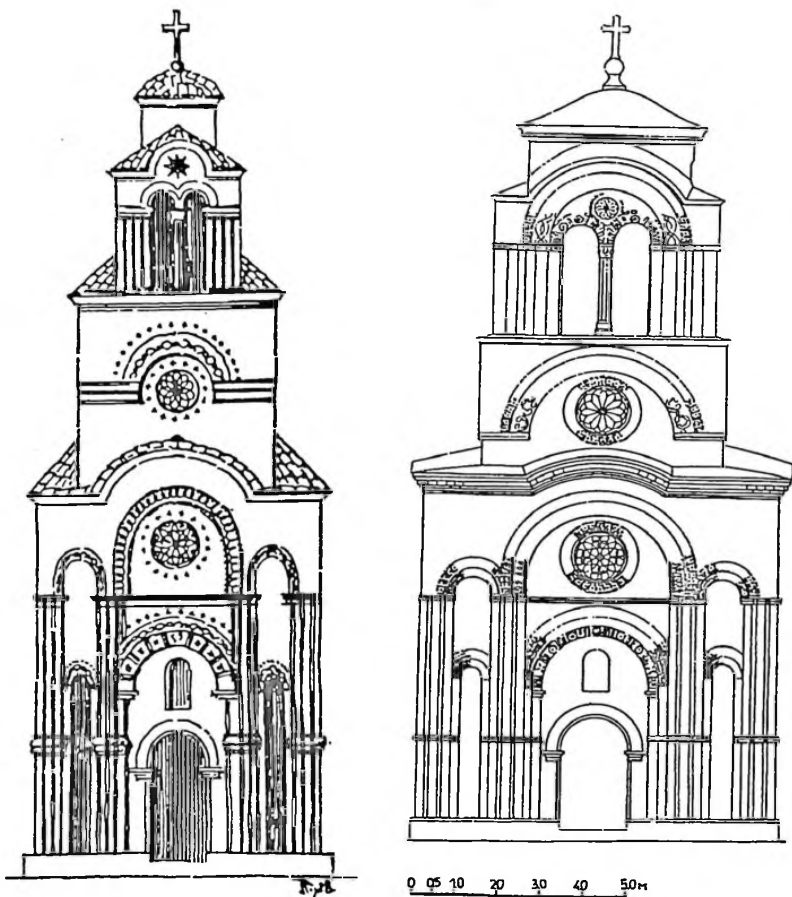
Овај текст припреман за Трећу југословенску конференцију византолога остао је недовршен, јер је колега Вл. Ристић преминуо крајем марта те године. Неопходне минималне измене и допуне радне верзије текста обавила сам на основу чланака и студија Вл. Ристића о овој проблематици као и цитата из његове књиге „Моравска архитектура“ коју је 1996. године објавио Народни музеј у Крушевцу.

На основу досадашњих проучавања архитектуре цркве Лазарице у Крушевцу, стекли су се услови за утврђивање поузданих показатеља о њеном првобитном изгледу.¹ Када је у престоном граду Моравске Србије кнез Лазар градио своју придворицу, она, сасвим сигурно, у детаљима фасада и облика, такође и у унутрашњој структури није имала изглед који данас видимо.² Мора се имати у виду да се најозбиљнији покушај рестаурације првобитног изгледа ове цркве везује за обиман посао Пере Ј. Поповића из 1904–1908. године, мада су остали недоречени одређени делови на фасадама и у унутрашњости, који свакако нису одраз изворног стања, а реконструисани су, по слободном уверењу, највише на образцима хиландарског католикона.³ Делимичан конзерватор-

¹ Вл. Ристић, Моравска архитектура, Народни музеј Крушевац, Крушевац 1996, 218, нап. 55, где је наведена сва значајнија литература о цркви Лазарици.

² Вл. Ристић, Промене на архитектури Лазарице у XIX веку, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 267–272.

³ Вл. Ристић, Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904–1908. године, Саопштења XV, Београд 1983, 129–146.

Сл. 1. Западна фасада Лазарице — са црквеног барјака из 1844. године

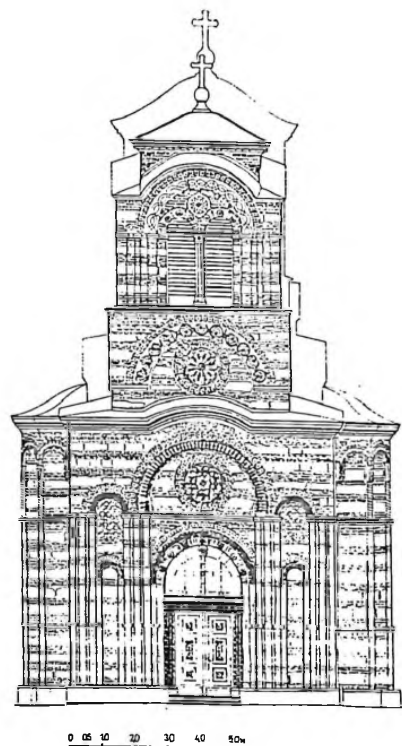
Сл. 2.* Западна фасада Лазарице — реконструкција првобитног стања

* Цртежи из документације Народног музеја Крушевца: сл. 2, 4, 7, 8; цртежи реконструкција (са аутором текста) арх. Наташа Миладиновић; сл. 5 цртежи арх. Ксенија Шуловић (по Ђ. Бошковићу).

ско-рестаураторски посао из 1967. године, обављен под руководством Бранислава Вуловића, није донео битније новине у односу на дело Пера Ј. Поповића, осим што су извршене мање одговарајуће корекције висина појединих архиволти, али и без правог разлога уклоњена, на основу првобитних трагова, рестаурисана шаховска поља на свим површинама испод слепих arkada.⁴ Касније интервенције на архитектури, по правилу мањег обима, које трају до ових дана, нису ни у чему битно промениле изглед Лазарице из 1967. године.

Зајадни изглед

Једини цртеж западног изгледа цркве који се може сматрати одразом првобитног стања, потиче са црквеног барјака из 1844. године (сл. 1), и већ је био предмет подробних анализа.⁵ Примећено је да улазно pročеље није саздано према хиландарским обрасцима, како је то учинио Пера Ј. Поповић, већ је било уже, са плитком нишом-лулетом изнад улаза, свакако предвиђеном за сликање представе црквене славе. Првобитни полуобличасти надвратник којег су носиле двоструко профилисане конзоле, није поседовао моравску камену пластику, уосталом као и већина познатих аутентичних моравских портала из раног периода. Истоветан изглед западног улаза понавља познати Каницов цртеж Лазарице из 1860. године (сл. 9). На основу споменутих цртежа и садашњег изгледа западне фасаде где је на изворној висини сачувана првобитна средишња архиволта (испод вишег кордонског венца), било је могуће са високим степеном тачности рекон-

Сл. 3. Западна фасада Лазарице — фотограметријски снимак из 1982. године

⁴ Вл. Ристић, Моравска архитектура, 101–102.

⁵ Вл. Ристић, Промене на архитектури, 269.

струнсати првобитни изглед западног улаза, укључујући и једностепенични прилаз у саставу масивног сокла (сл. 2, 3).

Бочни пролази

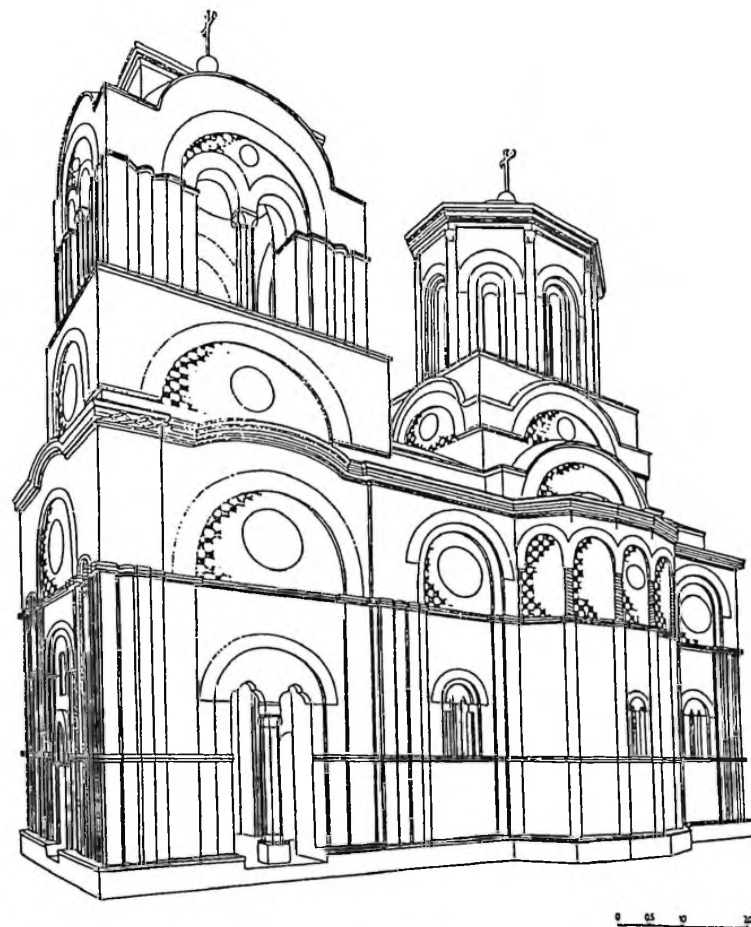
Ситуација са бочним пролазима истовремено грађене припрате, нешто је сложенија. На основу претпостављене аутентичне архитектонске концепције цркве при сагледавању њеног места у оквиру раног развитка моравских грађевина, нема сумње да су бочни пролази првобитно били отворени.⁶ Претпоставке о њиховом могућем затварању, о наводно изгубљеним првобитним парапетним плочама, као и о изгледу бочних страна припрате по угледу на хиландарску спољашњу припрату, саграђену свакако после Лазарице, и њихова „реконструкција“ из времена Поповићеве рестаурације представљају неуспео покушај заснован, пре свега, на спекулацијама о могућем првобитном изгледу северне и јужне фасаде припрате. Ничим доказано постојање првобитних бочних парапетних плоча на Лазарици, учврстило нас је у уверењу да их у саставу првобитног изгледа није ни требало, нити је било могуће на основу било каквих поузданих показатеља реконструисати. Стога су бочни пролази остављени онакви, какви су сигурно постојали приликом подизања грађевине — отворени, са предвиђеном комуникацијом са спољашњим простором, пре свега због литија које у средњем веку по богослужбеним правилима полазе из припрате. Напомињемо да се не искључују ни касније могуће интервенције у смислу затварања припрате бочним парапетним плочама или на неки други начин (застакљивањем) из практичних разлога, првенствено климатских. Ипак, одређење за реконструкцију отворених бочних пролаза условљено је са доста извесности претпостављеном првобитном градитељском концепцијом и одсуством материјалних доказа који би поткрепљивали мисао о постојању парапетних плоча (сл. 4).

Прозорски отвори

За разлику од парапетних плоча, био је сачуван оригинални прозорски стубић који је поуздано потицао са Лазарице. Њега је Ђ. Бошковић снимио далеке 1934. године и упоредио са сличним прозорским стубићем Велућа.⁷ У међувремену, овом елементу архитектуре Лазарице приметан је сваки траг. На срећу, док је још постојао, био је урађен гипсани одливак за потребе београдске Галерије фресака, који је сачуван. Својим димензијама и обликом савршено се уклапа у целину прозорских отвора на јужној и северној фасади Лазарице (према истоку), формирајући узане отворе са готичким завршецима, веома налик на претходна решења на Велућу и потоња на Љубостињи. О том сведочи поуздана рекон-

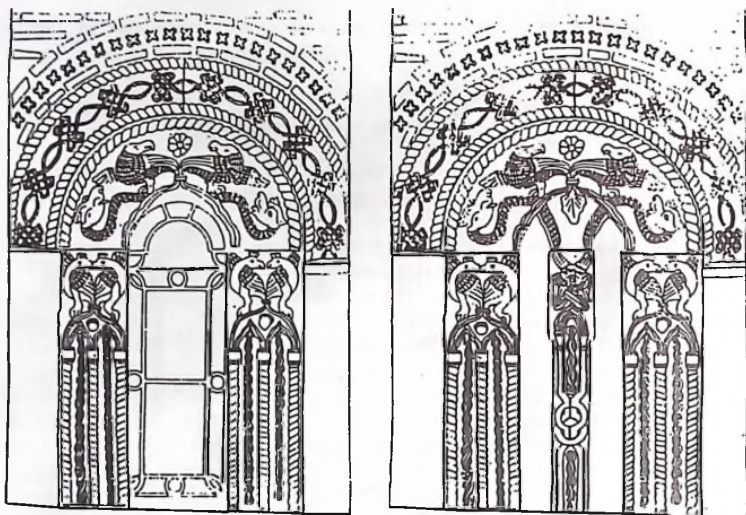
⁶ Вл. Ристић, Рестаурација, 133–138.

⁷ Вл. Ристић, Моравска архитектура, 139–140.

Сл. 4. Југозападни изглед Лазарице — реконструкција првобитног стања

струкција првобитног изгледа прозорског отвора на јужној фасади Лазарице, према истоку (сл. 5). Трагови накнадног „убличавања“ полуобличасто завршених једноделних отвора и данас су присутни на грађевини, са изузетком прозора на олтарској апсиди. Све указује на чињеницу да су у првобитној архитектонској

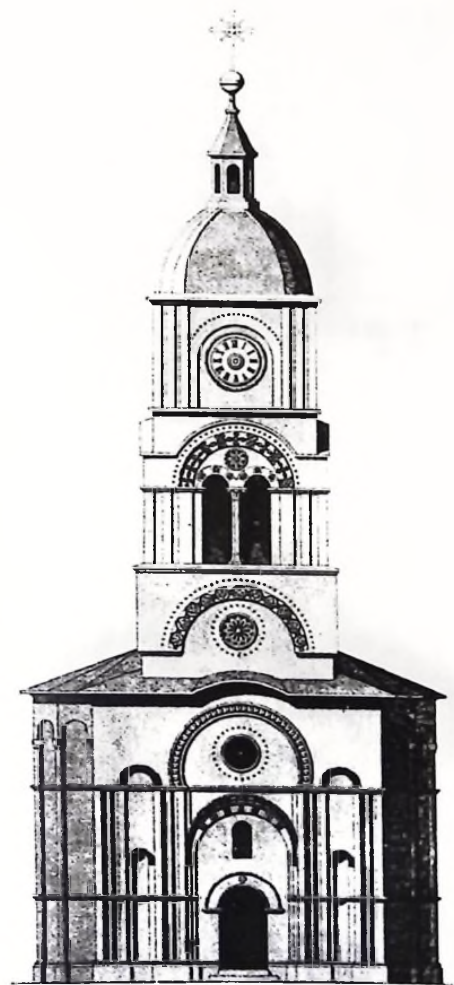
Сл. 5. Прозор на јужној фасади према истоку (данашњи изглед и реконструкција првобитног стања)

концепцији Лазарице сви прозорски отвори били изведени као бифоре, осим оног на олтарској апсиди који је био једноделан. За разлику од материјалних сведочанстава, којима морамо веровати, најстарији познати цртежи Лазарице, где је могуће уочити прозорске отворе на јужној фасади, пре свих Јована Драгашевића из 1857. године, указују на једноделне отворе и чињеницу да су прозорски стубићи рано били избачени, можда у обнови из 1833, а натпрозорници преображени у полуобличасто завршена тимпанонска поља (сл. 6). У сваком случају, првобитна архитектонска концепција са свим прозорима изведеним као бифоре, осим оног на олтарској апсиди, не долази у питање. Стога је и реконструкција прозорских отвора на бочним фасадама изведена са изгледом бифора.

Спратна целина над припратом⁸

Иако због ниског степена очуваности и других неповољних околности није могуће пратити постепени развитак спратних целина над припратама раних моравских цркава — од Наупаре ка Лазарици, сигурно је да спратно решење на Лазаревој придворници представља највиши степен стилске зрелости, последњу степену у архитектонском уобличавању овог специфичног елемента

⁸ За овај део текста коришћени су цитати из књиге *Вл. Ристића, Моравска архитектура*.

9. Западна фасада Лазарице — Каницов цртеж из 1860. године.

10. Фотографија Лазарице снимљена пре 1902. године.

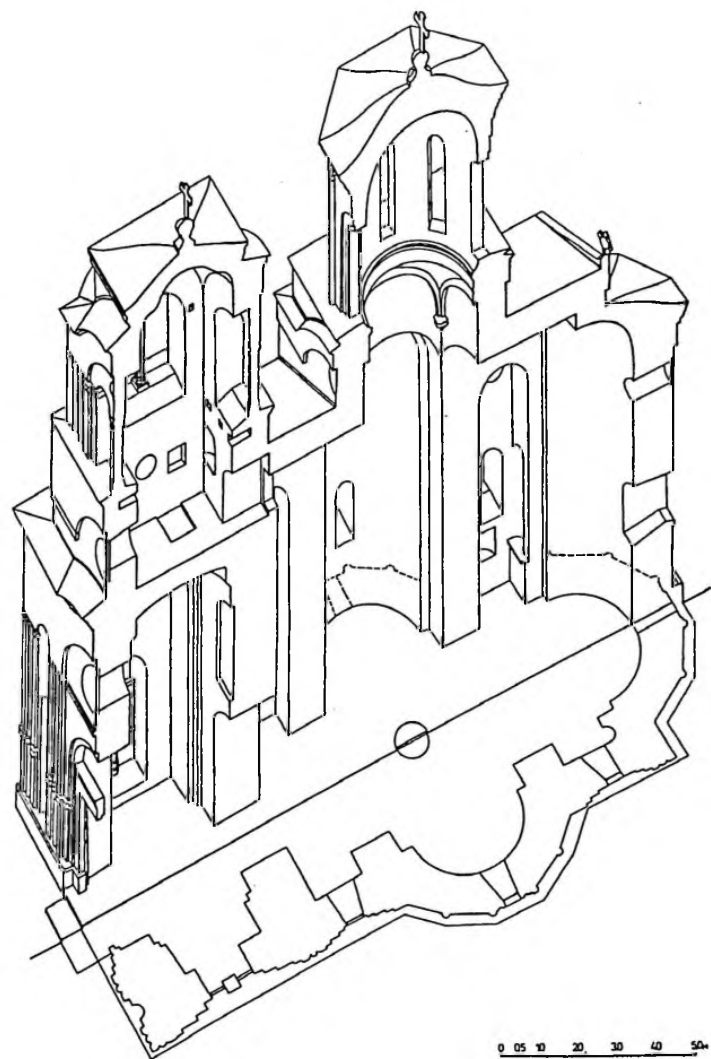

Сл. 6. Цртеж генерала Јована Драгашевића из 1857. године

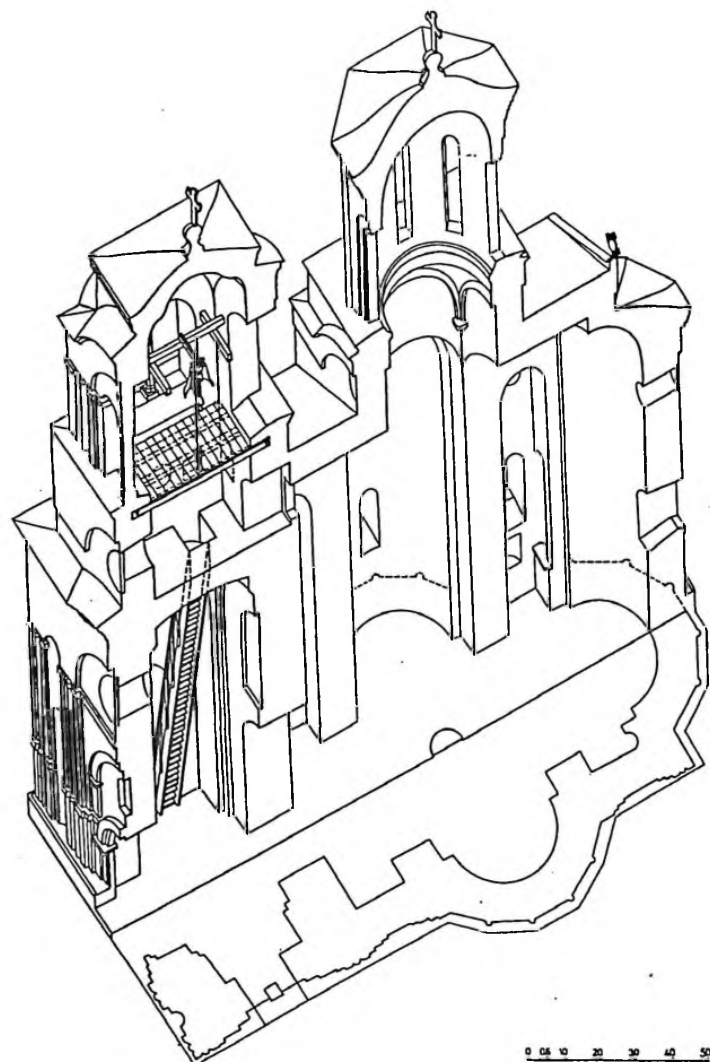
у систему горње конструкције. Кула над припратом Лазарице, истинска као особено стилско решење, задржавала је пажњу истраживача пре свега спољашњим изгледом и конструкцијом „западног кубета“, које поуздано рестаурише П. Поповић.⁹ Ипак, намена куле над припратом дуго је остала велика непознаница. Томе је највише допринела чињеница што после Поповићеве рестаурације овај простор постаје готово неприступачан — једини прилаз и данас је могућ само из наоса цркве, кроз отвор на западном зиду у темењу свода западног травеја (на висини од 8,30 м) (сл. 7, 7а).

Приликом детаљних фотограметријских снимања Лазарице, први пут је урађен попречни пресек кроз кулу и припрату са погледом на исток, па је уз по-

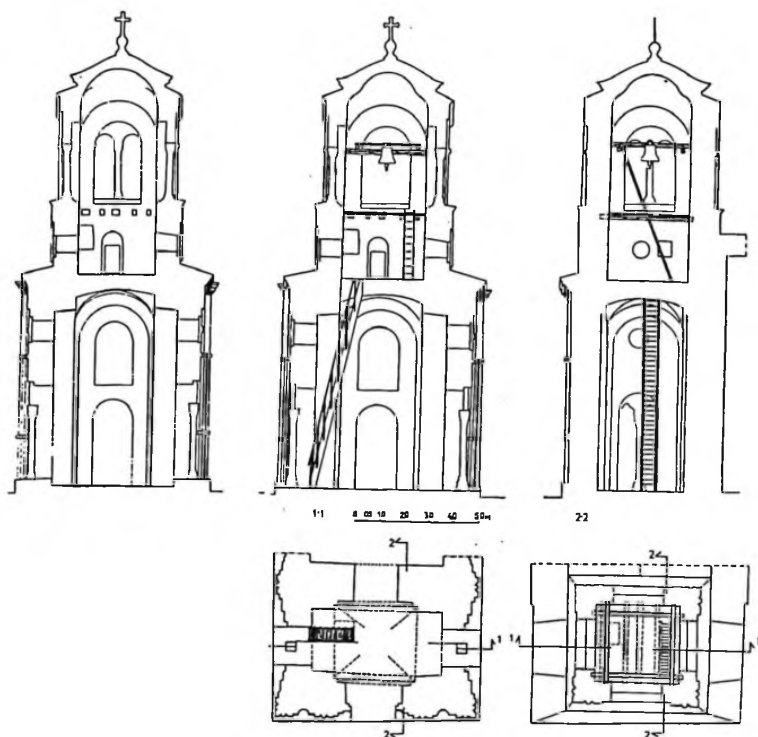
⁹ Исто, 167, нап. 46.

Сл. 7. Аксонометријски пресек северног дела Лазарице — постојеће стање

Сл. 7а. Аксонометријски пресек северног дела Лазарице — реконструкција првобитног стања

Сл. 8. Попречни и подужни пресек кроз кулу звоник — фотограмстријски снимак и реконструкција првобитног стања

стојећу скицу могуће у потпуности приказати садржај унутрашњег простора ове спратне целине (сл. 8).¹⁰ Реч је о две засебне просторије, некада одвојене дрвеном међуспратном конструкцијом, која је почивала на пет подужно постављених паралелних греда, чија су лежишта остала у маси источног и западног зида. У нижој просторији, уза северни зид, источно од попречне осе, постоје трагови бившег, првобитног, подног отвора, до којег су из припрате водиле дрвене ступнице.¹¹ Њих је приликом рестаурације уклонио П. Поповић.¹² На северном зиду,

¹⁰ Исто, нап. 48.

¹¹ Реконструкција ступница које је из припрате водило у капелу-катикумену изведена је по узору на ступнице у цркви манастира Жиче, које повезује капелу са звоником.

¹² Исто, 167, нап. 49.

према истоку, налази се једна четвртаста, а на источном, непосредно уз граничну линију северног и источног зида, полукружна ниша. По средини источног зида је мањи, полуоблично засведен простор, који води ка правоугаоном отвору што избија на западни зид наоса. Цела просторија осветљена је са западне, северне и јужне стране светлошћу која продире кроз розете.

Практично, у питању је јединствена просторија, *капела-катикумена*, где је сама катикумена смештена по дужини у дебљини зида који одваја припрату од наоса. Такво конструктивно решење катикумене условљено је недостатком спољашње припрате код Лазарице, због чега је њен протомајстор, с обзиром да је капела изнад унутрашње припрате, поступио на једини могући начин.¹³ За разлику од сличних претходних градитељских покушаја у Наупари, на Сисојевцу и Велућу, на Лазарици је први пут у моравској архитектури остварена замисао о образовању катикумене из које је могућа визуелна комуникација са литургијским простором у цркви. Погледом из катикумене у целини се обухвата олтарски простор, као и велики део доле са амвоном.¹⁴

Веза између капеле и простора изнад ње одвијала се помоћу дрвених лествица, постављених кроз отвор који је постојао на дрвеној међуспратној конструкцији. О томе сведочи цртеж Лазарице генерала Јована Драгашевића из 1857. године — у простору иза јужне бифоре могу се уочити лествице.¹⁵ Драгашевићев цртеж пружа још један податак. На источној страни куле над припратом био је једноделни, лучно засведен отвор, по свој прилици као првобитно градитељско решење, а не бифора, која је плод Поповићеве рестаурације. Постојање једноделног отвора потврђује фотографија Лазарице настала поуздано пре 1902. године, која пружа увид у стање цркве пре извођења Поповићевих рестаурационских радова (сл. 10).¹⁶

Нема места сумњи да је просторија изнад капеле са катикуменом служила као звонара, односно за смештај и употребу звона за оглашавање појединих молитава. То потврђују остаци лежишта у зидовима преостали од две, некада попречно постављене, паралелне дрвене греде, које су носиле звона. Уосталом, рестаураатор Лазарице у овом простору затиче звона, која касније уклања.¹⁷ Уклањање звона, затим ступнице које су из припрате водиле у капелу, као и потпуно затварање природне комуникације из припрате у кулу звоник, могуће је објаснити. Према податку М. Васића, познато је да П. Поповић није био уверен у првобитну намену куле као звоника¹⁸ и да је, поштујући Валтровићев предлог, приступио подизању нове, засебне куле звонаре, 20 м испред западне фасаде цркве.¹⁹ Кула над припратом Лазарице, која је наменом комбинација ка-

¹³ Исто, 169, нап. 52.

¹⁴ Исто, нап. 53.

¹⁵ Исто, нап. 54.

¹⁶ Исто, нап. 55.

¹⁷ Исто, нап. 56.

¹⁸ Исто, 170, нап. 57.

¹⁹ Исто, нап. 58.

ис.се — катихумене са звонаром, пресведена је слепом куполом чија је калота делимично уписана у кубичну масу завршног конструктивног елемента куле звоника.²⁰

Кула звоник над припратом Лазарице, посматрана у светлу просторних решења и спољашњих одлика, нема правих аналогја у српској и византијској уметности позног периода. Може се оценити као једно од особених градитељских решења које доноси стил архитектуре моравских цркава. Међутим, просторно решење куле звоника на Лазарици има своје најближе изворе у српском градитељству из прве половине и средине XIV века. Најближи истини су истраживачи који, руковођени праћењем развитка звоника над припратама, односно спољашњим припратама, порекло овог решења на Лазарици налазе у архитектурни кула звоника Богородице Љевишке у Призрену, затим звоника у Пећи, чији је изглед сачуван на ктиторском моделу који држи архиепископ Данило II, и звоника цркве Св. Димитрија у Велесу, несигурно датираних у средину XIV века.²¹ Горњи делови куле звоника Богородице Љевишке, као и звоник цркве Св. Димитрија у Велесу, свакако су по својом облицима најближи горњим деловима куле звоника на Лазарици. Просторно решење унутар читаве композиције над припратом Лазарице — са одељењем за звона и капелом-катихуменом, највише одговара просторном распореду на спрату изнад припрате у Пећи, судећи према поузданој реконструкцији М. Шупут.²² Треба имати у виду чињеницу, коју износи В. Кораћ, да је пећка припрата, мада посебна архитектонска целина, ипак саграђена да служи као припрата за сваку од три цркве.²³ Према томе, реч је о спратној конструкцији над припратом, као на Лазарици, а не над спољашњом припратом, као у Богородици Љевишкој.

У најнепосреднијем смислу, кула звоник над припратом Лазарице представља завршни архитектонски и стилски израз оних настојања започетих у моравској архитектури са формирањем спратне целина са капелом и, вероватно, простором за звона изнад припрате Наупаре.

Vladislav Ristić – Nataša Miladinović

THE ORIGINAL ASPECT OF THE LAZARICA CHURCH IN KRUŠEVAC

The former research of the architecture of the Lazarica church in Kruševac provided sufficient grounds for establishing reliable assumptions concerning its original appearance (for in the course of time it experienced destruction and was frequently renovated in an inexpertly manner). The reconstruction of the authentic

appearance of the church in the 14th century was conducted on the basis of the relevant archival material and concrete traces which, having lost their original function, can be discerned in the construction of the Lazarica church. Thus, we have parallelly represented the present-day and the original state of the structure both in the text and by drawings.

This primarily pertains to the original appearance of the western façade, window oracles above the lower cornice, lateral orifices of the narthex, as well as to the layout of space and elements of the narthex construction and the floor surmounting it.

In comparison with the present-day one, the entrance front on the *western façade* was narrower with a shallow niche-lunette above the entrance and with a barrel-vaulted lintel without Morava stone decoration, carried by double profiled consoles. The one-stepped access was part of a massive socle.

Lateral passages of the narthex erected in the same period were open, without parapets, and on a level of the church floor.

All *window apertures* above the lower cornice (except for the one on the altar apse) were executed as bifores.

The narthex with an upper floor surmounting it was a unique space invested with three functions and divided by floors: an open narthex, a chapel with a *catichumene* above it, and a bell tower at the very apex. They were linked by means of a wooden staircase leading from the narthex to the area of the chapel, and a wooden ladder leading from the chapel into the bell tower.

Since the authenticity of all other elements of the architecture of Lazarica has been previously investigated, dated to the corresponding time and classified within a stylistic framework, this text has finally presented a complete picture of the original appearance of the Lazarica church.

²⁰ Исто, нап. 59.

²¹ Исто, нап. 60.

²² Исто, нап. 61.

²³ Исто, нап. 62.

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ПРЕДСТАВЕ СВ. ПАВЛА КАЈУМСКОГ И СВ. НИКИТЕ ГОТА
НА ВИЗАНТИЈСКОМ ЛИТИЈСКОМ КРСТУ
ИЗ ЗБИРКЕ ЏОРЏА ОРТИЗА У ЖЕНЕВИ

Предмет овог рада су представе св. Павла Кајумског и св. Никите Гота са византијског литијског крста из збирке Џорџа Ортиза у Женеви, насталог вероватно у трећој четвртини XI века. Највећа пажња посвећена је питању идентификације светитеља, с обзиром на то да је у ранијој литератури било не-прецизних или нетачних тумачења. У првом делу рада проучени су хагиографски извори који говоре о св. Павлу Кајумском, док се у другом делу детаљно истражује развој култа и иконографије двојице истоимених мученика, св. Никите Гота и св. Никите, „сина цара Максимијана“. Показано је да се на хришћанском Истоку веровало како је тај други св. Никита, који је познат само на основу једног апокрифног житија, идентична личност са његовим славним имењаком, мучеником из готске земље.

Пре три године на изложби „Сјај Византије“, приређеној у Метрополитен музеју у Њујорку, изложен је један литијски крст из збирке Џорџа Ортиза у Женеви, датован у крај XI или почетак XII века.¹ Тај крст је раније излаган само приликом ретких изложби колекције Ортиз и скоро је непознат у науци. Колико знамо, о њему до данас није написано ништа изузев кратких каталожских јединица.² Реч је, међутим, о уметничком делу које заслужује пуну пажњу јер пружа могућност за увећавање расположивих знања о веома занимљивој скупини византијских литијских крстова, карактеристичној по примени две различи-

¹ The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A. D. 843–1261, ed. H. C. Evans and W. D. Wixom, New York 1997, 66–67, nr. 27.

² Збирка Џорџа Ортиза излагана је у Санкт-Петербургу 1993, у Лондону 1994. и у Берлину 1996. године, а текстове за каталоге изложби написао је сам Џорџ Ортиз: Колекција Џорџа Ортиза, древности од Ура до Византије — The George Ortiz Collection, antiques from Ur to Byzantium, Sankt-Peterburg 1993, nr. 260; In pursuit of the absolute. Art of the ancient world from the George Ortiz Collection (Royal Academy of Arts, London, January 20 — April 6, 1994), Bern 1994, nr. 259; In pursuit of the absolute. Art of the ancient world: the George Ortiz Collection (Revised edition for the exhibition 'Faszination der Antike, the George Ortiz Collection', Altes Museum, Berlin, 7 March — 30 June 1996), Bern 1996, nr. 260.

те технике за украшавање сребра. Аверс ових крстова је, наиме, украшен искуцавањем, док реверс има декорацију изведену у нијелу. Поред Ортизовог крста, скупину чине литијски крстови из Музеја уметности и историје у Женеви и музеја Клини у Паризу,³ као и фрагментарно очувани крстови из кливлендског Уметничког музеја и збирке Дамбартон Оукса у Вашингтону.⁴

Крст о коме је овде реч наводно је пронађен у Ескишехиру, у Турској, а у Ортизову колекцију је доспео из приватне збирке Атанасија Герцоца (Цирих).⁵ Израђен је од жезла, које је затим обложено сребрним фолијама. Висок је 25,4 cm, широк 14,65 cm, а тежак 330 грама. Будући да је коришћен у литијама имао је и дршку, од бронзе, али она је полоњена.⁶ Као што је поменуто, декорација је на предњој страни рађена искуцавањем. Сви делови украса (медаљони са фигурама и орнаментални украс) позлаћени су (сл. 1). Имена приказаних ликовна исписана су словима формираним од перфорираних тачкица. У централном медаљону представљен је Христос који благосиља, са књигом у левој руци, док су у медаљонима који красе хоризонталне кракове крста приказани Богородица и св. Јован Претеча, окренути у ставу молитве према Христу. На вертикалним крацима су два арханђела, такође у медаљонима. Горе је Михаило, а доле Гаврило. Оба имају патрицијски огртач, прикопчан фибулом код десног рамена. Десном руком држе скиптре. Левицом Михаило чини гест адорације, док Гаврило у левој руци држи сферу. Декорација позадине крста, рађена нијелом, уз делимичну позлату, састоји се од две стојеће фигуре и три медаљона са попрсјима (сл. 2). На укрсници је још једном представљен арханђел Михаило, овај пут као стојећа фигура раширених крила. Одевен је у дивитсион и лорос. У десној руци држи скиптар, а у левој сферу. На хоризонталним крацима су попрсне представе арханђела Урила (лево) и Рафаила (десно), који такође десном руком носе скиптре. У левој руци Урило држи сферу, а Рафаило њоме чини гест адорације. Оба су у патрицијској одежди. Горњи крак крста краси фигура у војничком панциру, са копљем и мачем, обележена као свети Павле: $\alpha(\gamma\iota\omicron\varsigma)$ $\pi\acute{\alpha}\beta\lambda\omicron\varsigma$. Светитељ је представљен као средовечан човек густе црне косе и кратке браде (сл. 3). На доњем краку налази се попрсје младог светитеља (сл. 4). Одевен је у тунику и плашт који је закопчан код десног рамена. Натписом је означен као свети Никита: $\alpha(\gamma\iota\omicron\varsigma)$ $\text{N}\eta\kappa\iota\tau\alpha\varsigma$.

³ За крст из Женева в. *M. Lazovic, Commentaires et catalogue, Objets byzantins de la collection du Musée d'art et d'histoire, Genova 25 (1977), 11–13, 27–28, cat. no. 16; A. Bank, Trois croix byzantines du Musée d'art et d'histoire de Genève, Genova 28 (1980), 97–104, fig. 1–2; C. Mango, La croix dite de Michel le Cérulaire et la croix de Saint-Michel de Sykéon, CA 36 (1988), 42–43, fig. 5–6; J. A. Cotsonis, Byzantine Figural Processional Crosses, Washington 1994, 49, Fig. 20a–20b. За крст из Клинија в. *J.-P. Caillet, La croix byzantine du musée de Cluny, Revue du Louvre (1988–3), 208–217; Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, Paris 1992, 329–330, nr. 243 (J. Durand); The Glory of Byzantium, 64–65, nr. 26 (H. C. Evans).**

⁴ За крст из Кливленда в. *Cotsonis, op. cit., 61, 68–75. Up.,* такође, *Mango, op. cit., 43, fig. 7–8; The Glory of Byzantium, 60–62, nr. 24 (H. C. Evans).* За фрагментарно сачуване крстовете из Дамбартон Оукса в. *Cotsonis, op. cit., 76–85, fig. 27–30; A. Grabar, Notes de lectures: Romilly J. H. Jenkins, A cross of the patriarch Michael Cerularius..., CA 20 (1970), 235–236; Mango, op. cit., 41–49.*

⁵ *In pursuit of the absolute, Bern 1996, nr. 260.*

⁶ Технички подаци о крсту наведени су према тексту Ц. Ортиза: *In pursuit of the absolute, Bern 1996, nr. 260.*

Управо су представе ове двојнице светитеља пружиле повод за наше саопштење јер у каталозима изложби збирке Ортиз није било покушаја да се оне прецизније идентификују,⁷ док је у каталогу поменуто њујоршко изложбе идентификација учињена, али без задовољавајућег резултата. Тако је у светитељу означеном као свети Павле препознат апостол Павле, при чему је истакнуто да су његове слике у војничкој одећи ретке у византијској уметности, а свети Никита је идентификован као св. Никита из Медикнона.⁸ У питању су крупне грешке, посебно она прва јер су представе апостола Павла, који је једна од најважнијих личности хришћанске историје, сачуване у тако великом броју да у погледу његове иконографије не постоје никакве недоумице. Славни апостол се од ранохришћанских времена до касног средњег века редовно јавља у хитону и химатиону, са физиономијом старијег проћелавог човека високог чела, издуженог лица, повијеног носа и тамне, шиљато завршене браде (сл. 5).⁹ Стога је сасвим јасно да он никако не може бити идентификован са светим Павлом ратником, чија се фигура налази на реверсу Ортизовог крста.

Питање идентитета поменуте фигуре мора се решити на други начин, а до тачног одговора могуће је доћи пре свега захваљујући чињеници да су у византијској уметности војничка одећа и оружје додељивани скоро искључиво св. мученицима–ратницима, тј. мученицима чија је професија, према хагиографским списима, била у непосредној или посредној вези са војничким послом, као и мученицима којима су приписивани различити јуначки подвизи, оствариви уз поседовање ратничких врлина.¹⁰ Ако се изузму представе Христа и појединих арханђела у униформи, одступања од ове праксе била су више него ретка. Повољна околност за идентификацију светог ратника са Ортизовог крста јесте и то што се од већег броја мученика који се у хагиографским изворима помињу са именом Павле само двојица могу довести у везу са војничком професијом или ратничким врлинама. Реч је о св. Павлу, војнику из Рима, који је посечен са братом Јованом у доба цара Јулијана, и св. Павлу Кајумском (Новом), који је страдао у Цариграду, у време иконоборства, негде између 771. и 775. године.¹¹

Култ Павла и Јована, римских мученика, није имао значајног одјека нигде у Византији, о чему сведочи чињеница да су они у литургијским календарима

⁷ *Цорц Ортиз* описујући литијски крст у каталозима своје збирке сасвим кратко бележи да је на врху крста представљен „св. Павле у војничкој одећи“, односно да је у дну крста „попрсје св. Никите“. Не покушавајући да одгонетне о ком св. Павлу и св. Никити је реч, он запажа једино то да представља св. Никите, „ретког светитеља“, вероватно показује да је крст припадао некој црквн посвећеној њему, в. *In pursuit of the absolute, Bern 1996, nr. 260.*

⁸ Уп. *The Glory of Byzantium, 66–67 (H. C. Evans).*

⁹ Уп. нпр., *E. von Dobschütz, Der Apostel Paulus, vol. 2: Seine Stellung in der Kunst, Halle 1928; A. M. VIII, L'aspetto fisico di S. Paolo, La Civiltà cattolica 91 (1940), 416–423; E. Dassmann, Paulus in frühchristlicher Frömmigkeit und Kunst, Opladen 1982; K. Weitzmann, The St. Peter Icon of Dumbarton Oaks, Washington 1983, 25, 33.*

¹⁰ *M. Марковић, О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, Зидно сликарство манастира Дечана, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 571–583, 591–594.*

¹¹ Највећи број мученика који су носили име Павле не може бити узет у обзир за идентификацију светог ратника са Ортизовог крста не само зато што у хагиографским списима они нема-

Васељенске цркве помњу изузетно ретко, а и грчки текст њиховог житија преведен је са латинског изворника за потребе грчке колоније у Риму.¹² Сагласно томе, у уметности Византије и земаља које су се налазиле под њеним културним утицајем нису се јављале представе двојице браће, изузев у областима блиским Риму, прецизније у Равени и на Сицилији.¹³ Међутим, ни представе што су настале на Западу не могу се довести у везу са представом светог ратника са Ортизовог крста. На њима је св. Павле приказан као голобради младић (сл. 6).¹⁴ Ваља, такође, поменути да је мученик из Рима редовно представљен у пару са својим братом, ради чега је издавајне његове представе у било каквом контексту мало вероватно.¹⁵

Преостаје, дакле, да се свети ратник са Ортизовог крста идентификује са Павлом Кајумским (Новим).¹⁶ То је светитељ који је данас скоро сасвим заборављен, а судећи по подацима хагиографских извора, његов култ није био развијен ни у средњем веку.¹⁷ У литургијским календарима име св. Павла Кајум-

ју ратничке карактеристике, него и због чињенице да су имали састрадалника са којима су заједно прослављани, услед чега се на ретким сачуваним представама увек јављају заједно са њима, као што је био обичај у византијској иконографији мученика. Поред св. Павла Кајумског, без састрадалника се у црквеним календарима, синаксарима, зборницима житија и минејима помњу још само св. Павле преподобномученик, страдао на Кипру у доба иконоборства (помен 17. III), и св. Павле свштенномученик, цариградски архиепископ (6. XI). Они не могу бити идентификовани са светим ратником чија фигура краси Ортизов крст и због тога што су преподобномученици и свштенномученици увек представљани у одећи монаха, односно јереја. За мученике са именом Павле в., нпр. *J. Martinov*, *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus*, *Acta Sanctorum* quotquot toto orbe coluntur... ex latinis et graecis... monumentis, Oct. t. XI, Bruxellis 1864, 378; *Архиепископ Сергий*, *Полный месящеслов Востока*, Владимир 1902, II/2, 612, 646; *Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae* (даље: *Syn. CP*), ed. *H. Delehaye*, Bruxelles 1902, col. 1149; *F. Halkin*, *Bibliotheca hagiographica graeca* (даље: *BHG*), II, Bruxelles 1957³, 184–186; *Јеромонах Хризостом Столић*, *Православни свтатичник*, т. 2, Београд 1989, 889–890.

¹² Уп. *Сергий*, нав. дело, II/1, 192, II/2, 234; *F. Halkin*, *La Passion grecque des saints Gallican, Jean et Paul* (BHG 2194), *Analecta Bollandiana* (даље: *AB*) 92 (1974), 265–286. О снажном култу двојице браће на Западу в. *G. A. De Sanctis*, *I Sancti Giovanni e Paolo, martiri celimontani*, Roma 1962.

¹³ *G. De Sanctis*, *Giovanni e Paolo, Bibliotheca Sanctorum*, VI, Roma 1965, 1047.

¹⁴ Уп. *F. W. Deichmann*, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, Bd. III: *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Wiesbaden* 1958, Taf. 121; *E. Kitzinger*, *I mosaici del periodo normano in Sicilia*, Fs. I, Palermo 1992, fig. 75; Fs. IV, 1995, fig. 196. Уп., такође, *G. Kafstal*, *Saints in Italian Art. Iconography of the Saints in Central and South Italian Schools of Painting*, Firenze 1965, 633–637, fig. 741; *G. Bertelli*, *La grotta di S. Biagio a Castellammare di Stabia (Napoli)*, CA 44 (1996), 67–68, Fig. 31.

¹⁵ Уп. нап. 11.

¹⁶ Св. Павле Кајумски је у хагиографској литератури често означен као св. Павле Нови, али ми смо се определили за први назив како не би дошло до мешања са преподобним Павлом Латријским, знатно угледнијим светитељем који је такође познат као св. Павле Нови.

¹⁷ Св. Павле Кајумски се прославља 8. јуна, с тим што је његов празник у календару римокатоличке цркве грешком пренет на 8. јул. О овом и другим хагиографским подацима који се тичу св. Павла из Кајуме в. *J. Pini*, *De S. Paulo Novo mart. Constantinopoli commentarius praevious*, *Acta sanctorum*, Jul. II, col. 631–642; *Сергий*, нав. дело, т. III/1, 174, 182, т. III/2, 214–215; *В. Латышев*, *Заметки к агиологическим текстам*, II, *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук XIII/3* (1908), 1–7; *истин*, *Византийская „Царская“ минея*, *Записки Императорской академии наук по историко-филологическому отделению XII/7*, 1915 (1916), 199; *Biblio-*

ског се сусреће у свега неколико месецослова XI столећа.¹⁸ И у синаксарима је оно углавном изостављено, а кратак текст о мучениковом страдању (BHG 1471) може се пронаћи једино у оквиру тзв. „царског“ менолога — посебног типа зборника житија насталог у Цариграду, изгледа у доба цара Михаила IV Пафлагона (1034–1041).¹⁹ Поменути текст представља скраћену верзију опширне приче о страдању св. Павла (BHG 1471b), написане најраније у првим деценијама X века. Она је веома ретко преписивана и данас је позната само на основу једног патмоског кодекса из XIII столећа (*cod. 187*).²⁰ На њој је заснована и служба св. Павлу, сачувана такође у само једном рукопису, а датована у почетак или средину XI века.²¹

Оба текста о страдању св. Павла Кајумског дају веома оскудне податке о његовом животу, наводећи једино то да је био богат човек, рођен и школован у Цариграду.²² Највише пажње посвећено је опису светитељевог мучеништва — његовом сукобу са царем Константином Копронимом око поштовања икона, утамничењу, суђењу и мучењу, које је завршено смрћу и бацањем страдалничког тела псима. Списи даље кажу да је Павлово тело ипак било спасено и тајно сахрањено, а да је 122 године касније, након што је прошло скоро пет деценија од победе православља и обнове култа икона, патријарху Антонију Каулеасу (893–901) у једној чудесној визији било заповеђено да светитељево мошти тражи у манастиру Кајуми, близу старе Аспарове цистерне у Цариграду.²³ На-

theca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis, II, Bruxelles 1949, 956–957 (nr. 6591–6593); *Ε. Παπαελλιοπούλου-Φωϊοπούλου*, *Αγιογραφικά και υμνογραφικά εις άγιον Παύλον τον Νέον εν τοις Καίτοις επί των εικονομαχών αβλίσσαντα*, *Δίπτυχα* I (1979), 53–94; BHG II, 184; *Auctarium BHG*, 151; *Novum auctarium BHG*, 171; *Χρυσόστομ*, нав. дело, т. 1, 487.

¹⁸ *Martinov*, op. cit., 149; *Сергий*, нав. дело, II/1, 174; *Ε. Παπαελλιοπούλου-Φωϊοπούλου*, нав. дело, 54.

¹⁹ За рукописе „царског“ менолога који садрже кратки мартирон св. Павла в. *Латышев*, *Византийская „Царская“ минея*, 3–5; *A. Ehrhard*, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, t. I/Bd. III, Leipzig 1939, 355–364; BHG II, 184; *Novum auctarium BHG*, 171. Текст мартирона издат је на основу *Cod. patr.* 17 (поч. XII века) из Грчке патријаршије у Јерусалиму: *Α. Παπαδοπούλου-Κεραμεύς*, *Ανάλεκτα Ιεροσουμτικης σταχυολογίας*, ... t. IV, Санктпетербург 1897, 247–251; *В. Латышев*, *Menologii anonymi byzantini saeculi X quae supersunt*, fs. II, Petropolis 1912, 23–27. О тзв. „царском“ менологу уп. *Латышев*, нав. дело, 1–327; *Ehrhard*, op. cit., 341–442; *N. Patterson Sevčenko*, *Illustrated Manuscripts of the Metaphrastian Menolog*, Chicago — London 1990, 190, 206, 244.

²⁰ За опширни *Passio* св. Павла в. *Auctarium BHG*, 151; *Novum auctarium BHG*, 171; *Ε. Παπαελλιοπούλου-Φωϊοπούλου*, нав. дело, 61–65 (са издањем текста на стр. 70–82).

²¹ *Ε. Παπαελλιοπούλου-Φωϊοπούλου*, нав. дело, 65–69 (са издањем текста службе према *Cod. Patm.* 738, датованом у XIV век, на стр. 83–94). Име песника (Григорие) који је написао канон светитељу открива се у акростиху (*Ε. Παπαελλιοπούλου-Φωϊοπούλου*, нав. дело, 66).

²² Уп., за BHG 1471: *Α. Παπαδοπούλου-Κεραμεύς*, *Ανάλεκτα*, IV, 247–251; за BHG 1471b: *Ε. Παπαελλιοπούλου-Φωϊοπούλου*, нав. дело, 70–82.

²³ Манастир Кајума је основан у рановизантијском периоду. Његов архимандрит Симеон помиње се још 518. године, а 536. године јеромонах Дада, игуман манастира *των Κατωιάδ*, учествује на сабору којим је председавао цариградски патријарх Мина. На основу помена Аспарове цистерне манастир је ложиран у некадашњи квартал Петру, близу места где се данас налази царска султана Селма, в. *R. Janin*, *Les sanctuaires de quartier de Pétra (Constantinople)*, *Echos d'Orient* 34 (1935), 407–408; *idem*, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, 197–198, 338; *idem*, *Les géographiques ec-*

шавини на показаном месту гроб мученика и његово нетакнуто тело, патријарх је положио мошти у Богородичину цркву Кајумског манастира. Ту су оне, према речима текста мартирijона, испољавале исцелитељску моћ.²⁴

Није сасвим познато шта се касније дешавало са моштима св. Павла Кајумског. Извесно је да су у једном тренутку, највероватније између 1081. и 1087. године, уступљене престоничком манастиру Христа Пантепопта и да су одатле 1222. године пренете у Венецију. Тамо су положене у бенедиктински манастир Сан Ђорђо Мађоре, након чега је цариградски мученик постао познат и на Западу.²⁵ Опширни текст о његовом страдању преведен је затим на латински језик од речи до речи,²⁶ а између 1369. и 1372. године Венецијанац Пьетро де Натали, епископ Еквилиума (Језола), саставио је кратког житије св. Павла Кајумског и уврстио га у свој „Каталог светитеља и њихових дела, сакупљен из разних списа“.²⁷ За нашу тему то житије веома је занимљиво јер се у њему саопштава да је Павле био високи војни официр у служби цара — „dux militiae imperialis“.²⁸ Иако такав податак не постоји у два грчка мартирijона, мало је вероватно да га је учени епископ Еквилиума измислио. Пре ће бити да је при састављању кратког житија он користио и неки други текст са детаљнијим подацима о животу св. Павла, а не само опширни *Passio*, преведен на латински.²⁹ У прилогу овој претпоставци говори текст службе написане у част

clésiastique de l'empire byzantin, pt. I/1. II, Paris 1953, 283; S. Eycice, Istanbul, Istanbul 1955, 62, Pl. 29 (Nr. 86); D. Talbot Rice, Constantinople. Byzantium — Istanbul, London 1965, Pl. I.

²⁴ А. Παπαδοπούλου-Κεραμεύς, Ανάλεκτα, IV, 251; Е. Παπαελληοπούλου-Φωϊοπούλου, нав. дело, 81.

²⁵ О преносу моштију у Венецију и њиховом претходном боравку у манастиру Христа Пантепопта говоре само латински извори, в. Acta sanctorum... Jul. II, 634–635, 639–641; Janin, Les géographies ecclésiastiques, 528; Е. Παπαελληοπούλου-Φωϊοπούλου, нав. дело, 56, 61. Цркве и манастири су веома ретко уступали другима своје драгоцене реликвије, а њихова својинска права била су заштићена и канонским одредбама. Добро је познат неуспели покушај цара Јована II Комнина да из Солуна добије мошти св. Димитрија за своју нову задужбину, манастир Христа Пантократора (Janin, op. cit., 530). Одношење моштију св. Павла из Кајумског манастира може се стога тумачити једино изванредним угледом и утицајем Ане Даласене, ктиторке манастира Христа Пантепопта. Имајући у виду улогу моштију у чину освешћења сваке новосаграђене цркве, логично је помишљати да је мајка цара Алексија I Комнина прибавила реликвије за своју задужбину у време оснивања манастира (између 1081. и 1087). О угледу и моћи Ане Даласене в. B. Skoulatos, Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse, Louvain 1980, 20–24. О манастиру Христа Пантепопта и његовој историји в. Janin, op. cit., 527–529; A.-M. Talbot, Panteroptes monastery, The Oxford Dictionary of Byzantium (даље: ODB), vol. 3, New York — Oxford 1991, 1574.

Мошти св. Павла Кајумског пренео је у Венецију Паоло Венијер, први бенедиктински старешина манастира Христа Пантепопта у доба латинске власти над Цариградом и касније опат манастира Сан Ђорђо Мађоре, в. Acta sanctorum... Jul. II, 634–635, 639–641; Janin, Les géographies ecclésiastiques, 528.

²⁶ Acta sanctorum... Jul. II, 635–639. У латинским рукописима иза приче о страдању св. Павла Новог увек следи текст о преносу светитељевих моштију из Цариграда у Венецију, в. Е. Παπαελληοπούλου-Φωϊοπούλου, нав. дело, 61.

²⁷ Petrus de Natalibus, Catalogus sanctorum et gestorum eorum ex diuersis voluminibus collectus, Vicenza 1493, lib. VI, cap. LXIX. О Пистру де Наталију и његовом вишемтомном делу в. P. Golinelli, Petrus de Natalibus, Lexikon des Mittelalters, VI, Stuttgart 1993, col. 1978–1979.

²⁸ Petrus de Natalibus, op. cit., lib. VI, cap. LXIX.

²⁹ За најважније изворе које је при писању свог каталога користио Пистро де Натали в. Golinelli, op. cit., col. 1979.

мученику. У њој су на више места св. Павлу додељени епитети какви су давали св. ратницима: ἀήττητος τοῦ Χριστοῦ στρατιώτης (непобедиви војник Христов), ἐννομος τοῦ Χριστοῦ στρατιώτης (праведни војник Христов), στρατιώτης νικηφόρος καὶ γενναῖος ὀπλίτης ἀοιδίμος (победоносни војник и племенити хоплит песмом опеван), Χριστοῦ θεῖος ὀπλίτης (божанствени хоплит Христов), итд.³⁰

Предложена идентификација св. Павла ратника са Ортизовог крста за сада се, на жалост, не може потврдити и иконографском грађом, јер нам није позната ниједна друга сачувана представа св. Павла Кајумског.³¹ Треба, међутим, нагласити да писани извори сведоче о постојању таквих представа у средишту светитељевог култа на Западу, манастиру Сан Ђорђо Мађоре у Венецији. Једну од њих, икону насталу око 1320. године, помиње почетком XVII столећа Фортунато Олмо, некадашњи искушеник угледног бенедиктинског манастира.³² Средишњи део те иконе красила је фигура Богородице, на десној страни били су насликани св. Ђорђе, св. Стефан и св. Козма, а на левој св. Бенедикт, св. Павле мученик и св. Дамјан. Поред Богородице био је у проскинези представљен ктитор слике, опат Филип. Св. Павле је, што је посебно занимљиво, био представљен са атрибутом војводе (cum ducali cornu).³³ Друга представа, такође икона, имала је као тему страдање св. Павла Кајумског.³⁴

Што се тиче погршне представе са доњег крака реверса истог крста (сл. 4), већ је поменуто да је младолки светитељ, који је означен као ο ἅγιος Νηκίτας, у каталогу изложбе „Сјај Византије“ идентификован са св. Никитом из Медиклона.³⁵ Међутим, игуман славног манастира у Витинији на ретким сачуваним представама има лик старог човека (сл. 7), у складу са чињеницом да је

³⁰ Е. Παπαελληοπούλου-Φωϊοπούλου, нав. дело, 86, 87, 89, 91 (према Cod. Patm. 738; уп. нап. 21). За сличне епитете у песмама посвећеним другим св. ратницима уп., на пример, С. Εσπυραϊνάδης, Ἀγιολογικά ο ἁγίου Δημήτριος ἐν τῇ ἐμνογραφίᾳ, Ελετηρὶς Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν 11 (1935), 132, 148.

³¹ Судећи по публикованом материјалу, представе св. Павла Кајумског нису се јављале ни у илустрованим календарима. Помишљало се, додуше, да је он или неки св. Максим насликан, у виду илустрације за 8. јун, на fol. 310v једног грчког јеванђеља са менологом из Ватикана (Vat. gr. 1156, трећа четвртина XI века), в. П. Μυλωνῆ, Μενολογ. Ιστοριјско-уметничка истраживања, Београд 1973, 195. Реч је, међутим, о илустрацији за 3. јун, која представља св. мученика Лукилијана, старца седе косе и бrade. Св. Павле Кајумски у овом рукопису није ни помнут.

³² Фортунато Олмо, касније монтекасински монах, издао је 1612. латински превод опширног текста о страдању св. Павла Новог (BHG 1471b), уз коментаре, в. Acta sanctorum... Jul. II, 632.

³³ Acta sanctorum... Jul. II, 632. Икона се одавно не налази на свом првобитном месту и није познато да ли је уопште сачувана. Наиме, после насилног укидања манастира Сан Ђорђо Мађоре (1806) већина уметничких дела из његове ризнице је растурена, а братство је прешло у бенедиктинске опатије Санта Ђустина у Падови и Санта Мариа ди Праља (код Падове), уп. G. Damerini, L'isola e il cenobio di San Giorgio Maggiore, Venezia 1969, 92.

³⁴ Acta sanctorum... Jul. II, 642. Ни од ове представе нема више никаквог трага. За тај податак захвалност дугујемо г. Силвану Де Туонију из Института за историју уметности Фондације Ђорђо Чини у Венецији.

³⁵ Уп. нап. 8.

умро у седмој деценији живота.³⁶ Осим тога, изглед плашта на фигури чије попрсје краси доњи крак позадине Ортизовог крста јасно показује да ту уопште није представљен монах него мученик.³⁷

У хришћанској историји познато је више мученика који су се звали Никита, али је само један од њих уживао култ значајних размера. Био је то св. Никита Гот, чији се помен врши 15. септембра. Остали мученици истог имена у литургијским календарима јављају се сасвим спорадично, а у синаксарима, менолозима и мињејима редовно су изостављани. О постојању њиховог култа нема никаквог трага ни на пољу иконографије.³⁸ Као изузетак једино се може навести св. Никита, наводни син цара Максимијана, страдалник из Никомедије. Његово житије се јавља у многим грчким рукописима, почев од XI века,³⁹ а и представе овог мученика веома су бројне. Оне су за нашу тему посебно занимљиве јер се често налазе управо на крстовима. Увек је реч о представи мучениковог тријумфа над ђаволом, који је описан у поменутом житију. Међутим, основна карактеристика тих представа је да скоро све имају руско порекло.⁴⁰ У византијској уметности Никитина победа над ђаволом није представљана, и поред популарности њеног литерарног извора, а није сачувана ни нека друга представа која би се са сигурношћу могла идентификовати са св. Никитом из Никомедије. Насупрот томе, сачуване су многе поуздано идентификоване пред-

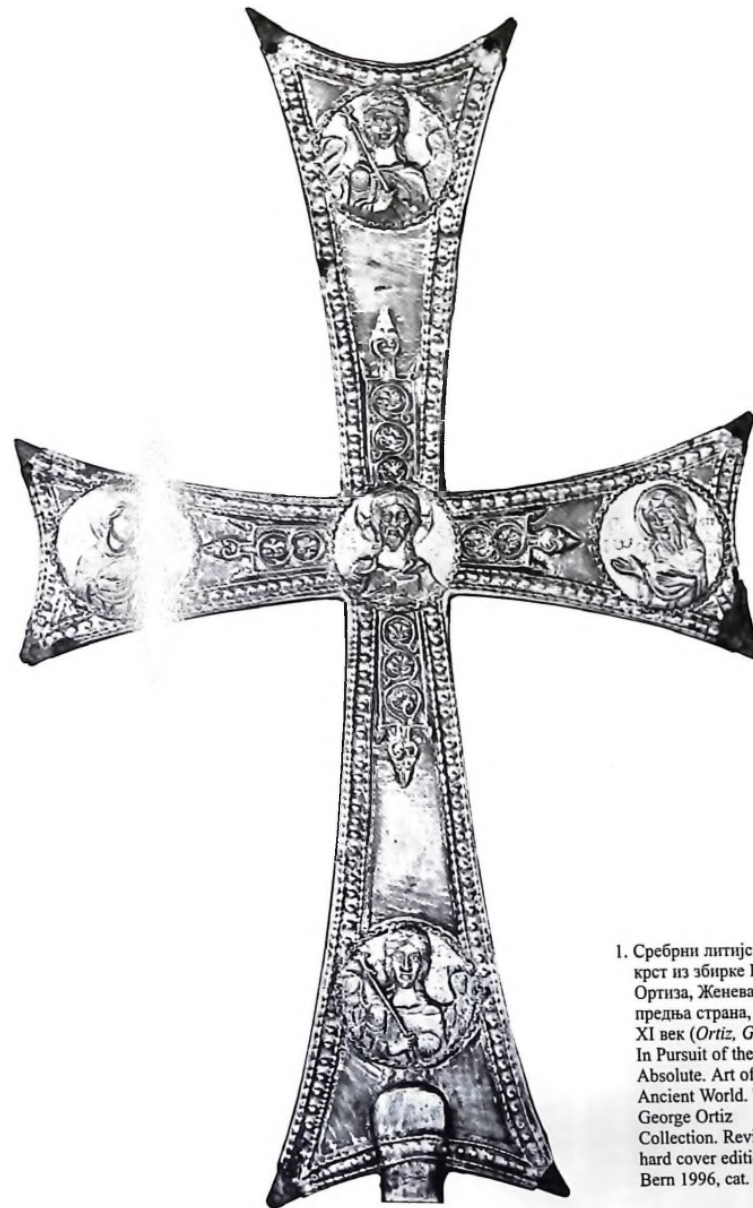
³⁶ Уп. Acta S, April. 13, 253–265; A. Kazhdan — A.-M. Talbot, Niketas of Medikion, ODB 3, 1482. Представе медикијског игумана сачуване су углавном у оквиру илустрованих календара, менолога и сликарских приручника, уп. A. Grabar, L'Iconoclasme byzantin. Le dossier archéologique, Paris 1958, fig. 40; *Mijovih*, нав. дело, 195, 336, 371, 386; C. Кесич-Ристић и Д. Војводић, Менолог, Зидно сликарство манастира Дечана, 404; Л. М. Евсеева, Афонская книга образов XV в., Москва 1998, 293; Строгановский иконописный лицевой подлинник (конца XVI и начала XVII столетия), Москва 1869, илустрација за 3. април.

³⁷ У уметности средње и касновизантијског периода монаси се, када имају плашт, редовно приказују у мандији, монашком огртачу који прекрива обе руке, а закопчава се испод врата, најчешће са једним или два дугмета. С друге стране, мученици су још од ранохришћанског времена представљани у патрицијском плашту чији су горњи крајеви уз десно раме прикопчани фибулом или везани у чвор, остављајући десну руку откритом. За илустрацију ових навода в., нпр., *Glory of Byzantium*, пр. 24, 55, 66, 79, 80, 84, 103, 107, 108; *Coisontis*, оп. cit., fig. 26d–26g.

³⁸ Поред св. Никите Гота у црквеним календарима православног Истока може се срести још шест мученика истог имена. Двојица су мучени са св. Немезом и још 900 других састрадалника у Александрији (помен 10. IX), а два њихова два имњака, преподобници, пострадали су заједно са 350 хришћана у околини Иконијума (28. X). Пети Никита је убијен у Шпанији, заједно са дружином (24. VII), а шести, који је био свештеник, страдао је са епископом Пелејом и још 150 других хришћана у Египту (19. IX). Уп. *Marinov*, оп. cit., 377; *Serghij*, нав. дело, II/1, 386, II/2, 611, 645, 666; *Sup. CP*, 1140; *BHG II*, 136–139, 174; III, 53; *Хризостом*, нав. дело, т. 2, 881–882. Најстарији *Passio* св. Никите Гота (BHG 1339) помиње и Никиту, брата папе Климента, који је страдао за хришћанску веру у Риму, али о њему нема трага у календарима, в. H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, AB 31 (1912), 209. Коначно, у више хагиографских извора помиње се и св. Никита Нови, мученик из Нисе. Он је, међутим, живео у доба цара Андроника II, в. H. Delehaye, *Le martyre de saint Nicetas le Jeune*, in: *idem*, *Mélanges d'hagiographie grecque et latine*, Bruxelles 1966, 307–313.

³⁹ Уп. ниже.

⁴⁰ О представама св. Никите „Максимијановог сина“ уп. И. Окунева, *Икона св. Никиты, избивающего беса*, *Scrinarium Kondakovianum* 7 (1935), 205–215; H. Тетриатникова, *Изображения св. Никиты, бьющего беса*, *Le Messenger*, Вестник Русского христианского движения 129 (1979–III), 188–192.

1. Сребрни литијски крст из збирке Џорџа Ортиза, Женева, предња страна, XI век (Ortiz, G.: *In Pursuit of the Absolute. Art of the Ancient World. The George Ortiz Collection. Revised hard cover edition, Bern 1996, cat. no. 26*).

2. Сребрни литијски крст из збирке Џорџа Ортиза, Женева, позадина (Ortiz, G.: In Pursuit of the Absolute. Art of the Ancient World. The George Ortiz Collection. Revised hard cover edition, Bern 1996, cat. no. 26).

3. Св. Павле Кајумски, позадина литијског крста из збирке Џорџа Ортиза, детаљ (Ortiz, G.: In Pursuit of the Absolute. Art of the Ancient World. The George Ortiz Collection. Revised hard cover edition, Bern 1996, cat. no. 26).

4. Св. Никита Гот, позадина литијског крста из збирке Џорџа Ортиза, детаљ (Ortiz, G.: In Pursuit of the Absolute. Art of the Ancient World. The George Ortiz Collection. Revised hard cover edition, Bern 1996, cat. no. 26).

5 6

7 8

8 9

10 11

5. Св. апостол Павлс, реликвијар из Цариграда, детаљ, Ватикан, Museo Sacro della Biblioteca Apostolica, X век.
6. Св. Павле Стратилат, Палермо, капела Палатина, друга трећина XII века.
7. Св. Никита из Медикиона, детаљ, Менолог Василија II (*Vatic. gr. 1613, fol. 94*), крај X века.
8. Св. Никита „Демоноборац”, предња страна двостране иконице од шкриљца, Москва, збирка А. Е. Клејева, XIV–XV век.

9. Св. Никита „Демоноборац”, новгородска икона из XVI века, детаљ, Санкт Петербург, Државни руски музеј.
- 10 Св. Никита Гот, југозападна капела католикона Св. Луке у Фокиди, рани XI век.
11. Св. Никита Гот, капела 29 (Кинцилар килесе), Гереме, Кападокија, X век.
12. Страдање св. Никите Гота, Метафраст за септембар, Лондон, Британска библиотека, *Add. 11870, fol. 117v*, крај XI или рани XII век.

13. Св. Никита Гот, црква Св. Никите код Скопља, око 1325.

ставе св. Никите Гота. На неким од њих он има физиономију голобрадог младика што је сасвим у складу са ликом фигуре која је представљена на Ортизовом крсту.⁴¹ Али и овде постоји један проблем. Младолост би, судећи по хагиографским изворима, много више одговарала никомедијском мученику него мученику из готске земље.⁴² Очито је, дакле, да је за идентификацију представе са доњег крака реверса Ортизовог крста неопходно да се детаљније истражи развој култа и иконографије двојице истоимених мученика. Такво истраживање има, чини се, и шири значај јер у хагиографији и иконографији оба светитеља постоје бројна неразрешена питања.

Култ св. Никите Гота најпре се развио у киликијском граду Мопсуестији, где су његове мошти пренете 375. године.⁴³ Тамо су у почетку биле чуване у једној приватној кући да би касније биле положене у олтар (*θυσιαστήριον*) новосаграђене цркве посвећене св. Никити. Од самог почетка приписивана им је исцелитељска моћ, о чему сведочи најстарији текст о страдању светитеља (ВНГ 1339), написан у Мопсуестији негде крајем V века.⁴⁴ Тај текст садржи, међутим, веома мало података о личности мученика и његовом страдању. Наведено је да је био по рођењу варвар, који је живео „с оне стране“ Дунава, у земљи коју су насељавали Готи, да је „врлином живљења, срчаном душом и узвишеношћу рода“ од почетка стекао углед код сународника, да је веру у Христа и православно учење примио од Теофила, епископа Гота, који је био учесник Никејског сабора у доба Константина Великог, да су у време епископа Улфиле, после међусобног сукоба готских кнезова Фритигерна и Атанариха, почели прогони и мучења хришћана, да је хришћане предводио Никита, али да су Атанарихови људи ухватили и њега, да су га тукли, вукли по земљи и ломили, а затим бацили у огањ.⁴⁵ Писац мартирона знатно је опширнији када говори о преносу Никитиних моштију у Мопсуестију и њиховом полагању у цркву подигнуту у његову част.⁴⁶ Детаљно је, на крају, описано и чудо које се десило при неуспелом покушају да се део моштију пренесе у оближњи град Аназарб.⁴⁷

41 Уп. ниже.

42 Уп. ниже.

43 О култу св. Никите Гота уп. *J. Stilling*, *De S. Niceta Gotho martyre in Gothia ultra Istrum commentarius praevius*, *Acta Sanctorum*, Sept. V, col. 38–43; *Сергий*, нав. дело, т. II/1, 283, т. II/2, 376; *Delehaye*, *Saints de Thrace*, 209–215, 281–286; *V. Laurent*, *Niketas Megalomartyr*, *Lexikon für Theologie und Kirche* (даље: *LThK*), VII, Freiburg 1968, 973–974; *R. Janin*, *Niceta il Goto*, *Bibliotheca sanctorum*, IX, 1967, col. 888–890.44 *Delehaye*, *op. cit.*, 213–215, 286. О рукописној традицији овог мартирона в. *Delehaye*, *op. cit.*, 223–224.45 *Delehaye*, *op. cit.*, 210–212.46 *Delehaye*, *op. cit.*, 212–214. Писац мартирона опширно говори о преносу моштију у мопсуестијску цркву јер је то дело, у ствари, написано управо у част translације, о чему се говори у једном од последњих пасуса пасије, уз напомену да су мошти пренете 15. септембра (*Delehaye*, *op. cit.*, 214). Сам дан Никитине смрти у тексту мартирона није нигде забележен, а не помињу га ни остали грчки хагиографски извори. Могуће је, међутим, да је пренос моштију обављен управо на годишњицу мучничке смрти. О овоме уп. и нап. 81.47 *Delehaye*, *op. cit.*, 214–215.

Последње поглавље најстаријег мартиреона на сликовит начин показује да је Мопсуестија љубоморно чувала свој статус средишта култа св. Никите. У томе је, чини се, доста дуго имала успеха. Истина, о култу готског мученика подаци су сасвим оскудни све до друге половине X века,⁴⁸ што је, без сумње, једним делом последица злосрећне судбине киликијског града. Мопсуестија је тешко страдала већ у време Ираклијевих сукоба са Арабљанима, затим је цела област била опустела после напада Мардаита, да би 703. године град пао у руке Арабљанима. Царству Ромеја поново је враћен тек у доба цара Никифора Фоке (965) и од тада је био у византијским рукама све до пред крај XI века.⁴⁹ Негде у том периоду мошти св. Никите пренете су у Цариград, где су положене у дрвну цркву Св. Романа.⁵⁰

О новој локацији мученикових реликвија прво сведочанство пружа тзв. *J* редакција списка о старинама Цариграда, познатог под називом Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως. Реч је, у ствари, о само једном рукопису — *Monaciensis gr. 218*, из Баварске државне библиотеке у Минхену — насталом крајем X или у првим деценијама XII столећа.⁵¹ Исти податак о моштима св. Никите доноси затим и *Par. gr. 1594*, препис Цариградског синаксара датован у XII век,⁵² а мо-

⁴⁸ Податак да је славни песник Теофан Грапт негде током прве половине IX века написао канон и стихире св. Никити донекле попуњава празнину, уп. *Sergii*, нав. дело, т. II/1, 283; Μηνύσιον του Σεκτεδριου, изд. *Jeromonaх Вартоломеев*, Атина 1959, 104. Вреди, осим тога, поменути да је у септембарски том чти-минеја руског митрополита Макарија (1542–1563) уврштено похвално слово у спомен св. Никите, приписано Аркадију архиепископу кипарском, уп. Великия минси четини, собрания всероссийским митрополитом *Макарием*, сентјабр, дни 14–24, Санктпетербург 1868, 1208–1213. Позната су два кипарска архиепископа са овим именом, један с краја VI века, а други из прве половине VII века (*Хризостом*, нав. дело, т. 2, 1065), али судећи по садржини похвале рекло би се да је реч о много познијем делу, састављеном од општите места византијске омилитике и химографије.

⁴⁹ О историји Мопсуестије в. *C. Foss*, *Mopsuestia*, ODB 2, 1408.

⁵⁰ Према једној познијој традицији, насталој крајем XI или почетком XII века, Никитине мошти је у цркву св. Романа пренела још св. Јелена, мати цара Константина Великог (*Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. *Th. Preger*, Fs. 2, Leipzig 1907, IX–X, 245; *Janin*, *La géographie ecclésiastique*, 463–465). Реч је, свакако, о најобичнијој легенди пошто је св. Јелена умрла деценијама пре страдања св. Никите. С друге стране, чињеница је да престоничка редакција типика Велике цркве (Свете Софије), која је написана ускоро после 950. године, још увек не доводи у везу пра-зник св. Никите ни са једним цариградским светилиштем, а то је текст који је веома богат одговарајућим топографским назнакама, уп. *J. Mateos*, *Le Typicon de la Grande Eglise*, t. 1, Roma 1962, 34. Каснији извори сведоче да је помен св. Никите вршен у храму посвећеном овом мучнику (уп. нап. I 11) и у њему суседној цркви св. Романа, где су чуване Никитине мошти, в. *Syn. CP*, 45–46.

⁵¹ *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, fs. 2, IX–X, 245. Исти податак дају и две млађе редакције (*B* и *H*), сачуване у рукописима XIV–XVI века, в. *ibidem*, XI–XVII, XX–XXI, 245, 350; PG 157, 577. Најстарије редакције списка, као што су редакција *A*, која је најближа његовој првобитној форми, насталој око 995. године, редакција *C*, састављена у доба Алексија I Комнина, и редакција *M*, чији најстарији препис, *Paris. suppl. gr. 690*, потиче из последње четвртине XI века, уопште не помињу мошти св. Никите, в. *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, fs. 2, V–IX, XV–XVIII, XXIII, 245, 350 (за редакцију *C* в. и PG 122, 1272–1273). О спису Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως и његовим редакцијама уп., такође, *G. Dagron*, *Constantinople imaginaire. Etudes sur le recueil des „Patria“*, Paris 1984, 21–22, 48–53 итд.

⁵² *Syn. CP*, 45–46.

шти је у цркви Св. Романа видео и Добриња Јадрејкович, руски ходочасник ко-ји је посетио Цариград око 1200. године.⁵³

Мада се то не може закључити на основу времена настанка наведених извора, лако је могуће да је транслација Никитиних моштију обављена убрзо након поновног укључења Мопсуестије у састав Византије. Било је то време када се у престоницу систематски преносе реликвије светитеља из угрожених крајева државе,⁵⁴ а на поменути препоставку упућује и чињеница да је култ св. Никите доживео снажан успон крајем X и нарочито током XI века. Тек тада мученикове представе постају бројне и почињу да се сусрећу на територији целог Царства (Цариград, Кападокија, Пелопонез, Атика, Хиос итд.).⁵⁵ У исто време често се јављају печати са његовим ликом,⁵⁶ а подижу се и цркве посвећене св. Никити, прве с таквом посветом након изградње храма у Мопсуестији.⁵⁷ Важно је такође имати у виду да је негде при крају X столећа прича о страдању св. Никите Гота уврштена у менолог Симеона Метафраста, вишетомни зборник одабраних светитељских житија, систематизованих према црквеном календару.⁵⁸ Метафраст је, у ствари, парафразирао стари *Passio*, али је унео и неколико нових детаља о личности св. Никите и његовом мучеништву: да је рођен „од готског семена“, али да није био Гот по начину живота, карактеру и вери, да се у грађанском рату поражени Атанарих после неког времена опоравио и да је поново почео са прогонима хришћана, да се окреће и против Никите, који је знаменитим пореклом био изнад својих сународника, да Атанарихови људи прете Никити и покушавају да га убију, али да се он не обазире и да наставља са проповедима, да једног дана безбожници изненада долазе тамо где је проповедао,

⁵³ Руски ходочасник сведочи, такође, да се у време његове посете Цариграду део Никитиних моштију (нога) налазио у престоничкој цркви посвећеној готском мучнику, в. *X. M. Loparev*, *Книга паломник. Сказание мест святых во Цареграде, Антония архиепископа Новгородскаго в 1200 г., Православный Палестинский сборник 51 (1889), 27. Уп., такође, G. Majeska*, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984, 40–41, 148–149, 162–163, 327, 329.

⁵⁴ О преносу реликвија светитеља у Цариград в. *A. Grabar*, *Quelques reliquaires de saint Démétrios et le martyrium du saint à Salonique*, DOP 5 (1950), 3–4.

⁵⁵ Уп., на пример, *Il menologio di Basilio II (Cod. Vaticano greco 1613)*, Torino 1907, 37; *M. Restle*, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Bd. II–III, Recklinghausen 1967, Taf. 18, 30, 134, 269, 436; *C. Jolivet-Levy*, *Les églises byzantines de Cappadoce: le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, 52, 85, 87, 115, 126, 282; *H. V. Драндакис*, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσση Μάγνης, Атина 1995, 369, сл. 92; *T. Chatzidakis-Bacharas*, *Les peintures murales de Hosios Lukas. Les chapelles occidentales*, Athènes 1982, fig. 45, 48; *D. Mouriki*, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, Athens 1989, 74, Pl. 85.

⁵⁶ Уп., на пример, *V. Laurent*, *Documents de sigillographie byzantine. Le collection C. Orghidan*, Paris 1952, nr. 434, 461, 529, 530; *idem*, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, t. V/1, Paris 1963, nr. 56; т. II, Paris 1981, nr. 69, 1024, 1075; *Byzantine Lead Seals* by G. Zacos, II, ed. *J. W. Nesbit*, Berne 1984, nr. 642, 649, 737, 817; *E. Stepanova*, *New Seals from Sudak, Studies in Byzantine Sygillography*, 6, ed. *N. Oikonomides*, Washington 1999, 57–58, nr. 22.

⁵⁷ Реч је о црквама грађеним на Пелопонезу крајем X века, уп. *Драндакис*, нав. дело, 340 сл., 365 сл. О цркви св. Никите у Цариграду в. нап. 111.

⁵⁸ О менологу Симеона Метафраста в. *Ehrhard*, op. cit. (n. 19), 1/2. 306–709; *A. Kazhdan* — *N. Patterson Ševčenko*, *Symeon Metaphrastes*, ODB 3, 1983–1984.

хватају га и насилно одводе, да га безуспешно терају да се одрекне вере, да му леме делове тела и да га, затим, бацају у ватру.⁵⁹

Околност да је прича о страдању св. Никите Гота била уврштена у Метафрастов менолог свакако је имала велики значај у развоју мучениковог култа. Ускоро по настанку, многи делови овог обимног хагиографског зборника постали су обавезно литургијско штиво. Међу њима је било и мученије св. Никите. Већ синаксар Евергетидског типика, настао око 1055, налаже да се оно чита током службе мученику, на јутрењу, а касније је то правило уведено и у типике јерусалимског типа.⁶⁰ Мартирион је, разумљиво, због потреба богослужења био преведен на језике других православних народа након чега се култ св. Никите снажније развио и ван Византије.⁶¹ Посебно је наишао на повољно тло у Русији, где ће временом достићи импозантне размере.

Руси су св. Никиту сматрали за помоћника у свим врстама невоља, али је првенствено био поштован као заштитник од Сатане и осталих злих духова.⁶² Представе светитељевог тријумфа над ђаволом сачуване су у великом броју на пекторалним крстовима и иконицама од бакра, камена, кости и дрвета, које су ношене као амајлије (сл. 8). Јављале су се, мада сасвим ретко и у монументалној уметности, а од XV века има их и у иконопису (сл. 9).⁶³ Оне су, међутим, као и скоро сви аспекти култа св. Никите у Русији, засноване на тексту чији се изворни облик није односио на св. Никиту Гота. Реч је о тзв. апокрифном житију св. Никите, које је међу Русе стигло у виду јужнословенског превода грчког оригинала.⁶⁴

Поменуто „апокрифно“ житије је контроверзно дело код кога су спорни место и време настанка, првобитна форма, па и идентитет главног актера. Најстарији познати грчки рукопис са овим текстом, који се чува у миланској Ам-

⁵⁹ За текст Метафрастовог мартириона св. Никите (BHG 1340), в. Acta Sanctorum, Sept. V, col. 40–43; PG 115, col. 704–712. Уп. и нап. 61.

⁶⁰ А. Дмитриевский, Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока, т. I, Киев 1895, 276. Уп., такође, М. Arranz, Le typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine, Roma 1969, 26. За службу св. Никите у типичима јерусалимског типа в. први српски превод јерусалимског типика, настао 1318/1319. године заслугом архиепископа Никодима (Архив САНУ, бр. 473, л. 426).

⁶¹ Једна редакција старословенског превода Метафрастовог мартириона св. Никите објављена је у: Великиј минеи чстии, сентябрь, дни 14–24, col. 1203–1208, а превод истог текста јавља се и у старим српским рукописима. Уп., на пример, панагирик септембарски монаха Аверкија (Хиландар 439, л. 266в–271), настао 1622/1623. године.

⁶² О култу св. Никите у Русији в. Тетерятникова, нав. дело, 181–195. Уп., такође, А. Н. Веселовский, Св. Георгий в легенде, песне и обряде, Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. академии наук XXI/2 (1881), 18, нап. 2.

⁶³ За те представе уп. Н. П. Кондаков, Русская икона, т. IV, Prague 1933, 245, 309–310; Окунева, нав. дело, 205–215; Г. К. Вагнер, Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир, Боголобово, Москва 1960, 256, 297 (илл. 183); Тетерятникова, нав. дело, 188–192; Т. В. Николаева, Древнерусская мсляка пластика из камня XI–XV в., Москва 1983, 26, 33, 63, 95–96, 102–103, 127, 148; Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI–XV века, ред. И. А. Стерлигова, Москва 1996, 213–214, 354, 360–362, 403.

⁶⁴ В. М. Истриш, Апокрифическое мучение Никиты, Летопись Историко-филологического общества при Имп. Новороссийском Университете VII (Византийское отделение IV), Одесса 1899, 213, 246–247.

брозијани (*Cod. gr. 259*), датован је у XI век.⁶⁵ Сачувани су и бројни други преписи из каснијих времена, укључујући и поствизантијску епоху, што указује да је на грчком говорном подручју дело задуго уживало велику популарност.⁶⁶ Током векова формирало се више његових редакција, чији међусобни однос још увек није у потпуности проучен. Први и за сада једини покушај у том правцу учинио је руски филолог Василиј М. Истриш, крајем XIX века.⁶⁷ Према његовим истраживањима, базираним на непотпуној грађи, највећи број редакција се међусобно разликује у ситним појединостима и по редоследу појединих поглавља, док је садржина у основи скоро увек иста: св. Никита, „син цара Максимијана“, постаје хришћанин пошто му се једне ноћи у сну јавио Христос са крстом у руци; ускоро долази у сукоб са безбожним оцем; овај одлучује да казни сина због непоштовања паганских идола и подвргава га најстрашнијим тортурама, које писац житија детаљно описује; пошто је преживео сва мучења Никита је затворен у тамницу, где га искушава ђаво („Велзевул“) прерушен у анђела; Никита одолева искушењу и по савету пристиглом са неба баца ђавола на земљу, гази га и туче својим оковима; по изласку из тамнице поново долази пред цара и мучења се настављају; на крају се Никита исказује као чудотворац, васкрсва многе мртве, али ипак бива посечен мачем; анђели носе његово тело и сахрањују га у Никомедији, у једној стени где су већ биле мошти других мученика.⁶⁸

Василиј Истриш у својој студији помиње, ипак, и неколико редакција које се знатније разликују од вероватне првобитне форме житија. Међу њима су свакако најзначајније оне у које су унети елементи из два мартириона св. Никите Гота. Тако, на пример, једна редакција чији је текст, колико се зна, сачуван само у руском преводу, одмах на почетку идентификује Никиту као сина цара Максимијана, али и као храброг војника, кога је хришћанској вери научио Теофил, епископ готски. Када су се Готи сукобили са грчким царем Валентом и кренули на његову државу, Никита је био у редовима готске војске. Увидевши да безбожници не могу учинити ништа против хришћана, заштитених интервенцијом Господа, враћа се свом оцу. Ускоро му се у сну јавио анђео са крстом у руци и најавио

⁶⁵ Catalogus codicum graecorum bibliothecae Ambrosianae, ed. A. E. Martini — D. Bassi, Milano 1906, 285.

⁶⁶ Уп., на пример, P. Franchi de' Cavalieri — G. Mucchio, Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae, Studi italiani di filologia classica 4 (1896), 144; BHG II, 137–138, Auctarium BHG, 139–140; Novum auctarium BHG, 155–156; Ehrhard, нав. дело, I/1, 204, 298.

⁶⁷ Истриш, нав. дело, 214–248.

⁶⁸ За текстове неколико грчких и старословенских верзија житија в. Истриш, нав. дело, 257–304 (међу старословенским текстовима ту је објављена и верзија сачувана у једном српском панагирику из друге четвртине XIV века, Хиландар 473/75/, л. 99–103в). За још један српски превод текста уп. панагирик грешног Дмитра, из Народне библиотеке Србије, написан негде између 1614. и 1625. године, по налогу патријарха Пајсија (*Pc 59*, л. 76–78в).

Најзначајније разлике између појединих редакција житија јављају се у делу где је описана смрт мученика. Према старијим редакцијама, он је посечен мачем, у појединим рукописима после многих мука умире, ипак, у миру, а у редакцијама у којима су прузети делови мартириона св. Никите Гота, „Максимијанов син“ је бачен у ужарену пећ, в. Истриш, нав. дело, 232–235, 257, 283, 289, 296, 303.

му да ће пострадати за хришћанску веру. Прича даље поприма уобичајен ток (Никита се сукобљава са оцем, трпи ужасна мучења, у тамници побеђује ђавола итд.), да би се у последњим поглављима поново јавило одступање у односу на уобичајену садржину житија. Након што је Никита чудесно васкрсао многе мртваци, безбожни цар умире, па хришћанство почиње да се несметано шири. Гради се и црква посвећена св. Никити, који и даље крштава народ. После свега умире у миру, 15. септембра, а анђели носе његово тело и сахрањују у никомедијској цркви св. мученика Хараламппија и Евлампија.⁶⁹

Текстови о страдању св. Никите Гота утицали су и на редакцију чији је један препис сачуван у *Cod. hist. gr. 126* (XIII век), из бечке Народне библиотеке.⁷⁰ И овде Максимијан умире ускоро по Никитином васкрсавању мртвих, али у овом случају на сцену ступа „цар“ Атанарих. Сазнавши да је Никита предводник побуне, он креће с војском и присиљава мученика да се појави пред њим. Наређује му да се поклони паганским боговима што Никита одбија, ради чега му везују руке и ноге и бацају га у пећ. Као и другде, текст се завршава описом преношења мучениковог тела у Никомедију.

Чињеница да највећи број редакција житија св. Никите „сина Максимијановог“ нема ништа заједничко са хагиографским текстовима посвећеним св. Никити Готу, изузев датума помена (15. IX), навела је многе истраживаче на закључак да је реч о двојци различитих светитеља. Ипак, они су при томе наглашавали да је „Максимијанов син“ измишљена личност, а његово житије оценили су као безвредно дело у коме се мешају фантастика и фолклор.⁷¹ И сам Истрин је веровао да су двојица Никита првобитно били разликовани један од другог. Сматрао је, међутим, да су они током средњег века у очима Словена представљали исту личност.⁷² То своје гледиште није образложио, али чини се да има довољно аргумената којима се оно може потврдити. Могло би се, чак, рећи да Словени нису били једини који су идентификовали Никиту „Максимијановог сина“ са Никитом Готом. По свему судећи, тако је он скоро од почетка био третиран и у грчкој средини, мада је по садржини првобитне редакције тзв. апокрифног житија извесно да је оно настало као део процеса стварања новог светитељског култа.

Тај процес је вероватно започет у Никомедији. Скоро све редакције житија наглашавају да је „Максимијанов син“ сахрањен у некадашњем државном центру источног дела Римског царства, на месту где су се већ налазиле мошти дру-

⁶⁹ За читав текст ове редакције житија в. *Истрин*, нав. дело, 296–304 (рукопис Кијевске Духовне академије А–123, из 1489. године).

⁷⁰ О овом рукопису в. *H. Hunger*, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, t. 1, Wien 1961, 127–129. За текст Никитиног житија (BHG 1346d) в. *Истрин*, нав. дело, 257–271.

⁷¹ *J. Stilling*, *De S. Niceta martyre Nicomediensi, ut creditur, qui colitur Venetiis commentarius praevius*, Acta Sanctorum, Sept. IV, col. 6; *Delehaye*, *Saints de Thrace*, 286–287; *V. Laurent*, *Niketas, hl., Martyr*, LTHK, VII, 19682, 973; *R. Janin*, *Niceta, figlio dell'imperatore Massimiano*, Bibliotheca sanctorum, IX, 1969, col. 888.

⁷² *Истрин*, нав. дело, 212 сл.

гих мученика.⁷³ Њихова имена варирају од редакције до редакције, али углавном је реч о мученицима за које се и на основу других извора зна да су страдали у Никомедији или да су ту почивале њихове мошти.⁷⁴ Насупрот томе, расположиви хагиографски извори, не рачунајући житије „Максимијановог сина“, са поменутим градом не доводе у везу ниједног светог Никиту. Занимљиво је, међутим, да је Никомедија била седиште култа св. Аниките, веома поштованог мученика који је страдао заједно са св. Фотијем у доба Диоклецијана. То би могао да буде један траг ка објашњењу појаве култа измишљеног светитеља у славном битијском граду.⁷⁵ С друге стране, није искључено да је Никомедија у једном тренутку дошла у посед дела моштију св. Никите Гота, што је такође могло временом довести до настанка новог светитељског култа. У византијској хагиографији се на сличан начин појавио приличан број имењака славних мученика, нарочито после 843. године.⁷⁶ Довољно је подсетити на настанак и развој култа св. Теодора Стратилата и св. Мине Каликелада. Најпре су пронађене мошти до тада непознатих мученика, који су одмах добили место у литургијским календарима. Затим су написани одговарајући хагиографски и химографски текстови, чиме је било обезбеђено литургијско прослављање нових светитеља и ширење њиховог култа.⁷⁷ Међутим, у случају Никите из Никомедије процес фабриковања новог култа највероватније није изведен до краја или, пак, култ „сина Максимијановог“ никада није успео да пређе локалне оквире.

Томе је, можда, допринела околност што је за празник светитеља одабран исти дан који је био одређен за прослављање много славнијег Никите Гота.⁷⁸ Додуше, и сам датум празника је споран. Он се јавља у свим преписима житија св. Никите из Никомедије, али је могуће да је и то једна од последица његовог идентификовања са св. Никитом Готом. Било како било, и код Грка и код Руса и код јужних Словена месецослови типика, јеванђелистара и других богослужбених књига које садрже календар предвиђају за 15. септембар помен само једног св. Никите — Никите из готске земље. Понекад се уз њега помиње још неколико других светитеља, али никада и св. Никита чије су се мошти наводно

⁷³ *Истрин*, нав. дело, 232–235, 271, 283, 289, 296, 304. Уп. нап. 81.

⁷⁴ Од никомедијских мученика најчешће је поменути св. Харалампје (31. V), а јављају се још Фотије (12. VIII), Евлампије (10. X) и Јефимије (28. XII), уп. *Истрин*, нав. дело, 271, 283, 289, 296, 304; *Веселовский*, нав. дело, 14, нап. 4.

⁷⁵ Св. Аникита није наведен међу мученицима поред чијих је моштију био сахрањен Никита „Максимијанов син“ ни у једној редакцији апокрифног житија. То је посебно упадљиво ако се има у виду да поједине редакције помињу међу тим мученицима његовог састрадалника св. Фотија (в., нпр., *Истрин*, нав. дело, 283). Занимљиво је, такође, да постоје одређене аналогije између житија св. Аниките и житија „Максимијановог сина“, уп. *B. Latyhev*, *Menologii* (нап. 19), 269–273; *ιστήν*, *hagiographica graeca inedita*, Записки Императорской академии наук, по историко-филологическому отделению XII/2, 1914 (1916), XXXV–XXXVIII, 93–113.

⁷⁶ Уп. *H. Delehaye*, *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris 1909, 15.

⁷⁷ *Delehaye*, op. cit., 15–17; *idem*, *L'invention des reliques de saint Ménas à Constantinople*, AB 29 (1910), 117–150; *N. Oikonomides*, *Le dédoublement de saint Théodore et les villes d'Euchaita et d'Euchancia*, AB 104 (1986), 327–335. Уп., такође, *F. Halkin*, *Saint Alexandre, martyr de Thessalonique*, Byzance et les Slaves, études de civilisation (Mélanges Ivan Dujčev), Paris 1979, 213–215.

⁷⁸ Уп. *Истрин*, нав. дело, 212–213.

налазиле у Никомедији.⁷⁹ „Максимијанов син“ у литургијским календарима није поменут ни под неким другим датумом. Иста је ситуација са пролозима и минсејима. У њима се у оквиру рубрике за 15. септембар редовно јавља житије, односно служба св. Никите из готске земље.⁸⁰ Штавише, пролошко житије и служба св. Никите из Никомедије нису уопште познати у грчкој и старословенској рукописној традицији.⁸¹ Највероватније никада нису били ни написани, што је један од показатеља да култ овог светитеља није никада успео да се развије и да се ускоро по настанку стопио са култом св. Никите Гота.

Да су двојца мученика сматрани врло рано за исту личност показују и стари зборници житија и мученија. Ниједан од њих не садржи мартироне и једног и другог Никите. А у зборницима где је за 15. септембар одабрана прича где је главни јунак Никита „син Максимијанов“ он никада у наслову није обележен на начин који би га јасно разликовао од знатно старијег имењака. Исписивано је једноставно „Μαρτύριον του αγίου μάρτυρος Νικήτα“ или „Μαρτύριον του αγίου ενδοξου μευλοαόρτουρος Νικήτα“.⁸² исто као што су били насловљени мартирони св. Никите Гота.⁸³ Поред тога, већ сама чињеница да су у појединим редакцијама житија „Максимијановог сина“ јављају интерполације које су имале за циљ да се тај текст усклади са причом садржаном у мученију св. Никите Гота јасно показује да се и у грчкој и у словенској средини веровало како је главни јунак оба текста иста особа — св. Никита из готске земље.

Слична је ситуација и у области иконографије. Колико нам је познато, не постоји ниједна програмска целина у којој су истовремено укључене представе два мученика са именом Никита. Ако су, заиста, култови св. Никите Гота и ње-

⁷⁹ Уп. *Martinov*, op. cit. (нап. 11), col. 224; *Сергій*, нав. дело, т. II/1, 283; *Дмитриевский*, нав. дело, т. I, 6, 275; *Arranz*, op. cit., 26.

⁸⁰ Уп., на пример, PG 117, col. 49; *V. Jagić*, *Menaea septembris octobris novembris ad fidem vetustissimorum codicum*, St. Petersburg 1886, 0126–0136, 530–531; *Syn. CP*, col. 45–46; *Μηναίων του Σεπτεμβρίου*, 104–109. За старе српске прологе и минсеје уп., на пример, *Лесновски пролог* из 1330. године (*САНУ 53*, л. 15–15в) и минсеј за септембар из 1320–1330. године (*САНУ 58*, л. 20в–22).

⁸¹ Такви текстови о „Максимијановом сину“ постојали су само у Венецији, где је он једно време поштован као засебан светитељ, уп. *Stilling*, op. cit., col. 6–9. Чини се да је за то највише заслужан већ поменути Петро де Натали, чији је „Каталог светитеља“ представљао неку врсту млетачког еквивалента Метафрастовом зборнику. У Наталијевом менологу Метафрастово житије св. Никите Гота и апокрифно житије Никите из Никомедије парафразирани су на два одвојена места — готски мученик под рубриком за 25. мај, а „Максимијанов син“ у оквиру читања за 12. септембар (*Petrus de Natalibus*, *Catalogus sanctorum*, lib. V, cap. XL, lib. VIII, cap. LXX). Нису јасни разлици због којих су одабрани наведени датуми (уп. нап. 46).

Према Наталијевом сведочењу, у време писања његовог дела (1369–1372) Венеција је поседовала само мошти св. Никите Гота. Оне су се налазиле у некој цркви св. Николе (*Petrus de Natalibus*, op. cit., lib. V, cap. XL). Негде у каснијем периоду Венецијанци су се домогли и реликвија млађег св. Никите. Наводно су их донели из Никомедије, а биле су положене у парохијској цркви Сан Рафаеле (*Stilling*, op. cit., col. 6–7).

⁸² Уп., на пример, *Истрин*, нав. дело, 250, 272; *Α. Παϊδοπούλος-Κεραμεως*, *Γεροσολυματικῆ βιβλιοθήκη*, т. IV, Санкт Петербург 1899, 110; т. V, 340; *C. van de Vorst — H. Delehaye*, *Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Germaniae, Belgii, Angliae, Bruxelles* 1913, nr. 80/2, 145/2, 332/8, 488/1.

⁸³ Уп., на пример, *Παϊδοπούλος-Κεραμεως*, нав. дело, т. V, 133; *Delehaye*, *Saints de Thrace*, 209, 223–224; *van de Vorst — Delehaye*, op. cit., nr. 348/4; *Ch. Walter*, *The London September Metaphrast Additional 11870*, Зограф 12 (1981), 16, fig. 10.

говог имењака из Никомедије имали паралелни развој било би реално очекивати да су такве целине постојале. Сувишно је и помињати да су веома бројне средњовековне цркве на чијим су зидовима истовремено насликани св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат, св. Мина Египатски и св. Мина Каликелад или многи други светитељи имењаки.

Занимљиво је, међутим, да византијски споменици X и XI века сведоче о постојању два различита иконографска типа за представљање св. Никите мученика. На једном је он приказан као сасвим млад, а на другом је зрео човек, са брадом и брковима. Први иконографски тип најбоље репрезентују фреска из југозападне капеле у цркви св. Луке на Фокиди (сл. 10) и две минијатуре — из менолога Василија II (*Vat. gr. 1613*) и синаксара ивиронског игумана Ефимија (Институт рукописа Грузијске академије наука, Тбилиси, A–648), а њему припадају и представе са реликвијара из Велике Лавре на Атосу, са бронзаних крстова из Минхена и Београда (црт. 1), као и примери са неколико византијских печата.⁸⁴

Други тип је заступљен на најстаријим представама св. Никите из Кападокије (Килицилар килесе /сл. 11/, капела Св. Евстатија) и са Пелопонеза (Св. Пантелејмон у селу Горњи Буларји, Мани), на мозаику из Неа Мони на Хиосу, на минијатурама три илустрована зборника Симео-

Црт. 1. Св. Никита Гот, еноклопн-реликвијар нађен у околини Струмице, Народни музеј, Београд, XI век (цртеж Јасмина Илџић)

⁸⁴ За наведене примере в. *T. Chatzidakis-Bacharas*, op. cit., fig. 45, 48; *Il menologio di Basilio II*, 37; *Г. Алибеаувили*, *Художественный принцип иллюстрирования грузинской рукописной книги XI — начала XIII веков*, Тбилиси 1973, Т. 6.а; *A. Grabar*, *La précieuse croix de la Lavra Saint-Athanase au Mont-Athos*, CA 19 (1969), 109, fig. 17; *Early Christian & Byzantine art*, ed. *R. Temple*, London 1990, nr. 67 (крст са представом св. Никите који је 1990. био изложен у галерији Темпл сада припада збирци др Кристијана Шмита у Минхену; за тај податак захвалност дугујемо г. Р. Темплу); *Г. Марјановић-Бујовић*, *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја, Београд 1987*, 47, 62, nr. 44; *G. Schlumberger*, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 18; *Byzantine Lead Seals* by *G. Zacos*, nr. 642, 649. Истој групи примера припада можда, и представа св. Никите са литијског крста из Мацхваришија, настао крајем XI или почетком XII века, в. *Л. Хускивадзе*, *Византийский крест из Мацхвариши*, Зограф 15 (1984), 31–40, Т. 9.

на Метафраста (сл. 12) и једног ватиканског јеванђелистара с менологом (*Vatic. gr. 1156*), као и на представи са печата спатарокандидата Григорија.⁸⁵

У први мах могло би се, можда, помислити да у једном од два иконографска типа треба препознати св. Никиту Гота, а у другом св. Никиту из Никомедије. При томе би, сходно хагиографским подацима,⁸⁶ зрели човек са брадом био идентификован с мучеником из готске земље, а голобради младић би био препознат као мученик из Никомедије. Међутим, такво размишљање било би погрешно. На представама које се поуздано могу довести у везу са св. Никитом Готом он је час сасвим млад, скоро дечак (менолог Василија II, синаксар игумана Ефтимија), а час је приказан као брадат човек у зрелом добу (илустровани зборници Симеона Метафраста, ватикански јеванђелистар с менологом).⁸⁷

Истовремено постојање два различита типа физиономије у иконографији светитеља чије су представе биле бројне, а култ раширен, веома је неуобичајено. Зато треба веровати да је и ово једна од последица идентификовања Никите Гота и Никите из Никомедије, тј. третирања „апокрифног“ житија св. Никите као списка о мученику из готске земље. Наиме, из тог житија проистиче да је Никита „Максимијанов син“ био веома млад човек, док се из хагиографских списка о Св. Никити Готу сазнаје да је завршио живот у зрелом добу. Рођен је у време цара Константина Великог, а страдао је непосредно пре 375. године, у доба владавине цара Валенса.⁸⁸

Идентификовање два мученика може се приметити и у иконографији св. Никите „Максимијановог сина“. Он се на представама победе над ђаволом редовно приказује као зрео човек са брадом и брковима. При томе, што је посебно занимљиво, често личи на Христа (сл. 8–9).⁸⁹ Као што је добро познато, христолост је својствена иконографији св. Никите Гота. Постала је уобичајена у епохи Палеолога (сл. 13), а задржала се и током поствизантијског периода, када је прописују сликарски приручници.⁹⁰ Објашњење за овакво иконографско решење не може се пронаћи у хагиографским списима о готском мученику. Могуће је, међутим, да га треба тражити у житију Никите „Максимијановог сина“. Проучавајући иконографију Никите „Демонборца“ (рус. *бесогол*) Ната-

лија Тетериатњикова је приметила да се у појединим циклусима који су надахнути поменутиим житијем св. Никита јавља као голобради младић само до сцене „Јављање ђавола мученику у тамници“. На тој и на следећим сценама, све до краја циклуса, Никита добија Христов лик што је, према мишљењу Тетериатњикове, последица идентификације мученика-победника над демоном са Христом-победником над Сатаном, односно додељивања св. Никити одређених Христових својстава.⁹¹

Једну иконографску потврду тврђе да је „апокрифно“ житије св. Никите било третирано као спис посвећен св. Никити Готу пружа, можда, и сцена страдања овог мученика из лондонског рукописа Метафрастовог менолога за септембар, који је настао крајем XI или почетком XII века (Британска библиотека, *Add. 11870, fol. 117v*). Иако непосредно претходи стандардном тексту Симеона Метафраста о Никити Готу (ВНГ 1340), по коме је он живот скончао на ломачи, поменута сцена приказује мученика како гине од мача (сл. 12).⁹² Такво решење одговара појединим описима смрти Никите „Максимијановог сина“,⁹³ док је, с друге стране, Св. Никита Гот и према сведочењу осталих хагиографских списка (најстарији мартирон, пролошка житија) био бачен у ватру.⁹⁴ Осим тога, сви други илустровани календари, синаксари и менолози, укључујући и примере из зидног сликарства, приказују мученикову смрт у огњу.⁹⁵

Да средњовековни уметници заиста нису правили разлику између Никите „Максимијановог сина“ и Никите Гота указује и чињеница да ниједна од наведених представа св. Никите нема у легенди исписан било какав епитет уз мучениково име. Никакав епитет немају ни представе које су надахнуте тзв. апокрифним Никитиним житијем. Поред бројних примера из руске средњовековне уметности овде имамо у виду и сцене са јужне фасаде цркве Св. Јована Претече у Арбореу (Молдавија), где је сачуван једини познати фреско-циклус надахнут поменутиим житијем.⁹⁶ Ови подаци су посебно значајни када се зна да је у византијској уметности било уобичајено да се, у случају постојања више светитеља са истим именом, уз њихова имена исписују и епитети како би посматрач лакше препознао представљену личност. Посебно је то доследно рађено код представа хомонима славних мученика. Опет ћемо као пример навести св. Теодора Стратилата. Након појаве овог светитеља у иконографији, чак се и у ле-

⁹¹ Тетериатњикова, нав. дело, 192–193.

⁹² Walter, op. cit., 16, Fig. 10.

⁹³ В. нап. 88.

⁹⁴ PG 115, col. 708; PG 117, col. 49; Syn. CP, col. 46; Delehaye, Saints de Thrace, 212. Уп. и Хиландар 439, л. 268в; САНУ 53, л. 15в; САНУ 58, л. 21. Важно је упозорити да се у лондонском Метафрасту јављају још неке неподударности између описа и представе смрти мученика. Порекло тих неподударности није утврђено па се за сада не може са сигурношћу говорити да ли је, и у којој мери, дисхармонија текста и слике последица немарности илустратора. Реч је о раскошном рукопису, по стилу веома блиском делима рађеним у царским радионицама, в. Walter, op. cit., 13–23.

⁹⁵ Уп. Милошевић, нав. дело, 260, 287, 318, 363; H. Delyanni-Doris, Die Wandmalerei der Lité der Klosterkirche von Hosios Meletios, München 1975, 193–194, Abb. 1; Walter, op. cit., 16.

⁹⁶ О тој циклусу в. I. D. Stefanescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, depuis les origines jusqu'au XIXe siècle, Paris 1928, 128, Pl. LVIII/1, 3, 4, 5, LVIII/1 (црква је осликана 1541. године).

⁸⁵ G. de Jerphanon, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce. Paris 1925, pl. 36/1, 47/1; Драндакис, нав. дело, сл. 92; D. Mouriki, op. cit., Pl. 85; N. Patterson Sevčenko, op. cit. (нап. 19), 17, 121, 177; Byzantine Lead Seals by G. Zacos, nr. 817.

⁸⁶ В. нап. 88.

⁸⁷ Уп. нап. 84 и 85.

⁸⁸ За житије Никите „Максимијановог сина“ в. Истрин, нав. дело, 250–304. За хагиографске податке о св. Никити Готу в. PG 115, col. 704–712; PG 117, col. 49; Syn. CP, col. 45–46; Delehaye, Saints de Thrace, 210–213. Уп. и Хиландар 439, л. 266в–271; САНУ 53, л. 15–15в; САНУ 58, л. 21.

⁸⁹ Окулева, нав. дело, 212; Тетериатњикова, нав. дело, 181, 187, 192; Николаева, нав. дело, nr. 68, 186, 187, 211, 217, 301, 371; Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода, 214, пр. 42.

⁹⁰ За неке примере уп. G. Kaster, Niketas der Gote, Lexikon der christlichen Ikonographie, Bd. 8. Rom – Freiburg – Basel – Wien 1976, col. 42–43; Марковић, нав. дело (нап. 10), 622, сл. 11; иџи. Свети ратници из Ресаве. Иконографска анализа, Манастир Ресаве, историја и уметност, прир. В. Ј. Ђурђић, Деспотовац 1995, 206, 208, сл. 21; Евсева, нав. дело (нап. 36), 235, пр. 76; Denys de Fouqui, Manuel d'icographie chrétienne, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, St. Petersburg 1909, 157; Странгановский иконописный лицевой подлинник, илустрација за 15. септембар.

генди која прати представе његовог епонима скоро увек јављао епитет (Тирон), што се раније није дешавало.⁹⁷

Постоји још неколико разлога за веровање да је у средњем веку житије св. Никите „Максимијановог сина“ третирано као текст који говори о св. Никити Готу. Један од њих тиче се представа св. Никите као ратника. Најстарији поуздано датован пример, сачуван на печату мучениковог имењака, великог економа цариградске Свете Софије, настао је око 1082. године (црт. 2).⁹⁸ Од тог времена ратничке представе св. Никите постаће уобичајене, а у доба Палеолога он је био припадник „десетине“ св. војника који су најчешће сликани на зидовима источнохришћанских цркава (сл. 13).⁹⁹ За нови иконографски вид светитељеве представе основа је, као и у случају св. Ђорђа, св. Димитрија и осталих њихових „сабораца“, морала бити нађена на подручју хагиографије. Као што је већ поменуто, на хришћанском Истоку су у униформи и са оружјем представљани само они мученици којима су хагиографски списи приписивали војничку професију или чудесне подвиге за чије су извођење биле неопходне ратничке способности.¹⁰⁰ Међутим, ниједан текст који је написан у славу св. Никите Гота (два мартирiona, прошлога жита,

Црт. 2. Св. Никита Гот, печат Никите, великог економа цариградске Свете Софије, Национални музеј, Беч, око 1082. године (цртеж Катарина Миловановић, према Schlumberger, Sigillographie, 146)

песме из састава светитељеве службе) не садржи податке ове врсте.¹⁰¹ На супрот томе, у тзв. апокрифном житију св. Никита „Максимијанов син“ има својства храброг борца. У једној од редакција чак је експлицитно наведено да је био војник и да је учествовао у рату Гота против Грка, а све редакције детаљно опи-

⁹⁷ Уп., на пример, *D. Talbot Rice, The Art of Byzantium*, London 1959, T. 99, 101; *A. Bank, Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad 1977, pl. 124, 126; *E. Coche de la Ferté, L'art de Byzance*, Paris 1981, pl. 526; *A. Grabar, Opere bizantine, Il tesoro di San Marco*, 2, Firenze 1971, T. 16; *T. Chatzidakis-Bacharas*, op. cit., fig. 4–5.

⁹⁸ Уп. *Schlumberger*, op. cit., 146; *Laurent*, Le corpus, t. V/1, nr. 56. И већина осталих раних ратничких представа св. Никите није настала пре него што је са доласком епохе Комнина култ св. ратника доживео огромну експанзију у свим областима духовног живота Византије, укључујући и иконографију (о томе уп. *Марковић*, нав. дело /нап. 10/, 588–589). Евентуално би се у време пре 1081. године могле датовати ратничке представе св. Никите из капела 2а и 21 у Геремеу (Кападокија) и неколико печата византијских достојанственика, в. *Restle*, op. cit., II, Taf. 30; *Jolivet-Levy*, op. cit., 87, 126; *Byzantine Lead Seals* by G. Zacos, nr. 642, 649, 737, 817; *E. Stepanova*, op. cit. (нап. 56), 57–58, nr. 22.

⁹⁹ Та светиљска *decuria* имала је у свом саставу још Георгија, Димитрија, два Теодора, Евстатија Плакиду, Меркурија, Прокопија, Нестора и Артемија, в. *Марковић*, нав. дело, 591–594, 607.

¹⁰⁰ В. нап. 10.

¹⁰¹ За издава мартирiona и синаксара в. нап. 88. За текст службе в. *Jagić*, op. cit., 0126–0136, 530–531; *Μηναίων του Σεπτεμβρίου*, 104–109. Уп. и *САНУ* 58, л. 20в–22.

сују његову борбу са „Велзебубом“, завршну обарањем и ударањем ђавола.¹⁰² У складу с тим, он је на многим представама тријумфа над ђаволом представљен у војничком панциру (сл. 8).¹⁰³

Несумњив утицај који је житије „Максимијановог сина“ извршило на иконографију св. Никите Гота сведочи да је том тексту придавана у најмању руку иста важност као и „канонским“ хагиографским списима посвећеним мученику из готске земље. Рекло би се, чак, да је „апокрифно“ житије због своје живописне нарације и обиља поједности повремено имало првенство над мартирониима. У прилогу овакве претпоставке говорила би „промоција“ св. Никите Гота у великомученика, која је широко прихваћена тек од XII столећа. Пре тог времена он се у литургијским календарима, синаксарима и у рукописима који садрже његове мартирione скоро редовно помиње као *αγιος μαρτυς*.¹⁰⁴ Логично је помишљати да је постојао неки разлог за постепени процес „унапређења“ готског мученика. Највише је основа за претпоставку да је пресудну улогу одиграла све већа популаризација житија св. Никите из Никомедије и изједначавање „Максимијановог сина“ са св. Никитом Готом. Као што је раније показано, два мартирiona св. Никите Гота у самој једној реченици сасвим уопштено помињу да је он пре смрти претрпео мучење, док „апокрифно“ житије Никите из Никомедије садржи веома детаљне описе разних мука, сличне описима страдања св. Ђорђа и неких других славних мученика промовисаних у ранг мегаломартира.¹⁰⁵

По врсти тортура којима су подвргнути страдалници за хришћанску веру, посебно је упадљива сличност житија „Максимијановог сина“ са апокрифним описом мучења св. Ђорђа. Њу је уочио још 1879. године Александар Кирничиков. Закуљчак истакнутог руског филолога по коме два текста стоје у непосредној вези, при чему је апокриф о св. Никити настао као имитација апокрифа о св. Ђорђу, тешко може бити оспорен.¹⁰⁶

¹⁰² *Истрин*, нав. дело, 226–230, 296–297. Уп., такође, *T. A. B. Spratt, Travels and Researches in Crete*, I, London 1865, 345–347; *Веселовский*, нав. дело (нап. 62), 12–17; Государственная библиотека СССР имени В. И. Ленина. Музейное собрание рукописей, описание, т. I, ред. *И. М. Кудрявцев*, Москва 1961, 171–172.

¹⁰³ *Окулева*, нав. дело, 213; *Тетриатникова*, нав. дело, 181, 187, 191; *Николаева*, нав. дело, nr. 187.

¹⁰⁴ Уп., на пример, *Jagić*, op. cit., 0126; *Дмитриевский*, нав. дело, т. I, 6, 275, т. III, 30; *Syn. CP*, col. 45; Описание греческих рукописей монастыря святой Екатерины на Синае, I, ред. *В. Н. Бенешевич*, С. Петербург 1911, 179; *Delehaye, Saints de Thrace*, 209, 223–224; *Hunger*, op. cit. (нап. 70), 24, 44, 48; *Mateos*, op. cit. (нап. 50), 34; *Arranz*, op. cit. (нап. 60), 26. Rani hagiografski izvori u kojima je sv. Nikita iz gotske zemlje pomenut kao megalomartir retki su u toj meri da se usudujemo reći kako ovaj faktor može igrati značajnu ulogu u preciziranju vremena nastanka poјedinih широко датованих рукописа XI и XII века. У стварни позната су нам само два изузетка, *Val. gr. 1613* и, можда, *V. 8.7* из колеца Свете Тројице у Кембриџу, уп. PG 117, col. 49; *Van de Vorst — Delehaye*, op. cit., nr. 348/4.

¹⁰⁵ У складу с тим, св. Никита „Максимијанов син“ је у преписима његовог житија најчешће називан великомучеником, в. *Истрин*, нав. дело, 272; *Παπαδοπούλος-Κεραμεύς*, нав. дело (нап. 82), т. V, 340; Τα χειρόγραφα των Μετεώρων, прир. *Η. Α. Βεες*, т. I, Атина 1967, 454.

¹⁰⁶ *А. Кирничиков*, Св. Георгий и Егорий храбрый. Исследование литературной истории христианской легенды, С. Петербург 1879, 47. Уп., такође, *Веселовский*, нав. дело, 12 сл.

И знатно раније су у Русији, као и међу православним Словенима на Балкану, апокрифна житија двојице мученика довођена у међусобну везу. Руски и јужнословенски индекси „неистинитих“ и „одбачених“ књига, чији најстарији преписи потичу с почетка XV века, међу „мученичким списима састављеним лажно, а не онако како је истинито написано у чти-минејима и пролозима“ наводе „мученија“ св. Ђорђа, св. Никите, св. Ипатија из Гангре и св. Климента Анкирског.¹⁰⁷ Пошто у минејима и пролозима нема ни помена о св. Никити „Максимијановом сину“, јасно је да је његово апокрифно житије третирано као неаутентично дело о много угледнијем мученику истог имена. У овом контексту посебно су занимљиви индекси који се у старим словенским рукописним књигама обично јављају под називима „59. правило Лаодикејског сабора“ и „Правило св. апостола о књигама које треба читати и слушати...“. У њима се може наћи следећа формулација: „Никитино мученије које га назива царевим сином, што није тачно“.¹⁰⁸ Тзв. „Правило св. оцаца Халкидонског сабора о неиставним књигама“ још је експлицитније: „Никитино мученије (које говори) да је био син цара Максимијана и да је мучио ђавола, што је све лаж“.¹⁰⁹

На крају, као додатни аргумент за тврђу да су и Византинци сматрали да је св. Никита из Никомедије идентична личност са св. Никитом Готом, ради чега су готском мученику приписивали својства која су „Максимијановом сину“ додељена у „апокрифном“ житију, помињемо коментар Теодора Валсамона на 60. канон сабора у Трулу. У том коментару, написаном у последњој четвртини XII stoleћа, наведено је да људи који, ради стицања личне користи, симулирају обузетост демонима бивају одведени, оковани у ланце, у цркву светог великомученика Никите.¹¹⁰ Као што је већ речено, апокрифно житије приписује св. Никити из Никомедије победу над ђаволом и власт над демонским силама. Такво својство имало је најважнију улогу у ширењу Никитиног култа у Русији. С друге стране, хагиографски списи написани у славу св. Никите Гота не пружају никакав основ за веровање да готски мученик господари над силама Сатане. Међутим, црква у коју су затварани људи тобоже опседнути демонима била је, по свему судећи, посвећена св. Никити Готу. На такав закључак упућује већ поменута редакција Цариградског синаксара, сачувана у рукопису *Par. gr. 1594*. Према краткој синаксарској белешци, црква се налазила у близини храма св. Романа у коме су чуване мошти популарног готског мученика и где је 15. септембра вршен његов помен.¹¹¹ Исто светилиште св. Никите видео је око 1200. године руски ходочасник Добриња Јадрејкович.¹¹²

¹⁰⁷ А. И. Яцимирский, Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности (списки памятников), вып. I, Петроград 1921, 52–53.

¹⁰⁸ Яцимирский, нав. дело, 52.

¹⁰⁹ Яцимирский, нав. дело, 52.

¹¹⁰ PG 137, 717.

¹¹¹ Syn. CP, col. 45,51–53; *Janin*, La géographie ecclésiastique, 380–381. Нема података о времену изградње ове цркве. У време преноса Никитиних реликвија у престоницу (у последњој трећини X или у XI веку) она вероватно још није постојала, будући да су мученикове мошти положене у цркву Св. Романа, в. литературу наведену у нап. 50–53.

¹¹² У цркви се тада налазила нога св. Никите, в. нап. 53.

На основу онога што је наведено у претходних неколико пасуса може се закључити следеће: изузев у кратком периоду после настанка његовог житија, св. Никита „Максимијанов син“ сматран је на хришћанском Истоку за светитеља идентичног са св. Никитом Готом. Извесно је, дакле, да су и представе које су надахнуте житијем „Максимијановог сина“ настале са свешћу уметника да представљају најславнијег св. Никиту, пострадаога за хришћанску веру у готској земљи. Зато све оне треба да буду третиране као представе св. Никите Гота.

Након ових закључака лако се долази до сигурне идентификације младог светитеља чије попрсе краси доњи део вертикалног крака позадине Ортизовог крста. Реч је о популарном готском мученику. Још једном ћемо поновити да је култ свих осталих мученика истог имена био занемарљив и да у византијској уметности не постоји ни једна представа која би се могла довести у везу са неким од тих светитеља. Насупрот томе, св. Никита Гот био је веома поштован у свим деловима источнохришћанског света што је на одговарајући начин изражено и у иконографији. Сачуван је низ његових средњовековних представа. Многе од њих већ су овде поменуте, укључујући и примере из X и XI века на којима је светитељ представљен као голобради младић. Такво решење у потпуности одговара иконографији попрсне фигуре са реверса Ортизовог крста.

Прецизна идентификација светитељских фигура са полеђине Ортизовог крста представља, разуме се, неопходан предуслов за потпуно сагледавање и тумачење иконографског програма овог занимљивог дела византијске примењене уметности. Поред тога, она би могла да има пресудну улогу у одређивању порекла крста, а важна је и за прецизније утврђивање времена његовог настанка. Међутим, о наведеним питањима биће речи у посебној студији.¹¹³

Miodrag Marković

REPRESENTATIONS OF ST. PAUL OF KAIUOMA AND ST. NIKETAS THE GOTH ON A BYZANTINE PROCESSIONAL CROSS FROM THE GEORGE ORTIZ COLLECTION, GENEVA

Three years ago, the exhibition entitled “The Glory of Byzantium” organized by the Metropolitan Museum of New York presented, among other items, a processional cross from the George Ortiz Collection, Geneva, dated to the close of the XI or the beginning of the XII century. The cross is made of iron covered within silver

¹¹³ М. Марковић, Byzantine Processional Cross from the George Ortiz Collection. Iconographical Analysis, CA 49 (2001), у штампи.

sheets. On its front, decorated in repoussé, there is a representation of a Deesis including busts of Christ, the Virgin, St. John Prodromos and the two archangels, Michael and Gabriel. The back side of the cross, accomplished in niello and silver gilt, there are two standing figures and three medallions with busts. On the crossing there is another image of the archangel Michael while the horizontal arms of the cross display the busts of archangels Uriel and Raphael. On the upper arm of the cross there is a figure in military dress bearing a spear and a sword signed as St. Paul. This saint is shown as a middle-aged man with thick black hair and a short beard. On the lower arm of the cross there is a bust of a young saint. He wears a tunic and mantle tied at the right shoulder. The inscription reads St. Niketas.

The representations of these two saints are precisely the reason behind the presentation of this paper namely because they are wrongly identified in the catalogue of the exhibition held in New York. The saint signed as St. Paul was identified as the apostle Paul, and it was pointed out that representations of this saint in military garb were rare in Byzantine art, while St. Niketas was identified as St. Niketas of Medikion. Both identifications are significant errors, especially the former, because representations of apostle Paul, one of the most significant personages of Christian history, are preserved in such great numbers that there are no ambiguities regarding his iconography. From the early Christian era to the late Middle Ages, the famous apostle is regularly depicted wearing a chiton and a chimation and with the facial features of an elderly, balding, high-browed man with an elongated face, an aquiline nose and a dark, pointed beard. It is thus absolutely clear that this figure can in no way be equalled with St. Paul the warrior whose figure is depicted on the back side of the Ortiz cross.

The problem of identity of the mentioned figure must be resolved in a different manner, and it is possible to get a correct answer to the question of his name foremost because of the fact that in Byzantine art military apparel and arms are almost exclusively the prerogative of holy martyrs — warriors, that is of martyrs who, according to hagiographic sources, were professionally indirectly or directly associated with the military work as well as of martyrs who were ascribed various heroic deeds feasible only with the possession of soldierly virtues. Easing the identification of the holy warrior from the Ortiz cross is the fact that only two of the great number of martyrs mentioned in hagiographic sources with the name Paul can be associated with the military profession or martial virtues. One is St. Paul, a soldier from Rome, martyred together with his brother John in the days of emperor Julian, and the other St. Paul of Kaiouma (the Younger), martyred in Constantinople during the iconoclastic era, some time between 771 and 775.

The cult of Paul and John, Roman martyrs, had no significant echo anywhere in Byzantium, as attested by the exceptionally rare mentions of their names in liturgical calendars of the Byzantine Church and the fact that the Greek text of their Vita was translated from the Latin original for the needs of the Greek colony in Rome. As a result, representations of the two brothers are not to be found in the art of Byzantium or countries under its cultural influence, except for regions closer to Rome, more precisely in Ravenna and Sicily. However, images created in the West can not be

associated with the representation of the holy warrior from the Ortiz cross either. On them, St. Paul appears as a bardless young man. We should also mention that the Roman martyr war regularly represented together with his brother and it is highly improbable that his figure could have been singled out from this pair in any context.

We are thus left with the possibility of identifying the holy warrior from the Ortiz cross as St. Paul of Kaiouma (the Younger). This saint is almost entirely forgotten today and judging by the information offered by hagiographic sources, his cult was not developed in the Middle Ages either. In liturgical calendars the name of St. Paul of Kaiouma is found only in several XI century manuscripts. In synaxaria it is also mostly missing and a brief text of his martyrdom (*BHG 1471*) can only be found in the so-called "Imperial" Menologion — a specific type of collection of Vitae created in Constantinople, apparently in the days of emperor Michael IV the Paphlagon (1034–1041). The mentioned text is a shortened version of the more detailed passion of St. Paul (*BHG 1471b*), written at the earliest in the first decades of the X century. It was very rarely transcribed and is known today exclusively from a Patmos codex dating from the XIII century (*cod. 187*).

Both passions of St. Paul of Kaiouma offer scant information on his life mentioning only the fact that he was a wealthy man, born and educated in Constantinople. Attention is mostly focused on the description of the saint's martyrdom — his conflict with the emperor Constantine V Kopronymos regarding the veneration of icons, his imprisonment, trial and martyrdom which ended with the throwing of the martyr's dead body to the dogs. However, in the brief "Vita" of St. Paul, composed between the years 1369 and 1372 by the Venetian Pietro de Natali, bishop of Equilibrium, we find that Paul was a high ranking military officer in the service of the emperor — "*dux militiae imperialis*". Although this information can not be found in either of the Greek martyria, it is not very probable that the learned bishop of Equilibrium simply invented such a thing. It is more probable that in writing the brief "Vita" he relied on a source which offered more detailed information on the life of St. Paul. Such an assumption is corroborated by the text of an akolouthia written in honor of the martyr at the beginning or around the middle of the XI century. In it, St. Paul is in several instances given epithets usually reserved for the holy warriors.

As far as the bust represented on the back side of this cross is concerned, that on its lower arm, we should mention that, on the rare preserved representations, St. Niketas of Medikion is depicted as an old man, for he died in his sixties. Moreover, the mantle on the figura whose bust graces the lower arm of the reverse of the Ortiz cross clearly indicates that this is not a representation of a monk but rather of a martyr.

Christian history knows of several martyrs by the name of Niketas but only one had a rather significantly developed cult. That was St. Niketas the Goth whose memory is celebrated on September 15th. Other martyrs of the same name appear only sporadically in liturgical calendars while they are always missing from synaxaria, menologia and menaia. There is no trace of the existence of their cults in the domain of iconography either. The only exception is St. Niketas, the alleged son of emperor Maximian, martyr from Nikomedeia. Beginning with the XI century, his Vita

appears in many Greek manuscripts and depictions of this saint are also numerous. They are of special interest to the topic of our paper precisely because they are often found on crosses. They are always formulated as the saint's triumph over the devil, a feat described in the mentioned Vita. However, practically all such representation are of Russian origin. In Byzantine art proper, Niketas's triumph over the devil is not represented, regardless of the popularity of its textual source, and there are also no other preserved representations which could be identified as St. Niketas of Nikomedeia. On the other hand, there are many preserved and reliably identified representations of St. Niketas the Goth. On some he appears as a beardless young man quite like the figure on the Ortiz cross. Even so, there is still an unresolved problem. Judging by the hagiographic sources, the youthful physiognomy would much more suit the martyr from Nikomedeia than the one from the Gothic land. Therefore, it is obvious that the identification of the image from the lower arm of the reverse of the Ortiz cross requires a detailed study of the development of the cult and iconography of the two homonymous martyrs. However, such a study shows that, save for the brief period following the writing of his Vita, St. Niketas "son of Maximian" was regarded in the Christian East as a saint identical with St. Niketas the Goth. It is thus clear that images inspired by the Vita of "Maximian's son" were actually created when the artists had the intention to depict the most famous St. Niketas, martyred for his Christian faith in the Gothic land. All of them should, therefore, be regarded as representations of St. Niketas the Goth.

The above stated conclusions lead to the identification of the young saint whose bust decorates the lower arm of the reverse of the Ortiz cross as the popular Gothic martyr.

Трећа југословенска конференција византолога
Крушевац 10–13. мај 2000

Издају

Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез-Михаилова 35

Народни музеј Крушевац
Крушевац, Стефана Високог 15

Лектура

мр Александра Антић

Коректура

Ратка Павловић, Јелка Поморишац

Превод резимеа на енглески

мр Јелена Ердџан, мр Радица Поповић

Превод резимеа на француски

Паскал Донжон

Корице

Драган Тодоровић

Припрема илустрација

Јасмина Илић

Компјутерска припрема за штампу

Давор Палчић

palcic@EUnet.yu

Штампа

Штампарија „Publish“

Београд, Господар Јованова 63

Тираж

1000 примерака

ISBN 86-83883-01-9